920

दशोपनिषद्भाष्यकार श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता

श्रीभाष्यव्याख्याश्रुतप्रकाशिकाव्याख्या

भावप्रकाशिका

BHAVA PRAKASIKA

(A COMMENTARY ON SRUTA-PRAKASIKA, THE SRIBHASHYAVYAKHYA)

BY

SRI RANGA RAMANUJAMUNI

EDITED BY

Uttamur, T. VIRA RAGHAVA CHARYA, Siromani,

1959

PUBLISHED BY

TIRUMALA-TIRUPATI DEVASTHANAMS TIRUPATI.

दशोपनिषद्भाष्यकार - श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता

श्रीभाष्यव्याख्याश्रुतप्रकाशिकाव्याख्या

भावप्रकाशिका

सम्पादिता

शिरोमणि - उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्येण

१९५८

All Rights Reserved
by
Tirumala - Tirupati Devasthanams
Tirupati

FIRST EDITION.

PRINTED AT
TIRUMALA-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS
TIRUPATI

श्रीः

भावप्रकाशिकायाः

भूमिका

अर्थोपपन्नाद्भुतनैकरूपसुवर्णसंस्थानविशेषगुम्भे ।
विभात आनन्दगृहे यथैष श्रीभाष्य एवं परमो विभाति ॥

श्रीभाष्यव्याख्यायाः सुप्रसिद्धायाः श्रुतप्रकाशिकायाः व्याख्यारूपेयं भावप्रकाशिका संप्रति तिरुपति - तिरुमलै - श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानशासनमनुरुध्य संमुद्य प्राकाश्यं प्राप्यत इति नूनमिदं वेदान्तिनां विशेषतः प्रमोदस्थानम् । प्रथमतः श्रीमदुभयवेदान्तप्रवर्तकप्रकाण्डैः (ओप्पिलियप्पन् नवनीतं) श्रीकृष्णमाचार्यैः श्रीशारीरकशास्त्रार्थदीपिकाम् उपनिषद्भाष्याणि अन्यांश्च बहून् ग्रन्थान् अत्यन्तश्रद्धया मुद्रयित्वा प्रकाशितवद्भिरियं भावप्रकाशिकापि ग्रन्थलिपौ मुद्रितैव । पश्चात् बृन्दावने नागर्यां मुद्रिता केवलमंशतः । संप्रति तद्दौर्लभ्यात् दक्षिणोत्तरसर्वदेशप्रचारानुरूपं पुनर्मुद्रणमेतस्याः कार्त्स्न्येनेदानीमपेक्षितमासीदिति विभाव्य एतन्मुद्रणमुपक्रान्तम् । विश्वप्रसिद्धानां विशिष्टग्रन्थनिर्माणालंकर्मीणानां परमहंसपरिव्राजकाचार्याणामस्मदाचार्याणां श्रीरङ्गरामानुज (श्री कोलियालं स्वामि) महादेशिकानामाध्यक्ष्ये तदाश्रमे संमिलितायां सभायां यत् प्राक् उभयवेदान्तग्रन्थमालामुद्रणमवश्यकर्तव्यमवधारितमिति, यच्च वात्स्यैः सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिभिः श्रीमदुभयवेदान्तप्रवर्तकाचार्यैः (कूताण्डकुप्पम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिभिः विशेषद्रविणवितरणारम्भेण मूलभूतोपनिषद्भाष्यमुद्रणोपक्रमणं संविहितमिति, यच्च तन्मालामुद्रणकार्यनिर्वर्तनाय उदारमहापुरुषैरुत्तमशाड्विाकैः संप्रदायप्रचारैकपरायणैः प्रसिद्धतमैः देशिकदर्शनरत्नदीप—श्री V. V. श्रीनिवासअय्यङ्गार्महाशयैः श्रीमन्तः राव्बहुदूर् जि. रङ्गस्वामिअय्यङ्गार् महाशयाः विदितपरमार्थाः आचारास्तिक्यसंपन्नाः सर्वकार्यनिर्वाहसमर्थाः एतत्कार्यदर्शिपदमध्यासिताः इतस्ततो द्रविणसंभरणेन अष्टोपनिषद्भाष्यमुद्रणं विनिवर्त्य परमेण प्रयत्नेन परिशिष्टा उपनिषदो भाष्यपरिष्कारोपस्कारेण यथापूर्वं

मुद्रयितुं श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानसमितौ स्वभरं विनिवेश्य सर्वं यथावन्निरवर्तयन्निति — तत् सर्वं तदनन्तरमेनां भावप्रकाशिकामपि मुद्रयितुमास्थामभ्यवर्धयन् । श्रीभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकाभावप्रकाशिकाभूषितस्य मुद्रणं श्रीदेवस्थानेन संकल्पितचरमेवासीत् । अथापि महीशूरश्रीपरकालमठे श्रीस्वामिपादैः मुद्रणं प्रारब्धमाकर्ण्य तत्रोद्यमो न व्यधायि । अथ तत्र भावप्रकाशिकाया अमुद्रणमभिज्ञाय श्रीमद्भिः पूर्वकार्यदर्शिभिः श्री जि. रङ्गस्वामि अय्यङ्गार् महाशयैः तथा तावत् प्रयत्नः पर्यग्राहि, यथासति देवस्थानसमितिरनेकमहापुरुषप्रार्थनमधिगम्य तं फलेग्रहिं कर्तुमादरकृताध्यवसाया भवेत् । तदेवमियमिदानीं प्राप्तमुद्रणा प्राकाश्यमधिगच्छति ।

सनातनधर्मस्थापनाय सर्वेश्वरे ब्रह्मणि श्रीनिवासे भक्तिसंधुक्षणाय च परमं प्रचारमादधतोऽस्य श्रीविष्णुदेवस्थानस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकपरमाचार्यप्रचारित-विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तग्रन्थानां सर्वेषां मुद्रणादावुत्साहः खलु प्राप्तरूपः । श्रीभगव-द्रामानुजस्वामिपादाः वेदार्थसंग्रहमादौ विधाय श्रीश्रीनिवासस्यानुमतिमधिगम्य श्रीभाष्यमभाषिषतेति च संप्रदायः । व्यज्यते चेदं श्रीभाष्यप्रारम्भे, "श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा" इति । श्रीनिवासवैभवं यथावत् प्रतिष्ठापयितुमेव वेदान्तभाष्यं विधीयत इति खल्वत्रा-त्रजिगमिषितम् । इममाशयमनुरुध्यैवायं श्रीरङ्गरामानुजमुनिर्भावप्रकाशिकायामन्येषु चात्मनः प्रबन्धेषु, "अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया । अञ्जनाचल-शृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम्" इति श्रीनिवासविषयमेव मङ्गलं न्यबध्नात् ।

अयञ्च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तो महर्षिकालत एव प्राप्तः पारम्पर्येण ब्रह्मनन्दिद्वारा तदनन्तरैरप्यादृतो विशेषभगवत्कटाक्षलक्ष्यभूतस्य श्रीभगवन्नाथमुनेर्योगिनाथस्यागाध-भक्तिसिन्धोः योगसाक्षात्कृतश्रीवकुलभूषणसूरिवरोपदिष्टसर्ववेदान्तद्रमिडप्रबन्धतदर्थस्य काले प्रकृष्टं प्रचारं प्राप — यस्य पौत्रं श्रीभगवद्यामुनमुनिम् आलवन्दार् इति विख्यातमधिकृत्य प्राञ्च इमं श्लोकं तत्कालकृतं पठन्ति (यामुनवैभवे) —

"यज्वानस्त्रिशतं पुनष्षडधिकं संन्यासिनो विंशतिः
द्वात्रिंशत् गृहिणां परश्शतजनाः श्रीयामुनेयं श्रिताः ।

पञ्चाशत् प्रतिवादिनो युधि जिताश्चाऽऽसेतुहैमाचलं
प्रख्यातामलदिव्यकीर्तिविभवो जेजीयते यामुनः ॥ ''

इति । सोऽयं यौवने स्वपुत्रादिभिरुत्तरदेशप्रसिद्धं सरस्वतीभाण्डारं सर्वभाषाक्षरात्मक-सर्वकोशस्थानं शोधयितुं प्रस्थाय गोवर्धन - बृन्दावन - सालग्रामादिसर्वपुण्यक्षेत्रसञ्चारपूर्वं सरस्वतीस्थानं प्राप्य तत्र प्राचीनां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं भगवद्बोधायनकृतां तदनुबन्धिनश्च बहून् द्रमिडभाष्यादीन् अवेक्ष्य आनन्दभरितान्तरङ्गः अवधारणीयान् अंशांश्चावधाय प्रतिनिवृत्तः श्रीवेङ्कटाचलमासाद्य श्रीनिवासं संसेव्य तत्र शिष्येभ्यः स्वदृष्टान् स्वसिद्धान्ताकरभूतान् विशेषार्थान् सानन्दमुपदिदेशेति च तद्वैभववेदिनः । श्रीभगवन्नाथमुनिप्रणीतन्यायतत्त्वाख्यशास्त्रप्रकरणभूतेषु सिद्धित्रयादिषु चादसीय-ग्रन्थेषु अवगाढहृदाममुष्य सर्वपरमतपरिमर्दनप्राभवं प्रत्यक्षम् । नूनं तद्दर्शितैकदेशानु-वादमात्रं परमतखण्डनविषये श्रीभगवद्रामानुजग्रन्थेष्वपीति चानपलप्यम् ।

तमिममनुरुध्य तच्छिष्यश्रीमहापूर्णमूलसमधिगतसर्वार्थः श्रीभगवद्रामानुजमुनिः स्वयमपि स्वशिष्यश्रीवत्साङ्कमिश्रसनाथ उत्तरदेशं प्राप्य बोधायनवृत्तिग्रन्थादिक-मवलोक्यावधार्य प्रतिनिवृत्य श्रीभाष्यादीन् ग्रन्थान् प्रणीय विशिष्टाद्वैतं दर्शनयामास । अत इदं भगवद्रामानुजमतमिति प्रथते । श्रीभगवद्यामुनमुनिसमय एव तत्पुत्रेष्व-न्यतमेन शोट्टैनम्बिनामधेयेन सह वादे प्रवृत्तो भास्करभट्टो नाम विद्वान् पराजितः स्वमतं परित्यज्य तदाश्रयणेन कृतकृत्यः संन्यासीदिति च यामुनवैभवे उक्तम् । सोऽयं भास्करभट्टः शाङ्करमतखण्डको भास्कराचार्यः सूत्रभाष्यकृद्द्वैती, उतान्य इति विचार्यम् । दर्शनस्थापकस्य स्वबलादुद्धृतयादवप्रकाशाख्यार्वाचीनाद्वैताचार्यस्य श्रीभगवद्रामानुजस्वामिनः शिष्यवर्गश्चैवमगण्यत —

" संसेवितः संयमिसप्तशत्या पीठैश्चतुःसप्ततिसंख्यकैश्च ।
अन्यैरनन्तैरपि विष्णुभक्तैः श्रीरङ्ग आस्ते यतिसार्वभौमः " ॥ इति ।

एतत्स्थापितेषु चतुःसप्ततिसंख्यातेषु पीठाधिपतिषु ये चत्वारः श्रीभाष्य-सिंहासनाधिपतयः, तेष्वन्यतमस्य नडादूरसूरिरिति प्रसिद्धस्याचार्यस्य भगवद्रामानुजमुनि-

भागिनेयस्य पुत्रात् देवराजाचार्यादाविर्भूतः नडादूर् अम्माल् इति प्रसिद्धः श्रीवरदगुरुर्विष्णुचित्तार्यस्य विष्णुपुराणं व्याख्यातवतः शिष्यः श्रीकरिशैलशिखर एव श्रीभाष्यादिप्रवचनपरायण आसीदिति सुप्रसिद्धम् । तच्छिष्याश्च श्रीव्यासार्य-श्रीवादिहंसाम्बुवाहादयः, येष्वन्यतमस्यैव श्रीपराशरभट्टार्यपौत्रस्य श्रीव्यासार्यस्य श्रीसुदर्शनभट्टसूरेः कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्या श्रुतप्रकाशिकाऽप्येका । अथ श्रीवरद-गुरुसन्निधौ बहुकृत्वः श्रीभाष्यं शृण्वन् प्रत्यहं तदातदा नवनवमुपदिश्यमानमर्थं पत्रारूढं वितन्वन् उत्तरवाराध्ययनप्रारम्भे पूर्वानेकवारोपदिष्टतत्तद्वाक्यार्थपरिशीलन-पूर्वमेवाचार्यमुपसन्नः स्थितः कदाचिद्विषयचर्चायां गोष्ठ्यां पृष्टः प्रतिपर्यायमुपदिष्टान् अर्थान् सर्वान् विज्ञाप्याचार्यानुग्रहविशेषमधिगम्य, तदातदा विलिख्य रक्षितं कोशमप्यवलोकितवता तेन 'भवत्सत्याः टीकायाः श्रुतार्थप्रकाशकत्वात् श्रुतप्रकाशिकेति नाम' इत्यादिष्टः तथानाम्नैव तां टीकां परिष्कृत्य प्रकाशनार्हां चकारेति, अथ तुरुष्का-क्रमणवशादात्मनो जीवितात्ययमासन्नमवबुध्य श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकहस्ते टीकामिमां स्वपुत्रद्वयञ्च संरक्ष्यत्वेन समर्पयामासेति, अथ चाचार्यः महत्या श्रद्धया पुत्रद्वयं सम्यगध्यापयन् टीकाञ्च सर्वतःप्राप्तप्रचारामकार्षीदिति च निश्चप्रचमेतत् । श्रीहस्तिगिरे-रुपत्यकायामेव यादवप्रकाशः स्वशिष्यस्तोमसहितः प्रत्यहं कृतप्रवचन आसीदिति प्राग्भागे मण्टपमेकमद्याप्यैतिह्यविदः प्रदर्शयन्ति । श्रीवरदगुरुस्तु तस्याधित्यकायामेव श्रीभाष्यं प्रब्रुवन्नासीदिति तत्र गुरुशिष्यगोष्ठीप्रतिमादर्शनादपि सुग्रहम् । कुतस्तत्रैव प्रवचनमरोचतेत्यत्र कारणमपि कदाचिदाचार्यो वरदगुरुः शिष्यान् प्रति श्लोकेनैकेना-ऽऽह स्मेति कथयन्ति; य एषः —

"परं तत्त्वं श्रीमानहम्, अपि च भेदो मम मतम्
प्रपत्तिस्तूपायश्चरमसमये न स्मृतिरपि ।
शरीरान्ते मोक्षो गुरुरपि महापूर्ण इति तान्
अवादीदर्थान् षड् वरद इह पूर्णाय हि पुरा ॥" इति ।

विशिष्टाद्वैतमित्यस्मत्सिद्धान्तस्य नाम तावत् अद्वैतश्रुतिनिर्वाहप्रकारप्रति-बुबोधयिषया पश्चात् प्रवर्तितम् । तत्त्वस्थितौ भेद एवास्मन्मते । अनेन

श्रीवरदगुरुणापि तत्त्वसार - तत्त्वनिर्णय - प्रमेयमालादयो विशिष्टग्रन्था विरचिताः समुपलभ्यन्ते ।

अस्य नडादूर् आळ्वानिति प्रसिद्धश्रीभाष्यकारविदग्धभागिनेयपौत्रस्य नडादूर्-अम्मालिति प्रसिद्धस्य श्रीवरदगुरोर्वंश्य एव घटिकाशतम्मळ् इति प्रथितः श्रीवात्स्यवरददेशिको यतिराजविजयादिविविधग्रन्थनिर्माणख्यापितनिजकविताप्रावीण्य-प्रकर्षः श्रीमदादिवण्शठकोपयतीन्द्रमहादेशिकस्य साक्षाच्छिष्य आचार्यः । एतत्समर्चित-श्रीलक्ष्मीनृसिंहास्थानधुरन्धरतामिदं लोकाभ्यर्थनया स्वीकृतवतः ततः पद्मस्य श्रीपद्मपरांकुशस्वामिनः प्रियभागिनेयः पञ्चमतभञ्जनतातदेशिकः, 'मुक्तानां वर्यमार्यं तत्तातं तत्त्वनिर्णये । तत्तातताततमाचार्ये तातार्यमहं भजे ' इति प्रख्यातः प्रकृतस्य भावप्रकाशिकाकर्तुः श्रीरङ्गरामानुजस्वामिनः पञ्चसंस्कारगुरुरिति, श्रीतातगुरुर्वात्स-वेदान्तयुगलाशयः वात्स्यानन्तगुरुः श्रीमान् वेदान्तार्थोपदेष्टेति च अदर्शयच्छान्दोग्य-भाष्योपक्रमगतश्लोकादितो विदितमेव । अयं श्रीरङ्गरामानुजस्वामी ब्रह्मचर्यादेव प्राप्तसन्यास इति कैश्चिदुक्तमुपनिषद्भाष्यमुद्रणावसरे एतद्ग्रन्थान्तरप्रस्तावे भूमिकायामन्य-वादिषम् । अनेन गार्हस्थ्यमलंकृत्य क्रमेणैव संन्यासोऽप्याद्रियतेति संप्रति विज्ञायते । यतः पञ्चमतभञ्जनतातगुरुणा स्वानुजपुत्राय स्वस्वीकृतपुत्राय श्रीलक्ष्मी-कुमारतातदेशिक इति प्रसिद्धाय श्रीमद्रङ्गरामानुजस्वामिकुमार्येव प्रतिगृहीताऽऽसीदिति दिनमण्यनुबन्धे ताताचार्यवृत्ते (8-12-57) प्रकाशितमुपलभ्यते । एवन्त्वे श्रीकाञ्चीदेवराजस्वामिवाहनमण्टपानन्तरे श्रीमद्वेदान्तदेशिकसंनिधौ प्रतिमारूपेण विराजतः सपत्नीकस्य श्रीलक्ष्मीकुमारताताददेशिकस्य धर्मपत्नी सव्यपार्श्वे स्थिता नूनमियं श्रीरङ्गरामानुजस्वामिकुमार्येव भवितुमर्हति । अस्य स्वामिनः पूर्वाश्रमनामधेयं **श्रीवरदविष्ण्वाचार्य** इतीति एतदीयभावप्रकाशिकातालकोशे क्वचित् मुद्राङ्कन-वाक्यादवगम्यते । एतदर्थमेव च प्रकृतमुद्रणे भावप्रकाशिकाप्रथमाध्यायावसाने यथातालकोशोपलब्धं मुद्राङ्कनवाक्य (६३० पु.) मिह मुद्रितरक्षितमस्ति ।

अयं दोड्डयाचार्य इति प्रसिद्धान्महाचार्यादर्वाचीन इति तत्कृतस्य पाराशर्य-विजयग्रन्थस्यात्र (३०८ पु.) उल्लेखात् निरणायि । अत एव तत्समसामयिकत्वेन प्रसिद्धादप्पय्यदीक्षितादप्यर्वाचीन इत्यनुक्तिसिद्धम् । विशिष्य च न्यायरक्षामणिशिवार्क-

मणिदीपिकादितदीयग्रन्थगतानां विषयाणां तथैवानुपूर्व्याऽत्रानुवदनात् अपेक्षितस्थले अंशतस्तत्परिष्करणात् तद्विवरणात् तत्खण्डनात् वादनक्षत्रमालायां तदुक्तहिंसा-शब्दार्थस्य, 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' इत्यत्र खण्डनाच्च विशदमिदम्। नूनमत्र मुद्रणे तादृशस्थलेषु तदीयग्रन्थसाक्षाद्दर्शनेनैवास्माभिरपेक्षितशोधनं व्यधायि। क्वचिदेतद्ग्रन्थगतानुपूर्वीदर्शनेनोन्नीयते, तदीयग्रन्थेषु तदीयैर्मुद्रितेष्वपि अंशोऽशुद्धिश्च तत्रतत्र स्त इति। सर्वथा स्वयमाचार्यः व्याकरणे मीमांसायाञ्चापि तत्परामर्शं तत्रतत्रानूद्य प्रायेण खण्डयति। गुणस्य सर्वतोग्राह्यतया बहु चोपजीव्यं तथैवानुपूर्व्याऽनुवदन् आद्रियते।

अर्थतः शब्दतो वाऽपि पूर्वैरुक्तार्थसंग्रहात्।
अनुक्तापेक्षितोक्त्या च ग्रन्थाः श्रोतुर्हितावहाः॥

स्वपूर्वाचार्यसूक्तीनामलाभे परसूक्तयः।
अद्वेषादनुवाद्याः स्युरयुक्तांशो निरस्यताम्॥

इत्युदारोऽयमाचार्य उपयुक्ता उदाहरेत्।
पूर्वोत्तरैतत्तन्त्रस्थाः परोक्तीर्बाधिकाः क्षिपेत्॥

सर्वत्र गुरुपरम्परायामीदृशाः सर्वेष्वपि शास्त्रेषु समग्रं सर्वतोमुखं वैदुष्यं प्राप्य सर्वसुगमया विशदया वाक्सरण्या स्वाभिमतमर्थं वाचकहृदयेषु व्यक्तमेवार्पयन्त आचार्यतल्लजा नूनं विरला एव। श्रीमतो न्यायसिद्धाञ्जनस्यैतदाचार्यकृतं व्याख्यानं यदि नाभविष्यत्, नूनमेकमप्यक्षरं यथावद्वेदितुं न कश्चिदपारयिष्यदिति तद्व्याख्यान-कृतौ विश्वप्रसिद्धस्य सर्वशास्त्रप्रवचनप्राप्तयशसः श्रीतिरुप्पक्कुलिस्वामिनः सुभाषित-मिति आचार्या आहुः स्म। न्यायसिद्धाञ्जनव्याख्यानादय एभिर्विरचिताः ग्रन्थाः षष्टिरिति प्रसिद्धिः। ज्ञाता ग्रन्था उपनिद्भाष्यभूमिकायामेव निरदेशिषत। अत्र भावप्रकाशिकायां पदेपदे श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादौ यथावस्थितपाठपरिशीलनं शब्द-सौष्ठवनिर्धारणाय व्याकरणसूत्रतद्व्याख्यानादिगतिनिरूपणञ्च विशिष्टमस्य वैयाकरणत्वं व्यक्तमेव कथयति। यथैतत्, तथैव पूर्वमीमांसान्यायोदाहरणमप्यधिकमत्र। ऐकशास्त्र्यमभ्युपगम्य जैमिनीयं षोडशलक्षणमादृत्य शिष्यसहितेन स्वेन कृत्स्नो

वेदो मीमांसित इति कृतकृत्यभूतेन वेदव्यासेन भगवता बादरायणेन तत्रतत्र तदुक्तमितिपूर्वमीमांसोदाहरणात्, तदनुसारात् तथाऽपेक्षितत्वात् अद्वैतिनोऽपि पूर्वमीमांसान्यायान् अन्तेवासिहृदयेष्वभिसंहितार्थव्यक्तिविन्याससौकर्यमत्या सरसमुपन्य-बध्नन् । तत्राधिकं प्रवृत्तो भामतीकारः, अधिकतरं कल्पतरुकारः, अधिकतमञ्च परिमलकारो मीमांसकमूर्धन्योऽप्ययदीक्षितः । तदुक्तार्थयुक्तायुक्तविमर्शवैयग्र्यात तत्प्रतिन्यायमविवर्तविषया चायमप्याचार्यः तत्रतत्र पूर्वमीमांसामनूद्य परिष्कृत्य ऐकशास्त्र्यावलम्बयात्मसंप्रदायानुगुणमेव तत्र भागेऽप्यन्यादृशं वैदुष्यमात्मीयमा-विष्करोति ।

भगवता भाष्यकृता आनन्दमयाधिकरणे स्वयमरुणाधिकरणपरिष्करणेन अर्वाचां पूर्वमीमांसाव्याख्यातॄणां क्वचित् क्वचित् स्खालित्यमस्तीत्यदर्शि । श्रुत-प्रकाशिकायामप्याकृत्यधिकरणादौ तत्कृतः सिद्धान्तो न हृद्य इति न्यरूपि । सामग्र्येण पूर्वमीमांसां परिष्कृत्य प्रतिसूत्रं यथावस्थितमर्थमधिगमयितुं सेश्वरमीमांसा श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकावतारिता नूनमस्मद्भाग्यक्षयादेवादर्शनमगच्छत् । उपक्रमांश-मात्रमुपलभ्यते । एवमप्ययं भावप्रकाशिकाकारः स्वयं सूक्ष्मया धिया सिद्धान्तानुगुणं तत्तदधिकरणार्थं शिक्षयित्वा निबध्नातीतीदमनुभवतामदसीयपाण्डित्यप्रकर्षानुभवा-नन्दस्तावदवर्जनीयः । एतावत्तन्त्रान्तरज्ञानोपस्कृतं प्रकृष्टमस्य तर्कशास्त्रज्ञानं सुरभि-सुवर्णायते ।

ईदृशोऽयं श्रुतप्रकाशिकां व्याकुर्वन् श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोरद्वैतग्रन्थोक्तार्थ-विचारात्मकत्वात्, विशिष्य च श्रुतप्रकाशिकायां प्रत्यधिकरणं परापरेतरशब्दैः शांकरभास्करयादवप्रकाशावलम्बिनां निर्देशेन तदुक्ताधिकरणार्थखण्डनात् तादृशेषु स्थलेषु पुरोवादग्रन्थानुपूर्वीदर्शनेन तदर्थशोधनेन तदनुवादयाथार्थ्यविमर्शनेन तद्विषयखण्डनसौष्ठवपरिशीलनेन च, पक्षपातं विना माध्यस्थ्ये स्थित्वा तत्त्वपरीक्षणेन स्वसिद्धान्तार्थस्थापनं यथैव आचार्यः करोति, न तथा कश्चिदन्यः कुर्यात्, न वा प्रभवेदिति निश्चिनुमः । तदिदं (२३१ पुटे अथवा पूर्वं पश्चाच्च) पदेपदे सुव्यक्तम् । तत्र श्रुतप्रकाशिकाया आपातार्थत्यागेन परग्रन्थार्थानुवादरूपतया

तदनुगुणमर्थशिक्षणमपि विद्यते । मन्ये समुद्रत्वात् श्रुतप्रकाशिकायाः आनुपूर्व्या पुरोवादपरिशीलनपूर्वकपठनप्रयासक्षान्तिः प्रायेण नाभवदिति कालक्रमेण तत्रतत्राऽऽनुपूर्व्येऽप्ययथार्थत्वमापतितम् । लघुसिद्धान्ते, 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद अकृत्स्नो ह्येष' इति श्रुत्यानुपूर्वी अभिमतेव व्याख्यानेपि लक्ष्यते । तदनुसारिणी भावप्रकाशिकापि । तथापि तत्र पाठान्तरमस्तीति भावप्रकाशिकाकर्तुरेव छान्दोग्यभाष्याद् ज्ञायते । एवं बहुत्र । श्रीभाष्येपि श्रुतिपाठः भाष्यकृदनुदितक्रमेणार्वाचीनैर्न रक्षितः । सर्वत्र शुद्धपाठनिर्धारणसौकर्यायैव प्रथमतो मूलग्रन्थभूतानामुपनिषदां यथावन्मुद्रणमस्माभिरुपक्रान्तम् ; भगवतः श्रीवेङ्कटेश्वरस्यानुग्रहात् निष्पादितञ्च एतदनुरोधेन श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोर्यथावत् बहुतालकोशदर्शनपूर्वं विशोधनेन मुद्रणं विधेयमिति या तावदस्मदाचार्योपदेशमूला बहुसुहृज्जनप्रेरणपोषिता चास्माकमास्था, सा किं यथावत् पूरिता भविष्यतीति स एव श्रीनिवासो जानाति । संप्रति तु भावप्रकाशिकामुद्रणं स एष निरवर्तयदिति महानेवायमुपकारः । तालकोशाश्चैतदर्थं शोधिताः । श्रीभाष्ये 'श्रुतिरेव न व्यभांक्ष्यत्, व्यभांक्षीत्तु सा' इति दृश्यमानः पाठो न समीचीनः, विभजनस्यैव प्रकृतत्वात् (विभञ्जनस्याप्रकृतत्वादिति यावत्) इति विमृश्य शुद्धपाठं भावप्रकाशिका दर्शयति. तत्र मुद्रयितारः शुद्धपाठं मुद्रणीयमशुद्धपाठगत्यैव मुद्रयन्ति चेत्, भावप्रकाशिकाकार्यं किं निर्वृत्तं स्यात् । तदेवमादितोऽनेकम् । तदियं भावप्रकाशिका बहुस्वतन्त्रविचारगर्भा परमतयाथार्थ्यप्रदर्शिनी संपन्नार्जवा श्रुतिसूत्रभाष्यश्रुतप्रकाशिकार्थान् सम्यग् व्युत्पादयतीति एतद्ग्रन्थकर्तृविषये अस्माकमाधमर्ण्यमपरिहार्यम् ।

वेदान्त-सूत्र-भाष्यस्थवाक्यानामपि लक्ष्यते ।
श्रुतप्रकाशिकायाश्च सेयं भाव-प्रकाशिका ॥

प्रत्यधिकरणं विचारणीयविषयवाक्यानि यथावदनूद्य तदर्थमपि संगृह्य दर्शयति भावप्रकाशिका । अन्यथा खल्वधिकरणपूर्वपक्षोत्तरपक्षगमनिका – तद्बलाबलविज्ञानं कथमपि न भविष्यति । एवमुपनिषत्पाठः कश्चिन्महते उपकारायाप्यासीत् ; यतः अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे श्रीभाष्ये श्रुतप्रकाशिकायाञ्चोक्ताः केचिद् विषयाः

यादृशमुण्डकपाठावलम्बनेन, स पाठ उपनिषद्भाष्यदर्शनेनापि नावलम्बितुं पार्यते। अस्माभिस्तु एतद्दर्शनेनैव यथावस्थितमुण्डकोपनिषत्पाठमुद्रणं प्राग् व्यधायि। अत्र भावप्रकाशिकायां पाठरीतिरेव तदर्थग्रहणानुगुणाऽऽसीत्। यद्यपि भावप्रकाशिका-निर्माणानन्तरमेवोपनिषद्भाष्यरचनम्। तदिदमत्र बहुलं शाङ्करीत्यैवोपनिषद्वाक्यार्थ-वर्णनात् उपनिषद्भाष्येषु अन्यादृशपूर्वोत्तरसंदर्भानुरूपार्थान्तरवर्णनाच्च ज्ञायते— अथापि मुण्डकविषये एतदीयभाष्यव्याख्यातात् पाठादेतदीयभावप्रकाशिकादर्शितो मुण्डकपट्कपाठ एव श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकानुरोधीति प्रतिपत्तव्यम्। तत्रतत्र मूलं किं श्रुतप्रकाशिकादर्शितरीत्यैव व्याख्येयम्, उतान्यथापि व्याख्यातुं शक्यम्, अन्यथैव वा व्याख्येयमिति मूलाक्षराणि टीकाक्षराणि च सावधानं विमृश्यानु-चिन्तयतोऽस्याचार्यस्य तदेकव्यग्रता वेदान्तार्थविज्ञानैकभोगता चानुसंधीयमाना, तथाऽस्माभिर्वर्तितव्यमित्याशामवश्यमेव रसिकेषु विज्ञानार्थिषु विदध्यात्।

श्रुतप्रकाशिकातः पूर्वमेव श्रीभाष्यस्य बहूनि व्याख्यानान्यासन्। तथापि तेषां प्रतिभाष्याक्षरविहितविवरणत्वाभावात् क्वचिद् गहनत्वात् क्वचित् स्वतन्त्र-प्रासङ्गिकविचारबहुलत्वाच्च तद्विलक्षणा तत्सर्वोपजीविनी सेयं टीकैव कथञ्चित् सुरक्षि-ताऽऽसीत्। श्रुतप्रकाशिकाचार्येणैव श्रुतप्रदीपिकेति लघ्वी काचित् टीकापि न्यबन्धि। एवं भावप्रकाशिकातः पूर्वमपि तूलिकेति किञ्चित् टीकाव्याख्यानमासीदिति तूलिका-नाम्नाऽत्र ग्रन्थोल्लेखादप्यवगम्यते। नूनं सा तूलिका वाधूलश्रीनिवासाचार्यविरचिता श्रीवेङ्कटेश्वरकोशालये अमुद्रिता दृश्यमानैव स्यात्। अस्त्यपरं व्याख्यानं तात्पर्यदीपिकाख्यम्, यस्य कर्ता क इति न ज्ञायते। गुरुभावप्रकाशिका लक्ष्मणार्यकृता काचिदस्ति। तत्र गुरुशब्दाधिक्यादेतदुत्तरकालकृतत्वं तर्क्यते। एवं चम्पकेशीयं चम्पकेशाचार्यकृतमप्यस्ति। विस्तृतत्वात् श्रुतप्रकाशिकायाः प्रत्यक्षरविवरणे वर्तते ग्रन्थ इति व्याख्यातारः सर्वेऽपि गन्थव्याख्यानमेव चिकीर्षन्ति स्म। तस्माद् बहु परित्यक्तमपि भवति। अतः सर्वमपि व्याख्यानं सर्वमवगाह्य स्प्रष्टुमध्यवसायवतामावश्यकमेव भवति, यदि इतः परमपि केचिद् व्याख्यातुं व्यवस्येयुः। के नु धार्मिकाः तथा प्रवर्तिष्यन्ते, यथा सर्वेऽपि

विशिष्टाद्वैतग्रन्थाः संशोध्य संमुद्र्य सिद्धान्तरक्षार्थं प्रकाशिताः भवेयुः। अर्थं व्यर्थमेव व्यययन्ति प्रायः। विवेको हन्त दुर्लभः।

भावप्रकाशिकाया अस्या अपि भावप्रकाशनार्थं टीका तत्रतत्रापेक्षितैव। स्थालीपुलाकनीत्या किञ्चिदत्र निदर्श्यते — आरम्भ एव 'वरदं द्विरदाद्रीशमिति पदद्वयप्रतीकधारणं कृतमस्ति। प्रथमपदमात्रस्य धारणे पर्याप्तेऽपि पदद्वयधारणं भावप्रकाशिकेयं श्रीभाष्यव्याख्ययोर्व्यासार्यविरचितयोः श्रुतप्रकाशिकाश्रुतप्रदीपिकयोः प्रथमव्याख्याया एव व्याख्यानरूपेति शीघ्रस्फूर्तये। उत्तरवाक्यारम्भ एव तन्निर्धारण-संभवेपि प्रथमवाक्यत एव तदवगमनं चिकीर्षितमिति। श्रुतप्रदीपिकायां पुनरेवं मङ्गलश्लोकः —

"वरदं द्विरदाद्रिशेखरं कमलाया दयितं दयानिधिम्।
सकलार्थिजनार्थितप्रदं प्रणमामि प्रणतार्तिहारिणम्" ॥ इति।

अत्र शरण्यमित्युक्तं तत्र सकलार्थिजनार्थितप्रदमिति विवृतम्। शरणं यामीत्येतत् प्रणमामीति संगृहीतम्। हरिमिति विशेष्यसमर्पकं पदम्। वरद-मित्यादीनि विशेषणानि तत्रत्यानां पञ्चानां बेराणां नामधेयानीति संप्रदायविदः। स्वाचार्यवरदगुरुरूपेणायं वरद एवावतीर्ण इति च हृदयम्। श्लोकोऽयं हरि-गुरूभयविषयकस्ततो भवति। वरद इति स्वाचार्यग्रहणम्। द्विरदाद्रीशमित्यनेन स्वगुरुः द्विरदाद्रिशिखर एव वेदान्तप्रवचनं वितन्वन्नास्तेति ज्ञाप्यते। श्लोकान्तरेऽपि द्विरदाद्रिशेखरमिति पदम्। हरिमिति गुरोर्भगवदवतारत्वदर्शि। श्रीरङ्गाभिजनस्यास्य वरदविषयकमङ्गलाचरणं वरदगुरोरिष्टदेवतामूर्तिरिति मत्या, मङ्गलमिदमुभयविषयकं भवतीति पर्यालोचनया च। विशिष्यापि स्वगुरुविषयकं मङ्गलं वर्तयिष्यति।

पु. २. **प्रणवाकारं प्रणवसदृश**मिति। श्रीभाष्यस्य अकारेणोपक्रमः मकारे-णोपसंहारश्च स्पष्टावेव। प्रथमचतुर्थारम्भगतम् उकारं मध्यमं कृत्वा आदिमध्यावसानेषु प्रणवघटकाकारोकारमकारशालितया श्रीभाष्यस्य प्रणवाकारत्वं श्रीमतो रामायणस्य गायत्र्यात्मकत्वमिवेति संप्रदायः। श्रीरङ्गविमानस्यापि प्रणवाकारता प्रणवसमानाकार-

त्वम् । श्रीरङ्गश्रीभाष्ययोरेवं प्रणवाकारत्वविधानञ्च शेषिभूतब्रह्मप्रकाशयितृत्वस्य तन्मुखेन प्रणवलभ्यफललम्भकत्वस्य च प्रणव इवात्र स्थितिप्रदर्शनाय । सर्वमिदमत्राभिसंहितं मन्तव्यम् । स्वयं प्रणवाकारं स्थितम्, प्रणवसदृशञ्च स्थितम्, यत् प्रणवाकारं प्रणवसदृशञ्च रङ्गम् तदिव च स्थितं श्रीभाष्यमिति ।

पु. ६. मङ्गलाचारयुक्तानामिति वचनस्य तत्त्वचिन्तामणिकृता प्रत्यक्षखण्डे उक्तमर्थमाशङ्क्य परिहरति न चेदं वचनमिति ।

पु. १०. भनक्तीति । भञ्जो आमर्दने इति धातुनिष्पन्नो भङ्गशब्दः नाशरूपफलावच्छिन्नं व्यापारमेव पुरुषगतं स्वरसतो वक्तीति इह तद्ग्रहणे लीलात्वमुपपन्नमिति ।

पु. २४. सुधाशब्दस्य तत्सदृशपरत्वादिति । ननु सादृश्यस्यैवं बोधने उपमैवात्र स्यात्, न रूपकम् । अतः सुधाशब्दस्य सुधात्वेन रूपितविषयपरत्वादिति वक्तव्यमिति चेत् — उच्यते । रूपकसमासे 'शक्यतावच्छेदकप्रकारकाहार्यारोप एव क्रियते' इति पक्षं केचित्तु इत्यादिना वक्ष्यत्येव । अत्र त्वयमाशयः — "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति सूत्रे शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामेतिवत्, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति प्रकृतसूत्रेऽपि पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र इत्येव महाभाष्यादौ विवरणप्रदर्शनात् सर्वत्र समानाधिकरणसमासत्वार्थं लक्षणायां क्रियमाणायां शस्त्रीपदे शस्त्रीसदृशेत्यर्थस्य पूर्वसूत्र इवात्र व्याघ्रपदे व्याघ्रसदृशेत्यर्थस्य वर्णनमेव युक्तम् । न हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ सादृश्यं नार्थः ; तत्रोपमालङ्कारस्य सर्वसंमतत्वात् । तेन, अन्नं वै प्राणाः इत्येवमसादृश्यमूलकारोपस्थलेऽनेन सूत्रेण समासासिद्धिरप्याञ्जस्येनार्थमुखेनोपपादिता भवति । न हि समान्याप्रयोगे इत्यस्य सादृश्याविवक्षायामित्यर्थः सुवचः । येन सादृश्यत्यागः स्यात् । न च तावता रूपकभङ्गः ; सादृश्यप्रतिपत्तेः रूपकोपजीव्यत्वेन तस्य तदनुकूलत्वात् । उपमितसमासेऽस्मिन् उपमैवालङ्कार इति वैयाकरणा मन्येरन् । प्राञ्चस्त्वालङ्कारिकाः इह रूपकमाशेरते । अर्वाञ्चस्तूपमालङ्कारम् । नैयायिकास्तु रूपके व्यस्तप्रयोगेऽपि चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशे लक्षणामातिष्ठन्ते । तेषामिदमाकूतम् — चन्द्रसदृशरूपार्थ-

लाक्षणिकत्वाभावे कथं मुखं चन्द्र इति सामानाधिकरण्यम्? न तावत् आरोपितत्व-संबन्धेन चन्द्रत्वविशिष्टमुखरूपार्थपरत्वस्वीकारेण। मुखे चन्द्रत्वारोपो हि जातः चमत्कारसाधकः स्यात्, न तु मुखे चन्द्रत्वमारोपितमिति ज्ञातः। एवमनुभवानुलापाद् वरं चन्द्रपदसदृशरूपार्थलाक्षणिकत्वं स्वीकृत्य सादृश्यविषयकशाब्दबोधानन्तरं जातो मानस आहार्यारोपो रूपकं निर्वहतीति। न च तर्हि मुखे चन्द्रत्वारोपात्मक एव बोधो जायतामिति शङ्क्यम् — तर्हि चन्द्रपदस्य मुख्यार्थैकनिष्ठतया सामानाधिकरण्य-भङ्गात्। वास्तवसामानाधिकरण्यप्रयुक्तो हि समासः साधुः; न तु सामानाधिकरण्य-कल्पनाकृतः। तार्किकैरस्माभिः आहार्यपरोक्षज्ञानस्यानङ्गीकाराच्च न तथा बोधः संभवति। अनुभवस्य तु शब्दोत्पादितात् रूपकापेक्षितात् सादृश्यबोधात् पश्चाज्जातं मानसमाहार्यारोपमादाय निर्वाहः। यथा च गङ्गातीरे घोष इत्यप्रयुज्य गङ्गायां घोष इति प्रयोगात् तीरलक्षणास्वीकारेऽपि तादृशप्रयोगस्य शैत्यपावनत्वादिव्यञ्जकत्वम्— तथा मुखं चन्द्रसदृशमित्यप्रयुज्य मुखं चन्द्र इति प्रयोगस्य सादृश्यपरस्यैव सतः अभेदारोपसंपादकत्वमिति। ततश्च मुखचन्द्र इति समासे मुखं चन्द्र इवेत्यर्थे अनुशासनसिद्धत्वात् लक्षणायाः शक्तितुल्यतया, समस्तप्रयोगस्योपमानपदोत्तरस्यान एवान्यादृशेऽर्थेऽभावावधारणात् अभेदव्यञ्जननिर्बन्धाभावात् उपमैवालङ्कार इति। अयमुपमापक्षपातिनामाशयः।

समासस्य रूपकस्थापकत्वाभावेऽपि उपमारूपकयोर्मध्ये रूपकस्य चमत्कारातिशयाधायकत्वात् यत्र वाक्ये रूपकस्य न किञ्चिद्गमकम्, तत्रोपमामात्रे विश्रमेऽपि, यत्र वाक्ये आदावन्ते वा यत्र क्वापि किमपि रूपकप्राणनोपयोगि लक्ष्यते, तत्र सर्वस्य सादृश्यबोधस्य वाक्योत्पादितस्य रूपककल्पकत्वस्वीकारेण मुखं चन्द्र इत्यत्रैव रूपकमेवालङ्कारः स्वीकर्तुमुचितः। तदत्र **सुमनस** इति, **पिबन्तु** इति च श्लोके रूपकगमकदर्शनात् रूपकमेव। एवञ्च मयूरव्यंसकादिसमासस्यात्राश्रयणेऽपि समानाधिकरणसमासत्वनिर्वाहार्थं सदृशलक्षणा न रूपकभङ्गायेत्याशयेन मयूरव्यंसकादयश्चेति सूत्रमप्यत्र गृहीतम्। टीकायाम्, '**उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिसमाससमित्यत्र** आदिपदेन मयूरव्यंसकसमासग्रहणं केचिन्मन्यन्ते। तदानीमपि सदृशलक्षणा अवर्जनीयेति अत्र ज्ञापितं भवति। मूलभावप्रकाशिकायां

मयूरव्यंसकादिसमास एवोक्तो नव्यवैयाकरणाविरोधाय । उपमितसमास एव तु टीकाकृतां संमतः । आदिपदं तु पूर्णमूलानुसंधानार्थम् । मयूरव्यंसकसूत्रं तु उपमानपदोपसर्जनकोपमेयपदसमासपरमिति केचित् । विशेषणवचनतयाप्रसिद्धेतर पदकसमासपरमित्यन्ये । अयं कलङ्कितश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यत इत्यादौ मुखत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थे मुखशब्दस्य लक्षणेति, विशेषणं विशेष्येणेत्येव समास इति । उपमितसमासगम्यमिदं सादृश्यं भेदाघटितमेव, 'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपक'मिति दण्डयुक्तेरिति केचित् । इवार्थभूतभेदगर्भसादृश्यमेव तथा । तावताऽपि अरोपात्मकरूपकस्याभङ्गादिति परे ।

पु. १५. **सुधाशब्दविवक्षितभोग्यत्वरूपधर्माप्रयोगादिति । शेखर-कारादयस्तु** 'पुरुषव्याघ्रोऽभिरूपः', 'भाष्याब्धिः कातिगम्भीरः' इत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासमेव मन्यन्ते, 'सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रकृदुक्त्या अत्रोपमितसमासो न भवतीति । विवक्षिताविवक्षितभेदेन सामान्यद्वैविध्यकल्पनमयुक्तमिति चाहुः । 'सकलकलः पुरचन्द्र' इत्यादौ प्रयुक्तसामान्यधर्मातिरिक्तसामान्यधर्मस्फूर्त्यभावात् प्रयुक्तमेव सामान्यं विवक्षितमिति च वदन्ति । अत्रायं भाष्याशयः – सत्यं सामान्यधर्माप्रयोगे इति सौत्रं पदं सामान्यधर्मप्रयोगे समासवारणायैव । पुरुषो व्याघ्र इवेत्यर्थे पुरुषव्याघ्र इति समासमाचक्ष्महे । तत्र यथा व्यासे पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति सामान्यधर्मप्रयोगः, तथा पुरुषव्याघ्रः शूर इत्यपि भवतु । न च व्यासे शूरपदार्थस्य व्याघ्रे पुरुषे चान्वयवत् इहोभयत्रान्वयः कथम्; व्याघ्रपदस्य विशेषणतया व्याघ्रसदृशार्थपरतया च एकदेशे शूरपदार्थान्वयायोगात् इति मन्तव्यम्—अनुशासनबलादेकदेशान्वयस्याप्यत्र संमतिसंभवादिति केचिन्मन्येरन् । अतः सामान्यधर्मप्रयोगे समासो नास्मदिष्ट इति पाणिनिर्दर्शयतीति वक्तव्यम् । तेन सर्वथा प्रधानानन्वयिनि उपसर्जनमात्रान्वयिनि वृत्त्यघटके वर्तमाने यथा न समासः असामर्थ्यात्, तथा प्रधानान्वयिनोऽपि अप्रधानेऽप्यन्वयेष्टौ न समासः । प्रधानान्वयमात्रं वृत्त्यघटकस्य भवतीति विशदव्युत्पादनं कृतं भवति । अत्रैव भाष्यादिग्रन्थतात्पर्यम् । एवञ्च सामान्यधर्मप्रयोगे यदि पुरुषव्याघ्र इति प्रयोगोऽसाधुरिति पाणिनिर्मन्यते, तर्हि मयूरव्यंसकादिनापि समासो न युक्त एव ।

तथा सति तत्प्रयोगसाधुतापत्तेः। अथ सामान्यधर्मस्य विशेषणेऽप्यन्वयेष्टौ न समासः, प्रधानमात्रेऽन्वयेष्टौ च समासः साधुरिति चेत् – तर्हि अस्यैव सूत्रस्य तावान् अर्थ उच्यताम्। सामान्याप्रयोगे = धर्मस्य साधारणतया अप्रयोगे उभयान्वयविवक्षया प्रयोगाभावे उपमितसमास इति। तत् किं सूत्रान्तरेण तन्निर्वाहप्रयासेन।

वस्तुतः सामान्यपदेन किं ग्रहीतुमुचितमिति विवेचनीयम्। सामान्याप्रयोगे = सादृश्यार्थकेवशब्दाप्रयोगे इति केचित्। तन्न युक्तम्। 'उपमानानि सामान्यवचनै' रिति सूत्र इवात्रापि समानाधिकरणसमासत्वादेव तदप्रयोगस्य सिद्धेः। अतः यद्धर्मप्रयुक्तमिह प्रथमतः सादृश्यस्फुरणम्, स एव धर्मः सामान्यम्। यत् पुरुषबुद्धिकौशलकल्पितादन्यत् लौकिकपरीक्षकोभयसंप्रतिपन्नं क्षिप्रस्फूर्तिकं सादृश्यस्य निबन्धनम्, तदेव सामान्यम्। अन्यत्तु कविप्रतिभाविश्रान्तं तत्रापि श्लेषाद्युपस्कृतं सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तिप्रयोजकं न भवति। तथाच यत्रोपमानोपमेयस्थले श्रोता सादृश्यप्रयोजकाकारं कञ्चित् अनुक्तमपि झडिति गृहीत्वा इवशब्दस्य तस्य चाप्रयोगेऽपि सादृश्यं बोद्धुं प्रभवति, तत्रोपमितसमासः, यथा व्याघ्राद्युपमाने इति सूत्रार्थः। न च सकलकलः पुरचन्द्र इत्यादौ तदभावः। तथासति श्रोता पुरस्य चन्द्रः पुरचन्द्र इत्येवार्थं गृह्णीयात्। यत्रोत्कृष्टवस्तुरूपणम्, तत्रोत्कर्षप्रतीतिः; यत्र निकृष्टवस्तुरूपणम्, तत्र निकर्षप्रतीतिरित्यस्यानुभवसिद्धतया सामान्यत उत्कृष्टत्वेन वा उत्कर्षप्रयोजकसंप्रीणनत्वाद्याकारेण वा प्रथमतः सादृश्यप्रतीतिरित्येव वक्तव्यम्। अन्यथा प्रयुक्तधर्मातिरिक्तस्य सादृश्यप्रयोजकस्य ग्रहणे मानाभाव इति तदग्रहणे समर्थ्यमाने, 'महिषीसंगमसक्तो जयति महीपाल! महिषराजोऽयम्। इति कथिते कुपितो नृप उपशान्तोऽभूत् विगृह्य षष्ठ्यन्तम्' इति महिषो राजेवेति विग्रहमत्या कोपः षष्ठीतत्पुरुषकल्पनया राजमहिषसाम्यासंभावनयोपशमश्चेति क्रमो न युक्तः स्यात्।

तस्मात् सामान्यधर्मकथनमन्तरा सादृश्यप्रतिपत्तिर्यत्र न संभाव्यते, तत्रात्यन्तापूर्वे कविकल्पितेऽर्थे सामान्यधर्मरूपप्रयोजकाकारस्य वक्तव्यतया तस्य चोपमानेऽप्यन्वयस्यावश्यकतया तत्रासामर्थ्यात् न समास इत्येव पाणिनिमहर्षेर्भाव इति। यत्र

सादृश्यप्रतिपत्तिप्रयोजकं सर्वसुगममन्यत् संभाव्यते. तत्र तद्प्रयोगेणोपसिन्नसमाम-करणे, प्रकारान्तरप्रतीतसादृश्योपष्टम्भकतया दुर्गमत्वेनाभ्यवसितानामन्येषां धर्माणां निबन्धनं नेषदपि दुष्यति। भाष्याब्धिः कातिगम्भीर इत्यत्रापि यदि अतिगम्भीरत्वं न ब्रूयात्, तर्हि विततत्वमात्रं केवलगभीरत्वं वा कश्चिन्मन्येत । अतः पारदर्शनस्यैव प्रतिपदं तलस्पर्शस्याप्यशक्यत्वमनुबोधयिषया तदुक्तिः। अत एव तत्त्वटीकायां प्रथमतः साधर्म्यपक्षं पश्चाद् वैधर्म्यपक्षञ्चोपवर्ण्य पुनः साधर्म्यपक्षमेवोक्तरीत्या संभवन्तमभि-संधाय विवक्षिताविवक्षितसामान्यद्वैविध्यपक्ष एव समादृतः। प्रयुक्तस्य सामान्यस्या-विवक्षितत्वं कथमिति न शक्यम् — उपमानश्रवणमात्रगम्यतया समासनिर्वाहाय विवक्षितम्, अतथाभूतञ्चेति द्वैविध्यस्याभिमतत्वात्। तदत्र दर्शितं सुधाशब्द-विवक्षितेति सुधाशब्दघटनेन। भोग्यत्वरूपसाधर्म्यं सर्वसुगमम्। अमृतत्वहेतुत्वं तु किञ्चिद्विशिष्टबुद्धिगम्यम्। उपनिषद्दुग्धाब्धीत्याद्युक्तं तु सादृश्यपरिपोषक-कविवचोमूलमेव विज्ञेयमिति वैलक्षण्यमिह भाव्यम्। कथमेतेषां धर्माणां परमुभय-त्रान्वय इति चेत् — सत्, प्रधानम्, तत्रैव शब्दान्वयः। आरोपितत्वसंबन्धेन सुधात्व-विशिष्टस्य सुधापदार्थत्वेऽपि वास्तवसुधाविशेषणानां हि वस्तुतोऽनन्वय एव। वस्तु-तस्तु दुग्धाब्धिसदृशोपनिषन्मध्योद्धृतत्वादिधर्माणां वचोमात्रनिष्ठत्वात् न सामान्यत्वम्। आनीतत्वमपि उक्तधर्मसामानाधिकरण्यार्हमेव मुख्यं विवक्षितम्। पश्चात्तु सर्वत्र उपनिषत्सु दुग्धाब्धित्वारोपणादिना शब्दमहिमप्रतीतत्तद्धर्माभेदकल्पनया सामा-न्यत्वकल्पना। तदत्र नोभयान्वयि सामान्यमस्ति। 'सकलकलः पुरचन्द्रः' इत्यादावपि पुरनिष्ठसकलत्वमेव प्रथमं बोधेऽन्वेतीत्याद्यपि भाव्यम्। अतो वस्तुतः सामान्यभूतस्याप्युभयान्वयेन बोधाभावात् सामान्यत्वेन रूपेण तदप्रयोग एवेति न सूत्रविरोध इत्यलम्। सोऽयं टीका — तत्त्वटीकानुसारिभाव-प्रकाशिकाशय।

पु. १६. मन्त्रे चेति। अत्रैवं नयप्रकाशिका, "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके गायत्र्या सोम आहृत इति प्रतीतेः। "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्। तं गायत्री आहरत्" इति चान्यत्र श्रूयते इति। ननु गायत्र्या सोमाहरणे सुधायाः किमायातमिति चेत् — एवमेवाशङ्क्य नयप्रकाशिकायामेवैवं

परिहृतम् – "सोमशब्दस्य सुधापर्यायत्वात् । महाभारतादौ वेदमयेन सुपर्णेन विनतायाः स्वजनन्याः दासीत्वमोक्षणाय भूलोकं प्रति स्वर्गलोकादमृतमानीतमिति प्रसिद्धम् । सुपर्णी च विनता । गायत्रीशब्दश्च छन्दोधिदैवतपक्षिराजपरः । 'दिवं सुपर्णो गत्वा सोमं वज्रिण आहरत्' इति चान्यत्र श्रूयते" इति । अमृतस्य सोमलतात्मना परिणामादेवामृतकिरणचन्द्रपरः सोमराजशब्दः सोमलतायां प्रयुज्यते। अमृतपानादमृतप्राप्तिरित्यौचित्याशयेनैव, 'आपाम सोमममृता अभूमे' त्युच्यते । अत्र भाष्यकारे सुपर्णसमाधिरिति तत्त्वटीका । गरुडानीतस्यामृतस्य काद्रवेयदुर्लभता तेषां सुमनस्त्वाभावात् । सुमनसाममृतपानमिन्द्रगरुडोभयेष्टमिति ।

पु.३७. **शब्दार्थगतचोदने**ति। यजिधात्वर्थभूतदेवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्याग-विषयकविधीत्यर्थः। विधिरयं सदृशविध्यन्तरं गवेषयन् स्वान्वयित्यागरूपमुख्यार्थसाक्षा-द्विशेषणभूतद्रव्यवत्तया सदृशं विधिमेव गृह्णाति, न तु त्यागे उद्देशद्वारान्वितव्यवहित-देवतामूलकसादृश्यविशिष्टविधिमिति भावः । **तस्याप्यर्थस्ये**ति । सोपि ग्राह्यः, अयमपीति । अयमाशयः – सूत्रे, "कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्" इत्यस्य, कर्मणो हविषि उपलभ्यमानत्वादिति वाच्यार्थः । तस्य, कर्मणः साक्षात् हविर्निरूप्यत्वादित्यर्थे पर्यवसाने कृते, "तेन च कर्मसंयोगात्" इति द्वितीयसूत्रार्थवर्णने क्लेशो भवति । अत्रैव सोऽर्थः स्वीकार्यः । हविषैव साक्षात् कर्मणः संबद्धत्वात् हविर्निरूप्ये कर्मणि हविर्घटितसादृश्यं ग्राह्यमिति । एवञ्चापौनरुक्त्याय प्रथमसूत्रे प्रत्यक्षत्वरूपं प्राबल्यमेव विवक्षितम् । अतः कर्मप्रत्यक्षस्य हविःप्रत्यक्षाधीनत्वात् कर्मणः सदृशकर्मापेक्षायां प्रत्यक्षभूतहविर्घटितसादृश्यं पुरःस्फूर्तिकम्; प्रत्यक्षस्य प्रबल-त्वादित्यर्थवर्णनमिह युक्तमिति ।

एवं तावत् व्याकरणालङ्कारपूर्वतन्त्रादिसंबद्धानेकविचारव्याप्तेयं भाव-प्रकाशिकेति ज्ञापनाय प्रथमदृष्टकतिपयनिदर्शनमकारि । एवमियं सर्वत्र टिप्पणी-निवेशपूर्वमेव मुद्रणीया, यथोपनिषद्भाष्याणि मुद्रितानीत्येव नः समीहितमासीत् । परन्तु एतावद्भिः पुटैर्भावप्रकाशिकाग्रन्थमुद्रणं समापनीयमिति प्राक्कृतव्यव-

ग्रन्थविस्तरशङ्कया प्रतिरुद्धं टिप्पणम् । अत्र पूर्वाचार्यग्रन्थस्थलेष्वपि न किञ्चिद् उल्लेखि । अत्यल्पमेव किमपि पाठानुरोधि ग्रन्थान्तरानुबन्धि च सूचितमितस्ततः । पूर्वमीमांसाधिकरणानि यत्र यत्र गृहीतानि तत्रतत्र सूत्रसंख्यायाऽऽकरनिर्देशः परं सहैव कृतः । व्याकरणसूत्राणामुपनिषद्वाक्यादीनाञ्चावधारणे नातीव श्रम इति तदाकरनिर्देश उपेक्षि ।

ग्रन्थाक्षरमुद्रितकोशमवलोक्य नागर्यां लिपौ मुद्रणाय विलिख्य दत्तेन नावल्पाक्काभिजन - नानाशिरोमणिपरीक्षोत्तीर्ण - विशिष्टपण्डित श्रीरामानुजताताचार्य-प्रभृतिभिर्बहुभिः । आ शोधनारम्भात् आ च मुद्रणपूर्तेरस्य महति कार्ये प्रवृत्तानां विषयेऽपि यथोचितं किञ्चित्कारं सर्वभरणक्षमात् श्रीवेंकटेश्वरदेवस्थानतो वा आस्तिक-लोकतो वा संपादयितुं परमोत्साहं बिभ्रति श्री उ. वे. कूराण्डकुप्पं श्रीरङ्ग-रामानुजचक्रवर्तिस्वामि — श्रीगूडलूर् — रङ्गस्वाम्यार्यमहाशयादय इति निरन्तरायमेवेदं निर्वर्त्यते । अस्याः तालकोशानां बहूनामवलोकनेन पाठभेदविज्ञानविषये साहायकमादावुभाभ्यां श्री वेङ्कटेश्वरसंस्कृतविद्याशालाध्यापकाभ्यां शिरोमणिभ्यां न्यायवेदान्तादिनिष्णाताभ्यां श्रीमद्भ्यां नावल्पाक्काभिजनराजगोपालताताचार्य - कोलि-यालाभिजनशठकोपाचार्याभ्यां सम्यगाचरितम् । अथास्मन्निकटे वेदान्ताध्ययन-प्रवृत्ताभ्यां न्यायशिरोमणिभ्यां श्रीपैय्यम्बाडि - वेङ्कटवरदाचार्य — वासुदेवश्रीवत्सांका-चार्याभ्यामुपरितनभागपरिशोधने आवश्यकांशलेखने च महदुपकृतम् । तत्र श्रीवत्सांकाचार्यः शोधनिकाशोधनेऽपि कञ्चित् कालं सहायोऽभूत् । कदाचित् कोत्तिमङ्गलाभिजनः तालकोशप्रदाता न्यायशिरोमणिरधीतवेदान्तः श्रीगोपालचक्रवर्त्या-चार्योऽपि सहायोऽभूत् ।

महाप्रसिद्ध-अस्मन्न्यायशास्त्रगुरु श्रीस्वच्छन्द श्रीनिवासाचार्यवर्यवेदान्तगुरुपरमै-कान्तिसार्वभौम कोत्तिमङ्गलगोपालाचार्यस्वामिपादस्वहस्तलिखितशुद्धतालकोशसाहाय्येनैव बहूनि मुद्रितकोशेष्वदृष्टानि वाक्यान्यपि [यथोपक्रमे श्रुतप्रकाशिकाश्लोकानां व्याख्यान-संदर्भे] तत्रतत्र योजितानि। पदानि चाक्षराणि च तथा न्यवेशिषतेत्यत्र कः संदेहः । श्रीवेङ्कटेश्वरविद्यालयकोशा अप्येवमनेकं पाठमदर्शयन् । यथाशक्ति सर्वमवलोक्य

युक्तायुक्तविमर्शनेन बाधितपाठपरित्यागेन च परिष्कृतवानस्मि । एवमपि कार्य-बाहुल्यात्, मुद्रणालयासांनिध्यात्, संस्कृतग्रन्थाक्षरसंयोजनक्लेशाधिक्यात्, संयोजित-भ्रंशात्, शोधनकालापतितानवधानाच्च सन्त्येवाशुद्धय इति सम्यग् जानामि । अथापि बह्वशुद्धिपरिहारदर्शनप्रमुदितान्तरङ्गाः स्वपाण्डित्यबलेन सुखमेव सहृदयाः शोध-यिष्यन्तीति शोधनिका पृथङ् न न्यबन्धि । विषयानुसारेण प्रघट्टकविभागोऽपि यथामति कृतोऽस्ति । तत्रतत्र श्रुतप्रकाशिकायां धृतप्रतीकसदसद्भावनिरीक्षणेन यथार्हं प्रतीकनिवेशोऽप्यकारि । क्वचित् टीकादृष्टपाठादन्यथात्वे ज्ञातेऽपि उद्धृतप्रतीक एवौचित्यविमर्शेन यथास्थितमेव रक्षितम् । सर्वत्र सन्तः सहृदयाः प्रमाणम् ।

एवं सर्वमपि शोधनादि सह सम्यगेव निर्वर्तितवद्भ्यः सुहृद्भ्यः, मुद्रणमपि महतोत्साहेन निष्पादितवद्भ्यः श्रीदेवस्थानसंबन्धिभ्यः, सर्वमिदं संविधाय प्रोत्साह-विधायिभ्योऽन्तरङ्गेभ्यश्च कृतज्ञतामाविष्कुर्वन् अनघगुणनिधिरयमस्मत्कुलदैवं श्रीनिवासः प्रीयतामिति निवेदयन् भावप्रकाशिकाकृतोऽस्याऽऽचार्यस्य वृत्तमवगतमन्ते एवं संगृह्णामि —

भारद्वाजकुले काञ्चीवेलामूराग्रहारतः ।
कन्यामासोत्तरप्रोष्ठपदाख्योऽन्ववातरत् ॥

श्रीमद्वरदविष्ण्वार्यनामा सामगतल्लजः ।
श्रीताताचार्यसंसेवी शिष्योऽनन्तार्यसद्गुरोः ॥

रङ्गरामानुजस्वामीत्याख्याख्यातो यतीश्वरः ।
षष्टिप्रबन्धनिर्माणप्रसिद्धोऽयं गुरुर्महान् ॥

25, Nathamuni St.,
MADRAS-17.
10-12-1958.

उत्तमूर् - ति. वीरराघवाचार्यः

॥ श्रीः ॥

॥ भावप्रकाशिका विषयसूची ॥

	पु		पु.
श्रुतप्रकाशिकाप्रथमश्लोकार्थः	१	समित्यनेन कैवल्यस्यावर्तन-प्रकारः	१५
इतरमङ्गलश्लोकार्थः	२	अथशब्दार्थे प्रसोनत्वत्व-विचारः	१६
चिकीर्षित प्रदर्शक-श्लोकार्थः	३	अथशब्दस्याधिकारार्थत्व-शङ्कोपष्टम्भः	१८
भाष्यञ्चेदिति श्लोकार्थविचारः, योजनान्तरञ्च	४	अथशब्दप्रश्नार्थकत्वविचारः	१९
अवतरणग्रन्थार्थः कुपथ-शब्दविचारश्च	५	अथातःपदद्वयकृत्यविचारः	,,
अखिलेति श्रीभाष्यश्लोकार्थः	६	अधीतसाङ्गेतिभाष्यविषयः	२०
विनतशब्दार्थविषयचिन्ता	७	कर्मणामल्पास्थिरफलत्वासंभव-पूर्वपक्षविस्तरः	२१
अखिलपदगताकारार्थौचित्यम्	८	,, समाधानम्	२३
सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वे मीमांसानयः	८	षष्ठ्यर्थविचारः	२४
स्थेमशब्दार्थः लीलाशब्दार्थश्च	९	अप्रयुक्तषष्ठीव्याख्यानौ-चित्यविमर्शः	२६
भङ्गशब्दार्थः भूतव्रातशब्दार्थश्च	१०	पदयोगनिमित्तत्वेपि कारक-विभक्तित्वोपपादनम्	२७
विदीप्तभक्तिरूपा-पदार्थविचारः	१२	ब्रह्मशब्दार्थविचारः	२८
पाराशर्येति श्लोकार्थविचारः	१३	निरतिशयबृहत्त्वमात्रप्रवृत्ति-निमित्तत्वस्थापनम्	३०
वचश्शब्दस्यार्थपरत्वम्	,,	शुद्धबृहत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तसंभव-शङ्कापरिहारौ	३१
वचस्सुधाशब्दार्थविवेचनम्	१४		

	पु.
भगवच्छब्दार्थः	३२
जिज्ञासाशब्दार्थविचारः	३३
यादवप्रकाशीयसूत्रार्थनिरासः	३४
वृत्तिकारोक्तवर्णनम्	,,
प्रतिधर्मसमाशब्दार्थः	३५
धर्मशब्दार्थशोधनम्	,,
देवताविग्रहादौ जैमिन्याशयाविरोधः	३६
कर्मब्रह्ममीमांसयोः क्रमनियामकम्	३७
श्रुतिलिङ्गादिज्ञानाय पूर्वतन्त्रानपेक्षापूर्वपक्षः	३८
पूर्वतन्त्रापेक्षास्थापनम्	३९
अध्ययनविधिनिरूपणम्	४०
ऋत्विजोवृणीत इत्यत्र धातुविचारः	४१
स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वानुबन्धिमीमांसाविचारः	४३
विचारे रागतः प्रवृत्तिसमर्थनम्	४५
समावर्तनस्मृतिविरोधपरिहारः	४७
लघुपूर्वपक्षघट्टः	५०
यदेवेत्येवकारार्थविचारः	,,
लघुसिद्धान्तघट्टः	५७
जीवन्मुक्तौ प्रकारत्रयम्	५९
भक्तेरुपायत्वम्	६१

	पु.
अथयोऽन्यांदेवतामितिवाक्ये-टीकायां विशेषः	६३
यस्तद्वेदयत्सवेदेतिवाक्यार्थे विशेषः	६४
द्रष्टव्य इत्येतदर्थशोधनम्	६५
आशंसायां भूतवच्चेत्येतदर्थः	६७
भक्तेः कर्मापेक्षत्वम्	७०
साधनसप्तकम्	७१
विद्याञ्चेतिश्रुत्यर्थः	७२
अग्निनीषावाक्यार्थः	७४
धर्मेणपापमपनुदतीत्येतदर्थः	,,
साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वनिरासः	७५
पूर्वमीमांसार्थसंग्रहः	७७
पू. मी. तृतीयाध्यायार्थः	७८
,, चतुर्थाध्यायार्थः	७९
पू. मी. पञ्चमादिसर्वाध्यायार्थः	८०
शारीरके कर्माङ्गाश्रयविचारौचित्यम्	८१
जैमिनीयसंकर्षस्य काशकृत्स्नीयादन्यस्य कर्मविषयत्वम्	८२
महापूर्वपक्षारम्भः	८३
परमतश्रुत्यर्थः	८४
सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधे विशेषः	८४
चतुर्थीसामानाधिकरण्यभ्रमः	८५
परमतपुराणार्थः	८६
मिथ्यात्वलक्षणम्	८९

	पृ.
अविद्यास्वरूपनिरूपणम्	८७
अविद्याया ऐक्यज्ञाननिवर्त्यत्वम्	८८
प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रप्राबल्यम्	८९
अभेदश्रुतिप्राबल्यम्	९०
युगपदपच्छेदेपि प्रायश्चित्तकर्तव्यत्वेऽधिकरणम्	९१
सत्यज्ञानादि समानाधिकरणवाक्यार्थः	९२
अनृतादिव्यावृत्तिबोधविषयविचारः	९४
सर्ववैलक्षणिकत्वे प्राभाकरोदाहरणम्	९७
लिङाद्यर्थः कार्यं कार्यत्वं वेतिशोधनम्	९८
प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वम्	९९
भेददूषणम्	१००
सदनुभूत्योरैक्यम्	१०२
अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वम्	१०३
स्वयम्प्रकाशत्वानुमानप्रयोगशिक्षणम्	१०४
अनन्याधीनेत्यादिसाध्यहेतुदलकृत्यम्	१०५
अनुभूतेर्नित्यत्वादिसमर्थनम्	१०८
आत्मनो ज्ञातृत्वाभावसमर्थनम्	१०९
महासिद्धान्तारम्भः	१११
प्रमाणानां सविशेषविषयत्वम्	११२
शब्दप्रत्यक्षयोः सविशेषविषयत्वम्	११४
निर्विकल्पकसविकल्पकनिरूपणम्	११५
भेदाभेदवादनिरासः	११८
अनुमाने निर्विशेषविषयत्वनिरासः	११९
सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गः	,,
भेददूषणनिरासः	१२०
जातेः संस्थानरूपत्वम्	१२२
संस्थानस्य भेदरूपत्वम्	१२४
मिथ्यात्वानुमानभङ्गः	१२५
दृश्यत्वनियमरूपहेतुभङ्गः	१२७
व्यावर्तमानत्वहेतुभङ्गः	,,
अनुवर्तमानत्वदूषणम्	१२९
संविदनुत्पत्त्यादिनिरसनम्	१३१
निर्विषयसंविदस्फूर्तिः	१३४
अनुभूत्यविभागत्वनिरासः	१३६
संविदात्मत्वनिरासः	१३८
अहमर्थात्मत्वसमर्थनम्	१४०
ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वे	१४१
आत्मनि स्वयम्प्रकाशांशविवेकः	१४४
ज्ञातृत्वस्यान्तःकरणधर्मत्वनिरासः	१४६
परोक्तज्ञातृत्वनिर्वाहनिरासः	१४९

	पु.
सुखमहमस्वाप्समित्यत्र-विशेषविचारः	१५३
अहमर्थात्मस्फुरणसमर्थनम्	१५४
साक्षिशब्दव्युत्पादकभाष्यार्थः	१५६
मुक्तावहमर्थानुवृत्तिसमर्थनम्	१५७
अहङ्कारशब्दार्थः	१५८
भाष्येज्ञानस्वतिमिरस्येति-पाठोपपत्तिः	१६०
असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिनिरासः	१६१
स्फोटवादनिरासः	१६३
शास्त्रसत्यत्वशङ्कापरिहारः	१६४
श्रुतिघट्टः	१६५
सद्विद्याविचारः	१६६
आदेशशब्दार्थे विशेषपूर्वपक्षः	१६९
तत्खण्डनम्	१७१
परविद्यायाः सविशेषविषयत्वम्	१७३
सत्यादिशब्दार्थविचारः	,,
समानाधिकरणवाक्यार्थः	१७४
निर्गुणवाक्यविरोधपरिहारः	१७६
उत्सर्गापवादादिन्यायविषयः	१७७
अपच्छेदनयप्रवृत्तिस्थलदर्शनम्	१७८
उपक्रमाधिकरणार्थतत्प्रवृत्ति-स्थानम्	१७९
आनन्दवल्ल्याः सगुणविषयत्वम्	१८०
सोऽश्नुत इति श्रुत्यर्थः	१८१
यस्यामतमित्याद्याशयवर्णनम्	१८२
नदृष्टेरितिश्रुत्यर्थः	१८३
आनन्दश्रुत्यर्थः	१८४
द्वैतनिषेधश्रुत्यर्थः	,,
उपादानत्वविचारकटीकार्थः	१८५
पुराणघट्टः	१८९
पुरुषोत्तमपदविग्रहः	१९०
भगवच्छब्दार्थः	१९२
एवम्प्रकारममलमितिश्लोकार्थः	१९४
परःपराणामित्यादिश्लोकार्थः	१९६
परोदाहृतपुराणवचनार्थः	२००
विष्णुपुराणप्राशस्त्यम्	२०३
पुराणेषु सात्त्विकादिविभागः	२०४
सत्त्वादिगुणलक्षक सांख्य-कारिकार्थः	२०५
यन्मयश्चेत्यादिश्लोकार्थः	२०६
सप्तश्लोकीपाठः	२०८
प्रकाराद्वैत - प्रकार्यद्वैतविवेकः	२१३
मुक्तावप्यनैक्यम्	२१६
परमार्थवस्तुदर्शकश्लोकाः	२१७
सायुज्यशब्दार्थः	२१८
सद्विद्यायाः सगुणपरत्वे संप्रदायः	२१९
विभेदजनक इति श्लोकार्थः	२२०
सप्तविधानुपपत्तिघट्टः	२२१
आश्रयानुपपत्तिः	२२१
तिरोधानानुपपत्तिः	२२५

	पु.
स्वरूपानुपपत्तिः	२२६
अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः	२२८
प्रमाणानुपपत्तिः	२२९
तत्र - प्रत्यक्षप्रमाणानुपपत्तिः ...	२३०
पञ्चपादिकाविवरणग्रन्थार्थः	२३१
भावरूपाज्ञानानुमानविचारः	२३२
अविद्याप्रत्यक्षनिरासः	२३३
अविद्यानुमाननिरासः	२३७
अनुमानबाधकप्रतिकूलतर्कव्याख्या	२४०
अनिर्वचनीयख्यात्यनुपपत्तिः	२४२
सत्ख्यातिः	२४५
प्रतिनिधिद्रव्यमीमांसाविषय	२४६
सत्ख्यातिभाष्यतात्पर्यम्	२४८
अविद्यापरत्वाभिमतश्रुत्यर्थः	२५०
अविद्यापरपुराणार्थः	२५१
विष्णुपुराणदशश्लोकी	२५२
निवर्तकानुपपत्तिः	२६१
तत्त्वमस्यर्थः	२६२
आश्चर्यमितिशब्दसाधुत्वम्	२६३
भ्रमरीभ्रमरेतिश्लोकविषय.	२६४
राजकुमारसमाधिः परोक्त.	२६५
असीति मध्यमपुरुषोपपत्तिः	२६६
भास्करयादवप्रकाशमतविवेकः	२६८
हेयाप्रहेतिशब्दविचारः	,,
देवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः	२६०
व्यक्तिशक्तिस्थापनम्	२७३
प्राभाकरमतखण्डनम्	२७४
परमते सामानाधिकरण्यानुपपत्तिसंकलनम्	२७५
सिद्धान्तसंग्रहोपन्यासः	२७८
ग्राहकग्रहणशब्दार्थः	२७९
ऐन्द्रा मरुत्वतीषड्यागा इत्यत्र पाठभेदः	२८०
पृषदाज्यनयादित्यस्य विवरणम्	२८२
निवृत्त्यनुपपत्तिः	,,
जिज्ञासाधिकरणशरीरम्	२८४
धर्मजिज्ञासाधिकरणेगुरुमतम्	२८५
ब्रह्मजिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षः	२८६
वाचस्पत्युक्तसिद्धवस्तुप्रामाण्यविवेचनम्	२८९
अधिकरणसिद्धान्तः	२९१
अन्विताभिधानाभिहितान्वयौ ...	२९३
विषयशब्दव्युत्पत्तिशोधनम् (७३४)	२९४
अपूर्वकार्यत्वखण्डनम्	२९५
अनिष्टनिवृत्तीष्टत्वविवेकः	२९६
शेषलक्षणम्	२९९

	पु.
अपूर्वखण्डनम्	२९९
जन्माद्यधिकरणम्	३००
तत्क्रतुन्यायहेतूकरणौचित्यम्	३०४
जन्माद्युपलक्षणत्वविशेषणत्वशोधनम्	३०८
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	३१०
समन्वयाधिकरणम्	३१७
वचनानित्वपूर्वत्वादित्येतदर्थः	३१८
भावार्थाः कर्मशब्दा इति पाठवर्णनम्	३२१
निष्प्रपञ्चनियोगवादिगतिद्वयम्	३२२
टीकावर्णितप्रकारविचारः	३२३
नित्यनिर्विकारत्वेनेतिभाष्यार्थः	३२४
सपर्यगादिश्रुत्यर्थौचित्यम्	३२५
तत्त्वमास्यर्थवाचस्पतिश्लोकार्थः	३२६
श्रवणादिविधीनामविधित्वम्	३२८
जीवन्मुक्तिविषयः	३२९
भिन्नाभिन्नत्वविचारः	३३०
समन्वयाधिकरणशङ्कापरिहारपरिष्करणम्	३३३
शाङ्करचतुःसूत्र्यर्थः	३३४
ईक्षत्यधिकरणम्	३३७
अशब्दशब्दार्थः	३३९
प्रकृत्यनुमापकहेतूपन्यासविचारः	३४०
आनन्दमयाधिकरणम्	३४८
अयोगव्यवच्छेदोक्तिविमर्शः	,,
अत्राधिकरणेपूर्वपक्षद्वैधम्	३५०
एकहायन्यवरुद्धत्वोक्त्याशयः....	३५९
अरुणाद्यर्थद्वयविधानायोगनिर्वाहः	३६०
चतुर्मुष्टिनिर्वापाधिकरणवैलक्षण्यम्	३६१
तस्यैव एवेत्यस्यावश्यकता	३६७
विज्ञानमयादःयोन्तरइत्यस्यावश्यकता	३६८
प्रचुरशब्देपौर्वापर्यप्रयुक्तविशेषविमर्शः	३६९
अन्तरधिकरणम्	३७१
प्रकृते गुणानां भेदकत्वे चिन्ता	३७७
गौणशब्दार्थविचारः	३७९
अपहतपाप्मशब्दार्थः	३८१
सत्त्वं लघ्वितिसांख्यकारिकार्थः	३८२
आकाशाधिकरणम्	३८४
अस्य लोकस्यकागतिरित्येतदर्थविमर्शः	३८६
प्राणाधिकरणम्	३८८
प्राणवाक्यस्यान्नादित्यवाक्यवैलक्षण्यम्	३८९

	पु.
ज्योतिरधिकरणम् ...	३९०
कारणत्वख्यातलिङ्गविशेषादर्शनोक्तिविमर्शः	३९१
सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वे- पूर्वमीमांसा	३९४
गायत्रीचतुष्पात्त्वप्रकारचिन्ता	३९६
पञ्चान्येपञ्चान्ये इति श्रुत्यर्थः	३९७
सप्तान्नब्राह्मणविवरणम्	४००
इन्द्रप्राणाधिकरणम्	४०५
कौषीतकीश्रुत्यर्थः	,,
इन्द्रशब्देत्युक्तिविचारः	४०७
आकाशशब्देयोगार्थ- स्थापनम्	४१३
सर्वगुणविशिष्टोपासन- विध्यैक्यचर्चा	४१४

१. द्वितीयः पादः

सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम्	४१५
उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध- विधानविमर्शः	४१९
अत्त्रधिकरणम्	४२५
ओदनशब्दस्यामुख्यत्वेपि भोक्तृप्रतीतिः	४२५
चरमश्रुतमृत्यूपसेचनस्यान्य- रूपत्वाभावः	४२६
ऋतं पिबन्ताविन्द्यस्य पूर्वैक- वाक्यशङ्का	४२८
कठश्रुत्यर्थः	४३०
अन्तराधिकरणम	४३६
उपकोसलविद्याश्रुत्यर्थः	४३८
अन्तर्याम्यधिकरणम	४४५
अन्तर्यामिब्राह्मणम	,,
अन्यशब्दस्य सदृशपरत्वे मीमांसा	४४९
नियन्तृनियाम्याभेदभाष्योपरि वाचस्पत्यम्	४५०
अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्	४५१
अपूर्वपाठसहितमुण्डकषट्कार्थः	,,
प्रधानपुरुषवाक्यसंकरकथंता	४५९
एवकारस्य सादृश्यवाचित्वम्	४६४
वैश्वानराधिकरणम्	४६७
वैश्वानरविद्याश्रुत्यर्थः	४६९ — ४७१
अपर्यवसानलब्धार्थस्यापि मुख्यत्वम्	४७७
परसंमतः अभिव्यक्तेरित्यादि- सूत्रार्थः	४७९

१. तृतीयः पादः

द्युभ्वाद्यधिकरणम्	४७९
भूमाधिकरणम्	४८२
भूमविद्याश्रुत्यर्थः	४८६

	पु
अक्षराधिकरणम्	४९०
गार्गिब्राह्मणम्	,,
प्रधानपरत्वशङ्काप्रसक्त्यभावशङ्का	४९२
ईक्षतिकर्माधिकरणम्	४९६
दहराधिकरणम्	४९९
परसंमतदहरश्रुत्यर्थः	५००
सर्वनाम्नामव्यवहितपरत्वे-मीमांसा	५०६
'अस्मिन् कामा' इत्यत्र-कामशब्दार्थविचारः	५१०
प्रजापतिवाक्यार्थः	५१३
प्रमिताधिकरणम्	५२४
तन्मध्ये - देवताधिकरणम्	५२६
ओषियवरणश्रुत्यर्थः	५२९
शूद्रस्यविद्याक्षेपसंभवशङ्का	५३०
उपाख्यानानाम-विश्वसनीयत्वशङ्का	५३१
मध्वधिकरणम्	५३९
मधुविद्यार्थः	,,
देवताद्यधिकरणरचना-प्रयोजनम्	५४३
अपशूद्राधिकरणम्	५४४
शूद्रस्य विद्याक्षेपासंभवः	५४७
संवर्गविद्याश्रुत्यर्थः	५५०
चैत्ररथसूत्रार्थसामञ्जस्यम्	५५२

	पु.
सत्यकामोपनयनश्रुत्यर्थः	५५४
प्रमिताधिकरणशेषः	५५६
अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्	५६०

१. चतुर्थः पादः

आनुमानिकाधिकरणम्	५६५
चमसाधिकरणम्	५७२
ज्योतिरुपक्रमेत्युपक्रमशब्दार्थः	५७५
प्रोद्गात्रधिकरणतात्पर्यम्	५७७
कारणत्वाधिकरणम्	५८४
जगद्वाचित्वाधिकरणम्	५८७
कौषीतकिश्रुत्यर्थ	,,
अन्यार्थमितिसूत्रकृत्यम्	५९१
वाक्यान्वयाधिकरणम्	५९५
मैत्रेयीब्राह्मणम्	,,
आत्मनस्तुकामायेत्येतदर्थविचारः	५९९
परमतसूत्रत्रयार्थः	६०५
प्रकृत्यधिकरणम्	६०७
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञातत्वस्य सादृश्यादिप्रयुक्तत्वव्युदासः	६ ०
सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	६१५
ब्रह्म वा इदमिति श्रुत्यर्थः	६१६
स्तनालोपनिषदर्थः	६२०

	पृ.
त्रिगुणसाम्यादिविचारः	६२४
अथर्वशिरोर्थः	६२७

२. प्रथमः पादः

स्मृत्यधिकरणम्	६३०
योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्	६३४
नविलक्षणत्वाधिकरणम्	६३५
शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्	६४०
भोक्त्रापत्त्यधिकरणम्	६४१
तदनन्यत्वाधिकरणम्	६४२
असदधिष्ठानविषये तत्त्वसारोक्तिः	६४३
अभिव्यक्तिपक्षखण्डनयुक्तिः	६४४
जीवाज्ञानपक्षे शाङ्करभाष्यम्	६४५
आगन्तुकधर्मोत्पत्तिविचारः	६४८
द्रव्यारम्भखण्डनम्	६४९
पाचकादिशब्दार्थः	६५०
इतरव्यपदेशाधिकरणम्	६५३
उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	६५६
कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्	,,
प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्	६५८

२. द्वितीयः पादः

रचनानुपपत्त्यधिकरणम्	६६१
भेदानां परिणामादिति-सांख्यकारिकार्थः	६६३
त्रिगुणमविवेकीतिसांख्यकारिकार्थः	६६६
	पृ.
महद्दीर्घाधिकरणम्	६६८
समुदायाधिकरणम्	६७१
चातुर्विध्यबौद्धमतक्रमः	६७१
उपलब्ध्यधिकरणम्	६७६
सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम्	६७७
एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्	६७८
पशुपत्यधिकरणम्	६८३
उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्	६८५
सांख्याद्यागमविषये महाभारतगतिः	६८७
शैवपाञ्चरात्रवैलक्षण्यम्	६९१

२. तृतीयः पादः

वियदधिकरणम्	६९२
तेजोधिकरणम्	६९६
ज्ञाधिकरणम्	६९९
कर्त्रधिकरणम्	७०३
परायत्ताधिकरणम्	७०४
अंशाधिकरणम्	,,

२. चतुर्थः पादः

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	७०८
सप्तगत्यधिकरणम्	,,
प्राणाणुत्वाधिकरणम्	७१०
वायुक्रियाधिकरणम्	,,
श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्	७११
ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्	७१२

	पु.
संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्	७१३
आत्मनाऽनुप्रविश्येतिप्रत्यय-विशेषविचारः	७१३
तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ...	७१६
प्रथमपादे जीवदोषप्रतिपादनप्रकारः	७१७
पञ्चाग्निविद्याश्रुत्यर्थः	७१९
अग्न्यादेर्वागाद्यभिमानत्यागप्रकारः	७२२
कृतात्ययाधिकरणम्	७२७
अनिष्टादिकार्यधिकरणम्	७२९
संयमन इत्याद्यर्थविचारः	७३१
विषयशब्दव्युत्पत्तिः(२९४)....	७३४
तृतीयंस्थानमित्यस्यार्थविचारः	७३५
तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्	७४०
दुर्निष्प्रपतरशब्दव्युत्पत्तिविस्तरः	७४३
अन्याधिष्ठिताधिकरणम्	७४४
(अग्नीषोमीयादि हिंसाया हिंसात्वमिति)	
निषेधस्य शीघ्रोपस्थितहिंसामात्र-परत्वशङ्का	७४५
तत्खण्डनम्, उत्सर्गापवादन्यायः-हिंसाशब्दार्थश्च	७४७

३. द्वितीयः पादः

संध्याधिकरणम्	७४९
परमतम्	७५१
स्वाप्नार्थासत्यत्वशंकापरिहारः	७५६
तदभावाधिकरणम्	७५८
कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्	७६२
मुग्धाधिकरणम्	७६३
उभयलिङ्गाधिकरणम्	७६४
अहिकुण्डलाधिकरणम्	७६६
पराधिकरणम्	७७२
फलाधिकरणम्	७७४

३. तृतीयः पादः

	पु.
सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	७७७
शाखान्तराधिकरणार्थः	७७८
ब्रह्मविद्याशब्दार्थः	७८१
अन्यथात्वाधिकरणम्	७८४
उद्गीथोद्गातुरुद्देश्यकोपासनभेद-समर्थनम्	७८७
सर्वाभेदाधिकरणम्	७९२
आनन्दाद्यधिकरणम्	७९३
स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूप-विशेषणधर्मभेदविचारः....	७९४
कार्याख्यानाधिकरणम्	७९८
समानाधिकरणम्	
संबन्धाधिकरणम्	८०२
स्थानस्योपासनभेदकत्वाभावः	८०३
संभृतिद्युव्याप्त्यधिकरणम्	८०४
पुरुषविद्याधिकरणम्	८०६
वेधाद्यधिकरणम्	८०८
हान्यधिकरणम्	८१०

	पृ.
आच्छन्देतिवाच्यानिरुक्तपदविभाग-व्युदासाक्षेपोत्तरः	८१२
तदुक्तमिति सूत्रखण्डार्थान्तर-व्युदासः	८१५
साम्परायाधिकरणम्	८१८
अनियमाधिकरणम्	८२०
अक्षरध्यधिकरणम्	८२२
अस्थूलत्वादिस्वरूपतदुपसंहार-प्रकारचिन्ता	८२३
अन्तरत्वाधिकरणम्	८२७
कामाद्यधिकरणम्	८२९
तन्निर्धारणानियमाधिकरणम्	८३१
प्रदानाधिकरणम्	८३३
लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	८३५
अवेष्ट्यधिकरणार्थः	८३६
बलाबलाधिकरणार्थः	८३८
पूर्वविकल्पाधिकरणम्	८४१
मनश्चिदादेरिष्टकचिताग्नि-तुल्यार्थत्वकथनम्	८४२
शरीरेभावाधिकरणम्	८४५
अङ्गावबद्धाधिकरणम्	८४७
भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्	८४९
भूमविद्यावैलक्षण्यम्-जर्तिलयवागून्यायश्च	८५१
शब्दादिभेदाधिकरणम्	८५२
विकल्पाधिकरणम्	८५४
यथाश्रयभावाधिकरणम्	८५४
पर्णतावैलक्षण्यविमर्शः	८५७

३. चतुर्थः पादः

	पृ.
पुरुषार्थाधिकरणम्	८५९
स्तुतिमात्राधिकरणम्	८७०
पारिप्लवाधिकरणम्	८७२
अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	८७३
सर्वापेक्षाधिकरणम्	८७४
शमदमाद्यधिकरणम्	८७५
सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्	८७६
प्राणविद्यामात्रविषयत्वोपपादनम्	,,
पापालेपरूपफल-विध्यभावः	८७७
विहितत्वाधिकरणम्	८७८
मासाग्निहोत्रवैलक्षण्यम्	८७९
विधुराधिकरणम्	८८०
तद्भूताधिकरणम्	८८१
अवकीर्णिपश्वधिकरणार्थः	,,
प्रायश्चित्तस्योपदेशाति-देशविचारः	८८३
स्वाम्यधिकरणम्	८८५
सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्	८८९
अनाविष्काराधिकरणम्	८९०
ऐहिकाधिकरणम्	८९१
मुक्तिफलाधिकरणम्	८९२

४. प्रथमः पादः

	पृ.
आवृत्त्यधिकरणम्	८९३
आत्मत्वोपासनाधिकरणम्	८९५
प्रतीकाधिकरणम्	८९७
आदित्यादिमत्यधिकरणम्	८९८
आसीनाधिकरणम्	९०१
आप्रयाणाधिकरणम्	९०२
तदधिगमाधिकरणम्	९०३
इतराधिकरणम्	९०५
अनारब्धकार्याधिकरणम्	९०६
अग्निहोत्राधिकरणम्	,,
इतरक्षपणाधिकरणम्	९०८

४. द्वितीयः पादः

वागधिकरणम्	९०९
विचारफलविचारः	९१०
मनोधिकरणम्	९११
अध्यक्षाधिकरणम्	९१३
भूताधिकरणम्	९१४
आसृत्युपक्रमाधिकरणम्	,,
परसंपत्त्यधिकरणम्	९१७
अविभागाधिकरणम्	९१७
रश्म्यधिकरणम्	९१८
निशाधिकरणम्	९१९
दक्षिणायनाधिकरणम्	९२०

४. तृतीयः पादः

अर्चिराद्यधिकरणम्	९२१
वाय्वधिकरणम्	९२१
अर्चिश्शब्दषत्वविचारः	९२४
तटिदुपरीतिसमासविचारः	९२५
आदित्यलोकपाठौचित्यविचारः	९२६
आतिवाहिकाधिकरणम्	९२८
कार्याधिकरणम्	९२९

४. चतुर्थः पादः

संपद्याविर्भावाधिकरणम्	९३२
अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम्	९३६
ब्राह्माधिकरणम्	९३७
संकल्पाधिकरणम्	९३८
अभावाधिकरणम्	९४०
जगद्व्यापाराधिकरणम्	९४२
अनावृत्तिसूत्रम्	९४६

श्रीः

श्रीनिगमपरब्रह्मणे नमः

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

श्रीमते रङ्गरामानुजमहादेशिकाय नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या

भावप्रकाशिका

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य [1]अविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थञ्च स्वाचार्यस्य वरदगुरोरिष्टदेवतारूपं हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं वरदप्रणतार्तिहरनामभ्यां प्रख्यापितेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारलक्षणपुरुषार्थदातृभावम् अत एव शरण्यं शरणमुपगच्छति वरदं द्विरदाद्रीशमिति । द्विरदाद्रीशमित्यनेन सौलभ्यमुक्तम् ;

'दिङ्नागैरर्चितस्तत्र पुरा विष्णुः सनातनः ।
ततो हस्तिगिरिर्नाम ख्यातिरासीन्महागिरेः ॥'

इति पुराणवचनेन दिङ्नागानां तिरश्चामप्यर्चनीयोऽभूत् तत्रेति प्रतीतेः । श्रीनिधिं करुणानिधिमिति पदद्वयेन शरण्यत्वोपयुक्ते सामर्थ्यकारुणिकत्वे [2]अभिहिते । [3]श्रीनिधेर्हि देयद्रव्येषु न दुर्लभं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति नेष्टप्रापणे देयद्रव्याभावकृतमसामर्थ्यमस्ति । 'अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा' इति श्रीनिधेरप्रमेयतेजोनिधित्वेन अनिष्टनिरसनेऽपि[4] तेजोविरहलक्षणमसामर्थ्यं न संभवति । हरिमित्यनेन

श्रीः । मुद्रितग्रन्थाक्षरकोशः क. देवनागरीकोशः ख. श्रीवेंकटेश्वर प्राच्यविद्याकोशालयस्थः २४३४ तालकोशः ग. कोत्तिमङ्गलामहारतालकोशः घ.

1. अयं घ. पाठः अन्यत्र 'अविघ्नेन'। 2. दर्शिते घ. । 3. श्रियःपतेः क. श्रियः पत्युः ख. । 4. निरासे घ. ।

आश्रितानां दुरितं हरतीत्यर्थसिद्धिः[1] । *एवं[2] परदेवतां प्रणम्य स्वाभीष्टां स्वस्य एतत्प्रबन्धनिर्माणौपयिकज्ञानशक्त्यादिगुणप्रदायिनीं सुदर्शनाख्यामपि देवतां प्रणमति बहिरिति । **उपबृंहितवेदाय** व्याख्यातवेदाय* । **अन्तर्ज्वरम्** = 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति' इति न्यायेन विपरीतार्थप्रतिपादनसमुद्भूतं व्याकुलत्वम् । **अशीशमत्** शमयति [3]स्मेत्यर्थः । शमेर्ण्यन्तात् कर्तरि लुङि चङि [4][च] रूपम् । यथा योगी स्वशक्तिवैभवेन परेषां ज्वरं निवर्तयति, एवमयमपि स्वशक्तिवैभवेन श्रुत्यादीनामन्तर्ज्वरं शमयति स्मेति सूच्यते । **प्रपद्ये प्रणवाकार**मिति । **प्रणवाकारं** प्रणवसदृशं रङ्गमिव च स्थितमित्यर्थः । पूर्वार्धप्रतिपादितं भाष्यस्य रङ्गप्रणवाभ्यां सादृश्यमुत्तरार्धेन [5]उपपादयति । **परस्ये**ति ।

"अकारार्थो विष्णुर्जगदुदयरक्षाप्रळयकृत्
मकारार्थो जीवस्तदुपकरणं वैष्णवमिदम् ।
उकारोऽनन्यार्हं नियमयति सम्बन्धमनयोः
त्रयीसारः त्र्यात्मा प्रणव इममर्थं समदिशत् ॥"

इत्युक्तरीत्या प्रणवस्य शेषित्वप्रकाशकत्वम् । भाष्यस्य परम[6]शेषित्वप्रकाशकत्वं स्पष्टमेव । श्रीरङ्गस्यापि परब्रह्म[7]शेषशायित्वप्रकाशकत्वेन शेषित्वप्रकाशकत्वम् । [8]यद्यपि श्रीरङ्गस्य शेषशायित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वम्; भाष्यप्रणवयोस्तु स्वामित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वमिति नैकः साधारणो धर्मः — तथापि, 'सकलकलं पुरमेतत् संप्रति जातं सुधांशुबिम्बमिव' इत्यत्रेव श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलया भेदे अभेदः इत्येवंरूपया अतिशयोक्त्यैव साधारणधर्मैक्यलाभः । **श्रुत्यन्तेष्वि**ति *[9]श्रवणमननयोरुभयोरपि श्रुत्यन्तादिसंबन्धाविशेषेऽपि प्राधान्यात् प्रणवे ? (श्रवणे?) श्रुत्यन्तस्य प्रतिपादकत्वेन प्रतिपत्तिस्थानतया, मनने भाष्यस्य च व्यपदेशः । यथा 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इति । **दृष्टं** विशदध्यानविषयीकृतम् । न तु

1. अयं ख. पाठः । अन्यत्र 'सिद्धेः' । 2. ** एतन्मध्यस्थं घ. कोशे । 3. घ. कोशे इत्यर्थं इति न । 4. चकारोऽधिकः घ. कोशे । 5. प्रतिपादयति घ. । 6. परशेषित्व घ. 7. परब्रह्मणः कादि 8. अत्र क. कोशे वाक्यभ्रंशः । 9. ** एतन्मध्यस्थितं घ. कोशे ।

स्वमते ध्यानदर्शनयोर्भेदोऽस्ति* । 'रङ्गधाम्नि यो भगवत्साक्षात्कारः सः 'परात्परं पुरि-शयं पुरुषमीक्षते' इति श्रुतिप्रतिपन्नो यो मुक्तिकालीन (नः?) श्रवणमननिदिध्यासन-फलीभूतः सः' इत्यपि वदन्ति । अत्र श्रुत्यन्तहृदम्बुजरङ्गधामतुल्यतया भगवदभिव्यक्ति-स्थानत्वं भाष्यस्य व्यज्यते । प्रमाणञ्च प्रमेयञ्चेति । प्रमाणं वेदः प्रमेयं तत्प्रति-पाद्योऽर्थः । *[2]अथ चिकीर्षितैतौपयिकतया प्रकृतं व्याख्येयमनाल्पयंज्ञानमाशास्ति—अवि-स्तृता इति । गिरः । दीपादिसङ्ग्रहार्थं सामान्येन ग्रहणम् । अत एव तदेकैकण्ठ्येन भाष्यं व्याख्यायते । अखिलं पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतञ्च । दृढं कृतकार्तिनोद्यम् ।

एवं मङ्गलमनुष्ठाय चिकीर्षितं प्रतिजानीते श्रीरङ्गेति । प्रथम-विशेषणेन स्वस्य धीविशेषः, द्वितीयेन सत्योत्तरत्वञ्च आप्त्यर्थं प्रदर्शितम् । अचूचुदत् । श्रुतप्रकाशिकायामिति शेषः । अत्र भाष्यं मया व्या.... — [ख्यायत इ]ति [प्रति] ज्ञातं भवति । तत्र विन्यासविशेषात् भगवत्कैङ्कर्य-बुध्यैव स्वस्य प्रवृत्तिः; न तु पाण्डित्यख्यापनायेति व्यज्यते । अथ तत्प्रीणनार्थमपि ग्रन्थकरणम्, "बोधयन्तः परस्पर" मिति वचनानुसारेण परप्रत्यायनार्थतयैवार्थवत् । ननु शिष्याः स्वयमेव जानन्ति, किं त्वया यत्नः क्रियते इत्याशङ्क्याऽऽह गुरुभ्य इति । सौकर्यायेति प्रकृतचोद्यपरिहारः । अथापि संप्रदायविरहाद्भ्रमसंभवे कथं परानुग्रहः स्यात् ? तत्राऽऽह गुरुभ्य इति । एवमपि शब्दरचनायामन्यथा प्रति-पादनसंभवेन भ्रमसंभव इत्यत उक्तं तत्प्रयुक्तैः इति । एवं तर्हि ते यत्नः किमर्थ इत्यत्राऽऽह सङ्कलय्येति । वरदगुरुभिरुपन्य....र्थेष्वर्थेषु यावदपेक्षितम्, तथा सङ्कलनमस्मत्कृतमित्यभिसन्धिः । अथापि कृत्स्नोपदेशाभावात् स्वग्रन्थस्यानुपादेयता-माशङ्क्याऽऽह क इति । इदं चोद्यं न्यायसुदर्शनादिष्वपि समानमित्यर्थः । अथापि तैः पूर्वकृतैरेवालम् । किं भवद्यत्नेन कतिपयार्थग्राहिणेति चोद्यं परिहरति श्रुतां-शेति । भाष्यवित्तमैः सुदर्शन—विवरणादिभिः भाष्यार्थं प्रतिपद्यमानैरपि इयं कृतिः

1. अयं घ. पाठः । कादौ तु, 'अत्र श्रुत्यन्तहृदम्बुज रङ्गधामतुल्यतया भगवदभि-व्यक्तिस्थानत्वं भाष्यस्य व्यज्यते । तथा रङ्गधाम्नि यो भगवत्साक्षात्कारः, सः 'परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति श्रुतिप्रतिपन्नो यो मुक्तिकालीनश्रवणमनननिदिध्यासनफलीभूतः स इति क्रमवशाद् व्यज्यते' इति । ख. कोशे तु प्रथमं स इत्यत्र स एव इत्यस्ति उपरि यः सः इति द्वयमपि न । 2. * * एतन्मध्यस्थमनेकश्लोकव्याख्यानं घ. कोशमात्रे ।

श्रुतप्रकाशिका नोपेक्ष्या; किन्तु उपादेया। किमर्थं? मया आचार्यसकाशात् श्रुतानामर्थानां श्रुतप्रकाशिकया प्रतिपाद्यमानानां सुदर्शनादिष्वनुक्तानां भाष्यार्थांशानां स्थितये। तत्र दृष्टान्तः आद्यैरिति। * "मन्त्रे तद्देवतायाञ्च", "यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ" इत्यादिप्रमाणानुसारेण भाष्यार्थाधिगमस्य[1] भाष्य—तत्कर्तृ-तत्प्रतिपाद्यभगवत्प्रसादलभ्यत्वम्[2]—कृत्स्नभाष्यार्थवेदितुः भाष्यकारस्य तत्प्रतिपाद्यस्य भगवतो वा, 'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इत्येवंरूपात् वचनात् भाष्यार्थः सुबोधो[3] भविष्यति इत्याशङ्कयाऽऽह[4] **भाष्यञ्चेद्व्यवृणो**दित्यादिना। ननु व्यवृणोदित्यत्र "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इति लिङो भविष्यद्विषयत्वात् लिङ् मा भून्नाम। मा च भूत्, "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" इति लृङ्। तस्यापि भविष्यद्विषयकत्वात्। "भूते च" इत्यनेन भूते काले, [5]'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति विधीयमानो लृङ् कस्मान्न भवतीति चेत्—अत्राहुः। सत्या अपि क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्वा, सतोऽपि हेतुहेतुमद्भावस्याविवक्षितत्वाद्वा लृङ् न भवति। सतोऽप्यविवक्षा दृश्यते, यथा - "अनुदरा कन्ये" ति। केचित्तु "**गाम्भीर्यादनवस्थिते**" रिति गाम्भीर्यहेतुकत्वोक्तेः अनवस्थाने विवरणं न हेतुरिति वर्णयन्ति। *केचित्तु — ननु स्वयमेव भाष्यकारैः भाष्यस्य व्याख्यातत्वात्किमिति भव...। यत्नः क्रियते इति चोद्यं परिहर्तुमनुवदति **भाष्यञ्चेदि**ति। अत्र चेच्छब्दः न यद्यर्थे, किंतु असन्दिग्धे सन्दिग्धवद्वचने, वेदाश्चेदितिवत्। भाष्यञ्चेदिदम्; स्वयं व्यवृणोदेव। भाष्य........भाष्यं स्वयमेव स्वव्याख्यानं भवति। तथा हि भाष्यलक्षणं कुर्वन्ति, "स्वपदानि च वर्ण्यन्ते" इति। परिहरति **व्याख्याने**ति। **तथा**; अत्र अपिरध्याहार्यः। तथापि व्याख्यानवाचां भाष्यान्तर्गतानां गाम्भीर्यादनव**स्थितिः** = तात्पर्यं परिनिष्ठा न लब्धुं शक्येत्यर्थः।? अथा कैरिव? (अन्यथा कैयट?) वार्तिकादेरनारंभापत्तेरिति भावः। अनवस्थितिमुपपादयति **मितप्रति**रित्यादि। नर (नारद) नारायणन्यायेन भगवानेव अर्चारूपी (?) भाष्यपरिज्ञानार्थिभिरुपसर्पणीयः इति किं युष्मत्कृत्या? नेत्याह **प्रष्टव्य** इति। अर्चारूपी ईश्वरः कथं प्रष्टव्यः? कुत इत्यत

---

1 वगमस्य क. 2. लभ्यत्वं मन्यमानः कादि. 3. भाष्यार्थबोधो क. ख.
4. आशङ्का [चे] परिहरति क. ख. 5. लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ विधीयमानः कादि।
* * एतन्मध्यस्थितं घ. कोशमात्रे।

आह - स हि इति। स हि नारायणादिरूप ईश्वरः नः इदानीन्तनानामस्माकं प्रत्यक्षरूपो न। इदानीमर्चारूपेणावस्थानात् नारदादिवत् नास्माकमुपदेष्टेत्यर्थः—इति व्याचक्षते। तदेवं श्रीरङ्गेशाज्ञयेत्यारभ्य श्रुतप्रकाशिकारम्भप्रतिज्ञा। तस्याः भाष्यं विषयः; सङ्कलय्य तदर्थज्ञापनं प्रयोजनम्; तच्च न पूर्वव्याख्यानैरन्यथासिद्धम्; न वा भ्रमप्रमादादिदोषमिश्रम्; तदर्थिनश्चात्र अधिकारिणः इति स्वग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यौपयिकं अनुबन्धचतुष्टयं प्रदर्शितं भवति *।

अष्टादशविद्यास्थानेषु शारीरकशास्त्रे[1] भगवतो भाष्यकारस्य व्याचिख्यासायां निमित्तमाह सर्वेषामित्यादिना। स्वतः एव भगवत्साक्षात्कारसमर्थानां मुक्ताना[2] वेदस्या[3]लौकिकपुरुषार्थप्रतिपत्त्यर्थमनादरणीयत्वादाह-प्रमाणाधीनप्रमेयनिश्चयाना-मिति। [4]भ्रान्तान् प्रति वेदस्यानादरणीयत्वादाह उपादित्सितेति। [5]उपादित्सित-जिहासितालौकि (तलौकि) केष्टानिष्टतत्साधनानामित्यर्थः। अलौकिकपुरुषार्थतत्साधन-प्रत्यायकत्वाविशेषेण सांख्याद्यागमवैलक्षण्ये वेदस्य निमित्तमाह तत्राप्यपुरुषेति। पूर्वभागे कुतो न व्याचिख्यासेति शङ्कामपाकरोति - तत्र चेत्यादिना। पूर्वभागे अर्वाचीनफलतत्साधनपरे अवगते इति योजना। असन्दिग्धतयाऽवगतेत्यर्थः। पूर्व-भागेऽनुप्लुत इति यावत्। अत्र अर्वाचीनेति विशेषणेन वेदान्तभागप्रतिपाद्यार्थ-विप्लवे महाफलहानिवत् तदंशे तन्नास्तीत्यपि सूचितम्। तदुज्जिजीवयिषया व्याचिख्यासितमित्यन्वयः। निष्कण्टकीकृत्य कृतार्थयितुं भवभयाभितप्ते-त्यन्वयः। तेन उज्जिजीवयिषया, कृतार्थयितुमित्यनयोः न पौनरुक्त्यमिति वदन्ति। केचित्तु उज्जिजीवयिषायाः सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यविरचितमित्यनेनान्वय इति उज्जिजीवयिषां पूर्वाचार्यगतामाहुः। अपरे तु उज्जीवनकृतार्थीकरणयोः द्वारद्वारि-भावेन भेदमाहुः। कुपथप्रवृत्तिनीति। कुत्सितः पथः कुपथः। पथशब्देन समासः। न पथिन्शब्देन। तेन "कापथ्यक्षयोः" इति न भवति। पठितश्च त्रिकाण्डशेषे "पथः पन्थाश्च मार्गः स्यात्" इति पथिन्शब्दसमानार्थः पथशब्दोऽकारान्तः।

---

1. अयं घ. पाठः। पा०. शारीरकस्यैव शास्त्रस्य। 2. 'मुक्ताना' .... घ. .... 3. घ. आमुष्मिक कादौ 4. इयमवतारिका घ. मात्रे 5. इदमर्थवर्णनं घ. कोशे न ग. कोशे अलौकिकेति। अन्यत्र लौकिकेति।

शङ्करादिकृतानां शारीरकव्याख्यानानामनादरणीयत्वे हेतुमाह **परमर्षिप्रणीतानीति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् अत्र यानीति शेषः । यानि परमर्षिप्रणीतानि शास्त्राणि, तेषां महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि सन्ति चेदित्यर्थः । **व्याख्येयानी**ति गहनार्थत्वसूचकम् । **सन्त्यपि तान्यनादृत्य व्याख्येयान्तराणि** इत्यत्र व्याख्येयान्तरकथनं दृष्टान्तार्थम् । यथा व्याख्येयान्तराणां शारीरकविरुद्धानामप्रामाणिकत्वम्, तथा बोधायनव्याख्यानविरुद्धानां शङ्करादिकृतव्याख्यानानामप्रामाणिकत्वमित्यर्थः । यद्वा **तेषाञ्च महर्षिप्रणीतानी**त्यत्र **च**शब्दो भिन्नक्रमः । परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि, तेषां महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि च सन्ति चेत्, तान्येव व्याख्येयानि, व्याख्यानानि च अनुरोद्धव्यानीत्यर्थः । **बाधकानुपलम्भादि**ति । "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा"दित्यत्र व्याख्यानान्तरवर्णनं परमतानुसारेण कृतम् । अनन्तरमेव वृत्तिकारोक्तार्थवर्णनात् । अतो न तद्विरोधः । **पूर्वभागार्थानां शिक्षणीयत्व**मिति । अरुणाधिकरणादिष्विति भावः ।

अखिलेतिश्लोकार्थविचारः

इष्टदेवतोपासनरूपं मङ्गलमिति । उपासनाशीरूपं मङ्गलमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति, "वस्तुनिर्देशः, **भवत्वि**त्याशीर्वादश्च कृतौ भवतः" इति । केचित्तु भक्तिप्रार्थनमपि भक्तिरूपमिति मन्यन्ते । यद्वा उपासनस्य स्वतोऽनुकूलत्वमवगम्य तत् प्रार्थयमानेन तस्याप्यनुष्ठितत्वसम्भवादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **मङ्गलाचारयुक्ताना**मिति । न च इदं वचनं जपहोमादितुल्यतया आदर्शदर्शनादिमङ्गलाचारस्य विनिपातनिवृत्तिहेतुत्वावगमकम्; न त्वारम्भकाले मङ्गलकर्तव्यतायां प्रमाणम् । अत एव मङ्गलानुष्ठाने आचारमेव प्रमाणयन्ति इति वाच्यम् — समाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नस्यापि विनिपातशब्दार्थत्वेन मङ्गलाचरणस्य विघ्ननिवारकत्वावगमकत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् । **यथा चोदनासूत्रे** इति* । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (पू. मी १-१-२) इति सूत्रे यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति धर्मस्वरूपे कथिते, यथा चोदनैव प्रमाणमिति अर्थादुक्तं भवति—तथेत्यर्थः । **प्रह्वीभावावगमात् प्रणतिरपि फलिते**ति । प्रणतिरप्यनुष्ठिता भवतीत्यर्थः । ननु **विनते**त्युक्तिमात्रेण कथं [1]प्रणतिरनुष्ठितेत्यवसीयते ।

1. प्रणतिरपि ग.. ।

तथासति, उपासकानां भगवान् मोक्षप्रदः इत्युक्तिमात्रेण [1]तद्वाक्यप्रयोक्तॄणां सर्वेषामपि अनुष्ठितोपासन[2]कत्वप्रसङ्गेन मोक्षप्रसङ्गः इति चेन्न — अतिसुकरस्य प्रणामस्य रक्षा-दीक्षारूपेष्टसाधनत्वमवगम्य तत् अन्येषामप्युपदिशता भाष्यकृता साप्यनुष्ठितेत्युक्तेः[3] विरोधाऽभावात् । णमु प्रह्वत्वे इति हि धातुरिति । ननु भक्तिविनतशब्दयोः प्रह्वीभावावगमकत्वमुपन्यस्य भक्तिशब्दस्य प्रह्वीभावावगमकत्वोपपादकानुपन्यासेन नमेः तदुपन्यासोऽसङ्गतः । न च भक्तिशब्दे प्रह्वीभावावगमकत्वस्योपपादकनिरपेक्षतया तदनुपन्यास इति वक्तुं शक्यम् । प्रत्युत भक्तिशब्दस्यैव प्रह्वीभावार्थकत्वस्य अप्रसिद्धत्वेन तदुपपादकसापेक्षतया तदुपन्यास एव [हि] युक्त इति चेत्—मैवम् — भक्तिविनतशब्दयोरैकार्थ्यमवश्यं वक्तव्यम् । इतरथा रक्षाहेतुत्वं विनतेरुपन्यस्य तदतिरिक्तायाः भक्तेः प्रार्थने किं केन सङ्गतं स्यात् । अतो भक्तिविनतशब्द-योरैकार्थ्यात् प्रक्रमस्थविनतशब्दस्य, 'णमु प्रह्वत्वे' इति स्मृत्यनुसारेण अर्थे कथिते भक्तिशब्दस्याप्यर्थः कथितः । यथा,

"विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥" (श्रीमद्रामा—)

इत्यत्र मैत्र्याः शरणागतिरूपत्वसिद्धिः इति मत्वा, 'णमु प्रह्वत्वे इति हि धातु'रित्यु-क्तम् । न च नमेः प्रह्वीभावार्थकत्वे विनतशब्दस्य न्यासोपासनाख्यविद्याविशेषनिष्ठपरत्वं न स्यादिति वाच्यम् — उपसर्गवशेन ज्ञानविशेषविशिष्टप्रह्वीभाववाचकत्वसम्भवेन विद्या-विशेषवाचित्वसम्भवात् ।

विषयविषयिरूपेति । विषयो ब्रह्म; उपासनफले विषयिणी । न च उपासनस्य तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यस्य विषयित्वेऽपि कथं फलस्य चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्यस्य विषयित्वमिति वाच्यम् - फलभूतायाः मुक्तेरपि भगवदनुभवरूपतया विषयित्वेन क्रोडीकारसंभवेनादोषात् । **भवन्तीति भुवनमिति** । यद्यपि भुवनशब्दः, "भू सू धू भ्रस्ज् जिभ्यश्छन्दसि" इति छन्दसि क्युन्नन्तो [4]व्युत्पादितः । तथापि, "वा

1. एतद्वाक्य. ग. । 2. अनुष्ठितोपायत्वप्रसङ्गे. ग. ख. । 3. उक्तेः. ख. । 4. अयं घ. पाठः ग. कोशे, छन्दसि निपातितः इति । अन्यत्र, छन्दसि क्युन्नन्तो निपातित इति । ।

भुवन" मित्यत्र 'बहुलस्मरणात् [1]भाषाविषयत्वमप्यस्ती' ति वैयाकरणोक्तेरदोषः । **रूढिशक्त्या कुलालादिव्यावृत्तिरिति** । यद्यपि योगोऽतिप्रसक्तः — तथापि रूढ्या तन्निरास इति भावः । यद्यपि रूढ्यनभ्युपगमेऽपि अखिलशब्देनैव कुलालादिव्यावृत्तिसिद्धिः ; तस्याखिलकार्यहेतुत्वाभावात् । किञ्च लीलापदेनापि व्यावृत्तिसिद्धिः । प्रयोज्यरूपघटगतजन्मादिव्यापारस्य कुलाललीलात्वाभावात्—तथापि इतरपदनिरपेक्षस्यापि केवल[2]भुवनशब्दस्य कुलालादिव्यावर्तकत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **अण्डजातानीति** । अण्डान्तर्वर्तीनि भुवनानि विवक्षितानीत्यर्थः ; न त्वण्डसमूहाः इति । भुवनशब्दस्याण्डवाचित्वाप्रसिद्धेः । किञ्च ब्रह्मणोऽण्डोत्पादकत्वगन्धाभावेन तद्व्यावृत्यर्थं साकल्यस्याप्यविवक्षणीयत्वापातात् । केचित्तु **अण्डजातानि** अण्डसमूहा अपीत्यर्थः । [3]तेषामपि विपुलतरकार्यविशेषरूपत्वेन भुवन[4]शब्दवाच्यत्वसम्भवात् । न चैवं ब्रह्मणोऽण्डानुत्पादकत्वेन तत एव तद्व्यावृत्ति[5]सिद्धिरिति वाच्यम् — अखिलपदाभावे भूलोकादिलक्षणयत्किञ्चिद्भुवनजनकत्वस्य चतुर्मुखादावपि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेन अखिलपदस्या[6]र्थवत्त्वात् । **निषेध्यगशात् शुभत्वाशुभत्वे** इति । ननु यद्यत्र भुवनवैकल्यस्य निषेध्यस्याशुभत्वात् तन्निषेधस्य शुभत्वम्, तर्हि अखिलहेयप्रत्यनीकेत्यत्र अखिलशब्दस्य भगवच्छरणागतिवाक्योपक्रमगतस्य हेयवैकल्यनिषेधवाचिनः शुभत्वं न स्यात्, निषेध्यस्य हेयवैकल्यस्य शुभत्वादिति चेन्न—तत्रापि अखिलहेयप्रत्यनीकेत्यत्र निवर्तकवाचिप्रत्यनीकशब्देन निवृत्तिक्रियाव्यापाराविषयत्वं हेयगतं [7]हि निषिध्यते ; हेयगतं च निवृत्तिक्रियाव्यापाराविषयत्वमशुभमेवेति तन्निषेधस्यापि शुभत्वात् । **चिदचिद्भेदोऽप्यभिप्रेत इति** । अखिलशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायतया सर्वत्वस्य बहुष्वेव वृत्तेः, "पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदः स्यात्" (पूर्वमी - २-२-२१) इति न्यायेन बहुत्वस्य भेदगर्भतया भुवनानां भेदः सिद्धो भवति । भुवनशब्दश्चिदचित्संवलनात्मकविपुलतरकार्यविशेषवाचीति चिदचिद्भेदश्च सिद्धो भवति । न च सर्वशब्दस्य बहुत्वसापेक्षत्वमसंप्रतिपन्नमिति वाच्यम् ; "विश्वजित् सर्वपृष्ठः" इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दस्य

---

1. अयं ग. पाठः । अन्यत्र वा भुवनमिति स्मरणात् इति । 2. केवल इति क. वोशे न । 3. तस्यापि. क घ. 4. 'शब्द' पदं ग. घ. 5. 'सिद्धि' पदं घ. 6. सप्रयोजनत्वात् ख. 7. 'हि' घ.

चोदकप्राप्तज्यौतिष्टोमिकपृष्ठानुवादित्वं न संभवति, ज्योतिष्टोमे द्वयोरेव पृष्ठयोः सत्त्वेन तत्र बहुत्वसापेक्षस्य सर्वशब्दस्याप्रवृत्तेः; अपितु षाडहिकानां बृहद्रथन्तर-वैरूपवैराजशाक्वररैवतानां विधिरिति सप्तमे (पू. मी. ७-३-३) स्थितत्वात्। **स्थेमा स्थितिरिति**। न स्थिरत्वमित्यर्थः। अयमाशयः — यद्यपि स्थिरशब्दात् इमनिच् न संभवति, पृथ्वादिगणस्य पाठाभावात्; अत एवोक्तं वृत्तौ प्रियस्थिरेति सूत्रे, "स्थिर[1]-शब्दस्य पृथ्वाद्यपाठादिमनिच् नोदाह्रियते[2]" इति—तथापि तिष्ठतेरौणादिक इमनिच्-प्रत्ययो बहुलवचनात् जनिमवेमादिवद् द्रष्टव्यः। प्रसिद्धश्चायं शब्दः शिष्टप्रयोगेषु, "द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाजः" इत्यादिषु। **निखिलजगदुदयविभवविलये-** त्यत्र **विभव**पदेन स्थितिरुच्यते। ननु मोक्षस्य पृथङ्निर्देशं सिद्धवत्कृत्य खलु तस्य **भङ्गादि**शब्दार्थयोरनन्तर्भाव उक्तः; स न युक्तः, पृथक्कीर्तनस्यास्मिन् श्लोके अदर्श-नात्, रक्षापदस्य स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपादकत्वादित्याशङ्क्य रक्षापदस्य [पृथक्] स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपादनानौचित्यं दर्शयति—**विनतेत्यादिपदेनेति**। **अध्यास-परिणामपक्षयोरिति**। अध्यासपक्षः शांकरः, परिणामपक्षो यादवभास्करीय इति द्रष्टव्यम्। **तस्यार्थत्वाभावेनेति**। अभेदे अन्तःप्रवेशाद्यसिद्धेः स्वमत एवान्तः-प्रवेशनियमनश्रुतिस्वारस्यसंभवात् स्वमते अध्यासपरिणामपक्षवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमन्तः-प्रवेशनियमनसंभवस्य पृथग्वक्तव्यत्वादित्यर्थः। **विस्तरेणोक्तस्येति**। "जगदुद्भव-स्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इति ग्रन्थकृतैवान्यत्र विस्तरेणोक्तस्य, आदिपदेन संक्षेपेणोक्तौ विवक्षितत्वोपपत्तेरित्यर्थः। **प्रयोजकव्यापारो हि लीलेति**। ननु स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकराजव्यापाररूपप्रेषणादेः लीलात्वादर्शनात् बाललीलाप्रयोजक-तत्पितृव्यापारभूतप्रार्थनादेर्लीलात्वाभावाच्च प्रत्युत प्रयोज्यभूतबालव्यापारस्यैव लीलात्व-दर्शनाच्च कथमेतदिति चेत्—न; तद्व्यापारस्तस्य लीला, नान्यव्यापारः इत्यत्र तात्पर्यात्। न चैवं नटविटविदूषकादिव्यापारस्य परिहासादेः राजलीलात्वं न स्यादिति वाच्यम्; इष्टापत्तेः। तत्र लीलारसनिष्पादकत्वेन लीलापदस्य औपचारिकत्वात्। न च, "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता जगज्जन्मस्थिति-ध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति जन्मादेर्लीलाप्रयोजनकत्वोक्त्या लीलात्वाभावस्य सूचि-

1. प्रिय- 2. हृतः।

तत्त्वात् इह जन्मादिषु प्रयुज्यमानो लीलाशब्द औपचारिक एव स्यादिति वाच्यम् - परिपूर्णानन्यप्रेर्यस्वच्छन्दपुरुषकार्थचेष्टाविशेषे लीलाशब्दस्य प्रचुरप्रयोगसत्त्वेन जन्मस्थित्यादेरपि मुख्यलीलात्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात्; "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रभाष्यस्यापि जगज्जन्मादेर्लीलात्वपरतया व्याख्यास्यमानत्वाच्च। **भङ्गस्य लीलात्वे युक्तेऽपीति**। न च भङ्गस्य नाशरूपत्वात् नाशस्य च जन्मस्थित्यादिवत् प्रयोज्यगतत्वाविशेषात् कथमर्धवैशसेन भङ्गस्य लीलात्वाभ्युपगम इति वाच्यम्; घटो विनश्यतीतिवत् घटो भनक्तीति प्रयोगाभावेन तयोर्भिन्नत्वात्। अत एव घटो जायते, घटस्तिष्ठतीतिवत् घटो भनक्तीति प्रयोगाभावः। तथाच घटकर्तृकव्यापारौ जन्मस्थिती, भङ्गस्तु न तद्व्यापार इति विवेकः। **लीलात्वकथनेनोपादानत्वं फलितमिति**। जगज्जन्मस्थित्योः परमात्मलीलात्वकथनेन परमात्मसमवेतव्यापारत्वोक्त्या परमात्मन एव भाव्यवस्थावत्त्वेन उपादानत्वलाभादिति भावः।

ननु भूतशब्दस्य लब्धसत्ताकार्थकत्वे लब्धसत्ताकानां तेषां परमात्मसाध्या रक्षा कीदृशीत्याशङ्क्याह—**लब्धस्वरूपाणां चेति**। ननु लब्धस्वरूपाणां स्वरूपाप्रच्युतेर्भगवद्धरत्ववत् अलब्धस्वरूपाणां स्वरूपलाभरूपरक्षाया अपि भगवद्धरत्वात् कथं 'लब्धस्वरूपाणां रक्षैकदीक्ष' इति पृथक्कृत्योच्यत इति चेत्, आनुकूल्यावस्थायां तद्रक्षाया निमित्तान्तरनैरपेक्ष्येण तत्र विशिष्योक्त्युपपत्तेः। **षष्ठ्याः संबन्धमात्रविषयत्वादिति**। ननु यद्यपि संबन्धवाचिनी षष्ठी, तथापि यस्य विशेषस्याभिव्यञ्जकमस्ति, तत्रैव पर्यवस्यति; यथा देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता षष्ठी पुत्रः, पाणिः, कम्बल इति प्रतिसंबन्धिवशेन पितृत्वावयवित्वस्वामित्वरूपविशेषेषु पर्यवस्यति; न हि देवदत्तस्य पुत्र इत्युक्ते देवदत्तस्वामिकमन्यपितृकं पुत्रं प्रतियन्ति। ततश्च भूतव्रात इत्युक्ते भूतव्रातयोरेव समुदायसमुदायिभावलक्षणः संबन्धः प्रतीयते। ततश्च भूताभूतव्राते भूतव्रातशब्दस्य, सापेक्षमसमर्थमिति न्यायेन अग्नीषोमीये आग्नेयशब्दवदसामर्थ्यादप्रवृत्तिः, [1]अथवा छत्रिन्यायेन लक्षणा वा समाश्रयणीया स्यात्। राजपरिषदित्यादौ तु परिषत्सेनादिशब्दानां समुदायिविशेषविशिष्टसमुदायवाचिनां नैकान्ततः समुदाय्यपेक्षा; यथा वनघटादिशब्दानां तरुगजादिसमूहवाचिनामन्तर्भावित-

1. अथवेति पक्षान्तरे; वेति अनादरे।

समुदायिकतया न समुदाय्यपेक्षा, यथा वा पुत्रीयतिजीवनीत्यादीनामन्तर्भावितेषिधारणकर्मकाणां न कर्मापेक्षा। ततश्च परिषदादिशब्देषु स्वाम्याकाङ्क्षामात्रम्, 'किंस्वामिका परिषत्' इति। ततश्च राजपरिषदित्यत्र राज्ञः स्वामित्वेनान्वयः, राजस्वामिका परिषदिति। ततश्च तत्राप्यराज्ञां स्वामित्वमेव वार्यते। न च परिषच्छब्दतुल्य एवायं व्रातशब्दः, न समूहादिशब्दवदिति वाच्यम् - तर्हि तथैव वक्तव्यत्वेन संबन्धमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वप्रसाधनवैफल्यादिति चेत् — सत्यम्; समूहशब्दपर्याय एवायं व्रातशब्दः, "समूहनिकरव्रात" इति कोशपाठात् — तथापि तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् विवक्षितविशेषसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यात्। इतरथा **विनतविविधभूते**त्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ व्रातपदेनातिरिक्तार्थालाभात् **व्रात**शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अत एव वक्ष्यति - "एवं च व्रातशब्द (पद) प्रयोगस्यार्थवत्त्वं स्यात्" इति। ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे संबन्धसामान्यषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मसंबन्धिनामपि जिज्ञास्यत्वं सिध्यतीति सर्वैरपि भाष्यकृद्भिर्व्यवहृतत्वाच्च। अत्र व्रातशब्दस्य "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा" इत्यादिप्रमाणानुसारेणानियतवृत्त्युत्सेधजीविवाचित्वं केचिन्मन्यन्ते; उक्तं च काशिकायां वृत्तौ "व्रातच्फञोरस्त्रियाम्" इत्यत्र - "व्राता अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः" इति; उत्सेधजीविनः = शरीरप्रयासजीविन इत्यर्थः। "काममात्मानम्" इत्यादिस्मृतेर्भगवदाज्ञारूपायाः संसारिचेतनमात्रविषयत्वात् कथमनया स्मृत्या भगवतोऽपि संश्रितरक्षणानुष्ठानस्याभिमतत्वसिद्धिरित्यत आह - **ईदृशीति**।

परत्वसौलभ्ये च संश्रयणीयतानिमित्ततयेति। ननु अखिलेत्यादिप्रथमपादप्रतिपाद्यस्य जगत्कारणत्वस्य परत्वपर्यवसितत्वेऽपि **विनतविविधे**ति द्वितीयपादप्रतिपाद्यस्य मोक्षप्रदत्वस्य कथं सौलभ्यपर्यवसितत्वम्? न हि पुरुषार्थप्रदत्वमात्रेण सौलभ्यं सिध्यति; तथा सति कल्पवृक्षकनकाचलादेरपि सौलभ्यप्रसङ्ग इति चेत् - मैवम्; दातृत्वस्यापि सौलभ्यपर्यवसितत्वात्। उक्तं हि अभिगम्यत्वमोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमिति। वक्ष्यति च ग्रन्थकारः, "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्र - (कारुण्यसौशील्यादीत्यत्र) "कारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्याणि सौलभ्योपयुक्तानि" इति। ततश्च नानुपपत्तिः। **य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति** इति। मोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमित्यर्थः। **सं बाहुभ्यां नमतीत्यादि**। **पतत्रैः** = कर्मभिः द्यावापृथिवी

संजनयन् परमात्मा स्वाश्रितविषये बाहुभ्यां **संनमति** सम्यक् प्रह्वीभवति ; "प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन्" इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ।

विदीप्त इत्यत्र **वि**शब्दस्य दीप्तिमात्रव्यावर्तकत्वस्य स्वरसतः प्रतीयमानत्वात् पूर्वभागप्रतिपाद्यत्वरूपविशेषणविशिष्टतया दीप्तमित्यस्यार्थस्य स्वरसतोऽप्रतीतेराह - **यद्वा क्षुद्रसुखेति** । केचित्तु द्वितीयपक्षे दीप्तिविदीप्त्योर्भिन्नविषयतया अस्वारस्यं मन्यमानाः प्रथममेव पक्षं रोचयन्ते । ते च तद्वाक्यमेवं योजयन्ति - अग्न्यादिरूपतया पूर्वभागेऽपि ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वमस्त्येव; "तदेवाग्निस्तद्वायुः" इति उपनिषद्वाक्येन तथैव ज्ञायमानत्वात् । वेदान्तभागे तु विशेषेण दीप्तमिति । विशेषेण=अद्वारकतयेत्यर्थः । **व्युत्पत्तिलक्षणसौष्ठवमात्र इति** । व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमाधिकरणे ; लक्षणसौष्ठवसमर्थनं जन्माद्यधिकरणे । **रूढिशक्त्येति** । श्रीनिवासशब्दस्य नारायणे रूढत्वात् **श्रीनिवासे ब्रह्मणी**त्यनेन नारायणस्यैव ब्रह्मत्वाविष्करणादिति भावः । **ब्रह्मणस्तदुत्तीर्णत्वं चेति** । भेदाभेदवादिपक्ष इत्यर्थः । वक्ष्यति हि श्रीनिवासशब्दं प्रस्तुत्य - "अनेनैवेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो भेदाभेदवादिनो व्युदस्ताः" इति । **परस्मिन्नि**त्यनेन "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति श्रुतिगतपरशब्दार्थसूचनमुखेन, "परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः" इत्यधिकरणार्थस्य प्राप्यान्तरव्युदासस्य, परशब्दप्रत्यभिज्ञया, "न स्थानतोऽपि परस्य" इत्यधिकरणार्थस्य उभयलिङ्गत्वस्य वा स्मरणं संभवतीत्यभिप्रयन्नाह - **परस्मिन्नित्यादि** । वस्तुतोऽर्थद्वयसूचनमपि संभवतीति ध्येयम् । **अविशेषेण भक्तिरूपेत्युक्तत्वादिति** । न च "अत्रापि, 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति न्यायोऽभिप्रेतः" इति पूर्ववाक्येन च, "शेमुषी भक्तिरूपेति भक्तिरूपज्ञानस्योपायत्वं प्रागुक्तम्; कथमिदानीं प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरुपायत्वं प्रतिपाद्यत इत्यत्राह - एवंरूपेति ; एवंरूपा साक्षात्कारप्रीतिरूपत्वपर्यन्ता ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्दवाच्येत्यर्थः" इति लघुसिद्धान्तग्रन्थेन च विरोधः शङ्कनीयः; एतस्य मतान्तरत्वेनादोषात् । **रक्षैकदीक्षे परस्मिन्नित्यन्तै**रिति । अत्र रक्षैकदीक्ष इत्यस्मात् परम् 'इति' शब्दोऽध्याहर्तव्यः ; ततश्चेत्थं योजना - परस्मिन्नित्यन्तैः प्रतिपादित उपेयभूत एव रक्षैकदीक्ष इति सिद्धोपाय उक्त इति । ततश्च रक्षैकदीक्ष इति पदोपादानवैयर्थ्यं न चोदनीयमिति द्रष्टव्यम् । **भाट्टप्राभाकरा व्यावर्तिता** इति ।

भुवनशब्दस्य विपुलतरकार्यविशेषवाचितया तत्सर्गस्य, "न कदाचिदनीदृशं जगत्" इति वदद्भिरनभ्युपगतत्वादिति भावः ।

(पाराशर्येत्यादिश्लोकार्थविचारः)

अथ द्वितीयेन श्लोकेन स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषय इति । पाराशर्यवचोरूपसूत्रसमुदाय इत्यर्थः । **इत्यादिभिराचार्योपसत्तेरिति** आदिशब्देन, "विष्णोः कटाक्षमद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः । संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः ॥" इत्यादिर्विवक्षितः । **भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमादिति** । उपदेशकटाक्षादिभिर्भगवत आचार्यलम्भकत्वेन प्राथमिकोपकारकत्वावगमादित्यर्थः । ततश्च "तद्विद्धि" इत्यादीनां भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमकत्वं नास्तीति चोद्यस्य नावकाशः । **यस्य देवे परा भक्तिरिति** । भक्तिर्हि उपकारकत्वकृतः स्नेहविशेषः । तत्र भगवद्भक्तेरुपमानकोटौ निवेशादाधिक्यं व्यज्यते । तदाधिक्यं चोपकारकत्वाधिक्याधीनम् । अतो भगवत आचार्यापेक्षयोपकाराधिक्यलाभ इति भावः । **पाराशर्यशब्देन जन्मोत्कर्ष इति** । ननु गोत्राधिकारे, "गर्गादिभ्यो यञ्" इति यञो विधानादनन्तरापत्ये कथं यञ्प्रत्ययः? उच्यते - गोत्रत्वोपचारात् 'जामदग्न्यो रामः' इतिवत् । ननु शारीरकसूत्रकारो बादरायण इति हि प्रसिद्धिः; कथं तत् पाराशर्यस्योच्यत इत्याशङ्क्याह - **तस्यैव बादरायणसंज्ञत्वं च विवक्षितमिति** ।

वचःशब्दस्यार्थे तात्पर्यमिति । यद्यपि वचस एव सुधात्वं सुनिरूपम् । तथाहि - उपनिषत्पर्यालोचननिष्पन्नत्वलक्षणमुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि सुवचम् । संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसंजीवनत्वमपि तादृशज्ञानविषयतयार्थस्येव शब्दस्यापि तादृशसंजीवनज्ञानजनकत्वेन सुवचम् । पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वमपि अर्थस्यान्यथाप्रतीतिलक्षणपीडापरिहारमुखेन शब्दस्यापि सुवचम् । दूरस्थितत्वानीतत्वे अप्यनभिव्यक्ताभिव्यक्तार्थकत्वरूपे शब्देऽपि संभवतः । उपक्रमगतवचस्सुधात्वानुसारेणोपसंहारगतं चाम्वारस्यं सोढव्यम् - तथापि रक्षितत्वानीतत्वादिकमर्थद्वारा शब्द इत्यौपसंहारिकबहुस्वारस्यापेक्षया भूयोनुग्रहन्यायेनोपक्रमगतवचश्शब्दस्यैकस्यैवार्थलक्षकत्वं न्याय्यमिति भावः । **वेदादिशब्दानामिति** । ननु 'वेदवित्'

इत्यादौ विच्छब्दस्यैवार्थतो ज्ञानपरत्वमाश्रित्य वेदशब्दस्यार्थपरत्वाभावोऽपि वक्तुं सुशकः; यथा, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यत्र सर्वं प्रकारतो वेत्तीत्यर्थाश्रयणम्; न हि तत्र सर्वपदस्य लक्षणा - तथा 'वेदं वेत्ति' इत्युक्ते वेत्तीति शब्दात् न वेदस्य स्वरूपेण ज्ञानमात्रं प्रतीयते, अपितु तत्तदर्थविशेषप्रतिपादकत्वप्रकारेणापि वेत्तीति ह्यर्थः प्रतीयते। अत एव "तदधीते तद्वेद" इति सूत्रे, "यस्तु सामपाठं पठति नासौ वेदेत्युच्यते" इति, "अर्थाभिज्ञ एव वेदेत्युच्यते" इति चोक्तं महाभाष्य इति चेत् - न; "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, नात्मवित्" इत्यादौ विच्छब्दस्यार्थप्रतीतिपरत्वाभावेन विच्छब्दादर्थप्रतीत्यदर्शनात्। किंच यदि (यत्र) 'वेदवित्' इत्यादावसंप्रतिपत्तिः, तदा 'नोदाहरणमादर्तव्यम्' इति न्यायेन 'मन्त्रसाक्षात्कारवानयम्' इत्यादिकं संप्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं भविष्यतीत्यदोषः। न ह्यत्र मन्त्रशब्दस्य मन्त्रार्थपरत्वे विप्रतिपत्तिरस्ति।

लक्षणाबीजभूतं वचश्शब्दमुख्यार्थभूतवाक्यस्य लक्ष्यमाणार्थसंबन्धमुपपादयति- **अर्थाभिधायकं हि वाक्यमिति। सुधाशब्दलक्षणाभयाच्चेति।** सुधासदृशार्थे लक्षणाया अभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः। ननु रूपकपक्षेऽपि वचश्शब्दस्यार्थे लक्षणा आवश्यकीति तुल्यमिति चेत्--सत्यम्; त्वन्मते सुधाशब्दे लक्षणा, वचसः सुधा वचःसुधेति वचश्शब्दस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाप्यभ्युपगन्तव्या; अस्मन्मते तु वचःशब्दमात्रे लक्षणेति भावः। ननु स्वाभिमते, "उपमितं व्याघ्रादिभिः", "मयूरव्यंसकादयश्च" इति वा सूत्रानुशिष्टरूपकसमासेऽपि सुधाशब्दलक्षणा अविशिष्टा; सुधाशब्दस्य तत्सदृशपरत्वात्; "विशेषणं विशेष्येण" इत्यनियमे प्राप्ते आरभ्यमाणस्यास्य सूत्रस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमार्थत्वात् (ष्यविषयत्वात्); भिन्नार्थयोर्वचःसुधाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य सुधाशब्दे सदृशलक्षणामन्तरेणायोगात्; आपादपरिसमाप्तेः, "समानाधिकरणेन" इत्यधिकाराभ्युपगमाच्च; सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्चेति चेत् —

सत्यम्; अस्त्येव स्वपक्षेऽपि लक्षणा; तथापि सा, "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति सूत्रानुशिष्टा। षष्ठीसमासपक्षे तु सुधाशब्दस्यार्थे लक्षणा न शास्त्रीया; अपि त्वैच्छिकी। अत एव, "इन्द्रपीतस्य" इति भक्षमन्त्रे बहुव्रीहौ लक्षणाद्वय-

सद्भावेऽप्यैच्छिकलक्षणाद्वययुक्ततत्पुरुषपक्षपरित्यागेन शास्त्रानुशिष्टलक्षणाद्वययुक्तबहुव्रीहिपक्ष एवाश्रितः। इन्द्रेण पीत इति तत्पुरुषाश्रयणे पूर्वपद एका लक्षणा; तथा पीतपदे पीतावयलक्षणा। वक्ष्यति चाचार्यः "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्र, "हृदयपुण्डरीकमिति प्रयोगस्तु 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रविहितसमासत्वात् मुख्य एव" इति।

केचित्तु रूपकसमासे शक्यतावच्छेदकप्रकारकस्याहार्यारोपस्यैवोत्पत्तेस्तत्र मुख्यत्वमेव। अत एव अन्नमयाद्यात्मशब्दस्य मुख्यत्वमिति, "अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्" इत्यादौ क्रियासमभिहारेण ग्रन्थकृद्व्यवहार इति वदन्ति।

ननु "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सामान्यधर्माप्रयोग एव समासविधानात् पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वादेश्च सामान्यधर्मस्य प्रयुज्यमानत्वात् कथं समास इत्याशङ्क्य, 'पुरुषव्याघ्रोऽभिरूपः' इत्यादिषु व्याघ्रशब्दविवक्षितशूरत्वरूपसामान्यधर्माप्रयोगेणाभिरूपशब्दप्रयोगेऽपि समासवत् सुधाशब्दविवक्षितभोग्यत्वरूपधर्माप्रयोगात् समास उपपद्यत इत्यभिप्रयन्नाह - **सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति**। **आनन्त्यादीति आदिशब्देन** गाम्भीर्याद्युच्यते। **आध्यात्मिकादीति आदिशब्देना**धिदैविकाधिभौतिकयोर्ग्रहणम्।

समिति कैवल्यव्यावृत्तिरिति। नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनायां कैवल्यस्यापि संसारोन्मोचनकोटावनुप्रवेश एवाचार्याणामभिमत इति प्रतीयत इति चेत् - मैवम्; समिति कैवल्यव्यावृत्तिरिति वदद्भिः कैवल्यस्य समीचीनसंसारनिवृत्तित्वाभावकथनेन संसारानुवृत्तेरेवाभ्युपेतत्वात्। प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वसमर्थनपूर्वकं परमात्मलाभे संसारस्य हेतुत्वं कथयतामाचार्याणां कैवल्ये संसाराभावस्याभिमतत्वे, "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति न्यायात् कैवल्ये संसाराभावेन परमात्मलाभस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु व्यपगतप्राणात्मसंजीवनीमित्युक्ते व्यपगतप्राणानां संजीवनीं प्राणधारिकामित्येवार्थः प्रतीयते; जीवनशब्दस्य प्राणधारणार्थत्वात्। ततश्च यः प्राणो व्यपगतः, तत्प्राणलम्भिकामित्यर्थः पर्यवस्यति। ततश्च व्यपगतपरमात्मरूपप्राणलम्भकत्वं कैवल्यस्याप्रसक्तमेव। कथं तर्हि, **समिति कैवल्यव्यावृत्तिरित्युच्यत** इति चेत्; इत्थम् - प्राणशब्दो जीवपरमात्मोभयपरः; भूम-

विद्यायां प्राणशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगात् । ततश्च संसाराग्निविदीपनेन व्यपगतप्राणानां जीवपरमात्मानुभवशून्यानां जीवनीमित्युक्ते कैवल्यस्यापि तदन्यतरजीवरूपप्राणलम्भकत्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं समित्युपसर्गः । ततश्च व्यपगतयावत्प्राणलम्भकत्वं समित्युपसर्गसिद्धमिति ग्रन्थाभिप्रायो द्रष्टव्यः ।

निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयमभिप्रेत्याह - **बह्वयो मतय इति** । एककर्तृकमतिभेदस्य परस्परव्याहत्यसंभवात् कर्तृभेदोऽवश्यं वाच्य इत्यभिप्रायेणाह - **बहूनां मतयो** वेति । **गायत्र्यवयवभूतै**रिति । "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके, "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्" इति मन्त्रे च गायत्र्या अमृताहरणस्य प्रसिद्धेरिति भावः । **पिबन्त्वि**त्यनेन रस्यतायाः स्वरसतः प्रतीतेः **अन्वह**मित्यस्य तदतिशयद्योतकत्वं युक्तमिति मत्वाऽऽह - **रस्यतातिशयादिति** । ग्रन्थस्य तृप्तिकरत्वप्रतिपादनस्य मन्दफलत्वादाह - **यद्वा गभीरत्वा**दिति ।

पूर्वाचार्यशब्दोऽपीति । पूर्वाचार्यसुरक्षितामिति श्लोकस्थपूर्वाचार्यशब्दोऽपीत्यर्थः । **विस्तीर्णां संचिक्षिपुरित्यनेने**ति । भवदीयस्य शारीरकव्याख्यानस्य कथं सांप्रदायिकत्वम्? मूलानुपलम्भात्; न च टङ्कद्रमिडादिभाष्यग्रन्थ एव मूलमिति वाच्यम्, तस्यापि सांप्रदायिकत्वे प्रमाणाभावादित्याशङ्कापरिहारोऽप्यर्थात् सूच्यत इति भावः । भाष्यव्याख्याने प्रवृत्तस्य (भवतः?) भगवत आचार्यस्य भाष्यानन्तर्गतश्लोकव्याख्यानमनुचितमित्यभिप्रायेणाशङ्कते - **ननु सूत्रार्थ** इत्यादिना । **मङ्गलाचरणमिति;** अखिलेत्यादि श्लोकद्वयमित्यर्थः । **अविघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थतये**ति । आदिशब्देन विषयप्रयोजनाधिकारिणः कथ्यन्ते । **तदन्तर्भाव्येवेति** । महाभाष्ये पस्पशाह्निकवदिति भावः ।

प्रस्तोतव्यत्वमुच्यत इति चेदिति । यथा "त्वामस्मि (हं) वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति" इत्यत्र वच्मीत्युक्त्या उच्यमानस्यार्थस्य उपदेश्यत्वमवसीयते, एवमारभ्यत इत्यर्थेन अथेत्यनेनारम्भयोग्यत्वमुच्यत इत्यर्थः स्यादिति शङ्काभिप्रायः । **उपदेशार्थज्ञापनपरत्वाभावा**दिति । प्रस्तोतव्यत्वमित्यत्र तव्यप्रत्ययस्य, "प्रैषातिसर्ग" इति सूत्रविहितप्रैषार्थककृत्यप्रत्ययत्वासंभवात्, "अर्हे कृत्यतृचश्च" इत्यर्हार्थविहितकृत्यप्रत्ययत्वं वाच्यमित्यर्थः । **योग्यत्वमशाब्द**मिति । ननु प्रस्तोतव्यत्वस्य

वाच्यत्वमभ्युपगम्य कथं योग्यत्वस्य शाब्दत्वं प्रत्याख्यायते ? "अर्हे कृत्यतृचश्च" इत्यनुशासनेन प्रस्तावार्हत्वस्यापि प्रस्तोतव्यशब्दार्थत्वात् । न च प्रस्तोतव्यत्वस्यापि वाच्यत्वं नाभ्युपगतमिति वाच्यम् — **तदानीमपीत्यपि**शब्देन तदभ्युपेत्यैव प्रवृत्तेरिति चेत् - न — **तदानीमपीत्यपि**शब्देन न वाच्यत्वमभ्युपेतम्, अपि तु तत्पदप्रयोज्य-प्रतीतिविषयत्वमात्रं प्रस्तोतव्यत्वस्याभ्युपेतम् । ततश्च, यथा धूमे बोधिते स्वयमेवासौ वह्निमनुमास्यतीति बुद्ध्या प्रयुक्ते 'धूमोऽस्ति' इति वाक्ये वह्न्यस्तित्वं न शाब्दम्, मुख्यार्थानुपपत्त्यभावेन वह्नौ लक्षणाया धूमशब्दे (ब्दस्य) अभावात् - तद्वत् प्रारम्भ-योग्यत्वस्य कथंचिदथशब्दप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वे सत्यपि न शाब्दत्वमिति भावः । ननु वह्नितात्पर्यके 'धूमोऽस्ति' इति वाक्ये वह्न्यस्तित्वस्य शाब्दत्वमपि संभवत्येव, तात्पर्यस्यापि लक्षणाबीजत्वात् । 'अब्भक्षः' इत्यादौ यथाश्रुतार्थप्रतिपादनमात्रेण प्रयोजनानवाप्तेस्तन्मात्रभक्षणस्य शाब्दत्वाङ्गीकारात् । नद्यां सिष्णासुं प्रति प्रयुक्ते, 'नद्यां ग्राहाः सन्ति' इति वाक्ये, 'तत्र मा स्नासीः' इत्यादिवाक्यार्थलक्षकत्वस्य तान्त्रिकैरभ्युपेतत्वादिति चेत् - न । आरम्भयोग्यत्वस्य व्यङ्ग्यार्थतया शक्तिलक्षणान्य-तरमूलकत्वाभावेन शाब्दत्वाभावात्; प्रसिद्धानन्तर्यार्थप्रतिपादनमुखेन वक्ष्यमाण-प्रयोजनसंभवे अप्रसिद्धमन्दप्रयोजनकप्रारम्भार्थकत्वस्यायुक्तत्वाच्च । अथवा, **अशाब्दम्** अवाच्यम् अशक्यमित्यर्थः । योग्यत्वस्य कथंचिदमुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यत्वसंभवेऽपि मुख्यत्वासंभवात् मुख्यार्थग्रहणे संभवति तत्त्यागस्यानुचितत्वादिति भावः । **एव-मथयोग्येत्युक्ते** इति । यद्यपि, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा योग्या' इत्यध्याहारे अथेत्यस्याधिक्रियत इत्यर्थः; ततश्च 'अधिक्रियते ब्रह्मजिज्ञासा योग्या' इत्यर्थः स्यात् । योग्यत्वं च संनिधानात् अधिकार एव लभ्यते । यथा, 'योग्या ब्राह्मणा आनीयन्ताम्' इत्युक्ते आनयनयोग्या इत्येव प्रतीयते । ततश्च 'प्रारभ्यते योग्या ब्रह्मजिज्ञासा' इत्युक्ते प्रारम्भयोग्येति प्रतीतिः सिध्यति - तथापि अधिक्रियते योग्येति न शाब्दप्रतीतिः स्यादिति भावः । अत एव वक्ष्यति — "अधिकृतमित्यपि फलि-तार्थकथनम्; न वाचनिकोक्तिः" इति । **चादीनां द्योतकत्वादिति** । निपा-तानां द्योतकत्वस्य वाक्यपदीये निर्णीतत्वादिति भावः । नन्विदमानन्तर्यार्थकत्व-पक्षेऽपि समानमित्याशङ्क्य सप्रयोजनत्वाप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यमित्याह — **अत्र त्वित्यादिना** ।

माङ्गलिकावुभाविति । प्रयोजनार्थे ठक्प्रत्यय इति भावः । यद्यपि भूवादिसूत्रे अन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकस्यापि वाकारस्य मङ्गलार्थत्ववत् सप्रयोजनत्वं संभवति - तथाप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेन वाक्यार्थान्वयित्वसंभवे गत्यभावस्वीकार्य-मङ्गलमात्रप्रयोजनकत्वस्यायुक्तत्वमिति भावः । **प्रकृतादर्थादर्थान्तरपरत्वमित्यत्र प्रकृता**दिति पञ्चमी ल्यब्लोपे । न तु "अन्यारादितर" इत्यन्यार्थे इत्याह - **तद्धि प्रकृतमपेक्ष्ये**ति । अथशब्देन वक्ष्यमाणस्य कल्पान्तरस्य प्रकृतविषयत्वं हि ज्ञाप्यते । 'किं ब्रह्म सगुणमथ निर्गुणम्' इत्युक्ते प्रकृतं ब्रह्मापेक्ष्यैव निर्गुणत्वरूप-कल्पान्तरमुपन्यस्यत इति प्रतीयते; न तु तदतिरिक्तं जीवं जडं[1] वापेक्ष्येति । यथा वा, "अथाध्यात्मम्" इत्यादि । ततश्च प्रकृतापेक्षत्वमथशब्दार्थः । अत एवोत्तर-त्रापि, "न ह्यमङ्गलत्वप्रकृतानपेक्षत्वाकार्त्स्न्यैः पूर्वपक्षोत्थानम्" इति वक्ष्यति ।

हेतोः साध्याविशिष्टत्वं स्यादिति । नन्वानन्तर्यार्थत्वपक्षेऽपि नाथशब्दोप-स्थापितमानन्तर्यं हेतूकर्तुं शक्यम् । न ह्यानन्तर्यात् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वक्तुं शक्यते-अपि तु ब्रह्मजिज्ञासाक्षिप्तः कर्मविचार एव अतश्शब्देन हेतुतया परामृश्यते । स एवाथशब्दनिर्दिष्टानन्तर्यप्रतियोगितयाप्यन्वेतीति वाच्यम् । तद्वदिहापि ब्रह्मजिज्ञासा-क्षिप्तकर्मविचार एवातःशब्देन हेतुतया परामृश्यताम्, न त्वथशब्दोपस्थापितमधि-कृतत्वमिति चेत् - न; "उत्तरार्धादिशब्दानां सापेक्षार्थाभिधायिनाम् । नापेक्षणीय-संबन्धात् प्रागर्थोऽध्यवसीयते ॥" इति न्यायेनाथशब्दस्य केवलानन्तर्याप्रतिपाद-कत्वेन पूर्ववृत्तकर्मविचारविशिष्टानन्तर्यप्रतिपादकतया कर्मविचारस्याप्यथशब्दोप-स्थापितत्वेनानन्तर्यार्थत्वपक्षे अथशब्दोपस्थापितस्य कर्मविचारस्य अतःशब्देन हेतुतया परामर्शः संभवेत् । अधिकारार्थत्वपक्षे तु न तथेति वैषम्यादिति भावः । ननु "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यानन्तर्यादिवत् मङ्गलस्यापि सहपाठात् वाच्यत्वमेव स्यादित्यस्वरसादाह - **वाच्यत्वाभ्युपगमेऽपी**ति । **पूर्वपक्षयुक्ति-प्रत्यनीकत्वाभावा**दिति । आनन्तर्यपक्षे तु कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिसहिता-नन्तस्थिरफलब्रह्मप्रतीतिरूपाधिकारिविशेषणासंभवरूपपूर्वपक्षयुक्तौ कर्मविचारहेतुत्वो-पन्यासस्य प्रत्यनीकत्वादिति भावः । **न ह्यमङ्गलत्वप्रकृतानपेक्षत्वाकार्त्स्न्यैः**

1. घटं । षण्ढं

पूर्वपक्षोत्थानमिति । यद्यप्यमङ्गलत्वादिना पूर्वपक्षे न मङ्गलत्वादीनां हेतुतया परामर्शः संभवति । मङ्गलत्वादेस्तु पूर्वपक्षिभिरनभ्युपेतत्वात् । उभयसंप्रतिपन्नस्यैव हेतूकरणीयत्वात् । तथापि क्षित्यादिषु सकर्तृकत्वसाधने सावयवत्वसाधिनस्य कार्यत्वस्य प्रसाध्याङ्गकस्य हेतुत्ववत् प्रसाध्याङ्गकानां मङ्गलत्वादीनां हेतुत्वं संभवतीति भावः ।

प्रश्नवाक्यगतप्रश्नस्त्विति । नन्वथशब्दोपस्थापितत्वेन प्रश्नस्यातःशब्दपरामर्शयोग्यत्वात् कुतो नातःशब्देन परामर्शः ? न च तस्यासिद्धत्वात् न हेतुतया परामर्श इति वाच्यम् । न हि हेतुतया परामर्शदशायां हेतुतया परामृश्यस्य तादात्विकसिद्धत्वमपेक्षितम्, 'भाविनो वर्धते फलम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्, 'प्रश्नेनार्थो ज्ञायते किम्?' इति प्रश्नवाक्य एव प्रश्नस्य तृतीयया हेतुत्वदर्शनात् । अन्यत्र (अत्रत्य) प्रश्नशब्दस्य प्रश्नसामान्यपरतया क्रियमाणप्रश्नादन्य एव प्रश्नस्तृतीयया हेतुत्वेन परामृश्यत इति वक्तुं (क्लृप) शक्यत्वादिति चेत् - न - अथकिंशब्दादौ प्रश्नस्य प्रयोक्तृधर्मत्वेन सूचने सत्यपि वाक्यार्थान्वयित्वाभावात्; 'हा, हन्त' इत्यादौ विषादवत् । न तु प्रश्नादिशब्दवत् प्रश्नस्य वाच्यत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । **भवतीति पदेनेति** । केचित्तु अथशब्द इत्यनेनैव स्वरसत्वं सूचयत इति वदन्ति । **इत्यादिसूत्रान्तरेति** । "अथशब्दानुशासनम्" इत्यादौ सूत्रत्वोक्तिरौपचारिकीति द्रष्टव्यम् ।

अथशब्दस्यानन्तर्ये स्वारस्यं हीति । अस्मिन् प्रयोगे तदर्थकत्वस्य सापेक्षत्वेऽपि स्वारस्यमात्रस्य न सापेक्षत्वमिति भावः । यथा गुरुभार्गवावित्यादिषु परस्परसाहचर्यात् ग्रहयोरेव प्रतीतिः; नाचार्यपरशुरामयोः । यथा च रामकृष्णाविति बलकेशवयोरेव प्रतीतिः; न तु दाशरथ्यर्जुनयोः - एवमिहापीतरेतरसाहचर्यादर्थनिर्णायकत्वेऽपि न दोष इति परिहारान्तरं द्रष्टव्यम् । **इमे चाभ्युच्चययुक्ती इति** । **इमे** अथातःशब्दस्वारस्ये । **अत्रपदाभिप्रेतेति** । ब्रह्मजिज्ञासापदाक्षिप्तपूर्ववृत्तसापेक्षत्वादिति भावः ।

(अथातःपदद्वयकृत्यविचारः)

ननु, 'अथातःशब्दयोरन्यतरेणाल' मित्यस्य कोऽभिप्रायः ? किमेकाकारप्रतीतिजनकत्वादिति, उत 'भूतले घटः', 'घटवत् भूतलम्' इतिवत् प्रयोजनैक्यादिति वेति विकल्पं हृदि निधाय जिज्ञासाविशेष्यकोत्तरकालकर्तव्यता-

प्रकारकज्ञानजनकस्य अथशब्दस्य, पूर्ववृत्तविशेष्यक हेतुत्वप्रकारकज्ञानजनकस्य चातः-शब्दस्य नैकाकारप्रतीतिजनकत्वमिति प्रथमपक्षं दूषयति - **अथशब्दस्यानन्तरकालमुपस्थापयत** इत्यादिना। द्वितीयं दूषयति - **प्रतिज्ञाहेतुरूपेणे**ति। **न कर्तव्यतामात्रं साध्यधर्म** इति। ब्रह्मजिज्ञासा विचारितकर्मभिः पुरुषैरनुष्ठेया, कर्मणामल्पास्थिरफलत्वप्रतीतिसहितानन्तस्थिरफलप्रतीतेर्विचारितकर्मसु पुरुषेषु संभवादिति प्रदर्शनं ह्युचितम्। ततश्च विचारितकर्मत्वरूपपुरुषविशेषणप्रतिपत्त्यर्थमथशब्दोऽपेक्षितः। तस्मिंश्च सति उक्तार्थो लभ्यत इति भावः। **शास्त्रान्तरश्रवणेन विना संपादयितुमशक्यत्वा**दिति। नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनामिति शेषः। **अथशब्दाक्षिप्ते**ति। अथशब्दाक्षिप्तकर्मविचारहेतुत्वाक्षिप्तस्य विशिष्टहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहार्थत्वादित्यर्थः।

(अधीतसाङ्गेतिभाष्यविषयः)

अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयेति **भाष्यस्या**यमर्थः – अधिगतम् = प्राप्तम् अल्पास्थिरफलं केवलकर्मेति ज्ञानं यस्य सोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानः, तत्त्वेनेति। **उपनीय तु यश्शिष्य**मिति। ननु श्रोत्रियोपाध्यायगुर्वादिनामविधानवत् तत्प्रकरणस्थमिदं वाक्यमुपनीयाध्यापयितुराचार्यनामविधानपरमिति ग्रन्थकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् कथमस्य वाक्यस्य साङ्गसशिरस्कवेदाध्ययनकर्तव्यतायां प्रमाणतयोपन्यास इति चेत् - मैवम्। "कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इति न्यायेनास्य वाक्यस्य, 'आचार्यवान् भवेत्' इति' विधिवाक्यैकवाक्यतया तद्वाक्यैकदेशस्यास्य तदेकवाक्यतया प्रामाण्यसंभवात्। ततश्च कंचिद्गुरुमुपेत्य तस्य सकाशात् सकल्पं सरहस्यं च वेदं स्वीकुर्वीतेति हि तस्य वाक्यस्यार्थ इति भावः। गुरुमताभिप्रायेण वा बोध्यम्। गुरुमते हि, 'सकल्पं सरहस्यं वेदमध्यापयेदाचार्यककामः' इति श्रुत्युन्नायकत्वादस्य वाक्यस्याध्यापनविधिप्रयुक्तवेदाध्ययनवत् कल्परहस्याध्ययनस्यापि सिद्धत्वोपपत्तेः। **आगमोत्थे**ति। विचारसहकृतवाक्यजन्यमागमोत्थम्। विवेकविमोकादिजन्यं तु ध्यानादिरूपम्। **कर्मविचारस्य हेतुतयोक्तत्वात्** इत्यनन्तरं 'सिद्धः' इति शेषः। सिद्धिप्रकारः कथमित्याशङ्क्य, कारणतया कार्यतया च [अङ्ग] सिद्धिरित्याह - **कर्मविचारस्ये**त्यादिना। **आवृत्तिविधानादिभि**रिति।

यदि चातुर्मास्यादीनामक्षय्यफलत्वम्, तदा पुनस्तदनुष्ठानवैयर्थ्यात् प्रत्यब्दं चातुर्मास्याद्यावृत्तिविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

ननु — [1]आवृत्तिविधानस्य न कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगमहेतुत्वम्; "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यधिकरणे, "आ प्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्" इत्यधिकरणे च ज्ञानस्याप्यावृत्तिप्रतिपादनेन तत्फलस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्याप्रयाणमहरहरावृत्तिविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य मोक्षः फलम्, तदा अत्रापि तथास्तु । यदि 'प्रतिवसन्तं सोमयागस्य; पञ्चाब्दपर्यन्तं वा पञ्चदशाब्दपर्यन्तं वा प्रत्यब्दं वा चातुर्मास्यानाम्' इति विहितावृत्तिवैशिष्ट्येन फलजनकत्वाभ्युपगमे तत्तदावृत्तितारतम्यात् फलतारतम्यं स्यादित्युच्येत, तदा ज्ञानावृत्तेरप्याप्रयाणमनुवर्तनीयायाः प्रयाणकालस्याव्यवस्थितत्वात् तारतम्येन फलतारतम्यं स्यादिति तुल्यम् । न च "कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः" इत्येकादशाध्यायाधिकरणे (११-१-३) कर्मणां कृषिन्यायेन प्रत्यारम्भं फलभेदव्युत्पादनादनित्यफलत्वमिति वाच्यम् - आवृत्तिवैशिष्ट्येन येषां कर्मणां फलजनकत्वम्, तदतिरिक्तविषयत्वात् तस्य । अवश्यं च तथाभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा दाक्षायणयज्ञे फलभेदः स्यात् । न च, "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतो विशेषः स्यात्" इत्यर्थवादाधिकरणसूत्रे (१-२ १७) बह्वल्पाङ्गकर्मगुरुलघुभावानुसारेण फलतारतम्यस्योक्तत्वात्, "हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते", "अपाम सोमममृता अभूम", "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिना अमृतत्वसाधनतयोक्तानां हिरण्यदानसोमयागचातुर्मास्यानामतुल्यत्वावगत्या अल्पास्थिरफलत्वं सिध्येदिति शङ्कनीयम् - "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इत्यधिकरणे बह्वल्पगुणविद्यानां प्रपत्तेश्च गुरुलघुभावे सत्यप्येकरूपमुक्तिफलताया वक्ष्यमाणत्वात् तद्वदेव कर्मण्युपपत्तेः । ननु उपासनानामाप्रयाणमावृत्तिविशिष्टतया फलसाधनत्वम्, बह्वल्पगुणकोपासनानां प्रपत्तेश्च विकल्पेन साधनत्वं च तृतीये वक्ष्यत इत्येतत् सत्यम् - तथापि ब्रह्मविचारारम्भदशायां वक्ष्यमाणन्यायापरिज्ञानादावृत्तिविधानादिमात्रेण कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं ज्ञायत इति

1. शिवार्कमणिदीपिको (८२ पु.) क्तरीत्या पूर्वपक्षः स्वयं परिष्कृत्य प्रवर्तते स्वयमेव समाधानव्युत्पादनाय ।

चेत् - सत्यमनेन ज्ञायते । तथापि वक्ष्यमाणविरोधादावृत्तिविधानादियुक्त्याभासत्वात् तन्मूला कर्मफलानित्यत्वबुद्धिरप्याभासीभवेत् । किंच, आरम्भदशायामपि वक्ष्यमाणार्थानां श्रुतशास्त्रेभ्योऽवगतिसंभवात् तादृशवक्ष्यमाणन्यायावगतिमतां पुरुषाणां कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगत्यभावेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । किंच, अवहननवत् विचारस्य दृष्टार्थत्वेन यावत्फलोदयमावर्तनीयतया पुनर्विचारारम्भदशायाम् "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इति तृतीयाध्यायसूत्रन्यायावगतिसंभवात् । एतेन, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति स्वर्गार्थत्वेन विहितस्य सोमयागस्योत्तरवेद्या विकल्पितमन्याधारस्थण्डिलरूपाग्निमाश्रित्य, "श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः" इति स्वर्गार्थश्येनाकृतिरूपगुणविधानसामर्थ्येन तद्गुणयुक्तसोमयागजन्यस्वर्गात् केवलतज्जन्यस्वर्गस्य न्यूनतावश्यम्भावात् अल्पास्थिरफलत्वावगमः सिध्यतीत्यपि शङ्का परास्ता । "ए (एके ?) कस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाह्रियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः" इति सर्वफलार्थतया विहितस्य सोमयागस्य - "यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत" इति फलत्रयसाधनतया विहितस्य सौभरस्य तत्तत्फलविशेषार्थप्रयोगे, "हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय" इति निधनविशेषव्यवस्थावत् स्वर्गार्थसोमयागप्रयोगे गुणविशेषव्यवस्थेत्युपपत्तेः । न च, "अपाम सोममृता अभूम", "अक्षय्यं ह वै" इत्यादिमन्त्रार्थवादवर्णितानां फलत्वाभावनियमः, सूक्तवाकमन्त्राम्नातानामायुरादीनां रात्रिसत्रार्थवादाम्नातायाः प्रतिष्ठायाश्च फलत्वदर्शनात् । न च सोमयागस्य विध्युद्देशे फलश्रवणात् मन्त्रोक्तफलं न ग्राह्यमिति वाच्यम्—विध्युद्देशश्रुत एव स्वर्गे नित्यत्वरूपविशेषणस्य, "सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि" इति मन्त्रेण लोकविशेषभोग्यत्वस्यैव समर्पणोपपत्तेः । "दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इत्यैष्टिक एव मन्त्रान्तरे पत्नीयजमानाभ्यां प्राप्यस्य फलस्य नित्यत्वोक्तेश्च । "फलवत्तां [च] दर्शयति" इति पत्न्यधिकरणसूत्रे (पू मी. ६ - १ - २१) विशिष्यास्य मन्त्रस्य फलसमर्पकतायाः प्रदर्शितत्वात् - इति चेत् ।

उच्यते – यत्तावदुक्तं ज्ञानस्याप्यावृत्तिश्रवणादिति । तन्न, ज्ञानस्यासाधनत्वात् ध्यानस्यैव साधनत्वात् । तस्य चावृत्तिविशिष्टत्वात् । यद्यपि "आप्रयाणात्" इत्यत्र

ध्यानस्याप्यावृत्तिरुक्ता, तथापि "प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत" इति प्रायणान्तमनुष्ठितस्यैव ध्यानस्य मोक्षसाधनत्वात् । कर्मणि, तादृशावृत्तिविशिष्टस्य कर्मणो मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यादर्शनात् । "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्" इत्यस्य ध्यानविषयत्वात् । कर्मसु तु पञ्चाब्दपञ्चदशाब्दाद्यावृत्तितारतम्यात् फलभेदस्यावश्यम्भावात् । न हि ध्यानादावीदृशमावृत्तितारतम्यमस्ति, प्रायणान्तावृत्तस्यैव साधनत्वात् । न हि प्रायणान्तावृत्तं (त्ति) साधनं कस्यचित् शीघ्रमासीदित्येतावता फललाघवं कल्पयितुमुचितम् । तथा हि सति कस्यचिद् दृढाङ्गस्य सहकारिपौष्कल्यवतः किंचित् कर्म शीघ्रं निर्वृत्तमिति तत्र फललाघवं कल्प्येत । न हि सेतुदर्शनं कस्यचित् रोग (चोर) पीडादिकमन्तरेण निष्पन्नमित्यतादृशापेक्षया फलवैषम्यं कल्प्यते । उपसंहार्यगुणाल्पभूयस्त्वादिकमपि न फलवैषम्यकल्पकम्; यथाकथंचिदाप्रयाणं निरन्तरकर्तव्यत्वाविशेषेणानुष्ठाने सौकर्यदौष्कर्यासंभवात् । तस्मादावृत्तितारतम्येन फलतारतम्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् मुक्तौ च तदभावात् मुक्तेरन्यदेव कर्मणः फलं वाच्यम् । किंच अनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मनिर्मलीकृतान्तःकरणसंभाव्यायाः शान्त्याद्यङ्गिकाया भक्तेः सर्वतो गरीयस्त्वेन तत्साध्यमुक्तेः कर्मसाध्यत्वे गुरुतरभक्तिरूपसाधनविधेर्महाविश्वासानुबद्धप्रपत्तिविधेश्चाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् न कर्मणां भक्तिप्रपत्तिसाध्यमोक्षफलकत्वमिति कर्मफलानित्यत्वनिश्चयः कृतकर्मविचाराणां सुलभ इति **आवृत्तिविधानादिभिरि**त्यस्य ग्रन्थस्याभिप्रायः ।

कर्मणः फलद्वारा हानायेति। फलद्वारा हानम् = फलस्यानित्यत्वज्ञानमिति यावत् । **ज्ञातव्यत्वम्** विचार्यत्वमित्यर्थः । कर्मविचारस्य कर्मफलानित्यत्वज्ञानफलकत्वं कण्ठोक्तमित्यर्थः । **स्वरूपेणोपादाना**येति । तृतीयाध्यायकरिष्यमाणविचारापेक्षितकर्मस्वरूपपरिज्ञानायेत्यर्थः । एतेन - कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारोपयोगदशायां कर्मज्ञानस्य हानोपादानोपयोगसमर्थनमसंगतम् । न हि हानोपादानयोर्विचारोपयोगोऽस्ति, येन तद्द्वारा कर्मविचारो ब्रह्मविचारोपयुक्तः स्यात् । उपादेयस्य नित्यनैमित्तिककर्मणो ध्यानाङ्गत्वेन विचाराङ्गत्वाभावात् । न च विचारे प्रवर्तमानस्यापि चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानमपेक्षितम्, काम्यानां च कर्मणां त्यागोऽपेक्षित इति वाच्यम् । तर्हि कर्मविचारानन्तरं किंचित्कालं कर्मानुष्ठाय विशुद्धचित्तो विचारे प्रवर्तेत इत्यन्य-

वधानेन प्रवृत्तिर्न स्यात् - इति शङ्का परास्ता। हानोपादानशब्दयोरनित्यत्वनित्यत्वद्वारा हेयत्वोपादेयत्वज्ञापनपरत्वात्। अत एव हि वक्ष्यति - **स्वरूपेणोपादेयत्वप्रतीते-** (ति?) **रनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यन्तर्भावा**दिति (भूतेति?)। ननु कर्मविचारात् कर्मणामल्पास्थिरफलत्वनिश्चयसद्भावेऽपि न हेयत्वनिश्चयः। उत्तरभागे अनन्तस्थिर-फलनिश्चयाभावेन सर्वेषाप्यल्पास्थिरफलत्वसंभावनावतः पूर्वभागप्रतिपन्ने कर्मणि हेयत्वनिश्चयानिष्पत्तेरिति चेत् — न; उत्कटकोटिकहेयत्वज्ञाननिष्पत्तिसंभवेनादोषात्। **ग्रन्थाविरोध** इति। "अपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च" इति प्रयोजनद्वयसूचकग्रन्थेन कर्मफलानित्यत्वज्ञानरूपैकप्रयोजनप्रदर्शकस्यास्य न विरोध इत्यर्थः। **कर्मानुष्ठानभावप्रसङ्ग** इति। अकृतकर्मविचाराणां त्वनुष्ठा-नौपयिकार्थनिश्चयाभावेनानुष्ठानाप्रसक्तेः अनुष्ठानस्य कृतकर्मविचारपुरुषविषयतया तेषां च ब्रह्मविचारप्रवृत्तत्वादनुष्ठानभावप्रसङ्ग इत्याक्षेपाभिप्रायः। **श्रुत्वापि ये स्वर्गार्थिन** इति। ननु कृतकर्मविचाराणां सर्वेषां ब्रह्मविचारे प्रवृत्ततया वैराग्यपादश्रवणेन स्वर्गार्थित्वमेव न स्यादित्याक्षिपन्तं प्रति नेदमुत्तरमिति चेत् - न; श्रुत्वापि ये स्वर्गार्थिनो दृश्यन्ते, तेषामिति तदर्थत्वात्। **ब्रह्मविचारसामग्री**ति। कृतेऽपि ब्रह्मविचारे अदृष्टवैगुण्येनाशुद्धचित्ततया स्वर्गार्थकर्मानुष्ठानसंभवादित्यपि द्रष्टव्यम्।

(षष्ठ्यर्थविचारः)

कर्मत्वकरणत्वादिसंबन्धविशेषेष्विति। नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनायां षष्ठ्यर्थभूतसंबन्धसामान्यावान्तरविशेषरूपत्वं कर्मत्वकरणत्वादेः प्रतीयते। न च तद् युज्यते वक्तुम्; "षष्ठी शेषे" इति कर्माद्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते षष्ठ्या अनुशिष्टत्वेन, द्वितीयातृतीयार्थयोः सामान्यविशेषभावाभाववत् द्वितीयार्थस्य षष्ठ्यर्थस्य च सामान्यविशेषभावाभावात्।

"संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते॥"

इति हरिणोक्तत्वेन, 'नटस्य शृणोति', 'माषाणामश्नीयात्', 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इत्यादावपि कर्मत्वाद्यतिरिक्तस्य क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकस्य शेषशेषि-भावादिलक्षणस्य संबन्धस्य सत्त्वादिति चेत् - न; 'माषाणामश्नीयात्' इत्यादौ

कर्मत्वाद्यतिरिक्तकल्पने प्रमाणाभावात्, द्वितीयादीनां षष्ठ्यपवादतया विधानाभ्युपगमेन सामान्यविशेषभावनियमोपपत्तेः। **इतरा विभक्तयः — विहिता** इति। यद्यपि "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्यपि विहिता - तथापि कर्मादिषु संबन्धविशेषेष्वेवेतरविभक्तयो विहिताः; षष्ठी तु संबन्धसामान्ये, विशेषेऽपि विहितेत्येवकारम्, अपिशब्दं चाध्याहृत्य योजना कार्या। **परिणा ब्रह्मानुबन्धिनामिति**। ननु 'संबन्धसामान्यपरिग्रहे' इति पठ्यते। तत्र परिणा संबन्धसामान्यपरितःस्थितानां तदनुबन्धिनामेव ग्रहणं स्यात्। न तु ब्रह्मानुबन्धिनाम्। न हि 'ब्रह्मपरिग्रहे' इति पठ्यते, येन ब्रह्मानुबन्धिनः परिणा प्रतीयेरन्। अत एवोत्तरत्र 'षष्ठी गृह्यते' इत्युक्तम्, न तु परीत्यपि। 'कर्मणि षष्ठी परिगृह्यते' इत्युक्तेऽपि न ब्रह्मानुबन्धिनां ग्रहणं सिध्येत्। अपि तु षष्ठ्यनुबन्धिनामेवेति चेत् - न— ब्रह्मानुबन्धिनामपि परंपरया संबन्धसामान्यानुबन्धित्वस्य कथंचित्संभवादित्यभिप्रायात्। **प्रधानसंबन्धादिति**। यथा 'राजाऽसौ निर्गतः' इत्युक्ते स परिवारस्य निर्गमनं प्रतीयते, तद्वदिति भावः। **समासनिषेधस्य सावकाशत्वमिति**। "कृद्योगलक्षणा च षष्ठी समस्यते" इति प्रतिप्रसवानवरुद्धोऽवकाश इत्यर्थः। ननु "कर्मणि च" इति समासनिषेधः कस्मान्न भवतीति चेत् - न; तस्य, "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्रविहितषष्ठीविषयत्वात्। यथा, 'आश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन गोपालेन' इति। एतदभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकृता - "**कर्तृकर्मणोः कृति**" इति। **यद्यपि ज्ञानपदं कृदन्तमिति**। ततश्च प्रतिप्रसवावरुद्धत्वान्नावकाश इति भावः। **सर्पिषो जानीत इति तिङन्तपदान्वयार्हत्वादिति**। तिङन्तयोग इवेयमपि शेषलक्षणा षष्ठीत्यर्थः। न च शेषषष्ठीत्वे, "ज्ञोऽविदर्थस्य" इति विधानवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्; समासनिषेधार्थत्वात् पुनर्विधानस्य - षष्ठी श्रूयत एव; न लुप्यत इति। लोपश्च समासे। उक्तं च हरिणा —

"साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः।
प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये॥" इति।

धातोर्विभक्तेश्च प्रवृत्तितत्करणार्थत्वादिति। ततश्च सर्पिषः कर्तृकर्मान्यतरत्वाभावात् न कृद्योगलक्षणा षष्ठीति भावः। यद्यपि "**ज्ञोऽविदर्थस्य करणे**"

इति षष्ठ्याः शेषषष्ठीत्वेन न करणत्वमर्थः — तथापि करणस्य शेषतया विवक्षितस्यार्थत्वात् कर्तृकर्मान्यतरार्थत्वाभावान्न कृद्योगलक्षणषष्ठीसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् । ननु धातोः प्रवृत्त्यर्थकत्वकथनमनुपयुक्तमिति चेत् - न ; ज्ञाधातोर्ज्ञानार्थत्वे सकर्मकत्वात् कर्मसंभावनाप्यस्ति, प्रवृत्त्यर्थत्वे तु सापि नास्तीति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

ननु नेयं षष्ठीति । ननु सूत्रकृता प्रयुक्तत्वाभावेऽपि स्वप्रयुक्तत्वात् स्वप्रयुक्तव्याख्यानस्य च भाष्यलक्षणत्वान्न तद्व्याख्याने दोषः । इतरग्रन्थेष्वपि 'शक्तिः सामर्थ्यं कारणत्वमिति यावत्' इति पर्यायतया स्वप्रयुक्तमपि शब्दं यावत्परप्रतीति व्याकुर्वाणा दृश्यन्त इति सर्वजनीनमेतत् । अतः समासव्याख्यानाय स्वप्रयुक्तविग्रहवाक्यगतायाः षष्ठ्याः संदिग्धार्थाया व्याकरणकोशादिना अर्थे कथनीये विभक्तिविषये कोशादेरभावात् व्याकरणेनैव व्याख्यानं युक्तमिति चेत् - मैवम् — समासपदव्याख्यानं विग्रहेणैव कर्तव्यमिति नियमाभावेन 'ब्रह्मजिज्ञासा=ब्रह्मकर्मकजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मशब्दो ब्रह्मकर्मकपर.' इत्येव व्याख्यायताम् ; किमिति संदिग्धार्थकव्याख्यानसापेक्षविग्रहवाक्योपन्यासेनेति तात्पर्यात् । **विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकेन लक्षणा हि समास इति** । इदं तु कर्मधारयभिन्नलुप्तविभक्तिकतत्पुरुषाव्ययीभावविशेषविषयं द्रष्टव्यम् । **लक्ष्यार्थविशेषनिर्णयायेति** । 'अस्या विभक्तेरयमर्थोऽनेन प्रातिपदिकेन लक्ष्यते' इति प्रतिपादनायेत्यर्थः ।

ननु 'नानुशासनेन -' इत्यस्याः शङ्कायाः कथमुत्थानम्? विभक्तेर्व्याख्येयत्वे सिद्धे कोशादीनां तद्विषय उदासीनत्वादनुशासनेन व्याख्यानमुचितम् । ततश्चास्या विभक्तेरयमर्थ इति निर्णये सति योग्यतावशेन कर्मत्वरूपोऽर्थो लक्ष्यत इति निर्णयाय युक्तमेव विभक्त्यर्थकथनम् । अत एव हि, 'न गङ्गायां घोषः' इत्युत्तरवाक्यमपि न युक्तम् । न ह्यत्र लक्षकपदस्य लक्ष्येऽनुशासनमुपन्यस्यते ; किंतु योग्यतादिवशेन लक्षणीयस्य कर्मत्वस्य विभक्त्यर्थत्वकथनायानुशासनमुपन्यस्यते । अत एव, 'स तु नियमः प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकान्तरार्थलक्षणायामेव' इति परिहारग्रन्थोऽपि न युक्तः, ब्रह्मणः कर्मत्वकर्तृत्वादीनां मध्ये कर्मत्वस्यैव लक्षणीयत्वाय योग्यतादिप्रतिसंधानस्येहाप्यपेक्षितत्वादिति चेत् - न - अनभिज्ञो भवान् वाक्यार्थस्य । न ह्यत्र "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यनुशासनबलेन षष्ठीव्याख्यानमसंगत-

मिति चोद्यते; येनायमुपालम्भः स्यात् । किंतु "कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते" इत्यनेन कृद्योगलक्षणषष्ठ्यन्तपदस्य लुप्तायां विभक्तौ तदर्थे लक्षणायाः साधुत्वान्वाख्यानपरेण व्याख्यानं किमर्थं क्रियते ? न हि गङ्गापदस्य तीरे लक्षणाया प्रयोगे साधुत्वमस्तीत्यत्रानुशासनमपेक्षितमित्याक्षेपस्य, क्वचिदर्थविशेषे लक्षणया प्रयोगस्य साधुत्वमनुशासनसापेक्षमिति परिहारस्य च संभवेनादोषात् ।

ननु लुप्तविभक्त्यर्थस्य लुप्तविभक्तिकशब्दमुख्यार्थत्वे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः, षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाया अप्रसक्तेरित्यरुचेराह - अमुख्यत्वे वा का नः क्षतिरिति । ननु पदान्तरयोगविहितविभक्तेरर्थसद्भावे, "नमस्करोति देवान्" इत्यत्र नमःशब्दयोगनिमित्तचतुर्थ्यपेक्षया कर्मणि द्वितीयायाः प्राबल्यं न स्यादित्याशङ्क्याह – **कारकविभक्तेरिति । पदान्तरयोगविहितत्वरूपमस्त्येवेति ।** ननु "कर्तृकर्मणोः" इति विहितस्य कृदन्तपदयोगनिमित्तत्वेऽपि न कारकविभक्तित्वक्षतिः, तत्र शाब्दिकानां कारकषष्ठीत्वस्य व्यवहारात् । अत एव, "गतिकारकोपपदात् कृत्" इति कारकस्वरो भवति । इतरथा स न प्राप्नुयादिति चेत् — सत्यम्; अस्त्येव कारकविभक्तित्वम् । उपपदयोगनिमित्ततयोपपदविभक्तित्वमप्यस्ति । तस्याश्चोपपदयोगनिरपेक्षकारकविभक्त्यपेक्षया दौर्बल्यमप्यनुभवसिद्धम् । 'घटं करोति' इत्यत्रेव. 'घटस्य कृतिः' इत्यत्र कर्मत्वस्य शीघ्रप्रतीत्यभावात् । न चैवम्, "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्या उपपदविभक्तित्वे षष्ठीं बाधित्वा द्वितीया प्राप्नोतीति वाच्यम् - तद्विषय एवारभ्यमाणत्वेन तदपवादत्वात् । न चैवम्, 'कन्याया अलंकर्ता' इत्यादौ कृद्योगषष्ठ्या अप्युपपदविभक्तित्वाविशेषात् अलंयोगनिमित्तचतुर्थीबाधकत्वं न स्यादिति वाच्यम् - परत्वेन बाधकत्वोपपत्तेः । कर्मणि षष्ठ्या अपि कारकविशेषविहितत्वेन कारकविभक्तित्वस्याप्यभ्युपेतत्वेन अलंपदयोगनिमित्तविभक्तेः केवलोपपदविभक्तित्वेन तद्बाधकत्वोपपत्तेश्च । **पदान्तरपरामर्शसापेक्षत्वेनेति ।** उक्तं च - "सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात्" (३-२-५) इत्यत्र तृतीये, "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इत्यत्र सूक्तवाकेनेति तृतीया इत्थंभूतलक्षणे भविष्यतीति पूर्वपक्षे, 'सर्वत्र क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वात् सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणक्रियायां कारकत्वेनैव संबन्धो वक्तुमुचितः । इत्थंभूतलक्षणाश्रयणे तु न कारकत्वेन संबन्धः

सिध्येत् । न च लक्षणक्रियायां करणत्वेनान्वयो युक्तः; सूक्तवाक्येन लक्षितं प्रस्तरमिति लक्षणक्रियाया वाचकपदाभावेन तद्वाचकपदान्तरापेक्षत्वात् । तस्मान्नेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अपि तु करणे तृतीयैवे'ति – उक्तरीत्या उपपदविभक्तेः कारकविभक्त्यपेक्षया दुर्बलत्वादिति । **अमुख्यत्वं तु परिहृत**मिति । "का नः क्षति" रिति परिहृतमित्यर्थः ।

(ब्रह्मशब्दार्थविचारः)

पुरुषोत्तमशब्दस्य रूढ्येति । यद्यपि यौगिकार्थस्यातिप्रसक्तौ समुदायशक्तिलक्षणरूढ्यभ्युपगमः; न तु (हि) शचीपतिवाक्पति (पार्वतीपति) श्रीवत्सवक्षः - प्रभृतिषु प्रोद्दालहीनधार्यादिशब्देष्विव रूढिरभ्युपगन्तव्या तथापि पुरुषोत्तमशब्दस्य नारायणपर्यायतया पाठात् समानप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगम्योक्तं द्रष्टव्यम् । **चेतनवैलक्षण्यमुक्त**मिति । यद्यप्युत्तमशब्दस्योद्गतार्थवाच्युपसर्गात् समाधनक्रियावचनात् तमप्प्रत्यये निष्पन्नस्य न वैलक्षण्यमात्रमर्थः । अव्युत्पत्तिपक्षेऽपि न वैलक्षण्यमर्थः; वैलक्षण्यमात्रेणोत्तमशब्दप्रयोगाभावात् । अत एव, 'स्वेतरवैलक्षण्यं तृणादेरप्यस्ति' इति ग्रन्थोऽपि न युक्तः - तथापि "अक्षरादपि चोत्तमः" इति प्रमाणानुसारेण पञ्चमीसमासस्य वा, "सप्तमी" इति योगविभागात् सप्तमीसमासस्य वा आश्रयणीयतया, "यतश्च निर्धारणम्", "पञ्चमी विभक्ते" इति सूत्राभ्यामेव पञ्चमीसप्तम्योर्विधेयत्वेन निर्धारणस्यावश्यकत्वान्निर्धारणस्य च वैलक्षण्यापरपर्यायपृथक्करणवाचित्वाद्वैलक्षण्यमर्थ इत्येतदभिप्रेत्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **प्रतिपादनोपयोगितये**ति । पुरुषोत्तमस्य निर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वाश्रयतया निरतिशयबृहत्त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तं संभवतीति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः । **न तु प्रवृत्तिनिमित्ततये**ति । ततश्च ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वव्यतिरिक्तं स्वभावतो निरस्तदोषत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमिति न भ्रमितव्यमिति भावः । अर्थसामर्थ्यमाह - **मुमुक्षोरशेषदो**षेति । **वाङ्मनसागोचरतयानवधिकत्वमुक्त**मिति । ननु ब्रह्मगुणानां सर्वातिशायितया अतिशयस्य सर्वावधिकत्वेन कथमनवधिकत्वम्? इन्द्राद्यानन्दातिशयो हि मनुष्यानन्दावधिकः । ब्रह्मानन्दातिशयो हि मनुष्यादिप्रजापत्यन्तसर्वानन्दावधिकः । अत एव सर्वेषामवधित्वात् सर्वेभ्योऽतिशयित इत्यवध्यर्थपञ्चमीति चेत् - न; अवधिशब्दस्येयत्तार्थ-

कत्वात् । ततश्च ब्रह्मानन्दातिशयोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः । यद्वा स्वसमानाधिकरणापकर्षावधिशून्यत्वमेवानवधिकत्वम् । स्वशब्देनोत्कर्षः परामृश्यते । इन्द्रानन्दादिगतस्य देवाद्यानन्दापेक्षयातिशयस्य बृहस्पत्यानन्दावधिकापकर्षसमानाधिकरणतया स्वसमानाधिकरणापकर्षावधिमत्त्वम् ; ईश्वरगुणनिष्ठोत्कर्षस्य तु स्वसमानाधिकरणापकर्षाभावेन तादृशावधिशून्यत्वमिति विशेषात् । अथवा इतरेषामतिशयस्य देवमनुष्याद्यवधिसापेक्ष (निरूप्य) त्वेन सावधिकत्वम् ; ईश्वरविषये तु उपपदादिनिरपेक्षतया अतिशयितः इति प्रत्ययप्रयोगयोर्दर्शनात् तद्गतातिशयस्यावधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकत्वाभावेन निरवधिकत्वम् । अत एव 'अयोध्येश्वरः', 'मिथिलेश्वरः' इतीतरत्रैश्वर्यस्य निर्देशः ; ईश्वरविषये तु मर्यादोपन्यासमन्तरेण 'ईश्वरः' इत्येव प्रतीतिप्रयोगौ । अत एव, "शब्दादेव प्रमितः" इत्यत्र ईशानपदस्यैव निरपेक्षस्य परमात्मप्रतिपादकत्वम् ; न तु प्रतिसंबन्धिसापेक्षस्येति श्रुतित्वमुपपादितम् ।

"मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।
इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ॥"

इत्यभियुक्तोक्तेश्च ।

अन्तर्भावाभिप्रायो गणशब्द इति । एकैकस्यैव सत्यसंकल्पत्वादेर्गुणगणत्वे सत्येव तस्य वक्ष्यमाणरीत्या तद्विशेषणभूतमसंख्येयत्वमुपपद्यते । इतरथा सर्वेषां गुणानां गण एक एव स्यादित्यसंख्येयत्वविशेषणमनन्वितं स्यात् । इदं च, 'नन्वनवधिकातिशयशब्दस्य गणविशेषणत्वे' इत्यादिग्रन्थेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्यवस्थाप्यमानमनवधिकातिशयत्वस्यासंख्येयत्वस्य च कल्याणगुणगणविशेषणत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । **सामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति** । अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणानां गणो यस्येति विग्रहे समस्यमानपदसामानाधिकरण्याभावात् बहुव्रीहिर्न स्यात्, "समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यते" इत्यनुशासनादिति भावः । **तदन्तर्गतानामेवे**ति । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरयं विशेषः - दृष्टान्ते श्रुतशीलादिकं समूहगतमेव ; दार्ष्टान्तिके त्वनवधिकातिशयत्वं श्रुत्यर्थाभ्यामुभयान्वितं प्रतीयत इति । **ततो निर्गताना**मिति । इदमुपलक्षणम् । श्रुतशीलादेः समूहान्वयित्वे तदन्तर्गतानां समूहिनां श्रुताद्यभावप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

श्रुताद्यभावप्रसङ्गादिति। श्रुताद्यन्वयप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। **भगवद्गुणापेक्षया सातिशयत्वा**दिति। भगवद्गुणापेक्षया निकृष्टत्वादित्यर्थः। **प्रतिज्ञातमर्थं शब्दसामर्थ्या**दिति। बृहतिधातोर्निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहत्त्वगुणयोगनिमित्तकतया प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यं यत्र, तत्रैव मुख्यवृत्तत्वम्; इतरत्र तु अमुख्यवृत्तत्वमित्युपपादयतीति भावः। व्याख्यान्तरमाह — **तत्रार्थान्तरेष्वि**ति। ब्रह्मशब्द**प्रयोगविषयेषु सर्वेष्वि**ति। पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तेष्विति शेषः। **बृहत्त्वगुणयोगोऽस्तीत्यर्थ** इति। अतस्तत्र गौण इत्येतावत्पर्यन्तो वाक्यार्थः। अत एव, 'पुरुषोत्तमे गौणत्वम्, अन्यत्र मुख्यत्वं च किं न स्यात्' इत्याक्षेपग्रन्थसामञ्जस्यम्; अन्यथा "सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि" इति वाक्येनैव पुरुषोत्तमे मुख्यत्वप्रतिपादनस्यान्यत्र गौणत्वप्रतिपादनस्य च पर्यवसिततया, पुरुषोत्तमे गौणत्वमित्याक्षेपग्रन्थासामञ्जस्यात् 'ततः किम्?' इत्येवोत्तरग्रन्थस्यावतरणीयत्वात्। अस्मिन् पक्षे "सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः" इति भाष्यस्य पूर्वग्रन्थशेषत्वम्; पूर्वस्मिंस्तु पक्षे उत्तरग्रन्थशेषत्वम्। अत एव, '**सर्वत्रेत्यादिना**' इत्यादिशब्देनोपादानं कृतम्। यद्वा, ततः किमित्येवावतारिका। 'ततः किम्?' इत्यस्य हि 'तावता कथं तव पुरुषोत्तम एव मुख्यवृत्त्याभिधीयत इति प्रतिज्ञातार्थसिद्धिः? विपरीतं किं न स्यात्?' इति ह्यभिप्रेतोऽर्थः। स एवार्थः **पुरुषोत्तमे गौण**त्वमित्यादिग्रन्थेनोच्यत इति न दोषः; नापि व्याख्याद्वयाश्रयणमिति द्रष्टव्यम्।

ब्रह्मगुणादेरपीति। ननु "बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च" इति प्रमाणानुसारेण द्वयमपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभ्युपगमेन ब्रह्मगुणादौ नातिप्रसङ्गः। अवश्यं च तथाभ्युपगन्तव्यम्। इतरथा ब्रह्मगुणादावतिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्। न हि — लाक्षादिरञ्जकद्रव्येण रक्तस्य स्वतश्च रक्तत्वाश्रयस्य जपाकुसुमादेरेवासंकोचात् रक्तपदवाच्यत्वम्, न तु केवलजपाकुसुमादेरित्यस्ति। न वा — पर्वताश्रयस्यैव पर्वतस्य पर्वतशब्दवाच्यत्वम्, न तु पर्वतानाधारपर्वतस्य, तस्य स्वरूपतः पर्वतत्वाश्रयत्वेऽपि धर्मतः पर्वतत्वानाश्रयत्वादित्यस्तीति चेत् — न; "कस्मादुच्यते ब्रह्म" इति, "बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति प्रमाणानुसारात् बृहद्गुणकत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। स्वरूप-

बृहत्त्वबृंहणत्वे अपि तत्रैवान्तर्गते इत्यत्रैव तात्पर्यात् । यद्वा, 'गुणतो बृहत्त्व' मित्यस्य न गुणगतबृहत्त्वमित्यर्थः, किं तु बृहद्गुणकत्वकृतः स्वरूपनिष्ठ एव माहात्म्यविशेषो ज्यायस्त्वरूपः । अतः सर्वतो ज्यायस्त्वं बृहत्त्वम् । तदेव ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । शब्दशक्तेरसंकोचश्चेति । ननु द्वयोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगम एव ब्रह्मशब्दशक्तेः संकोचः, गुणतो बृहत्त्वस्य ब्रह्मगुणादिव्यावर्तकत्वादिति चेत् - न । न ह्यत्र [त्य] शब्दशक्तेरित्यस्य ब्रह्मशब्दशक्तेरित्यर्थः । अपि तु "बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादकवाक्यगतगुणशब्दशक्तेरित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मवत् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि शक्यत्वात् तत्र बृहत्त्वविशेषरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव शक्यत्वमित्युक्तेः संकोचप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च द्वयोरपि शक्यत्वे शक्यव्यक्तिसंकोचप्रसङ्गः, प्रयोगाभावेन व्यक्तिसंकोचस्य प्रागेव सिद्धत्वेनैतदधीनत्वाभावात् ।

तस्मात् ब्रह्मण इति । ननु तस्मादित्यस्य सर्वेश्वरादित्यर्थो वक्तुमुचितः, 'ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः' इति पूर्ववाक्ये तत्रैवेति तच्छब्देन सर्वेश्वरस्यैव निर्दिष्टत्वात् । तत्र ब्रह्मणः परामर्शे अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः । न हि ब्रह्मशब्दस्याब्रह्मणि मुख्यवृत्तत्वं प्रसक्तम्, येन तन्निषेधः सफलः स्यादिति चेत् - उच्यते - तस्मादित्यस्य ब्रह्मण इति नार्थकथनम्, अपि तु शेषपूरणम् । अयमभिप्रायः - स्वरूपेण गुणैश्चानवधिकातिशयशालिनः सर्वेश्वरस्य ब्रह्मत्वं सिद्धम् । इतः परं तस्मादपि ब्रह्मणोऽन्योऽपि ब्रह्मशब्दमुख्यार्थ इति स्वीकारे अनेकार्थत्वं स्यादिति । केचित्तु — ब्रह्मणः निरवधिकबृहत्त्वशालिन इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये 'तत्रैव' इत्यत्र तच्छब्देनापि निरतिशयबृहत्त्वशाल्येव परामृश्यते; न तु सर्वेश्वरः । तथा "तद्गुणलेशयोगात्" इत्युत्तरत्रापि बृहत्त्वगुणलेशयोगादित्येवार्थ इत्याहुः । अस्मिन् पक्षे, "स च सर्वेश्वर एव । अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः" इत्ययमंशो व्यर्थः । नन्वितरत्र प्रयोगस्यौपचारिकत्वे स प्रयोगः सार्वत्रिकः किं न स्यादित्याशङ्क्य औपचारिकस्यापर्यनुयोज्यत्वान्न सार्वत्रिक इत्याह - औपचारिकस्त्विति । ननु —

"एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः ।
तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥"

इति बर्हिराज्याधिकरणन्यायेनाव्यभिचारात् बृहत्त्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे नानेकशक्तिकल्पनागौणत्वादिदोषः । व्यणुकादिषु ब्रह्मशब्दाप्रयोगस्य बृहच्छब्दाप्रयोगवत्, असंस्कृततृणादिष्वार्याणां बर्हिरादिशब्दाप्रयोगवच्चोपपत्तेः । "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्", "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वव्यवहारस्तु ब्रह्मगतबृहत्त्वस्यावधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकत्वाभावेनावधिप्रतीत्यधीनप्रतीतिकेतरबृहत्त्वापेक्षया शीघ्रधीस्थत्वात्, "मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः" इति न्यायेनोपपद्यते । न हि नरेश्वरशब्दः स्वभार्यापुत्रादिस्वामिनि प्रयुज्यते; न वा केवलेश्वरशब्दः पृथिवीश्वरादावपि प्रयुज्यत इत्येतावता स्वामित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमपहाय निरङ्कुशेश्वरत्वमेव तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति शक्यते वक्तुमिति चेत् - मैवम्; तथाहि सति गोशब्दस्यापि 'गच्छति' इति व्युत्पत्त्या "गमेर्डोः" इति व्युत्पन्नतया गन्तृत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्; इतरत्राप्रयोगस्तु बर्हिराज्यादिशब्देष्विवोपपन्नो न तस्य गन्तृविशेषे रूढिं कल्पयतीति स्यात् । यदि च नियमेनेतरत्राप्रयोगेण विशिष्य सास्नादिमति रूढिं कल्पयित्वा इतरस्यावाच्यत्वं कल्प्यते, तत् प्रकृतेऽपि समानमिति दिक् । केचित्तु - बृहत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगम्य तत्पौष्कल्यस्यैव भगवति समर्थनात् बृहत्त्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । न हि प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् । ततश्च नावयवार्थव्यतिरिक्तरूढ्यर्थस्वीकारः सिद्धान्तिसंमत इति वदन्ति ।

औपचारिकभगवच्छब्दप्रयोगयोग्येष्विति । ननु "स वाच्यो भगवानिति" इति वाच्यत्वेनोक्तानां वसिष्ठादीनां कथमौपचारिकभगवच्छब्दप्रयोगयोग्यत्वकथनमिति चेत्—न - त्वद्रीत्या औपचारिकभगवच्छब्दप्रयोगयोग्यानामित्यर्थः । ननु खाण्डिक्यादिषु सार्वत्रिकभगवच्छब्दप्रयोगाभावो न स्वाध्यवसान इत्यस्वरसादाह - **किं च प्रत्यक्षमूलेति** । **आगममूलव्युत्पत्त्येति** । ननु, "उत्पत्तिं प्रलयं च" इत्ययमपि आगमो भवत्येवेति तन्मूलया व्युत्पत्त्या वसिष्ठादिष्वपि मुख्यत्वं किं न स्यात्? "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य" इति श्लोकेऽपि, "अशेषतः" इति सर्वेषामपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुच्यते; न तु मिलितानाम् । तथा हि सति "वाच्यानि" इति बहुवचनं न स्यात् । अत एव ज्ञानादिषु षट्सु प्रवृत्तिनिमित्तेषु कथितेषु, 'अत्यल्पमिदमुच्यते' इति पर्यालोच्य "विना हेयैर्गुणादिभिः" इति ज्ञानादिभिन्नानामपि हेयव्यतिरिक्तानां

शुभानां गुणानां सर्वेषां प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुच्यते, "यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा" इतिवदिति चेत् - न — "भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि। निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने।" इत्याद्युपबृंहणानुगुण्यात्; केवलस्य भगवच्छब्दस्यान्यत्राप्रयोगाच्चेति भावः। **अत एव हि पुरुषोत्तमोऽभिधीयत इत्युक्तमिति**। यद्यपि, "तमेवं विद्वान्" इति वाक्ये पूर्वत्र, "वेदाहमेतं पुरुषम्" इति महान् पुरुष एव प्रस्तुतः; न पुरुषोत्तमः - तथापि तयोरेकार्थपर्यवसानमभिप्रेत्योक्तमिति द्रष्टव्यम्। "अतः सर्वेश्वर एव जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म" इति वाक्यगतस्यातःशब्दस्य तापत्रयातुरजिज्ञास्यत्वरूपार्थसामर्थ्यमात्रे संकोचकल्पने प्रमाणाभावादाह - **यद्वा अत इति**। 'अतः' इति व्याख्येयं पदम्। **अव्युत्पन्नो व्युत्पन्नो वा भगवति मुख्य इति**। गृहीतसंगतिक इत्यर्थः; मुख्यया वृत्त्या भगवत्प्रतिपादक इत्यर्थः। **बुद्धिपूर्विकेति**। बुद्धिपूर्विका व्युत्पत्तिः, मातापित्रादिभिरङ्गुलिनिर्देशपूर्वकमम्बातातमातुलादिषु यत्र व्युत्पत्तिर्ग्राह्यते, तत्र; यादृच्छिकव्युत्पत्तिस्तु, 'घटमानय' इति वाक्यश्रवणात् प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभ्य यत्र व्युत्पत्तिर्गृह्यते, तत्रेति द्रष्टव्यम्। इदं चाधिकरणनिरूपणे स्पष्टं भविष्यति। **यूपाहवनीयेत्यत्र कपालशब्दः** संपातायातः; तस्य लौकिकत्वात्।

(जिज्ञासाशब्दार्थविचारः)

कर्मणश्च क्रिया शेषभूतेति। ननु प्रधानस्य विधेयत्वे, "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादौ व्रीह्यादीनां विधेयत्वप्रसङ्गात्, प्रत्युत प्रधानत्वस्यानुवाद्यत्वानुबन्धिनो विधेयत्वविरोधाच्च, "व्रीहिभिर्यजेत", "अरुणया क्रीणाति" इत्यादौ गुणस्यैव विधेयत्वदर्शनाच्च कथमेतदिति चेत् - उच्यते - इच्छाया विषयसौन्दर्याधीनत्वेन पुरुषेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावेऽपीष्यमाणज्ञानस्येच्छाधीनकृतिसाध्यतया पुरुषतन्त्रत्वेन विधेयत्वसंभवादिति तदर्थात्। केचित्तु — 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्' इति न्यायस्यौपगवादौ सामान्यतो दृष्टत्वेऽपि 'अश्वेन जिगमिषति' 'असिना जिघांसति' इत्यादौ सन्वाच्येच्छापेक्षया प्रकृत्यर्थस्यैव स्वतन्त्रोपस्थितत्वलक्षणस्य शब्दतःप्राधान्यस्य समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयस्य च दर्शनात्, "ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यत्र प्रकृत्यर्थज्ञानस्यैवाध्याहृतकर्तव्यपदान्वयसंभव इति भाष्याभिप्रायं

वर्णयन्ति । **प्रमितिरूपं ज्ञान**मिति । अत्र, उद्दिश्येति शेषः । तथाचायमत्रान्वयः - प्रमितिरूपं ज्ञानमुद्दिश्य आक्षिप्तं तर्करूपं ज्ञानं मनोव्यापारविशेषरूपं विधेयमिति परैरुक्तमिति । यद्वा, **विधेयं** शाब्दमित्यर्थः ; उत्तरत्र तर्करूपं ज्ञानमार्थमित्युक्तेः । आर्थिके च विचारेऽध्याहृतकर्तव्यत्वान्वयः । "श्रौतस्तु मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्तेत्येष एव" इति कल्पतरूक्तेः । **प्रागुक्तपक्षः साधीया**निति । प्रकृतिप्रत्ययार्थाक्षिप्तस्य विधेयत्वापेक्षया प्रकृत्यर्थविधेयत्वस्य युक्तत्वादिति भावः ।

(यादवप्रकाशीयसूत्रार्थनिरासः)

प्रधानादिनिरासनिरपेक्षत्वादिति । प्रधानादिनिरासमुखेन प्रधानादिजिज्ञास्यत्वनिरासनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । ततश्च विचारानपेक्षितं प्रधानादिनिरासमुखेन जिज्ञास्यत्वनिरसनं सूत्रकृतो विफलमिति भावः ।

(वृत्तिकारोक्तवर्णनम्)

भाष्ये — **वृत्तात् कर्मज्ञानादनन्तर**मिति । अनन्तरशब्दस्य पश्चाच्छब्दपर्यायतया दिक्शब्दत्वमङ्गीकृत्य पञ्चमीनिर्देश इति द्रष्टव्यम् । **तद्विषयं शास्त्रं शारीरकमित्युच्यत** इति । शारीरं कायतीति शारीरकम् । कै शब्दे । "अतोऽनुपसर्गे कः" इति के रूपम् । **मीमांसाया एकप्रबन्धत्व**मिति । यद्येवं वेदोपकाररूपैकप्रयोजनसमर्थत्वेनार्थैक्यात् व्याकरणज्योतिषादीनां तत्प्रयोजने निष्पाद्ये परस्पराकाङ्क्षाया अपि सत्त्वादेकाङ्गत्वप्रसङ्गः । न च तेषामङ्गत्वेनैक्यमिष्टमिति वाच्यम् — तर्हीहापि मीमांसात्वेनैक्यं स्यात्, न तु शास्त्रैक्यमिति चेत् — न; तथा सतीदशप्रतिबन्ध्या पूर्वोत्तरषट्कयोरपि शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । न च तत्र विषयप्रयोजनाधिकारिणामेकत्वात्, "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति प्रतिज्ञायाः साधारण्याच्चैकत्वमिति वाच्यम् - अत्रापि वेदार्थरूपविषयस्य, तज्ज्ञानरूपप्रयोजनस्य, तत्कामस्य चाधिकारिण एकत्वात् । विचारद्वयानुगतसाधारणप्रतिज्ञाया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । ननु "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति साधारणप्रतिज्ञेत्ययुक्तम् ; तथा सति अथशब्दस्य कर्मविचारानन्तर्यार्थकत्वं न स्यादिति 'वृद्धिमिच्छतो मूलहान्यापत्तिः' इति न्यायापातात् । न हि कर्मविचारानन्तर्यं विंशतिलक्षण्या मीमांसायाः संभवति । अपि तु

चतुर्लक्षण्या एवेत्यस्वरसादाह - **एवं वेति** । **प्रतिधर्मसमोभयानुयायिनीति** । साधर्म्यसमवैधर्म्यसमरूपोभयजात्यनुयायिनी प्रतिधर्मसमजातिप्रतिज्ञा अर्थसिद्धेत्यर्थः । प्रतिधर्मसमा जातिर्द्वि[वि]धा - साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा चेति । तत्र, " साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः " इति जातीनां विभागोद्देशसूत्रेण विशेषयोरेवोद्देशः कृतः; अनन्तरम् " साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ " इति लक्षणसूत्रे च विशेषयोरेवेति भावः । ननु वेदाध्ययनानन्तरमर्थविचारो न कर्तव्यः, अविवक्षितार्थकत्वादिति सर्ववेदार्थानुगतपूर्वपक्षनिरासाय 'अथातो वेदार्थजिज्ञासा' इति सूत्रे कर्तव्ये मन्दप्रयोजना विशेषप्रतिज्ञा अयुक्ता । साधर्म्यवैधर्म्यसमजातिस्थले तु सामान्यप्रतिज्ञायाः शिष्यबुद्धिसमाधानमात्रार्थत्वेन निरसनीयपूर्वपक्षाभावेन आर्थत्वेऽप्यदोष इत्यस्वरसादाह - **अथवा अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवेति** । **अलौकिकश्रेयःसाधनमिति** । वेदैकगम्यश्रेयःसाधनताकमित्यर्थः । नन्वेवं श्येनादेरपि धर्मत्वप्रसङ्गः । न च बलवदनिष्टाजनकत्वेन तद्विशेषणात् तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति परमात्मनः सर्वकारणत्वेनाधर्मत्वप्रसङ्गादिति चेत् - मैवम् । तथाहि सति ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वं न स्यात्, " सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः " इति तस्य सर्वफलसाधनत्वेन वैरिविपत्तिसाधनतया तद्द्वारा बलवदनिष्टजनकत्वात् ॥ [1]वैरिविपत्तिफलकप्रयोगे तस्य धर्मत्वाभाव इष्ट एव । वैरिविपत्त्यादिफलकप्रयोगानवच्छिन्नस्यैव ज्योतिष्टोमस्य धर्मत्वमिति चेत् - तथा सति ब्रह्मणोऽननुष्ठेयपदार्थतया बलवदनिष्टानुबन्धिप्रयोगानवच्छिन्नत्वे सति अलौकिकश्रेयःसाधनत्वस्यैव ब्रह्मण्यपि संभवात् " धर्मजिज्ञासा " इत्येव साधारणप्रतिज्ञेति भावः । नन्विन्द्रियगम्यानां तेषां कथं धर्मत्वमित्याशङ्क्याह - **तेषामैन्द्रियकत्वेऽपीति** । **तादृप्येणेति** । ऐन्द्रियकत्वरूपेणेत्यर्थः । ननु धर्मशब्दस्य साधारण्यमभ्युपेत्य धर्मद्वयविचारः प्रतिज्ञायत इति वदता नैकस्य बुद्धिस्थत्वं वक्तुं शक्यम् । अतश्चोदनासूत्रे साध्यधर्मस्यैव लक्षणकथनं नैतन्नियामकमित्यस्वरसादाह - **पूर्वभागप्रतिपन्नत्वेनेति** विशेषप्रतिज्ञाया अप्यावश्यकत्वमभिप्रेत्याह - **तन्त्रेण वार्थतो वेति** । शब्दा-

---

1. एवमप्पय्यदीक्षितोक्तदोषं परिहरन्नाह वैरीति ।

शेष्यत्वशङ्कापरिजिहीर्षयेति । सिद्धव्युत्पत्तिसमर्थनार्थमिति भावः । **तस्य परमात्माराधनरूपत्वानवगमा**दिति । न च - राजपुरुषस्य राजपुरुषपदाद्राज-प्रेष्यत्वरूपपारतन्त्र्यप्रतीतावपि यथा न शाब्दप्राधान्यविरोधः, पुरुषस्य विशेष्यतया प्रतीतेः, एवं परमात्माराधनरूपत्वप्रतीतावपि कर्मणो विशेष्यतया भानान्न शाब्द-प्राधान्यविरोध - इति वाच्यम् । अत्र **शाब्दप्राधान्य**मित्यस्यान्योपसर्जनतया अप्र-तीयमानत्वमित्यर्थात् । न च राजपुरुषे तन्नास्तीति शङ्कनीयम्, वस्तुगत्या राज-पुरुषस्य पुरुषपदात् प्रतीतिदशायां तदुपपत्तेः । केचित्तु, 'युक्त्यन्तरमाह - **परमात्मा-राधनरूपत्वानवगमा**दिति' इति वदन्ति ।

ननु "कृष्णं धर्मं सनातनम्" इत्यादौ धर्मशब्दप्रयोगस्य, "प्रणम्रेषु महीपेषु प्रसादो मूर्तिमानयम्" इत्यस्य मूर्तिमत्त्वरूपप्रसिद्धप्रसादवैलक्षण्यविशिष्ट-प्रसादत्वारोप इव, "रामो विग्रहवान् धर्मः" इत्यस्य विग्रहवत्त्वरूपप्रसिद्धधर्म-वैलक्षण्यविशिष्टधर्मत्वारोप इव च सनातनत्वरूपप्रसिद्धधर्मवैलक्षण्यविशिष्टधर्मत्वारोपे तात्पर्येणोपपन्नस्य, पौराणिकस्य, "यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः" इत्यादिवाक्यतुल्यस्य वचनस्य, "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति विचार्यधर्मशब्दार्थनिर्णयैकप्रयोजनक-सूत्रवत् शब्दशक्तिनियामकत्वाभावः । अस्तु वा ब्रह्मसाधारण्यम् - तथापि जैमिनि-नोभयविधधर्मविचारस्य प्रतिज्ञातत्वे ब्रह्मसूत्राण्यपि तेनैव प्रणेतव्यानि स्युः । न हि महर्षेर्विघ्नशङ्कोत्प्रेक्षितुं शक्यते । स्वाचार्यस्य बादरायणस्य ब्रह्मसूत्रप्रणिनीषां दृष्ट्वो-दासामासेति कल्पना तु न; प्रमाणाभावात्, तादृशजनवादानुपलम्भाच्चेत्यस्वरसादाह - **यद्यपी**ति । **अश्रुतवेदान्ताना**मिति । वाय्वादिदेवताप्रीत्यर्थं कर्मणोऽनुष्ठाने वाय्वादीनां नश्वरतया कर्मभिः प्रीतस्य वाय्वादेः फलप्रदानात् प्रागपि नाशसंभवेन निष्फलत्वबुद्ध्या अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा जायेत । श्रुतवेदान्तानां तु तत्तत्कर्मा-राध्यस्य तत्तद्देवतान्तर्यामिणः कर्मानुरूपफलप्रदस्य सकलकल्पानुयायित्वेन न तच्छङ्केति भावः । यद्वा - **अश्रुतवेदान्तानाम्** । अपीति शेषः । अविरक्तानामपि कर्मण्य-श्रद्धा स्यादित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति - 'वीतरागव्यतिरिक्तानामग्निहोत्रादिषु' इत्यादि । ननु महता यत्नेन देवताविग्रहादिकं निराकुर्वाणस्य तत्र तात्पर्याभावे देवताविग्रहं साधयतो बादरायणस्यापि, 'नहिनिन्दा' न्यायः कुतो नावतरेदित्य-

स्वरसादाह - **यद्वा वेदप्रामाण्यकर्मावश्यकर्तव्यतातात्पर्यानिश्चयादिति** । देवता-विग्रहसत्त्वे, "विरोधः कर्मणीति चेत्" इत्यादिदेवताधिकरणोक्तरीत्या वेदस्या-प्रामाण्यं प्रसज्यते । कर्मणश्च देवताप्रीत्यर्थतया देवतां प्रति गुणत्वे कर्मणः फल-जनकत्वाभावेन कर्मण आवश्यकत्वं किंचिद्धीयेतापि । अतो वेदप्रामाण्यकर्मावश्य-कत्वयोर्वद्धादरातिशयेन जैमिनिना देवताविग्रहनिराकरणेऽल्पीयान् कटाक्षः पाति-तश्चेत्, का क्षतिरिति भावः । **तदुक्तरात्रिसत्रे** त । "ज्योतिर्गौरायुः" इत्यु-त्पन्नस्य रात्रिसत्रस्य फलाकाङ्क्षायाम्, "प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यर्थवादसमर्पितप्रतिष्ठाया विपरिणामेन फलत्वमात्रकल्पनमेव ज्यायः; न तु विश्व-जिन्न्यायेन स्वर्गस्वरूपमपि कल्पयित्वा तस्य फलत्वकल्पनमपि' इति चतुर्थे स्थितम् । ततश्च तेनैव न्यायेनार्थवादिकदेवताविग्रहादिष्वपि तात्पर्यमस्तीति भावः । **तस्मि-स्तद्धर्मोऽनिदिष्टव्य इति स्थित**मिति । "यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्" (८-१-२) इत्यष्टमाध्यायद्वितीयाधिकरण इति शेषः । **नात्र द्रव्यदेवतयो**रिति । ननु "विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात" (८-१-३२) इति सूत्रे, 'यस्य यत्र द्रव्यदेवतासाम्ययोर्विप्रतिपत्तिरस्ति, यथा ऐन्द्रपुरोडाशे देवता-साम्यात् सान्नाय्यविध्यन्तः, द्रव्यसाम्यात् पुरोडाशविध्यन्तश्च, तत्र द्रव्यसादृश्य-माश्रित्यैव नियमः प्रवर्तते । कुतः ? कर्मणो हविष्युपलभ्यमानत्वात् = यागाख्यस्य कर्मणस्त्यागरूपस्य हविष्युपलभ्यमानत्वात् । हविर्हि त्यज्यमानं दृश्यते इत्येवं द्रव्यस्यान्तरङ्गतया तत्सादृश्यमपेक्षितम् । शब्दार्थगतचोदनासादृश्यगवेषणायामन्तरङ्ग-सादृश्यस्यैवापेक्षितत्वात् ऐन्द्रपुरोडाशे आग्नेयविध्यन्त एव प्रवर्तते; न त्वैन्द्रसा-न्नाय्यविध्यन्तः' इति स्थितम् । न तु द्रव्यदेवतयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाभ्यामिति चेत् — अस्त्वेवम् । तस्याप्यर्थस्योक्तार्थाविरुद्धत्वेन ग्राह्यत्वात् । **विपक्षनिरासार्थ-**स्येति । वेदाप्रामाण्यादिनिरासार्थस्येत्यर्थः ।

(कर्मब्रह्ममीमांसयोः क्रमनियामकम्)

द्वितीयाध्यायात्पूर्वं ब्रह्मविचारः किं न स्यादिति । ननु प्रथम-लक्षणार्थप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वमिव भेदादिलक्षणोक्तस्य शब्दान्तरादेः श्रुतिलिङ्गादे-श्चोपजीव्यत्वमविशिष्टमिति कथमयमाक्षेपः ? नन्वस्मिन् शास्त्रे सर्ववेदान्तानां ब्रह्मणि

समन्वयार्थमुपक्रमादीन्येव ज्ञातव्यानि, न श्रुतिलिङ्गादीनीति चेत् - उपक्रमोन्मेषार्थं श्रुतिलिङ्गादीनामपेक्ष्यत्वात् । न हि ब्रह्माभिधानश्रुत्यादिकमनुपलभ्य 'उपक्रमो ब्रह्मविषयः' इति निश्चेतुं शक्यम् । न चैतावता श्रुतिलिङ्गादिकमेव समन्वयोपयोगि, नोपक्रमादिकमिति वक्तुं शक्यम् । श्रुत्यादिष्वपि प्रकरणस्योपक्रमादितात्पर्यलिङ्गाधीनात्मज्ञानत्वात् । साकाङ्क्षप्रधानवचनं हि प्रकरणम् । प्राधान्यनिर्णयश्च तात्पर्यलिङ्गावसेयः । किं च येषु वाक्येषु ब्रह्माब्रह्मसमावेशः, तत्र ब्रह्मलिङ्गबलवत्त्वस्य तात्पर्यलिङ्गोपक्रमाद्यवसेयत्वात् श्रुतिलिङ्गादिकमुपक्रमादिकं चापेक्षितम् । न चोपक्रमादीनां श्रुतिलिङ्गादीनां चान्योन्याश्रयः । उपक्रमादीनां स्वरूपलाभार्थं श्रुतिलिङ्गाद्यपेक्षणम्, बलाबलावधारणार्थं तूपक्रमाद्यपेक्षणमिति विषयभेदेन परस्परापेक्षाया अदोषत्वात् । तस्मात् श्रुतिलिङ्गादिकमुपजीव्यमेवेति तदर्थं तृतीयाध्यायापेक्षाया अपि सत्त्वात् **द्वितीयाध्यायात्पूर्व**मिति शङ्कायास्तत्परिहारस्य चानुत्थानमेव ।

ननु श्रुत्यादीनामुक्तरीत्योपजीव्यत्वेऽपि न तत्परिज्ञानार्थं पूर्वतन्त्रापेक्षा, इहैव, "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्", "आकाशस्तल्लिङ्गात्", "तथा चैकवाक्योपबन्धात्", "प्रकरणात्" इत्यादिसूत्रैः श्रुत्यादिस्वरूपावगमस्य, "श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः" इत्यादिसूत्रे श्रुत्यादीनां पूर्वबलीयस्त्वावगमस्य च संभवात् । न हि तत्र श्रुत्यादीनां लक्षणमुक्तमस्ति । क्वचिद्वाक्यैक्यमात्रस्य लक्षणमुक्तम् - "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्" इति । यानि तु तद्व्याख्यातृभिरुक्तानि लक्षणानि, तानि नोपयुज्यन्ते । तथा हि —

"निरपेक्षो रवः श्रुतिः" इति श्रुतिलक्षणमुक्तम् । तत्र सर्वत्राप्यसिद्धम्, शक्तिस्मरणादिसापेक्षत्वात् । पदान्तरसमभिव्याहारनिरपेक्षत्वं विवक्षितमिति चेत् - न ; धूमवति पर्वते प्रयुक्तस्य 'सः' इति पदस्यानुमानव्यवधानसापेक्षत्वेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारनिरपेक्षत्वेन लिङ्गसमर्पकस्यापि शब्दस्य लिङ्गिनि श्रुतित्वप्रसङ्गात् । "शब्दादेव प्रमितः" इत्यधिकरणे विषयवाक्ये, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः" इत्यत्र ईशानश्रुतेरङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेति बोधने अङ्गुष्ठमात्रपदसमभिव्याहारसापेक्षत्वेन श्रुतित्वाभावप्रसङ्गाच्च । ननु परमात्मवाचिन ईशानशब्दस्याङ्गुष्ठमात्रपदसामानाधिकरण्यात् वस्तुतोऽङ्गुष्ठमात्रप्रमितपरत्वेन पर्यवस्यतो धर्मिमात्रज्ञापने नैरपेक्ष्यमस्ति,

"व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यत्र क्रियेप्सिततमत्वाभिन्या द्वितीयाविभक्तेः प्रोक्षतिपद-सामानाधिकरण्यात् प्रोक्षणत्वेन पर्यवस्यतः क्रियामात्रस्य ज्ञापन इवेति चेत् - तर्हि, "आकाशस्तल्लिङ्गात्" इत्यधिकरणविषयवाक्ये, "आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्" इत्यत्र ज्यायःशब्दस्याकाशपदसमभिव्याहाराद्वस्तुत आकाशपरत्वेन पर्यवसितस्य धर्मिमात्रज्ञापने नैरपेक्ष्यमस्तीति तस्याप्याकाशस्य परमात्मत्वे साध्ये श्रुतित्वप्रसङ्गात् ।

तथा वस्तुसामर्थ्यरूपलिङ्गलक्षणमपि नोपयुज्यते ; "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इति वर्ण्यमानानां निरतिशयानन्दादिब्रह्मासाधारणधर्मलिङ्गानां वस्तुसामर्थ्यरूप-लिङ्गत्वाभावात् । 'इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम्' इति पूर्वतन्त्रोक्तं प्रकरणं न ब्रह्मविचारोपयोगि, सिद्धरूपस्य ब्रह्मण इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहादिति स्पष्टमेव । स्थानस्य तु संनिधियथासंख्यलक्षणस्य संग्राहकमेकमनुगतं लक्षणं पूर्वतन्त्रोक्तं न दृश्यते । 'समाख्या यौगिकी संज्ञा' इत्येतदपि न युक्तम्, पूर्वतन्त्रे होतृचमसादि-संज्ञायाः, इह शास्त्रे, "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्" इत्यादिषु श्रुताया ब्रह्म-विद्यादिसंज्ञायाश्च समाख्यात्वसंभवेऽपि आध्वर्यवौद्गात्रादिसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-रूपत्वेन तदभिमतैकपदश्रुतिरूपतया समाख्यात्वासंभवात् ।

तस्मात् तत्रत्यानां श्रुतिलिङ्गादीनामिहानपेक्षितत्वात् न प्रमाणलक्षणातिरिक्त-मपेक्षितमिति चेत् —

तर्हि "अत एव च नित्यत्वम्" इति वेदप्रामाण्यस्य, "तदुपर्यपि बाद-रायणः संभवात्" इति सूत्रेण मन्त्रार्थवादैर्देवतानां विग्रहवत्त्वस्य सिद्ध्या विद्याधि-कारहेतुसामर्थ्यसंभवसाधकेन मन्त्रार्थवादप्रामाण्यस्य, "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" इति सूत्रेण स्मृत्यादिषु श्रुत्यनुमापकत्वप्रवृत्तिनिमित्तकानुमान-शब्दप्रयोगवता स्मृत्यादिषु प्रामाण्यस्य च सिद्धेः प्रमाणलक्षणमपि नोपजीव्यं स्यात् । ननु पूर्वतन्त्रे पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां स्फुटं वेदादिप्रामाण्यसमर्थनमस्ति । इह तु न स्फुटप्रतिपत्तिरिति चेत्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिसंभवात् । उक्तं हि— "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्" इति, इति चेत् - सत्यम् । उक्तरीत्या श्रुतिलिङ्गादिषु तत्रत्येषु च वैषम्यसद्भावेऽपि प्रामाण्ये वैषम्याभावेन तत्र

कण्ठरवेण समर्थितप्रामाण्योपजीवनेऽपि श्रुत्यादेर्वैषम्यसद्भावेन द्वितीयात् पूर्वं ब्रह्मविचारः किं न स्यादित्याक्षेपः संभवतीति नानुपपत्तिरिति भावः ।

(अध्ययनविधिनिरूपणम्)

आत्मज्ञानस्य व्रीह्यादिद्वारेति । नन्वात्मनः कर्मशेषत्वे सत्येवात्मज्ञानस्यात्मद्वारा शेषत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम्, न तु व्यत्यासेन ज्ञानस्यात्मद्वारा शेषत्वे सत्यात्मनः शेषत्वं स्यादितीति चेत् - न; 'कर्मशेषत्वे' इति निमित्तसप्तमी, "चर्मणि द्वीपिनं हन्ति" इतिवत् । **सतीत्यस्य** सामीचीन्यमर्थः । समीचीने आत्मद्वारा कर्मशेषत्वे आत्मनः कर्मशेषत्वमुपयुक्तं स्यादिति । शेषत्वस्य सामीचीन्यं नाम संनिपातित्वम् । ततश्चात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वे व्रीहिद्वारा प्रोक्षणस्येवात्मद्वारा संनिपातित्वलक्षणं समीचीनं शेषत्वं सिध्येदिति भावः । **आत्मनो द्वारभावे संभवतीति** । संस्कार्यतया द्वारभावसंभव इत्यर्थः । **फलप्रदतया शेषत्वमस्त्विति चेदिति** । न चैवं देवतायाः कर्मवत् फलप्रदत्वेन कर्मतुल्यकक्ष्यतया समप्राधान्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् - भोक्तृत्वार्थानामपि श्मश्रुवपनादीनां यागतुल्यकक्ष्यत्वाभावेन यागाङ्गत्ववदुपपत्तेः । 'फलप्रदतया शेषित्वमस्तु' इति पाठेऽपि यागशेषिभूतभोक्तृत्वार्थानां श्मश्रुवपनादीनां यागार्थत्ववत् यागशेषिभूतपरमात्मार्थानामपि यागाङ्गत्वमविरुद्धमेवेति द्रष्टव्यम् । **न तु पुस्तकनिरीक्षणादिनेति** । अर्थज्ञानेऽध्ययननियमो भाट्टैरुक्तः । स त्वर्थज्ञानकामनाखण्डनेन प्रत्याख्यातो गुरुणा । अस्मदभिमते त्वक्षरग्रहणार्थाध्ययननियमे स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वलक्षणाक्षरग्रहणकामनासंभवादुपायान्तरसत्त्वेन व्यावर्त्यसंभवाच्च नियमविधित्वमप्रकम्प्यमिति भावः । **उपनयनद्वाराऽध्ययनशेषत्वे सतीति** । न च प्रथमशब्दाभिप्रेतस्याष्टमवर्षस्याध्ययनं प्रत्यप्याधारतया नोपनयनद्वारा शेषत्वमिति वाच्यम् - "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥" इत्यष्टमवर्षान्तर्गतिनियमशून्यकालविशेषे विहितस्य, "द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत्; प्रतिद्वादश वा सर्वेषु" इत्यनेकसंवत्सरसाध्यस्याध्ययनस्याष्टमवर्षाङ्गकत्वासंभवेनोपनयनस्यैवाष्टमवर्षाङ्गकत्वं वक्तव्यमिति सिद्धम् । ततश्चोपनयनाङ्गभूतकालमध्ययनाङ्गतयोपचारतो निर्दिशन् भाष्यकारो ज्ञापयति, उपनयनाध्ययनयोरङ्गाङ्गिभावोऽस्तीति । **उपनयन-**

द्वाराऽध्ययनशेषत्वात् कालस्येति । अष्टमवर्षाङ्गकोपनयनाङ्गकस्याध्ययनस्य प्राथम्यं सिध्यतीति भावः । **अकर्त्रभिप्रायसूत्रविहितत्वाच्चेति** । आत्मनेपदस्येति शेषः । अकर्त्रभिप्रायसूत्रम्, "संमानन —" इति सूत्रम् । **अध्ययनाङ्गविधिरिति** । ननु उपनयनस्य दृष्टद्वारसंभवेऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादध्ययनं गुरूच्चारणानूच्चारणमेव, न स्वतन्त्रमित्यध्यापयितृपूर्वकत्वमाक्षेपसिद्धमिति, अध्यापयितृपूर्वकत्वसिद्ध्यर्थमध्यापयितृपूर्वकत्वरूपमध्ययनाङ्गं नानेन वाक्येन विधेयमस्तीति कथमध्ययनाङ्गविधिरिति चेत् — न; "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत ; तमध्यापयेत्" इत्यत्राध्यापनस्य रागप्राप्तत्वात्, "याजयेत्" इत्यत्र यजनस्येवाध्ययनस्यैवानेन विधिना विधाने उपनयनस्य तत्समभिव्याहारात्तदङ्गत्वं सिध्येत् । तदभावे तु, "उपनयीत" इत्यनेनाध्ययनाङ्गतयोपनयनं विधीयत इत्यस्यापरिज्ञानाददृष्टार्थमुपनयनं विधीयत इति स्यात् । ततश्च स्वतन्त्रमप्यध्ययनं प्राप्नुयात् । ततश्च "अध्यापयेत्" इत्येतदपेक्षितमिति भावः । यद्वा "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इतिवाक्याक्षेपलभ्ययागविधायकस्य, "सोमेन यजेत" इत्यस्य विधित्ववत् उपनयनविध्याक्षेपलभ्याध्यापयितृपूर्वकत्वविधायकस्य "अध्यापयेत्" इत्यस्य विधित्वसंभवादिति भावः । यद्यपि "अध्यापयीत" इत्येव मीमांसकग्रन्थेषु लिख्यते, अत्र तु "अध्यापयेत्" इति श्रुतिर्लिख्यते — तथापि "बुधयुधनशजनेङ्" इति सूत्रानुकूलत्वेनास्यैव पाठस्य सामीचीन्यम् । **क्त्वाश्रुत्योपनयनस्येति** । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इतिवत् क्त्वाश्रुत्या कर्त्रैक्यावगमात् तेन च प्रयोगैक्यावगमादङ्गाङ्गिभावः सिध्यतीति भावः । **अन्तरङ्गत्वं हि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धमिति** । उपनयनसंस्कारे माणवकगतत्वस्य प्रत्यक्षद्वितीयासिद्धत्वादध्ययनस्य तन्निष्ठत्वाच्च तत्संस्कार्यनिष्ठत्वमन्तरङ्गत्वं प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धमिति भावः । **नाध्यापनाङ्गत्वं युक्तमिति** । अध्यापनाङ्गत्वे क्रियाफलस्य कर्तृगतत्वात्, "स्वरितञितः" इत्येवात्मनेपदं सिद्धमितीदं व्यर्थं स्यादिति भावः । **तदवधारणनिषेधार्थमिति** । कर्तर्येवेति नियमेनाकर्तृगामिनि फले आत्मनेपदाप्राप्तौ तन्निवृत्तिः क्रियते । आत्मनेपदं प्राप्यत इत्यर्थः ।

ऋत्विजो वृणीत इत्यत्रेति । अत्र केनचित् — [1]'वृणीते' इति रूपं "वृङ् संभक्तौ" इत्यत एव ; नान्यस्मात्, ञितः श्नाविकरणपाठा-

---

1. वादनक्षत्रमाला २९८, पु.

भावात् । तेन " स्वरित - " इति सूत्राप्रवृत्तिरिष्टप्रसञ्जनमेवेत्युक्तम् । तदसत् । [वृङ्वरणे इत्यस्यापि अविकरणे पाठात् ।] यद्यपि क्र्यादौ " वृञ् वरणे " इति धातुर्धातुवृत्तौ न पठितः, तथापि " वृ ञ वृञ् वृतौ " इति कल्पद्रुमे पठितः । तस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । " वृञ् वरणे " इति क्र्यादौ (स्वादौ) दीर्घान्तस्य पाठात् तत एव तस्य रूपस्य संभवाच्च । नन्वत्र " वृङ् संभक्तौ " इति धातुर्युज्यते । संभक्तिर्हि प्रार्थना । अत एव हि " अवद्यपण्यवर्याः ", " एतिस्तुशास्वृ ", " ईड-वन्दवृशंसदुहां ण्यतः " इत्यादिषु वृत्तिकारादिभिरुदाहरणेषु ऋत्विग्विषये " वृङ् संभक्तौ " इत्येवोदाहृतम् । अतः, " स्वरितञितः " इतिसूत्राप्रसञ्जनमिष्टप्रसञ्जन-मेवेति चेत् - सत्यम् - संभक्तितात्पर्यमन्तरेण वरणतात्पर्येण प्रयुक्ते लौकिके प्रयोगे आत्मनेपदाभावप्रसङ्गस्यापादयितुं शक्यत्वात् । ततः ऋत्विक्ष्वपि वरणेन निरोधन-रूपफलसंभवादिति भावः ।

अग्निसंस्कारव्यवहितस्येति । अव्यवहितस्याग्निसंस्कारस्य कर्तृगतत्वा-भावादात्मनेपदं न स्यादित्यर्थः । **आधानकर्तरि न व्यवहितफलान्वय** इति । ततश्चाव्यवहितफलस्य कर्तृगामित्व एव, " स्वरित - " इत्यादि-सूत्रप्रवृत्तिः । अत्र चाव्यवहितं संस्कारविशिष्टाग्निरूपं फलमाधानकर्तृगतमेवेति, " स्वरित - " इत्यादिनात्मनेपदमुपपद्यत इति भावः । **असाधारणफलानन्वय-विषयत्वादिति** । क्रियायाः फलं प्रधानभूतं चेत् कर्तृगामि भवति — यदर्थं क्रिया आरभ्यते तच्चेत् फलं कर्तृलकारवाच्यस्य भवति, तदा आत्मनेपदमित्यर्थः । अत एव ' यजन्ति याजकाः ', ' पचन्ति पाचकाः ' इत्यत्र न भवति । यद्यप्यत्र दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमस्ति - तथापि न तदर्थः क्रियारम्भ इत्यदोषः । **यथा व्रीहीन-वहन्तीत्यत्रेति** । " क्रियाणामर्थशेषत्वात प्रत्यक्षे त (क्षोतस्त) न्निर्वृत्त्यापवर्गः स्यात् " (११-१-२७) इत्येकादशाध्यायाधिकरणे तथैव व्यवस्थापितत्वादिति भावः ।

सक्तुहोमो यथा पुरुषसंस्कार इति । यथा भूतभाव्युपयोगविधुराणां सक्तूनां होमसंस्कार्यत्वाभावेन सक्तुहोमस्य गुणकर्मत्वाभावेन प्रधानकर्मत्वम्, तद्वदिति भावः । एतदभिप्रायेण पुरुषसंस्कारत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **स्वाध्यायस्य हि कर्मत्वावगमो न पुरुषस्येति** । यद्यप्यध्ययनस्य प्राभाकराभिमतमर्थकर्मत्वमेव

निरसनीयम्; न तु पुरुषसंस्कारत्वम्, तस्य परानुक्तत्वात्। न चाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वाभावे पुरुषसंस्कारत्वमापतेदेव, कोटिद्वयविनिर्मुक्ताकाराभावादिति वाच्यम् - गुणकर्मत्वशून्यानां काम्यानां प्रयाजादीनां च पुरुषसंस्कारत्वस्याभावात् - — तथापि प्रधानकर्मत्वनिरासे तात्पर्यम्। **प्राप्यत्वमात्रपर्यवसानं चायुक्तमिति।** न चैवं वैदिके, "पयो दोग्धि" इत्यत्रापि पयसः संस्कार्यत्वप्रसङ्गः, तत्रापि प्रापण-(प्रपूरण?) नियमजन्यादृष्टस्याभ्युपेतत्वेन संस्कार्यत्वस्येष्टत्वात्। ततश्चाध्ययनेन वेदानां या प्राप्तिः स्वाध्यायोच्चारणेच्छायां सत्यामस्खलिततदुच्चारणोपयोगितालुमूर्धादि-वर्णस्थानवशित्वसहिताविच्छिन्नस्मृतिसंततिजनकवर्णपदवाक्यावलीविषयसंस्कारदार्ढ्य-जनकाक्षरराशिग्रहणरूपा, तन्नियमजन्यादृष्टस्य स्वाध्यायनिष्ठस्याभ्युपेयत्वमिति भावः। **सुवर्णं भार्यमित्यत्रेति।** तृतीये सुवर्णभरणस्य पुरुषार्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः। **प्रतियोग्यभ्युपगम** इति, प्रतिवाद्यभ्युपगम इत्यर्थः। **सक्तून् जुहोतीत्यादिषु प्रत्ययस्वारस्यात्रगतमपीति।** ननु "मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इत्यत्रेव "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इत्यनीप्सिते कर्मणि द्वितीया भविष्यतीति कुतो व्यत्ययाश्रयणमिति चेत् — न। तत्र हि दानकर्मभूतेन दण्डेन मैत्रावरुणस्य संस्कारः; न तु दण्डसाधनकेन दानेन। इह तु सक्तुसाधनकेन होमेनापूर्वम्, न होमकर्मभिः सक्तुभिरिति वैषम्यात्।[1] नन्वध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि न कर्मत्वभङ्गः, अर्थसिद्धस्याध्ययनसंस्कार्यत्वस्य, "चरुमुपदधाति" इत्यत्रेव द्वितीययाऽनुवादोपपत्तेः। अग्निप्रकरणाम्नातेन, "चरुमुपदधाति" इति विधिना चरूपधाने स्थण्डिलस्याङ्गतया विनियुज्यमाने, तस्य साक्षात्स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वायोगादुपहितेन चरुणा तन्निर्वृत्ति-दर्शनाच्चोपधानस्य स्थण्डिलाङ्गत्वं चरुसंस्कारद्वारकमिति अर्थसिद्धमेव हि चरोरुपधान-संस्कार्यत्वं द्वितीययाऽनूद्यते। एवमिहाप्यध्ययनस्य तत्समाप्त्यनन्तरारम्भणीयमीमांसा-परिचयोत्तरकालभाविनि अर्थज्ञाने साक्षात् करणत्वायोगात् अध्ययनगृहीतस्वाध्यायेन कालान्तरे स्मृतिसमारूढेन द्वारेणार्थज्ञानदर्शनाच्चार्थसिद्धं स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कार्यत्वं तव्यप्रत्ययेनानूद्यत इत्युपपत्तेरिति चेत् - न। 'अध्ययनगृहीतस्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेत्' इत्यर्थाश्रयणेन भट्टमते दोषाभावेऽपि, अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वानभ्युप-गन्तृगुरुमते, 'स्वाध्यायसाधनकाध्ययनेनार्थज्ञानं भावयेत्' इत्यर्थाश्रयणेन तव्यप्रत्य-

1. न्यायरक्षामणिः २५३. पु.

यार्थत्यागः सिद्ध इति भावः । अर्थावबोधनस्य सप्रयोजनकत्वप्रदर्शनार्थमाह - **अनुष्ठानौपयिकेति** । **चशब्देन समुच्चीयत** इति । यद्यपीदं पक्षद्वयेऽपि समानम् — तथापि पूर्वपक्षे **अपिर्विरोधसूचकः** ; द्वितीयपक्षे तु जपादेः स्वरूपस्य च समुच्चयपर इति विवेकः ।

मन्त्राणां स्वाध्यायान्तर्गतानां पृथङ् निर्देशः किं निबन्धन इत्याशङ्क्याह - **मन्त्रवदिति पृथङ् निर्देश** इति । उपकारकमन्त्रवत्त्वप्रतिपादनस्य प्रकृतेऽत्यन्तानुपयोगात् वतिप्रत्ययान्तत्वमाश्रित्याह — **यद्वा यथा बालस्येति** । **सनियमकोच्चारण**मिति । यद्यपि नियमोऽङ्गविधायकवाक्यान्तरप्राप्यः, नाध्ययनशरीरान्तःपाती, तथाप्यर्थज्ञानस्य तच्छरीरानन्तःपातित्वे तात्पर्यम् । **अपि तु स्वशाखामात्रवाची**ति । अध्यायशब्दो वेदपरः, स्वशब्दः पितृपितामहपरंपरागतस्वीयत्ववाची । न च, 'स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेः' इति भाष्येण विरोध इति वाच्यम् - तस्यापि 'स्ववेदाख्याक्षरराशेः' इत्यत्र तात्पर्यात् । न च सिद्धान्ते स्वाध्यायस्याध्ययनोद्देश्यतया उद्देश्यगतविशेषणस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वात् स्वीयास्वीयसाधारण्येनाध्ययनं प्राप्नोतीति वाच्यम् - वेदानामानन्त्येन सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वेन संकोचेऽपेक्षिते स्वीयत्वस्योद्देश्यगतस्य विवक्षितत्वोपपत्तेः । **मात्र**चेति । ननु 'क्षीरमात्रं पिब' इत्यादावुत्तरपदत्वनियतं मात्रपदं प्रातिपदिकम् । न तु, "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति विहितो मात्रच्प्रत्ययः, तस्य प्रमाणार्थ एव विधानादिति चेत् - न । 'ऊरुमात्रम्' इत्यादावपि प्रमाणार्थप्रत्यय इतरव्यवच्छेदप्रतीतेर्मात्रच्प्रत्ययव्यतिरेकेणोत्तरपदत्वनियतप्रातिपदिकाभ्युपगमे प्रमाणाभावादित्यत्र तात्पर्यात् । **यथा अग्नीनादधीतेति वाक्य**मिति । एतच्च, "तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादाः" (३-६-१४) इति तार्तीयाधिकरणे स्थितम् । तत्र हि, आधानविधेः पर्णतादिवत् क्रतुपर्यन्तत्वं पूर्वपक्षीकृत्य अलौकिकस्याहवनीयाद्यग्नेरेव फलाकाङ्क्षाशामकत्वसंभवात् तन्मात्रविश्रान्त एवाधानविधिः, न क्रतुपर्यन्त इति स्थापितम् । **आधानमात्रपर**मिति । अग्निसिद्ध्यर्थाधानमात्र [विधि] परमित्यर्थः । **ग्रहणशेषतया विनियुक्तस्ये**ति । ननु सिद्धान्ते न स्वाध्यायस्य ग्रहणशेषतया विनियोगः, स्वाध्यायस्य शेषित्वावगमादिति चेत् - मैवम् । ग्रहणशेषतया अविनियुक्तस्येति छेदः । ग्रहणशब्दश्चार्थग्रहणपरः ; अर्थज्ञानशेषतया अविनियुक्तस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । अयं

भावः - अर्थावबोधमुद्दिश्य शब्दोच्चारणेन हि लोके वाक्यानां तात्पर्यमवगम्य तन्निर्वाहार्थं मुख्यासंभवे लक्षणादिकं परिकल्प्यते; न तूच्चारणमात्रेण। अत एव 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इति पदानामुच्चारणमात्रेण लक्षणा न कल्प्यते। यदा विशिष्टार्थबोधमुद्दिश्य तेषामुच्चारणमिति तात्पर्यमवगम्यते, तदैव तन्निर्वाहार्थम्, 'अयं गौर्बलीवर्दः, अश्वो वेगवान्, पुरुषो नियतचेष्टः, हस्ती महाबलः' इति गवादिपदानामध्याहारलक्षणादि कल्प्यते। एवं च वेदवाक्यानामर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे तात्पर्यासिद्ध्या तन्निर्वाहार्थलक्षणागौणवृत्त्यनुषङ्गाध्याहारव्यवधारणकल्पनोच्छेदप्रसङ्गादवश्यं वेदेऽप्यर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणस्य वक्तव्यत्वात् वेदे च लोक इव तमुद्दिश्य रागप्रयुक्तोच्चारणाभावाद्विधिप्रयुक्तमेव तदाश्रयणीयमिति, विधिश्चाध्ययनविधेरन्यो न दृश्यत इति, तेनैवार्थावबोधमुद्दिश्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनं विधीयत इत्यकामेनापि स्वीकर्तव्यम्। एवं च दृष्टफलेऽप्यर्थावबोधे विधिरन्यतोऽसिध्यतस्तात्पर्यस्य सिद्ध्यर्थ इति[1]।

(विचारे रागतः प्रवृत्तिसमर्थनम्)

शब्दस्य बोधकत्वशक्तिस्वाभाव्यादित्यर्थ इति। [2]लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य शब्दानामर्थपरत्वस्यौत्सर्गिकस्य क्वचित्क्वचिल्लौकिकवाक्ये वक्तृदोषादपवादेऽपि अपौरुषेये तदभावात्; निरपवादस्य स्वत एव समर्थस्यार्थज्ञानोद्देश्यकशब्दोच्चारणस्य विधिनिरपेक्षत्वाच्च। ननु - शब्दानामर्थपरत्वमात्रं व्युत्पत्तिसिद्धम्। न त्वग्निहोत्रादिवाक्यं तत्तदर्थविशेषपरमित्यपि। तत्तु तत्तदर्थविशेषमुद्दिश्योच्चारणमपेक्षत इति तदर्थोऽध्ययनविधिः स्यादिति चेत् - न; अध्ययनविधिनापि तदलाभात्। न ह्यध्ययनविधिः प्रतिवाक्यं तत्तदर्थज्ञानविशेषमुद्दिश्य तत्तद्वाक्योच्चारणे व्याप्रियते। 'स्वाध्यायाध्ययनेन यद्भावयितुं शक्यम्, तदनेन भावयेत्' इति विधाने सति अग्निहोत्रादिवाक्याध्ययनेन न्यायलभ्यतत्तदर्थविशेषज्ञानमेव भावयितुं शक्यमिति तत्तदर्थविशेषे तात्पर्यमर्थतः सिध्येदिति चेत् - तर्हि अग्निहोत्रादिवाक्यानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वमेव न्यायपर्यालोचनेन तत्तदर्थविशेषतात्पर्यतया पर्यवस्यतीत्येवास्तु; किमुच्चारणविधिना? यदि च लोके दृष्टमित्येतावता वेदेऽप्यर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणमाद्रियेत, तदा स्वतन्त्रवक्तृविवक्षितेतरार्थावबोधमुद्दिश्य श्रोतृभिरुच्चारणे कृतेऽपि तस्य वाक्यस्य

1, 2. न्यायरक्षामणौ पु. २४८ - २५१.

तत्र तात्पर्यं न दृष्टम् । किंतु स्वतन्त्रकर्तुर्यदर्थाववोधमुद्दिश्योच्चारणम्, तत्रैव तात्पर्यं दृष्टमिति वेदस्य तात्पर्यसिद्ध्यर्थं पौरुषेयत्वमपि कल्प्येत । वस्तुतस्तु लोकेऽपि नोच्चारणाधीनं तात्पर्यम्, मौनिना लिखित्वा दत्ते परेणापि लिखितं दृष्ट्वा मनसानुसंहिते श्लोकादावुच्चारणाभावात् । किंतु 'अस्माद्वाक्यादेतदर्थप्रतीतिर्भवतु' इति वक्तृविवक्षाधीनं तदिति । तस्मात् तात्पर्यसिद्ध्यर्थमध्ययनविधेरर्थाववोधफलकल्पनायाः कथंचिदपि नावकाशः; लोके व्युत्पत्तिसिद्धमर्थपरत्वं वक्तृविवक्षिते विशेषे पर्यवस्यति; वेदे तु न्यायलभ्ये विशेषे । तदनुसारेण च लक्षणादिकल्पनमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । अत एव वेदस्य तात्पर्यवत्त्वसिद्धिमेवाध्ययनविधिफलं मन्वानेनापि न्यायतोऽध्ययनविधिरर्थाववोधमपि फलत्वेन गृह्णातीति तात्पर्यं निश्चित्य तद्बलेन स्वाध्यायावाप्तेरेव फलताप्रत्यायकस्य तव्यप्रत्ययस्य स्वारस्यमुल्लङ्घितम् । न ह्यध्ययनविधेरुक्तार्थतात्पर्यनिश्चयोऽयमर्थाववोधमुद्दिश्योच्चारणविध्यधीनः, तथाभूतविध्यन्तराभावात् । अस्यैव विधेरपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः । किंतु केवलन्यायाधीन एव वक्तव्यः । तस्मात् तात्पर्यसिद्ध्यर्थमध्ययनविधेरर्थाववोधफलकत्वकल्पनमित्येतत् तावदयुक्तमिति भावः ।

अन्यत्र विनियोगस्त्विति । अध्ययनस्यार्थज्ञानादन्यस्मिन् स्वाध्याये विनियोग इत्यर्थः । **गृहीतात् = गृहीतमात्रात् अध्ययनगृहीतस्येत्युक्ते**रिति । ननु '**अध्ययनगृहीतस्य**' इति भाष्यस्य कथमध्ययनगृहीतमात्रत्वमर्थः? येन 'गृहीतमात्रात्' इत्यंशे तत् उपपादकं स्यादिति चेत् - उच्यते - 'अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य' इति पूर्वभाष्ये 'अध्ययनगृहीतस्यार्थाववोधित्वदर्शनात्' इत्येवं प्रमितिजनकत्वस्वभावस्योपपादितत्वात् तस्यैवापातप्रतीतिजनकत्वस्य विरुद्धत्वात् पूर्ववाक्यं मीमांसापरिकरयुक्तपरम् । अतस्तदविरोधायेदं वाक्यमध्ययनगृहीतमात्रपरमिति भावः । केचित्तु मीमांसापरिकरयुक्तस्येत्यनुक्तेः, 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायात् सिध्यतीत्याहुः । **आपाततोऽवगम्यमानान् दृष्ट्वेत्यन्वय** इति । केचित्तु अवगम्यमानानर्थान् प्रयोजनवतो दृष्ट्वेत्यपि योजयन्ति । **अङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यैवे**ति । न च "वेदाङ्गानि च सर्वाणि" इति द्वितीयाश्रुत्या अङ्गानां कर्मत्वावगमात् स्वाध्यायस्येवाङ्गानां प्राप्यत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् — तथा सति अङ्गाध्ययनस्याक्षरग्रहणमात्रपर्यन्तत्वेऽङ्गानां वेदानुपकारकतया अङ्गत्वभङ्गप्रसङ्गेन मुख्यप्रातिपदिकानुरोधेन

" सक्तून् जुहोति " इत्यत्रेव विभक्तिविपरिणामेन कर्मत्वपरित्यागेन करणत्वस्याश्रयणीयत्वात । 'पाठकर्मभूतैरङ्गैरर्थज्ञानं भावयेत्' इत्यपि संभवेन प्राप्तपाठकर्मत्वानुवादेनापि दोषाभावाच्च । यथा " चरुमुपदधाति " इत्यत्र 'उपहितेन चरुणा स्थण्डिलं निर्वर्तयेत्' इत्येवं प्राप्तमुपधानकर्मत्वं द्वितीययानूद्यते, तद्वदिति [1]भावः ।

(समावर्तनस्मृतिविरोधपरिहारः)

किमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति। किमभिप्रेत्य श्रुतिस्मृत्योर्बाध्यबाधकत्वमुक्तमित्यर्थः। ननु – " अधीत्य स्नायात् " इत्यादौ 'अध्ययनकर्मिकां भावनां परिसमाप्य' इत्यर्थः। न तु 'अध्ययनकरणिकामर्थज्ञानकर्मिकाम्' इति । " वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत ", " उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्ति ", " अप्स्ववभृथेन चरन्ति " इत्यादाविव तृतीयानिर्देशाभावेन तत्करणिकाया भावनाया असंप्रतिपत्तेः । ननु "अग्निचित् वर्षति न धावेत् " इत्यत्र चयनकरणकभावनाया एव भूताया निमित्तत्वम्, न धात्वर्थमात्रस्य भूतस्य निमित्तत्वम् । ततश्च क्रत्वन्त एवाग्निचिद्व्रतानि प्रवर्तन्त इति पञ्चमे स्थितम् । तद्वदिह किं न स्यादिति चेत् - न - अत्र (तत्र?) " अग्नौ चेः " इत्यग्नौ कर्मणि चिनोतेः क्विब्विधानात् अग्निकर्मिकायाश्चयनकरणिकाया भूताया एव भावनाया निमित्तत्वम् । इह तु, " वेदमधीत्य स्नायात् " इति वेदकर्मिकाया एव भावनायाः पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययेन प्रतीयते ; न त्वर्थज्ञानफलकर्मिकायाः । ततश्चाध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वपक्षे विरोधः स्यादेवेत्यरुचेराह - **किंच विरोधे सत्यपीति** । **गुरोः कर्मातिशेषेण** = गुरुशुश्रूषानवरुद्धकालेनेत्यर्थः । यद्वा **अतिशेषेण** निःशेषमित्यर्थः । **निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानीति** । निवेशः = विवाहः । ननु " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत " इत्यविशेषेण स्वर्गकाममात्रप्रवृत्तत्वात् शूद्रस्यापि स्वर्गकामत्वाविशेषादनुष्ठानप्रसङ्गो दुर्वारः, " न शूद्राय मतिं दद्यात् " इत्यादिनिषेधस्मृतेः शुश्रूषारहितशूद्रविषयत्वस्य संभवादित्यरुचेराह - **किंच यजमानेनेति** । **अध्ययनलभ्यत्वादिति** । अध्ययनसंस्कृतस्वाध्यायस्य प्रयोजनसाकाङ्क्षस्य स्वाध्यायसाध्यसकलकर्मसु विनियोगो भवतीति भावः । **यो ह वा अविदितार्षेयेति** । " यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पतति " इति प्रसिद्धश्रुतिपाठः । अस्यायमर्थः –

1. न्यायरक्षामणौ २५२. पु.

आर्षेयः ऋषिः; छन्दः गायत्र्यादि; दैवतम् अग्न्यादिकम्; ब्राह्मणं विनियोजकवाक्यम्। आर्षेयादिकमजानानो याजकोऽध्यापको वा स्थावरतां प्राप्नोति, गर्ते वा पतति, म्रियेत वा। अस्य छन्दांसि निर्वीर्याणि भवन्ति। जानानस्य तु तद्विपर्ययो भवति। तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति। **प्रतिग्रहर्तुसंवेशनादेरिवेति**। न चैतत् **रागप्राप्तस्य विधातुमशक्यत्वाच्च** इत्युत्तरग्रन्थविरुद्धमिति वाच्यम्। रागप्राप्तस्य पाक्षिक्यामप्राप्तौ सत्यां विधेयत्वदर्शनात् रागप्राप्तत्वविधेयत्वयोर्नात्यन्तविरोध इत्येतत्तात्पर्योऽयं ग्रन्थः। उत्तरग्रन्थस्तु रागतो नित्यप्राप्तविषय इत्यविरोधोपपत्तेः। ननु - एतद्भट्टपर्यालोचनायामर्थज्ञानस्याध्ययनविधिविधेयत्वरागप्राप्तत्वविचार इव प्रतीयते। न चैष युज्यते। अर्थज्ञानस्याध्ययनविधिविधेयत्वस्य मीमांसकैरप्यनभ्युपेतत्वात्। अर्थज्ञानस्याध्ययनविधिफलत्वमेव हि तैः स्वीकृतम्; न तु विधेयत्वम्। फलस्याविधेयत्वात्। चतुर्थे लिप्सा सूत्रे (४-१-२), "फलं चाकर्मसंनिधौ" इति द्वैतीयीकाधिकरणे (२-३-१२), "कर्मणस्त्वप्रवृत्तत्वात्" इत्याष्टमिकाधिकरणे (८-१-१३) ऽपि फलाविधेयत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। एकादशाद्ये च फलाविधेयत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्चेति चेत् — न — अत्रार्थज्ञानपदेन विचारस्यैव विवक्षितत्वात्। विचारवैधत्वस्य मीमांसकैरभ्युपेततया तस्य रागप्राप्तत्वेन प्रतिक्षेप्यत्वोपपत्तेः। **किंचानेनैव वाक्येनेति**। "यो ह वा अविदितार्षेय -" इत्यादिवाक्यविहितार्थज्ञानाक्षिप्ततया विचारस्य प्राप्तेर्नाध्ययनविध्याक्षेप्यत्वं विचारस्य युज्यते। यथा स्वस्वविधिविहितानां क्रतूनां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादीनामाधानविधिसिद्धैराहवनीयादिभिः स्वसाफल्यसिद्ध्यर्थं नानुष्ठाप्यत्वं तथेत्यर्थः।

ननु न हि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनन्तस्थिरफलत्वं चेत्यत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपेण इत्यस्य व्युत्क्रमेणान्वयो द्रष्टव्यः। 'स्वरूपे निरूपिते' इत्युक्ते 'स्वरूपमात्रे निरूपितेऽपि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमावृत्तिविधानादिभिर्ज्ञात्वा' इत्यस्यार्थस्याध्याहारसापेक्षतया विलम्बितप्रतीतिकतया अन्यथा व्याचष्टे - **यद्वा कर्मविधिस्वरूपं निरूपितमिति**। अस्मिन् पक्षेऽस्य भाष्यस्येत्थमवतारिका - ननु परमात्माराधनकर्मसु, "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इत्यनन्तस्थिरफलतयावगतेषु कथमल्पास्थिरफलत्वावगतिरित्याशङ्क्याह - **कर्मविधिस्वरूपे निरूपित**

इति । अस्मिन्नपि पक्षे 'कर्मविधिस्वरूपे' इत्यस्य परमात्माराधनत्वविनिर्मुक्त-स्वरूपमात्रेऽवगते अल्पास्थिरफलत्वावगतिप्रतिबन्धकपरमात्माराधनरूपत्वप्रतीत्यभावेन अल्पास्थिरफलत्वमवगम्येत्यस्याप्यर्थस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वमविशिष्टमित्यस्वरसो बोध्यः। केचिदेवं व्याचक्षते - **तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपित** इति । विधिश्च स्वरूपं च विधिस्वरूपम् । कर्मविधौ कर्मस्वरूपे च निरूपित इत्यर्थः । प्रत्यब्दं चातुर्मास्याद्यावृत्तिविधौ निरूपिते चातुर्मास्यानां क्षय्यफलत्वनिश्चयो भवति । यदि चातुर्मास्यानामक्षय्यफलत्वम्, तदा पुनस्तदनुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यवगतेः स्वत एवोत्पत्तेः । तथा चातुर्मास्यादिस्वरूपं सहस्रसंवत्सरसाध्यविश्वसृजामयनादिस्वरूपं च निरूपयता चातुर्मास्यादिष्वल्पवित्तव्ययायाससाध्येषु, "फलस्य कर्मनिष्पत्तेः तेषां लोकवत् परिमाणतो विशेषः स्यात्" (पू. मी. १-२-१७) इति न्यायालोचनसनाथचेतसा नित्यनैमित्तिककर्माराधितपरमपुरुषानुग्रहलब्धचित्तनैर्मल्येन पुंसा चातुर्मास्यादिकर्मणामनित्यफलत्वस्य सुज्ञानत्वादिति भावः ।

येनेति निर्देशो विज्ञानाभिप्राय इति । ततश्च, "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति प्रतिनिर्दिश्यमानाया एव ब्रह्मविद्याया यच्छब्देन परामृष्टव्यतया ययेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न प्रसञ्जनीय इति भावः । **अतो निरूप्य संपाद्यैस्तैरि**ति । ननु, "शमदमाद्युपेतः स्यात्" इत्यत्र न शमादिस्वरूपं निरूप्यते, अपि तु शमादेरुपासनाङ्गत्वम् । तच्च श्रुतिबलप्राप्तस्य श्रवणं प्रति अङ्गभावस्य नोपजीव्यमिति चेत् — न - तत्राविहितविषयव्यापारोपरमः शम इत्यस्यार्थस्य तदधिकरणे व्युत्पाद्यत्वादिति भावः । "ब्रह्मविदाप्नोति" इत्यस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तप्रामाण्यसंभवे अनन्तस्थिरफलत्वमात्रप्रतिपादनपरत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह – **यद्वा विद्यया अनन्तस्थिरे**ति । **विषयस्य दर्शितत्वादि**ति । ब्रह्मस्वरूपस्येत्यर्थः । ततश्च "पश्यः" इति ब्रह्मदर्शनमेव पर्यवस्यतीति भावः । **समुच्चयो युक्त** इति । अत्र केचित् - 'ननुच' इति निपातसमुदायोऽयं नन्वर्थक एव, ततोऽतिरिक्तार्थाप्रतीतेः । ननुशब्दस्य प्रयोक्तृधर्मभूतशङ्काद्योतकत्वेन "ननु च' इत्यस्य 'शङ्का च' इति शब्दतुल्यार्थत्वाभावात् । अतोऽत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वप्रसाधने नातीवाभिनिवेष्टव्यमिति मन्यन्ते । ननु कर्मविचारनैरपेक्ष्यसिद्ध्यर्थं कर्मणां वाक्यजन्यं क्षयिफलत्व-

ज्ञानमेव वक्तव्यम् । न तु ब्रह्मोपासनस्याक्षयफलत्वज्ञानमित्यत्राह - **ब्रह्मोपासनस्येत्यादिग्रन्थ** इति ।

(लघुपूर्वपक्षघट्टः)

विवक्षितेतरगामित्वव्युदासार्थः प्रथम एवकार इति । विवक्षितं साधनचतुष्टयम्, तदितरः कर्मविचारः । अत्र केचित् - यच्छब्दान्वित एवकारः तावत्खल्वादिशब्दवत् वाक्यालङ्कारार्थ एव । न हि 'ब्रह्मजिज्ञासा यन्नियमेनापेक्षते तदेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम्' इत्यस्मादधिकस्यार्थस्य एवकारसहिताद्वाक्यात् प्रतिपत्तिरस्ति। अस्य वाक्यस्य नियमेनानपेक्षितकर्मविचारपूर्ववृत्तत्वव्युदासमात्रपरत्वेन कर्मविचारे नियमेनापेक्षितत्वव्युदासपरत्वाभावादिति वदन्ति । तदेतदेवकारार्थानभिज्ञानविजृम्भितम् । विशेष्यसंगतो ह्येवकारो विशेषणस्य तदितरयोगव्यवच्छेदार्थः । 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्युक्ते हि धनुर्धरत्वरूपविशेषणस्य पार्थेतरगामित्वं व्यवच्छिनत्त्येवकारः । 'पार्थ एव धनुर्धरः' इति वाक्यस्य 'पार्थादन्यो धनुर्धरो न' इत्यर्थः । अत एव, "षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्" इत्यत्र एवकारोपबन्धात् षड्विंशतिमन्त्रो न विधीयते । अपि तु तदितरमन्त्रो निषिध्यत इति पूर्वतन्त्रे निर्णीतम् । ततश्च 'यदेव नियमेनापेक्षते' इति वाक्यस्यायमर्थः — 'यद्व्यतिरिक्तं नियमेन नापेक्षितम्, तद्व्यतिरिक्तं न पूर्ववृत्तमिति । ततश्च प्रथम एवकारो नियमेनापेक्षितत्वस्य यच्छब्दार्थातिरिक्तगामित्वव्यवच्छेदार्थकः, द्वितीयस्तु यच्छब्दनिर्दिष्टात् तच्छब्दार्थादतिरिक्तस्य पूर्ववृत्तत्वव्युदासकः । इयांस्तु विशेषः - प्रथम एवकारोऽनुवादी । द्वितीयस्तु पुरोवादीति । वेदान्तमात्राध्ययनस्याशास्त्रीयत्वादाह - **यद्वा अधीतकृत्स्नवेदस्यापीति । न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरमिति** । पूर्वभागाध्ययनव्यवच्छेदपरं नेत्यर्थः । ननु, "साम्ना स्तुवीत" इति साम्न एव स्तोत्रद्वारा कर्माङ्गत्वम्, नोद्गीथादेरिति शङ्कामुद्गीथादिस्वरूपप्रकाशनेन निराकुर्वन्नादिपदग्राह्यं चाह - **एकस्य साम्न** इत्यादिना । ननु कथं साम्नः पञ्चभागात्मकत्वम्? हिंकारः, प्रस्तावः, आदिः, उद्गीथः प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनम्, इति सप्तविधत्वं दृश्यते । अत एव हि, "सप्तविधं सामोपासीत" इति विधिरित्याशङ्क्य हिंकारस्य प्रस्तावेऽन्तर्भावात्, आदिशब्दितस्य ओंकारस्य चोद्गीथेऽन्तर्भावात् पाञ्चविध्ये नानुपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह - **प्रस्तावो**

गीयत इति । **एकैकोपासनं विधीयत** इति । "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते। सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता", "सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता" इत्यादिर्विधिशेषः । **क्वचिच्चावयवादयत्रभूतप्रणवाद्युपासनं विधीयते, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति** इति पाठः समीचीनः । मध्ये 'तत्रोद्गीथावयवभूतप्रणवोपासनं विधीयते' इति क्वचित् पठ्यते । न तस्य सामीचीन्यं पश्यामः । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति वाक्यस्योद्गीथावयवप्रणवोपासनविधिपरत्वं च, "व्याप्तेश्च समञ्जसम्" इत्यत्र स्पष्टीभविष्यति । केचित्तु **कर्माङ्गाश्रयेति** भाष्यस्यायमर्थः – कर्माङ्गाश्रयो (यमु ?) द्गीथस्यादिरुद्गीथादिः प्रणवः, तस्योपासनमिति । अत एवैतदभिप्रायेण 'तत्रोद्गीथावयवभूतप्रणवोपासनं विधीयते' इत्युक्तमिति वदन्ति । "स्त्रायते शब्दप्रयोगे" इति न्यायेन 'कर्माङ्गोद्गीथादिविषयाण्युपासनानि' इति वक्तव्ये 'कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि' इति भाष्ये वचनव्यक्तिः किमर्थमाश्रितेत्याशङ्क्याह - **कर्माङ्गोद्गीथाद्याश्रयाण्युपासनानीत्युक्त** इति । **उपासनमात्रस्य च पक्षीकारः प्रतीयेतेति** । ननु कर्माङ्गाश्रयत्वस्य हेतूकरणादेव यावति हेतुर्विश्राम्यति तावत एव ग्रहणं भविष्यति, 'यथा पर्वतो धूमवत्त्वाद्वह्निमान्' इत्यत्र धूमवतः पर्वतस्य ग्रहणं तथेति चेत् - सत्यम् - तादृशन्यायप्रतिसंधानाभावदशायामुपासनमात्रपक्षीकारप्रतीतिर्जायेत । अत एव 'प्रतीयेत' इति प्रतीतिमात्रमापादितम् । भाष्ये - **अनभिज्ञो भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्येति** । शास्त्रप्रतिपाद्यं विज्ञानं शास्त्रविज्ञानम् । मध्यमपदलोपी समासः । तदेतदाचष्टे - **शास्त्रे प्रधानतया प्रतिपाद्यमित्यादिना** । **प्रतिपाद्यशब्द** उत्पाद्यपरः । "आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये" इति परव्यवहारानुसारादुत्पत्तिः प्रतिपत्तिशब्देन व्यवहृता । वक्ष्यति च - "प्रतिपादकानि निष्पादनक्षमाणि" इति । अतो लाक्षणिकप्रयोगो न दोषायेति द्रष्टव्यम् । **मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिज्ञानमिति** । मिथ्याविषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति मध्यमपदलोपी समास इति भावः । मूलाज्ञाननिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वमभिप्रयन्नाह - **यद्वा मिथ्याभूतमज्ञानमिति** । **तुशब्दद्वयं शङ्काद्वयव्यावृत्त्यर्थ-(वर्तक) मिति** । उपनिषत्स्वधीतत्वात् ब्रह्ममीमांसायां निरूप्यमाणत्वाच्चोद्गीथाद्युपासनं ब्रह्मविद्यापेक्षितमित्येका शङ्का । "ततः किम्" इत्यनेनाभिप्रेतासंगतत्वशङ्का द्वितीया । एतच्छङ्काद्वयस्य यथाक्रमं व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । **अत्र भास्करीयाः**

प्रत्यवतिष्ठन्त इति । अत्र च हेतुरुत्तरत्र स्पष्टः । **न समसमुच्चयपर** इति । तन्मते, "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीयया वेदानुवचनादीनां "विविदिषन्ति" इति निर्दिष्टवेदनापेक्षया अप्राधान्याभ्युपगमेन कर्मणां विद्यायाः फलोपकार्यङ्गत्वमात्रस्याभ्युपगतत्वेन तैरपि समसमुच्चयस्यानभ्युपगमादिति भावः । **समुच्चित्योपदेशादित्यत्र समुच्चित्यशब्दवदिति** । इदं हि वाक्यम्, "अन्तर उपपत्तेः" इत्यधिकरणभाष्यस्थमग्निविद्यात्मविद्याविषयम् । तयोः समुच्चयानभ्युपगमादिति भावः । **विशेषणविशेष्यभावेन निर्दिष्टमिति** । न च समुच्चितशब्दो वैषम्यं न सहत इति वाच्यम्, अङ्गाङ्गिसमुच्चयेऽपि समुच्चयशब्दप्रयोगदर्शनात् । न ह्यत्र समसमुच्चयः श्रूयत इति भावः । **चः प्रतिपादकसमुच्चय** इति । श्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादकयोः समुच्चय इत्यर्थः । **तज्ज्ञानस्य कथं पूर्वभावित्वमिति** । ब्रह्मविचारपूर्वभावित्वमित्यर्थः । **निरूपयिष्यमाणत्वमभिप्रेत्योक्तमिति** । "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः", "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यादावधिकारिविशेषे ब्रह्मविद्यायाः कर्मविशेषैः समुच्चयतदभावयोः प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति भावः । अधिकारिविशेषनिष्ठब्रह्मविद्याया अनिर्दिष्टत्वात्समुच्चयतदभावयोः सामान्येन विद्याविषयत्वमेवोचितमिति मत्वाह - **यद्वा नित्यनैमित्तिकयोरिति** । विद्यायाश्चेति शेषः । नित्यनैमित्तिकाभ्यां समुच्चयः, न काम्यनिषिद्धाभ्यामित्यर्थः । **पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादिति** । यद्यपि यज्ञादिपदार्थावगमाय न मीमांसापेक्षा, व्याकरणकोशाप्तवाक्यादिभिर्व्युत्पत्तिसंभवात् । मीमांसाया अपि लोकप्रसिद्धपदार्थव्यवहारितया पदार्थावगतिप्रयोजनकत्वाभावाच्च — तथापि ग्राह्याग्राह्यकर्मविभागो मीमांसाधीन इति भावः । यद्वा पूर्वमीमांसायामपि, "यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये" (४-२-२७) इत्यादिदर्शनात्, व्यापन्नादिपदार्थनिर्णयदर्शनाच्च पदार्थनिर्णायकत्वमपि संभवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । आशयमजानानश्चोदयति - **ननु गामानयेति वाक्यादिति** । **वाक्यार्थं पूर्वं प्रतिपद्येति** । प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य 'इयं च गवानयने प्रवृत्तिर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नगवानयनप्रवृत्तिवत्' इति तस्याः प्रवृत्तेर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्यतां निश्चित्य, 'तच्च ज्ञानं वाक्यात्पूर्वमजातत्वात् वाक्यानन्तरं जातत्वाच्च वाक्यजन्यम् । तस्मात् गवानयनं वाक्यार्थः' इति प्रतिपद्येत्यर्थः । ततश्च

'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इति वाक्यार्थत्वज्ञानपूर्वकमेव 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति ज्ञानम्, न तु 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति पदार्थत्वज्ञानपूर्वकम् 'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इति वाक्यार्थत्वज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः। शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वमित्येतदेव हि वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वम्। न तु वाक्यार्थत्वज्ञानस्य पदार्थत्वज्ञानपूर्वकत्वम्, येनास्याक्षेपस्यावकाशः स्यादिति स्वाशयमाविष्करोति - उच्यते — **व्युत्पन्नात् शब्दा**दिति। **व्युत्पत्तावपि न वाक्यार्थधिय** इति। यद्यपि शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वकथनेनैव प्रकृतोपयोगसिद्धेर्व्युत्पत्तिदशायां वाक्यार्थत्वज्ञानस्य पूर्वभावप्रत्याख्यानं न प्रकृत उपयुज्यते- तथापि पराभिमानखण्डनार्थतयोपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम्। **याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्रानुसारे**णेति। सरस्वतीदेवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययोः प्राक् पठितत्वादिति भावः। **तेनैव क्रमेणानुष्ठानं निर्णीत**मिति। श्रुत्यर्थपाठादिक्रमनियामकाभावादनियम इति प्राप्ते प्रधानप्रत्यासत्तिसिद्ध्यै मुख्यक्रमात् स्त्रीदेवत्यस्य यागस्य निर्वापादयश्चोदकप्राप्ता धर्माः प्रागनुष्ठेया इति निर्णीतं पञ्चमे "मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानां तदर्थत्वात्" (५ १-१४) इत्यत्र। **क्रमनियामक (निश्चायक) हेतुवैषम्यमे**वेति। दृष्टान्ते याज्यापुरोनुवाक्याक्रमः शेषिक्रमनियामकः; दार्ष्टान्तिके तु कार्यकारणभाव इति हेतुवैषम्यमिति भावः। **उपासनस्यैव विचारं प्रति शेषित्वा**दिति। उपासनस्य स्वविचारं प्रत्येव शेषित्वात् शेषिक्रमादापतन् शेषयोः क्रमः शारीरकतृतीयाध्यायकर्मविचारविषय एव स्यात्; न तु कृत्स्नशारीरककर्ममीमांसाविषय इत्यर्थः। **तदपेक्षितत्वे**नेति। उपासनापेक्षितत्वेनेत्यर्थः। **कृत्स्नाया अपि ब्रह्ममीमांसायाः** इत्यस्यानन्तरम् 'उपासनशेषत्वेन' इत्यध्याहर्तव्यम्। **यादवपक्षं चोपजी**व्येति। समसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावयोस्तदभिमतयोरपि प्रतीतेरिति भावः। **पार्श्वस्थश्चोदय**तीति। यादवानभिमतकर्मविचारपूर्ववृत्तत्वोपन्यासात्, सिद्धान्तिग्रन्थत्वे साधनसाध्यद्वित्वनिरासकपरिहारग्रन्थासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्चेति भावः। **चशब्दः प्रतिपाद्यसमुच्चय** इति। द्वितीयान्तेनाध्याहृताङ्गभावशब्देन चशब्दस्यान्वय इति भावः। ननु यदा, **बाढम्** इत्यादिग्रन्थो भास्करसिद्धान्त्यन्यतरचोद्यपरः, तदा साध्यसाधनद्वित्वनिरासकभाष्यग्रन्थस्याप्रसक्तप्रतिषेधकत्वं स्यादित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति – **यदा बाढमित्यादी**ति। **व्यावृत्त्यन्वयरूपा विशेषा** इति। भावाभावरूपा इत्यर्थः। **सकलविशेषप्रत्य-**

नीकमित्यत्र विशेषशब्देन स्वगतधर्मस्यापि ग्रहणे तत एव ज्ञातृत्वज्ञेयत्वव्यावृत्तेरपि सिद्धत्वात् मात्रचा ज्ञातृत्वज्ञेयत्वव्यावृत्तिकथनमस्वरसमित्यस्वरसादाह — **यद्वा सकलविशेषप्रत्यनीकशब्देने**ति । **अज्ञाननिवृत्त्यन्तर्गतेत्यर्थ** इति । मूले **सकलभेददर्शननिवृत्ती**ति कार्यकारणयोरभेदोपचारादविद्यानिवृत्तेर्भेददर्शननिवृत्तिरूपत्वोक्तिरिति भावः ।

एकस्मादनेकवाक्यानामिति । "विद्यां चाविद्यां च" इति वाक्यमेकमिति भावः । **अस्फुटार्थात् स्फुटार्थाना**मिति । 'प्राबल्यं विवक्षितम्' इत्यनुषङ्गः । ननु कर्मणोऽन्तवत्त्वे श्रूयमाणे कथं तत्फलस्यान्तवत्त्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह — **अनेन वाक्येने**त्यादिना । **फलद्वारकत्वमुक्त**मिति । कर्मणः स्वत एवान्तवत्त्वेन तस्यानुपदेष्टव्यत्वात्, "तद्यथा" इत्यादिश्रुतिवशाच्च फलस्यैवान्तवत्त्वम् "अन्तवदेवास्य तद्भवति" इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः । **समुच्चयपरवाक्यस्य श्रुत्यन्तरानुगुण्येने**ति । यद्यपि 'यदपि चोक्तम्' इत्यत्र 'साध्यसाधनद्वित्ववत् कर्मापेक्षितत्वमपि यदुक्तम्' इत्युक्तिक्रियायामेव समुच्चयः प्रतीयते, न निर्वाहक्रियायाम्—तथाप्येतत् फलितार्थकथनमिति द्रष्टव्यम् । 'यदपि चेदमुक्तं यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति' इत्यत्र 'यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति यदुक्तम्' इत्युक्ते 'यद् विद्यायां कर्मसापेक्षत्वमुक्तम्' इति सापेक्षत्वस्यैव यच्छब्दनिर्दिष्टतया स्वरसतः प्रतीयमानत्वात्, तस्योत्तरवाक्ये विविदिषोपयोगप्रतिपादनमनुचितमित्याशङ्क्य, 'यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या' इत्यनया वचनव्यक्त्या अर्थाद्विद्यापेक्षितत्वेन यत्किंचित्कर्मोक्तमिति कर्मण एव यच्छब्दनिर्दिष्टत्वात् तस्य विविदिषोपयोगप्रतिपादनमविरुद्धमित्यभिप्रायेणाह — **अनया वचनव्यक्त्ये**ति । **निर्देशस्वारस्यम**स्तीति । फलपदस्वारस्यमात्रं नास्तीत्यर्थः । यादवमतप्रतिक्षेपकतया प्रथमव्याख्यानम् । अस्मिन् पक्षे फलपदस्वारस्यमस्ति ; 'यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या' इति निर्देशस्याङ्गाङ्गिभावसूत्रसारकस्य न स्वारस्यम् । सिद्धान्तिमतप्रतिक्षेपके द्वितीयव्याख्याने 'यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या' इति निर्देशस्वारस्यमस्ति ; फलपदस्वारस्यं नास्ति । अत उभयपदस्वारस्यसिद्ध्यर्थं भास्करपक्षप्रतिक्षेपपरतया व्याचष्टे — **अथवा यज्ञादी**ति । **प्रयाजादिव**दिति । ननु भास्करेण यज्ञादिवाक्यस्य वेदनं प्रति फलोपकार्यङ्गत्वमात्रप्रतिपादकत्वाभ्यु-

पगमेऽपि फलार्थत्वानभ्युपगमान्मोक्षार्थप्रतिपादनपरत्वनिषेधेऽप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादिति चेत् — न - प्रयाजादीनां करणानुग्राहकाणां करणानुग्रहद्वारा फलपर्यन्तत्वसंभवादित्यभिप्रायान्नात्यन्ताप्रसक्तप्रतिषेध इति ध्येयम् । **असिना जिघांसतीति** । असेर्हनने करणत्वं प्रतीयते ; न जिघांसायाम् ; एवं " विविदिषन्ति " इति वाक्येन वेदानुवचनशब्दितस्य ब्रह्मयज्ञस्य, यज्ञस्य, दानस्य, कामानशनरूपस्य तपसश्च वेदनहेतुत्वं प्रतीयत इति भावः । **वाक्यद्वयेनेति** । ' विविदिषायां जातायाम् — ' इत्येकं वाक्यम् । ' तदेवं जन्मान्तरशत - ' इत्यपरम् । **अन्तरङ्गत्वं स्पष्टमिति** । विद्यासंयोगश्रवणादिति भावः । उक्तं च शांकरभाष्ये सर्वापेक्षाधिकरणे - " विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि । विविदिषासंयोगात् बाह्यतराणि यज्ञादीनि " इति । **विविदिषायाः पूर्वं हि कर्मोपयोग** इति ।

" प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः ।
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥ "

इति तदुक्तेः । प्राग् बीजावापात् कर्षणम्, तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यामङ्कुरादिनिष्पादनवत्,

" आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ " (गी. ६-३)

इत्यादिवचनानुसारेण चेतसः शुद्ध्या विविदिषारूपप्रत्यक्प्रावण्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठानम्; ततः संन्यास इति कर्मतत्सन्यासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्युपगमादिति भावः । **इदानीमप्यनुष्ठानाद्येति** । अत्र केचित् - अनुत्पन्नविविदिषस्य पुंसो यावद्विविदिषोत्पत्ति अस्मिन्नपि जन्मनि कर्मानुष्ठानस्येष्टत्वान्नैतच्छङ्काव्यावर्तको **जन्मान्तरशब्दः** । अपितु अन्तःकरणशुद्धिरनेकजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिककर्मसाध्येति दर्शयितुमेवेति वदन्ति । **अनेकजन्मसंसिद्ध** इति । जन्मान्तरशब्दस्वारस्यादव्यवहितजन्मन एव ग्रहणं स्यात् । तत्र चानेकजन्मत्वासंभवादस्यापि जन्मनो ग्रहणं भविष्यतीत्यभिप्रायः । **शोधकवाक्यमिति** । कारणत्वशङ्कितदोषव्युदासकं वाक्यमित्यर्थः । **न कर्मेत्यर्थ** इति । यज्ञादिकं कर्म न करणमित्यर्थः । **निष्पादनक्षमाणीति** । आमैकत्व-

पराणीत्यर्थः । भाष्ये — **न्याययुक्तार्थग्रहणमिति** । तात्पर्यनिर्णायकोपक्रमादि-न्यायानुसंधानपूर्वकं सर्वाण्यपि वेदान्तवाक्यान्यात्मैकत्वतात्पर्यकाणीत्येवं तात्पर्य-रूपार्थग्रहणमित्यर्थः । न तु वाक्यार्थग्रहणम्, तस्य तन्मते श्रवणफलत्वात् । **पूर्वप्रकृतादेवेत्येवकाराभिप्राय** इति । यद्यपि ज्ञानकर्मार्थस्वभावः प्राक्प्रस्तुतः, न तु शमाद्यर्थस्वभावः, व्यक्तिभेदात् — तथाप्यर्थस्वभावत्वेनैक्यमाश्रित्य एवकारः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । जिज्ञासानुपपत्त्युपपादकतया 'अर्थस्वभावादेव' इत्युत्तरग्रन्थं व्याख्याय, अधुना 'कर्म च पूर्ववृत्तमस्तु' इति शङ्कापरिहारपरतया व्याचष्टे - **यद्वा अनेन विना जिज्ञासानुपपत्तेरिति** । 'अनेन विना जिज्ञासानुप-पत्तेः' इत्यंशस्य फलितमर्थमाह - **शमाद्यर्थस्वभावादित्यर्थ** इति । **प्रथमस्यैव-कारस्य भाव** इति । [1] अर्थस्वभावातिरिक्तस्य हेतुत्वप्रतिक्षेपक इत्यर्थः । **शमाद्यर्थस्वभाव उक्त** इति । इदमुपलक्षणम् । तयोरपि स्वभाव इत्यर्थः । तत्र ज्ञानकर्मार्थस्वभावद्वयस्यात्यन्ताप्रकृतत्वमभिप्रेत्याभिप्रेतत्वोक्तिः ; न त्वर्थ-स्वभावशब्दानुक्तत्वात् । अत एवार्थस्वभावशब्दितस्येतरनिरपेक्षस्य साधनचतुष्टयस्य पूर्ववृत्तत्वायोगान्ययोगव्यवच्छेदहेतुत्वं वक्ष्यमाणमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । **इदंशब्दो हि साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वपर** इति । 'इदमेव पूर्ववृत्तम्' इतीदंशब्दो हीत्यर्थः । **तस्मादिति** । शमाद्यर्थस्वभावादित्यर्थः । भाष्ये **ब्रह्मस्वरूपाच्छादिका-विद्यामूलमिति** । आच्छादिका च सा अविद्या चेति न कर्मधारयः, येन पुंवद्भा-वात् 'आच्छादकाविद्या' इति स्यात्, किंतु "धात्वर्थे ण्वुल्" इति भावे ण्वुलि कारिकाशायिकादिवदाच्छादिका । ततस्तादर्थ्यचतुर्थीसमासः । आच्छादनकारिण्यविद्ये-त्यर्थ इति एवं । निर्वाहान्तरमपि द्रष्टव्यम् । **यद्वा अपारमार्थिकं भेददर्शन-मेवेति** । बन्धमूलभेददर्शनमपारमार्थिकमेवेत्यभिप्रायः । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः', 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इत्यादिप्रमाणानुसाराद्वाक्यार्थभावनापरिपाक-सहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षतत्पदार्थतामाविर्भावयति" इति वाचस्पतिवचनानु-सारेण मनस एव ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमिति मन्यमानमप्यनुगृह्णन्नाह — **निवर्तक-बोधः प्रमाणजन्य इति यावदिति** । **दूरस्थान्तिकस्थविशेषणविशिष्टे** । 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादिवन्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । **अभिप्रेत्यशब्देन शङ्कापरिहार**

1. अन्यस्य स्वभाव. पा०

इति । अनुक्तशङ्कापरिहार इत्यर्थः । "धर्मेण पापमपनुदति", "कषायपक्तिः कर्माणि" इत्यादिप्रमाणान्यभिप्रयन्नाह - **परंपरयोपयोग**मिति ।

(लघुसिद्धान्तघट्टः)

पूर्वपक्षोक्तेष्वर्थेष्वविरुद्धांशाभ्युपगमेन प्रतिवदतीति ।

"मिथ्यासंप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा ।
प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्या वा (?) उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥"

इति संप्रतिपत्तिशब्दितस्याभ्युपगमस्याप्युत्तरत्वं संभवतीति भावः । पराभिमतसदसदनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तेरभ्युपगमानर्हत्वादाह - **प्रतिबन्ध [क] निवृत्तिरि**ति । **कर्मसाध्य उक्त** इति । साध्यशब्दित्ववादिनेति शेषः । **मार्गसमीकरणतत्प्रापणे** इति । मार्गे प्रतिबन्धकाभावसंपादनलक्षणसमीकरणमात्रेणाश्मनो विशिष्टदेशप्राप्त्यभावात् तत्प्रापणार्थं तत्र पृथग्यत्नोऽपेक्षित इति भावः । ननु, प्रतिबन्धकनिवृत्तिरेव ज्ञानसाध्या; ब्रह्मप्राप्तिस्तु स्वत एवेत्ययुक्तम् — "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्रह्मस्वरूपप्राप्तेरपि ज्ञानसाध्यत्वावगमादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकनिवृत्तिब्रह्मप्राप्त्योरैक्याश्रयणेन परिहरति - **यद्वा भावान्तरस्ये**ति । **परमतं स्वमतं चानुवदतीति** । ननु वाक्यजन्यं ज्ञानमविद्यानिवृत्तये वेदान्तैर्विधित्सितमिति न परमतम् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्य लोकसिद्धत्वेन विध्यनपेक्षणात् । ज्ञानस्य प्रमाणपरतन्त्रतया पुरुषतन्त्रत्वाभावात् "द्रष्टव्यः" इत्यनुवाद इत्यभ्युपगमाच्च । अत एव, 'तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः' इति भाष्यग्रन्थो न युक्तः । विधानस्यानभ्युपगमेन सिद्धवत्कृत्य व्यवहारस्यायुक्तत्वादिति चेत् - सत्यमेतत् । तथापि "द्रष्टव्यः", "आत्मानं पश्येत्" इति विधिप्रत्ययश्रवणात् तन्मतेऽपि विधेयत्वं बलादभ्युपगमनीयमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमाणपरतन्त्रत्वेन विधेयत्वसंभवेऽपि तदनुकूलश्रवणरूपव्यापारस्य विधेयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह - **तच्छ्रवणे पुरुषस्ये**ति । **अध्ययनविधिरेवे**ति । वाचस्पतिमते अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभ्युपगमादधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानसंपादनस्य विचारमन्तरेणासंभवात् प्राप्नोत्येव विचारः । उक्तं च मीमांसकैः,

" धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ "

इति । ततश्च पूर्वभागविचारवत् उत्तरभागविचारोऽप्यध्ययनविधिवशादेव सिध्यति । यद्यप्यध्ययनविधिरक्षरराशिग्रहणमात्रफलः, तथापि पूर्वभागतुल्यशीलत्वादुत्तरभागविचारोऽपि सिध्यत्येवेति विधिवैयर्थ्यमिति भावः । **न च प्रमाणज्ञानस्य श्रेयःसाधनत्वमलौकिकमिति** । विदेवनादेः रागप्राप्तस्यापि, " अक्षैर्दीव्यति " इति क्रत्वपूर्वार्थतया विधानवदिति भावः । **यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य** इति । " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये " इति हि श्रुतिः । **तस्य**= ब्रह्मविदः । तावदेव चिरम् = तावानेव विलम्बः । यावन्न विमोक्ष्ये = यावत् शरीरारम्भकप्रारब्धकर्मणा न विमोक्ष्यत इत्यर्थः । अथ संपत्स्ये = अथ संपत्स्यत इत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । यद्वा **तस्य** । ' मे ' इत्यध्याहारः अतो न पुरुषव्यत्ययः । **नैरर्थक्यं प्रसजेदि (ज्येते)** ति । वाक्यजन्यज्ञानस्यैव निरपेक्षतया अविद्यानिवर्तकत्वादित्यर्थः । विधिवाक्यविशेषकीर्तनं विना, ' विधानमन्तरेणापि सिद्धेः ' इति सामान्योपदेशस्य प्रयोजनमाह - **अनेकश्रुतिविरोधस्य प्रदर्शनार्थ**मिति । **विप्रतिषेधोऽधिकबलेन प्रतिषेध** इति । विशब्दो हि विशिष्टवाची । विशिष्टः प्रतिषेधो विप्रतिषेधः । तस्य च विशिष्टत्वमधिकबलनिरूपितत्वम् । यद्यपि, " विप्रतिषेधे परं कार्यम् " इत्यत्र विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोध एव लोकप्रसिद्धोऽर्थ इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टीकृतम् — तथापि प्रकृते विप्रतिषेधशब्दस्य परस्परविरोधरूपप्रसिद्धार्थाश्रयणे **शास्त्रै**रिति तृतीयानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु सर्वस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्तेः कः प्रसङ्ग इत्यत आह — **अविद्याया एकत्वादिति । अनिवर्तकत्वं दोषाय न भवतीति** । ' ज्ञानस्य ' इति शेषः । ननु — एकैवाविद्या, एकमुक्तौ सर्वमुक्तिः, अथापि कस्यचित् ज्ञानमप्युत्पन्नम्, अथापीदानीं वर्तमानः सर्वस्य पुंसः प्रपञ्चप्रतिभासो दग्धपटन्यायेनानुवर्तत इति केनापि नाभ्युपगतमिति चेत् — सत्यम् । **सर्वस्य पुंसः** इत्यत्र सर्वशब्दः कायव्यूहस्थलीयैकाविद्योपाधिकैकजीवसंबन्धिनानान्तःकरणोपाधिकप्रदेशभेदाभिप्राय इत्यदोषात् । केचित्तु **सर्वस्य** इति पदं न

सर्वपुरुषपरम्, अपितु उत्पन्नज्ञानपुरुषमात्रपरमिति व्याचक्षते। **छिन्नाविद्याख्य-मूलत्वेनेति**। न च कथं मूलनिवृत्तौ मूल्यनुवृत्तिरिति वाच्यम् - अविद्यासंस्कारादपि तदनुवृत्त्युपपत्तेः। न च क्रियाज्ञानयोरेव स इति वाच्यम् - निःसारितपुष्पायां संपुटिकायां पुष्पवासनानुवृत्तिदर्शनात् संस्कारनाशव्यतिरिक्तनाशमात्रस्य संस्कारव्याप्त-तया अविद्यानाशस्यापि संस्कारव्याप्ततया अविद्यानाशस्थलेऽपि संस्कारावश्यम्भावेन तद्वशेन भेदप्रतिभासोपपत्तेरित्यर्थः। परैर्हि जीवन्मुक्तौ त्रयः प्रकारा वर्णिताः - अविद्या सर्वात्मना नष्टा, संस्काररूपा तद्वासना अनुवर्तते, तन्मूलोऽयं देहादिप्रतिभासः कुलालचक्रवदित्येकः। आवरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मणा वर्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेपशक्त्यंशोऽविद्यालेशरूपोऽनुवर्तते, तन्मूलोऽयं प्रतिभास इत्यपरः। दग्धपटन्यायेन मूलाविद्यैवानुवर्तते, तन्मूलोऽयं प्रतिभास इत्यपरः। एतत् सर्वं 'छिन्नमूलत्वेन' इति भाष्ये 'छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेन' इति टीकायां च विवक्षितम्।

आप्तोपदेशादीनां क्रमेणोदाहरणान्याह — **क्वचिद्देशे सर्प इति वाक्या-दित्यादिना**। **भ्रमित** इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। न च कथं वाक्यस्य चिर-तरानुवृत्तभ्रमहेतुत्वमिति वाच्यम् — वाक्यार्थस्मृतिपरंपरासंभवेन चिरानुवृत्तभ्रम-हेतुत्वसंभवादिति भावः। अत्र साक्षात्कारिभ्रमस्य साक्षात्कारिविशेषदर्शन-निवर्त्यत्वेनाप्तोपदेशनिवर्त्यत्वाभावात्, 'सर्प इति वाक्याच्चिरभ्रमितः' इत्युक्तम्। **निवर्तकान्तरमपि ज्ञानत्वाविशेषादिति**। न चेष्टापत्तिः, त्वया वासनायां अप्या-वृत्तात्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वाभ्युपगमादिति भावः। **स्वेनैव स्वविनाशकरणं विवक्षितं चेदिति**। पूर्वपक्षे एवकारेण बाधकज्ञानमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यत्वम्। इह तु स्वव्यति-रिक्तं सर्वं व्यवच्छेद्यमिति विवेकः। **व्याघात** इति। प्रतियोगिव्यतिरिक्तनिर-पेक्षत्वे वासनायाः स्थिरत्वव्याघातः, स्वस्य स्वनाशे निरपेक्षकारणत्वे अपेक्षणीयान्तरा-भावात् क्षणिकत्वमेव स्यादिति। केचित्तु स्वस्यैव स्वनाश्यत्वनाशकत्वयोरभ्युपगमे कर्मकर्तृव्याघात इत्यर्थ इति वदन्ति। **फलोपान्त्येति**। अपूर्वादिकं फलनाश्यम्। उपान्त्यनाश्यः शब्दः, 'सुन्दोपसुन्दन्यायेनान्त्योपान्त्यनाश' इत्यभ्युपगमात्। आश्रय-नाशजन्यरूपादिनाशस्थले कारणनाशनाश्यत्वमिति द्रष्टव्यम्। **विनाशविषयभ्रमः**

पुनस्तिष्ठतीति । मिथ्यात्वस्य प्रतीतिव्याप्तत्वादिति भावः । **छिन्नवासनाख्यमूलमिति** । यद्यपि 'छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवति' इति भाष्ये 'छिन्नाविद्याख्यमूलत्वेन' इत्यर्थ उक्तः, स एवेह दूषयितुमुचितः - तथापि वासनाकार्यत्वकथनात् वासनाया एव मूलत्वं वक्तव्यमिति तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **व्यावहारिकतयापि परेणाभ्युपगन्तव्यमिति** । यद्यपीदं व्यावहारिकत्वं दार्ष्टान्तिके वासनादावप्यस्त्येव, तथापि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य विश्वबाधकत्ववत् चन्द्रैकत्वविज्ञानस्य तिमिरादिदोषाधिष्ठानयाथात्म्यानवगाहिनस्तिमिरादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीत्यत्र तात्पर्यम् । द्विचन्द्रज्ञानस्य विस्मयादिजनकस्य भयाद्यजनकत्वमभिप्रयन्नाह - **रज्जुसर्पादिभ्रान्तिमत्पुरुषापेक्षयेति** । द्विचन्द्रस्यौत्पातिकतया भयहेतुत्वेऽपि न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । आप्तोपदेशस्यापरोक्षविषयासत्यत्वनिश्चयाधायकत्वे, 'शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षप्राबल्यम्' इति सिद्धान्तो व्याकुप्येदित्यस्वरसादाह - **यद्वा यथावदर्थस्वरूपेति** । आप्तोपदेशेन संदिहानः सावधाननिरीक्षणे प्रवर्तते; निरीक्षणेनैव तादृशस्थले भ्रमनिवृत्तिरिति भावः । **दृष्टद्वारा हि भेदनिरास** इति । अदृष्टद्वारत्वे ह्यल्पस्यापि निदिध्यासनस्य भूयोवासनानिवर्तकत्वं स्यात् । दृष्टद्वारको हि वासनारूपभेदनिरासः । अतश्चिरानुवृत्तवासनानिवर्तकत्वं न संभवतीत्यर्थः । ततश्च 'नायं सर्पः' इत्यस्य साक्षान्निवर्तकत्वात् दृष्टद्वारत्वं नास्तीति शङ्का पराकृता, अदृष्टाद्वारकत्वमात्रस्यैव दृष्टद्वारेत्यनेन विवक्षितत्वात् । नन्वदृष्टद्वारा निवर्त्यत्वे किं व्यवहारदशायां बाधाभाव आपाद्यते, उत सर्वदा? नाद्यः, इष्टापत्तेः । न द्वितीयः, दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः ।

"तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥"

इत्युक्तरीत्या ध्याननिवृत्तसर्पस्यापि चरमज्ञानेन बाधादिति शङ्कते - **नन्वदृष्टद्वारेति** । **न कदाचिदपि बाध्यत्वं सिद्धमिति** । यद्विषयकज्ञानेन यत् अदृष्टद्वारा निवर्त्यम्, न तत् तज्ज्ञानबाध्यमिति हि व्याप्तिः । ततश्च दृष्टद्वारा गरुडज्ञाननिवर्त्यसर्पस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यचरमज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि न गरुडज्ञानबाध्यत्वम् । बाधो हि मूलभूताज्ञानेन सह निवृत्तिः न गरुडज्ञानात् सर्पमूलाज्ञाननिवृत्तिः, येन बाधः स्यात् ।

ततश्च भेदवासनाया अदृष्टद्वारा ध्यानरूपब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वे चरमवृत्तिरूपब्रह्मज्ञान-बाध्यत्वं न स्यात्। इष्यते च त्वया तज्ज्ञानबाध्यत्वमिति भावः। यद्वा भेदवास-नाया अदृष्टद्वारा ध्यानरूपब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वे सत्यत्वमात्रमापाद्यते, उत अदृष्टा-द्वारकज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणमिथ्यात्वाभावो वा। नाद्यः, इष्टत्वात्। न द्वितीयः, निवृत्ताया अपि भेदवासनाया अदृष्टाद्वारकचरमवृत्तिनिवर्त्यत्वेन ध्याननिवर्त्यसर्पवत् मिथ्यात्व-संभवादित्याशङ्कते - **नन्वदृष्टद्वारेति**। अदृष्टद्वारा पूर्वनिवृत्तसर्पस्य चरमवृत्ति-निवर्त्यत्ववाचोऽसंगतत्वात् नष्टस्य नाशनासंभवात् भेदवासनाया अदृष्टाद्वारक-चरमवृत्तिनिवर्त्यत्वासंभवेन मिथ्यात्वं न स्यात्। न च मुद्गरप्रहारादिविनष्टघटस्यापि सत्यत्वप्रसक्त्या ध्याननिवर्त्यसर्पमात्रदृष्टान्तीकरणमसंगतमिति वाच्यम्, तद्दृष्टान्तस्या-पीष्टत्वात्। ततश्च मुद्गरादिनिवर्त्यघटवत् ध्याननिवर्त्यसर्पवच्च सत्यत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति - **नेति**। **ज्योतिष्टोमवाक्यव**दिति। इतरथा भावनासहकृतज्योतिष्टोम-वाक्यस्यापि ज्योतिष्टोमादिधर्मप्रत्यक्षजनकत्वप्रसङ्ग इति भावः।

भा व प्र का शि का
(भक्तेरुपायत्वम्)

"**चायृ दर्शने**" इति हि धातुरिति। "चायृ पूजानिशामनयोः" इति पठितत्वादिति भावः। **सन् रहितज्ञानविशेषवाचि वाक्यान्तरं विवक्षित**मिति। "ओमित्यात्मानं ध्यायथ" त्यादि वाक्यं विवक्षितमिति भावः। **सर्वशाखा-प्रत्ययन्याया**दिति। ननु नानाशाखापठितानामग्निहोत्रज्योतिष्टोमादीनां संभवत्यै-क्यम्, संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्। इह चोदनाया अविशेषाभावादाख्यैक्याभावाच्च कथमेतन्न्यायप्रवृत्तिः? इतरथा "श्रोतव्यः" इत्यनेनैकार्थ्यं किं न स्यादिति चेत् — न। सर्वशाखाप्रत्ययन्यायस्य प्रत्यभिज्ञापकसद्भावो हि मूलयुक्तिः। अस्ति चेहापि मोक्षरूप-फलसंयोगसाम्यं ब्रह्मविषयत्वलक्षणरूपसाम्यं च। तथा "मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इति निदिध्यासनप्रज्ञाशब्दयोः स्थानसाम्यम्। अतस्तदेव प्रत्यभिज्ञायते। अत एवेक्षत्यधिकरणे, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत" इति सच्छब्द-शब्दितं ब्रह्मैव, गतिसामान्यात्—सर्ववेदान्तेषु "आत्मा वा इदमग्र आसीत्", "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" इत्यवगतिसामान्यादिति वर्णितम्। तदेव गतिसामान्यं सर्वशाखाप्रत्यय-

न्यायः । किंच प्रज्ञाशब्दितज्ञानसामान्यस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वे ध्यानलक्षणगुरूपासनानर्थक्यप्रसङ्गश्च । तस्मात्तत्र पर्यवसानं वक्तव्यमित्यैकार्थ्यं संभवतीति भावः । **स ह्यनुक्ताकाङ्क्षितस्वीकारफल** इति । न तूक्तपरित्यागफलः । एवं च "निदिध्यासितव्यः" इत्यत्र ज्ञानमात्रविधावुक्तपरित्याग एव सिध्येत् । अतो ज्ञानसामान्यवाचिनापि शब्देन विशेष एव विधेय इति भावः । ननु सामान्यवाचिशब्देन विशेषाभिधाने लक्षणा स्यादित्याशङ्क्य, सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति पर्यवसितत्वात् सामान्येन विशेषाभिधानं न दोषायेति, "छागो वा मन्त्रवर्णात्" इत्यत्र निर्णीतमित्यभिप्रयन्नाह - **तत्र छागो वा मन्त्रवर्णादिति** । "छागो वा मन्त्रवर्णात्" इत्यत्र विधिवाक्यस्थसामान्यशब्दानां मन्त्रवर्णप्रतिपाद्यविशेषे पर्यवसानमात्रं विषयः । अतः कथं विधिवाक्यस्थसामान्यशब्दानां विधिवाक्यस्थविशेषे पर्यवसानमित्याशङ्क्य, 'न्यायस्य न केवलं विधिमन्त्रमात्रविषयत्वम्, अपि तु सर्वसामान्यविषयत्वम्' इति दर्शयितुं स्मृतिष्वपि सामान्यशब्दानां विशेषपर्यवसानं दृष्टमित्याह - **एवं स्मृतिष्वपीति** ।

विलेखनपठनादेरप्रतिषिद्धत्वादिति । अप्रतिषेध्यत्वादित्यर्थः । एतद्वाक्यबोध्यनियमेनाव्यावर्त्यत्वादिति यावत् । यद्वा **अप्रतिषिद्धत्वात्** । अनुमतत्वादित्यर्थः । अत्र लेखनोपन्यासो दृष्टान्तार्थः । ननु गुरुमुखानधीनविचारव्यावृत्त्यर्थः श्रवणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह - **गुरूपसत्ताविति** । ननु श्रवणशब्दस्य गुरूपसत्त्यर्थकत्वाभावेऽपि श्रवणस्य गुरूपसदनाङ्गकत्वादङ्गविध्युपेतश्रवणविधिबलादेव गुरुमुखानधीनविचारव्यावृत्तिः सिध्यतीत्यरुचेराह - **तस्याश्चात्राविहितत्वेऽपीति** । न चाङ्गिविध्यभावे कथं तदनुवादेनोपसदनविधिरिति वाच्यम् - 'स्नात्वा भुञ्जीत' इत्यत्र रागप्राप्तभोजनानुवादेन स्नानविधानवदुपपत्तेरिति भावः । "सहकार्यन्तरविधिः" इत्यत्र विधेयत्वेन समर्थयिष्यमाणयोः पाण्डित्यमौनयोः, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्याभ्यां विधिरस्त्वित्याक्षिप्य परिहरति - **न्यायोपेतेत्यादिना** । **सति गत्यन्तरे विशिष्टविधानाश्रयणस्यान्याय्यत्वाच्चेति** । ननु श्रवणमननयोः पाण्डित्यमौनरूपयोः परस्परविशेषणत्वं न सिद्धम्; येन विशिष्टविधिः स्यात् । यदि हि 'श्रुत्वा मन्तव्यः' इत्याकारा वचनव्यक्तिः स्यात्, स्यात् तदा विशिष्टविधिशङ्का । इतरथा, "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः" "प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यः" "अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यौ"

इत्यादावपि यागद्वयविशिष्टतृतीययागविधिसंभवात् वाक्यभेदेन सिद्धान्तोऽनुपपन्नः स्यात् । "समिधो यजति" इत्यादावपि समिदादिचतुष्टयविशिष्टस्योत्तमप्रयाजस्य विधिरित्यापाद्येतेति चेत् - अत्र केचित् - "आर्षेयं वृणीते त्रीन् वृणीते" इत्यत्राऽऽख्यातभेदसत्त्वेऽपि त्रित्वविशिष्टार्षेयवरणविधानवत्, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यत्रापि श्रवणविशिष्टमननविधिशङ्काया उत्थितिसंभवादिति वदन्ति । **यादवमिश्रोक्तनिर्वाह** इति । श्रवणमनने अदृष्टार्थतया विधीयेते इति निर्वाह इत्यर्थः । स तु, "नाना-शब्दादिभेदात्" इत्यत्र स्पष्टीभविष्यति । **व्याख्यास्यत** इति । अधुना भाष्ये तदव्याख्यानं न दोष इति भावः । **द्रष्टव्य इति तव्यतेति**। यद्यपि तव्येनापि रूपं सिध्यति, अथापि स्वरविशेषमभिप्रेत्याचार्यैस्तव्यत्प्रत्यय उपात्तः । केचित्तु - बृह-दारण्यकवाक्ये स्वरासंप्रतिपत्तेस्तव्यतेति तित्त्वमविवक्षितम्; तव्यत्तव्ययोरन्यतरस्मिन् प्रत्यय उपादातव्ये तव्यतः प्रथमोपदिष्टत्वात्तदुपादानमिति मन्यन्ते ।

आवृत्तिद्वयत्रयव्यावृत्त्यर्थमसकृदिति सौत्रं पदमिति । यद्यप्यसकृ-च्छब्दोऽनेकत्वमात्रपरः । अनेकत्वं च द्वित्वादिसाधारणम् — तथापि बहुतरेष्वेव प्रसिद्धिप्राचुर्यादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र, — 'सूत्र-मुपादत्ते — आवृत्तिरिति । आवृत्तिद्वयत्रयव्यावृत्त्यर्थमसकृदिति सौत्रं पदम् । उपासनशब्दाश्रवणात् सूत्रस्य तत्परत्वमस्फुटमिति तस्यार्थमाह — **तदिद**मिति' इति पाठः समीचीनः । केचित्तु — सिंहावलोकितकेनाह - **आवृत्ति-द्वयत्रये**ती' ति वदन्ति । **रात्रीरुपेयादितिव**दिति । यद्यपीदं वाक्यं नास्त्येव । "ज्योतिर्गौरायुः" इत्येव रात्रिसत्रोत्पत्तिवाक्यम् । तत्रापि सत्रविषये उपेया-दित्येकवचनं च न संभवति; उपेयुरित्येवं बहुवचनान्ततयैव वाक्यस्य कल्पनी-यत्वात् - तथापि नोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन, "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-पेत्", "यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति" इति वाक्यद्वयं दृष्टान्ततयोदाहर्तव्यम् ।

एतद्वाक्यपूर्वकत्वादिति । [1]"अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते 'अन्योऽसावन्यो-ऽहमस्मि' इति, न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । आत्मेत्येवोपासीत" इति हि श्रुतिः । सिंहावलोकितकेनाव्याख्यातच्छान्दोग्यवाक्यांशं व्याचष्टे - **यस्तद्वेदे**त्यादिना । "यथा

1. अत्र छान्दोग्यभाष्यपरिष्कारौ द्रष्टव्यौ ।

कृताय विजितायाधरेऽयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः" इति हि श्रुतिवाक्यम्। इदं च, "यो नु कथं सयुग्वा रैक्वः?" इति हंसेन रैक्वस्वरूपं पृष्टस्य हंसान्तरस्य प्रतिवचनम्। **यथा कृतायविजिताय**। कृतो नाम अयो द्यूतसमये प्रसिद्धः। स यदा जयति, तदा इतरे त्रिद्व्येकाङ्काः अधरे अयाः संयन्ति = संगच्छन्ते = अन्तर्भवन्ति। चतुरङ्के अये कृते त्रिद्व्येकाङ्कानां तत्र विद्यमानत्वात् तस्मिन्नन्तर्भवन्तीत्यर्थः। एवमेनं रैक्वं कृतायस्थानीयं सर्वं तदभिसमेति=संगच्छते, यत्किंच लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं कर्म कुर्वन्ति=धर्मजातं कुर्वन्ति, तत् सर्वमेतस्य धर्मेऽन्तर्भवति। तस्य फले सर्वप्राणिफलमन्तर्भवतीत्यर्थः। **यस्तद्वेदे**त्यादि। अत्रायमन्वयः - यत्स वेद। स रैक्वो यद्वेद्यं वेद, तद्वेद्यं योऽन्योऽपि वेद, एनमपि रैक्वमिव सर्वशुभधर्मजातफलमप्यभिसमेतीत्यनुषङ्गः। **स मयैतदुक्तः**। स रैक्वः मया **एतत्** इत्थमुक्त इत्यर्थः[1] इति रैक्ववेद्यब्रह्मवेदितृमाहात्म्यकथनाद्रैक्वस्य ब्रह्मणश्च माहात्म्यं कथितं भवतीत्यभिप्रायेणाचार्यैः, 'रैक्वस्तद्वेद्यं ब्रह्म चोभयं मयोक्तमित्यर्थ' इत्युक्तम्। न तु स मयैतदुक्त इति शब्दार्थतयेति द्रष्टव्यम्।

असकृदावृत्तेर्व्यवहितत्वशङ्कानिरासार्थमिति। 'मासस्य द्विरधीते' इति न्यायेन विच्छिद्य विच्छिद्य कृतस्मृतेर्न ध्यानत्वमिति भावः। .... रागादीनां जीवधर्मत्वेनान्तःकरणधर्मत्वाभावादित्यस्वरसादाह — **यद्वा मञ्चाः क्रोशन्तीतिव**दिति। "स वा एष आत्मा हृदि। तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति। तस्माद्धृदयम्" इति वाक्यमभिप्रयन्नाह - **हृत्स्थानमय**तीति। हृदयग्रन्थिशब्दे कर्मधारयमभिप्रयन्नाह - **हृदयशब्दोपलक्षित**मिति। ननु "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्येतत् उपायदशायां ज्ञानस्य दर्शनरूपतां कथं गमयेत्? तत्रत्यदर्शनशब्दस्य 'शास्त्रार्थदर्शी' इत्यादाविव ज्ञानसामान्यपरतयाप्युपपत्तेरित्यत्राह — **दर्शनशब्दस्य ज्ञानसामान्यपरत्वसंभवेऽपी**ति। **श्रवणादीनां पृथगुक्तत्वा**दिति। ततश्च सामान्यवाचिपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः। न चैवं निदिध्यासनदर्शनयोरपि, "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" इति न्यायेन पार्थक्यापत्तिः; परमात्मनो दर्शना-

1. एतद्वाक्यार्थविचारः उपनिषत्परिष्कारे द्रष्टव्यः।

योग्यत्वात् दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञान एव मुख्यत्वात् गौणत्वस्याश्रयणीयत्वादिति भावः। **दृष्टशब्दश्च तत्तुल्यार्थ** इति। "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यत्र दृष्टशब्दश्च **तत्तुल्यार्थः** साक्षात्कारार्थः, तत्प्रत्यभिज्ञानात्। न च "तस्मिन् दृष्टे", "द्रष्टव्यः" इत्यनयोरर्थनिर्णये परस्परसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय इति वाच्यम् - "तस्मिन् दृष्टे" इत्यत्र दृष्टशब्दस्य न ज्ञानसामान्यपरत्वमित्यत्र द्रष्टव्यादिपदसापेक्षत्वम्, द्रष्टव्यादिशब्दस्योपायदशापन्नवृत्तित्वमित्यत्र "तस्मिन् दृष्टे" इति वाक्यसापेक्षत्वमिति द्वारभेदेनान्योन्याश्रयस्यादोषत्वात्। **पूर्वापरवाक्येषु फलस्य निर्दिष्टत्वादि**ति। "आत्मा वारे द्रष्टव्यः" इत्यस्य पूर्वापरवाक्येष्वमृतत्वस्यैव फलस्य निर्दिष्टतया न साक्षात्कार एव फलमित्यर्थः। **तस्याष्टदोषदुष्टत्व**मिति। विकल्पस्येत्यर्थः। व्रीहियवयोरेकेनानुष्ठात्रा प्रयोगभेदेनोपादानसंभवात् युक्तमष्टदोषदुष्टत्वम्; एकेन विद्याद्वयोपादानायोगात् कथमत्राष्टदोषदुष्टत्वमित्याशङ्क्याह - **इहापि यथासंभवं दोषप्राप्ति**रिति। अनुष्ठातृभेदेनैकैकस्मिन् दोषद्वयप्राप्त्या चतुष्टयसंभवादिति भावः। **दर्शनोपायभूतस्य व्यापारस्ये**ति। यद्यपि दर्शनस्यैव विधेयत्वसंभवात् दर्शनध्यानयोः समुच्चयः संभवतीत्याक्षेप एवोचितः। न च दर्शनस्य विधानायोग्यत्वम्; "पत्न्यवेक्षितमाज्यम्" इत्यादाविव (त्यादौ?) ज्ञानविधेरभ्युपेतत्वात्। तथापि परीतिमनुसृत्य व्यापारविधेयत्वमाक्षिप्तमिति द्रष्टव्यम्। **अतो न मानान्तरेण तयोः साध्यसाधनभावे**ति। मानान्तरसत्त्वे तत एव साध्यसाधनभावप्रतीतेस्तत्सापेक्षमिदं व्यर्थमित्यत्र तात्पर्यम्। **यदि साक्षात्कारं प्रति ध्यानेन सहे**ति। साक्षात्कारमित्युपलक्षणम्। साक्षात्कारं मोक्षं प्रति वा ध्यानेन सह समुच्चित्य दर्शनसमानाकारज्ञानान्तरम्, 'द्रष्टव्य' इत्यनेन विधेयमिति यद्युच्येतेत्यर्थः। तस्य च ध्यानस्य च द्वारद्वारिभावानापन्नतया एकत्र किंचित्कारान्वयः संभवतीति समुच्चयसंभवः। न च दर्शनसमानाकारज्ञानस्य ध्यानसाध्यतया द्वारद्वारिभावापन्नत्वादेकत्र किंचित्कारान्वयः कथं सिध्येदिति वाच्यम्—तन्नास्तीत्यभिमानवतः शङ्केयमिति संभवादिति [वदन्ति]। **चतुर्ष्वंशेषु तात्पर्यकल्पनादपी**ति। औपदेशिकार्थाधिगमारम्भणसंशीलनदर्शनसमानाकारत्वध्यानरूपेष्वित्यर्थः। ननु "द्रष्टव्यः" इति दर्शनसमानाकारध्यानविधाने "निदिध्यासितव्यः" इत्यत्रापि निदिध्यासनसमानाकारं मननं विधीयत इति किं न स्यात्? "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इतिवत्, "मत्वा धीरो न शोचति" इति मननानन्तरमेव मोक्ष-

प्रतिपादनात् । यदि मनननिदिध्यासनशब्दयोर्भिन्नार्थत्वादेकस्य गौणत्वे प्रमाणाभावान्न निदिध्यासनशब्दस्य गौणत्वमाश्रयणीयमिति, तर्हि [तुल्यं प्रकृतेऽपि ?] "निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते", "तं दृष्ट्वा मुच्यते योगी", "तस्मिन् दृष्टे परावरे", "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिश्रुत्यनुग्रहाय विशुद्धमनोजन्यसाक्षात्कारस्यापि विधेयत्वसंभवात् । "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति न्यायेन विधेः स्वीकर्तव्यत्वात् । प्रकृते विस्पष्टविधिश्रवणाच्चेति चेत्—न - मानससाक्षात्कारे चाक्षुषज्ञानवाचिनो दृशेर्गौणत्वस्य तथाप्यविशेषात् । मानससाक्षात्कारस्य मोक्षकालसाक्षात्कारसदृशस्य फलरूपत्वेनाविधेयत्वाच्च ध्यानं दर्शनसमानाकारं विधीयत इत्येव युक्तमिति भावः । **जगत्कारणविषयं चेत् दर्शनसमानाकारनिदिध्यासनरूपमित्यवगम्यत** इति । ननु कथमनेन वाक्येनास्यार्थस्य प्रतीतिः ? आत्ममननश्रवणादिकमेव सर्वविषयम्, उपादानोपादेययोरभेदादित्यर्थः परमनेन प्रतीयते, न तु जगत्कारणविषयं सर्वं दर्शनसमानाकारमितीति चेत्—न - आत्मनि दृष्टे विज्ञाते दर्शनसमानाकारध्यानविषये सत्येव सर्वं विदितं भवति, सार्वज्ञ्यं भवति, मोक्षो भवतीत्यस्यार्थस्य प्रतीयमानतया तथोक्त्युपपत्तेः । एतदस्वरसादेवाह - **किं च नानाविद्यानामिति । सामर्थ्यस्य प्रकरणाद् बलीयस्तया** चेति । अत एव सत्यत्वज्ञानत्वादीनां विद्याविशेषप्रकरणपठितानामपि, "आनन्दादयः प्रधानस्य", "अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्याम्" इत्यधिकरणेषु सर्वविद्यासाधारण्यं वक्ष्यति । **दर्शपूर्णमासशब्दयोर्लक्षणयेत्यादि** । कालविशेषवाचिनो दर्शपूर्णमासशब्दयोः कर्मलक्षकत्वदर्शनात् । तथा, "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यादौ श्येनादिशब्दानां 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते" इति वाक्यशेषेण निपत्यादानरूपगुणयोगेन कर्मणि श्येनशब्दो गौण इत्यभ्युपेतत्वाच्चेत्यर्थः । **मध्यदेशलक्षणाया अङ्गीकृतत्वाच्चेति** । "अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि" इत्यत्रान्तर्वेदीति वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन चोद्यते, उत बहिर्वेदिसहितो यूपमानदेशं लक्षयतीति विशये, वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन विधीयते, लक्षणाया अन्याय्यत्वात्; "अर्धं बहिर्वेदि" इति चार्थसिद्धानुवाद इति पूर्वपक्षं कृत्वा, "अर्धमन्तर्वेदि" इत्येकस्य यूपार्धस्यान्तर्वेदिमाने यूपार्धान्तरस्यान्तर्वेदि बहिर्वेदि वा मानमिति शास्त्रस्याभावेनार्धान्तरमपि कदाचित्पुरुषेच्छावशादन्तर्वेद्यपि प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः, "अर्धं बहिर्वेदि" इत्यस्य पाक्षि-

कानुवादत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि विधाने वाक्यभेदः । अतो यस्मिन् देशे मीयमाने अन्तर्वेदि अर्धं भवति बहिर्वेदि अर्धं च, तादृशे देशे मिनुयात् । "डुमिञ् प्रक्षेपणे" इति हि धातुः ; प्रक्षिपेदित्यर्थ इति देशविशेषलक्षणेति पूर्वतन्त्रे शेषलक्षणे (३-७-६) स्थितमिति भावः । **वाक्यचतुष्टयेनेति** । "वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणात्", "सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात् प्रयाजादिवत्", "सिद्धं तूपासनशब्दात्", "उपासनं स्याद् ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्च" इति वाक्यचतुष्टयं द्रष्टव्यम् । **न केवलं छान्दोग्य इत्यर्थ** इति । "ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इति छान्दोग्ये भूमविद्यायां श्रूयते ; संवर्गविद्यायाम्, "यां देवतामुपास्से" इति श्रूयते । तेन तत्रैव [1]तदिति न मन्तव्यमित्यर्थः ।

स्वयमुपस्थितस्य स्वीकार एवेति । अप्रियत्वे स्वयमुपस्थितमपि परित्यज्यते ; प्रियत्वे स्वयमुपस्थितं गृह्यते । प्रियतमत्वे तु प्रार्थनीयत्वरूपं वरणीयत्वमिति भावः । ननु पत्रपुष्पादीनां भगवति प्रीतिरहितानामपि प्रीतिविषयत्ववरणीयत्वयोर्दर्शनात् कथं 'यस्य' इत्यादि भाष्यमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह - **चेतनत्वे सति भगवता वरणीयत्व**मिति । चेतनत्वे सति भगवत्प्रियतमत्वमित्यर्थः । तस्यैव तस्मिन् वाक्ये प्रस्तुतत्वात् । यद्वा प्रियतमत्वपूर्वकं वरणीयत्वमित्यर्थः । **स्वतः प्रियत्वं स्वस्मिन् प्रीतिमत एवेति** । यस्य च स्वतः प्रियत्वम् तस्यैव स्वतो वरणीयत्वमिति भावः । **आशंसायां भूतवच्चेति कर्तरि क्त** इति । "गत्यर्थाकर्मक-" इत्यकर्मकत्वविवक्षायां यः क्तो विहितः, सः "आशंसायां भूतवच्च" इत्यनेन आशंसायां भविष्यतीति भावः । ननु, "आशंसायां भूतवच्च" इति प्रयोक्त्राशंसायामेव दृष्टम् । यथा - 'देवश्चेद् वृष्टः, संपन्नाः शालयः', 'उपाध्यायश्चेदागतः, अधीतं व्याकरणम्' इति । यथा, "आशिषि लिङ्लोटौ" इति लिङ्लोटौ प्रयोक्त्राशंसाविषयावेव - तद्वदिति चेत् - न ; प्रयोक्त्राशंसायामेवेति ग्रन्थकृतां व्यवहारादर्शनात् उदाहरणमात्रप्रदर्शनेन तद्विषयत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । लिङ्लोड्विषये तु प्रयोक्त्राशंसायामेव प्रयोगात् तथात्वमुचितमिति भावः । **अनुभूय-**

---

1. तदिति । छान्दोग्यव्याख्यारूपवाक्यग्रन्थोक्तमित्यर्थः ।

मानोऽनुभव इतिवदिति । प्रियशब्दस्य प्रीतिविषयत्वमेवार्थ इति प्रथमतृतीयपक्षयोः समानम् । प्रथमपक्षे प्रीतावेव प्रीतिविषयत्वनिर्देश औपचारिकः । तृतीये आगामिप्रीतिरूपज्ञानस्यापि प्रीत्यन्तरविषयत्वसंभवात् मुख्य इति विवेकः । द्वितीयपक्षे तु प्रियेत्यस्यानुकूलत्वमेवार्थः, न प्रीतिविषयत्वमेवार्थ इति भिदा । यद्यपि प्रियशब्दः, "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कर्त्रर्थकप्रत्ययान्तः, "कर्तरि कृत्" इति विधानात् - तथापि 'देवदत्ताय रोचते मोदकः' इतिवत् विषयत्वपर्यवसित एवेति विषयत्वार्थकत्वे नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । इदं त्ववशिष्यते — प्रीतिरूपत्वस्यैव समर्थनीयतया "स्वायत्ते शब्दप्रयोगे" इति न्यायेन 'स्वयमपि प्रीतिरूपा' इत्येव निर्देष्टव्ये, भाष्ये 'प्रिया' इति निर्देशो न युक्तः । अतः 'प्रिया' इति निर्देशस्यानुकूलत्वमेवार्थ इति द्वितीयपक्ष एव युक्त इति प्रतिभाति । **यद्वा ध्रुवानुस्मृतिः स्वयमत्यन्तानुकूलत्वादिति** । 'प्रीतिरूपा' इति शेषः । ततश्च **अत एव हि या प्रीतिरित्यादिना सा प्रार्थ्यते** इति युज्यते, । 'प्रीतिरूपा' इति शेषाभावे 'सा प्रार्थ्यते' इत्युक्ते ध्रुवानुस्मृतिः प्रार्थ्यत इति प्रतीयेत । न च तद्युक्तम्, "या प्रीतिः" इति श्लोके प्रीतेरेव प्रार्थ्यत्वदर्शनेन ध्रुवानुस्मृतेः प्रार्थ्यत्वादर्शनादिति द्रष्टव्यम् । ननु "या प्रीतिः" इति श्लोके प्रीतिरूपापन्नध्रुवानुस्मृतेः प्रार्थ्यत्वं न प्रतीयत इति चेत् — न - "त्वामनुस्मरतः सा मे" इति स्मृतिसमभिव्याहारात् प्रीतिरूपस्मृतिः प्रार्थ्यत इत्यर्थलाभसंभवात् । **प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृते**रिति । न च "स्वयमत्यर्थप्रिया" इत्यत्र भाष्यस्थप्रियशब्दस्य प्रीतिविषयार्थकत्वपक्षे प्रीतिरूपत्वस्य ध्रुवानुस्मृतावलाभात् कथं, 'प्रीतिरूपा ध्रुवानुस्मृति'रित्युच्यत इति शङ्क्यम् - प्रीतिविषयत्वप्रतिपादनस्यापि प्रीतिरूपत्वप्रतिपादनफलकत्वेन प्रीतिरूपत्वोक्तौ विरोधाभावात् । ननु नैघण्टुकोक्त्या पर्यायत्वमेवावगतं स्यात्; न त्वेकार्थपर्यवसानमात्रमित्यत्राह - **एकार्थवृत्तित्वं** चेति । चः एवार्थः; एकार्थवृत्तित्वमेवावगम्यते; न तु पर्यायत्वमपि; तथाहि सति सेवाया अपि पर्यायत्वे, 'भूयसी सेवा भक्तिशब्दवाच्या' इत्यभियुक्तव्यवहारविरोधादिति भावः । **वचनबलप्रतिक्षिप्त** इति ।

"भक्त्या त्वनन्यया वापि प्रपत्त्या वा महामते ।
प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यः — — ॥"

इति वचनबलेन, "सकृदेव हि शास्त्रार्थः" इति वचनबलेन च प्रतिक्षिप्तः। शक्ताशक्तभेदेन च व्यवस्था कृतेति भावः। **इदानीं तु श्रुतिस्मृत्योरैकार्थ्येनेति**। उपायान्तरनिषेधकश्रुतिस्मृत्योरविरोधसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। इदं चोपबृंहणोपबृंहणीययोरित्युत्तरत्र स्पष्टम्। **पुरुषसूक्तैकार्थ्यं दर्शयितुमिति**। पुरुषसूक्तैकार्थ्यमुपजीव्यावगतपरमपुरुषतात्पर्या श्वेताश्वतरोपनिषदिति दर्शयितुमित्यर्थः। **नाहं वेदैरिति वचनमुपात्तमिति**। "नाहं वेदैः", "भक्त्या त्वनन्यया" इति श्लोकद्वयमुपात्तम्; तत्तुल्यार्थत्वमभिप्रेत्य, "पुरुषः स परः" इति श्लोकोऽप्युपात्तः।

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवं विधो ज्ञातुं दृष्टवानसि मां यथा॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥"

"पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥"

इति त्रयः श्लोकाः। **तदनन्तरमित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति**।

"भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥"

इति श्लोके "ततः" इत्यनेन ज्ञानस्य परामर्शे 'तदनन्तरम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यर्थः। ननु 'तदनन्तरम्' इत्यत्र तच्छब्दो ज्ञानपरः; 'ततः' इति तच्छब्दो ज्ञानहेतुभूतभक्तिपरः; 'ततः भक्त्या मां तत्त्वतो ज्ञात्वा ज्ञानानन्तरं मां विशते' इत्युक्तौ न पौनरुक्त्यमिति चेत् — न - भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वस्य "भक्त्या मामभिजानाति" इत्यनेनैव सिद्धतया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् 'ततो विशते' इत्यन्वयस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः। न च "भक्त्या मामभिजानाति" इति पूर्वनिर्दिष्टभक्तेः प्राप्तिहेतुत्वाभावात् कथं 'ततः' इत्यनेन तस्या भक्तेः परामर्श इति वाच्यम्, 'ततः' इत्यस्य तद्व्यक्तिपरामर्शित्वासंभवादेव तज्जातीयव्यक्तिपरामर्शित्वमित्यदोषः।

(भक्तेः कर्मापेक्षत्वम्)

अन्योन्याश्रयणं वेति । वाशब्दः समुच्चये; अन्योन्याश्रयणे आत्माश्रयस्यापि सिद्धत्वात् । **अज्ञातसुकृतवशादिति** । स्ववृत्त्यर्थं [1]व्याधकृतव्याघ्रमरणेन संपादितं गोरक्षणादिकमज्ञातसुकृतमित्युच्यते । **यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यत** इति । न तु स्वल्पायाससाध्यकर्मविधायकवाक्यार्थ इति भावः । **आत्माश्रयादिदोषः स्यादेवेति** । नन्वन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्तस्य तत्परिहाराय अन्नविषयौन्मुख्यलक्षणेच्छायां सत्यामप्युत्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात् तत्र प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति तद्रोचकौषधवत्, 'निरतिशयानन्दं ब्रह्म; तत्प्राप्तौ विद्या साधनम्' इत्यस्मिन्नर्थे प्राचीनानन्तजन्मशतानुष्ठितानभिसंहितफलनित्यनैमित्तिककर्मोपसंजातचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ तद्विद्यायां चौन्मुख्यलक्षणेच्छायां सत्यामप्यनादिभवसंचितानेकदुरितदोषेण विषयप्रावण्यं संपादयता प्रतिबन्धात् विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति प्रतिबन्धकनिरासपूर्वकतादृशरुचिसंपत्त्यर्थं कर्मसु प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । इतरथा "या प्रीतिरविवेकानाम्" इत्यादिष्वगतेरिति चेत् — न - यद्यनन्यथासिद्धं विविदिषासाधनत्वग्राहि प्रमाणमुपलभ्येत, स्यात्तदा यथा कथंचिन्निर्वाहः । न त्वेतदस्ति । "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्" इति सामान्यन्यायापेक्षया 'सन्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषयस्य प्राधान्यम्' इति विशेषन्यायस्य, 'अश्वेन जिगमिषति' इत्यादौ दृष्टस्य प्रबलत्वादिति भावः[2] । अभिधानमात्रस्य प्रागपि कृतत्वात् तन्मात्रमप्रयोजकमित्यभिप्रेत्याह - **उपपादयिष्याम इत्यर्थ** इति । **तच्छब्दो विविदिषापर** इति । न च ध्यानोपक्रमात् प्रागेव विविदिषायाः सिद्धत्वात् पुनस्तदनुष्ठानं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रत्यहमनुष्ठेयोपासनाया हेतुभूतविविदिषाया अपि प्रत्यहमनुवृत्त्यर्थं कर्मणामपेक्षितत्वादिति भावः । **यावज्जीवं कर्मणोऽपेक्षितत्वे** चेति । साक्षाद्वा परंपरया वा कर्मणस्तदपेक्षितत्व इत्यर्थः । (ततश्च विविदिषार्थत्वपक्षेऽप्यपेक्षितत्वमात्रसत्त्वात्[3]) प्रमाणजिज्ञासायां श्रुतिवाक्ये

1. स्वप्रत्यर्थिव्याध – पा० 2. तादृशबुभुक्षेच्छायाः प्रतिबन्धकनिरासेच्छायामेव पर्यवसानम् । या प्रीतिरिति वाक्ये च विषयानुस्मरणजन्यसुखं विवक्षितमिति भावः । 3. उपर्येव युक्तत्वादत्र कुण्डलीक्रियते ।

प्रदर्शनीये तदुपेक्ष्य सूत्रसंदर्शनस्य प्रयोजनमाह - **सूत्रसंदर्शनेनेति** । **आश्रमशेषत्वेऽपि विद्याङ्गत्वमपीति**; विद्यापेक्षितत्वमित्यर्थः । ततश्च विविदिषार्थत्वपक्षेऽप्यपेक्षितत्वमात्रसत्त्वान्नानुपपत्तिरिति भावः ।

(साधनसप्तकम्)

वाक्यकारनिर्देश इति । इतरेतरद्वन्द्वस्य साहित्यरूपसमुच्चयावगमकत्वात् । अत एवैकादशाद्ये "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति द्वन्द्वावगतं साहित्यं मा बाधीति समुच्चितानामेव षण्णां यागानां फलसाधनत्वमिति समर्थितमिति भावः । **समुच्चयोऽर्थान्तरमिति** । यद्यपि समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चकारोऽपि चार्थाः वाशब्दार्थभूतविकल्पप्रतिद्वन्द्विसमुच्चयरूपा एव । न हि 'गामश्वं चानय' इति समुच्चये वा, 'भिक्षामट, गां चानय' इत्यन्वाचये वा, 'देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुतः' इतीतरेतरयोगे वा, 'छत्रोपानहमानय' इति समाहारे वा वाशब्दार्थभूतविकल्पप्रतीतिरस्ति - तथापि वाशब्दवत् समुच्चयशब्दोऽन्वाचयसहपठिते समुच्चयावान्तरविशेषे विकल्पप्रतिद्वन्द्विसमुच्चयसामान्ये च वर्तत इति भावः । "जात्याश्रय -" इत्यत्र "कायशुद्धिर्विवेकः" इति सामानाधिकरण्यं कथमित्याशङ्क्य, "जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्" इति वाक्ये दुष्टेभ्यो विविक्तादन्नात् कायशुद्धेः साध्यत्वावगमात् कारणवाचिना विवेकशब्देन कार्यभूता शुद्धिर्लक्ष्यत इत्याह - **आहारविषयेत्यादिना** । **जातिदुष्टाः कलञ्जगृञ्जनादय** इति ।

"लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कव (त) कानि च ।
वार्ताकनालिकालाबून् जानीयाज्जातिदूषितान् ॥"

इत्यादि द्रष्टव्यम् । मुख्ये संभवत्युपचारस्यान्याय्यत्वादाह - **यद्वेति** । देहविवेचनं विवेकोऽस्तु; सामानाधिकरण्यं कथमित्यत्राह - **अशुद्धेभ्य** इति । **मामनुसरेत्येवमन्तमिति** ।

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।"

इति हि श्लोकक्रमः । **सत्यं भूतहित**मिति ।

"सत्यं भूतहितं प्रोक्तमार्जवं समचित्तता ।
दया भूतहितैषित्वं क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुता ॥"

इत्यादि प्रमाणं द्रष्टव्यम् । **आर्जवादिप्रतिपादकवाक्यजातं क्रोडीकृत**मिति ;

"दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो ज्ञेयः फलवान् प्रेत्य चेह च ॥"

इति वचनजातमिति भावः । भावान्तरमेवाभाव इत्यभिप्रेत्याह — **अभास्वरत्व**मिति । **दैन्यशब्दविवरण**मिति । भास्वरत्वाभावो दैन्याद्भिद्यत इति मतमालम्ब्याह - **भास्वरत्वविरोधी**ति । **चशब्दो भिन्नक्रम** इति ; 'तज्जं च' इत्ययं भिन्नक्रम इत्यर्थः । देशकालवैगुण्यात् शोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेर्दैन्यम्, तज्जं चेत्यर्थः । दैन्यशब्दस्य तज्जशब्दात् प्राक् प्रयोगाभावे तच्छब्दस्य दैन्यपरामर्शाभावप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । **यद्वा भिन्नवाक्यत**येति । अस्मिन् पक्षे 'तज्जं दैन्यम्' इत्यस्य वाक्यस्य भेदः, तस्य च पश्चात् प्रयोगः, 'तच्च तज्जं दैन्यम्' इति तच्चेत्यस्याध्याहारदोष इत्याद्यस्वरसो बोध्यः ।

(विद्याङ्गेति श्रुत्यर्थः)

अस्य वाक्यस्यार्थमुपजीव्येति । "कषायपक्तिः कर्माणि" इति वाक्यस्यार्थमित्यर्थः । **उभयोरपि निरासकं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थ**मिति । उभयोरपि निरासकं दृष्टम् ; तद्वत् कर्मापि स्वप्राचीनं कर्मैव स्वोत्तराघमपि निरस्यत्विति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । केचित्तु — 'प्राचीनम्' इत्येतत् न कर्मापेक्षया प्राचीनपरम् ; अनेकजन्मशतानुष्ठीयमानकर्मजातमनुद्भूतावयवभेदम् 'अविद्यया' इति परामृश्यते ; तत्र च यदि प्राचीनपदं तत्प्राचीनपरामर्शि, तदा तादृशस्यैव कर्मणो विनाशे तदनन्तरभाविनां विनाशो नास्तीत्युपपादितं स्यात् । न चैतदिष्टम् । न चाविद्याशब्दोऽन्त्यकर्ममात्रपरामर्शीति शक्यं वक्तुम् ; "कषाये कर्मभिः पक्वे" इत्यादिविरोधात् । तैस्तैः कर्मभिस्तत्तत्पूर्वभाविनां विनाश इत्येतत्परमपि न वाक्यम् ; तथा हि सति आद्येनैव कर्मणा तत्पूर्वभाविनां विनाशप्रसङ्गात् ; 'तीर्त्वा' इत्युक्ते उत्तराश्लेषशङ्काया अप्यभावेन तच्छङ्काया अप्यव्यावर्त्यत्वात् ; तदुत्तरक्षण एव

ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। अतो भाष्ये प्राचीनपदमनेकजन्मार्जितमपि सर्वं ज्ञानप्राचीनं कर्म व्यपोह्येति साकल्यसूचनार्थमेव। न तु कर्मप्राचीनपरतया केषांचिन्मृत्युशब्दितानां निवर्त्यत्वपरम्; तस्यानुपयुक्तत्वादिति मन्यन्ते। **प्राप्य स्थित इति हि तद्योजनेति**। तन्मते तरतिः प्राप्तिवचन इति भावः। **इति वा शंकराभिमतयोजना स्यादिति**। संभावनायां लिङ्। संभवार्थिके (संभावितेः?) त्यर्थः। ततश्च विद्याम अन्तःकरणवृत्तिम्, अविद्यां तत्कारणं च कार्यकारणरूपेण सहिते यो वेद, सः अविद्योपादानकत्वेन तन्मध्या अन्तःकरणवृत्त्या तदुपादानं **मृत्युमविद्यां तीर्त्वा विद्यया** स्वरूपभूतज्ञानेनोपलक्षितममृतत्वमश्नुत इति परैर्योऽर्थो वर्णितः, सोऽनुवादस्याप्यनर्ह इति सूच्यते। अङ्गिज्ञातव्यत्वोक्तावङ्गज्ञातव्यत्वस्यानुक्तसिद्धत्वात् तत्समुच्चये प्रयोजनमान्द्यादन्यथा व्याचष्टे – **यद्वा धर्मे चेति**। समुच्चेतव्ययोर्विरोधिनोः क्लेशगम्यत्वादुक्तार्थसमुच्चयपरतया व्याचष्टे – **यद्वा प्रतिपदद्योतकाविति**। "धर्मे चार्थे च" इति श्लोके चशब्दस्य विरोधिसमुच्चयपरत्वमुक्तसमुच्चयपरत्वं च व्याख्यातृभिर्व्याख्यातमिति तस्य दृष्टान्ततयोभयत्राप्युपादानं युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **पुण्यपापे उभे अपीति**। "ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम्" इति भाष्यावतारिकानुसारात् "ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेन" इत्युत्तरभाष्यस्य, ततः किमित्यत्राहेत्यवतारिका देयेति मन्यते(न्ते)। **न तन्मात्रपापान्तरविषयः पाप्मशब्द इति**। "सर्वे पाप्मानः" इत्यत्र पाप्मशब्दस्य दुष्कृतशब्दानुक्तपापमात्रविषयत्वसंभवेऽपि पापशब्दस्य तन्मात्रविषयत्वासंभवात्, "अपहतपाप्मा ह्येष" इति सकलहेयनिवृत्तिसंवादिसमनन्तरवाक्ये सुकृतविषयत्वावश्यंभावात् तावताप्यस्माकं समीहितसिद्धेरिति भावः। केचित्तु - "सर्वे पाप्मानः" इत्यत्र पाप्मशब्दो न दुष्कृतशब्दानुक्तपापान्तरवाचीत्येवार्थः, शब्दस्वारस्यात्। न चैवं समनन्तरवाक्यस्थपाप्मशब्दस्य सर्वपरत्वं पूर्ववाक्यस्थपाप्मशब्दस्य सर्वपरत्वे कथं हेतुः स्यादिति वाच्यम्, एकप्रकरणस्थयोः शब्दयोर्वैरूप्यस्यासति बाधकेऽयुक्तत्वादिति वर्णयन्ति। ननु "अपहतपाप्मा ह्येषः" इति वाक्येऽपि[अपहत?]पाप्मशब्दस्यानुक्तकतिपयपापनिवृत्तिरित्यर्थोऽस्त्वित्याशङ्क्याह – **न ह्यनुक्तकतिपयपापनिवृत्त्युक्ताविति**। **शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपीति**। "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः" इति वाक्ये शोकादीनां पाप्मशब्दापेक्षया पृथक्कीर्तनादनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च शोकादिषु पाप्मशब्दस्य गौणत्वसंभवेऽपि

सुकृतेऽनुगतप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन गौणत्वासंभवात् । न च छत्रिन्यायेन लक्षणा-स्वीकारे वृत्तिद्वयविरोधान्न कस्यापि मुख्यत्वमिति वाच्यम् - तथापि “स्रुष्टीरुप-दधाति” इत्यादाविव भूम्ना लक्षणासंभवे, “प्राणभृत उपदधाति” इत्यादिवत् लिङ्गसमवायमात्रेण गौण्या वृत्त्या: अनाश्रयणीयत्वादिति भावः । केचित्तु — वृत्तिद्वय-विरोधो न दूषणमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमिति वदन्ति । अन्ये तु, “कालजरामृत्युशोकादयः संख्यातत्वात्” इति वाक्यकारवचनानुसारात् शोकादिष्वपि पापशब्दस्य मुख्यत्वमेव । अमुख्यत्वेऽपि न क्षतिः ; तावता पाप्मशब्दप्रयोगविषयत्वसाधारण्यस्य हेतुत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यात् “धर्मेण पापम्” इत्यत्र मुख्यत्वमेवेत्यर्थ इति वदन्ति ।

(उन्निनीषावाक्यार्थः)

यद्वृत्तद्वयमिति । “यमुन्निनीषति”, “यमधो निनीषति” इति यच्छब्दद्वयमित्यर्थः । **ज्ञानप्रदानद्वारककारयितृत्वविषयमवसीयत** इति । यद्वृत्तद्वयाभिप्रेतस्य पुण्यपापाख्यस्य कर्मणः स्वर्गनरकहेतुभूतकर्मकारयितृत्वप्रयोजको-न्निनीषाधोनिनीषाहेतुत्वमस्माद्वाक्यात् प्रतीयत इत्यर्थः । ततश्च कर्मणां कर्मप्रयोज-कत्वं ज्ञानद्वारकमिति सिध्यतीत्यर्थः । नन्वेतावता पापशब्दितस्यासाधुकर्मकर्तव्यता-ज्ञानद्वारा नरकहेतुभूतकर्मानुष्ठानहेतुत्वसिद्धावपि न सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं सिध्येदिति चेत्, निषिद्धे कर्मणि बलवदनिष्टजनकत्वलक्षणसम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वा-भावे तत्र प्रवृत्तेरेवानुदयप्रसङ्गेनावश्यं सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य वक्तव्यत्वात् ब्रह्म-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमपि सिध्यति । इतरथा दुरितकर्मप्रवृत्तेरेवासंभवात् । **सर्वकर्म-देवतासामान्यविषय**मिति । “बुद्ध्या संयोजयन्ति तम्” इति बुद्धेर्वेद्यरूपकर्म-विशेषानुपादानात् सर्वविषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव सिध्येत्, न तु भगवद्विषयमोक्ष-हेतुज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् । तथा, “न देवा यष्टिमादाय” इति देवतासामान्योपादा-नात, “एष ह्येव” इति विवक्षितस्य भगवत एव कारयितृत्वस्य न लाभ इत्यर्थः । **सम्यग्ज्ञानसामान्याबहिर्भावा**दिति । इदमुपलक्षणम् - भगवतोऽपि देवतासामान्या-बहिर्भावादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(धर्मेण पापमित्येतदर्थः)

पूर्वमेव शिक्षित इति । अत इदानीमुक्तिर्न दोषायेति भावः । **अत्र श्रूय-माणत्वा**दिति । “धर्मेण पापमपनुदति” इति प्रकरणे “तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति”,

"तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति" इत्यादिवाक्येषु श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । **अपनुद्-दिति ह्यर्थः स्यादिति** । ननु पापशब्दस्य तादात्विकानिष्टसाधनत्वरूपार्थाश्रयणे स्वर्गार्थेन कर्मणा कस्यचित् पुंसस्तत्कालविशेषेऽनिष्टपुत्रपश्वादिसाधनकर्मणामपि विनाशप्रसङ्ग इति चेत् - न — योगसिद्ध्यधिकरणोक्तन्यायेन (मी.४-३-१२) फलान्तरार्थमनुष्ठितस्य कर्मणस्तस्मिन्नेव प्रयोगेऽनिष्टपश्वादिसाधनपापनिवर्तकत्वा-संभवात् । प्रकृते च "यज्ञेन" इत्यादिवाक्येन विनियुक्तानां यज्ञादीनां द्वार-विशेषाकाङ्क्षायां "धर्मेण पापमपनुदति" इत्यस्य द्वारविशेषसमर्पकतया विद्यार्थ-मनुष्ठितेनापि पापनिवृत्त्युपपत्तेः । **पापशब्दवाच्यान्तर्भावाच्चेति** । ननु धर्मत्वेन प्रसिद्धानां ज्योतिष्टोमादीनां मुमुक्षु प्रत्यनिष्टसाधनत्वेन तं प्रति पापत्वे, यस्य पुंसो यदा यदनिष्टम्, तं प्रति तदा तस्याधर्मत्वप्रसङ्गेन व्यवस्था न स्यादिति चेत् - न । इष्टापत्तेः । पुरुषविशेषं प्रत्येव धर्माधर्मव्यवहारात् । **तत्** इत्यस्य तस्मादित्यर्थकत्व-मभिप्रेत्य व्याचष्टे - **श्रुतिस्मृतीति** । **एवम्** इति व्याख्येयं पदम् । उपायप्रति-बन्धकनिरासार्थमिति छेदः । **अतः ब्रह्मज्ञानस्य फलाभिसंधिरहिताश्रमकर्मसा-पेक्षत्वादिति** । नन्वेतावता ब्रह्मोपासनस्य कर्मसाध्यस्य तद्विचारसापेक्षत्वेऽपि न ब्रह्मविचारस्य तदपेक्षेति चेत् — न - कर्मोपासनयोः शेषिणोरनुष्ठानक्रमेणैव शेषभूत-योस्तद्विचारयोरपि क्रम इत्याशयात् । ब्रह्मविचारापेक्षिताधिकारिविशेषणीभूतकर्मा-स्थिरफलत्वज्ञानादिनिष्पादकत्वमप्यस्तीत्याहेत्याह — **ज्ञानं हीत्यादिना** ।

(साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वनिरासः)

साधनसप्तकं चेति । विवेकविमोकादीत्यर्थः । **इत्यारभ्येति** । "नित्या-नित्ययोर्वसन्तीति नित्यानित्यवस्तूनि, तद्धर्माः । नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति - मा भूत् 'इदमृतं नित्यम्, इदमनृतमनित्यम्' इति धर्मिविशेषविषयो विवेकः । धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्त-द्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वम्; तत् यस्यास्ति, तन्नित्यं सत्यम् । तथा चास्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वम्; तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतम् । तथा चानास्थागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदृतं नित्यं सत्यं सुखं व्यवस्थास्यते तत् आस्थागोचरो भविष्यति । यत्त्वनित्यमनृतं

भविष्यति, तत् तापत्रयपरीतं त्यक्ष्यन् इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयाद्वा, ऐहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम्" इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति शेषः । 'इदं नित्यम्, इदमनित्यम्' इति विशेषनिश्चयाभावेऽपि नित्यत्वानित्यत्वयोर्धर्मिभ्यां भवितव्यमित्येवं योऽयं सामान्यनिश्चयः, स एव नित्यानित्यवस्तुविवेकशब्दार्थ इति भावः । "नित्यस्य धर्मिणो नित्यत्वं सत्यत्वम्" इति पाठः कोशेषु दृश्यते । तत्र 'नित्यस्य इत्येतत् स्वरूपकथनपरम । यस्य धर्मिणो नित्यत्वं सत्यत्वं च तस्योपादेयत्वम्, यस्य धर्मिणोऽनित्यत्वमसत्यत्वम, तस्य हेयत्वमित्येवं विवेक इति पर्यवसितार्थः । 'यस्य धर्मिणः' इति पाठस्तु सुगम एव । **निरूपकस्य तु हेयमिति चेदिति**; अनित्यमिति शेषः । **आद्यन्तयो**रिति । साधनानुष्ठानफलानुभवदशयोरित्यर्थः । **तस्यैतन्नैरपेक्ष्याच्च पूर्ववृत्तस्यानुपपत्ति**रिति । तस्यागमान्तरस्य ब्रह्मविचारनैराकाङ्क्ष्यापादकत्वादित्यर्थः । अत एवोपसंहारेऽपि तथैव वक्ष्यति — "शास्त्रान्तराणां ब्रह्मविचारनैराकाङ्क्ष्यापादकत्वात्" इति । **स्वार्थोपयोगि**त्वादिति । आरम्भोपयोगित्वादित्यर्थः । **तत्रत्यन्यायाधीन** इति । आवृत्तिविधानाद्यधीन इत्यर्थः । **किंचाद्यसूत्रादे**वेति । यद्यपि सूत्रस्य विषयप्रयोजनाधिकारिप्रतिपादनपरत्वेऽपीदृशान्योन्याश्रयस्य सुवचत्वात् शास्त्रारम्भोपयोगवर्णनसूत्रमात्रस्योच्छेदप्रसङ्गः तथाप्याद्यसूत्रस्य शास्त्रान्तराप्रामाण्यादिप्रतिपादनपरत्वेन परैर्व्याख्यातत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव "किंच अनित्यफल —" इति दूषणान्तरोपन्यासेन स्वर्गादिफलानित्यत्वावगतौ शास्त्रान्तरस्योत्प्रेक्षिततर्कयोरेवोत्थापनम्, न तु शास्त्रारम्भसूत्रस्येति द्रष्टव्यम् । **शास्त्रान्तरदौर्बल्यमेव वा स्वशास्त्रप्राबल्यमेव** वेति । स्वशास्त्रप्राबल्यविनाकृतशास्त्रान्तरदौर्बल्यं वा, शास्त्रान्तरदौर्बल्यविनाकृतस्वशास्त्रप्राबल्यं वेत्यर्थः । **समुच्चितमुभयं** वेति । शास्त्रान्तराणां दौर्बल्यं स्वशास्त्रप्राबल्यं चेत्यर्थः । **स्वशास्त्रस्य दौर्बल्य** इति । स्वशास्त्रप्राबल्याभावे शास्त्रान्तरसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः ।

अत एव दुःखत्रयाभिघातज्ञानस्येति । न च "तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः" इति भाषणात् तद् विरुध्येतेति शङ्क्यम्, तस्यापि कर्मविचारजन्यकर्माल्पास्थिरफलत्वज्ञानाभिप्रायत्वेनादोषात् । ननु कर्मविचारजन्यायाः

कर्मणामल्पास्थिरफलत्वादिप्रतीतेरनन्तस्थिरफलाभिलाषस्य च परामिमनसाधनचतुष्टय-संपत्तिरूपत्वसंभवान्न विरोध इति चेत्, सत्यमविरोधः - तथापि, "अथातः शेषलक्ष-णम्" इत्यादिवत् पूर्वपूर्वाध्यायविचारस्य पूर्ववृत्तत्वं युक्तमित्यत्र भाष्यकृतः संरम्भः ।

व्याख्येयस्वभावात् क्रमनियम उक्तः । व्याख्यानस्वभावादपि तत्सिद्धिरिदानीमुच्यत इति । वेदद्वारा व्याख्येययोः कर्मोपासनरूपशेषिणोः कार्यकारणभावेन पौर्वापर्यात् तच्छेषभूतविचारयोरपि पौर्वापर्यमुक्तम् । अधुना कर्म-काण्डोक्तन्यायोपजीवित्वादस्य शास्त्रस्य पौर्वापर्यमुच्यत इत्यर्थः । **इदं प्रदर्शनार्थ-मुक्तमिति** । अयमभिप्रायः - "**एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयम्**" इति भाष्यपर्यालोचनायां तृतीयाध्यायव्युत्पाद्यश्रुतिलिङ्गादिनिर्णेतव्यसाधनताकत्वात् साधन चतुष्टयस्य तत्पूर्ववृत्तत्वमिति प्रतीयते । न च तद्युक्तम्; तर्कशास्त्रव्युत्पादितप्रत्यक्ष-प्रमाणतदितिकर्तव्यताभूततर्कादिग्राह्यकारणताकत्वात् कर्मविचारस्य तर्कशास्त्रस्यापि तत्पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्ग- इति वाचाटवचसोऽप्यवकाशप्रसङ्ग इ (ङ्गादि?) ति न शङ्कयम् — अत्र व्युत्पाद्यानां बहूनां प्रायेण तन्निर्णयसापेक्षत्वात् तदुपजीवित्वमित्यत्र भाष्यस्य तात्पर्यादिति ।

(पूर्वमीमांसार्थसंग्रहः)

प्रमाणलक्षणं वृत्तमिति । विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्मृत्याचारवाक्यशेष-सामर्थ्यात्मकप्रमाणस्वरूपं वृत्तमित्यर्थः । **शास्त्रभेदो वेति** । इदं तु गुरुमते द्रष्टव्यम् । **भेदहेतव** इति । यजति, जुहोति, ददाति इति चोदनासु यजत्यादि-धातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागदानहोमानां भेदः; "समिधो यजति" "तनून-पातं यजति" इत्यादिविधिषु 'यजति' इति पञ्चकृत्वोऽभ्यासेनाविशेषपुनःश्रुति-रूपेण प्रयाजानां भेदः; "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इत्यत्र देवतासंबन्ध-भेदिन्या सप्तदशसंख्यया तदनुमेययागानां भेदः; "अथैष ज्योतिः" इत्यादि-वाक्येषु ज्योतिरादिनामधेयैस्तन्नामकयागानां प्रकृतज्योतिष्टोमाद्भेदः; "तप्ते पयसि दध्यानयति; सा वैश्वदेव्यामिक्षा । वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षारूपगुणान्तरावरुद्धे यागे निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजिनयागस्यामिक्षायागात् भेदः; प्रकरणान्तरेण नित्याग्निहोत्रात् मासाग्निहोत्रस्य भेद इत्येवं शब्दान्तरादिभिर्भेदः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

श्रुतिलेङ्गेति । निरपेक्षशब्दः श्रुतिः । सा त्रिधा – विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । लिङ्गादिश्रुतिर्विधात्री । इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री । विनियोक्त्री त्वेकप्रत्ययरूपा, एकपदरूपा, विभक्तिरूपा चेति त्रिधा । तत्राऽऽद्या – "पशुना यजेत" इत्यत्र तृतीया । सा हि स्वोक्तकरणकारकं प्रति स्वोक्तैकत्वरूपसंख्यायाः शेषत्वमर्पयति । द्वितीया, "यजेत" इति पदम् । तेन प्रत्ययोक्तभावानां प्रति प्रकृत्युक्तयागस्य शेषतोपनीयते । तृतीया शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका चेति द्विधा । "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिषु द्वितीया व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिक्रियां प्रतीप्सिततमत्वरूपशेषित्वबोधिका । "क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इत्यत्र चतुर्थीश्रुतिः मैत्रावरुणस्य प्रदानक्रियेप्सिततमेन कर्मणाभिप्रेयमाणत्वरूपशेषित्वबोधिका । "अरुणया क्रीणाति" इत्यत्र क्रयभावनां प्रत्यारुण्यस्य, "चात्वालान्मृदमाहरति" इत्यत्र मृदाहरणक्रियां प्रति चात्वालस्य, "वेद्यां हवींष्यासादयति" इत्यत्र हविरासादनक्रियां प्रति वेद्याश्च तृतीयापञ्चमीसप्तम्यः शेषत्वबोधिकाः । षष्ठी तु क्वचित्, "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यत्र शेषित्वबोधिका, "यजमानस्य याज्या" इत्यादौ शेषत्वबोधिका च । संबन्धमात्रेऽनुशिष्टायाः षष्ठ्या योग्यताद्यनुसारेणोभयथापि पर्यवसानसंभवात् । वस्तुसामर्थ्यं लिङ्गम् । तद् द्विविधम् - शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं चेति । तत्र "बर्हिर्देवसदनं दामि" इति मन्त्रस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाल्लवनशेषता । "स्वधितिनाऽवद्यति" "स्रुवेणावद्यति" "हस्तेनावद्यति" इत्यवदानसामान्ये साधनत्वेन श्रुतानां स्वधित्यादीनां तत्तत्सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् विशिष्य मांसद्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानेषु शेषता । शेषत्वस्य शेषित्वस्य वा बोधिकया श्रुत्या रहितपदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति ; यथा वा "मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह च" इति । न हि होमभावनां प्रति स्वर्गस्य भाव्यत्वेन शेषित्वबोधिका द्वितीयादिश्रुतिः, प्रैषानुवचनं वा प्रति मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वेन शेषत्वबोधिका तृतीयादिश्रुतिर्वास्ति । प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थमात्रेऽनुशिष्टा । अतः पदसमभिव्याहाररूपेण वाक्येन शेषशेषिभावबोधः । विधिवाक्येन कर्तव्यतयावगतस्य 'केन प्रकारेण कर्तव्यम्?' इति विशिष्याज्ञायमानस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तद् द्विविधम् - महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं चेति । तत्राद्येन दर्शपूर्णमासादिकं प्रति प्रयाजादीनाम्, द्वितीयेन प्रयाजादिकं

प्रत्यभिक्रमणादीनां च तत्तत्संनिधिसमाम्नातानां शेषता । स्थानं द्विविधम् – यथासंख्यं संनिधिश्चेति । तत्राद्येन ' दब्धिरस्यदब्धो भूयासम् " इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीय-मन्त्रद्वयमध्याम्नातस्य आग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयमध्यानुष्ठेयोपांशुयाजशेषता । संनिधिस्तु— आम्नानसंनिधिः, अनुष्ठानसंनिधिश्चेति द्विविधः । आद्येन, " शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै " इति मन्त्रस्य महाप्रकरणावान्तरप्रकरणरहितसांनाय्यपात्रप्रोक्षण शेषता । द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयपशुशेषता । समाख्या यौगिकी संज्ञा । सा लौकिकी वैदिकी चेति द्विविधा । 'होतृचमसः' इति वैदिकसमाख्यया होतुश्चम-सभक्षणं प्रति, ' आध्वर्यम् ' इति याज्ञिकप्रसिद्धलौकिकसमाख्यया अध्वर्योरवघातादिकं प्रति च कर्तृत्वेन शेषतेत्येवं सापवादः शेषशेषिभावस्तृतीयाध्याये प्रपञ्चित इत्यर्थः ।

पुरुषार्थैः क्रत्वर्थानामिति। पुरुषार्थैः क्रतुभिः क्रत्वर्थानामित्यर्थः । शेषिभिः शेषाणां प्रयुक्तिरिति यावत् । शेष्येव विधेयं प्रयुङ्क्ते = स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठापयति, न वनुनिष्पाद्यपि । नापि शेषः शेषिणं प्रयुङ्क्ते । अनेकशेषिसद्भावेऽपि यत्रान्य-प्रयुक्तस्यैवान्यत्र विनियोगः, तत्र यत्प्रयुक्तस्यान्यत्र विनियोगः स एव शेषं प्रयुङ्क्ते, न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि । एवं च, " तप्ते पयसि दध्यानयति " इति वाक्ये विधीयमानस्य दध्यानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकाङ्क्षायां समभिव्याहृतं पयः कर्मान्तरत्वेनान्वीयमानं सप्तम्या अधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्यतीति प्रकृतप्रधानभूतपयःपरामर्शिना तत्पदेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया पयोरूप-त्वेनावगता आमिक्षैव शेषित्वात् शेषभूतं दध्यानयनमनुष्ठापयति ; न तु तदनुनिष्पादि वाजिनमपीत्यामिक्षापचार एव पयोऽन्तरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः ; न वाजिनापचारे । " कृष्णविषाणया कण्डूयते", " चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति " इति कृष्णविषा-णायाः कण्डूयनप्रासनरूपक्रियाद्वयान्वये सत्यपि कृष्णविषाणा तृतीयया कण्डूयनं प्रति शेषः ; प्रासनं प्रति तु द्वितीयया शेषिणीति निवृत्तकण्डूयनप्रयोजनिकाया-स्तस्याः प्रासनात् प्राक् अपचारे प्रासनार्थं न पुनः कृष्णविषाणान्तरोपादानप्रयुक्तिः । " पुरोडाशकपालेन तुषान् उपवपति " इत्यत्र पुरोडाशप्रयुक्तस्यैव कपालस्य तुषोपवापं प्रति शेषत्वेन विनियोगात्, यत्र पुरोडाशो नास्ति न तत्र तुषोपवापार्थं कपालप्रयुक्ति-रित्येवं सापवादा अनुष्ठापनशक्तिरूपा प्रयुक्तिर्निरूपितेत्यर्थः ।

श्रुत्यर्थेति । "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादौ क्त्वाश्रुत्या दीक्षयोः क्रमः। "अग्निहोत्रं जुहोति", "यवागूं पचति" इत्यत्र होमपाकयोः प्रयोजनवशात् क्रमः। "समिधो यजति", "तनूनपातं यजति" इत्यादौ पाठक्रमात् क्रमः। "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इति विहितप्राजापत्ययागाङ्गभूतेषूपाकरणनियोजनादिषु प्रथमप्रवृत्तोपाकरणक्रमानुरोधेनैव पशुषु नियोजनादीनां पाश्चात्यानां क्रमः। साद्यस्के सवनीयस्थाने, "सह पशूनालभते" इति सहालभ्यमानेष्वग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुषु सवनीयस्थानानुरोधात् सवनीयस्य प्राथम्यम्। "सारस्वतौ [होमौ] भवतः" इति विहितस्त्रीपुंसदेवत्ययोः कर्मणोर्याज्यानुवाक्यावशात् स्त्रीदेवत्यस्य प्राथम्ये स्थिते तदङ्गभूतानामपि प्रधानक्रमेणैव क्रम इत्येवमादि क्रमलक्षणे निरूपितमित्यर्थः।

अधिकारिनिरूपणमिति। अधिकारः फलस्वाम्यम्। **सामान्यातिदेश** इति। 'तद्वदिदं कर्तव्यम्' इत्यतिदेशः। स च त्रिविधः; यथा – "समानमितरच्छ्येनेन" इति प्रत्यक्षवचनेन श्येनवैशेषिकाङ्गानामिषुनामके एकाहक्रतावतिदेशः। कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे नाम्ना नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशः क्रियते "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति। सौर्यादिषु विकृतिषु 'प्रकृतिवदङ्गानि कर्तव्यानि' इत्यानुमानिकवचनेन सामान्यतोऽतिदेशः सप्तमे निरूपित इत्यर्थः। **विशेषातिदेश** इति। 'अस्य कर्मण इदं कर्म प्रकृतिः' इति प्रकृतिविकृतिविशेषचिन्ता अष्टमे कृतेत्यर्थः। **ऊह** इति। प्राकृतपदार्थकार्यापन्नवैकृतपदार्थसंबन्धेन मन्त्रसामसंस्काराणामन्यथाभावात्मक ऊहो नवमे चिन्तित इत्यर्थः। **बाध** इति। कार्यमुखेन विकृतिं प्राप्तानां प्राकृताङ्गानां द्वारलोपप्रत्याम्नानप्रतिषेधपर्युदासैर्निवृत्तिः। यथा कृष्णलेष्ववघातस्य तुषविमोकरूपद्वारलोपान्निवृत्तिः; कुशैः शराणां प्रत्याम्नानान्निवृत्तिः; "न तौ पशौ करोति" इति प्रतिषेधेनाज्यभागयोः पशौ निवृत्तिः; महापितृयज्ञे "नार्षेयं वृणीते" इति पर्युदासेनार्षेयवरणनिवृत्तिः इत्येवं बाधो दशमे निरूपित इत्यर्थः। **तन्त्रप्रसङ्गा**विति। अनेकप्रधानोद्देश्यकसकृदङ्गानुष्ठानं तन्त्रम्। यथा - दर्शादित्रिकद्वयोद्देशेनानुष्ठीयमानानां देशकालकर्त्रैक्यादगृह्यमाणविशेषतयाऽङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम्। अन्योद्देशेनानुष्ठितेनान्यस्योपकारसिद्धिः प्रसङ्गः। यथा पश्वर्थानुष्ठितैरङ्गैः पशुतन्त्रमध्यपातिपुरोडाशस्योपकारसिद्धिरित्येवमेकादशद्वादशयोस्तन्त्रप्रसङ्गौ चिन्तितावित्यर्थः।

संकर्षसापेक्षत्वं चेति । "प्रदानवदेव तदुक्तम्" इत्यत्र "नाना वा देवतापृथक्त्वात्" इति न्यायसापेक्षत्वस्याविष्करिष्यमाणत्वादिति भावः ।

अभ्युच्चययुक्तिरुच्यत इति । अप्रधानार्थस्यापि साक्षात्संगतत्वेन तदपेक्षितत्वात कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वाश्रयणे, अस्मिन् शारीरकशास्त्रे ब्रह्मकारणत्वविरोधिशास्त्रान्तरप्रतिक्षेपस्यापि तत्पादे करिष्यमाणस्योपयुक्ततया सकलशास्त्रार्थविचारस्यापि पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्गादभ्युच्चययुक्तिरित्युक्तम् । "कर्मसमृद्ध्यर्थत्वे तत्प्रयोजनं तन्निर्वचनात्" इत्येतावद्वाक्यकारवचनं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मज्ञानसापेक्षणीत्यर्थ इति । यद्यपि न सर्वेषामुद्गीथाद्युपासनानां ब्रह्मदृष्टिरूपत्वम्, "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत", "वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत" इत्यादौ तदभावात् — तथापि ब्रह्मदृष्टिरूपोद्गीथाद्युपासनविशेषाणां ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मज्ञानापेक्षेत्यर्थः । यद्यप्युद्गीथाद्युपासनविशेषा भवन्तु ब्रह्मदृष्टिरूपा ब्रह्मज्ञानसापेक्षाः । नैतावता "तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः —", "अङ्गेषु यथाश्रयभावः" इत्यादिषु क्रियमाणस्योद्गीथाद्युपासने क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारस्य ब्रह्मज्ञानसापेक्षत्वमस्ति ; अपि तु प्रसङ्गान्निरूपणम् — तथापि "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" इत्यादिषु ब्रह्मदृष्टित्वपुरस्कारेण प्रवृत्तेषूद्गीथाद्युपासनविचारेषु ब्रह्मज्ञानसापेक्षत्वमस्तीत्यभिप्रायः । ननु "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" इति विचारस्य "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इति मनआदिसाधारण्यात् मनआदिस्वरूपशोधकसांख्याद्यागमस्याप्युपजीव्यत्वप्रसङ्गेन पूर्ववृत्तत्वप्रसङ्ग इति चेत् - न ; एतस्याभ्युच्चययुक्तितयैतादृशातिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । ब्रह्मविद्यां शीघ्रं संपादयन्तीत्यर्थ इति । न च ब्रह्मज्ञानसापेक्षाणामेषां ब्रह्मविद्योत्पादकत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् — आगमोत्थब्रह्मज्ञानसापेक्षस्योद्गीथोपासनस्य विवेकादिजन्योपासनाङ्गत्वेऽविरोधात् । ततश्च ब्रह्मविद्योत्पादकशमदमादिचिन्तनवदेतच्चिन्तनमप्यत्र संगतमित्यर्थः । अन्यतरापेक्षयोभयापेक्षया वेति । अयं भावः – "ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रे ब्रह्मानुबन्धिनां सर्वेषां विचार्यत्वं प्रतिज्ञातम् । अतस्तदुपासनतत्फलतदनुबन्धिविचारस्य सर्वस्य प्रतिज्ञाततया तत्संगतिः साक्षात्संगतिः । ततश्चोपासनापेक्षिततयोपासनानुबन्धित्वमप्यस्ति ; ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात् ब्रह्मानुबन्धित्वमप्यस्ति । अतः केवलोपासनमात्रानुबन्धिशमाद्यपेक्षया-

प्यभ्यर्हितत्वमिति । **कर्माङ्गाश्रयत्वं पूर्वभागविचारसंगतेरिति** । अन्ततो गत्वा इदमपि केवलकर्मविद्याङ्गकर्मसाधारणत्वात् साधारणमित्यभिप्रायः । **प्रागुक्तसंगतिविशेषविशिष्टत्वात्तयोरिति** । ननु कर्मब्रह्मविचारयोः पौर्वापर्यविचारदशायां कथं तत्सिद्धवत्कारेण, 'न हि कर्मविचारात् पूर्वं ब्रह्मविचार उपपद्यते, संगतिविशेषविशिष्टत्वात् तयोः' इत्युक्तिरिति चेत् - न ; क्रमविशेषनियामकसंगतिविशेषविशिष्टाविरुद्धावान्तरवाक्यार्थैकप्रयोजनत्वरूपशास्त्रैक्यस्यैव कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वे प्रधानयुक्तितया अन्यस्याभ्युच्चययुक्तित्वेन, सिद्धवत्कृत्य कथने दोषाभावात् । **वैषम्यत्वयविशेषितायाः** इति । उभयापेक्षायाः साम्येऽपि कर्मविचारे कर्तुमशक्यत्वादुपनिषद्भागविहितत्वाच्च सूत्रकृतेह शास्त्रे विचारितमिति ब्रह्ममीमांसाविचारितत्वमेव फलतया वक्तुमुचितम्, न तु ब्रह्ममीमांसाविचारितत्वमपि हेतूकर्तुमुचितमिति चेत् — न ; - वैषम्यद्वय एव तात्पर्यादिति केचित् । अन्ये तु सूत्रकाराणां स्वतन्त्रेच्छत्वात् जैमिनिना न कृतम्, बादरायणेन कृतमित्यपि युक्त्यन्तरप्रदर्शकं तदिति वदन्ति । **नियमेनापेक्षितत्वरूपः प्रधानहेतुरिति** । ननु यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् देवताविचार एव सर्वापेक्षया पूर्वभावी किं न स्यात्? किंच अथशब्दस्य देवताविचारानन्तर्यमवश्याश्रयणीयम्, न तु व्यवहितकर्मविचारानन्तर्यमिति चेत् - उच्यते - संकर्षकाण्डोऽप्यविचारितकर्मविशेषविषय एव । जैमिनिर्हि द्वादशलक्षणीं प्रणीय तत्राविचारितांशमालोच्य पुनरपि चतुर्लक्षणीं प्रणिनायेति प्रसिद्धिः । अत एव हि "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेन" इति वृत्तिग्रन्थोऽपि संगतः । अत एव "प्रदानवदेव—"इत्यधिकरणे भाष्ये यत् संवादतयोपात्तम् "नाना वा देवता पृथक्त्वात्" इति तज्जैमिनीय एव दृश्यते, न तु देवताकाण्डे काशकृत्स्नीये । अतोऽपि संकर्षः कर्मविषय एव । तत्रैव केषांचिद्देवताकाण्डत्वव्यवहारोऽप्यस्तीति । भाष्ये — **सर्वसंमतेति** । सर्वेषां संमता सर्वसंमतेति शेषलक्षणषष्ठ्याः समासः "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठ्यास्तु, "क्तेन च पूजायाम्" इति निषेधादिति द्रष्टव्यम् । **वक्ष्यमाणवस्तुसामर्थ्यान्तर्भूत** इति । ततश्च तत्परिहार एवास्यापि परिहार इति भावः ।

(महापूर्वपक्षारम्भः)

अपिनोपपादयिष्यमाणस्येति । अपिर्हि "अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" इति समुच्चयार्थकत्वेनान्वाचयार्थकत्वाभावात् प्राधान्यार्थक एवेति भावः । यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात् प्राधान्यद्योतकत्वमिति भावः । **वक्ष्यमाणज्ञात्रादय** इति । विशेषपदविवरणरूपास्त इति भावः । विजातीयादिनिवृत्तिपरस्य "सदेव" इत्यादिवाक्यस्य प्रतिज्ञातार्थप्रमाणतयोदाहरिष्यमाणत्वात् विशेषपदस्य विजातीयादिपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणाह — **विजातीयसजातीयस्वगता** वेति । **अन्वयिनो व्यावृत्तिरूपाश्चेति** । भावरूपा अभावरूपाश्चेत्यर्थः । विशेषमहिष्णोः ब्रह्मणः कथं तत्प्रत्यनीकत्वमित्याशङ्क्याह-**स्वज्ञानेन निवर्तकमिति** । **तुच्छता(शून्यता)स्यादिति** । सर्वप्रमाणानां सविशेषविषयत्वादिति भावः । ज्ञेयत्वस्याप्यशेषशब्देन क्रोडीकृतत्वान्मात्रचा तद्व्यवच्छेदो व्यर्थ इत्यन्यथा व्याचष्टे - **यद्वा प्रत्यनीकेति** । 'प्रत्यनीकम्' इति निर्देशात् प्रत्यनीकत्वरूपो धर्मोऽनुवर्तेत इत्याशङ्काया निवर्तनीयत्वादिति भावः । इदमप्यशेषपदसामर्थ्यात् सिध्यतीत्यन्यथा व्याचष्टे - **यद्वा मात्रचा वस्तुतः समस्तेति** । न चाशेषविशेषप्रत्यनीकमित्यनेन सिद्धत्वात् पौनरुक्त्यं शङ्क्यम्, अशेषविशेषप्रत्यनीकमित्यस्याशेषविशेषनिवर्तकज्ञानविषयत्वमर्थः । इह तु सर्वदा तच्छून्यत्वमुच्यत इति भेदात् । **एवकारेण सगुणब्रह्मव्यावृत्तिरिति** । इदमुपलक्षणम् - निर्गुणस्यैव ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वकथनात् तद्व्यतिरिक्तसगुणब्रह्मादेः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं व्यावर्त्यत इत्यर्थः । उत्तरत्रैवकारस्य **तदतिरेकीत्यादिग्रन्थेन** तथा विवरणादिति द्रष्टव्यम् । **निषेध्यनानात्वं सिध्यतीति दर्शितमिति** । नानाशब्दस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेध्येऽपि संभवद्वृत्तिकत्वेन ब्रह्मणोऽपि परामर्शस्यानपेक्षितत्वादिति भावः । [भाष्ये ?] **ज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदेति** । अत्र ज्ञाता च ज्ञेयं च तत्कृतज्ञानं च ज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानानि, तेषां भेदाः; भेदशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ; अत एवैकैककोटिष्ववान्तरभेदा इति वक्ष्यति । न चैवं भेदशब्दस्य सर्वान्वितत्वे 'तत्कृतज्ञानभेदः = ज्ञातृज्ञेयावच्छिन्नवृत्तिज्ञानभेदः' इति भेदशब्दस्य ज्ञानमात्रान्वितत्वप्रदर्शकोत्तरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् — तेनाप्यन्वयसंभवेन तथा निर्देशोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । **अनेन वृत्तिस्फुरितेति** । **अनेन**=तत्कृतेति विशेषणेनेत्यर्थः । तदभावे ज्ञानशब्देन वृत्तिस्फुरितचैतन्यस्यैव ग्रहणं स्यात्, मृषावादि-

मते ज्ञानशब्दस्य वृत्तिस्फुरितचैतन्य एव प्रसिद्धेः । ततश्च ज्ञातृज्ञेयस्वरूपभेदवत् ज्ञानस्वरूपभेदस्यापि स्वरूपप्रयुक्तत्वप्रतीतिः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्कृतेत्युक्तमिति भावः । **विरोधं च स्फोरयत्येवकार** इति । न च पूर्वपक्षिग्रन्थे स्वमतविरोधस्फोरकत्वमयुक्तम्, स्वव्याघातकत्वादिति वाच्यम्; पूर्वपक्षानुवाददशायाम्, 'स्वरूपव्याक्रियैव निराक्रिये'ति न्यायेन विरोधमपि स्फोरयन् सान्तर्हासमनुवदतीत्यभिप्रायात् । केचित्तु प्रमाणसिद्धत्वात् विरोधमदोषत्वेन स्फोरयतीति व्याचक्षते । "—भूतं प्राप्यतीते समे त्रिषु" इति पाठात् 'पितृभूतोऽसौ' इत्यादिवत् भूतशब्दस्योपमानार्थकत्वशङ्कां व्युदस्यति - **मिथ्याभूतं मिथ्याभाववदि**ति । उक्तं हि, "प्रमाणभूत आचार्यः" इति भाष्यं व्याकुर्वता कैयटेन — "प्रमाणभूत इति । प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः; भू प्राप्तावित्यस्मात् "आ धृषाद्वा" इति णिजभावे रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते" इति । तद्वदिहापि मिथ्याशब्दो मिथ्यात्वपरः । ततश्च मिथ्यात्ववदित्यर्थसिद्धिरिति भावः ।

(परमतश्रुत्यर्थः)

सदेवेति विजातीयभेदो व्यावर्त्यते; एकमेवेति सजातीयभेदः; अद्वितीयमिति स्वगतभेद इति । यद्यपि "एकमेवाद्वितीयम्" इति वाक्ये एकशब्देन स्वगतभेदनिरासः, एवकारेण सजातीयभेदव्युदासः, अद्वितीयपदेन विजातीयभेदव्युदास इत्येवं परैर्व्याख्यातम् । उक्तं च —

"वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः ।
वृक्षान्तरात् सजातीयः, विजातीयः शिलादितः ॥
सदसद्वस्तुनोर्भेदत्रयं प्राप्तं निषिध्यते ।
ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥"

इति — तथाप्यस्यापि प्रकारस्य तत्र तत्र व्याख्यातत्वादित्थमुपन्यस्तम् । अत एव शंकरभाष्ये कल्पतरौ च, 'सदेवेति सृष्टेः प्राक् नामरूपादि व्यावर्त्यते; एकमेवेत्यनेन महदादिकं स्वकार्यपतितं नास्तीति निषिध्यते; अद्वितीयमिति निमित्तान्तरं निषिध्यते' इत्युक्तम्; नाधिकम् । [ननु] "वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः" इति

स्वगतभेदस्य पत्रपुष्पादिप्रतियोगिकत्वप्रतीत्या पत्रपुष्पादिलक्षणो भेद इति न प्रतीयते; अपितु तत्प्रतियोगिकभेद एव प्रतीयते। अत्र ग्रन्थे तु सजातीयरूपो विजातीयरूपो भेद इत्युच्यते। कथमनयोरैकार्थ्यमिति न चोदनीयम् (?) – तथापि परव्यवहारदर्शनाददोष इति द्रष्टव्यम्। **तस्यैव प्रपञ्चनादि**ति। "यथोर्णनाभिः" इत्यादिना भूतयोनित्वस्यैव प्रपञ्चनादित्यर्थः। **यस्ये**ति। यस्य ब्रह्म अमतम्=अविषय इति निश्चयः, तस्य तद्ब्रह्म मतम्=सम्यक् ज्ञातम्; यस्य तु विषयतया ब्रह्म मतम्, **न स ब्रह्म** वेद; अविज्ञातम् = विजानतां विषयत्वेनाविज्ञातम्; यथावदविजानतां विषयत्वेन विज्ञातमित्यर्थः।

ज्ञातृत्वनिषेधपरमिति। यद्यपि "न दृष्टेः" इत्यस्य दृष्टेः = चक्षुर्जन्याया अन्तःकरणवृत्तेः द्रष्टारम् = स्वरूपभूतचैतन्येन व्याप्तारं तस्या अपि भासकं तद्भास्यया चक्षुर्जन्यया अन्तःकरणवृत्त्या न पश्येः। प्रत्यगात्मा तद्गोचरो न भवतीति ज्ञेयत्वं प्रतिषिध्यत इत्येव परैरर्थोऽभिहितः—तथापि ज्ञेयत्वप्रतिषेधे ज्ञातृत्वनिषेधस्यापि सिद्धिमभिप्रेत्योक्तं **ज्ञातृत्वनिषेधपरं वाक्यमा**हेति। केचित्तु – मृषावाद्येकदेशिभिस्तथा व्याख्यातम्; तदनुसारेणैतदुक्तम्; योजनानन्तरं तु सिद्धान्ते, 'किं दृष्टेरिति पञ्चमी षष्ठी वे'ति विकल्पमुखेन स्पष्टीकरिष्यतीति न तदनुपपादनं दोष इति मन्यन्ते।

सामानाधिकरण्येनेति छेदः। **सामानाधिकरण्यं हि बाधार्थं दृष्ट**मिति। सामानाधिकरण्यं हि चतुर्धा - अध्यासे सामानाधिकरण्यम्। अपवादे सामानाधिकरण्यम्। विशेषणविशेष्यभावे सामानाधिकरण्यम्; ऐक्ये सामानाधिकरण्यं चेति। अध्यासे सामानाधिकरण्यम् "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादौ। अपवादे सामानाधिकरण्यं नाम, 'यद्रजतमभात् सा शुक्तिः' इति; पूर्वोत्पन्नरजतप्रतीत्यपवादार्थत्वात् सामानाधिकरण्यस्य। इदमेव हि बाधार्थसामानाधिकरण्यमित्युच्यते। विशेषणविशेष्यभावे सामानाधिकरण्यं नीलमुत्पलमित्यादौ। ऐक्ये सामानाधिकरण्यं कोकिलः पिक इत्यादौ।

विकारो घटादिसंस्थानं नामधेयं चेति। अत्र चः एवार्थः; स्वार्थे च धेयप्रत्ययः; नामधेयं च नाममात्रमेव हीत्यर्थः। एवं हि

शारीरकशांकरभाष्यम् — "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । वाचा केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारः, घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम्; मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति । अतोऽयमपि ग्रन्थस्तदनुवादत्वात् तदनुगुण एव नेतव्यः । ननु, "अथ तस्य भयं भवति" इति वाक्यस्य, (स्यापि), "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति वाक्यानन्तरमुपादानं युक्तम्, अनर्थप्रतिपादकत्वसाधारण्यादित्यत्राह - **यदा ह्येवेत्यादे**रिति । **एकन्यायपरिहार्यत्वादि**ति । अब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधपरत्वेन परिहार्यत्वादित्यर्थः । उभयलिङ्गत्वं साकारत्वं निराकारत्वं चेति पाठः । "न स्थानतोऽपि" इत्यधिकरणे श्रुतिबलात् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वरूपलिङ्गद्वयसमुच्चय इति पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु - उभयलिङ्गत्वं साकारनिराकारत्वं साकारत्वं चेत्यन्वयः । तस्मिन्नधिकरणे उभयलिङ्गत्वरूपस्य साकारनिराकारत्वस्यान्यतरलिङ्गत्वसमाश्रय (त्वत्वानाश्रय?) णेऽपि केवलसाकारत्वपक्षस्य [साकारनिराकारत्वपक्षस्य] च प्रतिक्षिप्तत्वात् तथोक्तम्; न तूभयलिङ्गशब्दार्थतयेति वदन्ति । **दुर्निरूप [स्वरूप] त्वात् बाधितत्वादित्यर्थ** इति । बाधितदेशकालनिमित्तकत्वादित्यर्थः । न तावत् स्वल्पापवरकनिद्राणपुरुषदृश्यमानैककोणविश्रान्तगिरिनदीसमुद्रादीनां मुहूर्तमात्रशयितपुरुषानुभूयमानविवाहपुत्रोत्पादनतदुपलालनादीनामुचितो देशः कालो वा संभवति । न वा तदुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वोचितं निमित्तमस्ति । अतो देशकालनिमित्तानां दुर्निरूपत्वेन बाधितत्वान्मिथ्यात्वमित्यर्थः । स्वाप्नार्थमिथ्यात्वप्रदर्शकसूत्रोपन्यासस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रसाधनदशायामसंगतिमाशङ्क्याह — **स्वाप्नार्थमि**थ्यात्वमिति ।

(परमतपुराणार्थः)

"प्रत्यस्तमितभेदम्" इत्ययं श्लोकः षष्ठांशे सप्तमेऽध्याये योगप्रकरणे केशिध्वजवचनम् । "ज्ञानस्वरूपम्" इति श्लोकस्तु प्रथमांशद्वितीयाध्याये नमस्कारश्लोकः । "परमार्थस्त्वमेवैकः" इतीयं चतुःश्लोकी प्रथमांशे चतुर्थेऽध्याये रोमान्तरस्थानां मुनीनामादिवराहस्तुतौ । "तस्यात्मपरदेहेषु" इति श्लोकः "वेणुरन्ध्रविभेदेन" इति श्लोकश्च द्वितीयांशे चतुर्दशाध्याये आदिभरतश्लोकौ । "यद्यन्योऽस्ति" इति श्लोकस्तत्रैवांशे त्रयोदशाध्याये आदिभरतश्लोकः ।

"सोऽहं स च त्वम्" इति श्लोकस्तत्रैवांशे षोडशाध्याये आदिभरतोपदेशान्ते श्लोकः । "विभेदजनके" इति श्लोकः षष्ठांशे सप्तमाध्याये केशिध्वजस्य योग-प्रकरणान्ते वचनम् । "ज्ञानस्वरूपः" इत्यादि श्लोको द्वितीयांशे द्वादशाध्याये पठितः ।

(मिथ्यात्वलक्षणम्)

शक्तिमदीश्वरादिसंकल्परूपज्ञाननिवर्त्यें इति । शक्तिमान् य ईश्वरः, तत्संकल्परूपज्ञाननिवर्त्ये इत्यर्थः । शक्तिसहकृतज्ञाननिवर्त्ये इति यावत् । **ज्ञानमात्र-निवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वादिति** । अत एव छत्रपादुकादिवैधुर्यरूपनियमसहकृत-सेतुदर्शननिवर्त्यपापादौ नातिव्याप्तिः । **प्रबलभ्रान्तिज्ञाननिवर्त्येति** । निवृत्तिर्हि स्वाभावः; स च कल्पिताकल्पितसाधारणः । ततश्च भ्रान्तिज्ञानेन प्रबलेन 'शुक्तिः (रजतं?)नास्ति' इति कल्पना भवत्येवेति कल्पितोऽभावस्तज्जन्य इति तन्निवर्त्यत्वं सत्यरज-तस्योपपद्यते । यद्वा 'नास्ति' इति प्रतीयमानत्वमेव निवृत्तिः; सा च सत्यरज-तस्यापि संभवतीति भावः । **न तु निवृत्तत्वमितीति** । यद्यपि निवृत्तत्वमित्युक्ते निवर्तिष्यमाणमिथ्यापदार्थाव्याप्तिः, तथापि ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वमिति नोक्त-मित्यत्र तात्पर्यात् । प्रतीयमानत्वयथावस्थितज्ञाननिवर्त्यत्वखण्डद्वयेन ख्यातिबाधपर्यव-सितेन तत्साध्यमसद्विलक्षणत्वे सति सद्विलक्षणत्वं लक्ष्यते; अतस्तदेव हि लक्षणं विवक्षितमिति स्वसिद्धान्तमाविष्करोति — **अनेन लक्षणेन सदसद्वैलक्षण्यं फलित-मित्यादिना** ।

सर्वज्ञत्वादिगुणकत्वेन प्रतीते ब्रह्मणि कथं वाऽध्यास इति । ननु सर्वज्ञस्याध्यासद्रष्टृत्वेन परं विरोधः, न त्वध्यासाधिष्ठानत्वेन; न च सर्वज्ञ-त्वादिगुणकत्वेन प्रतिपन्नत्वं किंचिज्ज्ञत्वाध्यासाधिष्ठानत्वविरुद्धमिति वाच्यम् — अध्यासदशायां तथा प्रतीत्यभावात् । ततश्च कथमयमाक्षेपः ? कथं वा सर्वज्ञत्व-गुणानन्वयेन परिहार इति चेत् - न; सर्वज्ञत्वादिगुणकत्वस्य कल्पितत्वेन कथमध्या-साधिष्ठानत्वमिति चोद्याभिप्रायसंभवात् ।

(अविद्यारूपदोषनिरूपणम्)

एकस्या एवावस्थाद्वयमिति । अंशद्वयमित्यर्थः । **नात्र बहुवचने तात्पर्यमिति** । येन तद्बहुत्वं प्रामाणिकं स्यादिति भावः । **आदितिः**

पाशानिति । अग्नीषोमीयपशौ, "अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु" इति बहुवचनान्तपाशशब्दयुक्तमन्त्रः श्रूयते । स किं पशुगणेषूत्कृष्यते, उत प्रकृतावेव निविशत इति विशये, एकस्मिन् पाशे बहुवचनस्यान्याय्यत्वात् बहुपाशवत्सु पशुगणेषूत्कृष्यत इति प्राप्ते – 'प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणश्चाग्नीषोमीय एव संभवादप्रधानभूतसंख्यानुरोधेनोत्कर्षासंभवात् पाशसंख्या अविवक्षिता ; अतो निर्देशमात्रार्थं बहुवचनमिति, "विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वात् गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्"इति नवमे (पू.मी. ९-३-१५) व्यवस्थापितमित्यर्थः । **प्रकृतिरुच्यत इति शङ्काया**मिति । सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानादिति भावः । **मायां तु प्रकृतिं विद्या**दिति । मायां सदसद्विलक्षणामविद्यां प्रकृतिम्=उपादानं विद्यादित्यर्थः । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यादौ प्रकृतिशब्दस्योपादनार्थत्वदर्शनात् परैरपि तथा व्याख्यातत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । केचित्तु प्रकृतिं मायां मिथ्याभूतां विद्यादित्यर्थ इत्यप्युद्देश्योपादेयभावं वर्णयन्ति । **दोषप्रतिपादनतत्पराणा**मिति । निर्विशेषस्यापि ब्रह्मणः प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं दोषवशादिति वक्तुं प्रवृत्तानाम्, "इन्द्रो मायाभिः" इत्यादीनां न भेदप्रतिपादनेऽपि तत्परत्वं संभवतीति भावः । **सहपठितस्वगतनानात्व**मिति । तथा हि सति सजातीयविजातीययोः संग्रहो न स्यादिति भावः । **उपपाद्यप्रमेयाधिक्याभावा**दिति । जगदुपलब्धिरूपमिथ्यात्वोपपादकप्रकारभेदे सत्यप्युपपादनीयांशभेदाभावादित्यर्थः ।

(अविद्यायां ऐक्यज्ञाननिवर्त्यत्वम्)

अभयम् = अभयार्थमिति । अर्थाभावे "अव्ययम्"[1] इति समासः । ततश्चतुर्थ्याः "नाव्ययीभावात्" इत्यम्भावे रूपम् । **यथोपासनं** हीति । यद्यपि मृषावादिमते ब्रह्मज्ञानं नोपासनात्मकम्, तथापि तुल्यन्यायतया यथाज्ञानं फलमित्येवम्परं तदिति द्रष्टव्यम् । **तद्धेतुभूताविद्ये**ति । मोहहेतुभूतयथावदप्रतिपत्तिलक्षणानवधानरूपेत्यर्थः । **ऐक्यविषयतां ज्ञापयितु**मिति । पारमार्थिकैक्यविषयतां दर्शयितुमित्यर्थः । ततश्च, "आत्मेत्येवोपासीत" इत्युपासनविधिवाक्यनिर्दिष्टमैक्यं स्वरूपोपदेशपरवाक्यप्रमितत्वात् पारमार्थिकमिति भावः । **उपदेशानुगुणमुपासको देवतां प्रत्या**हेति । "तत्त्वमसि" इति छान्दोग्यवाक्य-

---

1. अर्थाभावे यदव्ययमिति· पा०

गतस्यैक्यप्रतिपादनपरत्वादेव, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते" इति जाबालवाक्यं "तद्योऽहं सोऽसौ" इत्यैतरेयवाक्यमपि तदनुगुणं दृश्यत इति भावः। न तु "तत्त्वमसि" इत्युपदेशानन्तरम्, "त्वं वा अहमस्मि" इति देवतां प्रति प्रतिवचनमिति मन्तव्यम्, उभयोरपि भिन्नप्रकरणस्थत्वात्। **आत्मेत्युपासीतेति**। आत्मेति प्रतिपद्येतेत्यर्थः। अत एव हि शांकरभाष्ये, "आत्मेति प्रतिपत्तव्यः" इत्युक्तम्, तस्य सूत्रस्य मृषावादिमते वास्तवात्मत्वसमर्थनपरत्वेन, 'आत्मेत्युपासीत' इत्यात्मत्वेनोपासनसमर्थनपरत्वाभावात्। केचित्तु — वस्तुत आत्मानमेव आत्मेत्युपासीतेत्यर्थः; ततश्च वास्तवात्मत्वसमर्थनद्वारा आत्मोपासनस्य प्रतीकोपासनत्वव्यवच्छेदश्च सिध्यति। तस्य सूत्रस्य वास्तवात्मत्वसमर्थनद्वारा प्रतीकोपासनत्वव्यवच्छेदपरत्वादित्याहुः।

(प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रप्राबल्यम्)

'ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा' इति भाष्यस्यायमर्थः—सकलभेदाभावः प्रत्यक्षविरुद्धः शास्त्रजन्यज्ञानेन कथं विषयीक्रियेत? कथं शास्त्रप्रतिपाद्यः स्यादिति। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। **दुष्टकारणजन्यत्वतदभावौ बाध्यबाधकभावे प्रयोजकाविति शङ्कायामिति**। अयमर्थः — क्वचिन्मूलतूलिभावः, क्वचित् परोक्षत्वादिः, क्वचिद्विपरीतप्राबल्य[दौर्बल्य]हेतुराहित्यलक्षणतुल्यत्वे सति दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाविति। उत्तरत्र सर्वेषां प्रयोजकानां निरसिष्यमाणत्वात्। तुल्यत्वे सति दुष्टकारणजन्यत्वतदभावयोर्बाध्यबाधकभावप्रयोजकत्वे शङ्किते तुल्यत्वस्य प्रयोजकत्वनिराकरणमनुचितमित्याशङ्क्य व्याचष्टे — **तुल्यत्वे सति दुष्टकारणेत्यादि**। **तुल्यशब्दः प्रयुक्त इति**। तुल्यत्वशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः। **तुल्यशब्देनैकदेशोपादानमिति**। तुल्यत्वस्यापि हेतुत्वप्रसक्तिसद्भावेन तन्निषेधार्थं तुल्यत्वशब्देन विशेषणांशोपादानं युज्यत इत्यर्थः। **तुल्यत्वे सतीत्यस्य विवरणं विपरीतप्राबल्यदौर्बल्यकारणाभावे सतीति**। तुल्यत्वशब्देन विशेषणवाचिना विशिष्टोपस्थानं क्लिष्टमित्यस्वरसादाह — **यद्वा अप्रयोजकत्वेनेति**। **तुल्यत्वं दृष्टान्ततयानूदितमिति**। केवलतुल्यत्वमित्यर्थः। तर्हि प्राधान्येन शङ्कितस्य तुल्यत्वे सति दुष्टकारणजन्यत्वतदभावरूपप्रयोजकस्यात्रानुपादानात् तस्याप्रयोजकत्वं न प्रतिपादितं स्यादित्याशङ्क्य, आदिशब्देन तदुपादानमित्याह—**वैपम्यान्तराभावे सतीति**। **विविधविकल्पशब्दः प्रपञ्च-**

विशेषणं भेदविशेषणं वेति । षष्ठीसमासपक्षे प्रपञ्चविशेषणम्; कर्मधारये तु भेदविशेषणमिति भावः । **कार्याविद्येति** । उक्तं हि वाचस्पतिना आद्यवादे— "अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य" इति । तद्व्याख्याने च, "एकाऽनादिर्भावरूपा देवताधिकरणे वक्ष्यते; अन्या च पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारः" इति । शंकरभाष्ये च "एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यासः । तमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" इति भेददर्शनस्याविद्यात्वमाविष्कृतम् । **अन्यपरमिति परस्याभिप्राय इति** । अन्यपरम्, अतो न प्रत्यक्षबाधकमिति परस्याभिप्राय इत्यर्थः ।

(अभेदश्रुतिप्राबल्यम्)

ननु **भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येतेत्यापादनं** न संभवति, तस्येष्टापादनत्वादित्याशङ्क्य, तस्यापि बाध्यत्वे तत्प्रयोजकं दुष्टकारणजन्यत्वमपि स्यादित्यनिष्टापादनमाहेत्याह - **यन्निर्दोषमुक्तमिति** । **दुष्टकारणजन्यत्वेऽनङ्गीकार इति** । ननु - बाध्यत्वं वक्तव्यम्; दुष्टकारणजन्यत्वं च न संभवति; अतः कथं निर्वाह इति चोदिते, सत्यमित्युक्तेर्बाध्यत्वमङ्गीक्रियत एव; दुष्टकारणजन्यत्वं नास्तीति यदुक्तं तदप्यङ्गीक्रियते; यदुक्तं 'कथं निर्वाहः' इति तन्नाङ्गीक्रियत इत्येव वक्तव्यम्; कथं दुष्टकारणजन्यत्वेऽनङ्गीकार इत्युक्तिरिति चेत् - न; 'कथं निर्वाहः' इत्यस्य दुष्टकारणजन्यत्वमपि स्यादित्यत्र पर्यवसानमिति प्रागुक्तादित्वेनादोषात् । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमादिवाक्ये भेदवासनारूपदोषस्य वा तात्पर्यभ्रमरूपपुरुषापराधदोषस्य वा सत्त्वेन दुष्टकारणजन्यत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यम्; दोषाभावेऽप्यप्रमोत्पत्तावप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वप्रसङ्गादिति बोध्यम् । केचित्तु — भेदवासनाजन्यतया भेदप्रत्यक्षस्य बाध्यत्वे ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यभेदज्ञानस्यापि भेदवासनारूपदोषजन्यतया बाध्यत्वं स्यात्; न चेष्टापत्तिः, अपौरुषेयत्वेन निर्दोषत्वस्य त्वयैव प्रतिपादितत्वादित्याशयेन शङ्कत इत्येवं "ननु च" इत्यादिभाष्यावतारिकामाहुः । अस्मिन् पक्षे, 'भेदावलम्बिनः' इत्यादिभाष्यस्वारस्यमस्ति । ग्रन्थस्यानिर्धारितान्यतरबाध्यत्वपरत्वे तत् पीड्येतेत्यादि द्रष्टव्यम् । **प्रमित्युत्पत्तिक्रमादिति** । एतस्य प्रयोगशास्त्रतया प्रतिप्रयोगमावृत्त्यैव बोधकत्वात् प्रयोगभेदाश्रयप्रमितिनिबन्धनं पौर्वापर्यं सुवचमिति भावः । **एकस्मिन् प्रयोगे यौगपद्येनापच्छेदे सतीति** । यदोद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदो भवति, तदा

किं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वेति संशयः। तत्रोभाभ्यां क्रियमाणोऽपच्छेदो नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते। तस्माद्यौगपद्ये निमित्तविघातात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते,

" स्यादेवम्, यदि सापेक्षं कर्तृत्वमुभयोर्भवेत्।
एकैकस्य तु यत्नेन निरपेक्षेण जायते ॥
विच्छेदस्तेन कर्तृत्वं द्वयोः प्रत्येकमस्ति नः। " (शास्त्रदी)

कालमात्रं परमेकम्। अतः प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति (' कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ' इति ?) व्यवस्थापितं षष्ठे (६ - ५ - ४९) " विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते " इत्यत्रेति भावः। ननु " तत्र विप्रतिषेधाद् विकल्पः स्यात् " इति विकल्पस्यैव सिद्धान्तितत्वाद्विरोध इत्यरुचेराह— **विकल्पेनानुष्ठानं** वेति। **पूर्वशास्त्रमुत्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकं किं न स्यादिति**। असंजातप्रतिपक्षतया प्रक्रमस्य प्राबल्यमित्युपक्रमाधिकरणन्यायादित्यर्थः। **निमित्तस्योत्पन्नत्वादिति**। निमित्ते हि सति तन्निमित्तमपि शास्त्रं दुर्वारप्रवृत्तिकमेव, तस्यैव तत्सामग्रीत्वात्। तत्र विरोधिनि जाते सति यदुत्तरं विरोध्यवश्यं जायते तत् पूर्वोपमर्दकतयैवोदेतीति स्वभावसिद्धम्। अतो वस्तुस्वभावादुत्तरं शास्त्रं पूर्वधीस्थोपमर्दनादेव स्वार्थधीकारणम्। पूर्वं तु जायमानं कस्यचिद्विरोधिनो न बाध्यतया नापि बाधकतया जायते; किंतु स्वरूपेणैव। तत्रैकस्मिन् प्रयोगे द्वयोः शास्त्रार्थयोरशक्तेर्यस्योपमर्दस्तस्य बाध्यत्वम्, यस्योपमर्दकत्वम्, तस्याबाधकत्वमेव युक्तमिति भावः। पूर्वसिद्धार्थस्योत्तरशास्त्रेणान्यथाकरणं न संभवतीति श्रद्धालुं प्रति नैमित्तिकशास्त्रप्रतिबन्दीमाह—**किंच यथोदितेति**। **पूर्वसिद्धार्थान्यथाकरणप्रकरणत्वादिति**। प्रकरणं प्रक्रिया; प्रकार इति यावत्। नित्यपूर्वसिद्धनित्यप्रयोगान्यथाकारिपूर्वनैमित्तिकशास्त्रतुल्यशीलत्वादिति भावः। यदि तूत्तरशास्त्रं पूर्वशास्त्रं न बाधेत, नैमित्तिकशास्त्रमपि नित्यशास्त्रं न बाधेतेत्यर्थः। पाठक्रमस्य स्पष्टतया अनुपपादनीयत्वादर्थक्रममुपपादयति — **त्रिवर्गफलत्वेनेति**। **तत्त्वपरस्य हि मुमुक्षेति**। निमित्तपौर्वापर्यान्नैमित्तिकशास्त्रपौर्वापर्यवदधिकारिपौर्वापर्यात् पौर्वापर्यमिति भावः। मुमुक्षानन्तरभाविविचारितवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्यानादिप्रवृत्तकर्मकाण्डादिजन्यनिखिलभेदज्ञानोपमर्दरूपप्रयोजनाय प्रवृत्तत्वाद्वेदान्तवाक्यानामि-

त्यत्र तात्पर्यम् । अतश्च मृषावादिमते कर्मविचारस्य प्राक् प्रवृत्तिनियमाभावात् तद्भेदोपमर्दो न स्यादिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । नन्वपच्छेदन्यायो नावतरतीति वदन्तं प्रति तत्फलस्य दर्शनादिरयुक्तिरसङ्गता; न हि तत्फलभूतनिर्गुणत्वप्रतीतिदर्शनं परसंप्रतिपन्नमित्यत आह—**जक्षत् क्रीडन् रममाण इत्यादि** इति। **निरूपको हि निर्गुणपरब्रह्मवेदनाधिकारी**ति ।

> " निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
> ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥
>
> वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।
> तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥"

इत्युक्तेरिति भावः । **यद्वा यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यानामपी**ति । अस्यां योजनायाम्, "सगुणब्रह्मोपासनपराणाम्" , "ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणाम्" इति वाक्ये वैलक्षण्येन निर्देशस्यास्वारस्यम् । किंच "उपासनपराणाम्" इत्यस्य सर्वेषामुपासनपरत्वादित्यभिप्रायाश्रयणं च क्लिष्टमिति द्रष्टव्यम् ।

(सत्यज्ञानादि समानाधिकरणवाक्यार्थः)

अन्यथा द्व्येकेष्विति हि वक्तव्यमिति । द्वयोरेकस्य च बहुत्वोपजनकत्वादिति भावः । "एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः" इत्यत्रैकशब्दस्यैकत्वसंख्या—प्रधानत्वान्यत्वादिवाचित्वसंभवाल्लक्षणस्य न सम्यक्त्वमित्याशङ्क्य समानपदव्याख्यानत्वादेकशब्दस्य विवक्षितार्थलाभः संभवतीत्यभिप्रायेण समानाधिकरणशब्दयोरर्थमाह—**समानमेकमधिकरणमि**ति । ततश्च, "भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानाम्" इति सामानाधिकरण्यनिरुक्तिव्याख्यानसमये, "एकस्मिन्नर्थे" इत्यस्मिन्नंशे व्याख्यातव्ये समानाधिकरणशब्दव्याख्यानं न संगतमिति शङ्का पराकृता । **समानशब्दसामर्थ्यादेकशब्दः साधारणपर** इति । न चैवमन्योन्याश्रय इति वाच्यम्; परस्परसाहचर्यस्य 'गुरुभार्गवौ' इत्यादावर्थविशेषप्रतिपादकत्वदर्शनादिति भावः । न चैकशब्दस्यैकसंख्यापरत्वे कानुपपत्तिः? नीलोत्पलशब्दयोरेकत्वसंख्याश्रयार्थवृत्तित्वसंभवादिति वाच्यम्; 'बहून्युत्पलानि' इति शब्दयोरेकत्वसंख्याश्रयभूतार्थवृत्तित्वासंभवेन सामानाधिकरण्या-

भावत्सङ्गात्। अत एव, “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इत्यत्रापि समानशब्दार्थभूतमेकत्वमपि साधारणत्वमेव; न तु संख्याविशेषरूपम्; ‘पक्त्वा भुङ्क्ते’ इत्यादौ कर्तुरेकत्वसंख्याश्रयत्वाभावादिति द्रष्टव्यम्। इदं च शङ्कापरिहारव्याजेन; “ननु नीलान्युत्पलानि” इत्यत्र स्पष्टयिष्यते। **पूर्वोक्तार्थः साधीयानिति।** विवक्षितार्थविशेषाणां शाब्दत्वसिद्धेरिति भावः। **तत्स्था समानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरेति।** नन्वेवं विशेषणविभक्तेरैक्यार्थकत्वे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः; षष्ठीतत्पुरुषे लुप्तविभक्त्यर्थे प्रातिपदिकलक्षणावत् विशेषणविभक्त्यर्थे ऐक्ये निषादपदलक्षणाया अङ्गीकर्तव्यत्वात्। तस्माद्विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वमेव; न त्वैक्यार्थकत्वमिति चेत्—न; ऐक्यस्य विभक्त्यर्थत्वेऽपि तत्र प्रातिपदिकलक्षणायां प्रमाणाभावात्। विग्रहसमासयोः समानार्थत्वनियमाभावात्। षष्ठीतत्पुरुषे संबन्धस्य शाब्दबोधे प्रकारतया भानस्यानुभवसिद्धत्वेन तदर्थं लक्षणाश्रयणेऽपि कर्मधारयेऽभेदस्य संसर्गमर्यादया भानस्यैवानुभवसिद्धत्वेन न तत्र लक्षणेत्याशयात्। केचित्तु—“एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः” इत्यस्यैकार्थवृत्तिमद्विभक्तिद्वयवत्त्वमित्यर्थः। ततश्च विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्त्यर्थैक्यात् विशेष्यविभक्त्यर्थानुवादितया साधुत्वमात्रार्थत्वमेव। “विभक्त्यैक्यबोधनं वृत्तिशब्देन विवक्षित” मित्यत्रापि तत्रैव तात्पर्यम्। अत एव ‘घटस्य स्वरूपम्’ इत्यादावपि नातिप्रसङ्गः; तत्र विभक्त्योर्भिन्नार्थत्वात्। नन्वेवं ‘देवदत्तः पचति’ इत्यत्र सुप्तिङोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तिङो यत्नादिरूपातिरिक्तार्थाभिधायित्वादिति चेत्—न; तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारस्यामुख्यत्वादिति वदन्ति।

एकशब्दस्य साधारणार्थत्वमुक्तं विस्मृत्य चोदयति — **ननु नीलान्युत्पलानीति।** **समभिव्याहृतपदान्तरेति।** समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थापिताकारान्तराधिकरणवृत्तित्वमेवैकार्थवृत्तित्वम्; न तु व्यक्तिद्वयावृत्तित्वमित्यर्थः। **नीलत्वानधिकरणेषूत्पलत्वं वर्तत इति।** नीलत्वानधिकरणेष्वेवोत्पलत्वं वर्तत इत्यर्थः। खलेकपोतिकान्यायेन युगपदुपस्थितानामन्वय इति पक्षे आह—**संभवेऽपि विशेषणानामिति।** **प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन सामानाधिकरण्यलक्षणहानिश्चेति।** अत्र केचित्—‘प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन’ इत्येतत् पर्यायत्वे, पदान्तरवैयर्थ्येऽपि हेतुः;

अतः काकाक्षिन्यायेन पूर्वत्राप्यन्वयो वक्तव्यः; एवमुत्तरत्रापि । न च सत्यत्वज्ञानत्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानां भेदस्य सत्त्वात् कथं पर्यायत्वमिति वाच्यम्, सत्यत्वादीनां शुद्धादन्यत्राभावेन सत्यादिवाक्यानां लक्षणया स्वरूपमात्रपरत्वेन शुद्धेऽपि तदसिद्ध्या प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन पर्यायत्वं स्यादिति वदन्ति । अन्ये तु पर्यायत्वमन्यूनानतिरिक्तार्थत्वम्; विशेषणतो विशेष्यतश्चानतिरिक्तार्थकत्वम् । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावमात्रं न हेतुः; भिन्नविशेष्याभिप्रायेण प्रयुक्तयोर्घटकुम्भशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेऽप्युक्तपर्यायत्वाभावात्; अतः सामानाधिकरण्यलक्षणहानावेव हेतुरिति वदन्ति ।

अत एव जगत्कारणत्वेति । यत एव सत्यज्ञानादिशब्दानामनृतजडपरिच्छिन्नविरोधिस्वरूपोपस्थापकत्वम्, अत एव सत्यज्ञानादिपदैः कारणत्वशङ्कितानृतजडादिभ्रान्तिव्युदासः क्रियत इत्यर्थः । **व्यावृत्त्यभेदेन यथा न पर्यायत्वमिति ।** कार्ष्ण्यरक्तिमादीनां भिन्नतया तत्तदवच्छिन्नव्यावृत्तीनां (प्रवृत्तिनिमित्तानां) भेदात् यथा अपर्यायत्वमर्थवत्त्वं चेत्यर्थः । न चानृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तीनामपर्यायत्वसिद्ध्यर्थं भेदस्याभ्युपेतत्वे कथमेकार्थत्वं सिध्येदिति वाच्यम्, पदार्थोपस्थितिदशायां व्यावृत्तीनां भानेऽपि वाक्यार्थप्रतीतिदशायां तत्तद्व्यावृत्त्युपलक्षितस्वरूपमात्रस्यैव प्रतीयमानतयैकार्थत्वाविरोधात् । न च वाक्यार्थप्रतीतिदशायामपि व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं भासतामिति वाच्यम् — शौक्ल्यस्वरूपमात्रबुभुत्सायामेव कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तमित्युत्तरस्यावतीर्णतया अस्य वाक्यस्य स्वरूपातिरिक्तार्थप्रतिपादकत्वासंभवात् । अत एव सत्यज्ञानादिवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरतया व्यावृत्तिवैशिष्ट्याबोधकत्वम् । अत एव संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणमखण्डार्थत्वं युज्यत इति भावः । केचित्तु— अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तिवैशिष्ट्यं सत्यज्ञानादिवाक्ये भासत एव । न चैवं संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणमखण्डार्थत्वं भज्येतेति वाच्यम् — अभिन्नविशेषणविशेष्यार्थस्वरूपाखण्डार्थत्वस्य वैशिष्ट्यगोचरत्वेऽप्यविरोधात् । सत्यपदजन्यप्रतीतिविषययोरेव विशेषणविशेष्ययोर्वस्तुतो भेदरहितयोर्व्यावृत्तिब्रह्मस्वरूपयोरेव ज्ञानपदजन्यप्रतीतिविषयविशेष्यविशेषणत्वात् । ब्रह्मस्वरूपाया अनृतव्यावृत्तेर्जडव्यावृत्तिरूपत्वे विशेषणयोर्व्यावृत्त्योर्भेदाभावात् । न चैवमेकप्रवृत्तिनिमित्तकतया पर्यायत्वं स्यादिति

वाच्यम् , अन्यूनानतिरिक्तार्थकत्वस्यैव पर्यायशब्दार्थतया स्वावृत्तिविशेषणविशेषणभूतानां भिन्नभिन्नानां प्रतियोगिनां भानेन पर्यायत्वस्याप्रसक्तेरिति वदन्ति ।

ननु शक्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वावश्यंभावात् शक्त्या पदजन्यब्रह्मस्वरूपोपस्थितेरपि शक्यतावच्छेदकीभूतसत्यत्वादिप्रकारकत्वप्रसङ्गेन वाक्यस्याखण्डार्थत्वभङ्गप्रसङ्गः ; अतोऽनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपोपस्थितिरपि लक्षणयैवेत्यभ्युपगन्तव्यमित्यरुचेराह — लक्षणाभ्युपगमेऽपीति । **समानविभक्तिबलादैक्यतात्पर्यनिश्चय** इति । इदमुपलक्षणम् । लक्षणावाक्यत्वात् ब्रह्मस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **सर्वपदानां लक्षणा न दोष** इति । सर्वप्रातिपदिकानामित्यर्थः । विभक्तेरैक्यार्थाया लक्षकत्वाभावात् । यद्वा विभक्त्यर्थस्यैकत्वस्य संसर्गप्रतीतौ वाक्यस्याखण्डार्थत्वभङ्गप्रसङ्गात्तस्य सत्यत्वादितुल्यशीलत्वात् । न चैवं समानविभक्तिबलादैक्यतात्पर्यनिश्चय इति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्—प्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरत्वेन ब्रह्मस्वरूपमात्रे तात्पर्यावगमादिति तदभिप्रायादिति वर्णयन्ति । “ सत्यज्ञानादिगुणाः प्रतीयन्ते ” इति परिचोदिते सति, “ नेत्युच्यते ” इति वदतः प्रतीत्यपलापदोषः स्यादित्याशङ्क्याह—**नेत्युच्यत इति वदतोऽयं भाव** इति । **सर्वपदानामेकाभिधेयपर्यवसानमिति** । एकस्य पदस्याभिधेयम् [एकाभिधेयम् । तत्र पर्यवसानम् ?] एकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वमित्यर्थः । **न तु वाक्यस्येत्यर्थ** इति । न त्वेकवाक्यार्थपर्यवसायित्वमेव पदानामखण्डार्थत्वमित्यर्थः । तथा सति सर्ववाक्यमप्यखण्डार्थं स्यादिति भावः । **पदानामेवैकार्थपर्यवसायित्वमिति** । एवकारो भिन्नक्रमः । पदानामेकप्रातिपदिकार्थपर्यवसायित्वमेवाखण्डार्थत्वम् ; न त्वेकप्रधानार्थपर्यवसायित्वमात्रमित्यर्थः । ततश्च पदानामेकार्थपर्यवसायित्वे वाक्यस्यापि तदस्त्येव ; वाक्यस्यैकार्थपर्यवसायित्वे पदानामपि तदस्त्येव ; पदव्यतिरेकेण वाक्यस्याभावादिति शङ्का प्रत्युक्ता । **कृत्स्नवाक्येनेति** । ‘ विशेषणभेदेन अर्थभेद’ इत्यंशेन विशेषणमात्रपरत्वे दूषणमिति भावः । **विशेषणभेदेनेति** व्याख्येयं पदम् । **युगपदभिधानपक्षे दूषणमुक्तं भवतीति** । इदमुपलक्षणम्, क्रमेणाभिधानपक्षे विशेषणान्तरान्वयो बोध्यत इति द्वितीयविकल्पेऽन्योन्यसमवायरूपदूषणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **सामानाधिकरण्यलक्षणासिद्धिरि-**

त्यर्थ इति । एकवस्तुमात्रपरत्वरूपसामानाधिकरण्यलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । **चोद्यद्वयमभिप्रेतमि**ति । अत्र केचित्—पदान्तरवैयर्थ्यमात्रस्य पर्यायत्वस्य चैकवस्तुमात्रपरत्वरूपसामानाधिकरण्येऽवश्यंभावमाशङ्क्य एकवस्तुमात्रपरत्वेऽप्यपर्यायत्वं पदान्तरावैयर्थ्यं च संभवतीति पदान्तरवैयर्थ्यपर्यायत्वरूपदूषणद्वयप्रसङ्गस्यैव परिहरिष्यमाणतया दूषणद्वय एव तात्पर्यम् । ततश्चैकवस्तुमात्रपरत्वे पर्यायत्वं पदान्तरवैयर्थ्यं च स्यात् । तस्य कथंचित्परिहारे एकवस्तुमात्रनिष्ठत्वरूपसामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्ग इत्येवंपरतया टीकाग्रन्थोऽपि योजनीय इति वदन्ति । **व्युदासस्तु फलित** इति । अयं भावः—यद्यपि सत्यपदोपस्थापितस्वरूपव्यतिरिक्तं न पदान्तरेण प्रतिपाद्यते, अथापि सत्यपदेनैवानृतभ्रान्तिव्युदासः; ज्ञानपदेनैव जडभ्रान्तिव्युदासः; अनन्तपदेनैव च परिच्छिन्नभ्रान्तिव्युदासः; अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्त्युपस्थितेस्ततत्पदाधीनत्वात्; तत्तद्व्यावृत्तिपूर्वकस्वरूपोपस्थितेरेवानृतजडपरिच्छिन्नभ्रान्तिव्युदासकत्वात् । यथा अभिज्ञाभ्यामवगतस्वरूपस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेन विषयकृतविशेषाभावेऽपि कालद्वयप्रतिसंधानादिलक्षणकारणकृतोऽभिज्ञाद्वयानिवर्त्यभेदभ्रमनिवर्तकत्वलक्षणो विशेषः प्रत्यभिज्ञायां दृश्यते, एवं सत्यपदजन्योपस्थितेरनृतप्रतिसंधानपूर्विकाया एवानृतभ्रान्तिनिवर्तकत्वम्; जडप्रतिसंधानपूर्विकाया एव ज्ञानपदजन्योपस्थितेर्जडभ्रान्तिनिवर्तकत्वमित्येवमनृतजडपरिच्छिन्नव्युदासः फलित इति भावः । **प्रयोजकरूपेणे**ति । अनेकपदार्थसंग्राहकानृतत्वाद्याकारेणेत्यर्थः ।

(**एतस्य कारणत्वानुवादेन**) **लक्षणपरत्वादि**ति । लक्षणत्वविधिपरत्वादित्यर्थः । **उपलक्षणं नाम चन्द्रस्ये**ति । मायाशबलसगुणब्रह्मगतं कारणत्वं तदनुगतस्य लिलक्षयिषिताखण्डचैतन्यस्य तटस्थतयोपलक्षणम्, शाखाग्रमिवात्तन्निष्ठं चन्द्रमसः । तस्य प्रकृष्टप्रकाशत्वमिव सत्यज्ञानानन्दरूपं स्वरूपलक्षणम् । न चावश्यमपेक्षितेन सत्यज्ञानानन्दत्वरूपस्वरूपलक्षणेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेर्जगत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणं व्यर्थम्; चन्द्रादौ तु 'प्रकृष्टप्रकाशः' इत्यनेनैव स्वरूपे प्रतिपन्नेऽपि तद्दिदृक्षया चन्द्रबुभुत्सोर्गगने सर्वतश्चक्षुर्विक्षेपे क्लेशः स्यात्, स मा भूदिति देशविशेषे चक्षुर्नियमनार्थतया तटस्थलक्षणमुपयुज्यत इति वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्—प्रकरणोपपदादिसंकोचकभावेन विविधपरिच्छेदपरिपन्थिनिरतिशयबृहत्त्ववाचिब्रह्म-

शब्दार्थस्य निष्प्रपञ्चस्य लिलक्षयिषितस्य ब्रह्मणः 'यद्रजतमभात् सा शुक्तिः' इतिवदध्यारोपापवादन्यायेन 'यत्प्रपञ्चविवर्तोपादानं तद्ब्रह्म' इति निष्प्रपञ्चत्वसिध्यर्थं जगदुपादानत्वस्य ब्रह्मणि वक्तव्यत्वेन तटस्थलक्षणसाफल्यात्; स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थतया स्वरूपलक्षणस्याप्यावश्यकत्वमिति हि मृषावादिनां मतमिति भावः।

मुख्यार्थत्वमुत्तरत्राभिधास्यन् इति। आनन्दमयाधिकरण इति शेषः। **सा चात्र लक्षणावृत्तिर्विवक्षितेति**। इदं तु 'तात्पर्यादागता' इति पक्षे बोध्यम्, लक्षणाबीजस्य तात्पर्यस्यैव लक्षणात्वासंभवात्। **अन्यैश्च संमतमित्यर्थ** इति। "क्तेन च पूजायाम्" इति षष्ठीसमासनिषेधात् भूतक्तान्तेन, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तृतीयासमास इति भावः। **तात्पर्याविरुद्धेति**। यत्र कचिदिति शेषः। न हि तात्पर्याविरुद्धस्थले मुख्यार्थः स्वीकृत इत्येतावता तात्पर्यविरुद्धस्थलेऽपि मुख्यार्थ एव स्वीकर्तव्य इति निर्बन्धोऽस्तीति भावः। **अभ्युपगमहेतुसद्भावादभ्युपगमः फलित** इति। वस्तुगत्याभ्युपगमाभावेऽप्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यमिति भावः।

(सर्वलाक्षणिकत्वे प्राभाकरोदाहरणम्)

भाष्ये—**अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वाल्लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यत इति**। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ हि स्वर्गकामरूपनियोज्यं प्रति क्रिया लिङ्शब्देन कार्यतया बोधयितुमशक्या। कामी हि काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनमेव कार्यतया अवैति; न तु व्यवहितसाधनम्। क्रियारूपसाधनं तु अस्थायित्वेन काम्याव्यवहितसाधनत्वाभावान्न कामिनियोज्यान्वययोग्यम्। तस्मात् फलपर्यन्तस्थाय्यपूर्वमेव लिङो वाच्यमिति सिद्धे, लोके क्रियारूपे कार्ये प्रयुज्यमाना लिङ् लाक्षणिक्येव, नानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादिति हि प्राभाकरैरभ्युपगम्यत इति भावः। **तदन्विताभिधायिनामिति**। निमीलनपदलाक्षणिकार्थान्विताभिधायिनामित्यर्थः। **तत्कार्यसमर्पकपदलाक्षणिकत्व** इति। लाक्षणिकत्वे प्राप्नुवति तद्धेतुनान्येषामपि लाक्षणिकत्वमित्यर्थः; न तु हेतुहेतुमद्भाव इति भ्रमितव्यम्, तस्याप्रसक्तेः। न हि पदान्तरलाक्षणिकत्वं पदान्तरलाक्षणिकत्वे प्रयोजकम्; अपितु मुख्यार्थासंभव एव। ततश्च क्रियातिरिक्तकार्यरूपमुख्यार्थासंभवेन क्रियातिरिक्तकार्यप्रतिपादकलिङः क्रियाकार्य-

प्रतिपादने लक्षणावदितरपदानामपि क्रियातिरिक्तकार्यान्वितरूपमुख्यार्थासंभवेन तदर्थप्रतिपादकानां क्रियान्वितार्थप्रतिपादने लक्षणावश्यंभाव इति भावः । अत एव वक्ष्यति — **विशिष्टस्थायिकार्यैकदेशपरत्वप्रहाणम्ये यदि । किं विशिष्टकार्यैकदेश** इति । कारकविशिष्टं यत्कार्यं तस्यैकदेशो विशेषणं विशेष्यं च, तच्छक्तमित्यर्थः । इदं च कारकपदानां क्रियापदानां च साधारणमिति भावः । **लिङादिः कार्यमात्रपरः स्यादिति** । ननु लोके कार्यत्वाश्रयस्य क्रियास्वरूपस्य प्रकृत्युपात्तत्वात् कार्यत्वमात्र एव लिङादेः शक्तिः ; यथा एकवचनादीनामेकत्वादिसंख्यामात्रवाचित्वम् ; न तु तदाश्रयवाचित्वम्, तस्य प्रकृत्युपात्तत्वात् । ततश्च लिङादेः कार्यत्वमेवार्थः । ततश्च प्रकृत्युपात्तक्रियायाः प्रत्ययोपात्तकार्यत्वस्य च धर्मधर्मिभावेनान्वय इति लौकिकवाक्यमर्यादा । वेदे तु कार्यत्वाश्रयस्यापूर्वस्यान्यतो लाभासंभवात् कार्यत्वविशिष्टकार्यस्वरूपाभिधायित्वं वक्तव्यम् । ततश्च यदि विशिष्टाभिधायी लिङादिः, ततोऽपूर्वमेवाभिदध्यात्, न क्रियाम् । अथ विशेषणाभिधायी, ततः क्रियागतमेवाभिदध्यात्, नापूर्वगतम् । अतो लोकवेदसाधारणस्यार्थस्यैकस्यालाभा (भावा) दुभयत्रापि शक्तिकल्पने गौरवाल्लौकिकपदानुसारेण वैदिकपदस्यामुख्यार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् कार्यमेव मुख्योऽर्थः ; लोके तु लक्षणया कार्यत्वं प्रतिपाद्यत इत्येवं लिङादेर्लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपीतरेषां लौकिकपदानां लक्षणायां हेत्वभावात् । न हि वैदिकस्य लिङादेर्लौकिकलिङादिगतव्युत्पत्तिविरुद्धव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनवत् तदतिरिक्तवैदिकपदेषु लौकिकपदगतव्युत्पत्तिविरुद्धव्युत्पत्त्यन्तरमस्ति ; कार्यान्विताभिधायित्वस्य लिङादिव्यतिरिक्तलौकिकपदेष्विव लिङादिव्यतिरिक्तवैदिकपदेष्वप्यविशिष्टत्वात् । इयांस्तु विशेषः— लोके क्रियारूपं कार्यम् ; वेदे तु तदतिरिक्तम् । कार्यान्विताभिधायित्वं तु सर्वसाधारणम् । यदि व्यक्तिभेदमात्रेण व्युत्पत्त्यन्तरम्, तदा 'गामानय', 'गां बधान' इत्यादीनामपि प्राथमिकव्युत्पत्तिविरुद्धव्युत्पत्त्यन्तरं कल्पनीयं स्यादिति चेत्— सत्यम्, सर्वत्र कार्याभिधाय्येवायं लिङादिशब्दोऽस्तु । स यदा क्रियापरो भवति, तदा तत्स्वरूपस्य प्रकृतित एव प्राप्तत्वाद्विशेषणपरो भवति । तद्यथा—"दण्डी प्रैषानन्वाह" इति विशिष्टाभिधाय्यपि दण्डिशब्दो विशेषणपरो भवति ; नापि लक्षणा । ततश्च कार्यवचनः शब्दो यदा क्रियायां प्रयुज्यते, तदा कार्यत्वरूपविशेषणपरत्वं श्रुतिवृत्त एव सन् प्रतिपद्यते । नैतावता लक्षणा भवतीत्युभयत्रापि

मुख्यत्वमेव । यस्तु वदति—नन्वेवं सति कार्यसामान्यवाचित्वे कामाधिकारेऽपि समानपदोपात्तो धात्वर्थ एव कार्यतया अभिधेयः स्यादित्यपूर्वाभिधानमुत्सादेत्; तेन यदैव कामिनियोज्यसंबन्धादपूर्वाभिधायित्वमवगतम्, तदैव तन्निर्वाहार्थं क्रियालाक्षणिकत्वमध्यवसितमिति—स एवमनुशासितव्यः—हन्त तर्हि किं नाश्रौषीः, 'यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईश्वरका(का)रास्तस्य मुद्गशष्कुलाः' इति; यो हि नियोज्यसंबन्धो लिङ्शब्दं कार्यत्ववाचिनमवगतमपि तत उद्धृत्यापूर्वं नयति, स कथं कार्यसामान्यवाचिनमपूर्वं नेतुं न क्षमते । तस्मात् कर्तव्यतासामान्यवाची सन्नपि यत्र फलकामस्य नियोज्यत्वं तत्र तद्बलेनापूर्वमभिधत्ते; अन्यत्र समानपदोपादानात् क्रियाम् । अतः कार्यसामान्यवाचित्वाल्लिङ्शब्दस्यापूर्वक्रिययोः साधारणत्वान्न क्वापि लक्षणा समाश्रयणीया स्यात् । एवमपि लौकिकवाक्ये लक्षणां लिङादेरभ्युपगच्छता तदितरपदानां कुतो लक्षणा नाभ्युपगम्येति सर्वपदलक्षणावादिनां गुरुवादिनामाशयः ।

उक्तैरुपपत्तिसहितैः श्रुतिवाक्यैरिति । अत्र केचित् — अत इत्यस्य 'उक्तेभ्यो हेतुभ्यः' इत्युपसंहाररूपत्वमेव । अन्यथा 'उपपत्तिसहितवाक्यैरिदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः' इत्यन्वयस्य क्लिष्टत्वं स्यात्, वाक्यानां वेदान्तानां च भेदाभावादिति वदन्ति ।

(प्रत्यक्षस्य सन्मात्रग्राहित्वम्)

अव्यवहितं वृत्तं परित्यज्य व्यवहितवृत्तकीर्तनमनुचितमित्याशङ्क्याह—**शास्त्रप्रत्यक्षविरोध** इति । संगतिप्रदर्शनार्थं व्यवहितकीर्तनमिति भावः । **विरोधाभ्युपगमेऽपीत्यर्थ** इति । न च **च**शब्दस्याप्यर्थत्वे पूर्वोक्तसमुच्चयार्थत्वविरोध इति वाच्यम्, अपेरपि समुच्चयार्थत्वसंभवेन विरोधाभावात् । ननु 'विरोध एव न दृश्यते' इत्ययुक्तम्, विरोधप्रतिपत्तेर्दुरपह्नवत्वात् हेतुवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्याह—**अविरोधं प्रतिजानीत** इति । 'निर्विशेषसन्मात्रग्राहित्वात्' इत्यस्य व्यधिकरणतया अहेतुत्वशङ्कां निवर्तयति—**हेतुमाहे**ति । प्रत्यक्षं न शास्त्रविरुद्धं निर्विशेषसन्मात्रग्राहित्वादिति भाष्याभिप्राय इति भावः । **प्रतीतेर्भ्रान्तिरूपत्वसंभवा**दिति । सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षे विलक्षणविषयविषयकत्वप्रतीतेरित्यर्थः । न तु भेदप्रतीतेरित्यर्थः ; तथा हि सति सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षवादविरोधापत्तेः; तच्छङ्काया विलक्षणेत्यादिभाष्य-

ग्रन्थादनिवृत्तेश्च ; भ्रान्तेरपि विलक्षणव्यवहारहेतुत्वात् । '**तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात् प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवृत्तित्वात्**' इति भाष्यस्यायमर्थः—प्रत्यक्षज्ञानं किं युगपदेव व्यवहारद्वयमुत्पादयति, उत क्रमेण? नाद्य इत्याह — **तयोरिति** । भिन्नकालं यत् ज्ञानं प्रतियोगिस्मरणादिरूपं तत्फलत्वादित्यर्थः । एकस्मिन् काले प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिरपेक्षयोर्द्वयोर्व्यवहारयोरुत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**प्रत्यक्षज्ञानस्य चेति** । न च पश्चादुत्पन्नप्रत्यक्षज्ञानान्तरेण भेदव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम्, पश्चादुत्पन्नस्य प्रत्यक्षत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । **किं युगपदुभयग्राहीति** । युगपद्व्यवहारद्वयोत्पादकमित्यर्थः ; भाष्यानुरोधात् , 'युगपद्वा क्रमेण वा मूलं स्यात्' इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्याच्चेति द्रष्टव्यम् । **असाधारणव्यवहारेऽपि घटस्य पटाद्व्यावृत्ततया प्रतीतौ** अपेक्षितायामिति शेषः । **प्रत्यक्षस्य स्वरूपमात्रविषयत्वे कथं भेदव्यवहारसंभव** इति । स्वरूपमात्रविषयत्वे घटादिस्वरूपाविषयत्वे कथं घटादिरूपभेदव्यवहारसंभव इत्यर्थः ।

(भेददूषणम्)

ननु घटादिस्वरूपमात्रग्रहणस्य प्रतियोगिज्ञानादिसापेक्षत्वाभावात् घटादिस्वरूपस्य प्रत्यक्षविषयत्वे काऽनुपपत्तिरिति चेत् , उच्यते—इन्द्रियव्यापारानन्तरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतो भिन्न एव प्रतीयते, तत्र तदितरभेदे संशयविपर्ययादर्शनात् । तत्र च भेदस्य प्रतियोगिसहोपलम्भनियमवतो न प्रत्यक्षेण ग्रहणसंभवः, देशकालादिव्यवधानेनासंनिकृष्टानामपि प्रतियोगिनां संभवात् । तस्मात् प्रत्यक्षायोग्यस्य प्रतियोगिनः प्रतिभासो भ्रान्तिरूप इति तदेकवित्तिवेद्यस्य भेदस्य भेदैकवित्तिवेद्यस्य घटादेश्च भ्रमैकविषयत्वात् प्रत्यक्षं निर्विशेषसन्मात्रग्राह्येव; न घटादिस्वरूपग्राहीति मृषावादिनामाशयात् ।

सर्वस्माद्भेदव्यवहारप्रसक्तिर्नानिष्टा स्वरूपभेदवादिनः, स्वरूपग्रहणानन्तरं प्रतियोगिनः स्मरणे सति व्यवहारस्येष्टत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**प्रतियोगिनिरपेक्षभेदव्यवहारप्रसक्तेरिति** । **स्वरूपग्रहणस्य शब्दव्युत्पत्तीति** । अतिरिक्तभेदपक्षेऽपि भेदस्वरूपग्रहणस्येत्यर्थः । **तथा प्रतियोगिग्रहण(स्मरण)मपीति** । स्वरूपानतिरिक्तभेदपक्षेऽपीति शेषः । अतिरिक्तभेदवादिनैयायिकादिपक्षे व्युत्पन्न-

शब्दस्मरणादिर्भेदव्यवहार एव कारणम्, न तु भेदज्ञाने; तथाप्यस्मन्मते प्रतियोगि-ग्रहणादिकमपि भेदव्यवहार एवेति भावः। **स्वरूपभूतं भेदान्तरमिति**। न च स्वरूपभूतत्वभेदान्तरत्वयोर्विरोध इति शङ्कनीयम्, काल्पनिकभेदमादाय भेदान्तरत्व-धर्मधर्मिभावोपपत्तेरिति भावः। ननु व्यक्त्यन्तरानभ्युपगमान्नानवस्थेत्यरुचेराह—**किंच शब्दान्तरेण धर्म इत्युक्तमिति**। कल्पितभेदमादाय धर्मधर्मिभावोपपादने घटस्यापि घटाश्रयत्वप्रसङ्गः। अत कल्पितभेदमादाय धर्मधर्मिभाव उपपद्यत इति वदता स्वरूपपक्षं परित्यज्य धर्मपक्ष एवावलम्बितः स्यादित्यर्थः। **घटस्य भेद-व्यवहारे कृत इति**। अनुगतस्य भेदाख्यधर्मस्याभावात् भेदशब्दो यस्यां व्यक्तौ गृहीतसंगतिकस्तत्रैव प्रयुज्येत, नान्यत्रेत्यनुगतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। **धर्मश्चेत् पूर्वदोष इति**। व्यावृत्तधर्मत्वेऽनुगतव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः। **सन्मात्रमङ्गीकृतं स्यादिति**। तस्यैवानुवृत्तस्वरूपत्वादित्याशयः। **धर्मपक्षे पूर्ववदिति**। न च प्रमे-यत्वे प्रमेयत्ववत् अनुवृत्तभेदरूपधर्मस्य स्वपरनिर्वाहकत्वान्नानवस्थादोष इति वाच्यम्, तस्याप्यसंप्रतिपत्तेरिति भावः। **तत्खण्डस्यापि तथा स्यादिति**। द्विधाभूतस्यापि द्विधाभावः स्यादिति भावः। भाष्ये — **तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्तस्यापीति**। 'भेदस्तद्धर्मः' इति शेषः। ततश्च तस्यापि भेदस्तद्धर्मः, तस्यापि भेदस्तद्धर्म इत्यनवस्थेत्यर्थः। भाष्ये — **भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्म** इत्यत्र षष्ठ्यन्तत-च्छब्देन 'भेदे च' इत्यव्यवहितपूर्वनिर्दिष्टस्य भेदरूपधर्मनिष्ठस्य स्वरूपप्रतियोगि-कस्य द्वितीयभेदस्य ग्रहणसंभवे व्यवहितस्य प्रथमभेदस्य ग्रहणमन्याय्यम्, तथाहि सति 'भेदस्तद्धर्मः' इत्युक्तेरेवोचितत्वेन 'तस्य भेदः' इति निर्देशस्य व्यर्थत्वाच्चे-त्यपरितोषादाह—**यद्वा धर्मस्य स्वरूपाद्यो भेद इति**। प्रथमपक्षे 'तस्यापि भेदस्तद्धर्मः' इति वाक्यखण्डेन भेदधर्मिकभेदान्तरसिद्धिमात्रम्; द्वितीयपक्षे 'तस्यापि भेदस्तद्धर्म' इत्यनेन भेदधर्मिकभेदेऽपि भेदसिद्धिरिति विशेषः। **जात्यादिधर्म-विशिष्टवस्तुग्रहणे सतीत्यत्र** भाष्ये आदिशब्देन धर्मित्वप्रतियोगित्वधर्मधर्मित्वानां ग्रहणमित्याह—**त्रिधा च तदित्यादिना**। घटस्य पटात् भेदज्ञाने हि त्रीणि कारणानि—घटपटरूपधर्मिप्रतियोगिज्ञानमेकम्; भेदतदाश्रयरूपधर्मधर्मिज्ञानं द्विती-यम्। विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वात् घटस्य पटव्यावृत्त[त्व]घटत्वा-श्रयत्वज्ञानं तृतीयमिति पर्यवसितोऽर्थः। न च धर्मिप्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञान-

हेतुत्वेऽपि धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात् कथमन्योन्याश्रयः? धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञाने परं भेदज्ञानापेक्षा, न धर्मिप्रतियोगिज्ञान इति वाच्यम्, भेदज्ञानात् प्राक् प्रतियोगित्वत्वादिविशिष्टप्रतियोगित्वादिप्रकारकज्ञानाभावे प्रतियोगित्वादिविशिष्टप्रतियोगिविशेषणकभेदप्रत्ययाभावेन प्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्। अत एव भेदतदाश्रययोरपि धर्मधर्मिणोर्धर्मधर्मित्वेन ज्ञानाभावे विपरीतधर्मधर्मिभावप्रतीतिप्रसङ्गेन तेन रूपेण धर्मधर्मिज्ञानमपेक्षितमित्यत्र तात्पर्यात्।

अथ बाधकप्रमाणमुपन्यस्यतीति। न केवलं साधकाभावः; बाधकमप्यस्तीति **किंचशब्दार्थ** इत्यर्थः। न च 'भेदः स्वरूपं धर्मो वा' इत्यादिबाधकं प्रागप्युपन्यस्तमिति वाच्यम्, तस्य तर्करूपत्वेन प्रमाणत्वाभावादित्यत्र तात्पर्यात्। **विपरीतोपाधिसद्भावाच्चेति**। साध्यविपर्ययरूपसत्यत्वप्रयोजकाबाधितत्वसत्त्वादित्यर्थः। **किं संवादफलभूता, उत बाधफलभूतेति**। पटसत्त्वग्राहि प्रमाणं संवादः; तदसत्त्वग्राहि प्रमाणं बाधः। भावग्राहि प्रमाणं संवादः; अभावग्राहि प्रमाणं बाधः। फलत्वं च विषयत्वमेव। घटादौ दृष्टा पटव्यावृत्तिः पटसत्त्वग्राहिप्रमाणरूपसंवादफलभूता, उत पटाभावप्रतीतिलक्षणबाधफलभूता वेति भवन्त एव विमृशन्त्वित्यर्थः। [1]पटव्यावृत्तेः पटसत्तारूपत्वे हि संवादफलत्वशङ्कापि स्यात्; अभावरूपत्वे च बाधितत्वमकामेनापि (अकामेऽपि?) सिध्यतीति भावः। ननु 'घटोऽस्ति' इति पटाभावसिद्धिमात्रेण पटादीनां कथं बाधितत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य बाधफलभूताभावव्यतिरेकेण बाधितत्वस्याभावात् बाधफलभूतोऽभाव एव बाधितत्वमित्यभिप्रायेणाह — **रज्जौ भूदलनादीनामभाव** इति।

(सदनुभूत्योरैक्यम्)

भेदस्य भ्रान्तिसिद्धत्वमपिना समुच्चीयत इति। न **प्रमाणपदवीमनुसरति** = भ्रान्तिसिद्धः इति हि तस्यार्थो वर्णितः। ततश्च विषयविषयिभावो भेदश्च भ्रान्तिसिद्ध इत्यर्थ इति भावः। यद्यप्यपिना भेदः समुच्चीयत इति विवक्षितार्थसिद्धिः, तथापि फलितमादाय तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। भाष्ये —

---

1. पटव्यावृत्तेर्घटसत्तारूपत्वे. पा. घटव्यावृत्तेः पटसत्तारूपत्वे. पा.

तस्मात् सदनुभूतिरेवेति । ननु घटादिकमपि सदनुभूतिभ्यामभिन्नमेव स्यात्, भेदस्य दुर्निरूपत्वादिति चेत् — न, एतस्याभ्युच्चयमात्रत्वेनैतदनिरूपणस्यादोषत्वात् ।

(अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वम्)

किंचशब्दसमुच्चितादन्यस्येति । यदि प्रत्यनुमाननिरासः किंचशब्देन समुच्चीयते, तदा 'अनुभवापेक्षा च' इति चशब्देनानुमानान्तरं समुच्चीयते । यदि चानुमानान्तरं किंचशब्देन समुच्चीयते, तदा अनेन चशब्देन प्रत्यनुमाननिरासः समुच्चीयत इत्यर्थः ।

क एवं नियामक इत्यत्राहेति । ज्ञानस्य सत्तया प्रकाशककोटिनिवेशः कुत इति शङ्कानिवारकं प्रागुक्तोपसंहारपरं **तस्मादिति** पदमिति भावः । **अस्मदुक्तहेत्वोः सोपाधिकत्वनिरासाच्चेति** ; ज्ञानं परप्रकाश्यं, वस्तुत्वात् भासमानत्वाद्वेति हेत्वोः स्वसत्तया प्रकाशमानत्वाभावस्य परोद्भावितोपाधेर्निरासादित्यर्थः । **स्वस्मै भासत्वादिति** । या ज्ञातता यत्पुरुषवेद्या सा तदीयज्ञानजन्येति व्याप्त्या स्वीयमेव ज्ञानमनुमीयते, नान्यदीयमिति भावः ॥

असाधारण्यप्रतिक्षेपः फलित इति । पुरुषविशेषासाधारण्येत्यर्थः । अयमर्थः, 'अनुभूतिव्यतिरेकी विषयधर्मः' इत्युत्तरग्रन्थे स्पष्टः । **ये पुनर्द्वित्वादिकं नाभ्युपगच्छन्तीति** । यादृशादपेक्षाबुद्धिविषयाद्द्वित्वाद्युत्पत्तिः, तादृशापेक्षाबुद्धिविषयवस्तुविशेषोपलम्भ एव द्वित्वादिव्यवहारं जनयति, न द्वित्वादिरूपं किंचिदस्तीति सिद्धान्तिमते प्रतिबन्दी न संभवत्येवेत्यर्थः । **आत्ममनःसंयोगे व्यभिचारः स्यादिति** । क्षणिके आत्ममनः संयोगविशेष इत्यर्थः । **दृष्टान्तश्च साधनविकल इति** । सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वादिति भावः । **तदबुभुत्सितग्राह्यं दृष्टमिति** । **अबुभुत्सितग्राह्यम्** = 'इदमहं न बुभुत्सेयम्' इति विपरीतेच्छायां सत्यामपि ग्राह्यमित्यर्थः । **तस्याप्यबुभुत्सितग्राह्यत्वान्मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वं स्यादिति** । तस्यापि मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वेनाबुभुत्सितग्राह्यत्वान्मानसज्ञानान्तरविषयत्वमवश्यंभावीत्यर्थः । **ज्ञाने सतीच्छेति** । ज्ञाने सति बुभुत्सेत्यर्थः । सामान्यतो विदिते विशेषतश्चाविदित एव बुभुत्साया उदयादिति भावः । अबुभुत्सितग्राह्यत्वपक्षेऽनुव्यवसायधारा-

प्रसङ्गमुक्त्वा बुभुत्सितग्राह्यत्वपक्षेऽपि बुभुत्सान्तरितज्ञानपरंपरामाह—**किंच मानसेति।** **ज्ञानं बुभुत्सितग्राह्यं सुखादि तु नेति चेदिति।** ततश्च सुखादिषु प्रतीतिव्याप्तिसंभवेऽपि ज्ञानस्य न प्रतीतिव्याप्तत्वम्; बुभुत्साभावे तत्प्रतीतेरनुत्पत्तेः। न च बुभुत्साया अन्योन्याश्रयग्रस्ततया न हेतुत्वमिति वाच्यम्, नानाशब्दसंकीर्णवीणाशब्दश्रवणादौ बुभुत्साहेतुत्वस्य दर्शनादिति भावः। **यदा प्रत्यक्षेण गृह्यत इति।** प्रत्यक्षग्राह्यत्वं हेतुविशेषणमिति भावः। **पक्षो हेतुश्चेति।** प्रत्यक्षग्राह्यं ज्ञानं मानसग्राह्यम्, प्रत्यक्षग्राह्यत्वे सति क्षणिकात्मविशेषगुणत्वादिति वक्तव्यं स्यात्। न च तथोक्तम्। अत इयं विवक्षा न संमतेति भावः।

(स्वयम्प्रकाशत्वप्रयोगशिक्षणम्)

तद्व्यवहारहेतुत्वादिति। स चासौ व्यवहारस्तद्व्यवहारः; न तु तस्य व्यवहार इति भ्रमितव्यम्। तथा हि सति द्वितीयहेतौ कृत्स्नस्यापि प्रविष्टत्वाद्विभागो न स्यात। न च धर्मश्च व्यवहारश्च धर्मव्यवहारौ, तौ च तौ धर्मव्यवहारौ च तद्धर्मव्यवहाराविति युक्तावेव विभागात्, द्वितीयहेतौ न कृत्स्नानुप्रवेश इति वाच्यम्—तत्पदस्यैव धर्मपदस्थानीयत्वात्। **अनुभूतिसामग्रीव्यतिरिक्तेति।** न चानुभूतित्वस्यानुभूतिव्यतिरिक्ततत्सामग्रीसापेक्षत्वेनान्याधीनत्वं स्यादिति वाच्यम्—अनुभूतिसामग्र्यैवानुभूतित्वस्याप्युत्पत्तावनुभूतित्वस्यानुभूत्यन्याधीनत्वाभावात्। सत्यामप्यनुभूतावितरव्यतिरेकेणानुभूतित्वव्यतिरेके ह्यनुभूतित्वस्येतराधीनत्वम्। अनुभूतिसामग्रीमात्रेणैवानुभूतित्वस्यापि सिद्धावितराधीनत्वाभावात्। अत एव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यस्य प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति भावः। यद्वा **अनुभूतिसामग्रीव्यतिरिक्तेत्यस्य** सजातीयान्तरानपेक्षत्वमित्यर्थः।

अत्रेत्थं ह्यनुमानं प्रयोक्तव्यम्—अनुभूतिः स्वावश्यंभाविप्राकट्यजनने सजातीयापेक्षानियमशून्या, स्वसंबन्धादर्थान्तरे प्राकट्यहेतुत्वात्; यः स्वसंबन्धादर्थान्तरे प्राकट्यहेतुत्वात्; यः स्वसंबन्धादर्थान्तरे यद्धर्महेतुः स स्वस्मिन्नवश्यंभावितद्धर्मजनने सजातीयापेक्षानियमशून्यः। एवं द्वितीयमप्यनुमानम्। यथा—तद्देहं तदा मैत्राभाववत्, तदा मैत्रवत्तयानुपलभ्यमानत्वात्; यत् यदा यद्वत्तया नोपलभ्यते, तत्

तदा तदभाववदिति सामान्यव्याप्तिरत्र(स्तीति?)। ननु परत्र स्वोत्पाद्यधर्मस्य स्वधर्मत्वे कथमनुभूतेस्तद्वत्त्वं स्यात्? अनुभूतौ स्वोत्पाद्यपरगतधर्माभावादित्याशङ्क्याह—**स्वसाध्यधर्मात्यन्तसजातीयेत्यर्थ** इति। धर्मशब्दस्य परत्र स्वोत्पाद्यधर्मपरत्वे प्रमाणं दर्शयति — **अर्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादिति हेतूक्तेरिति**। अर्थान्तर इति हेतौ दर्शनात् साध्येऽपि परत्रेति वक्तव्यम्। धर्महेतुत्वादित्युक्तेऽनुभूतिहेतुकधर्म एव ग्राह्यः। ततश्च यो धर्मो हेतौ निर्दिष्टः, स एव साध्यधर्मशब्देन ग्राह्यः; तस्यैव धर्मस्येहासंभवात् तत्सजातीयधर्मवत्त्वं साध्यमिति भावः। **स्वस्मिन्नवश्यंभावीति**। ननु प्राकट्यस्य नावश्यंभावित्वमनुभूतौ परप्रकाशवादिना परेणाभ्युपेतम्, अभ्युपगमे त्वनवस्थाभीत्या स्वप्रकाशत्वस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गादिति चेत्—न; उत्पन्ने ज्ञाने संशयाद्यदर्शनेन प्राकट्यं स्वावश्यंभावी धर्मि(नु)मानेनेदृशप्रयोगोपपत्तेः। **परज्ञानस्यानुमेयत्वदर्शनाद्बाधप्रसङ्गादिति**। इतरानपेक्षप्राकट्यवत्त्वेऽपि परत्र स्वोत्पाद्यधर्मसजातीयेषु सर्वेष्वपीतरापेक्षाभावस्याभावाद्बाधः स्यादिति भावः। नन्वीदृशानुमानवादिनो मते ज्ञानस्यानुमेयत्वानभ्युपगमात् कथमनुमेयत्वमादाय बाध इत्याशङ्क्याह—**न हि ज्ञानान्तरगोचरत्वमिति**। **सजातीयानपेक्षो हेतुरनुभूतिरितीति**। अनुभूतिरनन्याधीनव्यवहारेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावलक्षणसंबन्धेनानन्याधीनघटादिव्यवहारवत्त्वमनुभूतावस्तीति सिद्धसाधनमिति भावः। **अनैकान्त्यं स्यादिति**। हेतौ तच्छब्दाभावे स्वोत्पाद्यसजातीयधर्मस्यैवानन्याधीनत्वमित्यर्थस्य साध्येऽप्यलाभेन चाक्षुषत्वहेतोः रूपस्य स्वावश्यंभाविद्वित्वादिजनने स्वात्यन्तसजातीयेतरसापेक्षत्वात् व्यभिचार इत्यर्थः।

ननु स्वसंबन्धः स्वनिरूप्य(पित)संबन्धः; ततश्च स्वस्मिन् योऽग्निसंबन्धः, न स स्वनिरूपितः। यद्यपि संबन्ध एकः, अथाप्यग्निनिरूपितः संबन्धो घटे, घटनिरूपितः संबन्धोऽग्नाविति व्यवहारानुसारेण स्वप्रतियोगिकत्वविशेषेण स्वस्मिन् स्वसंबन्धस्य वृत्त्यभावात्। अत एव हि 'न हि स्वयं स्वसंयुक्तः' इति व्यवहरन्ति। किंच रूपान्तरोत्पत्तावग्निसापेक्षत्वेऽपि स्वसजातीयघटानपेक्षणान्न व्यभिचार इत्यरुचेराह—**किंचार्थान्तरशब्द** इति। **निर्दिष्टजातीयाद्विजातीयपर** इति। आवश्यक इति शेषः। **न हि घटः स्वसंयुक्तत्वादाविति**। न च पटादौ घटसंयुक्तत्वमा-

पादयतो घटस्य स्वस्य घटसंयुक्तत्वे घटान्तरापेक्षणात् पुनरपि व्यभिचार इति वाच्यम्, स्वावश्यंभाविपदेनैव तद्वारणात्। न हि घटजातीयस्य घटसंयुक्तत्वमवश्यंभावि। ननु—स्वसंबन्धादचेतने चेतनसंयुक्तत्वमापादयतश्चेतनस्य स्वावश्यंभाविचेतनसंयुक्तत्वे सजातीयसापेक्षत्वदर्शनाद्व्यभिचारः तदवस्थ एव; तथा चेतननियाम्यत्वमचेतने आपादयतः चेतनस्य स्वनियाम्यत्वे चेतनान्तरापेक्षणात् व्यभिचारश्च। न चावश्यंभाविपदेनैव तन्निरास इति वाच्यम्, परमात्मनोऽपि भक्तनियाम्यत्वात्। तथा स्वसंबन्धेन क्षत्रिये शिष्यत्वमापादयति ब्राह्मणे स्वस्मिन् शिष्यत्वस्य ब्राह्मणान्तरसापेक्षत्वेन व्यभिचारः। न च ब्राह्मणानां शिष्यत्वं नावश्यंभावि, उपनयनात् प्रागपि मरणसंभवादिति वाच्यम् – दृष्टान्ते रूपादावपि चाक्षुषत्वं नावश्यंभावीति वक्तुं शक्यत्वात्। अनुभूतेरपि प्राकट्यं नावश्यंभावीति वक्तुं शक्यत्वाच्च। तस्मादप्रतिष्ठितमिदमनुमानमिति चेत् —

अत्र केचित् — यत् स्वव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन् यद्व्यवहारे प्रवृत्तिनिमित्तम्, तत् स्वस्मिन् तद्व्यवहारे नेतरापेक्षमिति पर्यवसितोऽर्थः। ततश्चानुभूतिव्यतिरिक्ते सर्वत्र ' अनुभूयते, प्रकाशते ' इत्यादिव्यवहारे प्रवृत्तिनिमित्तभूतानुभूतिः स्वस्याम् (स्मिन्?) ' अनुभूयते, प्रकाशते ' इत्यादिव्यवहारे नेतरापेक्षा सत्तावदिति सत्तास्थानीयानुभूतिरेकेत्यभिमानवतामीदृशानुमानमित्याहुः।

पुत्रे पुत्रत्वतद्व्यवहारहेताविति। न च पुत्रस्यापि पितृत्वेनार्थान्तरपदेनैव तद्वारणमिति वाच्यम् – षण्डपुत्रस्य पितृत्वानधिकरणस्यापि संभवादिति भावः। **स्वसंबन्धतुल्यकालेति**। स्वसंबन्धतुल्यत्वं स्वसंबन्धानन्तरकालावृत्तित्वम्। ततश्च ज्ञानसंबन्धानन्तरोत्पन्नप्राकट्येऽपि तदस्तीति बोध्यम्। **न हि पित्रादिप्रवासनिधनयोरिति**। ननु प्रवासनिधनयोरपि जन्यजनकभावः संबन्धोऽस्त्येव, तदपायेऽपि पितृपुत्रत्वयोरनपायात्। प्रोषिते प्रेते च संयोगः परं नास्ति। तादृशसंयोगाभाव एकग्रामगतेऽप्यस्त्येवेति प्रवासनिधनोपन्यासो व्यर्थ एवेति चेत्—न; पञ्चाग्निविद्योक्तप्रकारेण चरमधात्वादिरूपस्य पुत्रस्य पितुश्च यः संबन्धः स पुत्रत्वोत्पादकः। "रेतःसिग्योगोऽथ" इति सूत्रोक्तस्तु नातिचिरस्थायी। अत एव, ' पितुरुत्पादनक्रिया उत्पत्तिक्षण एवोत्पाद्यसंबन्धकरी, नान्यदा ' इत्युक्तं नयविवेक इति भावः।

उक्तमर्थं संकलय्य दर्शयति — एतदुक्तं भवतीति । अनुभूतिः स्वजन्यपरगतधर्मात्यन्तसजातीयधर्ममात्त्वे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितेति । अनुभूतिरपेक्षारहितेत्युक्ते स्वरूपस्य करणसापेक्षत्वेन बाधः स्यात्; तत्परिहारार्थं धर्ममात्त्व इत्युक्तम् । तथात्वे रूपस्य चाक्षुषत्वे चक्षुरपेक्षत्वेन साध्यविकलता स्यात्; तत्परिहारार्थं सजातीयापेक्षारहितेत्युक्तम् । तथापि चक्षुरादीनां सत्ताजात्या सजातीयत्वेन साध्यवैकल्यं तदवस्थमित्यत उक्तम् अत्यन्तसजातीयेति । तथापि परज्ञानस्य ज्ञानान्तरसापेक्षव्यवहारानुगुण्यतया अंशे बाधः स्यादित्यत उक्तम् अपेक्षानियमरहितेति । तथाप्यनुभूतित्वस्यानुभूत्यन्तरानपेक्षतया तेन सिद्धसाध्यता स्यादिति तत्परिहारार्थं परगतेत्युक्तम् । परगतधर्मस्यानुभूतिनिष्ठत्वाभावाद् बाधः स्यादिति परगतधर्मसजातीयेत्युक्तम् । परगतधर्मसजातीयधर्ममात्त्वेऽत्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितेत्युक्ते परनिष्ठसत्तासजातीयसत्त्वमात्त्वेऽत्यन्तसजातीयानपेक्षत्वेन सिद्धसाध्यता स्यात्; तत्परिहाराय स्वजन्येति विशेषणम् । स्वविजातीये स्वाश्रयंभाविधर्मसजातीयस्वसंबन्धतुल्यकालधर्महेतुत्वादिति । धर्महेतुत्वादित्युक्ते घटादिभिरनैकान्त्यं स्यात्, तेषां स्वपाकजरूपहेतुत्वात् । परत्रेत्युक्तेऽपि द्रव्यान्तरे संयुक्तत्वजनके, स्वस्य संयुक्तत्वे द्रव्यान्तरसापेक्षे द्रव्ये व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तं स्वविजातीयेति । तथापि सिद्धान्तिमते विजातीये शरीरे शरीरत्वमापादयति स्वस्य शरीरत्वे स्वसजातीयपरमात्मसापेक्षे चेतने व्यभिचारः स्यात्; तत्परिहाराय स्वाश्रयंभावीति । अनेन स्वसजातीयव्यापकत्वमभिप्रेतम् । तथापि पुत्रगतपुत्रत्वहेतौ स्वस्य पुत्रत्वे पित्रन्तरसापेक्षे पितरि, काष्ठद्वैधीभावहेतौ स्वस्य द्वैधीभावे परश्वन्तरसापेक्षे परशौ व्यभिचारः स्यात्; अतः स्वसंबन्धतुल्यकालेति च विशेषणम् । अनुमानान्तरे चैवमेव पदप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । 'अनुभूतिरिति व्यवहारे चेत्यर्थः' इत्ययं ग्रन्थः लेखकस्खलनकृतः, परत्र 'प्रकाशते' इति व्यवहारस्यैवोत्पाद्यत्वेन 'अनुभूतिः' इति व्यवहारस्यानुत्पाद्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । सोपाधिकमिति । संबन्धविशेष एवोपाधिरित्यर्थः । निरासको हीति । दीपस्य हि स्वप्रकाशत्वं स्वीयतमोनिरासकत्वं वा स्यात्, स्वविषयज्ञानोत्पादकत्वरूपं वा स्यात् । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं च स्वविषयव्यवहारोत्पादकत्वमेव । अत्र न कापि विरोधं पश्याम इति भावः । यदि हि स्वस्यैव कार्यत्वं कर्तृत्वं च स्यात्, तदा हि परं विरोधः । स्वविषयव्यवहारो वा, स्वविषयज्ञानं

वा, स्वसंबन्धितमोनिरासो वोत्पाद्यः, स्वयं च कर्तरुक्तौ हि को विरोधः? तत्र **चाकारान्तरेण चेदिति**। तत्राप्याकारान्तरं चेत्, अविरोध एव। तथा(?) 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादौ स्थूलचिदचिद्विशिष्टरूपेण कर्मत्वं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टवेषेण कर्तृत्वमित्यस्यार्थस्य दर्शनादिति भावः। **अज्ञातस्यैव ज्ञानस्येति**। अनवभासमानस्यैवेत्यर्थः। "तस्मादवभासमानस्यैव" इत्युपसंहारग्रन्थानुसारादिति द्रष्टव्यम्। **ज्ञानकर्मतापूर्वकत्वविरहः प्रसज्यते चेदिति**। ज्ञानं प्रति कर्मकारकत्वपूर्वत्वनियमभङ्ग इष्ट इति भावः। न च तद्व्यवहारस्तत्कर्मकज्ञानपूर्वक इति नियम आवश्यकः, अन्यथा अन्यज्ञानादन्यस्य व्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यम्—व्यवहारो ज्ञानपूर्वक इत्येव सामान्यव्याप्तिः; जडस्थलेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विषयज्ञानस्य तद्विषयव्यवहारहेतुत्वमिति नियामकान्तरमपि कल्प्यते; न ज्ञानस्थलेऽपीति भावः।

सेयं स्वयंप्रकाशानुभूतिरित्यत्र तच्छब्देन **सैव सतीत्युक्तं**, सदैक्यं परामृश्यते, इदंशब्देन प्राकट्यानुमाननिराकरणसिद्धं प्रमाणान्तराविषयत्वं परामृश्यत इति व्याचष्टे—**सेयमिति**। सदैक्यपरामर्शस्य वक्ष्यमाणानुपयुक्तत्वादन्यथा व्याचष्टे—**यद्वा स्वयंप्रकाशत्वेति**। **द्वितीयः कल्पो ग्राह्याभावाद्दूषित इति**। अनुमित्यादौ ग्राह्यस्याकारणत्वेन तदभावेन दूषणासंभवादिति भावः। **अतो भावरूपविकारेति**। नाशस्तु न भावरूपो विकारः तस्याभावरूपत्वादिति भावः। ननु भावरूपविकारराहित्ये साध्ये अनुभूतेर्नाशराहित्यं न सिध्यतीत्यस्वरसादाह — **यद्वा भावस्य विकार इतीति**। **भावत्वे सत्यनुत्पन्नत्वं विकारान्तराभावे प्रयोजकमिति फलितमिति**। यद्यप्युत्पत्त्यभावात् भावस्य विकारा न सन्तीत्युक्तेऽनुत्पन्नत्वं भावसंबन्धिविकारित्वस्याभावे प्रयोजकमित्येव सिध्यति; न तु भावत्वस्यानुत्पन्नत्वविशेषणत्वम्। तावतापि प्रागभावे व्यभिचारवारणासंभवाच्च। प्रागभावस्याभावरूपतया भावसंबन्धिविकाराभावात् — तथापि भावविकारित्वाभावस्य विशिष्टाभावस्य विकारित्वरूपविशेष्याभावपर्यवसानार्थं भावत्वे सत्यनुत्पन्नत्वादित्यनुमानान्तरमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ध्येयम्।

(अनुभूतेर्नित्यत्वादिसमर्थनम्)

व्यापकजन्मनिवृत्त्येति। नानात्वनिवृत्त्यैव जन्मनिवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। अत्र व्याप्तिग्रहस्थलाभावश्चाधिकदूषणं द्रष्टव्यम्। यथावस्थितान्वयेऽपि पर्यवसान-

बलाद्व्यापकत्वसिद्धिं दर्शयति—यद्वा यद्वेति। अनुभूतिर्न व्यावृत्तिरूपधर्म-भागिति। इदमनुमानद्वयं नित्यत्वादिधर्मराहित्यरूपद्वितीयपक्षानुमानयोरप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम्। 'यतो निर्धूतनिखिल' इत्यस्य ज्ञातृत्वसद्भावसमर्थनमुखेन संविदात्म-त्वहेतुत्वं स्वरसतः प्रतीयत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—सकलभेदनिषेधेनेति। निर्धूत-निखिलभेदत्वस्यात्मत्वेऽद्वारकहेतुसंभवमभिप्रेत्य व्याचष्टे—यद्वा वेदान्तैरात्मन इति। 'आश्रयो ज्ञाता' इत्यनयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य ज्ञातृशब्दविवरणरूपत्वान्न पौनरुक्त्य-मित्यभिप्रेत्याह—स्वरूपातिरिक्त आश्रयो हीति। तर्हि ज्ञातृभावस्य को हेतुरित्या-शङ्कायां स्वरूपातिरिक्तपदेन ज्ञातृभावे हेतुरुक्त इति दर्शयति—संवित्स्वरूपातिरिक्त-त्वादेवेति। 'स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा' इति भाष्यप्रथमव्याख्यायामजडत्वाच्चेति भाष्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—स्वयंप्रकाशत्वं स्वतन्त्रसाधकं चेत्याहेति। पूर्वं संविदात्मनोः स्वयंप्रकाशत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात्, स्वयंप्रकाशस्य प्रागभावाद्यभावेनानु-त्पन्नत्वात्, अनुत्पन्नस्य च नानात्वायोगात्, संविदात्मनोर्न भेद इति नानात्वाभाव-साधनद्वारा संविदात्मत्वसाधकत्वं स्वयंप्रकाशत्वस्योक्तम्; इदानीं व्याप्तिबलेन संवि-दात्मत्वसाधकत्वमुच्यत इति भावः। कर्तरि क्त इति। आप्नोतेर्गत्यर्थकत्वात्, अकर्मकत्वविवक्षया वा, "गत्यर्थाकर्मक" इति कर्तरि क्त इति भावः।

(आत्मनो ज्ञातृत्वाभावसमर्थनम्)

ननु 'अहं जानामि' इत्यहमर्थे ज्ञातृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि नात्मनो ज्ञातृत्वं प्रत्यक्षसिद्धमित्याशङ्क्याह—आत्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वस्य स्वानुभव-प्रत्यक्षसिद्धत्वेनेति। यद्वा ज्ञातृत्वे प्रतीयमान इति। अंशवाचिना शकल-शब्देनायमर्थः स्मार्यत इति भावः। ज्ञातृत्वं हीति भाष्यं पूर्वोक्तहेतोरसिद्धिशङ्का-परिहारपरमित्यभिप्रायेण कर्तृत्वायोगमुपपादयति- ज्ञातृत्वं हीति। अस्मिन् व्याख्याने स्वात्मशब्दस्वारस्याभावात् उपपादनसापेक्षकर्तृत्वायोगं हेतुमभिधाय तदुपपादनात्पूर्वमेव, ततः किमिति शङ्कापरिहारानौचित्याच्चान्यथा व्याचष्टे—यद्वा ज्ञातृत्वं नामेत्यादिना। स्वरूपभूतज्ञानाश्रयत्वविवक्षायां कर्तृत्वशब्दः कथं घटत इत्याशङ्क्याह—कर्तृत्वमा-श्रयत्वमिति। स्वात्मनि कर्तृत्वायोगहेतोरुपपादननिरपेक्षत्वेऽपि विकल्पितशरीरान्तर-निराकरणात् प्राक्, ततः किमिति शङ्कापरिहारस्यानुचितत्वात्, 'अतो मनुष्योऽहम्'

इत्यादिभाष्यं हेत्वन्तरपरतया व्याचष्टे-**ज्ञातृत्वं भ्रान्तपुरुषे**ति। अस्मिन् पक्षे **अतः**-शब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शिनो न स्वारस्यमिति द्रष्टव्यम्। **जडत्वविक्रियात्मकत्वसाम्यादि**ति। जडत्वविकारित्वसाम्यादित्यर्थः। **विकारिद्रव्याहंकारे**ति, **अविक्रियेति, साक्षिणि चे**ति भाष्ये दर्शनात्। अन्यथा विक्रियाद्रव्याहंकारेति, अविक्रियायां साक्षिणीति च भाषणीयं स्यात्। न च ज्ञातृत्वस्य विकाररूपस्य कथं विकारित्वमिति वाच्यम्, विकारत्वविकारित्वयोरविरोधात्। यद्यप्याश्रयाश्रयिभावे साम्यमप्रयोजकम्, द्रव्यगुणजातिव्यक्त्यादौ तथाऽभावात्। तथापि जडं जडाश्रितमेव दृष्टम्; विकारि च विकार्याश्रितमेव दृष्टमिति भावः। केचित्तु, 'विकारिद्रव्याहंकारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि' इति भाष्यपर्यालोचनायाम्, निर्विकारे विकारस्यावस्थानं न संभवतीत्येव प्रतीयते; न समयोरेवाश्रयाश्रयिभाव इति मन्यन्ते। "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति; नो एवेमानि भूतानि" इति सुषुप्तिविषयिणी श्रुतिः। अयं सुषुप्तः, 'अयमहमस्मि' इत्येवं न जानाति खल्वित्यर्थः।

शरीरप्रतिबन्द्या निरस्तेति। शरीरस्य कर्तृत्वेऽप्यात्मनो भोक्तृत्वदर्शनादिति भावः। वस्तुतस्तु भोक्तृत्वमप्यात्मनो नास्त्येव। नन्वेवं संसारमोक्षयोर्वैयधिकरण्यप्रसङ्गः, मोक्षस्य चिन्मात्रगतत्वात्, बन्धस्य कर्तृत्वादिरूपस्यान्तःकरणगतत्वादिति चेत्—न; कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणाध्यासाधिष्ठानभाव एव चिन्मात्रगतः संसार इत्यभ्युपगमेन दोषाभावात्। 'अहंप्रत्ययगोचरात्' इति भाष्यं दृष्टान्ते आपाद्यमानानात्मत्वासिद्धिशङ्कापरिहारपरमिति व्याख्याय, अस्मिन् व्याख्याने दृष्टान्ते शरीरेऽनात्मत्वासिद्धिशङ्काया अतिमन्दत्वादपरितुष्यन्नाह—**यद्वा अप्रामाणिकाहंप्रत्ययगोचरत्वेन ही**ति। अस्मिन् पक्षे 'प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव' इति भाष्यस्थ एवकारो यथाशब्दार्थः। अथवा तथाशब्दबलात् यथाशब्दोऽध्याहर्तव्यः। अस्मिन् पक्षे 'अहंप्रत्ययगोचरात्' इति भाष्यस्थ**प्रत्यय**पदस्य भ्रान्तिरर्थ इति द्रष्टव्यम्। केचित्तु—"ज्ञातुरपि विलक्षणत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात्तथाभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः" इत्यस्यानन्तरं **यद्वे**ति पदं कोशेषु दृश्यते। न तस्य सम्यक्त्वं पश्यामः; "अप्रामाणिकाहंप्रत्ययगोचर" ति ग्रन्थस्य **तथाहमर्थादि**ति भाष्यगतस्या**हमर्था**दिति पदस्यावतारिकारूपत्वस्यैव युक्तत्वात्। ततश्चा**हंप्रत्ययगोचरादि**ति प्रतीकग्रहणमपि

न युक्तम् । अहमर्थादित्येव प्रतीकग्रहणं युक्तम् । न चैतत्पूर्वग्रन्थस्यस्या अहंप्रत्यय-गोचरादित्यस्य ग्रहणं युक्तम्, देहातिरिक्तत्वसमर्थनपरे तस्मिन् वाक्ये देहातिरिक्तत्वं सिद्धवत्कृत्य शङ्काया अनुत्थितेरित्याहुः। ज्ञातुरप्यात्मत्वं प्रमाणबाधितं चेदिति। प्रामाणिकाहंप्रत्ययगोचरस्यापीति शेषः। 'अविक्रिये साक्षिणि' इत्यादिना पूर्वमात्मनि ज्ञातृत्वासंभवस्योक्तत्वात्, उत्तरत्र 'ताकृतोऽयं जानाम्यहमिति भ्रमः' इत्यात्मनि ज्ञातृत्व-भ्रमोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वापरानुगुण्येनात्मनि ज्ञातृत्वावभासनोपपादनपरतया, 'एवम-विक्रियानुभवस्वरूपस्यैव' इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—अविक्रियात्मन इति। स्ववाक्य-स्वारस्यानुरोधेनान्यथा व्याचष्टे—यद्वा ज्ञातृत्वमिति ।

एवं ज्ञातृत्वस्यापारमार्थिकत्वमुक्तमिति । 'यतोऽहं जानामि' इति भाष्यस्य, अहमर्थस्यैव ज्ञातृतया चिन्मात्रात्मनो यतो ज्ञातृत्वं न पारमार्थिको धर्म इत्यर्थ इति भावः । विशेष्यपर इत्यपौनरुक्त्यमिति । धर्मिस्वरूपपर इत्यर्थः । भ्रान्त्या विवर्तत इति कथं निर्देशः? भ्रान्त्या प्रतीयत इति हि विवर्तशब्दार्थः। ततश्च पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—करिकलभवन्निर्देश इति। "कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि" इतिवदिति भावः ।

(महासिद्धान्तः)

प्रतिजानाति—तदिदमितीति। वक्तुमुत्कण्ठत इत्यर्थः। "संप्रतिभ्या-मनाध्याने" इत्याध्याने प्रतिषेधादात्मनेपदं न भवति । आध्यानमुत्कण्ठा । अत्र च प्रतिपूर्वस्य जानातेरुत्कण्ठार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रतिजानीते इति पाठः सुगम एव। केचित्तु, "परमपुरुषशब्देनोपेयम्" इत्यादिग्रन्थे 'प्रतिजानाति' इति पाठो युक्तः, अर्थौचित्यात्; तत्र परमपुरुषादिशब्दैः स्मरणमात्रस्य युक्तत्वात् । इह तु, 'प्रतिजा-नीते' इत्येव युक्तम् । लेखकदोषवशादिदं व्यत्यस्तमिति वदन्ति । प्रमाणप्रमेय-विशेषसंबन्ध इति । प्रमाणविशेष उपनिषत्; प्रमेयविशेषः परमपुरुषः; तयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः "तं त्वौपनिषदं पुरुषम्" इति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इत्यर्थः । अत्र भक्त्या शुद्धभावं गत इति । न च 'भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि' इत्येवान्वयोऽस्तु, न तु 'भक्त्या शुद्धभावं गतः' इति भक्तेर्भावशुद्धिहेतुतयेति वाच्यम्—शास्त्रादित्यनेनैव हेत्वाकाङ्क्षाशान्त्या तत्र भक्तेर्हेतुत्वेनानन्वयात्; भाव-

शुद्धेर्हेतुसाकाङ्क्षत्वाच्च 'भक्त्या शुद्धभावं गतः' इत्येवान्वय इति भावः। अनादिपापवासनेत्यादिकमौपनिषदेत्यादिपूर्वविशेषणहेतुत्वेन व्याख्यायेदानीं कार्यत्वेन व्याचष्टे — **यद्वा सम्यग्ज्ञाने**ति। **दुर्निरासत्वमि**ति। दुःखेन निरासो यस्येति बहुव्रीहिः। दुर्निरसत्वमिति पाठः सुगम एव। **यद्वा तत्तद्वाद्यभिमते**ति। अयं भावः—सकलाभिमतं प्रमाणं सकलप्रमाणम्; येन येन यदभिमतं तत् सर्वमित्यर्थः। अत एव भाष्ये वक्ष्यति — 'प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषयः' इति। प्रत्यक्षादि च सकलप्रमाणं चेति द्वन्द्वः। न तु कर्मधारय इति भ्रमितव्यम्; तथात्वेऽर्थापत्त्याद्यसंग्रहापत्तेः। आदिशब्दादनुमानमिति प्रागुक्तेः। यद्वा **आदिपदेनासंकोचेनार्थापत्त्यादिप्रमाणान्तरस्यापि परिग्रहार्थः सकलशब्द** इति।

(प्रमाणानां सविशेषविषयत्वम्)

तद्व्यावृत्त्यर्थमिदंशब्दः इति। शृङ्गग्राहिकया संप्रतिपन्नं किंचिन्निर्दिश्य, इदं प्रमाणमिति न शक्यते दर्शयितुमिति भावः। एकवचनानुसारेणान्यथा व्याचष्टे-- **यद्वा न काचिदपी**ति। अत्र केचित् – यद्वेति पदं लेखकस्खलनकृतम्, तद्राहित्येनैव ग्रन्थस्वारस्यमस्तीति मन्यन्ते। **गन्धोऽनुभूयत** इति। अनुभूतेर्विशेषणत्वेन भानात् सर्वस्याप्यर्थस्यानुभूतिरूपविशेषणविशिष्टत्वमेव, न निर्विशेषत्वमित्यर्थः। ननु 'यस्तु स्वानुभवः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः' इत्येवं तुशब्देन स्वानुभवलक्षणप्रमाणविशेषे प्रदर्शनीये तुशब्देन समयविशेषप्रदर्शनमसंगतमित्याशङ्क्य समयवैषम्यप्रदर्शनस्यापि मूलभूतस्वानुभवलक्षणप्रमाणवैषम्यप्रदर्शनपर्यवसन्नत्वान्न दोष इत्याह— **तुशब्देन समयं विशिंषन्नि**ति। ननु विशिष्टो विषयः स्वयमेव चेत्, विशिष्टो विषयो यस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः कथमित्याशङ्क्याह—**शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवदयं निर्देश** इति। **स्वानुभवसिद्धमित्यनेनैकार्थ्यादि**ति। अनुभवान्तरव्युदासपरग्रन्थैकार्थ्यादौपचारिकत्वस्यैव वक्तुं युक्तत्वादित्यर्थः। ननु स्वानुभवशब्दस्याप्यनुव्यवसायरूपज्ञानान्तरपरत्वसंभवात् कथं तदैकार्थ्येनोक्तार्थपरत्वनिश्चय इत्यत्राह—**न चानुभवशब्दोऽनुव्यवसायपर** इत्यादिना। **अतीतविषयतये**ति। वर्तमानज्ञानस्य स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायस्य वर्तमानविषयत्वासंभवेनातीतविषयत्वनियमादतीतविषयक[1]स्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। **प्रमुषितसंस्कार**मिति। अनुद्बुद्धसंस्कारमि-

1. अतीतविषयत्वस्येति, अतीतत्वस्येति चैव पाठो दृश्यते।

त्यर्थः । **अन्यदिति** । उद्बुद्धसंस्कारमित्यर्थः । न च घटानुभवसंस्कारात घटस्यैव स्मृतिविषयत्वम्, न घटज्ञानस्येति वाच्यम् — तस्य स्वप्रकाशतया तज्जन्यस्मृतेरेवानुभवस्मृतित्वोपपत्तेः । नन्वनुमितिसामग्री स्मृतिसामग्र्यपेक्षया बलवती । अनुमित्सासत्त्वे तु ततस्तराम् । ततश्चाप्रमुषितसंस्कारस्यापि ज्ञानस्यानुमितिविषयत्वं संभवत्येवेति चेत्— न; 'स्वानुभवप्रत्यक्षसिद्धम्' इति तद्गोष्ठीसमयस्य तथाप्यनिर्वाहादित्याशयात् । **परोक्षत्वं विषयद्वारेति** । अनुमित्यादिज्ञानस्यापि स्ववृत्तिवर्तमानस्य सर्वस्यापरोक्षत्वादिति भावः । **पक्षाविशिष्टो हेतुः स्यादिति** । पक्षाभिन्नो हेतुः स्यादित्यर्थः । ततश्च स्वरूपासिद्धो हेतुः स्यादिति भावः । **पक्षव्यापको हि हेतुरिति** । पक्षवृत्तिर्हेतुरित्यर्थः । **किंचान्यस्येति** । स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्व्यवहारहेतोरेव स्वव्यावृत्तिरूपत्वादिति भावः । **व्यधिकरणासिद्धीति** । स्वरूपासिद्धीत्यर्थः । ततश्च 'स्वासाधारणैः' इत्यनेन स्ववृत्तित्वे सति व्याप्यत्वमिति सिध्यति । ततश्च सत्तातिरेकित्वं स्वासाधारणत्वोपयुक्तमित्यत्र तात्पर्यम् । अतो न 'सत्तातिरेकिभिः' इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । **धीत्वस्वप्रकाशत्वे सिध्यत इत्यर्थ** इति । धीत्वे साधिते तेन स्वप्रकाशत्वं सिध्यतीत्यर्थः । ननु **धीत्वं स्वप्रकाशता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेरिति** भाष्ये धीत्वस्वप्रकाशत्वयोः साक्षात् साधिका [स्व]विषयप्रकाशनतयोपलब्धिरिति प्रतीयते । तस्मा धीत्वसाधकत्वं धीत्वस्य च स्वप्रकाशतासाधकत्वमिति व्याख्याने भाष्यस्वारस्यं नास्तीत्यपरितोषादन्यथा व्याचष्टे—**यद्वा । धीत्वं धीस्वरूपमात्रमिति** । धीस्वरूपं तस्य स्वप्रकाशत्वं च विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः सिद्धमिति भाष्यार्थ इत्युक्तं भवति । **आत्मस्फुरणमिति** । आत्मस्वरूपस्फुरणमित्यर्थः । भाष्ये—**स्वाभिमततद्द्विधाभेदैश्चेति** । 'अनुत्पन्नत्वान्नित्यत्वम्; नित्यत्वादात्मनो नानात्वमपि न सहते' इत्येवं परेण साधनादिति भावः । **पूर्वं सविशेषत्वनिरासकहेतुभिः सविशेषत्वमुक्तमिति** । 'अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्य' इति भाष्येणेत्यर्थः । **अनन्तरं साध्यधर्मैरिति** । 'धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च' इति भाष्येणेत्यर्थः । **ततः कतिपयेति** । 'ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः' इति भाष्येणेत्यर्थः । केचित्तु— 'स्वाभिमततद्द्विधाभेदैः' इति भाष्येणेत्यर्थः इति व्याचक्षते ।

(शब्दप्रत्यक्षयोः सविशेषविषयत्वम्)

स्वप्रकाशवृत्ति निरूप्येति। पूर्वस्मिन् पक्षे स्वप्रकाशवृत्तिः प्रतिज्ञानसर्वप्रमाणसविशेषविषयत्वाननुप्रविष्टा; द्वितीयपक्षे तु सापि तत्र निवेशितेति विवेकः। **अन्तरङ्गत्वेनोभयवादिसंमतस्येति**। पूर्वस्मिन् पक्षे परोक्तं बलीयस्त्वं न सिद्धान्तिसंमतम्; सिद्धान्तिसंमतः सविशेषवस्तुबोधकत्वातिशयो न परसंमतः। अस्मिन् पक्षे अन्तरङ्गत्वाकार उभयसंमतः इति विवेकः। **ननु निर्विशेषशब्देनेति**। 'निर्विशेषं वस्तु नास्ति' इत्यत्र निर्विशेषशब्देनेत्यर्थः। **निषेधोऽनुपपन्न** इति। प्रतीतेः सर्वस्या अपि प्रमारूपत्वादित्यभिमानः। **भ्रान्तिप्रमितिविभागा**दिति प्रमितिविषयनिषेधे हि दोषः, न भ्रान्तिविषयनिषेधे इति भावः। **निर्विशेषशब्दजनिते**ति। प्रमाणाभावप्रसक्ता भ्रान्तिः 'निर्विशेषं नास्ति' इति प्रमाणेन बाध्यत इत्यर्थः। भ्रान्तित्वे हेतुमाह—**मिथोऽन्वयानर्हार्थगोचरे**ति। परस्परानन्वितार्थान्वयविषयत्वमेव भ्रान्तित्वमिति भावः। केचित्तु—**ननु निर्विशेषशब्देन निर्विशेषं वस्त्विति** ग्रन्थमन्यथा व्याचक्षते—'न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम्' इति भाष्यवाक्यस्थनिर्विशेषशब्देनेत्यर्थ इति। अस्मिन् पक्षे निर्विशेषवस्तुनः शब्देन प्रतिपादने **निषेधोऽनुपपन्न** इति ग्रन्थः स्वरसः। तथा, **नैवम्, भ्रान्तिप्रमितिविभागात्**। **निर्विशेषवस्तुनि शब्दस्य प्रमाणभावो हि निषिध्यते** इति च स्वरसः। अत्र पक्षे **निर्विशेषशब्दजनिता मिथोऽन्वयानर्हार्थगोचरा भ्रान्तिः प्रमितिजनकैः शब्दैः** इत्यस्यायमर्थः — निर्विशेषशब्दजनित परस्परान्वयायोग्यधर्मधर्मिविषयकनिर्विशेषशाब्दत्वभ्रान्तिः 'निर्विशेषं न शाब्दम्' इति शब्दप्रमाणकत्वाभावप्रमितिजनकैः शब्दैर्बाध्यते, भ्रान्तित्वेन ज्ञाप्यते। भ्रमत्वबुद्धिर्हि बाध इति। **अधिकरणतदसाधारणे**ति। अधिकरणत्वतः अधिकरणासाधारणनिषेध्यप्रतिपक्षस्त धर्मतश्चेत्यर्थः। विशेषाभावाधिकरणस्य निर्विशेषशब्दार्थस्य ब्रह्मणः परेणाप्यङ्गीकृतत्वादधिकरणशब्दो भावप्रधान एव। तदसाधारणभूतो निषेध्यप्रतिपक्षधर्मः तदसाधारणनिषेध्यप्रतिपक्षधर्मः। **अधिकरणालाभान्निषेधकशब्दस्यानन्वय एव स्यादिति**। विशेषाभावाधिकरणत्वरूपनिर्विशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावे निर्विशेषशब्दस्यापार्थकत्वमेव स्यादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह — **न हि निर्विभक्तिक** इति। ततश्च विभक्त्यर्थसंख्यान्वयोऽपि स्यादिति भावः। **पदान्तरानन्वित** इति। ततश्च

'निर्विशेषं वस्त्वस्ति' इत्युक्ते वस्तुत्वास्तित्वान्वयावश्यंभाव इति भावः। **अन्य-पदार्थाभिधानमि**ति। "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनुशासनादन्यस्वरूपार्थाभिधानमवर्ज-नीयमिति भावः। इदमुपलक्षणम्। मत्वर्थे बहुव्रीहेरनुशिष्टत्वात् मत्वर्थात्मकसंबन्धरूप-विशेषाभिधानमवर्जनीयमित्यपि द्रष्टव्यम्। **तत्पुरुषपदप्रयोगे** **चे**ति। 'निर्गतो विशेषात्' इत्येवं "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति समासेन निर्गमनक्रिया-श्रयत्वस्य प्रतीत्यवश्यंभावादिति भावः।

(निर्विकल्पकसविकल्पकनिरूपणम्)

निर्विकल्पकानुभूतार्थस्येति। सविकल्पकानुभूयमानार्थप्रतिसंधानहेतुत्वेन निर्विकल्पकस्य निरूपणीयतया तस्य सविकल्पकज्ञानसाध्यत्वात् सविकल्पकं प्रथमं निरूपितमिति भावः। पश्चादुद्दिष्टस्य सविकल्पकस्य बुद्धिस्थत्वं चकारात् समुच्चीयत इत्यपि द्रष्टव्यम्। **सविकल्पकस्वरूपं प्रदर्शितमि**ति। पश्चादुद्दिष्टमपि प्रागिति शेषः। **कल्पनामपि व्युदस्यति—त्रिकोणे**ति इति ग्रन्थानन्तरम्, 'यद्वा अनुपपत्तिं व्युदस्यति—त्रिकोणेति' इति पाठः सुगमः। **अध्याहृतशङ्कावाक्येन ग्रहणायो-गादिति पञ्चम्या अन्वय** इति। सर्वविशेषवियुक्तस्य ग्रहणं कल्प्यमिति शङ्का-वाक्यप्राप्तप्रतिक्षेपकत्वेनेत्यर्थः। **कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगान्न सर्व-विशेषवियुक्तस्य ग्रहणं कल्प्यमि**त्यध्याहृतकल्प्यपदेनान्वय इति भावः। तमेवा-न्वयं दर्शयति—**दृष्टव्यासीत्यादिना**। **प्रथमद्वितीयपिण्डयोरि**ति। प्रथमद्वितीय-पिण्डग्रहयोरिर्थः। **गोत्वानुवृत्तिप्रतीत्यप्रतीत्योरि**ति। गोत्वानुवृत्तिविषयकत्व-तदभावयोरित्यर्थः। **पृथिव्यपृथक्सिद्धगन्धादिव्यावृत्तिरि**ति। चक्षुषा पृथिवी-ग्रहणेऽपि न गन्धग्रहणम्, गन्धस्य चक्षुरयोग्यत्वात्; इह तु न तथेति भावः। **अपृथक्सिद्धत्वेन तन्नास्तीति परिहरतीति**। 'संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यभावात्' इत्यस्य भाष्यस्य संस्थानेन विना संस्थानिनोऽभावादित्येवार्थः। प्रतीत्यभावकथनं तदुपपादनायेति भावः। **संस्थानरूपशब्देनाभिप्रेतोऽर्थ** इति। अपृथक्सिद्धत्वमेव संस्थानशब्देनाभिप्रेतमिति भावः। यद्वा 'इत्थम्' इत्यनेन विवृतो भवतीति योजना। **प्रकारप्रकारिभावेन ग्रहणोपपत्तेरि**ति। जातिव्यक्तिमात्र-योरिति शेषः। **जात्यादयो विशेष्यं चे**ति। अत्र विशेषणमात्रमेव गृह्यते, न

विशेष्यमिति कश्चित् पक्षः । विशेषणत्वं विशेष्यं च गृह्यते एव; वैशिष्ट्यमात्रं न गृह्यत इत्यपरः । **ननु विशेषणविशेष्यभावस्य सप्रतियोगिकत्वादिति** । दण्डविशिष्टज्ञाने दण्डे पुरुषप्रतियोगिकविशेषणत्वं भासते; पुरुषे च दण्डप्रतियोगिकविशेष्यत्वम् । ततश्च विशिष्टज्ञानविषयीभूतस्य विशेषणविशेष्यभावस्य सप्रतियोगिकत्वात् तज्ज्ञानं पूर्वमपेक्षितमिति भावः । न च निर्विकल्पकवादिना विशेषणज्ञानस्यैव हेतुत्वमभिप्रेतम्; न विशेष्यज्ञानस्येति वाच्यम्; अस्य मतान्तरत्वेनादोषात् । **तस्यापि स्वभावस्य स्वविशेष्यभूतमिति** । जात्यादेर्विशेषणत्वस्वभावलक्षणविशेषणत्ववैशिष्ट्यं न प्रथमतोऽवगतम्, येन प्रथमतो विशिष्टप्रतीत्यभ्युपगमः स्यादिति भावः। **विशेषणत्वं न प्रथममिति** । विशेषणत्ववैशिष्ट्यमित्यर्थः । **किंतु स्वरूपमात्रमिति चेदिति** । परस्पराविशिष्टानि व्यक्तिजातितद्विशेषणत्वानि प्रतिपन्नानीत्यर्थः। तावतापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससंभवादिति भावः । **विशेषणतत्स्वभावयोरिति** । परस्परानन्विततया गृहीतयोर्विशेषणतत्स्वभावयोर्विशिष्टप्रतीतिदशायां व्यत्यासः प्रसज्येत । अतस्तस्यापि धर्मान्तरभानेऽत्रानवस्थेति भावः । **यदि व्यत्यासविशिष्टप्रतीतिप्राथम्यप्रसङ्गपरिहारायेति**। जात्यादिस्वरूपस्यैव विशेषणस्वरूपतया वस्तुस्वभावादेव न व्यत्यासप्रसक्तिः । धर्मान्तरस्याभावात् वैशिष्ट्याप्रसक्तेर्न विशिष्टप्रतीतिप्राथम्यप्रसङ्गः, नाप्यनवस्थेति भावः । **विशेषणतया विशेष्यतया च स्यादिति** । न च विशेषणत्वस्य स्वरूपरूपस्य प्रागगृहीतत्वेऽपि विशेषणतावैशिष्ट्यस्याभानान्न विशेषणतया प्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् — तद्वैशिष्ट्यस्यापि स्वरूपरूपतया तस्यापि भानावश्यंभावादित्यत्र तात्पर्यात् । **भिन्नसामग्रीवेद्यवस्तुगोचरत्वमुपाधिः स्यादिति**। ननु निर्विकल्पकवादिमते विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानघटिता सामग्री; विशेषणज्ञाने तु न तथेति भिन्नसामग्रीवेद्यत्वस्योपाधेः पक्षनिष्ठत्वात् कथमस्य साधनाव्यापकत्वमिति चेत्—न; विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य दूषितत्वादित्यभिमानात् । **पक्षव्यवच्छेद्यत्वसिद्धेरिति**; पक्षव्यवच्छेद्यत्वस्य सिद्धिर्येन, स पक्षव्यवच्छेद्यत्वसिद्धिः; पक्षमात्रव्यावर्तकस्येत्यर्थः । यद्वा पक्षे साध्यव्यवच्छेदस्य सिद्धेरित्यर्थः । बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्येवानुकूलतर्के सत्युपाधित्वसंभवादिति भावः। तर्कबलादुपाधित्वस्वीकारे दृष्टान्तद्वयमाह—**यथा प्रध्वंसाभावेत्यादिना**। अयं भावः—यथा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके भावरूपत्वे सति आदिमत्त्वरूपे आर्द्रेन्धन-

संयोगरूपोपाधौ च भावत्वार्द्रत्वरूपविशेषणयोः साध्यव्यापकत्वानुपयुक्तयोरप्यनुकूल-तर्कवशादुपाधिकोटिप्रवेशः, एवं भिन्नसामग्रीवेद्यत्वमित्यत्र साध्यव्यापकत्वानुपयुक्तस्यापि भिन्नेत्यस्योपाधिविशेषणत्वं संभवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । सर्वत्राग्निप्रतीतिरिति । आर्द्रेन्धन-शून्यस्थलेऽपीत्यर्थः । ननु जन्यविशिष्टज्ञानत्वस्य बाधकं विना कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नेऽनुगतकारणत्वस्य वक्तव्यत्वात् जन्यविशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ जागराद्य—सविकल्पकज्ञानहेतुतया कारणभूतं विशेषणज्ञानं सिध्यन्निर्वि-कल्पकमेव सिध्यतीति चेत्—न ; विशिष्टज्ञानत्वं हि विशेषणविशेष्यसंबन्धविषयक-ज्ञानत्वम् ; तच्च विशेषणविशेष्यतत्संबन्धभानसामग्र्यैवोपपन्नम् ; न तु कार्यताव-च्छेदकं, नीलघटत्ववदर्थवशसंपन्नत्वात् । ननु विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानहेतुत्वमवश्यमा-श्रयणीयम् ; इतरथा जातिव्यक्त्योरिन्द्रियसंनिकर्षेऽविशिष्टेऽपि कदाचिज्जाति-विशेषणिका व्यक्तिविशेष्यिका प्रतीतिर्जायते, कदाचिच्च तद्वैपरीत्येनेति सर्वसिद्ध-व्यवस्था भज्येत । विशेषणज्ञानकारणत्वेऽभ्युपगते तु यस्य प्रागवगतिः, तद्विशेषणकं विशिष्टज्ञानमुत्पद्यत इति व्यवस्था सुवचेति चेत्—न ; यत्रोभयविषयकं निर्विकल्पकं तत्र द्वयोरपि प्रागवगतत्वाविशेषाद्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थापकस्य कस्याप्यभावादव्य-वस्थाप्रसक्तिस्तदवस्थैव स्यात् । यदि च तत्राहृष्टं व्यवस्थापकम् । तदेव सर्वत्र व्यवस्थापकमस्तु ; किं विशेषणज्ञानकारणत्वाभ्युपगमेन ? ननु गोत्वप्रत्यासत्तिजन्यं ज्ञानं गोत्वप्रकारकमेव, न व्यक्तिप्रकारकमिति सिद्धम् । तत्र यदि विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञाने कारणं न भवेत्, तदा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यं ज्ञानं पूर्वानवगतव्यक्ति-विशेषणकमपि कदाचित् स्यात्, पूर्वावगतमेव विशेषणमिति नियमाभावादिति चेत्—न ; सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यसकलव्यक्तिविषयकज्ञानस्यैवाभावात् । तस्माद्विशिष्ट-ज्ञानस्य विशेषणविशेष्यतद्वैशिष्ट्यभानसामग्र्यैवोपपन्नत्वान्न विशेषणज्ञानत्वं कारण-तावच्छेदकम् । यदि ह्यनुमित्यननुमितिरूपज्ञानद्वयवन्निर्विकल्पकसविकल्पकरूपज्ञानद्वयं प्रामाणिकं स्यात्, तदा सामान्यसामग्रीत एव विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ सर्वमपि ज्ञानं विशिष्ट-ज्ञानं स्यादिति भयेन विशेषसामग्री कल्प्येत । न च तदस्ति, निर्विकल्पकस्याद्याप्य-सिद्धेः ; सर्वस्यापि ज्ञानस्य सविकल्पकत्वात् । 'इदमित्थम्' इति हि सर्वापि धीः । अन्यथा निष्प्रकारकधीवन्निर्विषयापि धीः स्यात् । इच्छाऽपि काचिन्निर्विषयाऽती-न्द्रिया च स्यात् । एवं द्वेषादयोऽपीत्यलमतिचर्चया । तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति—

अतो यथोक्तस्वरूपे एव निर्विकल्पकसविकल्पके इति । द्वितीयादित्वेन पिण्डग्रहणेष्विति । अयं भावः—अनुवृत्तिग्रहणरहितेषु प्रथमेतरग्रहणेषु सविकल्पकत्वाभावापादनमिष्टमेव । अनुवृत्तिग्रहणरहितेषु प्रथमेतरत्वेन ग्रहणेषु सविकल्पकत्वाभावापादनं तु न संभवति, प्रथमेतरत्वेन ग्रहणेऽनुवृत्तिग्रहणनैयत्यादिति ।

(भेदाभेदवादनिरासः)

अत्र सहोपलम्भनियमसमानाधिकरणप्रत्ययौ भेदाभेदसाधकाविति । ननु केवलभेदे केवलाभेदे च सामानाधिकरण्यानुपलम्भादस्तु सामानाधिकरण्यं भेदाभेदसाधकम् । कथं सहोपलम्भनियमो भेदाभेदसाधकः ? न तावत् सहोपलम्भनियम एकज्ञानविषयत्वम्, तस्यैक्येऽपि दृष्टत्वात् । नाप्येककालीनोपलम्भद्वयविषयत्वम्, जातिव्यक्त्योस्तदभावात् । नाप्युपलम्भसामग्रीद्वययौगपद्यनियमः, उपलम्भैक्येन सामग्र्या अप्येकत्वात् । न च घटपटसमूहालम्बने उपलम्भैक्येऽपि सामग्रीद्वित्वं दृष्टमिति वाच्यम् – घटेन्द्रियसंनिकर्षो घटज्ञानसामग्री, पटेन्द्रियसंनिकर्षः पटज्ञानसामग्रीत्यन्यत्र सामग्रीभेदनिर्धारणसंभवात् तत्र तथा ; इह तथा अभावात् । न च—जातीन्द्रियसंनिकर्षो जातिज्ञानसामग्री ; व्यक्तीन्द्रियसंनिकर्षो व्यक्तिज्ञानसामग्रीति भेदः संभवतीति वाच्यम्, भेदस्य वा अभेदस्य वाऽद्याप्यसिद्धेः, भेदसिद्धौ च तदधीनस्य सहोपलम्भनियमस्य न भेदसाधकत्वम्, अपित्वभेदमात्रसाधकत्वमित्येव स्यात् । किंच एकशब्दानुविद्धप्रत्ययस्य 'पुरोवर्त्येकः' इत्येवंरूपस्य जातिव्यक्त्यैक्यसाधकत्वेऽपि प्रथमपिण्डे भेदाग्रहणस्य कथमभेदसाधकत्वम् ? न हि प्रथमतोऽगृहीतं सर्वमसदित्यस्ति । न हि विशेषादर्शनदशायामप्रतीतत्वादसत्त्वमिति काचिद्युक्तिरस्तीति चेत्—उच्यते–सहोपलम्भनियमो ह्येकोपलम्भविषयत्वमेव । तच्चैक्यसाधकमेव । तद्द्वारा भेदाभेदसाधकम् । उत्तरत्र तदनुगुणवाक्यानां बहूनामुपलम्भात् । नन्वेवमेकशब्दानुविद्धप्रत्ययप्रथमपिण्डग्रहणाभेदग्रहणयोरप्यभेदद्वारा भेदाभेदसाधकत्वसंभवात् पृथक्कृत्य, **तयोरभेदसाधकत्वमित्युक्तिरयुक्ता स्यात्**, (?) त्रयाणामप्येकीकरणस्यैव युक्तत्वादिति चेत्—सत्यमभेदद्वारा भेदाभेदसाधकत्वांशे (?) त्रयाणामप्यैकराश्यम् । अपितु तयोर्युक्त्योरभ्युच्चययुक्तित्वमिति तयोरेकराशीकरणम् । अत एव न तद्विषयदूषणस्याप्यवकाशः, तयोरभ्युच्चयमात्रत्वादिति । **स्वपर्यवसितेति** । स्वनिष्ठेत्यर्थः ।

पारतन्त्र्यस्वभावशून्येति यावत् । ननु सहोपलम्भनियमस्य भेदाभेदसाधने नासाधारणत्वम्, भेदाभेदवतः सपक्षस्यैवाभावेन तद्व्यावृत्तिरूपासाधारणत्वाप्रसक्तेः । अत एव पृथिव्यामितरभेदे साध्ये जलादित्रयोदशभेदवतः सपक्षस्याभावान्नासाधारण्यमित्यस्वरसादाह — **किंच विरुद्ध एवेति** । **द्वित्वसाधकसहोपलम्भनियम** इति । द्वित्वसाधकस्य सहोपलम्भस्य नियम इत्यर्थः । 'उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः' इति भाष्य उभयत्र विशेषणविशेष्यभावे विप्रतिपत्त्यभावेन मन्दप्रयोजनमित्याशङ्क्य शङ्काविशेषनिरासपरतया व्याचष्टे — **यद्येवं जातिकुण्डलादेरि**त्यादिना । भाष्यस्थं समानपदं व्याचष्टे — **उभयसंप्रतिपत्तेरि**ति । एवं तात्पर्यवर्णनस्य क्लिष्टत्वादन्यथा व्याचष्ट — **यद्वा पृथक्संस्थानसंस्थितानामि**ति । **सहोपलम्भनियमो नान्यत्वेति व्यवस्थासिद्ध्यर्थ**मिति । सहोपलम्भप्रयोजकापृथक्सिद्धत्वनियम इत्यर्थः । ततश्च सहोपलम्भव्यवस्थाया अपृथक्सिद्धत्वेन प्राक् समर्थितत्वात् कथमस्याः शङ्काया उत्थानमिति न चोदनीयम् । **इयांस्त्वि**ति भाष्ये तुशब्द एवकारार्थ इत्यङ्गाकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदपरतया व्याचष्टे — **इयानेवे**ति । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वमस्वरसमित्यन्यथा व्याचष्टे — **यद्वा विशेषणविशेष्यभावप्रसक्ते**ति । **घटे पटस्याभाव** इति । तादात्म्यसंबन्धेनेति शेषः । यद्वा **पटस्याभावः** पटत्वाभाव इत्यर्थः । **भेद** इति । पटाद्भेद इत्यर्थः ।

(अनुमानादेः निर्विशेषविषयत्वनिरासः)

वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति भाष्ये सर्वप्रमाणविषयस्य सविशेषस्य वस्तुनः स्वभावविशेषैर्निर्विशेषतया निष्कर्षे निर्विशेषत्वासिद्धिर्व्याघातो विरोधश्चोच्यत इति प्रतीयते । तच्चायुक्तम्, अनुक्तोपालम्भत्वात् । स्वानुभवविषये हि परैर्निष्कर्ष उक्त इत्याशङ्क्य स्वानुभवविषयनिष्कर्ष एव दूषणमनेनोच्यत इत्याह — **प्रमाणानी**त्यादिना । **तानि तर्कपराहतानी**ति । अतो निरपवादस्वानुभवसिद्धं निर्विशेषमिति शेषः । स्मरणमात्रस्य मन्दप्रयोजनत्वमाशङ्क्यान्यथा व्याचष्टे — **यद्वा पूर्वं स्वानुभवसिद्ध** इति ।

(सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभङ्गः भेददूषणनिरासश्च)

न केवलं सविशेषेति । यद्यपि 'यदुक्तं तदपि निरस्तम्' इत्युक्ते परोक्तेन पूर्वनिरस्तेनार्थान्तरेणैव समुच्चयो वक्तुमुचितः; न तु सविशेषविषयत्वोपपादननिर्वि-

शेषविषयत्वोपपादनानुपपत्त्योः; तथापि 'इष्टं च सिद्धम्, अनिष्टं च निरस्तम्' इत्यादौ तथापि दर्शनादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **निर्विशेषविषयत्वोपपादनानुपपत्तिश्चेति**। सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षस्य दूरोत्सारितत्वान्निर्विशेषविषयत्वोपपादनानुपपत्तिः फलितेति फलितानुपपत्त्या समुच्चयः। एतदभ्युपगमादाह—**न केवलं भिन्नविषयत्वं स्थापितमिति**। **प्रतियोगिस्मरणकृतविलम्बे सत्यपीति**। एकक्षणमात्रवर्तिनः सद्ग्राहिप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिस्मरणसापेक्षभेदोल्लेखव्यवहारसामर्थ्यं नास्तीति पूर्वपक्षे यदुक्तम्, तत्र भेदस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि भेदस्य दुर्निरसतया प्रत्यक्षस्य क्षणमात्रस्थायित्वनियमं परित्यज्य भेदो(द्व्यवहारा)ल्लेखार्थमनेकक्षणस्थायित्वमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यम्। यदि हि तादृशक्लिष्टकल्पनमन्तरेणैव जात्यादेरेव भेदत्वं सुघटम्, तदा परोक्तयुक्तेर्दूरोत्सारितत्वं किमु वक्तव्यमित्याशयः। **प्रथमचशब्दस्येति**। ननु—अतःशब्दपरामृष्टस्वपरनिर्वाहकत्वस्यानवस्थादिपरिहारे निरपेक्षहेतुतया अतः शब्दान्वितचशब्दप्रतिपाद्यसमुच्चेतव्यान्तराभावात् 'न च' इत्यादिवत् च शब्दो वाक्यालङ्कार इति चेत्—न; चशब्दं भिन्नक्रममाश्रित्यानवस्था च अन्योन्याश्रयणं च (दूषणान्तरञ्च) नास्तीत्यभ्युपगमेनादोषात्। **अनवस्थापरिहारसिद्धाविति**। यद्यपि संवेदनरूपादिवदनवस्थाभीत्या स्वपरनिर्वाहकत्वसिद्धिरिति वदन्तं प्रति नास्याः शङ्काया उत्थानम्, तथापि तदनादरेणेयं प्रवृत्तेति द्रष्टव्यम्। **कारणनिरूपणायापह्नवमर्हतीति**। कारणनिरूपणं प्रसजेदित्येवं भीत्या स्फुटावधारितं कार्यं नापह्नवमर्हतीति भावः। **प्रपञ्चस्य बाध्यत्वज्ञानमिति**। बाध्यत्वरूपभेदविषयज्ञानमित्यर्थः। पञ्चमं पक्षं प्रतिक्षिपति—**न च बाध्यविषयत्वमिति**। **तथा सतीति**। भेदस्य सर्वस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चबाध्यत्वरूपभेदस्यापि बाध्यतया प्रपञ्चसत्यत्वमेव स्यादित्यर्थः। [1]**स्वशास्त्रनिर्णये सत्य इति**। बाध्यत्वात्मकभेदलक्षणशास्त्रार्थे सत्ये सति भेदस्य दुर्निरूपत्वयुक्तेरप्रवृत्तेस्तुल्यन्यायतया प्रामाणिकस्य भेदान्तरस्यापि सत्यत्वं स्यादित्यर्थः। स्वशास्त्रार्थस्य भेदमिथ्यात्वस्यासत्यत्वे तद्विरुद्धसत्यत्वोन्मज्जनप्रसङ्ग इत्यर्थः। केचित्तु—

---

१. स्वशास्त्रनिर्णयेसत्ये सत्याः स्युर्लोकनिर्णयाः।
स्वशास्त्रनिर्णयेसत्ये सत्याः स्युर्लोकनिर्णयाः॥

इति पूर्वार्धमुत्तरार्धञ्च समानाकारमिति टीकायां क्वचित् द्विः पाठात् ज्ञायते। अत एवात्रार्थद्वयकथनम्। अन्यथा यद्वेति भाव्यम्।

स्वशास्त्रार्थनिर्णये सत्ये सत्येव लोके निर्णया असत्या स्युः। नन्वेवमसत्यत्वे लोकनिर्णयसत्यत्वं कुतो न भवेदित्यर्थ इति वदन्ति। शब्दस्वभावायत्तत्त्वाच्चार्थदूषणत्वमिति। यथैकस्यैवार्थस्य स्वशब्दोल्लेखने निरपेक्षस्यापि कठिनत्वलघुत्वादिशब्दोल्लेखने सापेक्षत्वम्, यथा वा ज्ञानानन्दाद्यभेदो ब्रह्मस्वरूपमिति वदतस्तव मते ब्रह्मशब्दोल्लेखने निरपेक्षस्यापि अभेदशब्दोल्लेखने सापेक्षत्वम्, तथेहापि घटशब्दोल्लेखने निरपेक्षस्यापि भेदशब्दोल्लेखने सापेक्षत्वमित्यर्थः; एकस्यैव गमनस्य 'गच्छति, चरति' शब्दोल्लेखाभ्यां, प्रयत्नस्य च 'करोति, प्रयतते' शब्दोल्लेखाभ्यां कर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोः शब्दस्वभावप्रयुक्तत्वदर्शनादिति भावः। **तदवच्छेदक महिषादिपदार्थेति**। व्यावृत्त्यवच्छेदकेत्यर्थः। महिषादिप्रतियोगिकव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण भेदशब्दो गोत्वं दर्शयतीत्यर्थः। **तटस्थोपाधिभेदादिति**। घटकोपाधिभेदादित्यर्थः। **तत्रैच्छिकौ प्रयोगाप्रयोगाविति**। महिषादिपदार्थान्तरपुरस्कारेण गोत्वे ज्ञातेऽपि प्रयोगाप्रयोगावैच्छिकावित्यर्थः। न तु गोत्वज्ञानमात्रेणेति मन्तव्यम्, तावता भेदव्यवहारासंभवादिति द्रष्टव्यम्। **तद्योगकार्यव्यावृत्तीति**। भेदरूपधर्मान्तरयोगकार्या या व्यावृत्तिधीस्तद्धेतुत्वादित्यर्थः। **अभेदेऽपि तुल्या इति**।

> "भेदः स्वरूपं धर्मो वेत्यादिभेदविभीषिका।
> अक्षरमात्रप्रश्लेषे स्यादभेदविभीषिका॥"

इत्युक्तेरिति भावः। **ब्रह्माद्वितीयमित्यादिपदानां पर्यायत्वं च स्यादिति**। द्वितीयपदस्य भेदपरत्वेनाद्वितीयमित्यस्याभेदार्थकत्वमिति भावः।

ज्ञाततयैव परामर्शप्रसङ्ग इत्यर्थ इति। न च—प्रत्ययमात्रस्य सन्मात्रग्राहित्वादज्ञाततयाऽपि [1]परामर्शसंभवः; किंच सन्मात्रांशे ज्ञातत्वापादनमिष्टमेव; अंशान्तरे तु न ज्ञातत्वमिति कथं तदापादनसंभव इति वाच्यम्—पूर्वोक्तदूषणे तात्पर्यात्। **समवेतशब्दो विशेषणैकस्वभावपर इति**। सिद्धान्ते समवायानभ्युपगमादिति भावः। **तत्तत्संस्थानवत्तयेति**। असाधारणधर्मवत्तयेत्यर्थः। **कालविशिष्टतयेति**; कालस्य सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः। **सविकल्पके तु देशादीनां**

१. अज्ञाततया अपरामर्श· पा० (ज्ञाततया अपरामर्श ?)

बहूनां विशेषणत्वमिति । यद्यपि सिद्धान्ते निर्विकल्पकेऽपि देशादयोऽपि विशेषणं भवन्त्येव, तथाप्यनुवृत्तत्वादेर्निर्विकल्पके भानं नास्तीत्यत्र तात्पर्यात्(र्यम् ?) । गन्धस्थले देशग्रहणस्य प्रथमतोऽभावमभिप्रेत्य तथोक्तमित्यपि केचित् ।

(जातेः संस्थानरूपत्वसमर्थनम्)

संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्येति भाष्ये संस्थानातिरिक्तैकाकारबुद्धिबोध्यनिषेधस्य पर्यवसानं द्वेधा घटते । संस्थानस्यैवैकाकारबुद्धिबोध्यत्वाद्वा तदतिरिक्तस्यैकाकारबुद्धिबोध्यस्याप्रामाणिकत्वाद्वेत्यभिप्रेत्य द्वेधापि व्याचष्टे–**अयं सास्नादिमानित्यादिना** । **नामान्तरेणेति** । **अतिरेकवादेऽपीति** भाष्यस्य मतद्वयसंप्रतिपन्नसंस्थानस्यान्यतरसंप्रतिपन्नजात्यैक्यं न युक्तमिति तात्पर्यमिति भावः । केचित्तु–उभयसंप्रतिपन्नेनोपपत्तौ नातिरिक्तं कल्प्यमित्येव **अतिरेकवादेऽपीति** भाष्ये स्वरसतः प्रतीयत इति वर्णयन्ति । **परैरवयविनोऽसमवायिकारणत्वेन संस्थानं स्वीकृतमिति** । यद्यपि द्रव्यविशेषविषय एवेदम्; न सर्वत्र—तथापि क्वचिज्जात्यपलापे तयैव रीत्याऽन्यत्रापि तदपलापः सिध्यतीति भावः । **जातिमात्रोच्छेदश्च स्यादिति** । सिद्धान्तेऽप्याकृतिरूपजातेः क्वचिदभ्युपगमात् स न स्यादित्यर्थः । **जात्यजातिसाधारणमिति** । अवयवसंयोगविशेषशौक्ल्यादिसाधारणमित्यर्थः ।

ननु स्वासाधारणमित्यत्र स्वशब्दः किमित्यादि । यद्यपि स्वशब्दस्य प्रकृतवाचिशब्दत्वात् यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य संस्थानम्, यथा 'असाधारणधर्मो लक्षणम्' इत्यत्र । संस्थानशब्दो हि सिद्धान्ते लक्षणशब्दापरपर्याय एव । अतो न विकल्पावकाशः—अथापि शिष्यबुद्धिवैशदीकरणायायं प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् । **एकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादितीति** । न च गृष्टिधेनुवशावष्कयण्यादिशब्दवत् खण्डगोवाचकमपि किंचित्पदं किं न स्यादिति वाच्यम्, अनुपलब्धेरिति भावः । **कस्तर्हि जातिरूपसंस्थानानामिति** । अवयवसंयोगविशेषरूपसंस्थानानां शौक्ल्यादिभ्यः संस्थानेभ्यः कथं भेदः? उभयोरपि संस्थानत्वस्याविशिष्टत्वेन, 'जातिवाचिन उत्पलशब्दस्य प्राधान्यम्; गुणवाचिनो नीलादिशब्दस्य गुणत्वम् । ततश्च नीलादिशब्दस्य विशेषणत्वमेव । अत एव, "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति समासो 'नीलोत्पलम्' इत्येव; न तु 'उत्पलनीलम्' इति' इति व्यवस्था कथं स्यादित्याक्षेपाभि-

प्रायः। **जातिरूपसंस्थानलक्षणमिह विवक्षितं चेदिति**। ननु 'यो यदसाधारणो धर्मः, स तस्य संस्थानम्' इति संस्थानसामान्यलक्षणे स्थिते जातित्वे सति असाधारणधर्मत्वं जातिरूपसंस्थानलक्षणं भविष्यतीति कोऽसौ विचारः? किंच शौक्ल्यादिसंस्थानेष्वपि प्रकृताकारेण सुसदृशव्यक्तयः समस्ता इति विवक्षा आवश्यकी, शौक्ल्यादेरपि प्रकृताकारेण सुसदृशव्यक्त्यसाधारणधर्मत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। संस्थानरूपा घटत्वादिजातयः प्रतिव्यक्ति भिन्नाः; संस्थानरूपाः शौक्ल्यादयश्च प्रतिव्यक्ति भिन्नाः। सौसादृश्येनैकीकरणं जात्यजातिसाधारणमेव। को विशेष इति चेत्—भावानवबोधात्। "**संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूप**"मिति भाष्यस्य जात्यजातिसाधारणसंस्थानस्वरूपनिर्वचनपरत्वमिति पूर्वमुक्तं पक्षं परित्यज्य जातिरूपसंस्थानस्यैव लक्षणमुच्यत इति व्याख्यायामित्यर्थः। नन्वेवं व्याख्यायां पूर्वपक्षे किमस्वरसबीजमिति चेत्, उच्यते—"**वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टमेव प्रत्यक्ष**"मिति भाष्ये संस्थानशब्दस्यासाधारणधर्मरूपसंस्थानपरत्वविवक्षायां नैयायिकादीनामपि जातेरसाधारणधर्मत्वं सिद्धमेवेति संस्थानमेव जातिरिति प्रसाधनं व्यर्थं स्यात्। **संस्थानस्योभयसंप्रतिपन्नत्वादिति** भाष्येऽप्यसाधारणधर्मस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाच्चेति न युज्यते। अतः प्राक्तनसंस्थानशब्दानामवयवसंयोगविशेषपरत्वं सिद्धम्। अतस्तद्वैरूप्यायेदमपि तथैव वक्तुमुचितमित्याकृतिरूपसंस्थानमात्रपरतया "**संस्थानं नामे**"ति भाष्ययोजनायामित्यर्थः। अत आकृतिरूपो धर्मविशेषः संस्थानमिति न काप्यनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्। **देशतः कालतश्च नोपपद्यत इति**। गकारदेशानन्तरदेशत्वलक्षणं वा गकारोत्तरकालत्वलक्षणं वा आनुपूर्व्यमौकारस्य नोपपद्यते, वर्णानां नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भावः। **तस्या उच्चारणनिबन्धनत्वादिति**। गकारोच्चारणानन्तरोच्चारणविषयत्वमेवौकारस्यानुपूर्व्यमित्यर्थः। **वृत्तिविकल्पादिदौर्घट्यमिति**। सादृश्यमेकदेशेन वर्तते चेत्, सादृश्यपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् द्वित्वपर्याप्त्यनधिकरण एकस्मिन् 'द्वौ' इति शब्दस्याप्रयोगवत् सादृश्यपर्याप्त्यनधिकरणे 'सदृशः' इति प्रयोगो न स्यात्; सावयवत्वप्रसङ्गश्च। कार्त्स्न्येन वर्तते चेत्, सादृश्यस्य द्विष्ठत्वं न स्यादिति दूषणानामनवकाश इत्यर्थः। **गवा सुसदृश इत्येव प्रयोगः स्यादिति**। एवकारः चार्थः। इति च प्रयोगः स्यादित्यर्थः। **गौरिति**। गौरित्येव प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। यद्वा गोशब्दस्य व्यक्तिविशेष एव गृहीतसंकेततया

'तत्सदृशः' इत्येव प्रयोगः स्यादित्यर्थः । इदं च व्युत्पत्तिदशायाम, 'एवमाकृतिका या, सा गौः' इति ग्रहणमात्रमभिप्रेत्योक्तम् । अनुगतधर्माभावे सामान्यधर्मपुरस्कारेण वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्रहो न स्यादित्याशङ्क्याह — **व्याप्तिग्रहणं चेति** । सौसादृश्येनैकीकृतेन संस्थानलक्षणाकारेण सर्वेषां क्रोडीकारसंभवादिति भावः । **प्रतिपन्नसंस्थानविरोध्याकारभ्रमस्यैवेति** । यद्यपि प्रतिपन्नस्य शुक्तीदंत्वस्य रजतत्वं विरोध्येव, तथापि तस्य विरोधित्वास्फुरणाद्भ्रम इति भावः । **शौक्ल्यं हि शुक्लस्यासाधारणमिति** । ततश्च शौक्ल्यस्याशुक्लभेदरूपस्य दर्शनादशुक्लत्वाध्यासः परं निवर्तते; न त्वशुक्तयध्यासः, अशुक्तिभेदस्य शुक्तित्वस्याग्रहादिति भावः ।

(संस्थापनस्य भेदरूपत्वसमर्थनम्)

पूर्वं प्रतियोग्यपेक्षयेति । 'जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया' इति भाष्यग्रन्थेनेति भावः । यद्यपि 'जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया' इति ग्रन्थे भेदव्यवहारे प्रतियोगिस्मरणसापेक्षत्वमिति नोक्तम् । अपितु जात्यादेरेव स्वपरभेदकत्वम् — अथापि सोऽप्यर्थस्तत्र विवक्षित इति भावः । **तर्हि भेदव्यवहार इति** । यद्यपि प्राक् 'प्रतियोग्यपेक्षया भेदव्यवहारः' इत्युक्तम्, तथापि निष्प्रतियोगिकगोत्वादेरेव भेदत्वे तदयुक्तमेव स्यादिति तदप्याक्षिप्यतेऽनेन भाष्यग्रन्थेनेति वक्तव्यस्याभिप्रायात् । ननु **सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोरिति** कथमुक्तिः? इतरेषां महिषादीनां स्वसजातीयत्वासंभवेन 'इतरे च ते सजातीयाश्च' इत्युक्तयसंभवादित्याशङ्क्याह — **निर्दिष्टसामान्यानन्तरेति** । निर्दिष्टसामान्यं गोत्वसामान्यम्; तदनन्तरपरसामान्यं तत्साक्षाद्व्यापकं पशुत्वादि । भाष्ये सजातीयग्रहणं विजातीयादेरप्युपलक्षणम् । सजातीयभ्रमनिवर्तकत्वे कथिते विजातीयभ्रमनिवर्तकत्वं किं पुनर्न्यायसिद्धमित्यभिप्रेत्य सजातीयग्रहणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । **परनिर्वाहकत्वाभाव इति** । यद्यपि 'गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः' इति भाष्ये गोत्वादौ घटादिव्यावृत्तिरूपत्वसमर्थनमात्रमभिप्रेतम् । न तु स्वनिर्वाहकत्वात् परनिर्वाहकत्वम्, परनिर्वाहकत्वाभावे स्वनिर्वाहकत्वासंभवादित्येतत्पर्यन्तम् । किंच 'स्वसंबन्धादर्थान्तर —' इत्यनुमानानुरोधेन स्वनिर्वाहकत्वाभावे परनिर्वाहकत्वासंभवादित्येव प्रदर्शनीयम् — तथापि तावत्पर्यन्तविवक्षामभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **अतो धर्मानुगामिति** । ननु रूपादिधर्मस्यापि न

सर्वथा भ्रमविरोधित्वम्, तत्रापि गुण्यभेदभ्रमादिदर्शनात्; तद्वदन्यत्र मतभेदप्रवृत्तेरद्यापि दर्शनात् 'पटद्रव्यस्य रूपाव्यतिरेकभ्रमः' इति स्वयमुक्तत्वाच्च धर्मिणोऽपीतरधर्मापेक्षया स्वधर्मव्यावर्तकत्वाच्च घटस्यापि स्वाश्रयमूलादिव्यावर्तकत्वाच्च ब्रह्मणोऽपि स्वविषयज्ञानव्यावर्तकत्वाच्च कथमियं व्यवस्थेति चेत् — न; रूपादिधर्मेषु व्यावर्तकधर्मान्तरसत्त्वेऽप्यनिष्टाभावात्, प्रामाणिकत्वेऽ(ना)नवस्थागुणत्वमस्याप्यदोषत्वाच्च। अत एव **भेदत्वसंभव** इत्येवोक्तम्; न तु 'तस्यैव भेदत्वसंभव' इतीति द्रष्टव्यम्। **धर्माणां स्वरूपस्यैवेति**। धर्मस्वरूपमेव स्वाश्रयस्य घटस्य स्वविरुद्धधर्मान्तराश्रयधर्म्यन्तरापेक्षया भेद इत्यर्थः। **विशेषणापेक्षया विशेष्यस्य स्वरूपमेव भेद** इति। न च 'धर्मिस्वरूपस्य स्वगतधर्मापेक्षया भ्रमविरोधी भेदो धर्मान्तरान्वयः' इति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् — 'विशेष्यस्य स्वरूपम्' इत्यस्य विशेष्यस्य स्वरूपमसाधारणधर्म इत्यर्थात् स्पर्शादिविशेषणान्तरमेव रूपादिविशेषणाद् भेद इत्यर्थपर्यवसानात्। कस्य को वाऽसाधारणशब्द इत्यत आह — **स च शब्दो व्युत्पत्तिसिद्ध** इति। अस्यार्थस्यायमसाधारणशब्द इत्येतल्लोकव्युत्पत्तिसिद्धमित्यर्थः। **प्रतियोगितयाऽभिमतार्थान्तरैक्यधीविरोधि वा स्वरूपमिति**। अस्मिन् पक्षे वस्तु(ब्रह्म)स्वरूपस्याविरोधितया स्वरूपत्वं न स्यादित्यस्वरसो बोध्यः।

(मिथ्यात्वानुमानभङ्गः)

वस्त्वन्तरस्योपाधित्वादिति। देशकालान्तराणामुपाधिभूतानां सद्भावात् प्रतिपन्नोपाधौ बाधितत्वं तत्राप्यस्तीति भावः। **अनुदितबाधकज्ञानेषु भ्रान्तिष्विति** व्यधिकरणे सप्तम्यौ। अनुदितबाधकज्ञानेषु पुरुषेषूत्पन्नासु भ्रान्तिष्वित्यर्थः। अतोऽनुदितबाधकज्ञानास्वित्यनुक्तिः। **चोदयितृपुरुषज्ञानेनेति**। यस्तु चोदयिता पुरुषः, तज्ज्ञानेनेत्यर्थः। भ्रमत्वबुद्धेरेव बाधरूपत्वादिति भावः। **विशेषणविशेष्यांशासिद्धेरिति**। प्रतिपन्नोपाधिर्विशेषणम्; बाधितत्वं विशेष्यम्। **अप्रामाणिकधर्मपरंपरापादनेनेति**। यथा उत्पत्तेरुत्पत्तावनवस्था; अनुत्पत्तावुत्पत्तिर्नित्या स्यादित्यत्र उत्पत्त्युत्पत्तेरत्यन्तासंभावितायाः आपादनात्। इह तु मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्यात्यन्ताप्रामाणिकत्वाभावात्। ब्रह्मणि मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्य संप्रतिपन्नत्वादिति भावः।

"धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पा(कल्पना)नुपपत्तितः ।
धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत् ॥"

इति तल्लक्षणम् । न चात्र मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणो मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग उक्तः, किं त्वद्वैतहानिः । प्रत्युत भेदः किं भिन्ने वर्तते, उताभिन्न इति त्वदुक्तेरेव भिन्नादिविशिष्टमात्रनिरासकत्वेन स्वव्याघाताज्जातित्वम् । उक्तं हि, "एतामेव जातिमवष्टभ्य शुष्कतर्कवादिनां बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां बालव्यामोहहेतवः कण्ठकोलाहलाः" इति । **मुद्गरे नष्टेऽपीति** । न च नष्टस्यापि मुद्गरस्य घटस्येव पारमार्थ्यमस्तीति वाच्यम्—न हि पारमार्थ्याभावे स दृष्टान्तः । यथा नाशकनाशे नाश्यानुन्मज्जनम्, एवं प्रपञ्चसत्यत्वबाधकस्य मिथ्यात्वसाधकहेतोर्बाधेऽपि बाध्यानुन्मज्जनमित्येतावता साम्येन दृष्टान्तत्वात् । **बाधकज्ञानस्य मिथ्यात्वेऽपीति** । बाधकज्ञानविषयस्य दृश्यत्वादिहेतोर्बाधेऽपीत्यर्थः । साधनपारमार्थ्यापारमार्थ्यविचारस्यैव प्रस्तुतत्वादिति द्रष्टव्यम् । **कारकज्ञापकयोर्वैषम्यादिति** । ननु नाशकस्यापि बाधितत्वे नाशोऽसत्य एव । न हि मुद्गरस्य मिथ्यात्वे नाशस्य सत्यत्वमस्ति । अतः साम्यमेवेति चेत्—न; बाधकबाधे बाध्यसत्यत्वं स्यादिति मयोक्ते नाशकारकनाशे कार्यस्य नाशस्यानाशो दृष्ट इति त्वद्वचनमत्यन्तासंगतमिति तत्तात्पर्यात् । **वृन्तविषयभ्रमरत्वभ्रमबाधेऽपीति** । कस्याश्चिद्भ्रमर्याः पलाशपुष्प उत्पन्नो दावभ्रमः पलाशवृन्तविषयभ्रमरबुद्ध्या निवृत्तः, सोऽपि यत्र वृन्तविषयभ्रमरभ्रमो विशेषदर्शनान्तरेण निवृत्तः, तादृशभ्रमस्थल इत्यर्थः । वक्ष्यति—"भ्रमरी भ्रमरभ्रमेण वृन्ते यददावभ्रममाश्लिषत् पलाशम्" इति । **परमार्थभूतवृन्तबाध्यत्वदर्शनादिति** । इदमुपलक्षणम्—पलाशपुष्पबाध्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । **ततश्च त्वन्मत इति** । दावज्ञानान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वलक्षणमेव दावबाधकत्वं भ्रमरपारमार्थिकत्वभ्रमस्य । एवं च प्रपञ्चे दृश्यत्वमिथ्यात्वादिरूपसाध्यसाधनपारमार्थ्यभ्रमस्य प्रपञ्चसत्यत्वज्ञानान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वलक्षणं बाधकत्वं वक्तव्यम् । ततश्च तस्यापि भ्रमस्य निवर्तकान्तरमपि किंचिद्धर्मपारमार्थ्यज्ञानमेवेति भ्रमपरंपरानुवृत्तिरेव स्यात्; निःशेषाविद्यानिवृत्तिर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं दावादिभ्रमस्थल इव प्रकृते भ्रमस्य भ्रमनिवर्तकत्वे निःशेषाविद्यानिवृत्तिर्न स्यादित्येव सुवचम्; किमर्थमेतावान् संरम्भ इति चेत्—सत्यम्, तत्तत्पदार्थस्वरूपशिक्षार्थत्वेनादोषात् । **भ्रान्तिरूपोत-**

रोत्तरेति । साधनधर्माणामपारमार्थ्यादिति भावः । **स्वयं नाश** इति । ननु (ज्ञानान्तरेण ज्ञानेन) नाशोऽपि घटादिनाशान्तरवत् कालनिकत्वं सिद्धमेवेति, निःशेषाविद्यानिवृत्तिर्न स्यादिति दोषः समान इति चेत्—इष्टापत्तिरिति केचित् । अन्ये तु ज्ञानजन्याया अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्व – पञ्चमप्रकारत्वपक्षावलम्बनेन परिहारस्य कथंचित् कृतत्वेन ज्ञानातिरिक्तजन्यनाशस्य स्वकारणे प्रविलयरूपतया परैरभ्युपगतत्वेन कारणभूताविद्याया अनुवृत्तिः स्यादेवेति भाव इति वदन्ति । **तथापि सन्मात्रस्ये**ति । इदमुपलक्षणम्— नभसोऽप्यध्यस्तनीलिमपुरस्कारेण चक्षुषा ग्रहणसंभवात् पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वसंभवेन चाक्षुषत्वादेकवित्तिवेद्यत्वं सिध्यतीति भावः ।

(दृश्यत्वनियमरूपहेतुभङ्गः)

ननु दृश्यत्वनियमोऽस्त्वेति । स्वव्यवहारे स्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतदृश्यत्वमित्यर्थः । **सदनुभूत्योर्भेदाभावा**दिति । स्वप्रकाशानुभूत्यभिन्नत्वेन स्वप्रकाशत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **स्वप्रकाशत्वेन दृश्यत्वनियमासिद्धि**रिति । यदि दृश्यत्वहेतुनैव भेदमिथ्यात्वं साध्यते, तदा सदनुभूतिभेदमिथ्यात्वाधीनं दृश्यत्वहेतुसामीचीन्यम्, सद्रूपे ब्रह्मणि व्यभिचाराभावात्; सामीचीन्ये सति भेदमिथ्यात्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **यद्यनुमानान्तरेणे**ति । जडत्वपरिच्छिन्नत्वादिनेत्यर्थः । **तर्हि सिन् सिद्धसाध्यते**ति । दृश्यत्वहेतोरित्यर्थः । **दृश्यतैकस्वभावत्व**मिति । स्वप्रकाशताशून्यत्वमित्यर्थः । **परमार्थभूताश्चे**ति । नित्यत्वादीनामपारमार्थ्येऽनित्यत्वादिकं प्रसज्येतेति भावः ।

(व्यावर्तमानत्वहेतुभङ्गः)

अनृतादिभ्यो व्यावृत्तत्वेनाभ्युपगमादिति । ननु यद्यप्यनृतव्यावृत्तत्वमनृतविलक्षणत्वमङ्गीकृतम्, तथाप्यनुवर्तमानत्वप्रतिद्वन्द्विव्यावर्तमानत्वं नाङ्गीकृतमिति चेत् — न; विलक्षणत्वरूपव्यावर्तमानत्वे सत्यननुवृत्तत्वरूपव्यावृत्तत्वमपि सिध्यतीति भावात् । **तत्स्वकार्यकर**मिति । व्यभिचारज्ञानसंपादनमुखेनानुमितिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । **अनुभूतित्वव**दिति । स्वरूपानतिरिक्तानुभूतित्वस्य स्वप्रकाशत्वरूपसाध्यसाधकत्वादिति भावः । **अपरमार्थशब्दश्चे**ति । अत्र केचित्—अपरमार्थशब्दपदं लक्षणया ब्रह्मशब्दपरम् । ततश्च 'ब्रह्मणो जडव्यावृत्तत्वमपरमार्थः' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो व्यर्थः,

व्यावृत्तत्वमात्रस्यापारमार्थ्यात् । अत एव 'घटादावपि' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यमपीति वदन्ति । अन्ये तु—परमार्थ इत्युक्त्या न कोऽपि परिहारः कृतः व्यावर्तमानत्वान्तरस्यापि तादृशत्वेन परमार्थव्यावर्तमानत्वस्य हेतूकरणासंभवात् वैलक्षण्यासिद्धेरिति भावं वर्णयन्ति । **तर्ह्यसिद्धो हेतुरिति** । नन्वपरमार्थभूतव्यावर्तमानत्वस्य हेतूकृततया तस्य नासिद्धिः । व्यावर्तमानत्वस्य तत्रासत्त्वे एवापरमार्थव्यावर्तमानत्वसिद्धिः । इतरथा परमार्थव्यावर्तमानत्वमेव स्यादिति चेत्—न; तथा सति अपरमार्थव्यावर्तमानत्वं व्यावृत्तिशून्यत्वमिति स्यात् । ततश्च व्यावृत्तिशून्यत्वमेव हेतुः स्यात्, न तु व्यावृत्तिरिति भावः । **प्रतिपन्नोपाधौ बाधितस्यैवेति** । अत्र प्रतिपन्नोपाधौ बाधितस्यैव व्यावृत्तिर्मिथ्यात्वसाधिकेति योजना, 'न स्वगृहीतत्वमात्रम्' इत्युत्तरग्रन्थानुसारात् । पक्षान्तरमाह—**अत्र व्यावृत्तिविशेषो व्यावृत्तिशब्दोक्त** इति । बाधितस्यैव मिथ्यात्वसाधकव्यावृत्तिविशेषः संभवतीत्येवं योजनेति भावः । **निषेधधीबाध** इति । निषेधधीजन्या पूर्वज्ञाने भ्रमत्वबुद्धिर्बाधः । **निषेधरूपत्वं बाधकत्वमिति** । पूर्वज्ञानविषयाभावावगाहि ज्ञानं बाधकमित्यर्थः । **सर्वसपक्षाननुयायित्वेनेति** । न चैवं प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्याभावेन कथं तेषां सपक्षत्वमिति वाच्यम्— ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वस्य सत्त्वात् सपक्षत्वमस्तीति तदभिप्रायसंभवात् । इतरथा साध्योपाध्योरैक्यप्रसङ्गात् । **उपाधिरवच्छेदक इति** । आश्रय इत्यर्थः । न तु साध्यव्यापकादिलक्षण इति भ्रमितव्यमिति भावः । **देशकालभ्रमे वस्त्वन्तरमुपाधिरिति** । देशभ्रमे कालादिवस्त्वन्तरस्योपाधित्वम्, कालभ्रमे देशादिलक्षणवस्त्वन्तरस्योपाधित्वमिति संभवादित्यभिप्रायः । **नान्योन्याश्रयः, भ्रमव्यक्तिभेदादिति** । ननु—प्रातिभासिको देशकालादिर्व्यावहारिके वस्त्वन्तरेऽध्यस्यते, प्रातिभासिकं रजतमिव शुक्तिशकल इत्युक्तौ नान्योन्याश्रयः । न हि रजतस्य शुक्तिशकलेऽध्यासोऽन्यत्र शुक्तिशकलाध्यासमपेक्षः । अतो नान्योन्याश्रयशङ्का । नापि 'भ्रमव्यक्तिभेदात्' इति परिहारश्च युज्यते, अनवस्थादिभरुत्पत्तिप्रतिबन्धप्रसङ्गादिति चेत्-मैवम्; **भ्रमव्यक्तिभेदात्** इत्यस्य प्रतिभासिकव्यावहारिकव्यक्तिभेदात् प्रातिभासिकस्य व्यवहारिकेऽध्यासोपपत्तावन्योन्याश्रयानवस्थाद्यभावादित्येव तदभिप्रायात् । **यदवच्छेदकावच्छिन्नमिति** । न च यत्र यत् प्रतिपन्नम्, तत्र तस्याभावो मिथ्यात्वप्रयोजक इत्येवास्त्विति वाच्यम् — संयोगाद्यतिप्रसङ्गवारणाय

तद्देशकालावच्छिन्नमित्यस्यावश्यकत्वात् । क्रियमाणावच्छिन्नयोरिति । अयं भावः — नात्र कालस्याध्यासः, येनोपाध्यन्तरपदवद्व्यर्थशङ्का स्यात् । अपि तु काले सायंत्व-रूपादित्यक्रियासंबन्धाध्यासः । न च—सायंत्वेन प्रतीतस्य न सायंत्वप्रमाधिष्ठानत्वम्, आत्माश्रयप्रसङ्गात् ; नापि दिवात्वेन प्रतीतस्य, विरोधादिति वाच्यम् — तदुभय-विलक्षणगोदोहनादिक्रियासंबन्धित्वेन प्रतीते काले सायंत्वाध्यास उपपद्यत इति । नियमः क्रियत इति । अस्तित्वनास्तित्वयोः प्रासौ नियमः क्रियत इत्यर्थः । घट-शब्दप्रतिपन्नेऽस्तित्वरूपधर्मान्तरसंबन्धो बोध्यते ; इतरथा 'नीलो घटः' 'शुक्लः पटः' इत्यादावपि विकल्पावतारप्रसङ्ग इति भावः ।

(अनुवर्तमानत्वदूषणम्)

प्रथमे शिरसि सिद्धसाधनत्वं दूषणमुक्तमिति । अत्र केचित्—सन्मात्रं सर्वासु प्रतिपत्तिष्वनुवर्तमानं दृश्यत इति तत् परमार्थः' इति सन्मात्रशब्दितसत्ता-सामान्यस्यानुवर्तमानतया पारमार्थ्यमुपक्षिप्तं पूर्वपक्षे । तत्र सत्तासामान्यस्यानुवर्तमान-तया पारमार्थ्योपपादनं सिद्धसाधनमेव । विशेषाणां व्यावर्तमानतयाऽपारमार्थ्योपपादनं त्वनिष्टमिति भाष्ये स्पष्टोऽर्थः प्रतीयते । न तत्र विकल्पमुखेन ग्रन्थावतरणं युज्यते । तथाहि सति सच्छब्दस्य प्रमाणसंबन्धार्हघटादिपरत्वे "अतो न सन्मात्रमेव वस्तु" इत्युत्तरभाष्यविरोधः, प्रमाणसंबन्धार्हस्यैव वस्तुत्वेन सिद्धान्तिनोऽपि संमतत्वात् । किंच ननु सदेव परमार्थ इति हि ग्रन्थकाराभिप्रायः इत्याक्षेप-समाधाने अप्यज्ञानविजृम्भिते । अनुवर्तमानत्वं सत्पारमार्थ्यसाधकम् ; व्यावर्तमान-त्वमितरापारमार्थ्यसाधकम् । द्वाभ्यां च हेतुभ्यां सन्मात्रशब्दितसत्तारूपसामान्यस्यैव पारमार्थ्यम्, नेतरेषामित्युक्ततया अनुवर्तमानत्वहेतुमात्रयतया पराभिमतस्य सत्तापार-मार्थ्यस्य स्वमतेऽपि सत्त्वेन सिद्धसाधनस्य, सिद्धतयाक्षेपस्य वा, विकल्पमुखेन समाधानस्य वा अप्रसक्तेरिति मन्यन्ते—तदिदमसारम् ; अधिष्ठानतयानुवर्तमानस्य पराभिमतस्य सच्छब्दितस्यापि पारमार्थ्यं सिद्धान्तिसंमतमिति शङ्काव्युदासार्थं विकल्प-मुखेनैव ग्रन्थस्यावतरणीयत्वात् । न चैवम् — "अतो न सन्मात्रमेव वस्तु" इत्युत्तरभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्, "न सन्मात्रमेव वस्तु" इत्यत्र 'साधनार्हम्' इति शेषः पूरणीयः । प्रमाणसंबन्धार्हवस्तुनः पारमार्थ्यस्य सिद्धत्वेन तस्य साधना-

नर्हत्वादित्याशयात् । यदुक्तम्, "ननु सदेव परमार्थ इति हि ग्रन्थकाराभिप्रायः" इत्याक्षेपसमाधानयोरस्थानविजृम्भितत्वमिति — तन्न; "सदेव परमार्थ इति हि ग्रन्थकाराभिप्रायः" इत्यत्र, 'वर्णित' इति शेषः । ततश्च यद्यनुवर्तमानत्वात् सत् परमार्थ इत्युच्येत, तदा हि सिद्धसाधनशङ्का स्यात् । अनुवर्तमानत्वात् सदेव परमार्थ इत्येतावत्साध्यम्; अतो न सिद्धसाधनमित्याक्षेपसंभवात् । **व्यधिकरणासिद्धेति** । अनुभूतिव्यतिरिक्तमपरमार्थः, अनुभूतेरनुवर्तमानत्वादित्युक्ते हेतोः पक्षावृत्तित्वादसिद्धिः स्यादित्यर्थः । **तृतीयेऽशतः (शे) सिद्धसाध्यतेति** । अनुभूतिरूपसत्तव्यतिरिक्तौ परमार्थापरमार्थौ, अनुवर्तमानत्वादित्युक्तावित्यर्थः ।

आश्रयासिद्धिमेवोपपादयति—**सच्छब्दवाच्यस्येति** । **व्यावृत्तशब्दवदुपपन्न इतीति** । इतरथा 'घटो व्यावृत्तः', 'पटो व्यावृत्तः' इत्यनुगतव्यवहाराद्व्यावृत्तशब्दितमनुवृत्तपदार्थान्तरं सर्वाध्यासाधिष्ठानभूतमुपेयं स्यात् । तथा 'खपुष्पमसत्', 'नृशृङ्गमसत्' इत्यनुवृत्तव्यवहारादनुवृत्तेऽसति व्यावृत्तनृशृङ्गादिकं कल्प्यमिति स्यादिति भावः ।

तदसंभवे परोक्तमनुमानमिति । अनुभाव्यत्वासंभवसाधनं परोक्तमित्यर्थः । **शब्दार्थसंबन्धग्रहणायोगादिति** । प्रयोज्यवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्त्या तदीयकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र पदशक्तेर्ग्राह्यत्वादिति भावः । **अतीतानुभवव्यावृत्त्यर्थमिति** । अतीतानुभवे तल्लक्षणातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अतीतदशायां प्रकाशस्यावर्तमानतया ज्ञानजनिहितप्रकाशवर्तमानत्वस्याभावात् सत्तयैव प्रकाशमानत्वस्य तत्रासंभवः प्रसज्येतेति तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । **यद्यप्यतीतानुभवस्येति** । अयमर्थः— अतीतानुभवस्थले स्वसत्ताया एवाभावात् प्रकाशाव्यभिचारिस्वसत्ताकत्वमस्त्येव; अतीतदशायामवस्थाविशेषविशिष्टस्वरूपस्यैवाभावाल्लक्षणस्य नाव्याप्तिः — तथाप्यर्थविशेषव्युत्पादनाय **वर्तमानदशायामि**त्युक्तमिति । अयमत्रान्वयः—ज्ञानान्तरमन्तरेण प्रकाशानुपपत्तेः प्राप्तस्यातीतानुभवे लक्षणाभावस्य सत्तयेति पदेनैवार्थाद्व्यवच्छेदसिद्धेर्वर्तमानदशायामिति निरर्थकमिति । **नेति उपाधित्वनिरासाय पक्षे तत्प्रसञ्जयतीति** । अननुभूतित्वलक्षणसाध्यव्यापकस्याज्ञानाविरोधित्वस्यानुपाधित्वस्फोरणाय — साधनव्यापकत्वं पक्षवृत्तित्वप्रसञ्जनेन दर्शयतीत्यर्थः । **अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽननु-**

भूतित्वस्येति । अनुभूतेरनुभाव्यत्वे आपाद्यमानस्याननुभूतित्वस्येत्यर्थः । **समीपस्थैरिति** । उपेत्युपसर्गवशात् समीपस्थैरित्यर्थलाभ इति भावः ।

(संविदनुत्पत्त्यादिनिरसनम्)

तदानीमित्यभावविशेषणमिति । तदानींतनाभावमित्यर्थः । भिन्नकालीनाभावावगाहने विरोधस्याभावात्; 'न ह्यनुभूतिः स्वसमकालवर्तिनमेव' इत्युत्तरभाष्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातादिति भावः । **नेति प्रतिज्ञाऽध्याहर्तव्येति** । उक्तविकल्पपक्षानुगुणा प्रतिज्ञेत्यर्थः । अयं भावः—अनुभूतेः स्वसमकालवर्तिग्रहणनियमो न ग्राह्यसामान्यप्रयुक्त इति वा, न ग्राहकानुभूतिस्वभावप्रयुक्त इति वा प्रतिज्ञेति । **ग्राह्यविशेषपक्षं दूषयितुं शङ्कते - अथ मन्यस इतीति** । इदमुपलक्षणम् - किं ग्राह्यानुभूत्यभावस्वभावादिति द्वितीयपक्षस्यापीति द्रष्टव्यम् । **दर्शनपूर्विकैव स्यादिति** । अदर्शने त्वादृश इत्थं न वदेत् । अतो दृष्ट्वैव वदसीति दर्शनं सिद्धवत्कृत्य, तच्च दर्शनं केत्युपालभत इति भावः । प्रत्यक्षशब्दस्य विषयसाधारण्यादाह—**प्रत्यक्षशब्देन प्रत्यक्षज्ञानमुच्यत इति** । इदं च **इन्द्रियजन्मन** इति पदसमभिव्याहारलभ्यम् । यद्वा कर्मेन्द्रियजन्मनो गमनादिलक्षणस्य प्रत्यक्षविषयस्य व्यावृत्त्यर्थं प्रत्यक्षज्ञानमुच्यत इत्युक्तम् ।

प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोः कथं वैषम्यमिति । अयं भावः—सर्वेषां ज्ञानानां स्वसमकालवर्तिग्राहित्वनियमानभ्युपगमेऽपि प्रमाणज्ञानानां स्वसमकालवर्तिग्राहित्वनियमोऽभ्युपेयः; इतरथा प्रमाणाप्रमाणव्यवस्था न स्यात् । प्रमेयाविनाभावसदसद्भावाभ्यां हि प्रमाणाप्रमाणव्यवस्था उपपाद्या । यदि प्रमेयमन्तरेणापि प्रमाणमुत्पद्येत, तदा कथं तस्य तदविनाभावः? अतः स्वसमकालवर्तित्वनियमोऽभ्युपेयः । अतः स्वसमकालवर्तिग्राहित्वमेवोपेयमिति । **ज्ञानमात्रस्येति** । प्रमाणज्ञानमात्रस्येत्यर्थः । तत्रैव नियमस्य शङ्कितत्वादिति द्रष्टव्यम् । **वर्तमानविषयालाभादसमकालवर्तिग्राहिणामिति** । अत्र सामकालवर्तिग्राहिशब्देन नञ्समासः । वर्तमानविषयस्यालाभेन समकालवर्तिविषयग्रहणासंभवादसमकालवर्तिनश्च विषयत्वाभावस्य त्वयाऽभ्युपेतत्वान्निर्विषयाणामेषां प्रमेयस्यैवाभावेन प्रमेयाविनाभावः कथं स्यादित्यर्थः । **तत्सिद्धिः कथमित्यपेक्षायामिति** । भिन्नकालवर्तिग्रहणेऽपि भिन्नकालवर्तिना

प्रमेयेण विना कालान्तरे वर्तमानानामेषां कथं तदविनाभावः सिध्येदित्यर्थः । **प्रमाणस्यार्थसंबन्ध इत्यन्वय** इति । स्वसमकालवर्तिना अर्थसंबन्धोऽविनाभावो नेत्यवयः । **मिथ्यात्वस्य प्रमाणं प्रत्यनीकं भवतीति** । प्रमाणगतं प्रमेयमिथ्यात्वप्रत्यनीकत्वमेव प्रमेयेणाविनाभावसंबन्ध इत्यर्थः । व्यवहितस्य समकालवर्तित्वनियमाभावस्यातःशब्देन परामर्शादप्यनन्तरनिर्दिष्टस्य प्रमाणतयाभिमतेषु कालान्तरवर्तिग्रहणदर्शनस्य हेतुतया परामर्शो न्याय्य इत्यस्वरसादाह — **एवं वार्थ** इति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः समकालग्राहित्वबाधकः ; अस्मिन् पक्षे तस्य साधकत्वनिराकरणमिति भिदा । गवये गोसादृश्यलक्षणादुपमानाद्गवि गवयसादृश्यप्रतीतिरूपोपमितिर्जायत इति केचित् । गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानात् 'अयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिण्डः' इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिरूपोपमितिर्जायत इत्यन्ये । मतद्वयमप्यनुभाषते — **उपमानस्य प्रतिपन्नेत्यादिना** ।

चेद्यदिशब्दयोरेकार्थत्वात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह — **यदिशब्द इति** । **चेच्छब्दो यद्यर्थ** इति । चेच्छब्दः चेदर्थ एवेत्यर्थः । अत एव **तथा चेत्** इति वक्ष्यति । तथाशब्दाध्याहारमभिप्रेत्याह— **तथा चेदित्यर्थ इति** । **भावरूपावस्थान्तरोपलब्धिरिति** । यथा घटस्याभावः पिण्डत्वादिरूपं भावरूपमवस्थान्तरम्, एवं घटज्ञानानुपलब्धिर्नाम घटज्ञानोपलब्धित्वावस्थापरित्यागेन भावरूपं पटादिवस्त्वन्तरोपलब्धिरूपमेवेत्यर्थः । कश्चित् संकोचोऽपि । अत एव वक्ष्यति **ज्ञानस्य संकोचोऽवस्थान्तरं वेति** । ततश्च भावरूपा या अवस्थान्तरोपलब्धिर्वस्त्वन्तरोपलब्धिः ; सैव घटज्ञानानुपलब्धिरिति भावः । अत्र केचित्–"ज्ञानस्य योग्यानुपलब्धिर्नाम भावरूपावस्थान्तरोपलब्धिः । पिण्डत्वाद्युपलब्धिरेव हि घटस्य योग्यानुपलब्धिः" इति ग्रन्थपर्यालोचनायाम्, तथोत्तरत्र, 'अतीतकालावच्छिन्नज्ञानाभावो नाम ज्ञानस्य संकोचोऽर्थान्तरज्ञानं वा' इति ग्रन्थस्य, "अतीतकालावच्छिन्नो गजज्ञानाभावो नाम ज्ञानस्य स्वापादिरूपः संकोचोऽर्थान्तरज्ञानं वा" इति गजज्ञानाभावनिर्वचनानन्तरप्रवृत्तस्य, "तत्कालीनस्वापादिप्रतिसंधानं वा घटादिज्ञानप्रतिसंधानं वा गजज्ञानस्य योग्यानुपलब्धिः" इति ग्रन्थस्य च पर्यालोचनायां घटाभावोपलब्धिरेव घटानुपलब्धिः, गजज्ञानाभावोपलब्धिरेव गजज्ञानानुपलब्धिरिति प्रतीयते । न च तद्युज्यते, घटाभावोपलम्भस्य घटोपलम्भाभावस्य च

भिन्नत्वात्। किंच घटाभावोपलम्भस्यैव घटोपलम्भाभावत्वे घटानुपलब्ध्या लिङ्गेन घटाभावोऽनुमीयत इत्येतद्दूरुच्येत। न ह्यभावोपलब्ध्याऽभावोऽनुमीयत इति शक्यते वक्तुमिति चोदयन्ति—तन्न; उक्तरीत्या अभावोपलम्भस्य तदनुपलब्धिरूपत्वाभावेन 'ज्ञानसंकोचो वा अवस्थान्तरं वानुपलब्धिः' इत्यनेन तात्पर्यात्।

पूर्वग्रन्थस्य प्रागभावसमर्थनपरत्वदुत्तरग्रन्थस्यानित्यत्वसमर्थनपरत्वादेकविषयत्वाभावात् किंचेत्ययुक्तमित्याशङ्क्य, उत्तरग्रन्थानुसारेण पूर्वग्रन्थस्याप्यनित्यत्वपरत्वमभिप्रयन्नाह—ज्ञानस्य स्वाभासेति। अथ विषयप्रकाशनिरूपणमुखेनेति। विषयप्रकाशकादाचित्कत्वनिरूपणमुखेनेत्यर्थः। अतो न साध्याविशिष्टतेति। अयं भावः—तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेरिति वाक्ये संवेदनस्याप्रतीतिः साध्यतया प्रतीयते; प्रतीतेः कालपरिच्छिन्नत्वं हेतुतया प्रतीयते; कालपरिच्छिन्नत्वात् कालान्तरेऽसत्त्वात् अप्रतीतिः प्रतीत्यभाव इत्युक्ते साध्याविशेष इत्यर्थः। इदं चोपलक्षणम्—संवेदनस्य तदप्रतीतिरित्यनन्वयश्च। न च संवेदनस्येत्यस्य कालपरिच्छिन्नतयेत्यनेनान्वय इति वाच्यम्, प्रतीतेरित्यनेनान्वितस्य कालपरिच्छिन्नतयेत्यस्य निराकाङ्क्षत्वात्। तस्मादस्य भाष्यस्य संवेदनस्य तदप्रतीतिः घटादिसत्ताविषयव्यवहारानुगुण्याभावः प्रतीतेः कालपरिच्छिन्नत्वादित्यर्थ इति भावः। केचित्तु—कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेरित्यत्र प्रतीतेरित्येतदविवक्षितम्; संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नत्वादित्येवार्थः। एवं च न तदप्रतीतिरिति साध्याविशेष इति वर्णयन्ति। अर्थान्तरमाहेति। ननु प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयस्य स्वसमकालवर्तितावगमकस्वभावमिति सिद्धम्। घटप्रत्यक्षे 'इदानीं घटोऽस्ति, न वा' इति तत्काले संदेहादर्शनात्। ततश्च प्रत्यक्षं स्वयं सर्वकालवर्तित्वेन भातं चेत्, स्वविषयमपि सर्वकालवर्तितया भासयेत्। स्वविषये घटादौ कालापरिच्छिन्नत्वलक्षणसार्वकालिकत्वावभासाभावात् ज्ञानेऽपि कालानवच्छिन्नत्वलक्षणसार्वकालिकत्वेन प्रतीतिर्नास्ति। अपितु कालावच्छिन्नत्वलक्षणानित्यत्वेनैव ज्ञानस्य प्रतीतिः। न च ज्ञाने नित्यत्वभाने हि विषयेऽपि तथात्वप्रसङ्गः; नित्यानित्यत्वौदासीन्येनैव प्रतीतिसम्भवात् इति वाच्यम्, स्वप्रकाशज्ञाने नित्यत्वधर्माभानेऽनित्यत्वरूपधर्मभानावश्यंभावादित्येवमन्यथा योजयितुं शक्यत्वात् इति चेत्—सत्यं सा योजना प्रतीयते, युक्तिर्न समीचीना।

ज्ञाननित्यत्वे विषयस्यापि तथात्वमित्युक्ते ईश्वरप्रत्यक्षेऽतथात्वात् [स्व] व्यवहारानुगुण्य-कादाचित्कत्वमेव वक्तव्यमवशिष्यते । अत एव वक्ष्यति "अनुग्राहकतयोक्तौ भवतः" इति । पूर्वापरावधिद्वयास्वयंप्रकाशत्वादेवानित्यत्वस्याप्रकाशे अवधिद्वयराहित्यरूपनि-त्यत्वस्याप्यप्रकाशः सुवच एव। कालापरिच्छिन्नत्वलक्षणनित्यत्वपक्षेऽपि कालपरिच्छेद-स्यास्वयंप्रकाशत्वादेव तदभावलक्षणनित्यत्वस्य न प्रकाशोपपत्तिरित्यस्वरसादाह — **यद्वा घटादिनित्यत्वप्रसङ्ग** इति । **अनुगतं नित्यत्वलक्षणमिति** । सर्व-कालसंबन्धित्वलक्षणनित्यत्वस्य कालसाधारण्याभावादिति भावः । **लिङ्गादेः प्रत्यक्ष-ज्ञानविषयत्वादिति** । इदमुपलक्षणम् । 'अधुनेदमतीतम्' इति ज्ञानं स्वाधार-कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणमतीतत्वमतीतवस्तुनि विषयीकरोति । 'इदमिदानी-मतीतम्' इति शब्दप्रयोगस्थलेऽपि 'इदानीम्' इति शब्दप्रयोगाधारकालवृत्ति-ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणमतीतत्वमेव भासते । ततश्च ज्ञानस्य नित्यत्वे सर्वस्यापि कालस्य तज्ज्ञानाधारकालतया अतीतानागतव्यवस्थानुपपत्तिः । न चैवमीश्वरज्ञानेऽती-तत्वोल्लेखाद्यनुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम्, तत्राप्यवस्थाभेदेन ज्ञानभेदमादायैवाती-तत्वोल्लेखस्य समर्थनीयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु अनुमित्यादीनां नित्यत्वे अजन्यज्ञानत्वेन प्रत्यक्षत्वमेव स्यात् । ततश्च तद्विषयाणामपि नित्यत्वमेव स्यादिति दूषणे तात्पर्यमित्याहुः ।

(निर्विषयसंविदस्फूर्तिः)

अनुभवानभ्यासश्चासरणमात्रहेतुतया हि प्रसिद्धा इति । असरण-नियमहेतुतया प्रसिद्धा इत्यर्थः । **अनुभवानभ्यासश्चेति** चशब्दात् प्रायणनारक-क्लेशादिः संगृह्यते । एते **निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमादीत्यत्रादि**पद-ग्राह्या इत्यर्थः ।

"तदन्यधीरतात्पर्यं पटुत्वविरहो धियः ।
दुःखादि तीव्रमुन्मादोऽनभ्यासो दीर्घकालता ॥
एतैश्चादृष्टवैगुण्यं कल्प्यं संस्काररोधिषु ।
एतेष्वसत्स्वस्मरणात् ज्ञानाभावोऽनुमीयते ॥"

इति सिध्यति (?) (सिद्धिः?) । **अतो नियमशब्द** इति । असरणनियमहेतुभूतदेह-विगमादेरभाव इत्युक्तेः असरणनियमादित्येव वक्तुमुचितम्, न त्वसरणमिति ।

असरणनियमहेतुभूतव्यासङ्गाद्यभावो यद्युच्येत, तदा असरणमिति वक्तुं युज्यते । असरणनियमहेतुभूतदेहविगमाद्यभावकीर्तनादसरणनियमादित्येव वक्तुमुचितमित्यर्थः । यद्वा अनुभवानभ्यासश्चेति चशब्दाद्विषयान्तरव्यासङ्ग उच्यते । तत्रश्चैते असरणमात्रहेतवः । ततश्चासरणनियमहेतुदेहविगमप्रसूतिनारकक्लेशाद्यभावेऽपि विषयान्तरव्यासङ्गाद्यसरणमात्रहेतुवशादनुभूतस्याप्यसरणसंभवात् तद्यावृत्त्यर्थं नियमशब्द इत्यर्थः । **उक्ततिरस्कारकाभावे** इति । उक्ततिरस्कारकरूपप्रतिबन्धकरहितानुभवो यत्र तत्र स्मरणमित्यप्रतिबद्धानुभवस्य स्मरणं व्यापकम् । अतश्च स्मरणरूपव्यापकाभावेनाप्रतिबद्धानुभवाभावे साध्ये देहविगमादिप्रतिबन्धकाभवरूपस्य विशेषणस्य सिद्धतया विशेषणवति विशिष्टाभावः सिध्यन् विशेष्यरूपानुभवाभावमादाय पर्यवस्यतीति भावः । न त्वनुभवस्योक्ततिरस्कारकाभावयुक्तस्मरणं व्यापकमिति भ्रमितव्यम्, तथा व्याप्तेरसंभवात् । **अनुषङ्ग इति** । न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभाव इति प्रथमान्तस्यानुभवाभावशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामेनानुषङ्ग इत्यर्थः । अहंकारशब्दस्य महत्तत्त्वजन्याहंकारतत्त्वभ्रान्तिं व्युदस्यति—**अहंप्रत्ययेति** । अहमिति प्रत्ययो यस्य सोऽहंप्रत्ययः—अन्तःकरणम् । अत एव वक्ष्यति, 'ज्ञातृज्ञेययोरपि स्मरणं प्रत्यकारणत्वमकामेनापि स्वीकार्यम्' इति । न तु ज्ञातृविषयकज्ञानज्ञेययोरिति द्रष्टव्यम् । नन्वहमर्थस्यानुवृत्तौ प्रकाशप्रसङ्ग इत्यत्राह—**प्रकाशत** इति । अत्र चशब्दोऽध्याहर्तव्यः; अनुवर्तते प्रकाशते च; ततो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । न त्वनुवर्तते इत्यस्य प्रकाशत इति विवरणम्, यथाश्रुतेऽनुपपत्त्यभावात् ।

तदालम्ब्य व्याघाताभिप्रायेणेति । अनुभवशब्दमात्रमालम्ब्याक्षिपतीति भावः । **केवलैव संविदात्मानुभव** इति भाष्ये **आत्मानुभव** इति सप्तम्यन्ततया वैयधिकरण्येन व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वादन्यथा व्याचष्टे—**केवलैवेत्यादेरेवं चार्थ** इति । **धर्मिस्फुरणरूपा या संविदिति** । ननु स्फुरणस्य संविद्रूपत्वे स्फुरणस्य व्यवहारानुगुण्यरूपसंविद्धर्मत्वप्रतिपादकोत्तरग्रन्थविरोध इति चेत्—न । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारेण स्फुरणे संविच्छब्दप्रयोगोपपत्तिरिहेति द्रष्टव्यम् । **व्यवहारानुगुण्यमिति** । ततश्च साश्रयत्वं सिद्धमिति भावः । ननु संविन्निर्विशेषत्ववादिनं प्रति व्यवहारानुगुण्यापरपर्यायभासमानत्वरूपस्य संविद्धर्मस्फुरणस्य सविशेषत्वसाधनमनुचितमिति चेत्—न ।

आत्मस्फुरणरूपा संविन्निर्विशेषेति वदता आत्मस्वरूपसंविदतिरिक्तस्य स्फुरणस्य निर्विशेषत्वमभ्युपेत्य स्फुरणस्य स्फुरत आत्मनश्चाभेदासंभवादि यभ्युपेत्य तथोक्तयुपपत्तेः । न हि परेण आत्मरूपा संविन्निर्विशेषेत्युक्तम् । अपित्वात्मस्फुरणरूपैवेत्युक्तम् । अत आत्मस्फुरणस्य सविशेषत्वोपपादनं युज्यत इति द्रष्टव्यम् । **स्मर्तव्यास्मरणलिङ्गेनेति** । अनेनादरातिशयविषयत्वमुच्यते । तेन तृणादिव्यावृत्तिः । ज्ञायमानेन चेति शेषः । ततश्च स्मर्तव्यास्मरणलिङ्गजन्येन तस्मिन् काले 'न किंचिदवेदिषम्' इत्यनुभूतिरूपपरामर्शेन स्वाभावोऽपि गृह्यत इत्यर्थः ।

तद्धि उक्तिदूषणमिति । अनुभूतावनुत्पन्नत्वेन नित्यत्वं हि परेण प्रतिज्ञातम् । तद्विहाय भावत्वविशिष्टानुत्पन्नत्वेन साध्यत इति हेत्वन्तरपरिग्रहे प्रतिज्ञान्तरमिति यद् दूषणम्, तत् उक्तिदूषणम् । व्यभिचारस्तु अर्थ (वस्तु) दूषणम । अतस्तदेव तर्ककुशलतैरुद्भावनार्हमिति भावः । **अस्य विशेषणस्य व्यावर्त्याभावादिति** । एवं हि वदता पारमार्थिकविकाराभावः साध्य इत्युक्तं भवति । ततश्च पारमार्थिकविकाररूपसाध्याभावस्योत्पत्तिरूपस्य साधनाभावस्य च व्याप्तिग्रहस्थानस्याभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । एतच्चोत्तरत्र स्पष्टम् ।

(अनुभूत्यविभागत्वनिरासः)

तस्यापारमार्थ्ये विशेषणवैयर्थ्यादिति । 'अनुत्पन्नत्वात् परमार्थविभागशून्या' इत्यत्र परमार्थविशेषणस्य पूर्वोक्तरीत्या व्याप्यत्वासिद्धिसंपादकत्वादित्यर्थः । न तु, 'मिथ्याभूत'इति विशेषणस्येति मन्तव्यम्, तस्याविशेषणत्वात् । **तुल्यन्यायतया दर्शनभेदोऽपि सिद्ध इत्यर्थ इति** । ननु—'दृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, छेद्यभेदात् छेदनभेदव'दिति कर्मभेदस्य क्रियाभेदहेतुत्वे प्रतीयमाने किमिति तत् परित्यज्य तुल्यन्यायतयेति व्याख्यानमिति चेत् —सत्यम्, एकस्मिन् समूहालम्बने दृश्यभेदसत्त्वेऽपि दर्शनभेदाभावात् तस्य प्रमाणयुक्तित्वासंभवात्, छेद्यभेदात् छेदनभेदवदित्यस्य शङ्कान्तरपरिहारार्थत्वरूपयुक्त्यन्तरपरत्वाच्चैवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । **संयोगादेरपि संबन्धिभेदव्यङ्ग्यत्वमात्रेणेति** । संबन्धिव्यङ्ग्यभेदवत्त्वमात्रेणेत्यर्थः । **सम्बन्धी हि द्वेधेति** । भेदव्यञ्जकः संबन्धीत्यर्थः; तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । इतरथा प्रकृतानुपयुक्तत्वप्रसङ्गात । संबन्धिव्यङ्ग्यभेदमपि

वस्तु द्विविधम्, सम्बन्धाधीनसत्ताकमतादृशं चेति । पूर्वस्य तु स्वतो भेद एव, उत्तरस्त्वौपाधिक इति भावः ।

साध्यव्यावृत्तावपि साधनाव्यावृत्तत्वलक्षणानियतत्वमात्रमिति । साध्याभाववद्गामित्वलक्षणानियतत्वमात्रमेव । न तु पक्षत्रयवृत्तित्वलक्षणम् । व्यतिरेक्यनुमाने सपक्षस्याभावात् अनैकान्तिकमित्यस्यानियतमिति व्याख्यानं युज्यत इति भावः । **न तु पराभ्युपगमादिति ।** ननु, " आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः । ते चापृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते " इति परैर्नित्यत्वादीनां भावरूपाणामेव ब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपेतमिति चेत् — न । तत्र नित्यत्वादेः कालानवच्छिन्नत्वादिरूपत्वसंभवादिति भावः । **उभयत्रानुगतप्रकाशशब्दार्थमाहेति ।** **उभयत्र** चिदचितोरित्यर्थः । 'ज्ञानं प्रकाशते, घटः प्रकाशते' इति व्यवहारसाम्यादुभयसाधारण्यमिति भावः । **स्वव्यवहारसामग्र्यन्तर्भूतज्ञानवत्त्वमिति ।** स्वव्यवहारानुगुणज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । न चास्मिन् पक्षेऽनुगमः; ज्ञानाविषयत्वतदन्यान्यत्वेनानुगमसंभवात् । एतदस्वरसादेवाह – **यद्वा एवं चाहुरिति** । सर्वत्र व्यवहारप्रतिसंबन्धित्वमेवानुगतं प्रकाशशब्दार्थः । तत्तु द्वेधा — क्वचित् ज्ञानविषयत्वात्, क्वचित्तदभेदादिति भावः । अत्र **चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यमिति** भाष्यं चिदचिदशेषपदार्थनिष्ठं स्वव्यवहारानुगुण्यमिति व्याख्याय चिदचिदशेषपदार्थविषयकव्यवहारानुगुण्यं चिद्रूपमेव प्रकाशशब्दार्थ इति व्याचष्टे- **यद्वा ज्ञानगतप्रकाशेति ।** **व्यवहारप्रतिसंबन्धित्वं प्रति हेतुत्वरूपमिति ।** व्यवहारहेतुत्वरूपमित्यर्थः । व्यवहर्तव्यत्वमुभयसाधारणम् । व्यवहारहेतुत्वं तु ज्ञानासाधारणमिति भावः । **प्रत्यक्त्वानुकूलत्वेति ।** प्रत्यक्त्वानुकूलत्वैकत्वविशिष्टस्वव्यवहारं प्रतीत्यर्थः ।

सदकारणकत्वं च नित्यत्वं प्रसिद्धमिति । सत्त्वे सति अकारणकत्वमित्यर्थः । सत्त्वे सतीति विशेषणमसति प्रागभावे चातिव्याप्तिवारणार्थमिति द्रष्टव्यम् । **अस्ति चेत् पक्षपातः स्यादिति** । अस्मत्पक्षपातः स्यादित्यर्थः । **प्रतीतिश्चेत् कस्यचिदिति ।** साश्रया सकर्मिका च वक्तव्येत्यर्थः । ननु भाष्यानुगुण्येन सिद्धिश्चेत् कस्यचित् कंचित् प्रतीति वक्तव्ये, प्रतीतिश्चेदिति वदतः कोऽभिप्राय इति चेत् — उच्यते – सिद्धेरकर्मकतया सिद्धिश्चेत् सकर्मिका स्यादित्युक्ते-

र्योगात् । किंच सिद्धिश्चेत् कस्यचित् कं (किं) चित्प्रतीत्युक्ते घटस्य सिद्धिर्देवदत्तं प्रतीति वक्तव्यम् । घटो देवदत्तं प्रति सिध्यतीति हि वक्तुमुचितम् । न तु देवदत्तो घटं प्रति सिध्यतीति । ततश्च 'कस्यचित् पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया' इत्युत्तरभाष्यविरोधापत्तिः । अतः सिद्धिशब्दः प्रतीतिमात्रपर इति प्रदर्शनार्थं सकर्मकप्रतीतिशब्दो व्यवहृत इति द्रष्टव्यम । ननु भाष्ये संविच्चेत् कस्यचित् कंचित् प्रत्येव भवतीति वक्तुं सुशकत्वात् सिध्यति चेदित्येवं प्रणाड्या प्रतीतेः सिद्धित्वसमर्थनपुरस्कारेण दूषणे न हेतुं पश्याम इति चेत् — न — तस्योक्तिमात्रभेदरूपत्वेनादोषात् । कस्यचिदित्युक्त-ज्ञात्रपेक्षाप्रतिक्षेपं शङ्कत इति । कस्येति निर्दिष्टसिद्धिप्रतिसंबन्ध्यपेक्षाप्रतिक्षेपं शङ्कत इत्यर्थः । आत्मानं प्रतीत्युत्तरग्रन्थानुसारात् आत्मन इति चतुर्थी-मभिप्रेत्याह — आत्मानं प्रतीति । यद्यपि कस्य सिद्धिप्रतिसंबन्धिन इत्यपेक्षाया-मात्मन इत्युक्ते आत्मासिद्धिप्रतिसंबन्धीत्यर्थलाभात् तदर्थमात्मानं प्रतीति न व्याख्येयम् । किंच कस्येत्यस्योत्तरं षष्ठ्यन्तमेव भवितुमर्हति, न द्वितीयान्तम्—तथापि स्पष्टार्थमुक्त-मिति द्रष्टव्यम् । आत्मशब्दः स्ववाचीति । आत्मशब्दस्य ज्ञातृत्वलक्षणसिद्धिप्रति-संबन्धिपरत्वे कः सिद्धिप्रतिसंबन्धीति प्रश्नस्य सिद्धिप्रतिसंबन्धीत्युत्तरमसंगतं स्यात् । अतोऽन्यप्रतिद्वन्द्विपर इति भावः । न चार्थजातं प्रति सिद्धिरूपस्य कथमात्मानं प्रत्यपि सिद्धिरूपत्वमिति वाच्यम्, एकस्य प्रतिसंबन्धितया प्रतिशब्दार्थीभूतलक्षणत्वम्, अपरस्य विषयतया लक्षणत्वमिति 'आत्मानं प्रति, अर्थजातं प्रति' इति च सुवचमिति द्रष्टव्यम् । सिद्धिप्रतिसंबन्ध्यात्मा क इति । आत्मशब्दस्य स्वपरत्वेन व्याख्याततया तदंशस्याक्षेप्तुमशक्यत्वात् सिद्धि-[प्र]तिसंबन्धित्वमात्मशब्दनिर्दिष्टस्य स्वस्य कथमित्यर्थः । स्वस्यैव स्वप्रतिसंबन्धित्वे विरोधादिति भावः । न त्वात्मत्वमप्याक्षेप्य-कोटिप्रविष्टमिति द्रष्टव्यम् ।

(संविदात्मत्वनिरासः)

संविदात्मभावस्येति । अत्रात्मशब्दः सिद्धिप्रतिसंबन्धिपरः; न तु स्वपरः; अन्यत्वप्रतिसंबन्धित्वस्योपपादननिरपेक्षत्वादिति द्रष्टव्यम् । धर्मधर्मिभावेति । अतो निष्प्रकारकज्ञानस्य नावकाश इति भावः । इह किमर्थ इति । किमुत्पत्तिवाची, उत

ज्ञप्तिवचीत्यर्थः । **कर्तुरपि प्रत्यभिज्ञाविषयत्वादिति** । ननु ' पूर्वं मयानुभूतो यः, स एवायम् ' इति प्रत्यभिज्ञया पूर्वानुभूतविषयाभेदस्य पुरोवर्तिनि सिद्धावपि कथमनेनानुभवितृभेदसिद्धिः ? तदानीमनुभवितुश्च मदर्थस्य, इदानीमनुभवितुश्च मदर्थस्याभेदाविषयत्वेन भेदेऽप्यस्याः प्रतीतेः संभवात् । न चान्यानुभूतेऽन्यस्मरणासंभवादभेदसिद्धिरिति वाच्यम् , तर्ह्यभेदस्तया युक्त्या सिध्यतु ; न तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण । यदि च तावन्मात्र एव संरंभस्तर्हि वक्ष्यमाणायाः प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वयुक्तेरेव प्रमाणीकरणसंभवात् प्रत्यभिज्ञाविषयत्वस्य प्रमाणीकरणमयुक्तमिति चेत्—न ; 'यः पूर्वं मयानुभूतः, स एवायमर्थस्तेनैव मयानुभूयते ' इति प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाणीकरणसंभवादित्यत्र तात्पर्यात् । **उत्पत्तिस्थिती सिद्धे** इति । ' जानामि ' इति ज्ञानानुकूलकृतिमत्त्वप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतीतिः, लटा धात्वर्थवर्तमानत्वप्रतीतेः स्थितिप्रतीतिरिति भावः । ननु 'जानामि ' इत्यादौ धात्वर्थाश्रयत्वमेव प्रतीयते ; न तु तदनुकूलकृतिमत्त्वम् । अत एव नित्यज्ञानाश्रयस्यापि परमात्मनः "वेदाहं समतीतानि" इति ज्ञानाश्रयत्वप्रतीतिरिति यद्यपरितोषः, तर्हि 'मम ज्ञानमुत्पन्नम् ' इति प्रतीतिरुत्पत्तौ प्रमाणीकरणीया । **ज्ञातुरेव ममेत्युक्तिरिति** । तृचः कर्तृत्वार्थकत्वेनानन्तरकालोत्पन्नत्वप्रतीतेरिति भावः । **निरोधो नाम पटसंविदिति** । यद्यप्युत्पत्तेः प्रथमक्षणयोगित्वरूपत्ववत् विनाशस्य चरमक्षणयोगित्वमपि सुवचम् — तथाप्युत्तरोत्तरावस्थासंबन्धस्यैव पूर्वपूर्वावस्थाविनाशत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

आत्मा हि प्रतिसंधत्त इति । न त्वन्तःकरणमिति शेषः । अनुभूतेरात्मत्वे अनुभवितृभेदप्रतिसंधानमनुभूतेः कथं स्यादिति भावः । **उभयाभ्युपेता संविदेवेति** भाष्ये ज्ञातुरुभयानभिमतत्वं प्रतीयते । मृषावादिभिश्च तदभ्युपगमात्तदीयशङ्कापरिहारपरत्वमयुक्तमिति ज्ञातृस्वरूपानभ्युपगन्तृबौद्धैकदेशिमतं प्रसङ्गान्निराकरोतीत्याह — **बौद्धैकदेशिभिरिति** । **उपलब्धिपराहतत्वात्संविदात्मत्वमनुपपन्नमिति** । संविद एवात्मत्वम् , तद्व्यतिरिक्तस्यात्मत्वाभाव इत्येतस्य तद्व्यतिरिक्तोपलब्धिपराहितत्वादित्यर्थः । अत एव—अस्तु ज्ञातुरप्युपलम्भः । नैतावता संविदात्मत्वमुप[1]लब्धिपराहतम् । न हि संविदनात्मेति कश्चिदुपलम्भोऽस्तीति चोद्यं पराकृतं

---

१. संविदात्मत्वमनुपलब्धिपराहतम् । नहि संविदात्मेति— पा०

वेदितव्यम् । एतादृशक्लिष्टार्थाश्रयणप्रसङ्गपरिहाराय मृषावादिशङ्कापरिहारपरतया व्याचष्टे – **यद्वा संविदः परमार्थत्वेनेति** ।

(अहमर्थात्मत्वसमर्थनम्)

अस्मत्प्रत्ययत्वेन पराभ्युपगत इति । मृषावादिमतेऽपि 'अहम्' इति प्रत्ययरूपेऽस्मत्प्रत्यये चिदचिदंशद्वयभानाभ्युपगमस्य श्रुतेऽपि न दोष इति द्रष्टव्यम् । **अन्वयित्वमिति** । यद्यपि 'अनुभूतिरात्मा प्रत्यक्त्वात्', 'अनुभूतिः प्रतीची स्वयंप्रकाशत्वात्', अनुभूतिः स्वप्रकाशा, अनुभूतित्वात्' इति व्यतिरेकिकत्रयवत् 'अहमर्थो नात्मा पराक्त्वात्' 'अहमर्थः पराक् ज्ञानाधीनप्रकाशत्वात्' 'अहमर्थो ज्ञानाधीनप्रकाशः चिद्व्यतिरिक्तत्वात्' इत्येवमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसाधकतयोपन्यास एव सुश्लिष्टः—तथापि साधनकनवैचित्र्योपदर्शनार्थमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये – **चिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एवेति** । **युष्मदर्थ एव** अनात्मैवेत्यर्थः । 'स आत्मा' इत्यस्य प्रतिनिर्देशरूपत्वादिति द्रष्टव्यम् । **इतरानुमानचतुष्टयमिति** । 'अनुभूतेश्चित्त्वात् स्वप्रकाशत्वम्', 'अहमर्थस्य चित्त्वादस्वप्रकाशत्वम्' इत्यनुमानद्वयं विहाय, 'अनुभूतेः स्वप्रकाशत्वात् प्रत्यक्त्वम्', 'प्रत्यक्त्वाच्चात्मत्वम्' इत्यनुमानद्वयस्य च, 'अहमर्थस्यास्वप्रकाशत्वात् पराक्त्वम्', 'ततश्चानात्मत्वम्' इत्यनुमानद्वयस्य च दूषणमाहेत्यर्थः । ननु 'अहं जानामि' इत्यत्र ज्ञानशेषित्वलक्षण-प्रत्यक्त्वस्य कथं भानमित्याशङ्क्याह—**धर्मितयावभासादेवेति** । ननु 'अहम्' इत्यत्र चिदंशोऽपि भासत इति वदन्तं प्रति नेदमुत्तरम्, अंशद्वयेऽपि वृत्तिज्ञाना-श्रयत्वप्रतीतेरिति चेत्-न; 'अहम्' इत्यत्रांशद्वयानुपलम्भात् । उपलम्भे च चितोऽप्यहमर्थतया अहमर्थानात्मत्वोक्तिर्विरुध्येतेति भावः ।

प्रत्यक्त्वं विपरीतसाधकं चेत्याहेति। अहमर्थात्मत्वसाधकमित्यर्थः । **स्वयंप्रकाशत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वं चेति** । तुल्यबलत्वाभावात् बाधितार्थत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । इतरथा प्रत्यक्त्वहेतोरसिद्धिदार्ढ्यमिति पूर्वग्रन्थविरोधात् । यद्वा विशेष(ष)दर्शनाभिप्रायेण सत्प्रतिपक्षतोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **संवित्प्रत्यक्त्वहेतोरसिद्धिश्च सिद्धेति** । पूर्वमहमर्थव्यतिरिक्तत्वहेतुना असिद्धिरुक्ता; अधुना अहंप्रत्यया-विषयत्वहेतुनेति भेदः । यद्वा संवित्प्रत्यक्त्वसाधकस्वप्रकाशत्वहेतोर्न्याप्यत्वासिद्धिश्च

सिद्धेत्यर्थः । अतो न पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । **यत्संबन्धित्वेन दुःख-ज्ञानमिति** । उद्वेगहेतुर्भवतीति शेषः । **न हि शास्त्रं श्रवणादिनिरपेक्षमिति** । यद्यपि कृतसाङ्गाध्ययनस्य शब्दोऽर्थप्रत्यायको भवत्येव, तथाप्यनुष्ठानपर्यवसायि-प्रमितिजनकत्वं शास्त्रस्य श्रवणादिसापेक्षम् । श्रवणं च बुभुत्साधीनम् । सा च पुरुषार्थत्वपर्यवसायित्वाधीनेति भावः । **ज्ञातव्यस्येति** । मुमुक्षुज्ञातव्यस्येत्यर्थः । **अहमर्थस्य नित्यत्वकथनमपीति** । यद्यपि, "नात्मा श्रुतेः" इत्यत्राहमर्थस्य नित्यत्वं न साधितम्, अपि त्वात्मनः — तथापि तस्यात्मत्वं सिद्धमित्यभिमानेन तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

(ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वे)

तद्व्यतिरिक्तत्वादहमर्थ इति । भाष्ये **न चासौ ज्ञाताहमर्थः** इत्यत्र ज्ञातेति हेतुगर्भं विशेषणम् । वक्ष्यति च - **न हि दीपादेः स्वप्रभाबलनिर्भासि-तत्वेनाप्रकाशत्वमिति** । ततश्च स्वधर्मभूतज्ञानप्रभाबलनिर्भास्यतया कथं ज्ञातुरनन्य-प्रकाशत्वमित्याक्षिप्यानात्मत्वसाधकहेतोरन्याधीनप्रकाशत्वस्यासिद्धिर्नाभिप्रयत्नाहेत्यर्थः । **तच्च कथमित्यत्राहेति** । प्रकाशाश्रयस्य तस्यानुभूत्यादिशब्दितसकर्मकसकर्तृक-ज्ञानरूपप्रकाशत्वं कथमित्याक्षेपाभिप्रायः । **चैतन्यं ज्ञानत्वमिति** । व्यवहारानु-गुणत्वमित्यर्थः । आत्मनि ज्ञानशब्दस्य स्वप्रकाशत्वाभिप्रायत्वात्, आत्मनि प्रयुज्य-मानो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाशे रूढ इत्युक्तत्वाच्च व्यवहारानुगुणत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वमेव ज्ञानशब्देनेह विवक्षितम् । तच्चानुभूतिसंविदादिशब्दानभिलपनीयस्याप्यकर्मकस्या-कर्तृकस्य युज्यत इति भावः । **अहमर्थस्य चैतन्यस्वभावत्व इति** । "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" इत्यादिवाक्यैरनन्याधीनप्रकाशत्वलक्षणचैतन्यस्वभावत्वे प्रमाणं दर्शयिष्यन् प्रकाशगुणकस्य कथमनन्याधीनप्रकाशत्वं सजातीयान्वयदर्शनरूपयोग्यताया अभावादित्याशङ्क्य प्रकाशत्वस्वभावस्य प्रकाशगुणकत्वं दीपादौ दृष्टमिति योग्यतां प्रदर्शयतीत्यर्थः । न तु स्वप्रकाशत्वलक्षणचैतन्यस्वभावत्वमिति मन्तव्यम् । एतेन — 'अहमर्थस्य चैतन्यस्वभावत्वे श्रुतिप्रमाणं वक्ष्यन्' इति ग्रन्थपर्यालोचनायां चैतन्य-स्वभावत्वमेवानन्याधीनप्रकाशत्वमिति प्रतीयते । 'यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्या-धीनप्रकाशः' इति तर्कस्यानन्याधीनप्रकाशत्वप्रतिपादकश्रुत्यनुग्राहकत्वस्यैव युक्ततया

चैतन्यस्वभावत्वानन्याधीनप्रकाशत्वयोरैक्यावश्यंभावात् । ततश्चाहमर्थोऽनन्याधीनप्रकाशः स्वप्रकाशत्वादिति साध्यसाधनयोरविशेषः, द्वयोरपि चैतन्यस्वभावत्वरूपत्वात्— इति शङ्का परास्ता, चैतन्यस्वभावत्वस्यैकरूपत्वाभावात् । केचित्तु — अहमर्थोऽनन्याधीनप्रकाशः स्वयंप्रकाशत्वादिति पूर्वोक्तानुमाने व्याप्तिं दर्शयतीत्यपि व्याचक्षते । न च — 'तत्र स्वयंप्रकाशत्वं हेतुः, इह तु प्रकाशस्वभाव इत्युच्यत' इति वैरूप्यं शङ्क्यम्, द्वयोरप्येकत्वात् । स्वयंप्रकाशत्वादित्यस्यापि प्रकाशस्वभावत्वादित्येवार्थ इति ; तस्मिन्नपि व्याख्याने न दोषः । **आत्मदीपेति** । अत्र समाहारगर्भो द्वन्द्वः । अतश्चतुर्ष्वपि न द्विवचननिर्देशानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । **यादृशमिति** । साक्षात्परंपरौदासीन्येन व्यवहारानुगुणत्वमित्यर्थः । यद्वा आत्पदीपयोर्धर्मभूतज्ञानप्रभयोरित्यर्थः । **तादृशमिति** । दीपतत्प्रभयोरौज्ज्वल्यम्, आत्मधर्मभूतज्ञानयोः स्फुरणमित्यर्थः । **साध्यवैकल्याशङ्कयेति** । इदमुपलक्षणम् - साधनवैकल्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । **रूपितत्समवेतार्थेति** । न च रूपितत्समवेतार्थयोः रूपापेक्षया धर्म्यन्तरत्वात्तेन कथं तद्वारणमिति वाच्यम्, धर्म्यन्तरशब्दस्य स्वाश्रयेतरद्रव्यार्थकत्वस्योत्तरग्रन्थे स्पष्टत्वात् । **चैतन्यस्वभावतेत्यादि भाष्यमिति** । यद्यपि 'यः प्रकाशस्वभावः' इत्यारभ्य तर्करूपत्वं प्रागुपन्यस्तम्, तथापि चैतन्यस्वभावतेत्यारभ्य तर्करूपत्वेऽपि विरोधाभावादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **ज्ञानधर्मकत्वज्ञानस्वरूपतोक्तेरिति** । हेतुसाध्ययोः प्रदर्शनादिति भावः ।

ननु कर्पूरादीनां दूरोपलब्धगन्धानामिति [दूरोपलब्धगन्धानामिति] हेतुगर्भविशेषणम् । कर्पूरादीनां दूरोपलब्धगन्धत्वादित्यर्थः । अतश्च यत् कैश्चिदुक्तम्— "दूरोपलब्धगन्धानामित्येतत् प्रक्षिप्तम् । तथाहि सति समुद्रसंपुटादीति ग्रन्थस्याप्रसक्तप्रतिषेधताप्रसङ्गात्" इति—तन्निरस्तम् । अत्र समुद्रसंपुटयोः सामान्यविशेषरूपेणार्थभेदसत्त्वान्न पौनरुक्त्यशङ्का । **उभयवादिसंप्रतिपन्नानामेवेति** । उपलभ्यमानगन्धाश्रयाणामेषामेवावयवानां निश्चलतयावस्थितिमात्रमेव लघु ; न तु—तेषामवयवानां संयोगविशेषरूप उपनिपातः, तद्धेतुकधर्म्यन्तरोत्पत्तिः, तदुत्तरक्षणे विशरणम्, तदधीनधर्मिनाशः, पुनरपि तदुत्तरक्षणे पुञ्जीभावेन धर्म्यन्तरोत्पत्तिरित्यादिकल्पनम् । अतो न गौरवमिति भावः । **अकृतिरिति** । निर्व्यापारः, निश्चल

इत्यर्थः । **वायुतेजःप्रभृतिभिः संबन्धादिति** । रश्मिमत्त्वे तेजःसंबन्ध एव प्रयोजक इति द्रष्टव्यम् । **गत्वरगां रश्मीनामिति** । कपालं निर्भिद्य सलिले प्रविष्टानामपि ततोऽचिरादूर्ध्वं निर्गमनमेव स्यात्; न तु तत्र विश्रम इति भावः । **अग्न्यवयवसंक्रान्त्यैवौष्ण्योपलम्भ** इति । विशरणमन्तरेणैवाग्निसहचरिताग्न्यवयवसंक्रान्त्यैवौष्ण्योपलम्भ इत्यर्थः; 'आतपतप्तेऽप्यपि न किरणविशरणादवयवसंक्रम' इत्युत्तरग्रन्थानुसारात् । केचित्तु – अग्नितप्ते विशीर्णावयवसंक्रमणमभ्युपेयम् । अत एव हि सिद्धं नः समीहितम्, तेषामेव विशीर्णावयवानां प्रभात्वावगमादित्याशङ्क्य निषिध्यते 'सलिलाग्नौ स्वङ्गामन्तः' इत्युत्तरग्रन्थेनेति वर्णयन्ति । **तदुपात्तमुक्ताग्न्यवयवकार्यमिति** प्रतीयत इति । अत्र केचित् – सौररश्मीनां संतापहेतुत्वस्याग्न्यवयवद्वारकत्वेऽग्नीनां संतापनहेतुत्वमादित्यरश्म्यवयवानुप्रवेशकृतमिति किं न स्यात्? उभयोरपि परस्परानुप्रवेशस्य प्रामाणिकत्वात् । तस्मादप्युभयोरप्युष्णत्वाविशेषात् संतापहेतुत्वमेव वक्तव्यम् । न त्वन्यतरस्यान्यतरद्वारकत्वम् । न हि 'वायुर्धूलिं वर्षति शोषयति' इत्युक्ते शोषणस्यापि किंचिद् द्वारतयापेक्षितम् । न चाग्नीनां दिवापि तापहेतुत्वदर्शनात् तदा सूर्यरश्म्यवयवानुप्रवेशाभावात् स्वत एवाग्नेस्तापहेतुत्वमिति वक्तुं शक्यम्, "रश्म्यनुसारी" इति सूत्रोक्तन्यायेन रात्रौ सूर्यरश्मीनां संतापहेतुत्वस्य सिद्धतया तदानीमग्न्यनुप्रवेशाभावात् संतापहेतुत्वं न स्यादिति साम्यात् । अग्न्यवयवादीनामनुप्रवेशात् सौरकिरणानामनुप्रवेशे दोषाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (वदन्ति ?) ।

ननु प्लोषणद्रवीभूतेति । अत्र केचित् – अयं ग्रन्थः ऊर्ध्वमुद्गम्येति ऊर्ध्वगमनतिर्यग्गमनस्वभावविरोधप्रदर्शकभाष्यस्यावतारिका; न तु विशरणपिण्डीभावस्वभावविरोधप्रदर्शकस्य । **न हि विशरणस्वभावेति** पूर्वभाष्यस्य तत्पूर्वमेवावतारितत्वात् । अतश्च **ऊर्ध्वमुद्गम्येतीति** प्रतीकग्रहणं युक्तमिति वदन्ति । **ऋजुदेश एव छायायोगादवगम्यत** इति । यदि प्रभाया ऋजुप्रसरणनियमो न स्यात्, तदा दीपप्रभाव्यवधायकस्तम्भान्तरितान्धकारस्थले प्रभाया वक्रमार्गेण वायुनीतपांसूनामिव गमनप्रसङ्गेन तत्रत्यान्धकारेऽप्यार्जवं न स्यादित्यर्थः । ननु तिरोधायकपदार्थं प्रति ऋजुप्रदेश एव छायायोगे नियमो नास्ति; तथा हि सति व्यवधायकस्य पदार्थस्य

दीपसंनिकृष्टत्वे पृथ्वग्रा सूक्ष्ममूला छाया नोपलभ्येतेत्यत्राह - **छायावैपुल्यमिति**। छायापृथ्वग्रत्वं निरुध्यमानरश्मीनां पृथ्वग्रसूक्ष्ममूलत्वनिबन्धनमित्यर्थः। अयं भावः - यावद्देशप्रसरणशीलाग्रवन्तो रश्मयो निरुध्यन्ते, तावद्देशप्रसृता छाया भवतीति। **उत्पत्तिविनाशसामग्रीभ्यामिति**। अयमिह नुमानक्रमः — द्वितीयादिवर्त्यवयवाग्निसंयोगो दीपोत्पादकः वर्त्यवयवाग्निसंयोगत्वात्, प्रथमवर्त्यवयवाग्निसंयोगवत्। प्रथमवर्तिकावयवनाशो दीपनाशहेतुः, वर्तिकावयवनाशत्वात् चरमवर्तिकावयवनाशवदिति। भाष्ये **औष्ण्याधिक्यमित्याद्युपलब्धिव्यवस्थाभ्यामिति**। इदमुपलक्षणम् — औष्ण्याधिक्यं न प्रभाधर्मः, अपितूद्भूतस्पर्शानां तत्सहचरितानां तेजोवयवानां धर्म इत्यपि सुवचमिति द्रष्टव्यम्। **अनेन वक्ष्यमाणश्रुतिवाक्य** इति। ननु ज्ञानादिव्यपदेशस्य स्वप्रकाशत्वमादाय निर्वाहः। स्वप्रकाशत्वस्य तु चैतन्यस्वभावत्वमादाय निर्वाहः; चैतन्यस्वभावता हि स्वप्रकाशते युपपादनात्; अतोऽन्योन्याश्रय इति चेत् — न; चैतन्यस्वभावत्वमित्यत्र चैतन्यलक्षणज्ञानत्वं व्यवहारानुगुणत्वमात्रमेव, न तु संविदनुभूत्यवगत्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभिप्रेत्येति पूर्वोक्तत्वाददोषात्।

व्यतिरेकशब्देन निःशेषग्रहणं कृतमिति। अन्तरङ्गः कृत्स्नः सैन्धवघन इत्यपेक्षया बहिरङ्गव्यतिरिक्तः, कृत्स्नः सैन्धवघन इत्युक्ते, असंकुचितसर्वान्तरङ्गप्रतीतिरनुभवसिद्धेति भावः।

स्वसंबन्धितया प्रतीतमिति। स्वसंबन्धाप्रतीतौ स्वसंबन्धितया अप्रतीतमित्यन्वयः। **ज्ञानान्तरवेद्यत्वं स्यादिति**। ज्ञातृज्ञानसंबन्धविषयकज्ञानस्य संबन्धिभूतज्ञातृज्ञानविषयकत्वावश्यंभावादिति भावः। नन्वेवं ज्ञानत्ववैशिष्ट्यमात्मनि च प्रत्यक्त्वानुकूलत्वैकत्ववैशिष्ट्यं कथं भायात्? वैशिष्ट्यानुयोगिनः स्वस्य स्वविषयत्वासंभवादित्यपि वक्तुं शक्यमिति चेत्, तस्याप्याक्षेपस्येष्टत्वात्। **संबन्धविषयकज्ञानेन सह ज्ञातृसंबन्धस्यापीति**। ज्ञातृव्यवसायसंबन्धविषयकानुव्यवसायेन सह ज्ञातुः संबन्धस्यापि वेद्यत्वायानुव्यवसायानुव्यवसायः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः। **अहमर्थो हि विशेष्यैकस्वभावः स्वात्मानमुपस्थापयतीति**। न च प्रत्यक्त्वानुकूलत्वैकत्वभिन्नात्मधर्मग्रहे आत्मनः सामर्थ्याभावात् कथं विशेष्यत्वस्य ग्रहणमिति वाच्यम्, विशेष्यत्वस्य स्वभावानतिरिक्तत्वेन

ग्रहणसंभवात् । न च विशेषणत्वविशेष्यत्वस्वभावग्रहणेऽपि परस्परनिरूपितत्वाग्रहात् कथं विशिष्टव्यवहार इति वाच्यम्, परस्परनिरूपितत्वासंसर्गाग्रहस्यैव संसर्गग्रहकार्यजनकत्वात्, तस्यापि तदुभयस्वरूपत्वाद्वा ग्रहणोपपत्तेः। ननु प्रत्यक्पद-जन्योपस्थितेरात्मविषयत्वं वक्तव्यम्, तत्र प्रकाशद्वयस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। तत्रा-वेद्यत्वलक्षणस्य स्वप्रकाशत्वस्यास्मदिष्टत्वाभावात् प्रकाशद्वयसत्त्वे न दोष इत्येव परि-हर्तव्यमिति चेत्—सत्यम्, 'घटमहं जानामि' इति ज्ञानं चक्षुरिन्द्रियजन्यम्; न तु नैयायिकमत इवानुव्यवसायरूपं मनोजन्यम्। न हि चक्षुर्जन्यज्ञान आत्मनो विषयत्वं संभवति। अतोऽहमित्येव धर्मी स्फुरति। घटज्ञानांशः स्वप्रकाशतया भासत इत्येव वक्तुमुचितमिति भावः। **जडत्वप्रयुक्तं हि तदेति।** जडस्थलीय-सहावभास एवैकज्ञानगम्यत्वप्रयोजक इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिनिमित्तमस्त्विति। यथा 'वासस्वी देवदत्तपदवाच्यः' इत्यत्र वासो देवदत्तपदव्युत्पत्तिदशायां निमित्तमेव, न तु शक्यकोटिप्रविष्टम्—तथेत्यर्थः। **धर्मभूतज्ञाने सावकाशोऽस्मन्मत** इति। ननु परमतेऽपि 'ज्ञायतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या अन्तःकरणवृत्तिर्ज्ञानमिति वृत्तिज्ञाने संबन्धिशब्दः सावकाश इति चेत्—न। जडायामन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोक्तेरसंगतत्वात्; भावप्रत्ययान्तज्ञानपदवाच्य एव संबन्धित्वव्यवहाराच्चेति भावः।

उत स्वस्मै स्वयंप्रकाशमानत्वमिति। अत्र केचित्—स्वस्मै भासमान-त्वमिति तृतीये विकल्पे संविदि असिद्धया दूषिते सति स्वस्मै स्वयंभासमानत्वमिति चतुर्थविकल्पस्योत्थानासंभवेन, 'तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन् अजडोऽहमर्थ एवात्मा' इति भाष्यस्य चतुर्थविकल्पदूषणत्वं न युक्तम्। तस्मादित्यादिभाष्यस्य पूर्वप्रस्तुतविकल्पदूषणोपसंहारे स्वरसस्य पक्षान्तरप्रतिक्षेपकपरतया व्याख्यानमपि क्लिष्टम्। तथा तस्यैव भाष्यस्य ज्ञानकर्मतामन्तरेण व्यवहारानुगुणत्वं ज्ञानान्तरनिरपेक्षप्रकाश-त्वमित्येवंविधपञ्चमपक्षविकल्पद्वयनिरसनपरत्ववर्णनमपि क्लिष्टम्। न हि 'तस्मात् स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा' इति भाष्यं ज्ञानकर्मतामन्तरेण व्यवहारानुगुणत्वरूपपञ्चमपक्षविकल्पस्य दूषणीभवितुमर्हति। तस्मिन् हि पक्षेऽहमर्थे एव व्यभिचार उद्भाव्यः, न त्वहमर्थ एवात्मेति। ज्ञानकर्मतामन्तरेण व्यवहारा-

नुगुणत्वस्याहमर्थ इव संविद्यपि सत्त्वेनाहमर्थोऽप्यात्मेत्येव वक्तुमुचिततया 'अहमर्थ एवात्मा' इति वक्तुमनुचितत्वात् । ततश्च स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वं वा, अव्यभिचरित-प्रकाशसत्ताकत्वं वा, तत्त्वे सति स्वस्मै भासमानत्वं वा, अन्यसंबन्धानपेक्षप्रकाशत्वं वेति चतुर्धा विकल्पोऽभिमतः । भाष्येऽपि तथैव प्रतीयत इति वदन्ति ।

प्रत्यक्षबाधः सर्वसाधारणं दूषणम्िति । 'अहम्' इति भासमानस्यैवात्मत्वेन तस्य ज्ञानाश्रयतया ज्ञानभेदेनैव प्रतीतेरिति भावः । यद्वा 'अहं जानामि' इति तस्याहमर्थधर्मत्वग्राहिप्रमाणबाध इत्यर्थः । **अनैकान्त्यविरोधयोरन्यतरेणे**ति । स्वदर्शने पक्षत्रयवृत्तित्वरूपमनैकान्त्यम् ; परदर्शने पक्षविपक्षमात्रवृत्तित्वरूपविरोध इत्यर्थः । **न व्यभिचरति प्रकाशो यस्य सत्ता**मिति । अत्र केचित् — न व्यभिचरति प्रकाशं यस्य सत्तेति पाठः समीचीनः, तस्यैवार्थस्योचितत्वात् । सत्ताया एव प्रकाशव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, भाष्यस्थाव्यभिचरितशब्दस्य कर्मणि क्तप्रत्ययान्तत्वेन कर्तरि क्तप्रत्ययान्तत्वाभावादिति वदन्ति ।

परस्मै भासमानत्वमुपपादयतीति । 'अहं सुखी' इत्यत्राहमर्थस्य सुखशेषित्वभानात् सुखस्यैव प्रकाशरूपत्वात् सुखप्रकाशशेषित्वलक्षणं प्रकाशफलित्व-मपि "अहं सुखी" इत्यत्र भासत इति भावः ।

अथाहमर्थस्य भ्रान्तिसिद्धत्वमिति । न च भाष्ये **ज्ञातृतयावभासते** इति ज्ञातुरेव भ्रान्तिसिद्धत्वं प्रतीयते, नाहमर्थस्येति वाच्यम् – अहमर्थस्यैव ज्ञातृत्वात् । अत एव परिहारभाष्ये **अनुभविताहमर्थः प्रतीयते अनुभूतिरह-मिती**त्युक्तम् । भाष्ये—**अनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रये**ति । अत्रा-श्रयविषयशब्दौ भावप्रधानौ । ज्ञानाश्रयत्वज्ञानविषयत्वशून्येत्यर्थः । "सा ज्ञातृता भ्रान्तिसिद्धा रजततेव शुक्तिशकलस्य," "अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगा" दिति पूर्वपक्षभाष्यानुरोधात् । अत एव ज्ञातृत्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वोपपादने परमार्थतो विषयाश्रयशून्यविषयत्वोपपादनमनुपयुक्तमिति शङ्काऽपि निरस्ता । अत्र च ज्ञान-विषयत्वशून्यत्वोपपादनं दृष्टान्ततया, न प्रकृतोपयोगितयेति द्रष्टव्यम् । यद्वा **निराश्रया** तादात्म्यसंबन्धेनाध्यस्यमानज्ञातृशून्येत्यर्थः । अत एव अनुभव-सामानाधिकरण्येनाहमर्थः प्रतीयेतेति ग्रन्थस्वारस्यं द्रष्टव्यम् । तत्र न

संबन्धमात्राध्यास इति । येनाहमर्थवैयधिकरण्येन प्रतीतिः 'दर्पणे मुखम्' इतिवदुपपद्येतेति भावः । **प्रभा मणिसामानाधिकरण्येनैव हि भातीति** । ननु प्रभायां प्रभाश्रयमण्यध्यासवदनुभूतावनुभूत्याश्रयाहमर्थाध्यासः कुतो न संभवेदिति चेत्—न। तत्राधिष्ठानप्रभातिरिक्तप्रभाश्रयाभेदाध्यासः संभवेत्। अनुभूतौ द्वित्वाभावान्न तथा संभवतीति भावः । **पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तयोरिति** । ननु मालिन्यपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य मालिन्यत्वस्य रागपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य रागत्वस्य च कथं दिङ्नभोवृत्तित्वम्? कथं वा "सर्वदिक्ष्वपि सैव मे" इति सर्वासु दिक्षु कामिन्यध्यासे दिक्त्वकामिनीत्वसामानाधिकरण्यमिति चेत् – न; तादृशस्थले संसर्गारोपरूपतया वैयधिकरण्येन भ्रमसंभवात्। न चात्रापि संसर्गारोपोऽस्त्विति वाच्यम, तथा हि सति 'दिक्षु कामिनी', 'दिक्षु मालिन्यम्' इतिवत् 'अनुभूतावहम' इति प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । **तदधिकरणाध्यासानुदय** इति। अनुभूतित्वास्फुरणस्य भ्रमहेतुत्वं वदता अनुभूत्यस्फुरणमध्यासहेतुरित्युक्तं स्यात् । ततश्चाधिष्ठानस्फुरणरूपहेत्वभावादध्यासानुदयप्रसङ्ग इति भावः। अधिष्ठानस्फुरणस्य हेतुत्वाभावादध्यासोदयः संभवतीत्याक्षिपति — **नन्वध्यासानुदयो दुर्वच** इति । **तदप्रकाशादध्यासोदय** इति । तत्प्रकाशस्याहेतुत्वादध्यासोदय इत्यर्थः। **अप्रतिपन्नस्याधिष्ठानत्वायोगादिति** । अध्यासदशायामप्रतिपन्नस्येत्यर्थः। दूषणान्तरमाह — **विषयाश्रयशून्याया** इति । केचित्तु — **अप्रतिपन्नस्य** । सर्वथा अप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । तदुपपादकमुत्तरवाक्यमिति वदन्ति ।

(ज्ञातृत्वस्यान्तः करणधर्मत्वनिरासः)

ज्ञातृत्वपरश्रुतिवाक्यादिति । "परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते", "सर्वं ह पश्यः पश्यति" इत्यादिवाक्यादित्यर्थः । **तादृशाहंकारग्रन्थिस्थमिति** । विकारिजडद्रव्यस्थमित्यर्थः; न तु विक्रियात्मकजडद्रव्यस्थमिति मन्तव्यम्, अविक्रियस्येति पूर्वग्रन्थानुसारात्, विकारास्पदेति भाष्यानुगुण्याच्च । **दृश्यत्वादित्यर्थ** इति । दृश्यत्वादिति शेष इत्यर्थः । **देहात्मभेद** इति । देहस्य ज्ञातृत्वाभाव इत्यर्थः । **क्वचिज्ज्ञातृत्वाभावप्रयोजकस्येति** । नन्वेवं ज्ञातृत्वस्य चित्त्वप्रयोज्यत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः । धर्मभूतज्ञाने ज्ञातृत्वप्रसङ्गः। न च चित्त्वमात्मत्वम्, तदभावो ज्ञातृत्वाभावप्रयोजक इति वाच्यम्, आत्मत्वज्ञातृत्वयोः प्रयोज्य-

प्रयोजकभावस्य काप्यग्रहादिति चेत्—न — आत्मत्वज्ञातृत्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावा-ग्रहेऽप्यात्मत्वाभावस्य ज्ञातृत्वाभावप्रयोजकत्वदर्शनादिति भावः । वस्तुतस्तु **अचेतन-त्वादीत्यत्र** तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दृश्यत्वादिकमुक्तमिति ध्येयम् । **पूर्वोक्त-व्याप्तिस्थापनायेति** । 'चेतनासाधारणधर्मत्वाच्च ज्ञातृत्वस्ये'ति पूर्वोक्तव्याप्तिस्था-पनायेत्यर्थः । **न हि वयं द्रष्टृत्वादीति** । देहस्य जडत्वान्न द्रष्टृत्वम् । ततश्चानात्मत्वमिति चार्वाकं प्रति न देहात्मभेदं साधयामः । अपि त्वात्मनो दृशिस्वरूपत्वात् देहस्य चातथात्वात् देहस्यानात्मत्वमित्येव साधयाम इत्यर्थः । **द्रष्टृत्वाभावस्याचेतनत्वादि-प्रयोज्यत्व इति** । **अचेतनत्वादीत्यत्र** अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिवशात् दृश्य-त्वस्य ग्रहणात् । द्रष्टृत्वाभावेऽप्यचेतनत्वादिकमित्युत्तरत्रापि दृश्यत्वमेव विवक्षितम् । **मृषावाद्यसाधारणेति** । यदि दृश्यस्य द्रष्टृत्वम्, तर्हि दृशित्वमपि किं न स्यात्? यदि च कर्मणः क्रियात्वं न संभवतीत्युच्येत, तर्हि कर्मणः कर्तृत्वमपि न संभवति; कर्मत्वकर्तृत्वक्रियात्वानां परस्परविरोधादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते दृशेरपि दृश्य-त्वमभ्युपगतम्—तथापि परमतानुसारादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **रजतप्रत्ययगोचरत्व-मात्रेणेति** । रजतप्रत्ययस्य रजतविषयत्ववत् अहंप्रत्ययोऽप्यात्मविषयः, अहंत्वमेवात्म-त्वमिति स्थितत्वात् । ततश्चाहंप्रत्ययविषयत्वं नात्मत्वबाधकम्; प्रत्युतात्मत्वसाधकमेवेति भावः । **परमात्मन्यनात्मत्वादिप्रसङ्गश्चेति** । यदि परमात्मा कर्ता स्यात्, अनात्मा स्यादित्यापादने, तस्मान्न कर्तेति विपर्यये पर्यवसाने, कर्तृत्वादिश्रुत्या बाधप्रसङ्ग इत्यर्थः । **द्वितीये परमात्मन्यसिद्धिरिति** । **कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चाभ्युपगम्यमान** इत्यस्य परमात्मनः स्पन्दरूपक्रियाश्रयत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चाभ्युपगम्यमान इत्यर्थः पर्यव-सितः । ततश्च तथाभ्युपगमोऽसिद्ध इत्यर्थः; तर्के पराभ्युपगतस्यैवापादकत्वादिति भावः ।

प्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेश इति भाष्ये प्रसरशब्दस्य प्रसरणार्थत्व-माश्रित्य प्रसरणान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानस्यांशिन उदयास्तमयव्यवहार इत्यर्थः प्रतीयते । प्रसरशब्दस्य पचाद्यजन्ततया प्रसरणकर्तृत्वमाश्रित्य प्रसृतांशमपेक्ष्य तन्मात्र एव प्रसरणसंकोचदशायामुदयास्तमयव्यपदेशः, न त्वंशिनीत्यप्यर्थः प्रतीयते । अतोऽर्थ-द्वयपरतया व्याचष्टे — **प्रसरान्वयव्यतिरेकाविति** । **मुखान्तरेणापीति** । **तच्च न स्वाभाविकं रूपम्** इति भाष्ये तत् स्वाभाविकं च न भवतीति चशब्दो

भिन्नक्रम इति भावः। **स्वाभाविकं रूपं कथमित्यत्राहेति**। अत्र केचित् — निर्विकारत्वश्रुतयः स्वाभाविकविकारनिषेधपरा इत्येका व्याख्या। उपाधिविनिर्मुक्त-स्वाभाविकमुक्तस्वरूपे विकारमात्रनिषेधपरा इत्यपरा। तत्र पूर्वव्याख्यायाम्, **तच्च न स्वाभाविकम्, अपि तु कर्मकृतमिति** भाष्ये तच्छब्दः कर्तृत्वपरः। ततश्च कर्तृत्वमौपाधिकम्; न स्वाभाविकम्। ततश्च विकारनिषेधश्रुतयः स्वाभाविकविकार-निषेधपरा इत्यर्थः। द्वितीयव्याख्यायाम्, **तच्च न स्वाभाविकम्** इत्यत्र तच्छब्दो बुद्धिस्थकर्तृत्वाश्रयभूतजीवस्वरूपपरः। ततश्च कर्तृत्वाश्रयभूतं (भूत)जीवस्वरूपं न स्वाभाविकम्, अपि त्वौपाधिकम्। स्वाभाविकरूपं तु अविक्रियमेव। विकार-निषेधश्रुतयश्च स्वाभाविकस्वरूपपरा इत्यर्थः। इमां द्वितीयव्याख्यामभिप्रेत्य **स्वाभा-विकं रूपं कथमित्यत्राहेति** ग्रन्थः प्रवृत्तः। पूर्वस्यां व्याख्यायां स्वाभाविकं रूपं कथम् इत्याक्षेपस्य वा अविकारित्ववचनान्युपाधिविनिर्मुक्तस्वाभाविकरूपपराणीत्यु-त्तरग्रन्थस्य वा असामञ्जस्यात् व्याख्याद्वयमेवेदमित्याहुः। **न कदाचिदपि जड-स्याहंकारस्येति** जडत्वस्य प्रतिद्वन्द्वितया निर्देशात् स्वरूपपरशब्दस्वारस्याच्चान्यथा व्याचष्टे — **यद्वा स्वरूपशब्दो धर्मिपर** इति।

(परोक्तज्ञातृत्वनिर्वाहनिरासः)

समासान्तर्गता विभक्तिरिति। छायापत्तिः प्रतिफलनम्। ततश्च 'दर्पणस्य करवालसंनिधानेन करवाले प्रतिफलनात्' इत्युक्ते यथा करवाले दर्पणस्य प्रतिफलन-मित्यपि प्रतीयते, करवालस्य दर्पणे प्रतिफलनमित्यपि प्रतीयते; एवं चित्प्रति-फलनमित्युक्ते चिति प्रतिफलनं, चितो वा प्रतिफलनमित्यर्थद्वयमपि संभवत्येव। एतेन—'देवदत्तस्य यज्ञदत्तधनप्राप्तिः' इत्युक्ते यज्ञदत्ते देवदत्तधनप्राप्तिरित्यर्थो यथा न लभ्यते, एवम् 'अहंकारच्छायापत्तिः संविदः' इत्युक्ते, अहंकारे संविच्छायापत्ति-रित्यर्थः कथं लभ्येतेति शङ्का गलहस्तिता। न हि वयं छायाशब्देन समासं वर्णयामः, येनायं दोषः स्यात्; अपितु प्रतिफलनार्थेन छायापत्तिशब्देन। प्रतिफलनं च षष्ठ्यन्तमिव सप्तम्यन्तमप्याकाङ्क्षतीति नानुपपत्तिरन्यथोऽपि। अत्र केचित्—भाष्ये 'केवं तच्छायापत्तिः' इति पाठो युक्तः, पूर्वत्र तच्छायापत्त्येत्युक्तेः। ततश्च तच्छब्दस्य किमहंकारपरामर्शित्वम्? उत संवित्परामर्शित्वम् इति विकल्पो युज्यते

चिच्छायापत्तिरिति पाठेऽपि ज्ञातृत्वच्छायापत्तिरिति न व्याख्येयम्, भाष्ये तथाऽप्रतीतेः; ज्ञातृत्वच्छायापत्तिपक्षस्य परैरनुद्भावितत्वाच्च। अत एव ज्ञानच्छायासंपत्तिसंपर्कौ कस्मान्न निरस्ताविति चोद्यस्यापि नावकाशः।

"तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥"

इत्युक्तरीत्या चैतन्यसमानाधिकरणकृत्याश्रयत्वलक्षणज्ञातृत्वस्य चिदचित्संनिधानेन परस्परच्छायापत्त्या संभव इति चोदयति – भाष्ये **जडस्वरूपस्येति**। सामान्यतो ज्ञातृत्वसंभवमात्रप्रदर्शनेऽपि अन्तःकरणस्येति वा चैतन्यस्येति वा धर्मिविशेषस्यानुक्तेः **चिच्छायापत्त्येत्य**त्रापि षष्ठीसप्तमीसमासद्वयसंभवं चाभिप्रेत्य **तत्संभव** इत्यत्र ज्ञातृत्वोत्पत्तिपरत्वं निश्चित्य कस्य छायापत्त्या तदुत्पद्यत (कुत्र ज्ञानमुत्पद्यते) इति पृच्छति–**केयं चिच्छायापत्तिरिति**। **किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविद** इति। ततश्च तया छायापत्त्या संविदैव ज्ञातृत्वमित्यर्थसिद्धम्। एवमुत्तरत्रापि उभयत्रापि ज्ञातृत्वासंभवभाष्यस्यायमर्थः। चैतन्यसमानाधिकरणकर्तृत्वं हि ज्ञातृत्वम्। यत्र चैतन्यं न तत्र कर्तृत्वं, यत्र च कर्तृत्वं न तत्र चैतन्यमिति नोभयत्रापि छायापत्त्या वास्तवज्ञातृत्वोत्पत्तिः सिध्यतीति भावः। अत एव **नोभयत्रवास्तवज्ञातृत्व**मित्युत्तरभाष्यं च स्वरसमिति वदन्ति।

संपर्कश्चोपलम्भानुगुण्येनेति। प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वात् रुमाकाष्ठलावण्यवदेवाभ्युपगन्तव्यम्। न त्वयःपिण्डौष्ण्यवदेवेति भावः। **दण्डदेवदत्तयोरि**ति। अयःपिण्डाग्न्यादिषु तथा दर्शनादित्यर्थः। **अपृथगवस्थितयोः संपर्कश्चानुपपन्न** इति। नन्वपृथगवस्थितयोर्वह्निधूमयोर्वा देहात्मनोर्वा संपर्को दृष्ट इति चेत् – मैवम्, ज्ञानाहंकारयोर्धर्मधर्मिभावेनोपलम्भानुगुण्येनापृथक्सिद्धत्वे ज्ञातृत्वमपि वास्तवमेव किं न स्यादिति भावः।

अनुत्पन्नस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तेरभिव्यक्तिहेतुतयोत्पत्तिरभिव्यक्तिशब्दव्यपदेश्या भवति। अभिव्यज्यते अस्या इति व्युत्पत्त्या अपादाने क्तिनि अभिव्यक्तिशब्दस्योत्पत्तिपरत्वसंभवादिति भावः। एतदस्वरसादाह – **किंचेति**। **प्रकाशो**-

त्पत्तिरूपाभिव्यक्तिरिति । ननु च तत्प्रकाशनमिति द्वितीयपक्षाभेदः स्यादिति चेत् – न; द्वितीयपक्षे विषयविषयिभावो भेदगर्भः, इह तु न तथेति द्रष्टव्यम् । एतदभिप्रायेण **प्रकाशनमनुभवविषयप्रकाशोत्पत्तिरिति** वक्ष्यति । **स्वतः-सिद्धशब्दस्यानन्यप्रकाश्यत्वानन्योत्पाद्यत्वरूपार्थद्वयसंभवादुभयथा** व्याचष्टे — **स्वतः-सिद्धतया हीत्यादिना । पूर्वमिति । तत एवेति** भाष्येणेत्यर्थः । **अनुग्राह्येति ।** अनुग्राह्यमनुग्रहसाधनम् । **अनुग्रहस्य कोटिद्वयेऽप्यनन्तर्भावादिति ।** सर्वस्याप्यनुग्रहस्य कोटिद्वयेऽप्यनन्तर्भावादित्यर्थः । **व्याप्तिस्मरणादिरनुग्रह इति ।** तद्धेतुभूतव्याप्त्यनुभवादिरनुमानानुग्राहकः । न चानुग्रहः फलारम्भौन्मुख्यं सामर्थ्यो-द्बोधनमन्यदेवेति कथं व्याप्तिस्मरणादेरेवानुग्रहरूपत्वमिति वाच्यम्, साधन-व्यतिरेकेणानुग्रहसद्भावे प्रमाणाभावात् । व्याप्तिस्मरणानुगृहीतमनुमानमित्युक्तिस्तु 'अनुभवेनानुभूयते' इतिवदुपपन्नेति भावः । **इन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेनेत्युक्तमिति ।** वस्तुतस्तु इदमनुमानादेरप्युपलक्षणम् । नेन्द्रियाणि, नानुमानमिति निषेधस्य तुल्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । **अनुषङ्गेणेति ।** उत्तरभाष्यानुषङ्गेणेत्यर्थः । आचार्यैरुभयैरुक्तमपि तद्विकल्पमुखेन भाष्याभिप्रेतमित्याह—**अयं तु भाष्याभिप्राय** इत्यादिना । **अहंकारो-ऽमूर्तद्रव्यमिति ।** अकठिनद्रव्यमित्यर्थः पक्षद्वयनिरासानन्तरमेवान्यपक्षनिरासस्य युक्तत्वात् **न तावदित्यनेन** तन्निरासोऽनुपपन्न इत्यन्यथा व्याचष्टे — **यद्वाऽहंकारस्येति ।**

भाष्ये — **न केनापि कदाचित् संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्यतेति ।** नन्वहंकारापनेयत्वं ज्ञानस्य वदन्तं प्रति कथमज्ञानस्यानुच्छेदापादनमिति चेत्—न । अहंकारनिवर्तकत्वपक्षस्य गर्भस्रावेण गतत्वात् ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्यैव वक्तव्यत्वं सिद्धवत्कृत्य तत्प्रसङ्गादिदं दूषणापादनमिति द्रष्टव्यम् । अत **एवानुभूतेरनुभाव्यत्वा-भ्युपगमेऽपीत्यनुभाव्यत्वमभ्युपगम्य** प्रवृत्ते ग्रन्थे **विषयभावविरहिते ज्ञानमात्र** इति विषयत्वाभावकथनं पूर्वोत्तरविरुद्धमिति शङ्कापि निरस्ता, **न च संविदाश्रयत्व-मित्यादिभाष्यस्य** प्रासङ्गिकत्वादिति ध्येयम् । **व्यतिरेकव्याप्तिर्दर्शितेति ।** ज्ञान-विषयत्वाभावादज्ञानविषयत्वं नास्तीत्यनुमाने ज्ञानविषयत्वाज्ञानविषयत्वाभावयोः पक्षा-दन्यत्रावृत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिरिति भावः । **ज्ञाननिवर्त्याज्ञानत्व** इति बहुव्रीहिः ।

प्रतीतिव्यवहारानुगुण्यमिति । प्रतीतिशब्देन ज्ञानस्य परिग्रहे ज्ञानानुगुण्यस्य ज्ञानेऽभावात् प्रतीत्यनुगुणस्वभावत्वात् ज्ञानतत्साधनयोरित्यस्यासंगतिः स्यादिति भावः ।

प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोरपि परतस्त्वमिति कोऽर्थः? यथा पृथिव्याः शीतत्वमुष्णत्वं च परतः, स्वतस्त्वनुष्णाशीतत्वम्, एवं वा; उत ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तोत्पाद्यत्वे सति यावद्ग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति — निःस्वभावत्वादिप्रसङ्गादिति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोरप्यभावे सर्वस्यापि वस्तुनस्तद्वत्तत्तदभाववत्त्वयोर्द्वयोरप्यभावेन तुच्छत्वमेव स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह — प्रामाण्याप्रामाण्येति । तत्संबन्धात् ज्ञाने तथात्वमिति । यथा रूमासंबन्धात् काष्ठे लावण्यम्, अनुष्णाशीतपृथिव्यामुष्णशीतयोरग्निजलयोः संपर्कादुष्णत्वादिप्रतिभासो वा तद्वत् प्रामाण्याप्रामाण्ययोस्तत्प्रतिभासस्य वोपपत्तिरित्यर्थः । परतस्त्वमनुपपन्नमिति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोस्तुच्छत्वमेव स्यात्, अन्यत्राप्यभावात् अत्राप्यसत्त्वात । उष्णत्वशीतत्वयोस्त्वन्यत्र वृत्तिसंभवान्न तुच्छत्वमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—प्रामाण्यबुभुत्सेति । गृहीतप्रामाण्यस्यैव निश्चयरूपतया तत्रापि प्रामाण्यग्रहापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः । यद्वा निःस्वभावत्वादिप्रसङ्गादित्यादिशब्देनानवस्थापरिग्रहः । उभयं विवृणोति—प्रामाण्यप्रामाण्ये इत्यादिना ।

क्वचिदात्मस्थतयाभिव्यञ्जनमभ्युपेत्येति । दीपादिष्वनैकान्त्यप्रदर्शनमेव क्वचिदभ्युपगमसूचनमिति भावः । भाष्ये चाक्षुषतेजःप्रतिफलनेनेति । प्रतिफलनम् प्रतिहतिः । भाष्ये वस्तुतो दोषतो वा न किंचिदिह कारणमितीति । वस्तुरूपं वा दोषरूपं वा न किंचित् कारणमित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमायां हि वस्तुशब्दवाच्यो विषयो हेतुः । अतो वस्तुनः कारणत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । धर्मधर्मिभावेन वस्तुत इति । तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् वस्तुना = धर्मधर्मिभावेनेत्यर्थः । मूर्तस्वच्छस्थूलद्रव्यत्वमिति । मूर्तस्वच्छस्थूलद्रव्यत्वप्रयुक्तं चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपं तात्स्थ्येनोपलब्धौ दोषरूपं कारणमित्यर्थः । वस्तुतः कारणाभावाच्च ज्ञातृत्वं विद्यत इति । धर्मधर्मिभावात्मकस्य वस्तुरूपकारणस्याभावान्न ज्ञातृत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । अतः प्रत्यक्त्वमपीति ज्ञातेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरिति भाष्ये अपिर्भिन्नक्रमः । प्रत्यक्त्वसिद्धिरपि नेत्यन्वय इति भावः । अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति चक्रकमिति भाष्ये तथैवेत्यस्यो-

निशदावभासत्वेनेत्यर्थमभिप्रेत्यावतारयति — विशदावभासाभावादिति । ननु तथा — शब्दस्याहंत्वेनेत्यर्थ एवास्तु । एवं च न हि सुप्तोत्थितः इति भाष्यमपि तदुपपादकतया तच्छेषभूतमस्त्विति चेत् — सत्यम्, युक्त्यन्तराविष्करणार्थमेवं व्याख्योपपत्तेः । जागरितावस्थायामेवेति । अविशदावभासायोग्यावस्थायामप्यविशदावभासाभ्युपगमे तद्योग्यावस्थायां तदभ्युपगन्तॄणां का नः क्षतिरित्यर्थः ।

प्रत्यक्षप्रसिद्ध्यर्थमिति । अतोऽहंभावविदुक्त्यनेन विरोध इति भावः । प्रत्यभिज्ञाविशेषोऽयमिति । 'सुखमहम्' इत्यंशे स्मृतिरूपः, 'अस्वाप्सम्' इति स्वापांशे कालांशे च प्रत्यभिज्ञायोग्यानुपलब्धिरूपलिङ्गप्रतिसंधानजन्यानुमितिरूपो नृसिंहाद्यग्ज्ञानविशेष इत्यर्थः । ननु—स्मृते पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्त्वज्ञानात् 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितिः पर्वतांशेऽप्यनुमितिरूपा; न स्मृतिरूपा । एवं स्मृते सुखरूपे आत्मनि स्वापकालयोः संबन्धानुमितिरात्मांशेऽप्यनुमितिरूपैव; न तु परामर्शरूपा । अनुमितित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वासंभवात् । अस्तु वाऽनुमितित्वमव्याप्यवृत्ति । तथापि 'सुखमहम्' इति ज्ञानमिदानींतनसुखरूपार्थविषयकं कुतो न स्यात्? न हि तदंशे तत्तोल्लेखोऽस्ति, येन स्मृतित्वं व्यवसानं स्यात् । स्वापकालीनानुभवस्य देशकालाद्यगोचरत्वेन स्वापकालीनात्मनि व्यावर्तकाकारस्य कस्याप्यभावेन तस्य पक्षीकरणासंभवेनानुमानेन कीदृशे आत्मनि स्वापसंबन्धो बोध्येत? तस्मादात्मनि स्वापदशायां यावत् धर्मान्तरसंबन्धोऽवभासत इति नाङ्गीक्रियते, तावत् 'सुखमहम्' इत्यस्य स्वापकालीनसुखानुसंधानरूपत्वं न सूपपादम् । तस्मादेतत्प्रघट्टकं सर्वं न सुन्दरमिति चेत्—अत्राहुः—सुषुप्तिदशायां जाग्रद्दशाविलक्षणमानुकूल्यं भासत इति सिद्धम् । तच्च न स्वरूपभूतज्ञानेन । तथात्वे जागरितदशायामपि तदानुकूल्यं भासेत । ततश्च यथा कैवल्यदशायां भासमानस्य विलक्षणस्यानुकूल्यस्य न स्वरूपभूतज्ञानप्रकाश्यत्वम्, एवं सुषुप्तिदशायामपि भासमानानुकूल्यं धर्मभूतज्ञानेनैव भासते । जाग्रद्दशायां तु जाग्रद्भोगप्रदकर्मप्रतिबन्धवशात् तदानुकूल्यं धर्मभूतज्ञाने न विषयः । सुषुप्तिदशायां तु विषय एव । ततश्च तादृशविषयलाभात् तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् । अत एव सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायत इति भाष्यमपि सुसंगतम् । बहिर्विषयप्रसरे परमिन्द्रियापेक्षा । अत एव, 'इन्द्रियद्वारेण व्यवस्थित'मिति भाष्यमपि संगतमेव ।

ततश्च धर्मभूतज्ञानेनानुकूल्यविशेषवत्तया जाग्रदादिविलक्षणस्मरणं संभवति। तस्यानुभवस्य संस्काराधायकतासंभवेन स्मरणमपि संभवति, तद्दशायां कालस्यापि धर्मभूतज्ञानेन विषयीकरणसंभवात्, कालस्य ज्ञानमात्रविषयत्वात्, तत्कालीने आनुकूल्यविशेषवत्तया स्मृत आत्मनि ज्ञानाभावरूपस्वापस्य योग्यास्मरणलिङ्गगम्यत्वसंभवात्, स्वापांशस्यापि तदानुभवेऽपि बाधकाभावात्, सर्वांशे परामर्शस्य स्वरसिद्धत्वाच्चेति। वस्तुतस्तु धर्मभूतज्ञानेन व्यावर्तकाकारास्फुरणेऽपि जाग्रद्दशाविलक्षणे प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिगोचरेऽतिशयितसुखविशेष आत्मनि तदानींतनार्थास्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावरूपस्वापस्य वा तस्य स्वापस्येदानीमसत्त्वेन लिङ्गेन स्वापगतातीतत्वस्य वानुमाने दोषाभावान्नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

(अहमर्थात्मस्फुरणसमर्थनम्)

तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितमिति भाष्यस्वारस्यविरुद्धं चेति। "क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते। तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम्" इति भाष्यविरुद्धमित्यर्थः। **न किंचिदवेदिषमित्यज्ञानसाक्षित्वेन स्थितिं वदतेति।** सुप्तोत्थितस्य 'न किंचिदवेदिषम्' इत्याकारकस्मरणान्यथानुपपत्तिकल्पितं सुषुप्तिकालीनं 'न जानामि' इति यदज्ञानसाक्षित्वम्, तेनेत्यर्थः। ततश्च सुषुप्तिदशायां 'न वेद्मि' इत्यज्ञानानुभवसंभवेऽपि 'नावेदिषम्' इत्याकारकाज्ञानानुभवासंभवात् कथमेतदिति न चोदनीयम्। **अज्ञानाश्रयभूताहमर्थेति।** अहमर्थस्याज्ञानाश्रयत्वमप्यभ्युपगन्तव्यम्। तद्भानमप्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः। **यथा प्रातश्चत्वरे गजो नास्तीतीति।** इदं गजाभावविशिष्टतयानुभूतस्य चत्वरस्य यदा स्मरणं तदेति द्रष्टव्यम्। परमते 'न किंचिदवेदिषम्' इत्यस्य सर्वांशे परामर्शरूपत्वात्तदनुसारेण दृष्टान्तस्य वक्तव्यत्वात्। उत्तरत्र तु सिद्धान्ते धर्म्यंश एव परामर्शरूपत्वात् तद्दृष्टान्ततया स्वमतानुगुण्येन वक्ष्यमाणा 'चत्वरे गजो नास्ति' इति योग्यानुपलब्धिलिङ्गकगजाभावानुमितिश्चत्वरांश एव परामर्शरूपा। अतश्चत्वरमात्रं यत्र प्रागनुभूतं तादृशमेवोत्तरत्रोदाहरिष्यते, स्वमतानुगुण्यादिति द्रष्टव्यम्। परमतवत् स्वमतेऽपि 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति सर्वांशेऽपि परामर्शत्वमेव स्यादिति शङ्कते—**अस्वाप्समिति परामर्शेनेति। अनुसंधानमस्ति**

चेत् स्वाप एव न स्यादिति । ननु बाह्यान्तःकरणजन्यसमस्तज्ञानाभावेऽपि साक्षिणैव स्वापशब्दिताज्ञानानुभवसंभवान्न सुषुप्तिव्याघात इति चेत्—न; अज्ञानस्य साक्षिभास्यत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।

परोक्तान्यथासिद्धिमिति । सुषुप्तौ सुखानुभवानभ्युपगन्तृनैयायिकाद्युक्तान्यथासिद्धिमित्यर्थः । न तु मृषावाद्युक्तेति मन्तव्यम्, मृषावादिभिः सुखानुभवस्यैवाभ्युपेतत्वात् । न च "सुखपरामर्शो दुःखाभावनिमित्तः" इति पञ्चपादिकाया-मुक्तत्वात् मृषावादिभिरपि सुखानुभवाभावोऽभ्युपेत इति वाच्यम्, तद्व्याख्यात्रा विवरणकृता तस्य परमतोपन्यासरूपत्वाविष्करणात् । वस्तुतस्तु अहमर्थसदसद्भाव-चिन्तनप्रकरणत्वात् **यथेदानीं सुखं भवतीति** भाष्यस्य 'सुखं यथेदानीमहं(?)भवति तथास्वाप्सम्' इत्येवमर्थपरतया व्याख्येयत्वात् मृषावादिमतेऽपीदृशोक्तेः संभवात् तन्मतेऽपि नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । **अस्थिरत्वमनुभवाभावो वेति** । तदानी-महमर्थतदनुभवाभावे अहमर्थसुखित्वप्रतिसंधानानुपपत्तिवशात् 'इदानीं यथा सुखम्' इत्याद्यनुभवप्रकारः पर्यवस्यतीति भावः । **अहमर्थस्य निषेधविषयत्वेति** । अह-मर्थानुभवस्येत्यर्थः । भाष्ये — **नाहमवेदिषमिति वेदितुरिति** । 'नाहमवेदिषम्' इत्यत्राहमित्यंशस्य सुषुप्त्यनुभूतार्थस्मृतिरूपतया स्मृतेश्च स्मर्यमाणस्वरूपमात्रे प्रामाण्य-संभवात् । न च नैयायिकादिमत इव तदंशेऽप्यनुभवत्वमस्त्विति शङ्क्यम्, स्मृतित्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । एतेन 'राममहं नाद्राक्षम्' इत्यादाविव तदानीमहमर्थाभावेऽपि 'नाहमवेदिषम्' इत्यहमर्थेऽतीतज्ञानसंबन्धित्वादिनिषेधेऽनुप-पत्त्यभावात् कथमेतदिति शङ्का निरस्ता । **वेद्यप्रतिभासविषय इति** । न वेदितृ-प्रतिभासविषय इत्यर्थः । **अथाप्यहमर्थनिवृत्तीति** । अहमर्थज्ञानाभावेत्यर्थः । **चत्वरनिवृत्तीति** चत्वरज्ञाननिवृत्तीत्यर्थः । "अहमर्थानुभवाभावसाधकं परामर्शं शङ्कते" इत्यवतारिकाप्रदर्शनादित्थं द्रष्टव्यम् । यद्वा अहमर्थानुभवाभावोऽप्यह-मर्थाभावपर्यवसित इति न विरोध इति द्रष्टव्यम् ।

अहं न ज्ञातवान् इत्यादि भाष्यं पूर्वव्याख्यानद्वयानुरोधेन द्वेधा विरोध-प्रदर्शनपरतया व्याचष्टे — **अहं न ज्ञातवानित्यादिना** । **विधिनिषेधयोरिति** ।

'अहम्' इत्यस्य सौषुप्तिकाहमर्थपरामर्शरूपतयाऽहमर्थप्रमाणत्वेन तद्विधिरूपत्वम्, 'मां न जानामि' इत्यस्य ज्ञाननिषेधमुखेनाहमर्थनिषेधरूपत्वं चेति भावः ।

भाष्ये साक्षित्वं च साक्षात् ज्ञातृत्वमिति । मुख्यज्ञातृत्वमित्यर्थः । ज्ञातृत्वस्य मुख्यत्वं द्रष्टृत्वे पर्यवस्यति । तेन साक्षाच्छब्दस्य कृञ्ये (न्यो)ग एव गतिसंज्ञाविधानेन ज्ञाधात्वर्थान्वयः कथमिति चोद्यस्य नावकाश इति द्रष्टव्यम् । ननु अजानत इति शतुर्लडादेशतया ज्ञानवर्तमानत्वं विवक्षितं स्यात् । ततश्च तत्साक्षात्काररूपज्ञानात्ययेऽपि 'साक्षी' इति व्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याह—अज्ञातुरित्यर्थ इति । तृजादेः सर्वकालसाधारणत्वात् तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमिति पूर्वपक्षं (तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यायक वेदाध्यायार्थमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, "न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्" इति वार्तिककृता सिद्धान्तितत्वादिति भावः । भाष्ये साक्षाद्द्रष्टर्येवेति । साक्षाच्छब्दात् द्रष्टर्यभिधेये साक्षिशब्दं स्मरतीत्यन्वयः । अनेन सूत्रं व्याख्यातम् । एवं हि सूत्रार्थः—साक्षाच्छब्दात् द्रष्टर्यभिधेये संज्ञायां विषये इनिप्रत्ययो भवतीति । जाग्रदात्मा सपक्ष इति । आत्मा अहमित्यवभासते, स्वस्मै भासमानत्वात् जाग्रदात्मवदित्यनुमानशरीरम् । न च जाग्रदात्मनः 'अहम्' इति भासमानत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, 'अहम्' इति बुद्धेश्चिदचित्संवलनविषयत्वस्य तैरभ्युपेतत्वात्, 'अहं भूयासम्' इति प्रतीतिबलेनात्मनि परमप्रेमास्पदत्वस्योपपादितत्वाच्च 'अहम्' इति भासमानत्वं जाग्रदात्मनः सिद्धमेवेति सपक्षत्वं युज्यत एवेति मन्तव्यम् ।

(मुक्तावहमर्थानुवृत्तिसमर्थनम्)

अपि च यः परमार्थत इति भाष्यस्य, यः परमार्थत आध्यात्मिकादिदुःखैरात्मानम् 'अहं दुःखी' इति दुःखितयानुसंधत्ते, भ्रान्त्या वा आत्मानमनुसंधत्ते 'अहं भ्रान्तिमान्' इति, स एवेति योजना । **भ्रान्त्येति** इत्थंभूते तृतीयेत्यभिप्रयन्नाह—**यः स्वात्मानं भ्रमवन्तमनुसंधत्त** इत्यादि । **स एव भ्रमनिवृत्तिसाधन** इति । दुःखित्वं भ्रान्तिसिद्धमिति वदता हि दुःखित्वनिवृत्तये न प्रवृत्तिर्वक्तुमुचिता, दुःखित्वस्य स्वतो निवृत्तत्वात् । ततश्च 'मम दुःखित्वभ्रान्तिरनुवर्तते, सा निवर्तताम्' इति प्रतिसंधाय भ्रान्तिनिवृत्तिसाधने प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । तदपि

त्वन्मते अनुभूतेर्न संभवति, भ्रान्तिमत्त्वप्रतिसंधातृत्वस्य प्यनुभूतावभावात् । अतो-ऽहमर्थस्यैव स्वभ्रान्तिनिवृत्त्यै प्रवृत्तिर्वक्तव्या; न तु स्वविनाशायेत्यर्थः । **अनुमान-माहेति** । मुक्तावहमिति भासमानत्व इति शेषः । **अनुमानमप्यस्तीति चार्थ** इति । चशब्दस्य गत्यन्तराभावादेवमन्वयो दर्शित इति द्रष्टव्यम् । **तथावभास-मानत्वेन** इति व्याख्येयं पदम् । **स्वस्मै भासमानत्वेनेति** तद्व्याख्यानम् । अहमिति भासमानत्वेन चेति शेषः । साध्यसाधनयोरुभयोरपि प्रदर्शनीयत्वादिति द्रष्टव्यम् । **न साध्याविशिष्टेनेति** । **अहमिति प्रकाशत** इत्यस्याहमिति व्यवहारार्हत्वं ह्यर्थः ; तच्च संप्रतिपन्नमेव. संसारदशायाम् 'अहम्' इति व्यवह्रियमाणतया योग्य-तायाः सर्वदा सत्त्वात् [इति?]सिद्धसाधनमिति न वाच्यमित्यर्थः । **साध्याविशिष्ट-त्वम्** । साध्यस्य साधनेनाविशिष्टत्वम्, सिद्धत्वमित्यर्थः । **अहमित्येव प्रकाशत** इत्येवकारेण सर्वदा व्यवहारानुगुण्यं प्रकाशे विवक्षितम् । तत्तु परसंमतं न भवतीति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । ततश्चान्यशेषतयाऽभासमानत्वरूपस्य संप्रतिपन्नस्य स्वस्मै भासमानत्वस्य, मुक्तौ विप्रतिपन्नस्य 'अहम्' इति भासमानत्वस्य चैक्याशङ्काया असंभवात् कथं साध्याविशिष्टत्वमिति शङ्का निरस्ता ।

साध्यविपरीतविशेषसाधकतयेति । पक्षधर्मताबललभ्यस्य साध्यस्य मुक्तनिष्ठस्य 'अहम्' इति भासमानत्वस्य विरुद्धं संसारित्वम् । तत्साधकतयाभिमत-विशेषविरुद्धत्वं शङ्क्यत इत्यर्थः । बाधस्य तर्कानुगुणत्वात् दूषणान्तरमाहेत्याह— **सोपाधिकत्वमाहेति** । संसारित्वज्ञत्वादिहेतुः कर्मरूपाविद्यान्वयः । सोऽत्र नास्तीति भावः । **धर्म्यैक्ये सतीति** । संसर्गारोपो रजोजन्यः । तादात्म्यारोपस्तमोजन्य इति भावः । केचित्तु — तद्भिन्ने तदारोपमात्रं रजसा ; तद्विरोधिनि तदारोपस्तमसा ; यथा धर्मप्रकाशादौ धर्मे मत्त्वादिबुद्धिरित्याहुः । **अज्ञत्वाद्यहेतुत्वादित्यस्याविद्या-**रूपोपाध्यवगमकत्वस्य क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाह — **अथवेति** ।

कथं तर्हीति भाष्यमवतारयति— **महाभूतान्यहंकार इति क्षेत्रान्तर्भाव-वचनमेकमित्यादिना** । **उत्तरत्र परिहारादिति** छेदः । **अहंभावः अहमिति बुद्धिरिति** । ननु करणशब्दस्य बुद्धिपरत्वसंभवात् **अहंभावकरणम्**, अहंभाव-प्रतीतिः, अहंप्रतीतिरिति यावदिति कुतो नाश्रीयत इति **चेत्—सत्यं** तथा

स्वारस्यमस्ति । तथापि **अयमेवोत्कृष्टजनावमानहेतुरि**त्युत्तरभाष्ये 'अयम्' इत्यनेन करणशब्दार्थः परामर्शानर्हः, तस्य नपुंसकत्वात् । तेन भावशब्दार्थस्य परामर्शो वक्तव्यः । अत्र चाहंभावशब्दस्य यद्यहंत्वमर्थः स्यात्, तस्य गर्वशब्द-तत्त्वायोगादसंगतिः स्यात् । अतोऽहंभावशब्देनाहंबुद्धिरेव परामृष्टव्येत्यभिप्रायः । **अयंशब्देन प्रस्तुताहंभावो विवक्षित इति । अयमेव त्वहंकार** इति भाष्यस्य, उत्कृष्टजनावमानहेतुगर्वापरनामा योऽहंकारः शास्त्रेषु हेयतया प्रतिपाद्यते, सोऽयमेवेति योजनेत्यभिप्रायः । इतरथा '**अयमेव त्वहंकार**' इत्यनेन प्रस्तुतस्य महत्तत्त्व-कार्याहंकारस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् । अहंभावलक्षणाहंकारस्य प्रागसिद्धत्वात् । अय-मेवाहंकार इति सिद्धवन्निर्देशासंभवाच्च । **करोतेर्बुद्धिपरत्वं युक्तमिति** । "शब्ददर्दुरं करोति" इत्यत्र करोतेर्ज्ञानार्थकत्वाभिधानात् । अत एव "शब्दं करोति, शाब्दिकः" इत्युपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । **अनहम्यहंबुद्धिगर्भाविभावहंभावाहंकार-शब्दादि**ति बहुषु कोशेषु पाठो दृश्यते । तत्राहंभावशब्दो लेखकस्खलनकृतः । **अनात्मनि देहेऽहंभावे**त्यत्राहंभावशब्दस्य "अविद्याऽहंमतिः स्त्रियाम्" इत्यत्रा-हंमतिशब्दवत् च्विप्रत्ययान्तत्वाभावात् । **अत्र भावे व्युत्पत्तिः, पूर्वत्र करणे व्युत्पत्तिरि**त्युपरितनवाक्ये अहंकारशब्दस्यैव व्युत्पत्तिप्रदर्शनाच्च । **अत्र भावे व्युत्पत्तिरि**ति । अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपे भ्रमे इत्यर्थः । **पूर्वत्रे**ति । अहंकारलये महत्तत्त्वकार्ये इत्यर्थः । **उपादेयगोचरतये**ति । "अथातोऽहंकारा-देशः" इत्यहंबुद्धेः कर्तव्यत्वाभिधानादिति भावः । **स त्वहंकारशब्द** इति । अयमत्र विवेकः—अहंकारशब्दो द्विविधः । च्विप्रत्ययान्तादुत्पन्नोऽनुत्पन्नश्च । उत्पन्नश्च द्विविधः—भावसाधनः करणसाधनश्चेति । च्विप्रत्ययान्तादुत्पन्नो भावसाधनो गर्ववाची । च्विप्रत्ययान्तादुत्पन्नः करणवाची त्वहंकारशब्दोऽहंकारतत्त्ववाची । अच्व्यन्तोत्पन्नभावसाधनशब्द उपादेयभूताहंप्रत्ययवाचीति । ननु "श्रूयतां चाप्यविद्यायाः" इत्यस्मिन् श्लोके अनात्मन्यात्मबुद्धेः परमनुपादेयत्वमुच्यते, न त्वनात्मन्यहंबुद्धेः । अतः कथमस्योक्तार्थे प्रमाणत्वमिति शङ्कायामाह—**अत्रैव पुराण** इत्यादिना । **अनन्तरोक्तभ्रान्तियोग** इति । अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपभ्रान्तियोग इत्यर्थः । अविद्याया अयोग इति छेदसंभवमभिप्रेत्य तमेवार्थं विपर्ययतो व्याचष्टे—**अहमर्थस्यानात्मत्व इति । भ्रान्तेरयोग** इति । आत्मभ्रान्तित्वायोग इत्यर्थः ।

(प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रप्राबल्यनिरासः)

एतेन प्रत्यक्षान्तराणां दोषमूलत्वमनुमीयते चेदिति । केषुचित् प्रत्यक्षेषु काचादिदोषमूलत्वदर्शनेन प्रत्यक्षान्तराणां काचादिदोषमूलत्वमनुमीयते चेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि दोषपदं काचादिदोषपरं द्रष्टव्यम् । ततश्च मुख्यमृषावादिनः स्वैकदेशिनं प्रति स्वव्याघातकरीयमुक्तिः कथं स्यादिति शङ्का निरस्ता । **कोऽयं दोष** इति भाष्यस्य यदुक्तमित्यनेनान्वयं घटयितुमुपायं प्रदर्शयति— **कोऽयं दोष इत्यनया वचनव्यक्त्येति ।** दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति यत् दोषरूपं मूलमुक्तम्, तत् किमित्येवं 'को दोष' इति वचनव्यक्त्या पृष्ट इत्यर्थः । **यदुक्त**मिति नपुंसकस्य **को दोष** इति पुंलिङ्गस्य च सामानाधिकरण्यसंपादनस्यातिक्लिष्टत्वादन्यथा व्याचष्टे— **यद्वा यच्छब्दसामर्थ्यादिति । हेतुत्वेन व्याप्तेरदृष्टतयेति ।** भेदवासनात्वस्येति शेषः। भेदवासनाया विपरीतज्ञानहेतुत्वेन व्याप्तेः = साकल्येन संबन्धस्येत्यर्थः ।

भाष्ये **श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दी**ति । श्रवणवेलायां निखिलभेदोपमर्दित्वेन प्रकारेणावगतस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्याभ्यासरूपत्वान्मननादेरित्यर्थः । न च मननस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वेऽपि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य निखिलभेदोपमर्दित्वाभ्यासरूपत्वं किमर्थमिति शङ्कनीयम्, ब्रह्मात्मैकत्वसिद्ध्यर्थं तदितरमिथ्यात्वसिद्ध्यै ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य भेदोपमर्दित्वस्य चिन्त्यत्वात् । आरम्भणाधिकरणे मननात्मकत्वचिन्तायाः क्रियमाणत्वाच्च । **भेदवासनामूलत्वं तावत् संपन्न**मिति । प्रकृतिप्रत्ययादिभेदवासनामूलत्वादिति भावः । **तस्याश्च दोषत्व**मिति। ननु दोषस्य भ्रान्तिकल्प्यत्वाद्वेदान्तजन्यचिन्मात्रविषयकज्ञानस्य प्रमात्वेन दोषजन्यत्वं कुतः कल्प्यत इति चेत्—न ; वृत्तिरूपज्ञानस्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वात् दोषजन्यत्वस्यावश्यकत्वात्, योग्यताभ्रमजन्यतया शास्त्रजन्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वस्य वक्तव्यत्वाच्चेति भावः । **मिथ्यात्वावगतिश्च ज्ञाननिवर्त्यत्वावगमादिति ।** ननु श्रवणवेलायां ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वस्य "नेह नानास्ति" इति शास्त्रेणैव प्रतीतेः मिथ्यात्वावगतेश्च दोषमूलत्वेन भेदवासनाया एव दोषत्वं पर्यवस्यतीति ऋजुमार्गे सति किमनेन वक्रमार्गाश्रयणेनेति चेत् — अत्र केचित् — ननु श्रवणवेलायां दोष-

जन्यत्वं नावगतम् , आरम्भणाधिकरण एव ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वस्य, भेदप्रतीतेर्दोष-जन्यत्वस्य च निरूप्यमाणतया आरम्भणाधिकरणस्य च मननात्मकद्वितीयाध्यायगतत्वात् श्रवणवेलायां दोषजन्यत्वाज्ञानात् शास्त्रजन्यज्ञानस्य परतया बाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिराकरणार्थं **श्रवणावगतेत्यादि** भाष्यम् । ततश्च मननस्य श्रवणावगतार्थदृढीकरणार्थतया श्रवणवेलायामपि भेदमिथ्यात्वप्रतीत्यवश्यंभावेन तत्प्रतीतेर्दोषजन्यत्वप्रतीत्यवश्यंभावात् । अन्यथा श्रवणकालीनशास्त्रजन्यावगतेः परत्वेऽपि भेदमिथ्यात्वाविषयत्वेन बाधकत्वाप्रसक्तेरिति भाव इत्याहुः ।

शब्दराशिव्यावृत्तिरिति । अशास्त्रभूतशब्दराशिव्यावृत्तिरित्यर्थः । **तत्रेति** व्याख्येयं पदम् । **स्वतःसिद्धत्वेन निर्धूतनिखिलविशेषमिति** । स्वतः सिद्धत्वे प्रागभावभावेनोत्पत्त्यभावात् , 'उत्पत्तिप्रतिषद्धाश्चान्ये विकारा न सन्ती'ति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । परमार्थत्वविकल्पशिरसि परवाद्यनभ्युपगमरूपदूषणस्य स्पष्टत्वादपरमार्थ(त्व)पक्षं दूषयति—**साधकं चेदिति** । यद्यपि भाष्ये **कोऽयं व्यावहारिको नामेत्यादिना** व्यावहारिकत्वं दूषयिष्यत इति तत्रैवेदं वक्तुमुचितम् , तथाप्यस्मिन्नपि वाक्य एषां दूषणानां संभवमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **युक्त्या बाधो यौक्तिकबाध इति** । "तेन दीव्यति" इति दीव्यत्याद्यर्थे ठगिति भावः ।

लेखकस्खलनकृत इति । अत्र केचित् – तदभावावगाहिप्रत्यक्षादिना-बाधितस्यापि दोषजन्यज्ञानविषयत्वैकशरणा अपरमार्थत्वप्रतीतिर्भवतीत्यस्यार्थस्य प्राक् प्रस्तुतत्वात् तस्यैवात्रापि प्रतिपिपादयिषिततया ज्ञातस्वतिमिरस्य तैमिरिकजनस्य चन्द्रद्वित्वे नास्तीत्येवं बाधकप्रमाणानवतारेऽपि स्वदोषप्रतिसंधानमात्रेण चन्द्रद्वित्वं दोषजन्यज्ञानविषयत्वान्मिथ्याभूतमिति मिथ्याभूतप्रतिपत्तेस्तेषामेव दर्शनात् निर्विशेषब्रह्मण्यपि नास्तिताग्राहकस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा प्रमाणस्य कस्यापि जनस्याप्रवृत्तावपि दोषजन्यज्ञानविषयत्वेनैव ब्रह्ममिथ्यात्वं ज्ञास्यत इत्येतत्परत्वात् , पुरुषान्तरगोचरत्वोक्तेश्च उपदेशाद्विलक्षणपरोक्षरूपाभावग्राहिप्रमाणानुदयप्रतिपादनपरत्वेन साफल्याच्च, तैमिरिकजनस्य तिमिरान्वये आप्तवचनादिकमन्वेष्टव्यमिति क्लेशस्याप्यभावाच्च । अत एव **पुरुषान्तरज्ञानेन मिथ्यात्वनिश्चय** इत्युक्तस्यान्यथोऽपि न युक्तः । पुरुषान्तरज्ञानेन बाधोदये बाधकज्ञानेनैव मिथ्यात्वनिश्चय आपन्न इति बाधकज्ञानशून्ये

कथमिव मिथ्यात्वप्रत्यय उपपादितः स्यात् । यदि पुरुषान्तराणां प्रकारान्तरेण बाधकज्ञानानुदयेऽपि दोषजन्यज्ञानविषयत्वैकशरणा मिथ्यात्वप्रतीतिः, तर्हि ज्ञानस्वतिमिराणामेव तैमिरिकजनानां दोषजन्यज्ञानविषयत्वेन मिथ्यात्वप्रतीतिसंभवात् पुरुषान्तरोपन्यासो व्यर्थः । अतो **ज्ञातस्वतिमिरस्येति** पाठमाद्रियन्ते । ननु **स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति** भाष्यमयुक्तम्, दोषजन्यज्ञानविषयस्यैव मिथ्यात्वस्यापादनार्हत्वाद्दोषजन्यज्ञानस्वरूपस्य मिथ्यात्वाभावादित्याशङ्क्याह — **परमताभ्युपगमादुक्तमिति** । चन्द्रद्वित्वज्ञानस्य विषयेण सह मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमादिहापि ज्ञानविषययोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वमापाद्यत इति भावः । ननु परमते चन्द्रैकत्वज्ञानमपि मिथ्यैवेति विशिष्य कथं द्विचन्द्रज्ञानस्य दोषजन्यतया मिथ्यात्वमुच्यते? न च चन्द्रैकत्वज्ञानं व्यावहारिकम्; द्वित्वज्ञानं तु न तथेति वाच्यम् — ब्रह्मप्रमान्यबाध्यत्वेन द्वयोरप्येकरूपत्वादिति चेत् — न; इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्या रजताभासाकारेण विवर्तते, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्या रजतज्ञानाभासाकारेण विवर्तते इत्युपगमेन रजतज्ञानस्याप्याभासत्वप्रदर्शनात्, प्रातिभासिकत्वेन द्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैकत्वज्ञानविलक्षणत्वात् आगन्तुकदोषजन्यत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

अनुमान एव प्रयोगशब्दौचित्यात् कथं तर्के प्रयोगशब्द इत्याशङ्क्याह — **व्याप्तिप्रदर्शनवचनत्वादिति** । **अन्यतरासिद्धमिति** । मन्मते असिद्धमित्यर्थः ततश्चापादकान्यतरासिद्धिर्न दोष इति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । केचित्तु — तर्कत्वं विस्मृत्यासिद्धिदूषणोद्भावनम्; अत एव तर्कत्वावलम्बनेनैव परिहरिष्यत इति वदन्ति ।

(असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिनिरासः)

भाष्ये **सत्यैवादृष्टेऽपीति** । पूर्वमात् भयादिहेतुरित्यनुषज्यत इति द्रष्टव्यम् । भाष्ये **वस्तुभूत एव जलादाविति** । **वस्तुभूत** इति मुखादिप्रतिभासविशेषणम्; न जलादिविशेषणम् । **प्रतिभासमानत्वमेव विषयत्वमित्यर्थ** इति। प्रतिभासमानत्वमेवालम्बनत्वव्यवहारेऽपेक्षितमिति भाष्यार्थ इति भावः । **तेन रूपेणासत्यतेति** । न तु प्रतिभासमानत्वरूपेणापीत्यर्थः । **तथा साक्षादवभासमान इति** । विद्यमानतया साक्षात्क्रियमाण इत्यर्थः । अतः परोक्षज्ञान-

स्थलेन व्यभिचार इति दोषो निराकृतः । **न ज्ञानस्य हेतुतयापेक्षित** इति । हेतुत्वं नास्ति, विषयत्वमस्ति । विद्यमानस्थले तु द्वयमप्यस्तीति वाक्यार्थः । **वस्तुनो विद्यमानत्वमेवेति** । प्रतिभासमानत्वरूपेण विद्यमानस्यापि वस्तुनो विद्यमानत्वं नास्तीति भावः। अयं भावः – केचन धर्मा धर्मिसत्तानपेक्षाः । केचन तन्निरपेक्षाः । तत्र च प्रतिभासमानत्वातस्त्वातीतत्वानागतत्वादयो धर्मास्तन्निरपेक्षाः । कारणत्वरूपित्वादयो धर्मास्तत्सापेक्षाः । तत्र धर्मिसत्तासापेक्षैर्धर्मैर्विशिष्टतयावस्थितिरेव वस्तुतो विद्यमानत्वमिति । **व्यावृत्तिश्च स्वालम्बनेनेति** । न च व्यावृत्तिजनकत्वे आलम्बनस्यासत्यत्वादसत्यात् सत्यसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् , व्यावृत्तिधीजनकज्ञानविषयत्वरूपं तदीयतानियामकस्वरूपविशेषरूपं वा व्यावर्तकत्वं तत्र तदाऽविद्यमानस्याप्युपपद्यत इति भावः । **अन्यथाख्यातिपक्षेऽपीति** । नन्वविद्यमानानामेव दोषवशादालम्बनत्वं तत एव व्यावर्तकत्वं च संभवति, व्यावर्तकत्वस्य हेतुत्वरूपत्वाभावादिति समर्थनेनैव समीहितसिद्धेः किमेतन्निरूपणेनेति चेत् — सत्यम् । आलम्बनत्वमप्यत्यन्तासतो न संभवतीति प्रासङ्गिकत्वदुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । **क्वचिदर्थात्तत्प्रतिपत्तिरिति** । दर्पणप्रतिहतनयनरश्मिसंपृक्तादर्थादित्यर्थः । **क्वचित्प्रतिभासादिति** । स्वाप्नस्थल इति भावः ।

असतो निरुपाख्यस्येत्यनयोः पौनरुक्त्यं च(?)परिहरन् पक्षद्वयदूषणपरतया व्याचष्टे – **असतः सद्व्यतिरिक्तस्येत्यर्थ** इत्यादिना । भाष्ये **उपायोपेययोरित्यादि** । यद्यपि "अकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः" इति आरम्भणाधिकरणशांकरभाष्यं व्याकुर्वता वाचस्पतिना—"यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यम् , तथापि तन् यथासंकेतमसत्यम् । न हि संकेतयितारः संकेतयन्ति, 'ईदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्यः' इति, अपि तु ईदृशो रेखाभेद एवाकार इति । ततश्चासमीचीनात् संकेतात् समीचीनवर्णावगतिः" इत्यनृताक्षरप्रतिपत्तेः सत्याक्षरप्रतिपत्तिहेतुत्वकथनान्न साध्यसाधनयोरभेदः—तथापि पूर्वदूषण एव तात्पर्यम्। **सिंहावलोकनेनेति**। ननु वर्णात्मना प्रतीता रेखेति तृतीयपक्ष एव—बुद्ध्यंशहेतुत्वपक्षे दूषणमुक्तम्; वर्णात्मतांशे दूषणमुच्यत इत्युपपत्तौ सिंहावलोकनं किमर्थमिति चेत्—अत्र केचित्—वर्णात्मतांशस्य प्रथमपक्षानुप्रविष्टत्वाभिप्रायेण सिंहावलोकनोक्तिरुपपन्नेति वदन्ति । केचित्तु —

सिंहावलोकनेनेत्येतदंशविकल्पमुखेन अन्यप्रवृत्तिमनभ्युपगच्छतामिदं व्याख्यानान्तरम् । अतो वाशब्दोऽध्याहर्तव्य इति मन्यन्ते । अविद्यमानवर्णात्मनेत्यत्र अविद्यमानत्वं वर्णात्मकत्वविशेषणं, वर्णस्य विद्यमानत्वेऽपि वर्णात्मताया अविद्यमानत्वमभिप्रेत्य तद्विशेषणतया व्याचष्टे—अविद्यमानवर्णात्मत्वेनेति । रेखागवयादपीति भाष्यस्यायमर्थः—रेखायामारोपितेनासत्यगवयेन सत्यगवयप्रतीतिरिति नाभ्युपगन्तव्यम्, रेखायां गवयारोपे प्रमाणाभावात् । अपि तु गवयसदृशरेखां प्रदर्श्य 'एतत्सदृशो गवयः' इति बोधयन्ति । तथैव प्रतिपद्यन्ते च । तच्च सादृश्यं सत्यमेवेति ।

(स्फोटवादनिरासः)

कत्वखत्वादिभेद इति । अत्रादिपदेनोदात्तत्वानुदात्तत्वतारत्वमन्द्रत्वदीर्घत्वादयो गृह्यन्ते । **शब्द आरोपित** इति । स्फोटरूपशब्दे आरोपित इत्यर्थः । खत्वादिकमुदात्तत्वादिकं च सर्वं नादगतमेव, स्फोटनादोभयव्यतिरेकेण कत्वाद्याश्रया वर्णा एव न सन्तीति हि स्फोटवादिनां प्रक्रिया । वर्णनित्यत्ववादिनां तु कत्वाद्याश्रयवर्णा नित्याः । तारत्वदीर्घत्वादिकं तु नादगतमिति विवेकः । **अभिव्यक्तिविशेषः सत्य** इति । **अभिव्यक्तिः** ज्ञानम् । अत एवोत्तरत्र **कत्वाद्यालम्बनाभिव्यक्तिविशिष्टरूपेणे**ति वक्ष्यति । ननु दुन्दुभ्यादिः कुतो न व्यावर्त्येत इत्यत्राह—**स त्वनभिव्यक्ते**ति । तस्यापि गकारादित्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् एवकारेण न व्यावृत्तिरित्यर्थः । **अनुभूतार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वाभावेने**ति । अयं भावः – संस्काराणां साचिव्यं किं पदादर्थप्रतीतौ साक्षात्? उत पूर्ववर्णविषयस्मृतिद्वारा? नोभयथापि संस्कारस्य हेतुत्वं संभवति, शब्दार्थानुभवस्य शब्दार्थप्रत्ययस्य वर्णसंस्कारा-जन्यतया तत्प्रतीतौ न साचिव्यम् । नापि सर्ववर्णस्मृतिद्वारत्वम्; संस्काराणां स्वविषयमात्रस्मारकत्वेन समूहालम्बनस्मृत्यसंभवादिति । अत एवोत्तरत्र वक्ष्यति—**युगपत्कार्यकरत्वं युक्त**मिति । एकार्थावच्छिन्नवर्णसमुदायत्वलक्षणपदत्वपरित्यागेनैकविभक्त्यन्तानेकवर्णसमुदायस्य पदत्वाश्रयणादन्योन्याश्रयणं निरस्तमित्याह—**न चार्थैकत्वादिति । पदैकत्वादर्थैकत्व**मिति । अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तरूपार्थकल्पनस्यैकपदप्रयोगानुगत्यधीनत्वादिति भावः । उक्तं च – "एकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेकसंस्थानत्वं नीलेन्दीवरत्वस्य । खण्डगोत्वं तु न तथा, एकशब्दाभावात्" इति । यद्वा घटव्यक्तीनां

नानात्वेन स्वत्र ऐक्याभावाद्वाचकशब्दैकमनिबन्धनमेव वाच्यैक्यमिति भावः। **अव्याप्तिर्न स्यादिति**। सुबन्तमात्रत्वस्य वा तिङन्तमात्रत्वस्य वा पदत्वप्रयोजकत्वेऽव्याप्तिः स्यात्। विभक्तित्वेन द्वयोरप्येकीकरणे तु न तथेति भावः। केचित्तु — एकविभक्तीत्यत्र एकपदं व्यर्थम्, विभक्त्यन्तत्वमात्रस्यानतिप्रसक्तत्वात्। 'नीलो घटः' इत्यादिपदसमुदायस्य प्रत्ययग्रहणपरिभषया विभक्त्यन्तत्वाभावात्। न हि समुदायात् विभक्त्युत्पत्तिः, अन्यथा "सुप्तिङन्तं पदम्" इति पदत्वस्यापि प्रसङ्गात्। समासावयवनदेष्वप्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञासंभवात्नातिव्याप्तिरित्यर्थ इति वदन्ति। सैन्धवादिशब्दानामनेकार्थप्रतिपादकानां पदत्वं न स्यात्। अत आह— **एकव्युत्पत्तिसिद्धेति**। तत्र चानेकार्थप्रतिपादकत्वं व्युत्पत्तिभेदेनेति भावः। अतश्च वाक्यस्यापि संसर्गलक्षणविशिष्टरूपैकार्थप्रत्यायकत्वेनातिप्रसङ्गः परिहृतः। वाक्यस्य विशिष्टरूपार्थप्रत्यायकत्वमाकाङ्क्षादिमत्पदसमभिव्याहारलभ्यम, न व्युत्पत्तिलभ्यमिति द्रष्टव्यम्। **चाक्षुषत्वज्ञाने न चक्षुरपेक्षेति**। यथा चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षण-चाक्षुषत्वज्ञानं न चक्षुर्जन्यम्, एवं श्रोत्रग्राह्यत्वलक्षणशब्दत्वज्ञानं न श्रोत्रजन्यमित्यर्थः। **चाक्षुषत्वश्रावणत्वादिज्ञानमिति**। ननु श्रावणत्वस्य चाक्षुषत्वस्यानभिषिक्तत्वेऽपि न शब्दत्वं चाक्षुषत्वस्यानभिषिक्तम्; अपि तु रूपत्वस्यानभिषिक्तम्। ततश्च यथा चाक्षुषत्वाद्रूपत्वं भिद्यते, एवं शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वात् भिन्नं भवितुमर्हति। इतरथा 'शब्दः श्रावणः' इति पुनरुक्तिः स्यादिति चेत्—न; चाक्षुषत्वस्यैव रूपत्वस्वरूपत्वे घटादावपि रूपत्वप्रसङ्गेन रूपत्वस्य चाक्षुषत्वभिन्नत्वेऽपि शब्दत्वस्य श्रोत्रग्राह्यत्वरूपत्वे च(?)बाधकाभावात्। न च श्रोत्रग्राह्यत्वं कत्वादावतिप्रसक्तमिति वाच्यम्, श्रोत्रग्राह्य-गुणत्वस्य शब्दत्वरूपत्वे बाधकाभावात्। केचित्तु — रूपत्वमपि चक्षुर्ग्राह्यगुणत्वमेवेति वर्णयन्ति। **व्युत्पन्नशब्दस्मरणपूर्वकमिति**। कत्वखत्वादेः श्रोत्रग्राह्यत्वलक्षणशब्द-त्वव्याप्तिमवगतवतः पुंसो व्याप्तिस्मरणादिपूर्वकमेव शब्दत्वानुमितिरित्यर्थः।

(शास्त्रसत्यत्वशङ्कापरिहारः)

सत्यप्रतिपत्तिहेतुष्विति। प्रपञ्चसत्यत्ववादिमत इति शेषः। न तु स्वमतानुसारेण; स्वमते सत्यप्रतिपत्तिहेतोर्वेदान्तातिरिक्तस्य कस्याप्यभावादिति द्रष्टव्यम्। भाष्ये — **मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्येति**। असति शास्त्रे 'अस्ति

शास्त्रम्' इति भ्रान्तिजन्यायाः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वाद्द्वयंभावादित्यर्थः। पूर्वग्रन्थे 'अस्ति शास्त्रम्' इति बुद्धेर्भ्रान्तित्वस्योपपादितत्वात्। इतरथा पूर्वोक्तग्रन्थयोरुपपाद्योपपादकभावाभावात् पूर्वग्रन्थवैयर्थ्यमेव स्यात्। **मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्येत्यादिनैव** चारितार्थ्यादिति द्रष्टव्यम्। **स्तुतिपरत्वाद्यूपादित्यैक्यप्रतिपादनमित्यपसिद्धान्त** इति। ननु - स्तुतितात्पर्यवती श्रुतिः प्रत्यक्षात् प्रबला। आदित्यो यूप इत्यादेः न यूपादित्यैक्ये तात्पर्यम्। स्तुतिपरस्य तत्रापि तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतोऽतत्परत्वात् "आदित्यो यूपः" इत्यादेर्न प्रत्यक्षबाधकत्वम्। न चैवं देवताविग्रहादेरपि सिद्धिर्न स्यात्, तात्पर्याभावादिति शङ्कनीयम् — असति मानान्तरविरोधे तात्पर्याभावेऽपि प्रामाण्यं प्रतीयमानार्थे उपपद्यते। देवताविग्रहादौ मानान्तरविरोधाभावात् तात्पर्याविषयस्य विग्रहादेः सिद्धावपि यूपादित्यैक्यस्थले मानान्तरविरुद्धस्य तस्य तात्पर्याभावे न सिद्धिः। प्रपञ्चमिथ्यात्वस्थले षड्विधतात्पर्यलिङ्गसत्त्वान्न प्रत्यक्षविरोधाद्बाध्यमिति हि तत्सिद्धान्त इति चेत् — न। स्तुतिपरस्यार्थवादस्य स्तुतिद्वारभूतार्थेऽवान्तरतात्पर्येऽपि वाक्यभेदाभावात्। इतरथा देवताविग्रहादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात् तात्पर्यविषय एव वेदानां प्रामाण्यमिति सर्वैरपि वैदिकैरभ्युपेतत्वाच्च स्तुतिपरत्वान्न यूपादित्यैक्यप्रतिपादनमित्ययुक्तमेव। अपि तु मानान्तरविरोधेन यूपादित्यैक्यतात्पर्यासंभवात् न यूपादित्यैक्यमित्येव परमा गतिः। ततश्च प्रपञ्चमिथ्यात्वेऽपि मानान्तरविरोधान्न तात्पर्यमिति सिद्धमिति भावः। **असंनिकृष्टेति** श्लोकस्यायमर्थः — "शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे" इति शास्त्रलक्षणे असंनिकृष्टपदेन द्वयं व्यावर्त्यतयाभिप्रेतम् — किं तत्? तद्रूप्येण परिच्छित्तिः, तद्विपर्ययतः परिच्छित्तिश्च। साधकबाधकप्रमाणाभाव इति यावत्। **प्रमाणान्तरागोचरत्वलक्षणमिति**। प्रमाणान्तराबाधितत्वमित्यर्थः। **इत्यलमप्रतिष्ठितेति** भाष्ये इतिशब्दस्य संनिहितशास्त्रप्राबल्यनिरासपरत्वमुचितमित्यभिप्रयन्नाह - **शास्त्रप्राबल्यनिरसनमिति**। **कुतर्केति** तर्कशब्दस्वारस्यमभिप्रयन्नाह — **यत्तु प्रत्यक्षमिति**।

(श्रुतिघट्टः)

तत्रापीति। दृष्टान्तोऽपीत्यर्थः। **विकारो घटत्वाद्यवस्थेति**। ननु पूर्वत्र मृन्मयशब्देन विकारार्थमयडन्तेन यस्य परामर्शः, तस्यैवेहापि

विकारशब्देन परामर्शो युक्तः । ततश्च पूर्वत्र मृन्मयशब्देनावस्थाश्रयस्य परामृष्टतया विकारशब्देनापि धर्मिण एव परामर्शो युक्तः; न त्ववस्थाया इति चेत् — सत्यं पूर्वत्र मृन्मयशब्देनावस्थावतः परामर्शः । इह तु न तत्परामर्शो युज्यते । तथा हि सति कार्यकारणाभेदो नोपपादितः स्यात् । न हि मृत्पिण्डेन कार्यविशेषाय घटः स्पृश्यत इत्येतावता स्प्रष्टृस्प्रष्टव्ययोरभेदः सिध्यति । अतो मृन्मयविकारशब्दयोर्भिन्नार्थत्वमेव वक्तव्यम् । अत एव "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यत्राव्यवहितविकारशब्दनिर्दिष्टावस्थाया न परामर्श इति भावः । **मृदयं घट इति प्रत्यभिज्ञयेति** । अत्र केचित् - इतिशब्दबलात् प्रतीतेः शब्दस्य वा परामृष्टव्यत्वात् मृत्तिकेति ज्ञानमेव सत्यमिति श्रुत्यर्थः । तस्य ज्ञानस्य सत्यत्वे मृद्द्रव्यत्वस्याबाधितत्वं सिद्धमित्युत्तरग्रन्थः फलितार्थकथनपरो द्रष्टव्यः । न च मृन्मयं मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं प्रामाणतः प्रतीयत इत्यर्थाश्रयणे को दोष इति वाच्यम्, प्रमाणतो मृत्तिकेति प्रतीयत इति वा, मृत्तिकेत्याकारकं यत् प्रमाणं तेन प्रतीयत इति वा इतिशब्दस्य प्रमाणप्रतीत्यन्यतरान्वयो वक्तव्यः । प्रमाणतः प्रतीयत इति हि निर्देशे कृते तथान्वयप्रतीतिरुपपद्यते । सत्यशब्दात् प्रतीतौ तथा गमकत्वादर्शनादिति वदन्ति । अन्ये तु मृत्तिकेत्येव प्रमाणतः प्रतीयत इत्यत्रेव सत्यपदेऽपि तथावगतेरनुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् मृन्मयं मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रमाणप्रतिपन्नमित्युक्तौ न दोषः । अत एव मृद्द्रव्यत्वेनैव प्रामाणिकमित्यर्थ इति टीकावाक्येऽपि न चोद्यावकाशः । तस्यापि वाक्यस्य गमकत्वादिति वदन्ति । ननु उपादानोपादेयाभेदप्रतिपादनमुखेनासत्कार्यवादे निराकरणीये विकार आलभ्यत इति प्रतिपादनस्यैव सप्रयोजनतया नामधेयस्याप्यालभ्यमानत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति चेत् — सत्यम् । घटादिनाम्नापि मृत्पिण्डस्यैवेत्युपपादनाभावे उपादानोपादेयाभेदो न प्रतितिष्ठतीति तदप्युपपादनीयमिति द्रष्टव्यम् । ननु नैयायिकादिभिरपि मृन्मये घटशरावादौ मृत्तिकात्वस्य सत्त्वाभ्युपगमात् अनेनासत्कार्यवादनिरासः कथं फलित इति चेत् - न । "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेर्न मृत्तिकात्वमात्रप्रतिपादने संरम्भः; किंतु 'तदेवेदं मृद्द्रव्यम्' इत्यभेदप्रत्यभिज्ञया उपादानभूतमृद्द्रव्याभेद-प्रसाधनपरत्वात् । **सर्वविज्ञानमुपपन्नमिति शङ्कायामिति** । यद्विज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति, तादृशं वस्तु किमिति भगवांस्तेन मे तद् ब्रवीत्विति पृच्छायामित्यर्थः ।

भ्रान्तः शङ्कते—यद्यपि सद्विजातीयमसदिति न विजातीयत्वाकारेणेति।
अयं भावः—"इदं सदेव" इत्येवकारेण इदंशब्दनिर्दिष्टे जगति सृष्टेः प्राक् सद्विजातीयत्वं तदन्यत्वं तद्विरोधित्वं वा व्युदसनीयम्। न तु सर्वस्मिन् लोके विजातीयभेदनिषेधः। यथा 'घटः पूर्वाह्णे सदेव' इत्युक्ते एवकारेण घटे सद्विजातीयत्वं वा सदन्यत्वं वा सद्विरोधित्वरूपं वा निषिध्यते, न तु सर्वस्मिन् लोके पटादिविजातीयभेद इति। ननु "सदेव" इत्यनेन सृष्टिप्राक्कालीनसत्ता प्रतीयते चेन्, ब्रह्मकारणत्वमनुपपादितं स्यात्। सच्छब्देन ब्रह्मप्रतिपादने वा मानसंबन्धयोग्यत्वलक्षणसत्तायाः सदित्यनेनाप्रतिपादितत्वादसत्कार्यवादो न निराकृतः स्यादित्याशङ्कयाह — सच्छब्दो हि मानसंबन्धयोग्यतेति। प्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मण्येव पुष्कलत्वादिति भावः। नन्विदानीमपि जगतः सदात्मत्वात् 'अग्रे' इति व्यर्थम्। किंच 'एकमेवासीत्' इत्ययेनैवासत्कार्यव्युदाससिद्धेः 'सदेवासीत्' इति व्यर्थम्। किंच इदंशब्देन जगतः परामर्शे तस्य ब्रह्मैक्यासंभवात् सदासीदित्ययुक्तम्। तच्छरीरकब्रह्मपरत्वं चायुक्तम्, अश्रुतवेदान्तं श्वेतकेतुं प्रति इदंशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तबोधकत्वासंभवादिति चेत्—न; इदं जगत् सृष्टेः प्राक् सदेव सद् ब्रह्मैव सत् एकमविभक्तनामरूपमासीदित्यर्थः। अधुना जगतस्तादृशसद्रूपत्वाभावादग्र इति सार्थकमेव। 'एकमेवासीत्' इत्युक्ते अविभक्तनामरूपमासीदिति प्रतीतावपि तादृशब्रह्मात्मकत्वस्यापि प्रतिपिपादयिषिततया सच्छब्दसार्थक्यम्। ननु "सदेवेदं जगत् प्राक् सृष्टेरेकम्" इति वेदार्थसंग्रहश्रुतप्रकाशिकायां व्याख्यातत्वात् कथमेवमिति चेत्—न; सिद्धस्यैवोद्देश्यविशेषणतया सदित्यस्य सिद्धत्वेन विधेयकोटावेव निवेश्यतया तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात्। यद्यप्यश्रुतवेदान्तेन श्वेतकेतुना न तद्वाक्योपक्रमदशायामेवं ज्ञायते, अथापि शरीरात्मभावप्रतिपादनानन्तरमिदंशब्देन जगच्छरीरकं ब्रह्म ज्ञास्यतीति बुद्ध्या, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्याचार्येणोपदिष्टमित्युक्तविरोधाभावात्। ननु घटशरावादि पूर्वाह्णे मृदेवासीत्; पश्चात् घटादिरूपेणाभवत्; तस्मान्मृदात्मकमेव घटशरावादीति निर्देशवत् किं न स्यादिति चेत् — न — "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादि वाक्यं श्रुतवतः स्वरूपेण ब्रह्मपरिणामत्वशङ्काया अभावेन शरीरात्मभावस्यैव प्रतीत्या इदंशब्देनापि जगच्छरीरकब्रह्मप्रतीतेरेव संभवात्।

परतन्त्ररूपविशेषणानामिति । कालादृष्टादीनामित्यर्थः । उपरितनवाक्य-संगतिमेव दर्शयति — **एकमेवेत्यादिना** । **ब्रह्मणः सर्वदा सत्त्वेनेति** । सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याधारभूतब्रह्माभेदस्य 'सदेवेदम्' इति बोधनात् कार्यस्य कदाप्यसत्त्वशङ्काव्यावृत्तिरित्यर्थः । **वैशेषिकमतनिरासपरमिति** । न च तथा सति, "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" इत्यनुवादोऽनुपपन्नः, तैस्तथानभ्युपगमादिति वाच्यम् — शून्यवादनिराकरणेऽपि दोषसाम्यात् । न हि शून्यवादिनैकमद्वितीयं किंचिदभ्युपेतम्, सर्वदा सर्वशून्यत्वस्यैव तेनाभ्युपेतत्वात् । यदि च तद्वाक्यस्यैकत्वाद्वितीयत्वयोर्न तात्पर्यम्, तर्हि वैशेषिकस्यापि तत् तुल्यमिति भावः । **वैशेषिकादिमतनिरासस्यापेक्षत्वादिति** । ननु "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यत्रैव तन्निराकृतम् । इतरथा एकविज्ञानेन सर्वज्ञानसंभवमभ्युपगम्य, "भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु" इत्युपदेशप्रार्थनानुपपत्तेरिति चेत् — न; मतानुवादपूर्वकं सयुक्तिकं प्रत्याख्यानमित्यत्र तात्पर्यात् । **मृद उत्पन्नस्य मृदात्मकत्ववदिति** । न च सतः कार्यस्या दुत्पन्नत्वस्यानभ्युपगतत्वात् कथमापादनमिति वाच्यम् — 'जगत् पूर्वमसदासीत्; इदानीं सदासीत्' इत्युक्ते सतोऽसदुपादानकत्वमुक्तं स्यात्, यथा 'घटशरावादिः पूर्वं मृदासीत्, पश्चात् घटादिरासीत्' इत्युक्ते तयोरुपादानोपादेयभाव उक्त एव स्यादिति निश्चित्यैतद् दूषणापादनमिति द्रष्टव्यम् । **कथं निराश्रयावस्थासंभव इत्यर्थ** इति । अयं भावः—यदि प्रकृत्युपादानकस्य महदादेः प्रकृतित्वाभाववत् असदुपादानकस्यापि सतो नासत्त्वप्राप्तिः, सत्त्वावस्थाप्राप्तेरेवासत्त्वावस्थाविरोधित्वादिति—तदा तदपि न संभवति, असतः सत्त्वावस्थाप्राप्तेरेवासंभवान्निराश्रयावस्था कथं लभ्येतेति । **तदात्मकत्वेनैवेति** । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति पूर्ववाक्ये ऐतदात्म्यम्=एतदात्मकमित्यर्थः; स्वार्थे ष्यञ् । ततश्च, "तत्सत्यम्" इत्युत्तरत्रापि पूर्वनिर्दिष्टत्वेन विशिष्टस्य परामृश्यतया तदात्मकस्यैव जगतः सत्यत्वसिद्धिरिति भावः । ननु "ऐतदात्म्यम्" इत्यनेनैव जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावे कथिते "स आत्मा" इति निर्देशवैयर्थ्यमिति शङ्कां परिहरति—**रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं चेतिवदिति** । यद्वा **स त आत्मा** इति । अस्मिन् पक्षे 'स आत्मा,' 'तत्त्वमसि' इत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहारः कथंचिदनुसंधेयः । **तत्पर्यन्ता इति तत्त्वमसीत्यस्यार्थ** इति । तत्त्वं-

शब्दादीनां तदर्थपर्यन्तत्वम् । "तत्त्वमसि" इत्यस्य प्रवर्तकस्य फलेनार्थ इत्यर्थः; न तु "तत्त्वमसि" इत्यस्यैवार्थ इति मन्तव्यम्, "तत्त्वमसि" इत्यस्य तावदर्थकत्वाभावात् ।

इगुपधात्क इत्यपवादसूत्रेणेति । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इत्यपवादसूत्रेणेत्यर्थः । नन्विगुपधलक्षणकप्रत्ययस्य न पचाद्यज्बाधकत्वम्, तथा हि सति देवमेषादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात्; पचादित्वाश्रयणस्य कप्रत्ययबाधकत्वार्थकत्वादिति चेत्—न। भावानवबोधात्। "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" इति सूत्रे "सर्वधातुभ्योऽज्वक्तव्यः" इत्यौपसंख्यानिकस्योत्सृष्टस्याच्प्रत्ययस्य शङ्कितत्वया तस्येगुपधलक्षणकप्रत्ययबाध्यत्वाभिधानेऽदोषात् । औपसंख्यानिकेऽप्यचि 'पचाद्यच्' इति व्यवहारस्य ग्रन्थेषु दर्शनादिति द्रष्टव्यम् ।

प्रकृत्यर्थः शासनमिति । अत्र केचिच्चोदयन्ति — यत्तावदुच्यते प्रसिद्धिप्राचुर्यात् प्रकृत्यर्थः शासनमिति; सत्यमेव तत् । "शासनं विविच्य ज्ञापनम्" इति धातुवृत्तिकृता व्याख्यातत्वादुपदेश एव पर्यवसानम्; "उपदेशोऽजनुनासिक इत्," "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" इत्यादिसूत्रेषु "दिशिरुच्चारणक्रियः" इति महाभाष्योक्तेः । "अथातोऽहंकारादेशः" इत्यादावादेश उपदेश इत्यर्थः । "इदं शास्त्याचार्यः" इति भाष्यस्य 'इदमुपदिशति' इति ह्यर्थः । "तदशिष्यम्" इत्यादौ "अवक्तव्यम्" इति व्याख्यातम् । ततश्चादेशनं शासनमुपदेशनम् । तत्कर्मत्वं च "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि" इति ब्रह्मणः सिद्धमिति प्रकृतिप्रत्यययोरविरोधसंभवात् प्रत्ययास्वारस्यानुसरणस्यायुक्तत्वात् । न चानुशासनकर्मत्वेऽपि न शासनकर्मत्वमिति वाच्यम्, "शासु अनुशिष्टौ" इति शासनस्यैवानुशासनरूपत्वात् । ततश्च करणत्वाध्यारोपेण घञ्समर्थनमप्यनुचितम्, आरोपस्यानुचितत्वात्। ननु करणत्वस्य नाध्यारोपः, तस्यापि सत्त्वादिति चेत्—न; तथा सति सिद्धान्ते प्रत्ययास्वारस्याभ्युपगमस्यायुक्तत्वात् । अत एव 'असिश्छिनत्ति' इत्यादौ सौकर्यातिशयविवक्षया "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" इतिन्यायेन करणे कर्तृत्वारोपेऽपि न कर्तरि करणत्वारोपसंभवः, तथा सति राजनि भृत्यत्वारोपस्येवानर्थावहत्वात् । अत एव "साधकतमं करणम्" इति सूत्रे अधिकरणस्थाल्याः तनुकपालतया साधकतमत्व-

विवक्षया 'स्थाल्या पचति' इति प्रयोगमुपपाद्य, 'न चैवं कर्तुरपि करणत्वविवक्षाप्रसङ्गः; भिन्नजातीयत्वात्। सकलसाधनविनियोगकारी खल्वसौ। न हि शतधनो निष्कधनेन स्पर्धितुमर्हती'ति कर्तुः करणत्वविवक्षाभाव उपपाद्यते। किं च करणत्वे विवक्षिते "करणाधिकरणयोश्च" इति परेण ल्युटा बाधितत्वेन घञोऽप्रसङ्गः। न च "हलश्च" इत्यनेन घञः प्रसङ्गः। तत्रापि "संज्ञायाम्" इत्यनुवृत्तेः। न च स्वन्मतेऽपि कर्मणि घञ् न स्यात्, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति संज्ञायामेव घञो विधानादिति वाच्यम्—"अकर्तरि च" इत्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमत्वमाश्रित्यासंज्ञायामप्यस्तीति पदमञ्जर्यादौ समर्थितत्वात्। "संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात्" इति वार्तिककृतोक्तत्वाच्च। किं च घञः करणार्थत्वे, उपक्रम आदेशशब्देन प्रशासिताभिधीयत इति यदभिहितं तद्विरुध्येत, प्रशासनकरणत्वस्यैवाभिहितत्वेन प्रशासनकर्तुरनभिहितत्वात्। यच्चोक्तम्—प्रशासितृत्वमसाधारणमिति। तदपि न, आदेशशब्देन प्रशासनकरणत्वमात्राभिधानेऽपि प्रशासितृत्वानभिधानात्। तदभिधानेऽपि निरुपाधिकप्रशासितृत्वस्यैव मुख्योपदेश्यत्वस्यैव ब्रह्मासाधारणत्वात्। अत एव "ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रे 'ब्रह्मणः' इति कर्मणि षष्ठीपरिग्रहात् ब्रह्मण एवाभिधानिकजिज्ञासाकर्मत्वम्, तदुपासनादीनां त्वाक्षेप्यमित्युक्तम्। किंच आदेशशब्दमात्रस्य अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य तमित्येवं विशेषणदानादवश्यं तमित्यस्यादेशविशेषकत्वमभ्युपेयम्। यदि ह्यादेशशब्दस्यैव निरुपाधिकप्रशासितृत्वमर्थः, तदा तस्य परमात्मासाधारणत्वात् तच्छब्दो विशेषको न स्यात्। यदपि चोक्तं प्रष्टव्यत्वकथनेनोपदेश्यत्वं सिद्धमिति तत्कथनस्यानपेक्षितत्वात् प्रशासितृत्वमेवार्थ इति—तन्न, 'यद्यपि पूर्वं नाप्राक्षम्, अधुना स्वयमेव ज्ञास्यामि' इति बुद्धिं व्युदसितुमुपदेष्टव्यत्वकथनस्यैवापेक्षितत्वात्। अत एव, "तं त्वौपनिषदं पृच्छामि" इत्यादौ प्रष्टव्यस्योपदेश्यत्वलक्षणौपनिषदत्वकथनम्। यच्चोक्तम्—सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं निमित्तत्वमपेक्षितमिति। तन्न, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबलादुपादानत्वस्यैव तदन्यथानुपपत्त्या निमित्तत्वस्यापि लाभसंभवेन तस्य पृथगवक्तव्यत्वात्, तदनुपपत्तेर्भवतैवोक्तत्वाच्च। वस्तुतस्तु निमित्तान्तरसद्भावे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नमित्युक्तिरप्यसंगता, नित्यविभूत्या अज्ञानेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यथोपपद्यते, कार्यवर्गस्य

ज्ञातत्वात् सर्वशब्दस्येदंकारगोचरबहुभवनसंकल्पपूर्वकसृष्टिमात्रविषयत्वात् — तथा तादृशनिमित्तान्तरसद्भावेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा कुतो न संगच्छत इति ।

अत्रोच्यते—"एष आदेशः, एष उपदेशः" इत्येवं पृथगुपदिष्टयोः "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" इति न्यायेनादेशोपदेशयोर्भेदावश्यंभावात् निमन्त्रणामन्त्रण-योरिव, वृक्षवनस्पतिशब्दयोरिव च, स्नेहभक्तिशब्दयोरिव च क्वचिदेकविषये प्रयोग-मात्रेणानुभवभेदस्य दुरपह्नवत्वात् । 'आदिशति' इत्युक्ते हि यद्वाक्योल्लङ्घने दण्डो भवति तादृशशब्दप्रयोक्तृत्वं नियमयितृत्वमाज्ञापयितृत्वं प्रतीयते । आदिशतीति व्यवहारः प्रभुविषय एव । अत एव न्यासकारेणादेशोपदेशयोर्भेदो वर्णितः—"आङ्पूर्वो दिशतिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः" इति ; "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यादौ तथैव प्रतीतेः । ततश्च प्रकृतिस्वारस्येन नियमनापरपर्यायाज्ञापनरूपार्थे प्रतीते घञ्प्रत्ययस्य कर्तृव्यतिरिक्तकारकमात्रवाचिनो योग्यतावशात् त्वन्मते कर्मार्थकत्ववत् अस्मन्मतेऽपि कारकवाचिनो घञ्प्रत्ययस्य सकलकारकप्रयोक्तृकर्तृलक्षणा समाश्रीयते । प्रष्टव्यवस्तुनस्तादृग्रूपत्वात् असंजातविरोधिमुख्यप्रकृत्यर्थानुग्रहेण जघन्यलक्षणाया आश्रयणीयत्वात् । "पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः" इत्यादावहःपरत्वस्वरसत्रिवृदादि-पदमुख्यत्वानुसारेण जघन्यसंवत्सरपदस्यैव सौरचान्द्रमासाद्यनेकार्थसाधारण्येन निश्चया-समर्थस्याजहल्लक्षणाया अभ्युपेतत्वात् । तथा "प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति" इत्यादौ प्रयाजशेषप्रातिपदिकानुरोधेन तृतीयायां द्वितीयार्थलक्षणाया आश्रितत्वात् । तथा "प्राणा वा ऋषयः" इत्यादौ ऋषिशब्दानुसारेण बहुवचनश्रुतेः पाशन्यायेन गौणार्थकत्वस्य "गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च" इत्यत्रोपपादितत्वाच्च । नन्वादेश-पदस्य प्रशासनापरपर्यायाज्ञापन इवोपदेशे प्रसिद्धिप्राचुर्याभावेऽप्युपदेशार्थकत्वे प्रकृतेः सर्वात्मना मुख्यार्थत्यागाभावात् प्रत्ययस्य त्वन्मते कर्तृलक्षणायां मुख्यार्थत्यागात् कांस्यभोजिन्यायेन जघन्यद्यावापृथिव्यैककपालानुरोधेन मुख्यैन्द्राग्नादीनां प्रसूनबर्हि-र्नियमाश्रयणवत्, "एकधा ब्रह्मण उपहरति" इत्यत्र सकृत्त्वसहत्वसाधारणस्यैकधा-शब्दस्य भक्षान्तरप्रापकदुर्बलचोदकानुग्रहेण सहत्वार्थत्वस्वीकारवत् "सप्तदश प्राजा-पत्यान्" इत्यत्र प्रजापतिसंबन्धविशिष्टाविशिष्टान्वययोग्यस्यापि बहुत्वस्यैकपशुनिष्पन्नै-कादशावदानप्रापकदुर्बलचोदकानुसारेण विशिष्टान्वयाभ्युपगमेन द्रव्यदेवतासंबन्धा-

क्षिप्तयागभेदाभ्युपगमवच्च जघन्यघञ्प्रत्ययानुसारेण मुख्यादिशेरुपदेशार्थकत्वमेव युक्तम्। प्रकृतेः मुख्यार्थत्यागाभावात्। प्रचुरप्रसिद्धार्थत्यागमात्रं त्ववशिष्यते। तत्तु न दोषाय। अत एव "पत्नय उपगायन्ति" इत्यादौ गीतिशब्दस्य शारीरगाने प्रसिद्धिप्राचुर्ये सत्यपि अशारीरवादित्रादिगानस्यापि गीतिशब्दप्रयोगविषयत्वेन मुख्यार्थत्वात् संनिहितस्य दुन्दुभ्यादिगानस्यैव काण्डवीणादिभिरुपचयं कुर्वत्यः पत्न्यो नर्त्विजां निवर्तिका इति दशमे सिद्धान्तितमिति चेत्—मैवम्; गानशब्दस्य बर्हिराज्याधिकरणन्यायेन गीतिमात्रवाचित्वात् युक्तं तत्र संनिहितदुन्दुभ्यादिगानवाचित्वम्। इह त्वादेशशब्दस्य क्वचिदपि 'शिष्यो गुरुमादिदेश' इत्यादिप्रयोगाभावेन साधारणोच्चारणाद्यर्थकत्वाभावात् उपदेशातिदेशशब्दयोरिवादेशोपदेशशब्दयोरपि भिन्नार्थकत्वेनादेशशब्दस्योपदेशार्थकत्वे मुख्यार्थत्यागस्यावर्जनीयत्वेन जघन्यप्रत्यय एव लक्षणाया उचितत्वात्। वस्तुतस्तु "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" इति सूत्रे "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युटा बाधितस्य घञः, "अकर्तरि च कारके" इत्यनेनाप्रसङ्गमाशङ्क्य, "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति घञो भाष्यकृता समर्थितत्वात् तन्न्यायेन कर्तर्यपि तेनैव सूत्रेण घञ्सिद्धौ लक्षणाया अप्रसङ्गात् प्रशासितृत्वार्थकत्वमेव युक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः।

तस्य तावदेव चिरमिति। **तस्य** सद्विद्यानिष्ठस्य। **तावदेव चिरम्**—तावानेव विलम्बः, यावत्प्रारब्धकर्मक्षयेन देहान्न विमोक्ष्यते। **अथ** अनन्तरं ब्रह्म संपत्स्यत इति तदर्थः। **अर्थवादश्च लब्ध इति।** "पारिप्लवार्थाः" इत्यधिकरणे विद्यासंनिधिपठितानां "श्वेतकेतुर्हारुणेय आस" इत्याद्याख्यायिकानां तदर्थवादतया तच्छेषत्वस्य स्थापितत्वादिति भावः। यद्यप्ययमर्थवादो न सविशेषत्वैकान्तः, तथापि लिङ्गान्तरेण सविशेषत्वतात्पर्ये निश्चिते अर्थवादस्यापि तदेकान्तत्वं सिध्यतीति भावः। द्वितीयेंऽशे सप्तमे यमस्य स्वपुरुषं प्रति वचनम्—

> "कटकमकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम्।
> सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः॥
> क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्याम्।
> सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते गुणकलुषस्य सदा(ना)तनेन तेन॥"

इति। **तदर्थैकविषयत्वादिति।** ऐदंपर्येण प्रवृत्तत्वादिति भावः।

(परविद्यायाः सविशेषविषयत्वम्)

अव्ययत्वस्य दोषाभावरूपस्य कथं भाष्ये कल्याणगुणत्वेन निर्देश इत्याशङ्कयाह—**दोषविरोधित्वं नाम गुण इत्यभिप्रायेणेति** । **पूर्ववदर्थ** इति । सगुणब्रह्मव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

व्यावर्त्यानेकत्वादिति । व्यावृत्तिप्रतियोगिनामनृतजडपरिच्छिन्नानामनेकत्वेनेत्यर्थः । **पदानां पर्यायत्वप्रसङ्गादिति** । 'प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन' इति उत्तरवाक्यस्थमिहापि काकाक्षिन्यायेन संबध्यते । ननु "कुम्भाद्यनुगता सत्ता परजातिः सत्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दानुगते ज्ञानानन्दत्वे अपरजाती । एवं च सत्यज्ञानानन्दशब्दानां लक्ष्यार्थाभेदेऽप्युक्तजातिवाचित्वान्न पर्यायता" इति कल्पतरूक्तेर्न पर्यायत्वमिति चेत्—न; कुम्भाद्यनुगतसत्तायाः सत्यशब्दवाच्यत्वे सत्यत्वस्यातिप्रसक्तस्य ब्रह्मलक्षणत्वाभावप्रसङ्गात् । अभ्युपगम्यते च त्वया सत्यत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वम् । सत्यमिथ्यार्थानुगतसत्तासामान्यासंभवाच्च । तस्यानृतसाधारणतयानृतव्यावृत्त्यसिद्धेश्च । कालत्रयाबाध्यत्वरूपं परमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मणि श्रौतमिति त्वत्सिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च । धर्मिसमसत्ताकभेदं विना औपाधिकभेदमात्रेणाकाशत्वादेरिव ज्ञानत्वानन्दत्वयोरपि जातित्वायोगाच्च। ज्ञानत्वादेः धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितचैतन्यवृत्तित्वे शुद्धलक्षणत्वायोगाच्च । एतेन सत्यादि(?)विशिष्टशबलब्रह्मवाचिनां सत्यादिशब्दानां शुद्धब्रह्मणि लक्षणेति न पर्यायत्वमिति निरस्तम् । अनृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपे शबले सत्यत्वादेरयोगात् । योगे वा तस्यैवानृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नव्यावृत्तिः स्यात् । न तु सत्यत्वाद्यनाश्रयस्य शुद्धस्य । तस्मात् सत्यत्वादीनां शुद्धादन्यत्रासंभवात् सत्यादिवाक्यस्य च लक्षणया अखण्डार्थत्वे शुद्धेऽपि तदसिद्धेः सत्यत्वादीनामत्यन्तासत्त्वेन तद्भेदमादायापर्यायत्वस्य दुःसमाधानत्वात् (दुःसाधत्वात् ?) पर्यायत्वं सिद्धमित्यर्थः । **उपलक्षणतया विशेषणतया वेति** । किं व्यावृत्तीनां वाक्यार्थीभूतब्रह्मप्रतीत्युपयुक्तपदार्थप्रतीतिविषयत्वमात्रमेव, उत वाक्यार्थप्रतीतिविषयत्वमप्यस्तीति विकल्पार्थः । **उपलक्ष्यात् बहिर्भूत**मित्यस्याप्ययमेवार्थः । न च—अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वोपलक्षणत्वातिरिक्तमेव । '**कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्**' इत्यत्र कर्णशष्कुल्या विशेषणत्वे तस्या अपि श्रोत्रत्वप्रसङ्गात्; विशेष्यान्वयिनो विशेषणा-

न्वयित्वनियमात्। नाप्युपलक्षणत्वम्, कदाचित् कर्णशष्कुल्युपलक्षितस्यापि नभसः श्रोत्रत्वेऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम्—तत्राप्युपलक्षणकोटावेव निवेशसंभवात्। विद्यमानकर्णसंयोगस्योपलक्षणत्वेन दोषाभावात्। **उपलक्ष्यात् बहिर्भूतमिति**। अयं भावः—किं स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञानादिपदम्? उत ज्ञानत्वादिप्रतिपत्त्यर्थम्? नाद्यः, पूर्वप्रतीतत्वात्। न द्वितीयः, उपलक्षणत्वव्याघातादिति। **वाक्यार्थाभिधानदशायां सर्वैः पदैरिति**। सर्वैः पदैः वाक्यार्थाभिधानदशायामित्यन्वयः। यद्वा **सर्वैः पदैः एकज्ञानजनकत्वेन**=एकज्ञानजननेनेत्यर्थः। अतो नान्वयानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्। ननु युगपदभिधाने श्रुतिवाक्यादिषु बलाबलविभागनिर्णयोऽसंगत एव स्यात्; वाक्यापेक्षया पदश्रुतेः प्राबल्यम्; पदश्रुत्यपेक्षया प्रत्ययश्रुतेरिति व्यवस्था दत्तजलाञ्जलिः स्यादित्यस्वरसादाह—**क्रमेणाभिधानेऽपीति**। **क्रमेणाभिधानानभ्युपगम इति**। क्रमेणाभिधानानभ्युपगमवादिपक्ष इत्यर्थः। **युगपत्प्रतिपादनेऽपि नापैतीति**। उद्देश्योपादेयभावे हि तद्वाक्यज्ञातत्वाज्ञातत्वे अप्रयोजके। अपितु तद्वाक्यप्रवृत्तेः प्राक् मानान्तरावगतमनूद्यते; अप्राप्तं हि(?) विधीयत इत्येव हि विवेक इति भावः। पौर्वापर्यस्योद्देश्योपादेयलक्षणत्वाभावे कथमुद्देश्योपादेयविभागज्ञानमित्याशङ्क्याह—**एकेन वाक्येनेति**। **परामर्शदशायां हि संभवत्येवेति**। ननु ज्ञातत्वाज्ञातत्वलक्षणोद्देश्योपादेयविभागज्ञानं न वाक्यार्थप्रतीतावुपयुक्तम्, येन वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् परामर्शदशायां तदवगतिः समर्थनीया स्यादिति चेत्—न; "ग्रहं संमार्ष्टि" इत्यादौ ग्रहं संमृज्यात्, एकं संमृज्यात्, यत् संमृज्यात् तदेकमित्यादिवचनव्यक्तिनिरूपणाभावे निर्विचिकित्सवाक्यार्थप्रतीतेरनुदयेन न्यायसंपादितवचनव्यक्तिपरामर्शानन्तरभावित्वाद्वाक्यार्थप्रतीतेः। अत एवोक्तम् "न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम" इतीति भावः। **विशेष्यमात्रैक्यपरत्वात् समानविभक्तेरिति**। अयं भावः—यदुक्तं विशिष्टैक्यप्रतिपादनं नेति, तदिष्टमेव; विशिष्टैक्यप्रतिपादनस्यानभ्युपगमात्। न च विशेष्यैक्यमात्रप्रतिपादनं परस्यापीष्टमिति वाच्यम्, विशेषणान्वयस्यापि प्रातिपदिकावगतस्यात्यागात्। एकस्मिन् विशेष्ये "एकस्य द्वयम्" इति न्यायेन प्राप्तयोर्विशेषणैकत्वयोरपरित्यागादिति। **व्युत्पत्तिश्च प्रत्यक्षमूलेति**। न तु स्वर्गादिशब्दव्युत्पत्तिवत् श्रुतिमूलेत्यर्थः।

प्रत्यर्थं च **विशेष्यैक्यमेवावगमयतीति**। 'दण्डी, कुण्डली' इत्यादौ विशेषण-विभक्तेर्भिन्नविशेषणाश्रये एकस्मिन्नेव विशेष्ये पूर्वपूर्ववृद्धव्यवहारं प्रत्यक्षीकृत्य तथैव व्युत्पत्तेर्ग्रहात्। इतरथा विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमपि त्याज्यं स्यात्। न हि विशेषणविभक्तिरैक्यपरेत्यत्र पूर्वपूर्ववृद्धव्यवहाराधीनव्युत्पत्तिमन्तरेणान्यन्निमित्तमस्तीति भावः। **विशेष्यभेदकत्वं प्रत्यक्षेण तत्रापोद्यत इति चेदिति**। प्रत्यक्षागोचरे ब्रह्मणि विशेषणभेदप्रयुक्तो विशेष्यभेदो दुर्वार इति भावः। **धर्मिवाचकपदैक्यात् समानविभक्तिनिर्देशाच्चैक्यप्रतीतेरिति**। इदमुपलक्षणम्—विशेषणभेदे विशेष्य-भेद इत्युत्सर्गः, 'देवदत्तः श्यामो युवा' इत्यादावदर्शनात्। 'खण्डो मुण्डः' इत्यादौ विरुद्धत्वात् भेदकत्वम्। अविरुद्धं त्वभेदकमेव। विशेषणानां भेदक-त्ववादस्तु विशेषणानाश्रयापेक्षया, न तु विशेषणान्तराश्रयापेक्षयापि। न हि 'नीलमुत्पलम्' इत्यादौ नैल्यं दीर्घादपि व्यावर्तयतीत्यपि द्रष्टव्यम्। **यच्चोक्तं समानविभक्तीति**। न च समानविभक्त्या ऐक्यावगमे परस्याखण्डार्थत्वभङ्गप्रसङ्गात् परस्य कथमियमाशङ्का घटतामिति वाच्यम्, 'एकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्व-मखण्डार्थत्वम्' इत्यनेन प्रातिपदिकार्थान्तरसंबन्ध एव व्यावर्त्यते; न तु विभक्ति-संबन्धोऽपीति मन्यमानस्य शङ्कासंभवादिति ध्येयम्। **अनतिरिक्तपक्षे हेत्वसिद्धि-रिति**। समानविभक्त्यवगतैक्यरूपहेत्वसिद्धिरित्यर्थः, ऐक्यावगमविरोधरूपहेत्वसिद्धि-रित्युत्तरत्रोपसंहारादिति द्रष्टव्यम्। अशक्यासदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थितिर्वा शक्य-संबन्धो वा लक्षणा शक्ये न संभवतीत्यभिप्रेत्याह—**अलाक्षणिकत्वेऽपीति**। **विमतं वाक्यमखण्डार्थपरमित्यादि**। एतेन — 'सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात्, तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवत्' इत्यनुमानं प्रमाणम्। 'नीलमुत्पलम्' इत्यादिसमानाधिकरणवाक्यानां लक्षणवाक्यत्वाभावान्नाति-प्रसङ्ग इति निरस्तम्; असाधारणरूपलक्षणवाक्यत्वस्य सखण्डार्थत्वेनैव व्याप्तेः। कर्मकाण्डस्यापि तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वेनाखण्डार्थत्वप्रसङ्गात्; 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' इत्यत्र व्यावर्तकासाधारणप्रश्नोत्तरत्वेन दृष्टान्तासिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। **यदि च भावरूप-खण्डार्थप्रतिपादनासमर्थमिति प्रतिज्ञेति**। ततश्च प्रतिज्ञावाक्यस्य खण्डार्थत्वा-भावरूपखण्डार्थवैशिष्ट्यप्रतिपादनसामर्थ्येऽपि भावरूपखण्डार्थप्रतिपादनासामर्थ्यान्न

व्यभिचार इति भावः । **प्रातिपदिकेनैव विशेषणान्वयस्येति** । प्रातिपदिकस्मारितयोर्विशिष्टयोर्विभक्त्या ऐक्यमात्रप्रतिपादनादित्यर्थः; न तु नीलप्रातिपदिकेनोत्पले नीलत्वान्वयं इति मन्तव्यम्; तथा हि सति उत्पले नीलत्वान्वयस्य नीलप्रातिपदिकेनैव सिद्धेर्विभक्त्या ऐक्यबोधनस्य वैयर्थ्यापातादिति द्रष्टव्यम् ।

अनेन शङ्काद्वयं परिहृतं भवतीति । कारणपरत्वप्रतिपादकेन **सिसृक्षोरिति** पदेन साक्षात्पूर्वपक्षिचोद्यनिरासः । उपादानकारणत्वं "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इति प्रतिपादितमिति भाष्यखण्डेन पार्श्वस्थचोद्यनिरास इति भावः । **स्वनन्त्ववस्तुनिषेधपरमद्वितीयपदमित्यर्थ** इति । अत एव शाङ्करोपनिषद्भाष्येऽपि, "अद्वितीयमिति; मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथान्यत् घटाद्याकारेण परिणमयितृ कुलालादि निमित्तकारणं दृष्टम्, तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारि कारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते–अद्वितीयमिति । नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयम्" इति निमित्तान्तरनिषेधपरतयैव व्याख्यानम् । किंच "प्राक् सृष्टेरेकमद्वितीयं सदेवासीत्" इति सृष्टिप्राक्कालपरतया परैरेव व्याख्यातत्वेन सृष्टिप्राक्कालेऽद्वितीयत्वमात्रेण कथं मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(निर्गुणवाक्यविरोधपरिहारः)

किं ज्ञानत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वमुच्यते, उत एकजातीयद्रव्ययोर्नियतधर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति विकल्पे, प्रथमस्य दूषणं **ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वादिति** भाष्यम् - ज्ञातुरपि ज्ञानस्वरूपत्वसंभवादिति तस्यार्थः । द्वितीयस्य तु दूषणं **ज्ञानस्वरूपस्यैवे**त्यादिभाष्यम् । **ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्तीति** भाष्यं तु प्रथमविकल्पदूषणस्योपपादकं तच्छेषभूतमिति प्रथमव्याख्या । अस्यां च व्याख्यायाम्, **ज्ञातृत्वमेव** हीति भाष्यस्य **ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वादिति** व्यवहितभाष्योपपादकत्वमाश्रयणीयम्; एवकारस्य अप्यर्थत्वं च क्लिष्टमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । द्वितीयव्याख्यायां तु पूर्ववदेव विकल्पमुखेन प्रवृत्तत्वं समानम् । तत्र **ज्ञातुरेवे**त्यादिभाष्यस्यायमर्थः – ज्ञातृशब्दो भावप्रधानः पञ्चम्यन्तः । एवकारश्च यत् ज्ञातृत्वं त्वया ज्ञानत्वविरुद्धतयोपन्यस्तम्, तदेव ज्ञानत्वसाधकमिति स्फोरणार्थः । ज्ञानत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगितया ज्ञातृत्वस्य न तद्विरुद्धत्वमिति । अस्मिन् पक्षे **ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्तीति** भाष्यं

ज्ञातृत्वस्य श्रौतत्वप्रतिपादनद्वारा तद्दृढीकरणार्थम् । अस्यां च व्याख्यायां भावप्रधानतयानिर्देशाद्याश्रयणं क्लिष्टमित्यस्वरसो द्रष्टव्यः । तृतीयव्याख्यायां तु **ज्ञातुरेवे**त्यादिभाष्यस्य **ज्ञातुरेव** सतो ज्ञानस्वरूपत्वाविरोधादित्यर्थः । इदं च भाष्यं न विकल्पकोट्योरन्यतरनिरासकम्; अपि त्वविरोधप्रतिज्ञामात्रपरम् । किं ज्ञातुर्ज्ञानानाश्रयत्वं सजातीययोर्धर्मधर्मिभावाभावादुच्यते, उत ज्ञानत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रतिवक्ति — **ज्ञानस्वरूपस्यैवे**ति । द्वितीयं प्रतिवक्ति—**ज्ञातृत्वमेव** हीति इति विवेको द्रष्टव्यः । **पूर्ववदभिप्राय** इति । 'किं व्याप्त्या उच्यते, उत श्रुत्या' इत्यादीत्यर्थः । **ज्ञातृत्वं यथा फलितं भवती**ति । "तमीश्वराणाम्" इत्यादिश्रुताविप्यर्थः । फलितत्वप्रकारश्चोत्तरत्र स्पष्टयिष्यते । **ज्ञानस्य सर्वविषयकत्व**मिति । "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यत्र ज्ञानस्य सर्वविषयत्वम्, "तदैक्षत" इति समष्ट्युपयोगित्वम्, "सेयं देवतैक्षत" इति व्यष्ट्युपयोगित्वम, 'सृजै' इत्युत्तमपुरुषेणात्मसंबन्धित्वं च दर्शितमित्यर्थः । **कामप्रदत्वं चे**ति । कामितार्थज्ञानाभावे तत्प्रदत्वासंभवादिति भावः । देवतात्वं कर्माराध्यत्वम् । आराधना महनीयप्रीतिहेतुभूता क्रिया । ततश्च प्रीतिरूपज्ञानवत्त्वं सिध्यति । **पतित्वं शेषित्व**मिति । शेषिचेतनत्वमित्यर्थः, प्रयाजादिशेषिदर्शपूर्णमासादौ पतित्वव्यवहाराभावात् । अतो ज्ञातृत्वसिद्धिरिति भावः । **द्वितीयविशेषपर्यवसायित्वं सूचित**मिति । ततश्च "न तस्य कार्यं करणं च" इत्याद्यंशस्यापि प्रकृतोपयोगित्वमस्तीति भावः । **विशेषविधानं विशेषनिषेधश्चे**ति । "अपहतपाप्मा" इत्यादिना विशेषविधानमित्यर्थः । **वैयर्थ्यपरिहाराय संकोचश्चेत् गोबलीवर्दन्याय** इति । अत्रोपात्तविशेषव्यतिरिक्तविषय इत्यनुषज्यते । **उपात्तविशेषविषये तस्य संकोच** इति । न च—अयं छागपशुन्याय एव; उत्सर्गापवादन्याय एव हि सामान्यविशेषन्यायः । एवमेव व्यवहारदर्शनादिति वाच्यम्—सामान्यशब्दस्य विशेषातिरिक्तविषयत्वमादायोत्सर्गापवादन्याये सामान्यविशेषन्यायशब्दप्रवृत्तिवत् सामान्यवाचिशब्दस्य विशेषपर्यवसानमादाय छागपशुन्यायेऽपि सामान्यविशेषन्यायशब्दव्यवहारे दोषाभावात । अत्र गोबलीवर्दन्यायकथनं शिष्यानुग्रहार्थं प्रसङ्गात् कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु गुणसामान्यविधानं श्रुतिषु न दृश्यत इति कथमुच्यते, "यः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" इत्यादौ तथा दर्शनादित्याशङ्क्याह—**दोषसमभिव्याहृते**ति । दोषाभावसमभिव्याहृतेत्यर्थः । अत्र

हि कालकाल्यत्वलक्षणदोषाभावरूपाकालकाल्यत्वसमभिव्याहृतस्य गुणशब्दस्य गुणविशेषपरत्वेन गुणसामान्यविधानासिद्धेरभ्युपगमवाद एव शरणमिति भावः। **स्मृतिवचनाभिप्रायेण सगुणवाक्यानामित्युक्त**मिति। अत्र च वाशब्दोऽध्याहर्तव्यः. वचनाभिप्रायेण वा सगुणवाक्यानामित्युक्तमित्यर्थः। यद्वा कथमत्यन्तानुपलभ्यमानस्य गुणसामान्यविधानस्याभ्युपगम इत्याशङ्क्याह- **वर्षायुतैरित्यादि**। **स्मृतिवचनाभिप्रायेणेति**। एताभिः स्मृतिभिरेतत्तुल्यगुणसामान्यविधायकश्रुत्यनुमानेन सगुणवाक्यानामित्युक्तमित्यर्थः। **दोषप्रतिपक्षवचन** इति। (गुणदोष इत्यत्रैव) "गुणदोषौ" इत्यत्रैव दोषप्रतिद्वन्द्विगुणसामान्यपर उपादेयसामान्यपर इत्यर्थः। **प्रकरणवशाच्छागपशुन्यायेनेति**। ततश्च स्मृतिगतानामपि सामान्यवचनानां विशेषपर्यवसानस्यापेक्षितत्वादेतत्संग्रहार्थं भाष्ये **सगुणवाक्याना**मित्युक्तिरुपपद्यत इति भावः। **अत्रायमभिप्राय** इति। भाष्ये **सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादिति** वाक्यं समाप्तम्। **अन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि न युक्तमिति** वाक्यान्तरम्। अत्र 'विरोधाभ्युपगमे' इति शेषः पूरणीयः। अपिशब्दश्च भिन्नक्रमः। अतः विरोधाभ्युपगमेऽप्यन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणं न युक्तमित्यर्थः सिध्यतीति भावः। अतश्च **पूर्वं विरोधो नास्तीति** परिहृतमित्याद्युत्तरग्रन्थोऽपि संगतः। इतरथा एकवाक्यत्वे पूर्वमित्युक्तेरसंभवात्। यद्वा **अत्रायमभिप्राय** इत्यपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः। 'पूर्वम्, इदानीम्' इति पदद्वयमप्यविवक्षितम्। वस्तुस्थितिमनुरुध्य विरोधो नास्तीत्युक्तम्; विरोधसत्त्वेऽपि नास्माकं क्षतिरित्यर्थः। **उभयोरप्यपच्छेदनयमो नास्तीति**। अन्यतरमात्रापच्छेदस्यापि संभवादिति भावः। **प्रयोगावधिकविरोध** इति। अपच्छेदद्वयनिमित्तकनैमित्तिकप्रयोगद्वयस्य युगपदनुसंहरणीयतया शास्त्रयोर्विरोधः; अतश्च स कादाचित्क इति भाव। **अनियतविरोधपौर्वापर्यविषय** इति। उक्तं हि—

"पौर्वापर्यं विरोधश्च पूर्वाप्रामाण्यमेव च।
नियमान्नास्ति तत्रासावपच्छेदनयो भवेत्॥"

इति। ननु प्रत्यक्षविरुद्धश्रुत्यनुमानं न प्रवर्तत इति विरोधाधिकरणन्यायः। स नात्र प्रवर्तते। यदि प्रत्यक्षानुमानवत् शीघ्रमन्थरगामित्वसामान्यात् सगुणनिर्गुणवाक्ययोस्त-

द्विषयत्वम्, तर्हि निर्गुणवाक्यस्य स्मृतिवदप्रामाण्यमेव स्यात्। यदि चाप्रामाण्यमिष्टम्, तर्हि अपच्छेदन्यायो वा किमिति न प्रवर्तते? अपच्छेदन्यायस्य नियतपौर्वापर्यविषयप्रवृत्तौ सर्वात्मनाऽप्रामाण्यप्रसङ्गभयाद्धि अपच्छेदन्यायस्याप्रवृत्तिरुच्यते। अतः श्रुतिविषये न विरोधाधिकरणन्याय इत्यस्वरसादाह—**यद्वा मा भूदिति। उपक्रमाधिकरणन्याय एवेति**। "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्। स स्वां देवतामार्च्छत्। स पर्यदीर्यत। स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्। तन्निरवपत्" इत्युपक्रम्य, उपसंहारे श्रूयते—"यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्" इति। तत्र उपक्रमेऽर्थवादेऽश्वदातुः प्रजापतेर्वारुणेष्टिः प्रतीयते; उपसंहारे च प्रतिग्रहीतुः। द्वयोर्विरोधे सति

"गुणत्वादनुवादत्वादर्थवादस्य लक्षणा।
विध्युद्देशो जघन्योऽपि स्वार्थहानिं न गच्छति॥"

इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, गुणभूतस्याप्यर्थवादस्यासंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वाद्विध्युद्देशस्य प्रधानत्वेऽप्यलब्धात्मकत्वात् प्रधानभूतो विध्युद्देशः स्वयमलब्धात्मा लब्धात्मानमर्थवादं प्रक्रमस्थं बाधितुमसमर्थः स्वयमेव तदानुगुण्यं भजत इति, प्रतिगृह्णीयादित्यस्य प्रतिग्राहयेदित्येवं णिजर्थमन्तर्भाव्य दातुरेवेष्टिरिति सिद्धान्तितम्। ततश्च सगुणवाक्यस्य भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य वा प्राक् प्रवृत्तत्वेनोपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तत इत्युपक्रमनयः। **सत्तया ज्ञायमानतया वेति**। ननु – 'रजतम्' इति ज्ञानस्याप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वात्तदनास्कन्दितज्ञानस्यैव विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानोत्पत्तौ न विरोधः। न चाप्रामाण्यशङ्काया अपि विषयसंशयपर्यवसन्नतया तस्याप्यनुत्पत्तिः शङ्कनीया, अप्रामाण्यशङ्कासामग्र्याः फलबलादुत्तेजकत्वकल्पनादित्येतावतैव परिहारसंभवात् व्यर्थोऽयं प्रपञ्च इति चेत्, शिष्यशिक्षार्थतया प्रपञ्चनोपपत्तेः। न च सगुणत्वज्ञाने तद्विरुद्धनिर्गुणत्वज्ञानस्योपक्रमाधिकरणन्यायेनानुत्पादे षोडशिग्रहणप्रतीतौ तद्विरुद्धाग्रहणप्रतीतेरनुदयप्रसङ्गः; तथा अपच्छेदस्थलेऽपि पूर्वविरुद्धप्रतीत्यनुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् — उपक्रमाधिकरणन्यायस्यैकवाक्यतास्थल एव प्रवृत्तेः; ग्रहणाग्रहणादिस्थले तु तदभावात्। न च सगुणनिर्गुणवाक्ययोरप्येकवाक्यता नास्तीति वाच्यम् —

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥"

इत्यादावेकवाक्यत्वप्रतीतेः तत्तुल्यत्वाच्च निर्गुणवाक्यान्तरस्यापि न तद्विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वमिति भावः । **इदं रजतमिति परामर्शसापेक्षत्वादिति** । 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्य, 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानोपजीव्यत्वादुपजीव्यविरोधेन कथं तद्विरुद्धोत्पत्तिरिति शङ्कार्थः । **शुक्तित्वविषया ह्युत्तरप्रमितिरिति** । इदमुपलक्षणम्—रजतत्वाभावविषयत्वेऽपि 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्य प्रतियोगिविषयत्वमात्रांश उपजीव्यत्वेऽपि पुरोवर्तिनि रजतविषयत्वांशेऽनुपजीव्यत्वेन तदभावावगाहने दोषाभावात् । उदीयमानमिति पाठे "इण् गतौ" इति धातो रूपमिति द्रष्टव्यम् । **आनन्दं ब्रह्मण इत्यादितात्पर्यलिङ्गप्राचुर्यादिति** । ब्रह्मापेक्षयापि तद्गुणभूतानन्दवेदनस्यैव फलवत्त्वावेदनेन श्रुतेर्ब्रह्मानन्दे तात्पर्यावगतेरिति भावः ।

(आनन्दवल्ल्याः सगुणविषयत्वम्)

पर्यवसितं युक्तमिति पाठः । पर्यवसानं युक्तमित्यर्थः । पर्यवसितुं युक्तमिति क्वचित् पाठो दृश्यते । तत्र "असु क्षेपणे" इत्यस्मात् अवपूर्वात् "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इति अवशब्दान्तलोपे तुमुन्प्रत्यये सति कथंचित् निर्वाहो द्रष्टव्यः; "षो अन्तकर्मणि" इत्यस्मात् तुमुन्प्रत्यये तस्य कित्त्वाभावात् "द्यतिस्यतिमास्थाम्" इतीत्वप्राप्तेरभावात् । अत एवानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यत्याचार्यः, "पर्यवस्यन्तः पर्यवसातुं प्रवृत्ताः" इति । **नित्यनवं यथा भवति तथेति** । युवा चासावध्यायकश्चेति समासः । अध्यायकस्य च युवत्वमध्ययनद्वारा पर्यवस्यतीति भावः । **आशुतरक्रिय** इति आशुतरक्रियावति वर्तमानात् आशुशब्दात् इष्ठन्प्रत्यये टिलोपे रूपम् । आशुमच्छब्दात् "विन्मतोर्लुक्" इति लुकि वा रूपं द्रष्टव्यम् । **अशनक्षम** इति । अशनम् आशः, ततो मत्वन्तात् इष्ठन् प्रत्ययः । आशीर्वादविषये वर्तमानादाशीश्शब्दात् मत्वन्ताद्वा इष्ठनि आशिष्ठ इति रूपम् । सर्वत्र "विन्मतोर्लुक्" इति इष्ठन् प्रत्ययः; मतोश्च लुक् । **पूरणगुणसुहितार्थेति** । सुहितशब्दस्य तृप्त्यर्थत्वात् पूरणस्यापि तृप्तिरूपत्वादिति भावः । न तु पूरणगुणेत्यत्र पूरणशब्द इह मन्तव्यः, तस्य पूरणप्रत्ययपरत्वात् । **षष्ठ्यनुज्ञानादिति** । षष्ठीसमासनिषेध-

परेणानेन सूत्रेण षष्ठ्यनुज्ञानादित्यर्थः । **निवर्त्यानिष्टत्वेति** । अनिष्टनिवर्तकत्वेत्यर्थः । **चतुर्मुखानन्दाधिक्याभिप्राय** इति । "ते ये शतम्" इत्यत्र शतशब्दोऽधिकसंख्यापरः । अतो न परिच्छिन्नत्वमिति भावः । प्राकरणिकवाक्यानां संख्याविशेषपरत्वात् "ते ये शतं प्रजापतेः" इत्यत्रापि संख्याविशेषपरत्वमेवोचितमित्यन्यथा निर्वाहमाह – **यद्वा ते ये शतं स एक इत्यस्येति** । कालत्रयवर्तिप्रजापत्यानन्दत्वे कथिते अपरिच्छिन्नत्वं सिध्यतीति भावः । **त्रिपाद्विभूतिमत्तया चेति** । ननु भगवदानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वं निश्चित्य, "ते ये शतम्" इति वाक्येन प्रतिपाद्यमानं परिच्छिन्नत्वं कथं संगच्छतामिति वदन्तं प्रति त्रिपाद्विभूतिमत्तया आनन्दानन्त्यकथनं कथमुपयुज्य(पद्य)तामिति चेत्, अत्र केचित् — कथमपरिच्छिन्नत्वमिति चेदित्येव पाठः । तस्य चायमर्थः—"ते ये शतम्" इति वाक्येन कथमपरिच्छिन्नत्वं प्रतीयताम् ? प्रत्युत परिच्छिन्नत्वमेव प्रतीयते । अतोऽपरिच्छिन्नत्वं न सिध्येदित्येतावत्पर्यन्तमाक्षेपं वर्णयन्ति । अतस्तत्परिहर्त्रा चानेन श्रुतिवाक्येन परिच्छिन्नत्वासिद्धिरप्युपपादनीया । आनन्दस्यापरिच्छिन्नत्वक्रमोऽपि प्रदर्शनीय इत्यभिप्रेत्यानेन वाक्येन परिच्छिन्नत्वासिद्धिमुपपाद्य प्रमाणान्तरेणापरिच्छिन्नत्वमप्युपपाद्यत इति वदन्ति । अपरे तु–'शतं प्रजापतेरानन्दाः' इति श्रुतिस्वारस्यविरोधेन कालत्रयवर्तिप्राजापत्यानन्दमात्रपरतया वा शतशब्दस्याधिकसंख्यामात्रपरतया वा किमिति व्याख्यायते ? यथाश्रुतार्थ एव ग्राह्य इति तटस्थशङ्कामपाकरोति — **मेरोरिवाणुरितीति** वदन्ति ।

(सोऽश्नुत इत्यादिश्रुत्यर्थः)

ननु "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्राह्मणे ब्रह्मण एव प्राप्यत्वप्रतिपादनात्—"एषोऽस्य परमानन्दः" इति ब्रह्मण एव विदुषामानन्दत्वश्रवणेन कामानां च तदभेदप्रतीतेः ब्राह्मणस्य मन्त्रविवरणरूपत्वेन प्रबलत्वात् ब्राह्मणानुसारेणैव "सह ब्रह्मणा" इति मन्त्रार्थो वर्णनीयः । यथा पैङ्गिरहस्ये ब्राह्मणानुसारेण "द्वा सुपर्णा" इति मन्त्रार्थवर्णनमित्याशङ्क्याह—**मन्त्राणां ब्राह्मणविवरणरूपत्वदर्शनादिति** । मन्त्राणामपि ब्राह्मणविवरणरूपत्वदर्शनाद्विवरणरूपत्वरूपः प्राबल्यहेतुर्द्वयोरप्यविशिष्ट इति भावः । **स्फुटप्रतीतिहेतुत्वेति** । प्रायेण ब्राह्मणानां स्फुटप्रतिपत्तिहेतुत्वमस्ति;

मन्त्रास्तु महना भवन्तीत्येतावता ब्राह्मणप्राबल्योक्तिश्चेत्—इष्टमेवेत्यर्थः । नन्वानन्दमयाधिकरणे मन्त्राणां प्राबल्यं केचिद्वदन्तीति मन्त्रप्राबल्यस्यैव परोक्तत्वोपन्यासात् तद्विरोध इति चेत्—न ; तस्यापि मतान्तरत्वेनाविरोधादिति द्रष्टव्यम् । विपश्चित्त्वश्रवणात् तस्य च भोक्तृत्वानुगुणत्वात् ब्रह्मणो भोक्तृसाहित्यशङ्कां व्युदस्यति — **विपश्चित्त्वमपि भोग्यगुणत्वेनोक्तमिति** । न च तस्यापि कामशब्दनिर्दिष्टत्वात् पृथङ् निर्देशवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ; गोबलीवर्दन्यायेन प्राधान्यविवक्षया पृथङ् निर्देशोपपत्तेरिति भावः । **व्यतिरेकनिर्देशादिति** । "कामान् सह ब्रह्मणा" इति भिन्नतया निर्देशादित्यर्थः । **अव्यवहितप्रयोगस्त्वास्याच्चेति** । 'ब्रह्मणा सह सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति यदि स्यात्, तदा स्यादपि भोक्तुस्तच्छब्दनिर्दिष्टस्य साहित्याश्रयत्वशङ्केति भावः । **तत्परिहारायेति** । इष्टापत्त्या तत्परिहारायेत्यर्थः । **तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमितिवदिति** । इदं च "तस्मिन्" इत्यस्य दहराकाशपरत्वमित्यभ्युपेत्य गुणस्यैवान्वेष्टव्यत्वमुच्यत इत्यभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु "तस्मिन् यदन्तः" इत्यत्र तच्छब्दस्य पुण्डरीकाकाशरूपवस्तुद्वयपरामर्शित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तेन ब्रह्मतद्गुणयोर्द्वयोरुपास्यत्वमिति समप्राधान्यमेव सिध्येत्, न गुणानां प्राधान्यमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा सहशब्दस्याप्राधान्यद्योतकत्वे ब्रह्मणोऽप्राधान्यस्य वक्तुमयोग्यत्वात् दहरविद्यावाक्यानुरोधाच्च समत्व एव तात्पर्यमिति भावः । **गुणप्राधान्यं वक्तुमित्यनेनापीति** । गुणप्राधान्यं वक्तुमित्यनयोक्त्या श्रुतिगतसहशब्दस्य भोग्यसाहित्यमेव भाष्यकाराभिप्रेतमिति सिध्यतीत्यर्थः । **अन्यथा भोक्तृप्राधान्यं हीति** । भोक्तृसाहित्यपरत्वे भोक्तृब्रह्मापेक्षया भोक्तुर्जीवस्यैव प्राधान्यं सिध्येदिति भावः ।

(यस्यामतमित्याद्याशयवर्णनम्)

सगुणानामेव ज्ञेयत्वं दृष्टमितीति । अत्रैवकारो भिन्नक्रमः । सगुणानां ज्ञेयत्वमेव दृष्टम्, अज्ञेयत्वं न दृष्टमित्यर्थः पर्यवस्यति । ततश्च ज्ञेयत्वस्य व्यापकत्वं सिध्यति । ततश्च तद्व्यतिरेकात् सगुणत्वव्यतिरेकापादनं संभवतीति द्रष्टव्यम् । भाष्ये—**ब्रह्मज्ञानासद्भावसद्भावाभ्यामिति** । ननु "असन्नेव स भवति" इत्यसत्त्वमत्रास्कज्ञानस्यैवात्मनाशहेतुत्वमुच्यते, न तु तदज्ञानस्येति चेत्— "असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यस्य 'ब्रह्म वेद' इत्येतत् असच्चेदित्यन्वयः । ब्रह्म न जानाति

चेदित्यर्थः । "अस्ति ब्रह्मेति चेत्" इत्यत्रापि 'ब्रह्म वेद' इत्येतदस्ति चेत् = ब्रह्म जानाति चेदित्यर्थः इति भगवद्भाष्यभागाभिप्रायात् । यद्वा श्रुत्यनुसारेण भाष्यार्थो वर्णनीयः । **अतः केषुचिद्वाक्येषु** इत्यत्र "अतः" इति व्याख्येयं पदम्; **सर्वा श्रुतय** इति च । ननु सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः प्रधानस्वरूपानन्तर्गतानुक्तांशस्वीकारफलः । अत्र च न वाक्यान्तरविहितं मोक्षसाधनं ज्ञानमनूद्य ब्रह्मविषयत्वं कचिद्गुणतया विहितम्; अपि तु ब्रह्मज्ञानमेव विहितम्; येन तन्न्यायप्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह—**यद्वा केषुचित् ब्रह्मविषयत्व** इति । ज्ञानमात्राविषयत्वस्यैव निर्गुणत्वाक्षेपकतया परैरुक्तत्वादुपासनाविषयत्वादिविकल्पनिरासपरत्वमस्य ग्रन्थस्यानुचितमित्यपरितोषादाह—**यद्वा ज्ञानं चोपासनात्मकमिति** । **गुणविधानबाधितेति** । बाधितापीत्यर्थः । ततश्च ज्ञेयत्वाभावरूपहेतुत्वसिद्धिमात्रं नेत्यर्थः । **अज्ञेयत्वं बाधित्वा ज्ञेयत्वमाक्षिपतीति** । मा भूत् ज्ञेयत्वे प्रमाणान्तरगवेषणा; इदमेव सगुणत्वं ज्ञेयत्वसाधने पर्याप्तमित्यर्थः । ननु सगुणत्वस्य सर्वप्रकारेण समर्थनीयस्य सिद्धौ सगुणत्वेन ज्ञेयत्वसाधनं मुधा, उत्तरसिद्धौ किं पूर्वेणेति न्यायादिति चेत्—अत्र केचित्—यद्यपि सगुणत्वमेव परमसाध्यम्; तत्रैव भाष्यतात्पर्यं च —— तथापि तत्रेयं शङ्का समुन्मिषति—कथं सगुणत्वं श्रुतिसहस्रमपि प्रतिपादयेत्, तद्व्यापकज्ञेयत्वाभावादिति । तस्याः परिहारोऽभिधीयते—**अज्ञेयत्वं बाधित्वेत्यादिना** । यथा यागस्य क्षणभङ्गुरस्य फलपर्यन्तं व्यापारशून्यस्य कथं स्वर्गसाधनत्वमित्याक्षेपे स्वर्गसाधनत्वप्रतिपादनबलादेव तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारवत्त्वमपि कल्प्यत इत्युच्यते, एवमिति वदन्ति । **तत्रैवेति** व्याख्येयं पदम् ।

(नद्रष्टेरितिश्रुत्यर्थः)

आगन्तुकत्वाद् गुणत्वाच्चेति । **आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया चेति** भाष्ये आगन्तुकगुणशब्दौ भावप्रधानौ; चैतन्यपदं धर्म्युपस्थापकम् । ततश्च चैतन्यस्यागन्तुकत्वगुणत्वयोगितयेत्यर्थः पर्यवस्यतीति भावः । **आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतामिति** भाष्ये ज्ञातुरात्मनः पक्षत्वम्, अज्ञानस्वरूपत्वलक्षणजडत्वस्य साध्यत्वम्, "ज्ञोऽत एव" इति सूत्रे काणादाभिमतजडत्वसाधकत्वेनोपन्यसिष्यमाणस्यागन्तुकचैतन्यत्वस्य साधनत्वं च स्वरसतः प्रतीयते । तद्विहाय ज्ञानपक्ष-

कानात्मत्वसाधकागन्तुकत्वगुणत्वरूपहेतुद्वयपरत्वं वाक्यशैलीविरुद्धमित्यपरितोषादाह — **यद्वा चैतन्यं नाम विषयप्रकाश** इति । स्वतश्चैतन्यस्वभावस्यागन्तुकचैतन्यत्वं न संभवतीति भावः । **जीवात्मानं प्रतिषिध्य सर्वभूतात्मानं परमात्मानमेवोपास्स्वेति** भाष्ये जीवात्मानं प्रतिषिध्येति प्रतिषेधक्रियायाः श्रुतिकर्तृकत्वादुपासनस्य च जीवकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्क्य श्रुतिकर्तृकोक्तिक्रियावाचिपदाध्याहारेण व्याचष्टे—**दृष्टिश्रुतिमतिनिदिध्यासनानामिति** । अस्मिन् पक्षे उपास्स्वेत्ययमर्थ उक्तो भवतीत्येव युक्तम्; वाक्यपदमयुक्तमित्यस्वरसादाह—**यद्वा अभिदधातीत्यनुषङ्ग** इति । **इति वाक्यार्थ इति वाक्यान्तरमिति** । 'उपास्स्वेत्यभिदधातीति वाक्यार्थे' इत्यत्र इतिशब्दः संनिहितं न अभिदधातीत्यर्थं परामृशति, अपि तूपास्स्वेत्येतदंशमिति भावः । इतिशब्दस्य विप्रकृष्टपरत्वमदृष्टमित्यपरितोषादाह—**यद्वा प्रतिषिध्य परित्यज्येति** ।

(आनन्दश्रुत्यर्थः)

भाष्ये—**ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्द इत्युच्यत** इति । अत्र एवकारेण प्रतिकूलज्ञानस्यानन्दत्वं व्यवच्छिद्यते; न तु विषयस्यापि। अतो विभूत्यानन्दत्ववादस्य न विरोध इति द्रष्टव्यम् । **धर्मभूतानन्दस्य** हीति । न त्वानन्दमात्रस्येत्यर्थः ।

(द्वैतनिषेधश्रुत्यर्थः)

ननु **यदिदमुक्तमिति** भाष्ये 'यत्र हि' इत्यादिवाक्यखण्डः प्रथममुदाहृतः। पूर्वपक्षोपन्यासवेलायां तु कृत्स्नं वाक्यं "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति वाक्यस्य पश्चादुदाहृतम् । पूर्वपक्षोदाहृतप्रकारं विहाय प्रकारान्तरेणोपादाने को हेतुरित्याशङ्क्य परिहरति-**यत्र हीत्यादिवाक्याभ्यामिति** । पूर्वं भेदनिवृत्तिप्रतिपादनपरतया पश्चादुदाहृतम् । इदानीं तु इवशब्दयुक्ततया भेदनिषेधप्रदर्शनपरतया, "नेह नानास्ति" इति भेदनिषेधकवाक्यखण्डेन सहोपादानमिति द्रष्टव्यम् । **निषेधक्रियाऽऽवृत्तिरर्थ** इति । **बहुशः**=बहुषु स्थलेष्वित्यर्थः । "बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्" इति कारके शसो विधानात् । अधिकरणस्यापि कारकत्वात् । ततश्चावृत्तिः फलितेति फलितार्थकथनम्; न प्रत्ययार्थतयेति द्रष्टव्यम् । **बहुभवनभ्रमरूपमिति** । सार्वज्ञ्यस्य पूर्वसिद्धत्वे हि पाश्चात्त्या भ्रान्तिर्नोपपद्यते; न हि

ब्रह्मणि बहुभवनभ्रमात् प्राक् सार्वज्ञ्यमस्ति, बहुभवनभ्रमस्यैव सार्वज्ञ्यरूपत्वात्, तस्य चाविद्याधीनत्वात् नाविद्याविरोधित्वमिति भावः। **अतो विरोधोऽभ्युपगन्तव्य इति।** ततश्च न्यायानुगृहीतश्रुत्यन्तरसिद्धार्थविरुद्धं भेदनिषेधं "नेह नानास्ति" इत्यादिकं कथं प्रतिपादयेदित्यर्थः। ननु भेदनिषेधश्रुतीनां न्यायानुगृहीतविरुद्धश्रुत्यन्तरसद्भावेऽपि "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति भेदज्ञानानर्थत्वप्रतिपादकोदाहृतश्रुतौ "द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः" इति स्मृत्युपबृंहितायां तादृशविरोधाभावान्न दोषइत्याशङ्क्याह—**इह च विरोधोऽवगम्यत इति।** संसारहेतुत्वं श्रूयते; तत्रापि विरोधोऽवगम्यत इति योजना। ततश्च परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनस्य सर्वत्र साम्यात् न्यायानुगृहीत एवार्थः स्वीकर्तव्यः। भेदश्रुतिश्च न्यायानुगृहीता, अभेदश्रुतिस्तद्विरुद्धेति न्यायानुगृहीतभेदश्रुतिविरुद्धार्थकथनमभेदश्रुतेर्न संभवतीति भावः। एतेन केवलं वाक्ययोः परस्परविरोधमात्रप्रतिपादनं प्रकृतासंगतमिति शङ्का पराकृता, उक्तरीत्या प्रकृतसंगतत्वात्। **उपास्तिफलभूतमुक्तिदशायामिति।** अत्रोपास्तिफलभूतत्वं परंपरया द्रष्टव्यम्। **अत्र सामर्थ्याज्जगत इत्यध्याहार इति।** ततश्चाध्याहृतजगच्छब्दस्य न विशेष्यपर्यन्तत्वमिति भावः। **कथं तदनत्वेन तदन्तर्यामित्वसिद्धिरिति।** ननु तदनमित्यनेनासिद्धावपि "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यादिवाक्यान्तरेण तत् सिध्यतीति चेत्—न; अस्यैव वाक्यस्य तदर्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति शिष्यशिक्षार्थतया तद्वाक्यार्थविचारोपपत्तेः। **हेतुत्वयशङ्का स्यादिति।** तत्कार्यत्वं च तदन्तर्यामिकत्वोपपाद्यम्, तदात्मकत्वं चैक्योपपादकम्; न तु तदन्तर्यामिकत्वमपि साक्षादैक्योपपादकमिति भावः। यद्यपि 'जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्' इत्युक्ते ब्रह्मकार्यत्वतदन्तर्यामिकत्वयोस्तदात्मकत्वोपपादकत्वशङ्काप्रसङ्गेन विरुद्धमिति कार्यत्वं (मतिकारित्वं?) पक्षद्वयसाधारणम्—तथापि विद्यमानस्य निर्वाहमात्रप्रदर्शनपरत्वात् तद्योजनाया अपि वक्ष्यमाणत्वेनेष्टत्वाच्च न दोष इति द्रष्टव्यम्। **ऐक्यशब्दस्यार्थभेदः स्यादिति।** सकृत्प्रयुक्तपदस्यार्थद्वयपरत्वम्, विना वृत्त्या न लभ्यत इति भावः। **ततश्च जगतस्तदात्मकत्वेनेति।** सकृत्प्रयुक्तस्यैकस्मिन्नेवार्थे समाश्रयणीये, अमुख्यस्य प्रकार्यैक्यस्य स्वीकर्तुमयुक्ततया अभेदरूपार्थस्य समाश्रयणीयत्वे सति जगतस्तदात्मकत्वेनैक्यादिति वक्तुमयुक्तमेव, जगद्ब्रह्मणोरभेदस्य बाधितत्वादिति भावः। ततश्च — जगतस्तात्मकत्वेनैक्यादिति

वक्तुमयुक्तमिति कथमुच्यते ? तत्कार्यत्वेनैक्यादिति वक्तुमयुक्तमिति कुतो नोच्यते, विनिगमकाभावादिति शङ्का पराकृता । **जगद्विशिष्टब्रह्मपर** इत्युक्तत्वादिति । अभ्याहृतनिष्कर्षकजगच्छब्दार्थेनैक्यस्यान्वयानभ्युपगमादिति भावः । **ऐक्यशब्दस्य च नार्थभेद** इति । यद्यपि जगद्विशिष्टब्रह्मपर इत्यनेनैवेयमपि शङ्का पराकृतेत्यैक्यप्रपञ्चनं वृथा, तथापि शिष्यशिक्षार्थमैक्यस्वरूपं विविच्य दर्शयतीति द्रष्टव्यम् । **अवस्थाद्वयापन्नचिदचिद्विशिष्टवस्त्वैक्यमिति** । स्थूलत्वसूक्ष्मत्वरूपावस्थाद्वयापन्नयोश्चिदचिद्विशिष्टवस्तुनोरैक्यमित्यर्थः । **यथा रूपस्पर्शा** इति । यथा रूपस्पर्शविशिष्टस्य पिण्डत्वावस्थापन्नस्य रूपस्पर्शविशिष्टेन घटत्वावस्थापन्नेनैक्यम्—अत्र घटगतरूपस्पर्शादिस्थाने चिदचितौ, पिण्डत्वघटत्वादिस्थाने अवस्थाद्वयापन्नेत्युक्तम् । इयांस्तु विशेषः – ब्रह्मणि चिदचिद्द्वारा अवस्थायोगित्वम्; घटादिस्थले तु [न?] रूपस्पर्शादिद्वारिकावस्थेति द्रष्टव्यम् । अत्र च बालत्वयुवत्वावस्थाद्वयापन्नशरीरविशिष्टवस्त्वैक्यमनुरूपो दृष्टान्तः । अत एव वक्ष्यति "स एवायं तरुणोऽभूत्" इति । यद्वा अवस्थाद्वयापन्नत्वं चिदचितोर्विशेषणम् । भिन्नकालीनावस्थारूपसद्वारकविशेषणाश्रयधर्म्यैक्यमिति वक्ष्यमाणग्रन्थस्वारस्यादिति द्रष्टव्यम् । **वस्त्वैक्यहानिरिति** । विशिष्टवस्त्वैक्यहानिरित्यर्थः । नन्वस्यां योजनायां निष्कृष्टजगद्वाचिजगच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः; ब्रह्मशब्दस्य च तज्जत्वतल्लत्वहेतुके तदभेदे साध्ये सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरामर्शित्वं वक्तव्यम् । सर्वमिदं स्थूलशरीरकं तज्जत्वतल्लत्वाभ्यां सूक्ष्मशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थस्याश्रयणीयत्वात् । तदनत्वे तु हेतौ ब्रह्मशब्दो ब्रह्मत्वविशिष्टपरः; विशिष्टस्यान्तर्यामित्वात् । अतो ब्रह्मशब्दवैरूप्यम् । तज्जलानित्यत्रैकस्यैव तच्छब्दस्य जन्मलययोः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरामर्शित्वम् । अनने तु ब्रह्मत्वविशिष्टविशेष्यमात्रपरामर्शित्वम् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति जगद्विशिष्टस्य ब्रह्माभेदं प्रतिज्ञाय विशेषणभूते जगति तदनत्वलक्षणतदन्तर्यामित्वरूपहेतूपन्यासे हेतोर्वैयधिकरण्यम्, ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया चेति चशब्देन ब्रह्मकार्यत्वतदन्तर्यामिकत्वयोस्तदात्मकत्वोपपादकत्वं च स्वरसतः प्रतीयते इत्येतत्सर्वं हृदि निधायाह -- **यद्वा कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षकः शब्द** इति । नन्वस्मिन् पक्षे भाष्ये तत्कार्यत्वमात्रं विवक्षितम् ? उत तदुपादेयत्वम् ? नाद्यः, कार्यत्वमात्रस्यापृथक्सिद्धत्वरूपतदात्मकत्वाप्रयोजकत्वात् । इतरथा घटस्य दण्डापृथक्सिद्धत्वरूपतदात्मकत्वप्रसङ्गात् ।

ब्रह्मोपादेयत्वं तु जगतो नास्त्येव, तद्भिन्नत्वात्। उपादानोपादेययोरभेदावश्यंभावात्। किंच तदुपादेयत्वं मुख्यैक्यसाधकं लोके दृष्टम्। तदन्तर्यामिकत्वं तु अमुख्यैक्यसाधकम्। अतः कथं द्वयोरेकस्मिन्नैक्ये समुच्चयेन साधकत्वमिति चेत्, उच्यते—उपादेयत्वमेवापृथक्सिद्धत्वरूपतदात्मकत्वसाधकम्। न चोपादानोपादेययोरभेदात् उपादेयत्वं कथमपृथक्सिद्धत्वसाधकं स्यादिति वाच्यम्, मृद्घटयोरभेदेऽप्यपृथक्सिद्धिसंभवात् पृथक्सिद्ध्यभावमात्रस्य अभेदेऽप्यविरुद्धत्वात्। न च जगतो ब्रह्मभिन्नस्य कथमुपादेयत्वमिति वाच्यम्, भाव्यवस्थायोगि ह्युपादेयम्, पूर्वावस्थायोगि ह्युपादानमित्यभ्युपगम्यते, भाव्यवस्थावत्त्वं च जगतोऽप्यस्ति; तद्द्वारा ब्रह्मणोऽप्यस्ति। अतो द्वयोरपि पूर्वावस्थावत्सूक्ष्मजगद्विशिष्टब्रह्मापेक्षयोपादेयत्वम्। ननु जगतोऽप्युक्तरीत्या पूर्वावस्थावत्त्वात् उत्तरावस्थायोगि ब्रह्म प्रत्यप्युपादानत्वप्रसङ्ग इति चेत्, तस्योपादानत्वे प्रमाणाभावात्। न च पूर्वावस्थायोगित्वादन्यस्योपादानत्वस्याभावात् कथं नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदतिरिक्तधर्मविशेषस्य तल्लक्षणत्वात्। उपादाननित्यनियुक्तव्यवहारविषयत्वमेवोपादानत्वमित्येवंरूपस्य लक्षणस्य संभवात्। नन्वस्मिन् पक्षे "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति वाक्ये ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धे लक्षणाप्रसङ्गः। सर्वस्यापि जगतो ब्रह्मोपादेयत्वात् ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाच्च ब्रह्मापृथक्सिद्धमित्यर्थस्याश्रयणीयत्वादिति चेत्, इष्टापत्तिरिति भावः। **विशिष्टान्तर्भाव एवैक्यमित्यर्थ इति।** ततश्च तदात्मकत्वेनैक्यादिति भाष्ये तृतीयार्थो न विवक्षितः। तदात्मकत्वप्रयोज्यस्यैक्यान्तरस्याभावात्, तदात्मकत्वमेवैक्यमित्यर्थ इति भाष्याभिप्राय इति भावः। अत्र केचित्—यथा ज्ञानाकारस्वरूपतया सर्वजीवानामैक्यम्, एवं चिदचिद्वस्तूनां ब्रह्मणश्चैक्यमेकविशिष्टान्तर्गतत्वमित्यर्थः, "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" इत्युत्तरत्र तथार्थविवरणादित्येव भाष्यार्थं वर्णयन्ति। **नेह नानास्तीति प्रकरणे श्रूयत इति।** कठवल्ल्यामपि "यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह" इत्यैक्यविधिशेषत्वमेव, "नेह नानास्ति" इति वाक्यस्येति द्रष्टव्यम्। **केषुचिद्वाक्येषु तस्य कण्ठोक्तत्वादिति।** भाष्यकृता केषुचिद्वाक्येषु समाभ्यधिकनिषेधस्य कण्ठोक्तत्वात् भाष्ये केषुचिद्वाक्येषु छागपशुन्यायस्य कण्ठोक्तत्वादित्यर्थः। अत्र भेदनिषेधकतयोदाहृतवाक्यानां प्रकारिभेदनिषेधकत्वस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात् तदुपपादकतया प्रकारभेदविधायकवाक्यमुदाहृत्य तेन कार्यभेदप्रतिपादकवाक्यस्य प्रदर्शनं कर्तुमुचितम्; न तु कार्यभेदविधायक-

वाक्यमुदाहृत्य तेन प्रकारभेदविधायकवाक्यप्रदर्शनमुचितमित्यपरितोषादुदाहृत-वाक्यस्यैवोभयविधभेदविधिपरत्वं दर्शयति -- **यद्वा छान्दोग्य** इत्यादिना। **इयं श्रुतिरिति**। अत्र 'इयम्' इति व्याख्येयं पदम्। **स्वनिष्ठो द्रष्टेति**। स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानो द्रष्टा स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानेन करणेन स्वनिष्ठत्वेन मन्यमानं कर्म पश्यतीत्यर्थः। कर्तृकरणकर्मसु स्वनिष्ठत्वभ्रमो भवतीति पर्यवसितोऽर्थः। हेत्वन्तरमाह -- **अस्येत्युक्तेरिति**। पुरुषविशेषं प्रत्यात्मत्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् साक्षात्काराभिप्राय एव 'अभूत्' इति शब्द इति भावः। **स्वनिष्ठं किंचिदपि नास्तीत्यर्थ** इति। कुत्रापि स्वनिष्ठत्वभ्रमो नास्तीत्यर्थः।

अदितिः पाशानिति न्यायादिति। "अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु" इत्यत्र बहुवचनप्रतिपादितमपि बहुत्वं न विवक्षितम्। एवम् "अस्मिन्" (एतस्मिन्) इति विभक्तिविकारसूचितं पुंनपुंसकान्यतरत्वमपि न विवक्षितमित्यर्थः। **तथाप्यस्वारस्य-मवर्जनीयमिति**। अत एव हि दशमे, "बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति" इत्यत्र प्राकृत-ग्रहानुवादेन देवताविधाने तेषां बहुत्वादेकवचनमयुक्तमिति उद्देश्यगतत्वेनाविवक्षाया-मप्यभिधानबाधोऽवर्जनीय इत्युक्तम्। किंच "प्रास्मा अग्निं भरते" इति मन्त्रस्य सारस्वत्यामेवेष्टयां प्रातिपदिकार्थभूतलिङ्गविरोधादप्रवृत्तिरिति नवमे स्थापितत्वाच्चेति भावः। **तथाप्यस्वारस्यमिति चेदिति**। समभिव्याहृतपदाप्रतिपन्नत्वादिति भावः। **अभयहेतुप्रतियोगित्वादिति**। पूर्ववाक्येऽभयहेतुतया यदुपन्यस्तं तद्विरुद्धस्यैव भयहेतुत्वेन प्रदर्शनौचित्यादिति भावः। **पूर्वसिद्धैक्येति**। "विद्लृ लाभे" इति धातोरेव शविकरणपठितादस्य रूपस्य संभवात्। "विद ज्ञाने" इत्यस्यावगत्यर्थस्य लुग्विकरणपठिततया परस्मैपदितया चास्य रूपस्यासंभवात्। न च लाभार्थत्वेऽप्यैक्य-मिदानीं लभत इति वक्तुं शक्यमिति शङ्क्यम्, ऐक्यस्य पूर्वसिद्धत्वादिति भावः। **प्रतियोगित्वाविधत्वेति**। साहित्यप्रतियोगित्वविवक्षायां 'घटेन सह भेदः' इति तृतीया; अवधित्वविवक्षायां 'घटाद्भेदः' इति पञ्चमी; संबन्धविवक्षायां 'घटस्य भेदः' इति षष्ठीति भावः।

(पुराणघट्टः)

अर्थप्रतिपादनार्थमिति । पूर्वेणान्वयः ।

" यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ "

इत्येयं श्लोको दशमेऽध्याये । " मत्स्थानि सर्वभूतानि " इत्यारभ्य सार्धश्लोको नवमेऽध्याये । " अहं कृत्स्नस्य जगतः " इति सार्धश्लोकः सप्तमेऽध्याये ।

" अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ "

इति श्लोको दशमे ।

" द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ "

इति पञ्चदशोऽध्याये । **अकर्मवश्य** इति । इदमकर्मवश्यत्वं परमत्वं चाक्षरशब्दनिर्दिष्टे मुक्तशरीरके भगवति मुक्तद्वारा अन्वेति, "महानुदारः" इत्यादौ महत्त्वस्योदार्यद्वारान्वयदर्शनात् । न च पारम्यस्वाराज्ययोः साक्षाद्भगवत्यन्वयसंभवे सद्वारकान्वयो न युक्त इति वाच्यम्, ब्रह्मत्वादीनां सद्वारकान्वयवत् पारम्यस्वारा-

ज्ययोरपि प्रायपाठात् सद्वारकान्वयस्यैव वक्तव्यता संनिहिताक्षरशब्दनिर्दिष्टमुक्तस्यैव द्वारत्वौचित्यादिति भावः । यद्वा अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मादिशब्दा न परमात्मपर्यन्ताः, अपितु भगवद्वाचितच्छब्द एव लक्षणया तच्छरीरपरः । ततश्च परमः स्वराडक्षरो मुक्तः । स एव तच्छरीरभूत एवेत्यर्थः । **पत्यन्तरराहित्यविवक्षायामिति** । भगवतो विश्वपतित्वे कथिते तस्यापि पत्यन्तरमाशङ्क्य, "आत्मेश्वरम्" इत्यनेन पत्यन्तरं निषिध्यते । अतः पतीश्वरशब्दयोः तुल्यार्थत्वमिति भावः । **समासमाधुत्वं न संशयितव्य (समासासाधुत्वमशङ्कनीय) मिति** । उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेति सामानाधिकरण्यविवक्षायाम् "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति समासे उत्तमपुरुष इति रूपप्रसङ्गात् । "यतश्च निर्धारणम्" "पञ्चमी विभक्ते" इति षष्ठीपञ्चमी-सप्तमीपक्षेषु "पञ्चमी भयेन" इत्यादौ उत्तमशब्दाभावात् पञ्चमीसमासाप्रसङ्गात्, षष्ठीसमासस्य "न निर्धारणे" इति निषेधात्, सप्तमीसमासस्य च लक्षणाभावात् साधुत्वसंशय इति भावः । **आप्ततमत्वाच्चेति** । "सप्तमी" इति योगविभागात् समासो भविष्यतीति भावः । **सामानाधिकरण्यविवक्षायामेवेति** । "सन्महत्परमोत्तम" इति सूत्रेण समासे हि उत्तमशब्दस्य समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्युपसर्जनसंज्ञायाम् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्युत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । "पञ्चमी" इति वा "सप्तमी" इति वा योगविभागेन समासाश्रयणे पञ्चम्यन्तस्य सप्तम्यन्तस्य वा पुरुषपदस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातावश्यंभावादिति भावः ।

"स सर्वभूतप्रकृतिम्" इत्यारभ्य पञ्चश्लोकी षष्ठांशपञ्चमाध्यायसमाप्तौ पठिता । "शुद्धे महाविभूत्याख्ये" इत्यारभ्य सप्तश्लोकी तस्मिन्नेवाध्याये "स सर्वभूतप्रकृतिम्" इत्यतः प्राक् पठिता । "समस्ताः शक्तयः" इत्यारभ्य त्रिश्लोकी षष्ठांशे सप्तमाध्याये केशिध्वजं प्रति खाण्डिक्यवचनम् । "एवंप्रकारम्" इति श्लोकः प्रथमांशसमाप्तौ । "परः पराणाम्" इत्यारभ्य पञ्चश्लोकी पुराणादौ पठ्यते । "प्रकृतिर्या मयाख्याता" इति श्लोकद्वयं षष्ठांशे चतुर्थाध्याये प्रतिसंचरणप्रकरणे । "द्वे रूपे" इत्यारभ्य सार्धश्लोकद्वयं प्रथमांशसमाप्तौ । "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता" इत्यारभ्य श्लोकत्रयं षष्ठांशे सप्तमाध्याये खाण्डिक्यवाक्यम् । "प्रधानं च पुमांश्चैव"

इत्यारभ्य "पुरुषात्मनः" इत्यन्तं द्वितीयांशे सप्तमाध्याये । "तदेतदक्षयं नित्यम्" इत्येतत् प्रथमांशसमाप्तौ ।

सर्वावरणपदे कर्मधारयमभिप्रेत्य व्याचष्टे — तत्सर्वमतीतं येनेति । आवरणशब्दस्य विषयसापेक्षत्वात् षष्ठीसमासतया व्याचष्टे — **यद्वा सर्वविषयज्ञानावरणमिति** । ज्ञानमात्रे संकोचो न युक्त इति व्याचष्टे — **ज्ञानशक्त्यादीति** । **समस्तकल्याणतत्त्वं गुणः स्वभावो यस्येति** । अत्र बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिमनाश्रित्य कल्याणस्वरूपो गुणः कल्याणगुणः, स आत्मा स्वभावो यस्येत्याश्रयणेऽप्ययमर्थः सिध्यत्येवेति वदन्ति । **अभिप्रायविशेषेणेति** । गुणेभ्योऽपि दिव्यविग्रहस्यात्यन्ताभिमतत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । **अभिमत्यहत्त्वमिति** । अनुरूपत्वमित्यर्थः । **अर्हार्थे निष्ठेति** । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणादिति भावः । **अभिमतस्याननुरूपत्वमिति** । अत्राभिमतशब्दः इच्छागृहीतार्थकः, अनुरूपत्वमभिमतशब्दार्थ इति प्रागेवोक्तत्वात् । **केचित्तु** इच्छागृहीतपदस्यानुरूपत्वमर्थः, तथात्व एव ग्रन्थस्वारस्यमिति वर्णयन्ति । तत्तु न सम्यगिव, इच्छागृहीतपदस्यानुरूपत्वार्थकत्वाश्रयणापेक्षया अभिमत्यर्हशब्दस्यानुरूपत्वार्थाश्रयणस्य युक्तत्वात् । **नित्येच्छया इति** । ततश्च नित्यविग्रहस्यापि नित्येच्छागृहीतत्वं सिद्धमिति भावः । ननु 'ज्ञानबलैश्वर्य' इति निर्देष्टव्ये "तेजोबलैश्वर्य" इति निर्देशः कथमित्यत आह — **नात्र क्रमविवक्षेति** । **सर्वगुणसाधारणाविति** । ननु "महाबुद्धिर्महावीर्यः" इत्यादौ प्रत्येकं महत्त्वेन विशेषणादस्तु सर्वत्र महत्त्वम्; तथापि नानेन वाक्येन सर्वगुणसाधारण्यं सिध्यति, महच्छब्दात् प्राङ् निर्दिष्टेषु तेजोबलैश्वर्येषु महत्त्वान्वयोपायासंभवादिति चेत् — न; न्यायसाम्येन सिद्धिरस्तीत्यत्र तात्पर्यात् । **अविद्याऽस्मितेति** । अस्मिता = अस्मित्वम् अहन्त्वम् । अनात्मन्यहन्त्वबुद्धिरिति यावत् ।

श्लोकोपात्तयोः रूपस्वरूपशब्दयोरर्थमाह — **रूपं शरीरं, स्वरूपं स्वासाधारणमिति** । **सर्वं विन्दतीति वा सर्ववेत्तेति** । अत्र 'विदिर् लाभे' इत्यस्य सेट्त्वेऽपि इडभावश्छान्दस इति द्रष्टव्यम् । **नित्यमुक्तविषयानेकरूपज्ञानाद्यावृत्तिरिति** । अनेकनित्यमुक्तविषयकज्ञानाद्यावृत्तिरित्यर्थः । **यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति** । न चेतरज्ज्ञानं कथं ज्ञानाभावः स्यादिति वाच्यम्, सिद्धान्ते भावस्या-

भावरूपत्वे विरोधाभावात् । **ज्ञानविशेषणत्वे वाक्यद्वयमिति** । ब्रह्मविशेषणत्व-पक्षे येन ज्ञानेनास्तदोषत्वादिविशिष्टं वस्तु संज्ञायते संदृश्यते गम्यते वा तदेव ज्ञानम्, अन्यत्त्वज्ञानमित्येकवाक्यत्वमेव । ज्ञानविशेषणत्वपक्षे तु येन ज्ञानेन परमात्मा ज्ञायते संदृश्यते गम्यते वा, तज्ज्ञानमस्तदोषत्वादिविशिष्टम्; तदेव ज्ञानमिति वाक्यद्वयं स्यात्, इतरथा तच्छब्दद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते" इतिवत् स्यादिति वाच्यम् — तत्राप्यगत्या वाक्यभेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । **अशब्दगोचरस्येत्यादिके पूर्वश्लोक** इति ।

"अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥"

इति श्लोक इत्यर्थः । **औपचारिक इत्युक्तमिति** । ननु

"श्रुतिवाक्योदितं ब्रह्म तद्विष्णोः परमं पदम् ।
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥"

इति तत्पूर्वश्लोके परमात्मन एव प्रस्तुततया, 'अशब्दगोचरस्यापि" इत्यत्र श्लोके तच्छब्दः कथं मुक्तात्मानं परामृशेत् इति चेत्; सत्यम्,

"तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥"

इति परमात्मनि भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वासंभवात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः परमात्मनो भगवच्छब्दमुख्यार्थत्वप्रतिपादनविरोधाच्च तच्छब्दस्याप्रस्तुतमुक्तपरामर्शित्वं वक्तव्यमिति भावः । **प्रत्ययविशेषयुक्तस्य भरतेः स्वामिनि रूढत्वमिति** । तृच्प्रत्ययविशेषयुक्तस्येत्यर्थः । **भरतेः स्वामिनि रूढत्वमित्यत्र** भरतेरित्येतदुपलक्षणम्; बिभर्तेर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । **धातुमात्रस्येति** । यद्यपि डप्रत्यययुक्तस्य भ इत्यस्यैव स्वामिवाचित्वम्, न तु प्रत्ययविनिर्मुक्तस्य — तथापि तृच्प्रत्ययरहितस्यापीत्यत्र तात्पर्यम् । अथवा डप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वमेव । अत एव "भकारोऽर्थद्वयान्वितः" "गकारार्थः" इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । **प्रवृत्तिनिमित्ते निष्कृष्योच्येते** इति । अयमर्थः — अत्र भशब्दस्य संभर्तृत्वभर्तृत्वे द्वे अपि प्रवृत्तिनिमित्ततापर्याप्त्यधि-

करणे, अतः **अर्थद्वयान्वित** इत्युक्तम्। गकारे तु नेतृत्वादीनां न प्रत्येकं पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, अपितु मिलितानामेव। यथा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाजनकत्वानां मिलितानां विध्यर्थत्वम्। अत एव "**गकारार्थः**" इत्येकवचनोक्तिरिति। केचित्तु संभर्तृत्वभर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ते आश्रयान्निष्कृष्य इतिकरणेनोच्येते। ते च द्वे इति कृत्वा **अर्थद्वयान्वितः** इत्युक्तम्। गकारस्थले इतिकरणाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रयान्निष्कर्षाभावात् प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्यैव ग्रहणे तस्यैकत्वात् '**गकारार्थः**' इत्युक्तिरिति भाव इत्याहुः। **धातुलीनत्वादिति**। यदि सोपसर्गाणामेव क्रियावाचित्वम्, तर्हि सोपसर्गाणां भ्वादिषु पाठाभावात् धातुसंज्ञाभावप्रसङ्गात् क्वचिदुपसर्गमन्तरेणापि तदर्थावगमाच्च धातुरेवानेकार्थाभिधायी; प्रादयस्तु प्रकरणादिवद्विशेषस्मृतिहेतवो द्योतकाः। द्योतकापेक्षा च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् क्वचिदेव। यथा—हरिशब्दो भेकादावेव प्रकरणादिसापेक्ष इति भावः। **उद्गमयिता गमयिता संगमयितेति**। इदं च सृष्टिस्थितिलयक्रमेणोपात्तम्, न तु "नेता" इत्यादिश्लोकक्रमेणेति द्रष्टव्यम्। **नेतेत्यनेन गमयितृशब्दार्थ उक्त** इति। रक्षकत्वमुक्तमित्यर्थः। "अधिभूर्नायको नेता" इत्यादौ रक्षकत्वस्यैव प्रतीतेरिति भावः। **गमयिता** इत्यस्य समित्युपसर्गमन्तरेणैव संहारार्थप्रकाशकत्वप्रकारं दर्शयति—**यद्वा कारणभूतमिति**। केचित्तु—स्रष्टेत्यस्य स्रष्टृत्वमर्थः। गमयितेत्यस्य गमयितृत्वरूपं रक्षकत्वमर्थः। न तयोर्विवादः। नेतेत्यस्य तु द्विकर्मकत्वात् कारणभूतं स्वात्मानं कार्यवर्गं नेतेति संहर्तृत्वमुच्यते। यद्वा एतस्यापि नेतृशब्दार्थप्रदर्शकत्वमेवेति वदन्ति। **उत्पत्तिं प्रलयं चैवेत्यादिश्लोकस्येति**।

"उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥"

इति श्लोकस्येत्यर्थः।

कथं चिन्तयितुं शक्यत्वमित्यत्राहेति। नन्वस्याः शङ्कायाः "समस्तशक्तिरूपाणि" इति श्लोकेन कथं परिहार इति चेत्, अत्र केचित्—देवादिसजातीयरामकृष्णादिविग्रहसजातीयतया सर्वशक्त्याश्रयपरविग्रहस्य चिन्त्यत्वं

संभवतीति श्लोकाभिप्राय इति । केचित्तु—रामकृष्णाद्यवतारस्यैव योगयुक्चिन्त्यत्वम्, योगयुक्तस्य परिविग्रहश्चिन्त्योऽस्त्विति मन्यन्ते । केचित्तु—परविग्रहस्य समस्तशक्तित्वसर्वविग्रहकारणत्वप्रतिपादनप्रवृत्तत्वेनैतच्छङ्कानिवर्तकत्वाभावादियमवतारिका चिन्तनीयेति मन्यन्ते । लीलायाः पश्चाद्भावित्वेन प्रयोजनत्वे (नत्वात्) कथं हेतुत्वमित्याशङ्क्याह—**तदभिसन्धिर्हेतुरिति ।** लीलाशब्दस्तदभिसन्धिलक्षक इति भावः । **किं प्रयोजनमित्यत्राहेति ।** लीलामात्रस्य प्रयोजनत्वे असमञ्जन्यायप्रसङ्गात् लीलामात्रं न प्रयोजनं भवितुमर्हतीति भावः । **परमात्मन्यतिदिशन्तं श्लोकमिति ।** 'ननु देवदत्तो गुणशून्यः, तद्वदेव यज्ञदत्तोऽपि' इत्युक्ते यज्ञदत्ते मानान्तरावगतस्यान्नदातृत्वादिगुणविशेषस्यापि देवदत्ते सिद्धयदर्शनात परमात्मनि मानान्तरसिद्धस्य धर्मान्तरस्य मुक्तात्मन्यापादने किं प्रमाणम्? तथा हि सति वैकृतवैशेषिकधर्माणामपि प्रकृतौ प्राप्तिप्रसङ्गात् । किंच "तद्भावभावमापन्नः" इत्यदीनां मुक्तात्मनि कण्ठरवेण परमात्मसाधर्म्यप्रतिपादकानां प्राकरणिकानामेव वचनानामुपन्यासमंभवे परमात्मसाम्याक्षेपकस्य परमात्मनि मुक्तधर्मातिदेशकवचनस्योपन्यासः शिरोवेष्टनेन नासिकाग्रहणन्यायमनुसरतीति चेत्—न; असति बाधकेऽस्यापि न्याय्यत्वात् । 'देवदत्त इव यज्ञदत्तः पुत्रवान्' इत्युक्त्वा, "यज्ञदत्तस्य चत्वारः पुत्राः" इत्युक्ते देवदत्तस्यापि तावन्तः पुत्रा इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः । केचित्तु—भाष्ये "एवंप्रकारम्" इति श्लोकोपन्यासः समस्तहेयराहित्यप्रमाणविवक्षयैव कृतः । तथोदाहृतवचनार्थानुक्रमणभाष्ये, "परं ब्रह्म स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषगन्धम्" इत्यादि वक्ष्यति । न तु "प्रत्यस्तमितभेदम्" इत्यस्यार्थकथनार्थम् । "यो मामजमनादिं च" इत्यारभ्य, "परमार्थिकमेवेति ज्ञायते" इत्यन्तस्य भाष्यसंदर्भस्य सामान्यतः स्मृतिपुराणप्रतिपाद्यार्थविशेषनिर्णयमात्रार्थप्रवृत्तत्वेन "प्रत्यस्तमितभेदम्" इति श्लोकविशेषार्थनिर्णयमात्रप्रवृत्तत्वाभावात, विशिष्य तेषां वचनानामन्यथाकरणस्य पूर्वोत्तरपर्यालोचनयोत्तरत्र करिष्यमाणत्वादिति वदन्ति । **सविशेषपरत्वं दर्शितं भवतीति ।** नित्यत्वव्यापकत्वादीनां प्रतिपादनादस्य श्लोकस्य सविशेषपरत्वमिति भावः । **उपसंहारस्य बुद्धिस्थत्वादिति ।** 'समस्ताः शक्तयश्चैताः' इत्यादीनां योगोपसंहारगतत्वेनोपसंहारसाम्येन तस्यैव बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । **निर्व्यापारमनाख्येयमित्यादिनेति ।**

"निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् ।
आत्मसंबोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥

प्रशान्तमनसं शुद्धं दुर्विभाव्यमवस्थितम् ।
विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तज्ज्ञानं परमं पदम् ॥

तत्र ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् ।
संसारकर्षणादेते यान्ति निर्बीजतां द्विज ॥

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।
समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥"

इति श्लोकक्रमः । **एवं भगवति मुक्तगुणातिदेशः कृत** इति । ननु "निर्व्यापारम्" इत्यादिकमपि परमात्मस्वरूपपरमेवास्तु । "एवंप्रकारम्" इत्यपि नातिदेशकम् । अपितूक्तोपसंहाररूपमेवास्तु । न च पूर्वत्र "विष्णोः परमं पदम्" इति व्यतिरेकप्रतीतेः "एवंप्रकारम्" इति श्लोके, "विष्ण्वाख्यं परमं पदम्" इति प्रतिपादनात् भेदोऽवश्यं वक्तव्य इति वाच्यम्—"विष्णोः परमं पदम्" इत्यत्र पदशब्दस्य स्वरूपपरत्वेन घटस्य स्वरूपमितिवदुपपत्तेः । अन्यथा—

"श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥",

"तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।"

इत्यादावगतेः । न च पूर्वश्लोकस्यापि ब्रह्मविषयत्वे, "एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम्" इति व्यापकत्वादिकीर्तनवैयर्थ्यम्, व्यापकत्वादीनां "व्याप्तिमात्रमनूपमम्" इत्यादिनोक्तेरिति वाच्यम्—तस्योभाभ्यां समाधेयत्वात् । अत एव "प्रत्यस्तमितभेदम्" इत्यस्यापि न मुक्तपरत्वम् । तत्र हि प्रकरणे वेदान्तवेद्यस्यादित्यवर्णस्य मूर्तस्य शुभाश्रयत्वमुच्यते । तत्र च मूर्तस्यैव शुभाश्रयत्वं वदता दिव्यात्मस्वरूपस्यालम्बनत्वं हि प्रथमतः प्रतिक्षेप्तव्यम्, न तु जीवस्वरूपस्य । परमात्मनो ध्येयत्वे सिद्धे परमात्मनः परिशुद्धस्वरूपे ध्येयत्वचिन्ताऽवतरति । ततश्च तन्निराकरणमन्तरेण शुद्धजीवस्वरूपध्येयत्वनिराकरणेऽपेक्षितपरित्यागोऽनपेक्षितस्वीकारश्च स्यादिति चेत्—

न। अस्याक्षेपस्य [1] अद्वैतपर्यवसितत्वेन पार्थक्येन निरसनीयत्वासंभवात्। अद्वैत विषये च पूर्वाचार्यैरेव पराकृतत्वेन इदानीं निरसनीयांशाभावादुपरम्यते। पाठक्रमाधीनोपक्रमत्वं हि मुख्यं, न त्वर्थक्रमाधीनमित्यपरितोषादाह—यद्वा प्रथमांशोपक्रम इति। महावाक्यस्वारस्यविरोध इति। "प्राणस्तथानुगमात्" इत्यत्र महावाक्यविरुद्धप्रक्रमस्य दुर्बलत्वप्रतिपादनादिति भावः। तच्छेषभूतस्तदनुगुणार्थो वर्णनीय इतीति। मुख्याया अपि दीक्षणीयायाः प्रधानसोमयागविरोधात् न पर्वकालाग्रह इति "अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्" इत्यत्र निर्णीतत्वादिति भावः। उपक्रमोपक्रमभूतेति। विधिशेषभूतस्याप्यर्थवादस्य प्रक्रमस्थत्वेन प्राबल्यमित्युपक्रमाधिकरणे निर्णीतत्वादिति भावः। प्रश्नोत्तरवरलाभेति।

"सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत्।
बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति॥",

"देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान्।
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः॥"

इत्यादिना जगत्सृष्टेतत्क्रमतत्प्रकारादिप्रश्नतदुत्तरग्रन्थनिर्माणानुगुणवरदानाद्यसंगतिप्रसङ्गात्। निर्विशेषविषयत्वे किमधिष्ठानमिति प्रश्न (प्रश्नस्य) निर्विशेषमधिष्ठानमित्येवोत्तरं स्यादिति भावः। तृतीयातत्पुरुषाश्रयणे आत्मशब्दस्य भावप्रधानत्वाश्रयणं क्लिष्टम्। संस्थितशब्दस्य विशिष्टत्वार्थाश्रयणं च क्लिष्टम्। सर्ववस्तुरूपविशेषणप्रतिपत्तिगौरवं चेत्यस्वरसादाह—यद्वा आत्मत्वेन संस्थिततयेति। अत्रात्मसंस्थित इत्यस्य 'आत्मनि संस्थितः' इति सप्तमीतत्पुरुषः। तदर्थोपपादकः "आत्मत्वेन संस्थिततया सर्वशरीरकत्वात्" इत्यंश इति द्रष्टव्यम्। सर्वपर्यवसानभूमिः स्वनिष्ठ इति छेदः। इति वस्त्वपरिच्छेद उक्त इति ग्रन्थ उक्तपक्षद्वयशेषः। द्विविधो हि वस्त्वपरिच्छेदः, सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वं, गुणैः समाभ्यधिकराहित्यं चेत्यभिप्रेत्याह—सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वमित्यादिना समत्वाभ्यधिकत्वासंभवादित्यन्तेन। देशकालापरिच्छेदयोः, "परः पराणां, परमात्मा" इत्येताभ्यां सिद्धत्वात् नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैरित्युक्तम्। पञ्चकल्पनान्वित-

1. द्वैत—पा०

त्वमिति । संज्ञाजातिगुणक्रियावयवलक्षणपञ्चकल्पनान्वितत्वमित्यर्थः । **शब्दवाच्यास्त एव विशेषणमिति** । रूपवर्णादेर्निर्देशो रूपवर्णादिनिर्देशः । षष्ठीतत्पुरुषः । ततो निर्देशविषयो विशेषणं निर्देशविशेषणमिति मध्यमपदलोपिसमास इति भावः । अस्मिन् पक्षे निर्देशविशेषणपदं व्यर्थम्, तेन विनैव तदर्थप्रतीतेरित्यस्वरसात् द्वन्द्वमभिप्रेत्याह – **यद्वा रूपवर्णादितद्वाचिशब्दरूपैरिति** । अनित्येषु रूपादिषु रूपादिमत्त्वाभावात् नानित्यत्वव्यापकं रूपादिमत्त्वमित्यस्वरसादाह- **यद्वा अनित्यत्वव्याप्येति । जायते अस्तीत्यवस्थाद्वयमिति** । अत्र केचित्—इतराणि हि वस्तूनि, ‘ अस्ति जायते ’ इत्यादिभिः षड्भिः शब्दैर्व्यवह्रियन्ते । ब्रह्म तु ‘ अस्ति ’ इति शब्देनैव सर्वदा व्यवह्रियते । न तु तद्व्यतिरिक्तैः पञ्चभिरित्युक्तेरुचितत्वादवस्थाद्वयापरिग्रहेऽपि न दोष इति वदन्ति । **औणादिकप्रत्ययस्येति** । “ उणादयो बहुलम् ” इति बहुलग्रहणादिति भावः । **निरचिनोदनन्तमिति** । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यत्रानन्तमिति श्रुतिरित्यर्थः ।

परमात्मशब्दस्य क्वचिज्जीवेऽपि प्रयोगदर्शनादिति । “ अभेदव्यापिनो वायोस्तथासौ परमात्मनः ” इत्यादौ परमात्मशब्दस्य क्वचिज्जीवेऽपि प्रयोगदर्शनात् । “ प्रकृतिर्या मयाख्याता ” इति श्लोकानुपन्यासेनैव “ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ” इति श्लोकोक्तौ जीवस्यापि परिग्रहप्रसङ्गात् लयाधारस्य साक्षात्परमात्मन एव परमेश्वरत्वविष्णुनामत्वादिकं प्रतिपादनीयमित्यभिप्रेत्य लयाधारत्वं “ प्रकृतिर्या मयाख्याता ” इति पूर्वश्लोके वर्णितम् । ततश्च प्रकृतिपुरुषौ यस्मिन् परमात्मनि लीयेते, स परमात्मा सर्वाधारः परमेश्वरो विष्णुनामा वेदान्तप्रतिपाद्य इति श्लोकद्वयैकवाक्यतयेति भावः । एतेन “ लीयेते ” इत्यनेन कथं जीवव्यावृत्तिरिति शङ्का निरस्ता । **काठिन्यवान् यो विभर्तीतिवदिति** । “ काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः ” इत्यत्र परमात्मस्वरूपे भूमिद्वारा काठिन्यवदित्यर्थः । **अर्हार्थे क्त इति** । बहुलग्रहणादिति भावः । एतदस्वरसादेवाह—**यद्वा बद्धस्य स्वरूपेणेति** । बद्धजातीयस्येत्यर्थः । **असंकीर्णस्वभावत्वमुक्तमिति** । परस्परासंकीर्णस्वभावाग्निज्योत्स्नादृष्टान्तबलेन दार्ष्टान्तिकेऽपि तथा सिध्यतीति भावः । **चिदचिदात्मकं जगदुच्यत इति** । ‘ गच्छति = नश्यति ’ इति व्युत्पत्त्या जग-

च्छब्दस्य विनाशिमात्रपरत्वेन मुक्तपरत्वासंभवेऽपि तुल्यन्यायतया मुक्तस्यापि ग्रहणं सिध्यतीति भावः। **ब्रह्मशब्दानामेकप्रकरणस्थानामिति**। 'द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य", "परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्"इत्यादीनां ब्रह्मपरत्वात् "अक्षरं तत्परं ब्रह्म" इति परशब्दसमानाधिकृतब्रह्मशब्दस्य जीवेऽत्यन्तास्वारस्याच्चेति भावः। ननु क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणावस्थब्रह्मपरामर्शे कार्यकारणभावानापन्नपरस्परभिन्नाग्निज्योत्स्नादृष्टान्तासंप्रतिपत्तिरित्याशङ्कयाह—**जगतो ज्योत्स्नास्थानीयत्वं चेति**। स चेति। व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्यभङ्ग इत्यर्थः। ननु रूपशब्दः स्वरूपपरोऽस्तु; ब्रह्मणो द्वे रूपे मूर्तामूर्ते इत्येवं किं न स्यात्? ततश्च न भावप्रधानत्वं विवक्षणीयम्, नापि षष्ठ्यस्वारस्यमित्याशङ्कयाह—**भावप्रधानत्वाविवक्षायामिति**। स्वरूपरूपगुणविभूत्यादिषु स्वरूपरूपशब्दयोर्भेदेनोपात्तयोः स्वरूपशब्दास्वारस्यप्रसङ्गेन रूपशब्देन स्वरूपपरिग्रहासंभवात् भावप्रधानत्वमवश्यं विवक्षणीयम्। अतो मूर्तामूर्तशब्दास्वारस्यमिति भावः। **यद्युच्येत ब्रह्मणो द्वे रूपे** इति। ब्रह्मणो द्वे रूपे इति प्रतिज्ञाय ब्रह्म मूर्तं चामूर्तं चेति कथिते मूर्तत्वामूर्तत्वे एव रूपे फलिष्यत इति भावः। **धर्मिपर्यन्तक्षराक्षरेति**। क्षराक्षरस्वरूपे ते मूर्तामूर्ते इति सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यर्थः। **अवस्थावद्वाचिजगच्छब्देति**। "अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत्" इत्यत्रावस्थावद्वाचिब्रह्मजगच्छब्दयोः क्षराक्षरशब्दसामानाधिकरण्यायोगाच्चेत्यर्थः। **शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वायोगाच्चेति** कार्यावस्थब्रह्मवाचित्वायोगाच्चेत्यर्थः। शक्तिशब्दस्य कार्यवाचित्वाभावेऽप्युपचारेण कार्यपरत्वमस्त्वित्यत आह—**उपचारतोऽपीति**। अपृथक्सिद्धकार्योपयोगिद्रव्यविशेषः शक्तिशब्दस्य मुख्यार्थः। औपचारिकप्रयोगे तु कार्योपयोगिविशेषणत्वमात्रं निमित्तमित्यर्थः। केचित्तु—अत्र विशेषणपदमपृथक्सिद्धविशेषणपरम्। वाशब्दश्चाध्याहर्तव्यः। ततश्च कार्योपयोगि वा अपृथक्सिद्धविशेषणं वा शक्तिशब्देन व्यपदेशमर्हतीति व्याचक्षते। **मुख्यत्वमसन्मत** इति। मुख्यकल्पत्वमित्यर्थः। अत एवोक्तं वेदान्ताचार्यैर्न्यायसिद्धाञ्जने शक्तिनिरूपणे—"क्षेत्रज्ञाविद्यानां जगतश्च परब्रह्मशक्तित्वव्यपदेशोऽपि गौण्या लक्षणया वा" इति। **भावनात्रितयान्वयकथनादिति**।

"ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका।
सनन्दनादयो ब्रह्मन् ब्रह्मभावनया युताः॥

कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः ।
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ॥"

इत्युक्तप्रकारेण कर्मभावनाब्रह्मभावनोभयभावनारूपभावनात्रित्रयम् । भावना वासना संस्कार इति [यावदिति] द्रष्टव्यम् । **ब्रह्मशब्दार्थवैरूप्यमिति** । "तपसा चीयते ब्रह्म" इति मुण्डके, "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इत्यत्र ब्रह्मशब्दः प्रधाने प्रयुक्तः । तत्रैव प्रकरणे "तपसा चीयते ब्रह्म" इत्यत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मनि प्रयुक्तः । इदं च, "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः", "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इत्यादौ स्पष्टम् । सर्वशरीरस्थत्वस्यैकस्मिन् जीवेऽसंभवात् जीवमात्रपरत्वे जीवानां बहुत्वात् बहुवचनं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह— **जातावेकवचनमिति** । यथा 'मनुष्यः सर्वदेशगः' इत्यादाविति द्रष्टव्यम् । **तत्तारतम्यं चेति** ।

" अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेषु तेभ्योऽन्याप्यधिका च पतत्रिषु ॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यस्तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चापि शक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
तेभ्योऽपि नागगन्धर्वयक्षाद्या देवता नृप ।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भश्च ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।"

इत्यादिनेत्यर्थः । **तद्व्यावृत्त्यर्थमिति** । जातित्वनिबन्धनरूपत्वव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु "विष्णुशक्त्या" इत्यत्र विष्णुरूपशक्त्येत्यर्थः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**अन्यथा शक्तिः सापीति** । अत्रशब्दार्थमाह — **कारणादीति** । **जलस्य कणिका** इति । जलस्य कारणत्वं कणिकानां कार्यत्वमिति भावः । प्रथमव्याख्यानुसारेण दृष्टान्तं व्याख्याय द्वितीयव्याख्यानुसारेण व्याचष्टे — **संयोजकत्ववियोजकत्वयोर्वेति** । अस्मिन् पक्षे सक्तमसक्तं च विभर्ति=संयोज्य च वियोज्य च बिभर्तीत्यर्थः । **प्रधान-पुरुषयोरात्मन** इति । "प्रधानपुरुषात्मन" इति षष्ठ्यन्तमेतत् विष्णोरित्यस्य

विशेषणं द्रष्टव्यम् । अध्याहारदोषादाह—**यद्वा प्रधानशब्दानन्तर** इति । "**तदेव सर्वमेवैत**"**दित्यत्र तच्छब्दसामानाधिकरण्यमि**ति । यद्यपि व्याख्येयभाष्यक्रमानुरोधेन शरीररूपतन्वंशेत्यादिभाष्यं व्याख्यायैव **तच्छब्दसामानाधिकरण्** नेत्येतद्भाष्यं व्याख्यातुमुचितम्, तथाप्युदाहृतपुराणवचनक्रमानुसारेण तच्छब्दसामानाधिकरण्यं व्याख्यातम् । भाष्यकारेण तु शरीरतन्वादिशब्दानां शरीरत्वसाधकस्फुटप्रमाणत्वादुदाहृतपुराणवचनक्रममतिलङ्घ्य व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ।

(परोदाहृतपुराणवचनार्थः)

देवादिशरीरं चोपाधित्वेन प्रतीयत इति । जपाकुसुमादिवदात्मनिष्ठभेदादिधर्मासञ्जकत्वेनोपाधित्वम् । **ननु मुक्तानामुपास्यत्वाभावादि**ति । मुक्तात्मान्तरस्य स्वप्राप्यत्वाभावेन तस्य शुभाश्रयत्वस्य वा योगयुक्चित्तालम्बनत्वस्य वाऽप्रतिषेध्यत्वात् उपासकस्वरूपस्य च कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वस्याप्राप्यत्वेन शुभाश्रयत्वप्रसक्तेरेवाभावेन तत्प्रतिषेधेऽप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातादयं श्लोकः परमात्मस्वरूपस्यैव योगयुञ्जनआलम्बनत्वप्रतिषेधकः किं न स्यादित्याशङ्क्य मुक्तावाविर्भविष्यतः स्वरूपस्य प्राप्यत्वेनोपास्यत्वप्रसक्तिसद्भावात्तस्योपासननिवृत्तयेऽयमुपदेश इत्याहेत्यर्थः । **अनुसन्धानायोपदेश** इति निर्देशो 'मशकेभ्यो धूमः' इतिवत् द्रष्टव्यः । **तथाननुसन्धानाये**ति वा पाठः । केचित्तु—**तथानुसन्धानाय** । अनुपास्यत्वेनानुसन्धानायेत्यर्थ इति वदन्ति । **अस्मिन् प्रकरणे** इति व्याख्येयं पदम् । **कथं विष्णोर्विग्रहैकदेश** इति । विष्णोः शरीरतया विष्णुधार्यस्य तद्धारकत्वायोगादित्यर्थः । शक्तित्रितयसमावेशे एकैकस्या एव शक्तेः कृत्स्नविग्रहाश्रयत्वासंभवमभिप्रेत्य विग्रहैकदेशाश्रयत्वोक्तिः । यद्वा विग्रहरूपोऽयमेकदेशः परिच्छिन्नः तदाश्रित इत्यर्थः । ननु विष्णोः शक्तित्रयाश्रयभूतविग्रहासंभवेऽपि ब्रह्मणस्तादृशो विग्रहः संभवेदिति शङ्कामपाकरोति—**तदाश्रयभूतो विग्रह इति । परसंज्ञरूपगोचर** इति । "तच्च विष्णोः परं रूपम्" इत्यादौ व्यतिरेकिनिर्देशेन पररूपस्य विष्णुभिन्नत्वावगमात् परशक्तिशब्देन पररूपस्यैव निर्देशात् "विष्णुशक्तिः" इत्यत्र षष्ठीसमास एव युक्त इति भावः । **विभज्यनिर्देशः कृत** इति । विभज्यस्य निर्देशो विभज्यनिर्देशः, विभक्तव्यनिर्देश इत्यर्थः । द्वितीयान्तो विभागशब्दः कर्मणि घञन्त इत्यर्थः । अयं भावः—यद्यपि

पूर्ववाक्ये "मूर्तामूर्तविभागेन" इत्यत्र विभागशब्दो न कर्मार्थकः, तथापि पूर्ववाक्ये विभागशब्देन विभजनस्य प्रस्तुतत्वात् तत्कर्मण इह द्वितीयान्तविभागशब्देन परामर्शे नानुपपत्तिरिति । केचित्तु ननु विभज्यनिर्देशः मूर्तामूर्तशब्देनैव क्रियताम् । किं विभागशब्देनेत्याशङ्कयाह-**मूर्तामूर्तविभागेनेत्युक्तत्वादितीति** वदन्ति । **अपि तु शक्यत्वाभिप्राय** इति । "कृत्याश्च", "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे कृत्य-प्रत्ययविधानात्, "न तद्योगयुजा शक्यम्" इति च प्रतिपादनादिति भावः । **बहुव्यक्तिक्रोडीकारार्थमिति** । सकलव्यक्तिक्रोडीकारार्थमित्यर्थः । "परशक्ति-रूपम्" इत्यत्र रूपप्रतिसंबन्धितया परमात्मप्रतीतौ विलम्बादाह–**पराशक्त्यात्मकं चेति । मूर्ते भगवतो रूपे** इति ।

"मूर्ते भगवतो रूपे सर्वापाश्रयनिस्पृहा ।
एषा वै धारणा प्रोक्ता यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥"

इति वचनार्थ इत्यर्थः । **अन्यत्रास्यानर्हत्वकथनमिति** । श्लोकान्तरेऽस्यानर्हत्व-कथनमित्यर्थः । प्रकरणसिद्धिमेवोपपादयति – **अन्ये तु पुरुषव्याघ्रेत्यादिना** । बद्धानामेव शुद्धिविरहः प्रतिपाद्यते, न मुक्तानामित्याशङ्क्य सिंहावलोकितन्यायेनाह– **अन्ये त्विति ग्रन्थेनेति** । **स्तम्बसमभिव्याहारादिति** । ननु पर्यन्तपदवैयर्थ्य-प्रसङ्गात् 'स्तम्बपर्यन्ताः' इति वा 'स्तम्बपर्यन्तम्' इति वा रूपप्रसङ्गेन 'स्तम्ब-पर्यन्ताः' इति रूपासिद्धेश्च आङित्यस्य वाक्यस्मरणान्यतरार्थकत्वस्यैव युक्ततया "आङभिविधौ" इत्यस्यायुक्तत्वात् तत्सिद्धवत्कारेण स्तम्बसमभिव्याहारादित्युक्ति-रयुक्तेति चेत्, उच्यते–आङित्यस्याभिविध्यर्थकत्वसंभवे गत्यभावकल्प्यस्य वाक्य-स्मरणार्थकत्वस्यायुक्तत्वात् आङित्यस्य ब्रह्मशब्देन समासः । स्तम्बपर्यन्ता इति पृथक्पदम् । ततश्च समभिव्याहृतस्तम्बपर्यन्तपदे स्तम्बस्याभिविधित्वदर्शनात् आब्रह्म-शब्देऽप्याङभिविधाविति भावः ।

भाष्ये—**जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेरिति** । "ज्योतींषि विष्णुः" इत्यादिना सर्वस्य जगतः सामानाधिकरण्येनैक्योपदेशादित्यर्थः । **न शुक्तिकाशकलेन सामानाधिकरण्यं दृष्टमिति** । 'सर्वं जगत् ब्रह्म' इतिवत् 'सर्वं रजतं शुक्तिः' इत्युपदेशादर्शनादित्यर्थः । **तथा सति निषेधवचनस्या-**

पीति । यदि विधिवाक्यमपारमार्थिकं भेदं परमार्थिकत्वेन बोधयेत्, तर्हि निषेध-वाक्यमपि वस्तुतः पारमार्थिकमेव भेदमपारमार्थिकत्वेन किमिति न प्रतिपादये-दित्यर्थः । **न केवलमाकारद्वय** इति । त्वया हि सामानाधिकरण्यं बाधसापेक्ष-मित्युच्यते, मया तु सामानाधिकरण्यस्य बाधसापेक्षत्वप्रतिषेधमात्रं न क्रियते, प्रत्युत बाधविरोधित्वमपीत्युच्यते । अन्यतरविरोधे सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ।

भाष्ये — **जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यवसिते** सति इतिहासपुरा-णाभ्यामुपबृंहणं कार्यमित्ययमर्थः 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इति वाक्येन ज्ञायत इति योजना । श्रुत्वोपबृंहणं कर्तव्यमिति "इतिहासपुराणाभ्याम्" इति श्लोकात् प्रतीयत इत्यर्थः । न चोपबृंहणस्य श्रवणानन्तर्यं नास्माद्वचनात् प्रती-यते, श्रुत्वोपबृंहयेदित्याद्यश्रवणात् "उपबृंहयेत्" इत्येतावत एव श्रवणादिति वाच्यम्, उपबृंहणस्य श्रुतार्थविशदीकरणरूपत्वेनोपबृंहणे श्रवणानन्तर्यलाभात् । ततश्च, 'अवसिते सत्यस्माद्वाक्यादुपबृंहणं कार्यमिति ज्ञायत इति कथमुच्यते ? श्रवणात् प्रागप्यस्माद्वाक्यादर्थावगतिसंभवा'दिति शङ्का पराकृता । केचित्तु पूर्वस्माद्वाक्यादर्थाव-गतिसंभवेऽप्यश्रुतवेदान्तस्य प्रवृत्त्यौपयिकोपबृंहणकर्तव्यताज्ञानस्यानुत्पत्तेः श्रवणा-नन्तरमेव प्रवृत्त्यौपयिकोपबृंहणकार्यताप्रतीतिरुत्पद्यत इत्यर्थ इति मन्यन्ते । **भार-तादिप्रबन्धविशेषश्रवणायेति** । ननु न्यायसिद्धानुवादित्वे कथमस्य वाक्यस्य भारतादिप्रबन्धविशेषश्रवणप्रवर्तकत्वमिति चेत् — न; अनुवादकस्याप्यस्य वाक्यस्य 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व' इति वाक्यवत् स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी-करणद्वारेण प्रवृत्त्युपयोगाददोषात । **नन्वेवं तर्हीति** । "मामयं प्रतरिष्यति" इति दृष्टार्थत्वप्रतिपादनमनुपपन्नमिति शङ्कार्थः । ततश्च दृष्टादृष्टरूपोभयविधप्रतिक्षेप-कत्वं विरुद्धमिति न मन्तव्यम् । "**किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः**" इत्यादेरय-मर्थः — हे मघवन् कीकटदेशेषु ते गावः किं कुर्वन्ति, न कंचिदप्युपकारं कुर्वन्ती-त्यर्थः । तदेवोपपादयति — आशिरं=प्रवर्ग्यार्थं पयः न दुहन्ति, घर्म्यं प्रवर्ग्यार्थं घृतं न तापयन्ति, घर्मोपयुक्तं क्षीरं न प्रयच्छन्ति तद्देशस्थानां नास्तिकत्वात् । प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेः राज्ञः वेदः धनं नैचाशाखं नीचाशाखिनगरस्थम् आभर रन्धय वर्धय— इति । अयमर्थः द्राक् प्रतीयते । अत्र प्रमगन्दनामकराजवृत्तान्तप्रतिपादने नित्यायाः

श्रुतेरनित्यार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् प्रमगन्दशब्देन प्रकृष्टं धनं मामागमिष्य-तीति प्रमगन्द इति व्युत्पत्त्या वार्धुषिकः प्रतिपाद्यते । नैचाशाखशब्देन षण्डसंबन्धि-धनं प्रतिपाद्यते । एवं च सति वार्धुषिकादीनां प्रवाहतो नित्यत्वात् नानित्यार्थ-संयोगविरोधः । तथैव "अहल्यायै जार" इत्यत्रापि अह्नि लीयते इत्यहल्या रात्रिः, तस्या जारो जरणहेतुः सूर्यः इत्यादिरेवार्थः । अतो नानित्यार्थसंयोग-विरोधः । एवं च सति शब्दसाम्यात् प्रमगन्दाहल्यादिवृत्तान्तः स्फुरतीति चेत्— सोऽविवक्षित एवेति मीमांसकानां स्थितिः । तद्वदेव वेदान्तभागेष्वपि नारायण-परब्रह्मादिशब्दप्रतिपन्नार्थेषु देवताविशेषादिष्वविवक्षितार्थत्वशङ्काव्युदासार्थमुपबृंहणं कार्यमिति प्रघट्टार्थः ।

"[1]पढइ परासरसद्दं सोवि जुआ सरसकव्वदुल्ललिओ ।
अह्मो कालस्स गई अह्मेवि णिअं पइं गमिआ ॥"

छाया= पठति पराशरशब्दं सोऽपि युवा सरसकाव्यदुर्ललितः ।
अहो कालस्य गतिः वयमपि निजं पतिं गमिताः ॥

इति पठ्यते । इदं चासत्काव्यालापप्रवणस्योपपतेः कालविशेषे विष्णुपुराणपाठबद्धा-दरतामात्मनश्च स्वैरविहारनिवृत्तिं च स्मृत्वा विस्मितायाः कस्याश्चिद्वचनम् । अतोऽ-न्यार्थप्रवृत्तत्वमस्येति द्रष्टव्यम् । ननु पराशरपुराणेऽपि पराशरशब्दशब्दो भवत्येव । तत्र चामूलाग्रं शिवपारम्यमेव प्रदर्श्य (दृश्य)त इति चेत् – न; तस्मिन् विष्णुपुराण इव पराशरशब्दशब्दप्रसिद्ध्यभावेन श्लोकस्थपराशरशब्दशब्देन विष्णुपुराणस्यैव विवक्षि-तत्वादिति भावः ।

(विष्णुपुराणप्राशस्त्यम्)

अग्नेः शिवस्येति ।

"संकीर्णाः सात्त्विकाश्चैव राजसास्तामसास्तथा ।
कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते ॥"

---

१. अयं श्लोको गाथासप्तशतीस्थः । यद्यप्ययं काव्यमालामुद्रितपुस्तके न दृश्यते, तथापि लिप्सिग्नगरमुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

इति कल्पानामेव सात्त्विकादिविभागकथनात् "सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु" इति च दर्शनात् 'तामसेषु, राजसेषु" इत्येतत्सर्वं कल्पविशेषणम्। ततश्च तामसेषु कल्पेषु प्रकीर्तितं ब्रह्मणा अग्निशिवमाहात्म्यं, राजसेषु कल्पेषु ब्रह्मणो माहात्म्यं प्रोक्तं विदुरित्यर्थः। यस्मिन् कल्पे तु इत्यस्यायमर्थः—उत्तरार्धे तस्य तस्येति श्रवणात् यस्य यस्याग्न्यादेः पुराणं माहात्म्यप्रतिपादकं यत् प्रोक्तं, तस्य तस्य माहात्म्यं माहात्म्यस्य प्रतिपादकं तदिति, तदिति पदमध्याहर्तव्यम्, पूर्वत्र यत्प्रोक्तमिति श्रवणात्। तस्य तस्य माहात्म्यप्रतिपादकं तत्पुराणम्, तत् तत्स्वरूपेण तस्य कल्पस्य स्वरूपमेव स्वरूपं यस्य; सात्त्विकत्वादिकं हि कल्पस्य स्वरूपम्; सत्त्वादिगुणप्रचुरेण ब्रह्मणा वर्ण्यत इति फलितार्थः। ततश्च तमःप्रचुरेण ब्रह्मणा अग्निशिवमाहात्म्यं वर्ण्यते, रजःप्रचुरेण ब्रह्ममाहात्म्यं, सत्त्वप्रचुरेण विष्णुमाहात्म्यमिति फलितार्थ इति द्रष्टव्यम्। केचित्तु "यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रोक्तम्" इत्यत्र यद्दैवतमधिकृत्य पुराणं प्रवृत्तम्, तस्य माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यत इत्यर्थ इति वदन्ति। अन्ये तु "तत्स्वरूपेण" इत्यत्र तदिति पृथक् पदम्। यस्मिन् कल्पे यत्पुराणं प्रोक्तं तस्य तन्माहात्म्यं तस्य स्वरूपेण वर्ण्यत इति योजना। एवं हि तस्य तस्येति षष्ठ्यन्तद्वयसाफल्यम्। तस्य च स्वरूपमसाधारणाकारः सत्त्वरजस्तमांस्येव। ततश्च सत्त्वरजस्तमोभिर्वर्ण्यत इत्यर्थ इति वदन्ति। ननु—

"त्रयस्ते कारणात्मनो जाताः साक्षान्महेश्वरात्।
ब्रह्मा सर्गे हरिस्त्राणे रुद्रः संहरणे पुनः॥

तथाप्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिनः।
तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम्॥

कल्पान्तरेऽसृजद्ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ जगन्मयः।
कल्पान्तरे तथा विष्णुर्ब्रह्मरुद्रौ तथा हरः॥

नानेन तेषामाधिक्यं न्यूनत्वं वा कथंचन।
तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः।
तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यति॥"

इति पुराणवचनानुसारेण तत्तत्कल्पवर्तिपारमार्थिकवृत्तान्तप्रतिपादनमुखेन सकलपुराणप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं वचनं किं न स्यात्? 'तस्य तस्य तु माहात्म्यम्' इत्यत्र यस्मिन् कल्प इति पूर्वनिर्दिष्टकल्पपरामर्शस्यौचित्यतया कल्पसंबन्धिमाहात्म्यमेव तत्स्वरूपेण तत्कल्पप्रवृत्तपुराणस्वरूपेण वर्ण्यत इति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्—न; "त्रयस्ते कारणात्मनः" इति श्लोकस्य पूर्वैरनुदाहृतत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। यस्मिन् कल्पे यत् पुराणं प्रोक्तम्, तस्य कल्पस्य माहात्म्यं तेन पुराणेन वर्ण्यत इत्यस्य विवक्षितत्वे तत्स्वरूपेण वर्ण्यत इत्यस्यायुक्तत्वाच्च यथोक्त एवार्थः।

अन्यथाज्ञानविपरीतज्ञानेति। **अन्यथाज्ञानं** धर्मान्यथाभावज्ञानम्। विपरीतज्ञानं धर्म्यन्तरज्ञानम्। केचित्तु इमे संसर्गारोपतादात्म्यारोपरूपे, धर्म्यंशे भ्रान्तेरभावादिति वदन्ति। **सत्त्वं लघु प्रकाशकमिति।** "गुरुवरणकमेव तमः" इत्यत्र एवकारः सर्वत्र संबध्यते, सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टं साङ्ख्याचार्यैः। उद्गमनहेतुः गौरवप्रतिद्वन्द्वी हि धर्मो लाघवम्, यतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनम्, यतो वायोस्तिर्यग्गमनं च। तच्च लाघवं करणानां चक्षुरादीनां स्वस्वविषयप्रवृत्तौ हेतुः। अतः प्रकाशकं भवति। तद्धि सत्त्वं स्वयमक्रियत्वात् स्वकार्यं प्रति अवसीदति। तच्च रजसा उपष्टभ्यते प्रवर्त्यते। अतः प्रवर्तकत्वाद्रज उपष्टम्भकम्। तत्र च हेतुश्चलत्वं। यतः स्वयं चलस्वभावं भवति, अतश्चाचलं चलयद्रजः प्रवर्तकम्। तादृशं च रजो गुरुणा आवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यत इति 'गुरु वरणकमेव तमः' इत्युच्यते। वरणकं नियमनहेतुरित्यर्थः। सत्त्वरजस्तमसां प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थत्वात्सत्त्वस्य प्रकाशकत्वम्, तमसश्च गुरुत्वेन करणमान्द्यहेतुत्वं च सिद्धमिति भावः। **तस्मान्नास्य वचनस्येति।** वस्तुतस्तु सात्त्विके गारुडपुराणेऽस्य वचनस्योपलम्भादेतस्य तामसमात्स्यपुराणवचनस्य प्रामाण्यासिद्धावपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम्। **अनेन वचनेन सत्त्वादिमूलत्व इति।** नन्वेवं द्वैताद्वैतग्राहिप्रमाणाविरोधेऽपि "जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैः", "ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्" इत्यादिप्रमाणानुसारात् द्वैतज्ञानस्य सर्वस्यापि दोषमूलत्वनिश्चयसंभवात् द्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिपरिपन्थित्वं न स्यादिति चेत्—न; तेषां वचनानां भेदप्रत्यक्षादेर्दोषमूलत्वप्रतिपादकत्वस्याद्याप्यसिद्धेः। "**न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति**" इति।

अस्यायमर्थः—"अथात आदेशो नेति नेति" इत्येवम्, इतिनेतिशब्दनिर्दिष्टादेतस्माद् ब्रह्मणोऽन्यत्परं नास्तीति। **कारणवाचिशिवादिशब्दाना**मिति। "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः", "शिव एको ध्येयः" इत्यादीनाम् "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिवाक्यतुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः। **दशसाहस्रसंमित**मिति। षट्साहस्रप्रतिपादकवचनविरोधस्तु वृत्तभेदादिना, आधिक्यमात्रपरतया वा, सङ्ख्याया अविवक्षितत्वेन वा समाधेयः। **आश्रितेत्यानृशंस्यम** इति। स्वयमाश्रिता। (?) अतो रामस्य स्वस्यामनृशंसतेति सीतावचनादिति भावः। **तत्रापि यतो यथेति पदयो**रिति। "यतो यथा बभूव" इत्यत्रेव "यतो यथा भविष्यति" इत्यत्रापीत्यर्थः। **प्रश्नान्तरव्यवधानेने**ति। इदमुपलक्षणम्; "यतश्चैतच्चाराचरम्" इति चशब्दादीनामपीति द्रष्टव्यम्। **आत्मतया हि व्याप्ति**रिति। यद्यपि 'यन्मयम्' इति मयडर्थप्राचुर्यबलेन व्यापकत्वमात्रं सिध्येत्, नात्मत्वम्, अथापि सृष्टिलयसमभिव्याहारात् स्थितिहेतोर्व्यापकस्यैव प्रष्टव्यतया आत्मत्वसिद्धिरिति भावः। ननु यस्य यथोत्पत्तिस्थानत्वं तस्य तथा लयस्थानत्वं च सिद्धमिति लयस्थानतत्प्रकारप्रश्नावयुक्तावित्यत्राह—**लयस्थानप्रश्न इति**। **सद्वारकत्वाद्वारकत्वे**ति। सद्वारकत्वं सिद्धान्ते; अद्वारकत्वं यादवभास्करमतयोः; कार्यभ्रमनिवृत्तिरूपत्वं शंकरमत इति विभागो द्रष्टव्यः। **स च कर्तृभेदशङ्कानिबन्धन** इति। लोके उत्पादकसंहर्त्रोर्भेददर्शनादिति भावः। "यत्प्रमाणानि भूतानि" इत्यादिप्रश्नश्लोकानां भाष्ये कण्ठतोऽनुपादाने हेतुमाह—**स्वरूपप्रश्नश्लोकद्वय**मिति। स्थितिलययोरकर्मकत्वात् 'स्थितिलयकर्मभूतम्' इत्युक्तिरसंगता स्यादित्याशङ्क्याह—**स्थितिलयशब्दाभ्यां रक्षासंहारौ विवक्षिता**विति। **इदमिति पदं व्याचष्टे—सामानाधिकरण्यप्रतिपन्नमित्यर्थ** इति। अत्र केचित्—'इदं च तादात्म्यम्' इति भाष्ये इदंशब्दस्य सामानाधिकरण्यपरत्वं युक्तम्। तादात्म्यशब्दश्च तत्प्रतिपादकसामानाधिकरण्यपर एव व्याख्यातुमुचितः। तदात्म्यप्रतिपादकं सामानाधिकरण्यं जगदन्तर्यामिणो जगच्छब्दार्थस्य तच्छब्दार्थस्य परमात्मनश्चैक्यनिबन्धनम्; न तु व्याप्यव्यापकयोर्जगद्ब्रह्मणोरैक्यनिबन्धनम्। "यन्मयम्" इति प्रश्नोत्तरत्वात् "जगच्च सः" इति सामानाधिकरण्यस्येति योजनैव स्वरसतः प्रतीयते। यदि च तादात्म्यशब्दः सामानाधिकरण्यप्रतिपन्नैक्यपरः, तदा 'न तु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृतम्'

इति भाष्यस्यास्वारस्यम् । न हि तादात्म्यलक्षणस्यैवयस्यैक्यनिबन्धनत्वशङ्कास्ति । अतस्तादात्म्यशब्द एव सामानाधिकरण्यपरतया योजनीयः । टीकाया अपि तत्रैव तात्पर्यमिति वदन्ति । **व्याप्तिमात्रेण तादात्म्यं न दृष्टमिति** । 'गगनं घटः' इति सामानाधिकरण्यं न दृष्टमित्यर्थः । न त्वैक्यमिति भ्रमितव्यम् । शरीरात्मनोरपि तादात्म्यलक्षणैक्याभावादिति द्रष्टव्यम् । **श्रुतिसिद्धत्वादिति** भाव इति । व्याप्य-त्वव्यापकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यस्तयोरैक्यासंभवादिति भावः । **ब्रह्माज्ञानवादिनोऽभि-मतमिति** । यद्यपि विकारार्थत्वमप्यभिमतं, तथापि यत इत्यनेन सिद्धत्वादिदमेव तस्याभिमतमिति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि मयटः प्राचुर्यार्थत्वाश्रयणमात्रेणात्मत्व-पर्यन्तार्थालाभात् तत्कल्पने च प्रतिपत्तिगौरवात् मयटो **निरर्थकत्वमविशिष्टमित्यत** आह **श्रुतार्थस्वीकारेणेति** । **असाधारणं दूषणमाहेति** । अर्थवत्त्वे संभवत्यानर्थ-क्याश्रयणमन्याय्यमित्यस्य भेदाभेदवादिसाधारणत्वादिति भावः । ननु 'विष्णुरेवे-त्युत्तरमभविष्यत्' इति भाष्यमयुक्तम् । किमत्र जगत्पदं न प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायः ? उत एवकारः प्रयोक्तव्य इति ? न प्रथमः, 'जगत् किम् ?' इति जगद्धर्मिकप्रश्ने उत्तरस्यापि जगद्धर्मिकस्यैवोचितत्वात् । नाप्येवकारप्रयोगः, 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन सिद्धेः । किंच जगद्विष्णुरेवेत्युत्तरं चासंगतम् । न हि शुक्तिरेव रूप्यमित्युत्तरं क्वचिद् दृष्टचरमित्याशङ्क्य मिथ्यैवेत्युत्तरमभविष्यत्, न तु विरुद्धाकार-द्वयसामानाधिकरण्येनेति भाष्यतात्पर्यार्थं हृदि निधायाह—**स्वार्थिकत्वपक्ष इत्यादिना**। **अन्यतराकारोपस्थापक** इति । सत्यत्वमिथ्यात्वयोरन्यतराकारोपस्थापक इत्यर्थः **विष्णुरित्यन्यतराकारोपस्थापकशब्द** इति । 'विष्णुरेव' इति भाष्ये विष्णुशब्दस्य न विष्णुत्वे तात्पर्यं, किंतु सत्यत्वमिथ्यात्वयोरन्यतराकारे तात्पर्यमित्यर्थः । **प्रभूतं प्रचुरमित्यर्थ** इति । यद्यपि काशिकायाम्, "प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्" इति व्याख्यातम् । तद्व्याख्यात्रा हरदत्तेनापि, "यद्यपि प्रस्तुतमात्रं वक्ति प्रकृतशब्दः—तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयड्वचनं प्रत्यासन्नं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम्" इत्युक्तम्—तथाप्यस्य ततोऽपि सुन्दरत्वादिदमेव ज्याय इति ध्येयम् । **शङ्कते—यन्मयमित्यस्येति** । **आकार-द्वयोपस्थापकसामानाधिकरण्यस्योत्तरत्वायोगादिति** । यद्यपि 'जगन्मिथ्या'

इत्याकारद्वयोपस्थापकसामानाधिकरण्यस्योत्तरत्वं संभवति—तथापि जगत् विष्णुरेवेति सामानाधिकरण्यस्योत्तरत्वं न संभवतीत्यत्र तात्पर्यम्। **न तु तस्य शरीरात्मभावनिबन्धनत्वायोगादिति**। स्वार्थिकत्वमपास्तमिति पूर्वेणान्वयः। सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभावनिबन्धनत्वायोगप्रसङ्गात् स्वार्थिकत्वं नापास्तम्, येन शरीरात्मभावनिबन्धनत्वस्याद्याप्यसिद्धत्वादन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः। **अर्थविरोध इति**। जडाजडयोरैक्यविरोध इत्यर्थः। **यन्मयमित्युक्तप्रश्नस्योत्तरत्वानुपपत्तिश्चेति**। मयटोऽर्थवत्त्वाय विकारप्राचुर्ययोरेव प्रष्टुमुचितत्वादिति भावः। ननु न मयड्वैयर्थ्यं, यन्मयमिति विकारप्रश्नसंभवादित्याशङ्क्याह—**यत इत्युपादानस्य पृष्टत्वादिति**। "निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत", "सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत्" इत्यनयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—**सत्यसंकल्पेत्यादिनेति**। असंकोचादेकेनैव पदेनोभयदोषप्रसङ्गोक्तिसंभवादन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति—**यद्वोभयलिङ्गकत्वहानिरित्यादिना**। ननु 'स्थापयिष्यते' इत्यर्थे कथं "स्थाप्यते" इत्यस्य साधुत्वमित्यत आह—**अनन्तरभावित्वादिति**। "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इत्यनुशासनादिति भावः।

सप्तश्लोकीं नमस्कारविषयामिति।

"अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे॥
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च।
वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकर्मणे॥
एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः।
अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे॥
सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः।
मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने॥
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम्।
प्रणम्य सर्वभूतस्थमनन्तं पुरुषोत्तमम्॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्॥

विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितिसर्गे महाप्रभुम् ।
प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययम् ॥ "

इति सप्तश्लोकी विस्तररूपत्वं च सिद्धमित्यर्थ इति । 'अतः' इत्यस्य 'संग्रहेणोक्तं विस्तरेण वक्तुम्' इत्यनेन संनिहितेनैवान्वय इति भावः । विस्तररूपत्वं सिद्धमित्यर्थ इत्युक्तिस्तु अन्वयफलितार्थाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । बाह्यस्थितिप्रश्नस्य चेति । मातापित्रादिक्रियमाणस्थितिप्रश्नस्य चेत्यर्थः । कण्ठोक्तार्थस्येति । आप्तत्वस्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणमहाविस्तरस्येति । अत्र प्रथनस्य शब्दद्वारकत्वात् " प्रथने वावशब्दे " इति शब्दविषये घञः प्रतिषेधात् विस्तरेत्युक्तिः । ईक्षत्यानन्दमयेति । पूर्वार्धेन ईक्षत्यानन्दमयाधिकरणार्थभूतप्रकृतिजीववैलक्षण्यमुक्तम् । " सदैकरूपरूपाय " इत्यन्तरादित्यविद्यार्थ उक्त इति भावः । नृपनभोव्यावृत्तिरिति । विष्णुपदेन नृपव्यावृत्तिः, सर्वजिष्णुपदेन नभोव्यावृत्तिश्चेत्यर्थः । सर्वजिष्णुपदस्य नियन्तरि स्वारस्याभावाद्व्यासिबलादेव नियमनस्यार्थसिद्धेश्च जिष्णुपदं व्याप्यगतदोषास्पृष्टत्वपरं व्याचष्टे—यद्वा विष्णुशब्देनेति । कथं विष्णोः कारणत्वमिति । यद्यपि " अविकाराय " इति श्लोके जगत्कारणत्वं नोक्तम्—तथापि " विष्णोः सकाशादुद्भूतम् " इति तत्पूर्वश्लोके कारणत्वस्येरितत्वात् तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । विष्ण्वाख्यावतारविग्रहद्वारेति । विग्रहविशेषद्वारेत्यर्थः । देवमनुष्यादिशब्दव्यपदेशवदिति । रामादिविग्रहेषु सत्त्वादिगुणपरिणामविशेषभूतमनुष्यत्वाभावेऽपि मनुष्यसंस्थानसजातीयतया 'रामो मनुष्यः' इति व्यपदेशवत् भगवच्छक्तिभूतजीवात्मभिः अत्मत्वेन सजातीयतयौपचारिकः शक्तिशब्दस्य व्यपदेश उपपद्यत इति भावः । केचित्तु—शक्तिशब्दस्यौपचारिकत्वममृष्यन्तो देवादिशरीरकतया देवादिशब्दवाच्यत्ववत् शक्तिभूतजगच्छरीरके तस्मिन् शक्तिशब्दव्यपदेशो मुख्य इत्यभिप्राय इति वर्णयन्ति। " एकानेकस्वरूपाय सूक्ष्मस्थूलात्मने नमः " इति वक्तव्ये " स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः" इत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह—धीस्थामिति । अनेकशब्दस्यात्यन्तसंनिहितत्वादिति भावः । अण्डान्तर्भूतसर्गादेरिति । " सर्गस्थित्यन्तकर्मणे " इत्युक्तत्वादित्यर्थः । अण्डबहिर्भूतेति । " विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितिसर्गे महाप्रभुम्" इति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु " आधारभूतं विश्वस्य " इत्युत्तरश्लोको वा कालपरः किं न

स्यादित्याशङ्क्याह — **उत्तरश्लोकः समष्टिजीवपर** इति। **अवच्छेदकतया अवच्छेद्यतया चेति**। जगतः कालपरिच्छेद्यत्वात् कालस्यावच्छेदकत्वं निमेषादिभिः परिच्छिन्नत्वादवच्छेद्यत्वमप्यस्तीति भावः। **भवतीति भूतमिति**। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्त इत्यत्र तात्पर्यम्, न तु वर्तमानत्वेऽपीति द्रष्टव्यम्। **क्षेत्रज्ञव्यष्टिविशिष्टमिति**। "ज्ञानस्वरूपम्" इति श्लोकस्यायमर्थः—ज्ञानस्वरूपम्=ज्ञानस्वरूपजीवशरीरकमित्यर्थः। अत्यन्तनिर्मलत्वादिकं च जीवद्वारा विशेषणम्। यथा 'महोदारः, महाप्राज्ञः' इत्यादौ महत्त्वस्यौदार्यज्ञानद्वारान्वयः। न च साक्षादेवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम्, परमात्मनि साक्षान्निर्मलत्वस्य "अविकाराय शुद्धाय" इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नत्वात् सर्वज्ञे तस्मिन् भ्रान्तिदर्शनतः स्थितत्वस्य च साक्षादसंभवात् सद्वारक एवान्वयो वक्तव्य इति।

यदि निर्विशेषज्ञानस्वरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रमिति भाष्ये शास्त्रपदस्य "ज्ञानस्वरूपम्" इति श्लोकमात्रपरत्वमभिप्रेत्य तस्य परोक्तार्थपरत्वे उपसंहारविरोधप्रतिपादनपरतया **यदी**त्यादिभाष्यं व्याख्याय शास्त्रशब्दस्य एकश्लोकमात्रपरत्वमनुचितमिति मत्वा प्रवर्तिष्यमाणप्रश्नोत्तरानुपपत्तिपरतया व्याचष्टे—**यद्वा शास्त्रारम्भोपयोगीति**। **स्वयं निर्गुण** इति छेदः। कर्मवश्यत्वकर्मसंबन्धार्हत्वयोः पर्यायत्वं परिहरति—**अकर्मवश्यत्वं मुक्तस्यापीत्यादिना**। ब्रह्मण एव वस्तुत्वात् ब्रह्मणः शक्तय इति निर्देष्टव्ये ब्रह्मणो भावशक्तय इति निर्देशो न युक्त इत्याशङ्क्याह—**निर्देशो ब्रह्मतादात्म्यमिति निर्देशवदिति**। ब्रह्मात्मकमिति वक्तव्ये ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य पुनरपि तच्छब्देन परामर्शवदित्यर्थः। तादात्म्यशब्दस्याभेदपरत्वात् ब्रह्मतादात्म्यमित्यत्र नानुपपत्तिः, प्रकृते तु, 'ब्रह्मणो भावशक्तय' इत्युक्ते भावस्य ब्रह्मण इत्यर्थो न लभ्यते, न हि घटस्य भावरूपमित्युक्ते भावस्य घटस्येत्यर्थो लभ्यते इति चेत्—सत्यम्, समासैकदेशस्य नान्यविशेषणत्वं, तथापि 'शिवस्य भागवतः' इत्युक्ते शिवस्य भगवत्त्वलाभवत् ब्रह्मणो भावशक्तय इत्युक्ते अर्थात् ब्रह्मण एव भावरूपत्वं पर्यवस्यतीति भावः। एतदस्वरसादेवाह—**यद्वा ब्रह्मणो भावशक्तय** इति।

अतत्पर्यन्तो मिथ्येत्यर्थ इति। त्वमेव स्वनिष्ठः। त्वदन्यः स्वनिष्ठो नास्तीत्यर्थः। ततश्च परमार्थशब्दः स्वनिष्ठपरः। परमः=उत्कृष्टोऽर्थः परमार्थः।

मातेत्व इति यावत् । व्याप्यत्वसहचरितं इति । व्याप्यत्वविशेषितमित्यर्थः । शरीरलक्षणद्योतकमिति । यस्य चेतनस्येत्युक्तशरीरलक्षणद्योतकमित्यर्थः । जगच्छरीरकेति संबुद्धिः । अतत्पर्यन्तस्येति । अतच्छरीरकस्येत्यर्थः । परमार्थशब्दस्य परमप्रयोजनवचनसंभवे स्वनिष्ठत्वमनुपरत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह—यद्वा एकशब्दः प्राधान्यपर इति । असहायपदव्यवच्छेद्यं इति । नन्वन्यप्रधानासहायसंख्यासाधारणवाचिन एकशब्दस्यासहायपदव्यवच्छेद्यमर्थान्तरमपि संभवति, न तु प्रधानत्वमेवेति कथमिदमसहायपदमेकशब्दस्य प्रधानार्थकत्वं ज्ञापयेदिति चेत्—न । 'असहाये' इति विशेषणस्यार्थान्तरसंभवमात्रसूचकत्वात् । "ण्यान्ता षट्" इति सूत्रे महाभाष्ये "एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्यसहायवाची—एकाग्नयः एकहलः इति । अस्ति संख्यार्थः—एकः द्वौ बहव इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते—प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका" इत्युक्तेः । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इति निघण्टूक्तेश्चेति भावः । भाष्ये "त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोऽपि नास्ति" इत्युक्तमयुक्तम्, तदात्मकस्यैव जगतस्तदन्यत्वादित्याशङ्क्य शेषपूरणेन व्याचष्टे—त्वदन्योऽत्वदात्मक इति । अत्वदात्मकः । स्वनिष्ठ इत्यर्थः । ननु श्लोकार्धैकदेशश्चोक्तार्थोपपादक इत्याहेत्यवतारिका न युक्ता, 'अत्र इदमुच्यते' इत्यादिभाष्येण श्लोकार्धैकदेशशब्दविवक्षितस्य महिमशब्दमात्रस्योपपादकत्वाकथनात्, सर्वव्याप्तेरप्युपपादकतयोपन्यासादित्याशङ्क्याह—महिम्नो व्याप्तिरूपत्वादिति । सर्वमिथ्यात्वे सर्वव्याप्तिर्नोपपद्यत इति न भाष्याभिप्रायः । अपितु सर्वव्याप्तिर्वा भवतु ; यत्किंचिद्व्याप्तिर्वा भवतु ; अन्यत् वा भवतु । न तस्य महिमत्वप्रतिपादनमुचितमित्यत्रैव भाष्यसंरम्भ इति भावः । प्रयुक्तपदाविवक्षाकथनमस्वरसमित्याशङ्क्याह—यद्वा व्याप्तेरुक्तार्थोपपादकत्वमिति ।

भाष्ये—न केवलं वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत् इत्यत्र ऊर्ध्वं 'तत्र' इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः । ततश्च वस्तुतो यत् त्वदात्मकं जगत् तत्रेत्यर्थः । एतेन 'वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत्' इत्यस्यांशस्य भ्रान्तिदर्शनाकारप्रदर्शकत्वासंभवात् 'वस्तुतस्त्वदात्मके जगति' 'वस्तुतस्त्वदात्मकस्य जगतः' इति वा षष्ठीसप्तम्यन्यतरान्ततया निर्देश एवोचितः, नान्यथेति शङ्का पराकृता । मामेभ्यः परमव्ययमित्यत्रेति छेदः । नन्वपरोक्षस्य देहात्मभ्रमस्य शास्त्रजन्यज्ञानेन परोक्षेण बाधाभ्युपगमे द्वैतग्राहिप्रत्यक्ष-

स्यापि शास्त्रजन्यज्ञानेन बाधः किं न स्यादिति शङ्काम्, सादृश्यादिरूपभ्रमहेत्वभावात् कथं देहात्मभ्रम इति शङ्कां च परिहरन् देहात्मभ्रममुपपादयति—**देहात्मभ्रमश्च संसर्गकृत** इति। यथा 'जलमुष्णम्' इति प्रत्यक्षं तेजोद्रव्यसंपर्कात् दोषसाहित्यात् शङ्कितदोषं सत् जलस्य शैत्यस्वभावत्वग्राहकशास्त्रेण बाध्यते इत्यर्थः (भावः)। न चैवं ब्रह्मप्रपञ्चयोरप्युपादानोपादेयभावेन परस्परसंसृष्टतया ब्रह्मगतसत्त्वप्रतीतिः प्रपञ्चे किं न स्यादिति वाच्यम्, ब्रह्मसंसर्गस्यैव दोषत्वे अद्वैतशास्त्रमसदेव अप्रमाणमेव अव्यावहारिकमेव सत्त्वेन प्रमाणत्वेन व्यावहारिकत्वेन च गृह्यत इति शङ्कितदोषतया तदपि न बाधकं स्यात्। किंच प्रपञ्चस्य सत्त्वाभावे ब्रह्मसंसर्गस्याप्यसंभवेन तस्य दोषत्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः। **अनुभवसाधनयोगयोग्येति** भाष्यम्। अनुभवसाधने ध्यानयोगे योग्यानि परिशुद्धानि मनांसि येषां ते तथोक्ताः। योग्यतायां च परिशुद्धिर्हेतुः। परिशुद्धौ च कर्मयोगो हेतुरित्येवंपरतया व्याख्याय—योगयोग्येत्यत्र तृतीयातत्पुरुषो विवक्षितः। योगशब्दश्च कर्मयोगपरः। योग्यतापरिशुद्ध्योश्च भेदाभावात् पूर्ववत्तयोर्हेतुहेतुमद्भावश्च न विवक्षितः। योग्यपरिशुद्धेति व्यपदेशश्च 'घटजननयोग्यदृढदण्डः' इतिवदुपपन्न इत्यभिप्रयन्नाह—**योगेन योग्यता परिशुद्धिरिति वार्थ इति। अखिलजगच्छब्देनाचिद्रूपं जगद्विवक्षितमि**ति। अत्र केचित्—पूर्वश्लोक इव चिद्रूपजगद्विवक्षायामपि न दोषः। चिद्रूपं जगत् ज्ञानात्मकं पश्यन्तीत्युक्तेऽपि दोषाभावात्। यद्वा पूर्वश्लोकेऽपि जगच्छब्दोऽचित्पर एव। ततश्चार्थस्वरूपं जगत् देवमनुष्यादिरूपं ज्ञानस्वरूपमात्मस्वरूपं पश्यन्तः देहात्मभ्रमवन्त इत्यर्थः। ततश्च जगच्छब्दद्वयस्यापि न वैरूप्यमित्यपि वदन्ति। **प्रथमश्लोकसंक्षिप्तमित्यादि**। अयमर्थः—प्रथमश्लोके संक्षिप्तं तच्छ्लोकमात्रविषयतयोक्तमनुक्तदूषणैः सह पौनरुक्त्यार्थविरोधशास्त्रतात्पर्यविरोधैः सह विस्तरेण सर्वश्लोकसाधारणतया आहेत्यर्थः। **सर्वश्लोकसाधारणमि**त्येतत्तु विस्तरशब्दविवरणम्। न तु संक्षेपविस्तरशब्दयोर्दूषणस्वरूपसंक्षेपविस्तरपरत्वम्। दूषणस्वरूपं हि प्रथमश्लोके त्वमित्यादिपदानां लक्षणा, महावराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोध इति विस्तरेणोक्तम्; उत्तरत्र तु पदानां लक्षणा, प्रकरणविरोध इति संक्षेपेण। अतो यथोक्त एवार्थः। **अवान्तरप्रकरणे**ति। अवान्तरप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारादिविरोध इत्यर्थः।

(प्रकाराद्वैतप्रकार्यद्वैतविवेकः)

वक्ष्यमाणश्लोकस्थेति। "यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि" इति श्लोकस्था-न्यपरशब्दस्वभावाच्चेत्यर्थः। **प्रकाराद्वैतमेवेति।** एकप्रकारकत्वमित्यर्थः। **पुरोडाश-विधिवदिति।** अष्टाकपालपुरोडाशद्रव्यकाग्निदेवताकयागवदित्यर्थः। पौर्णमास्यधि-करणे आग्नेयस्याष्टाकपालपुरोडाशस्य विधेः प्रत्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम्। **प्रति-बन्धकाभावे सतीति।** सुखादिप्रतिसंधानप्रतिबन्धकाभावे सत्यपि सुखादिप्रति-सन्धानाभावो व्यवस्थेत्यर्थः। **मयट् स्वार्थिक इति।** "तस्यात्मपरदेहेषु" इति श्लोकस्यायमर्थः—**सतोऽपीति** "षष्ठी चानादरे" इत्यनादराधिक्ये भावलक्षणे द्योत्ये षष्ठी। आत्मपरदेहेषु सत्तामनादृत्य एकमयं समानमेकरूपं विज्ञानलक्षणमात्मस्वरूपमेव परमार्थो भवतीत्यर्थः। श्रीविष्णुचित्तार्यैस्तु 'सतोऽपि ज्ञानम्' इति व्यतिरेक-निर्देशस्वारस्यात् ज्ञानशब्दोऽयं धर्मभूतज्ञानपरतया व्याख्यातः। मयट्स्वार्थिकत्वस्या-स्वरसत्वादाह--**यद्वा एकशब्दो भावप्रधान इति।** **ऐकार्थ्यं दर्शितमिति।** वचनयोरविरोधः प्रदर्शित इत्यर्थः। अविरोधप्रदर्शनप्रकारश्च, "प्रत्यस्तमितभेदम्" इति श्लोकभाष्यव्याख्यायां ग्रन्थकृता कृतो द्रष्टव्यः। **एकवचनं नोपपद्यत इति।** इदमुपलक्षणम्। 'सतोऽप्येकमयम्' इत्येकवचनं नोपपद्यत इति द्रष्टव्यम्। **देह-शब्देऽप्येकवचनं स्यादिति।** ततश्च "तस्यात्मपरदेहेषु" इति बहुवचनं नोपपद्यत इति भावः।

स्थानत्रय इति। "अन्यः परः" इत्येकं स्थानम्। "एषोऽहम्" इति द्वितीयम्। "अयं चान्यः" इति तृतीयम्। ननु—अहंत्वतदन्यत्वाभ्यां वैषम्यं वक्तुं शक्यम्। न चाहंत्वमपि परमात्मन्यास्त इति वाच्यम्, तथा सति 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादीनामखण्डार्थब्रह्माभेदप्रत्यायकानां जीवब्रह्मभेदप्रत्यायकत्वशङ्काया एवा-भावेन तत्परिहाराय यत्नो न कर्तव्यः स्यात्। अहंशब्दस्यात्मशब्दापरपर्यायतया आत्मत्वजातेः सकलजीवपरमात्मसाधारणतया अहंत्वमादीनामात्मत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्त-कत्वेन "तत्त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मण आत्मत्वजात्या-श्रयत्वप्रतिपादकत्वेन विरोधाप्रसक्तेस्तन्निराकरणाय यत्नोऽपि विफलः स्यादित्यस्वर-सादाह—**पूर्वं देवादिष्विति।** **अन्यादृशाकार इत्युक्तमिति।** 'अयमेतदाकारः,

अयमन्याकारः ' इति निर्देष्टव्ये ' अन्यादृशाकारः ' इत्युक्तेः आकारेऽपि सुसदृशत्वमात्रमेव, न त्वैक्यमस्तीति भावः ।

सर्वथा साम्याभ्युपगमे हीति । एकत्वाश्रयत्वेनापि साम्याभ्युपगम इत्यर्थः। **भेदः षड्जादिसंज्ञित इति पाठे सत्यपी**ति । संज्ञाभेद इत्युक्ते यथैकस्य घटस्य घटकलशादिसंज्ञाभेदः, एवं षड्जादिसंज्ञाभेदमात्रमेव, न तु संज्ञिभेदोऽस्तीति न मन्तव्यम् । संज्ञाभेदाधीनत्वात् संज्ञिभेदस्य । ' तदधीनत्वात्ताच्छब्द्यम् ' इति न्यायेन भाष्ये संज्ञाभेदशब्देन संज्ञिभेद एवोपचर्यत इति भावः । ननु षड्जादिसंज्ञासंबन्धग्रहः केनचिदितरव्यावृत्ताकाकारेण गृहीत एव धर्मिणीति वक्तव्यम् ; ततश्च संज्ञाभेदमन्तरेणापि भेदकाकारस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् कथं तदेकभेदत्वमिति चेत्—सत्यम्; संज्ञासंबन्धो भेदप्रतीतौ प्रायेण हेतुरित्यत्र तात्पर्यात् । **दार्ष्टान्तिकेऽपि तथैवे**ति। दृष्टान्ते भेदसिद्धेर्दार्ष्टान्तिकेऽपि तथैव भवत्वित्यर्थः । **यत्र त्वाकाशदृष्टान्त** इति । यथैकस्याकाशस्य कालभेदेन रूपभेदवत्त्वम्, तथैकस्यैवात्मनः कालभेदेन देवादिभेदवत्त्वमित्येतावानेवेह वक्तव्योऽर्थः । ततश्च कस्या व्यक्तेः पूर्वत्वम्, कस्या व्यक्तेः परत्वं, कुत्र व्यक्तावुपदेशः, कुत्र वातिदेश इत्यादिविचारे न संनद्धव्यमिति द्रष्टव्यम् । **वेदान्तिभिर्नभसो निरवयवत्ववाद** इति । अत्र निरवयवत्वेन वादो निरवयवत्ववादः । तस्य च कर्म नभः ; ततश्च " उभयप्राप्तौ " इति नियमात् कर्तरि तृतीयासंभवात् तृतीयाया नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । **नभस्यंशभेदाभिप्रायेणे**ति । न चैवं जीवानामप्याकाशवत् प्रदेशभेदमात्रत्वं स्यात्, तच्चात्मैक्यवादिनोऽपि संमतमेवेति वाच्यम्; सुखदुःखव्यवस्थाद्यनन्यथासिद्धभेदग्राहकप्रमाणेन भेदसिद्धेरित्यत्र तात्पर्यात् । **तत्रैव साम्यदृष्टान्ताभिधानादि**ति । न च " यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् " इत्यत्र साम्यमात्रस्य प्रागपि सिद्धतया समानत्वमित्यस्यैक्यमेवार्थः समाश्रयणीय इति वाच्यम्, ऐक्यस्य बाधितत्वेन भेदकाकारविशेषप्रहाणेन साम्यविशेषस्यैव तदर्थत्वात् ।

अध्यायचतुष्टयोक्तमिति । द्वितीयांशत्रयोदशाध्यायप्रभृत्यध्यायचतुष्टयेनोक्तमित्यर्थः । **अन्यथा तत्सामानाधिकरण्येनेत्यनन्तरोक्तिविरोधा**दिति । **अन्यथा**= ज्ञानाकारमात्रपरामर्शित्व इत्यर्थः । **तं भेदमोह**मिति । देवाद्याकारहेतुकं भेदमोह-

मित्यर्थः । ननु "आत्मस्वरूपम्" इत्यस्यैवोपलक्ष्यवाचिनया "सर्वमेतदात्म-स्वरूपम्" इति सर्वशब्दस्योपादानं भाष्ये किमर्थमित्याशङ्कयाह — अहं त्वं सर्व-मिति त्रयाणामपि पदानामित्यादिना । आत्मस्वरूपपदस्य श्लोके सर्वशब्द-मात्रेण सामानाधिकरण्यं दृश्यते; तत् कथमहंत्वंशब्दयोरात्मस्वरूपपदसामानाधिकरण्य-मित्याशङ्कायामाह — अहंत्वमर्थसजातीयेति । अहंत्वमर्थसजातीयार्थवाचिसर्व-शब्दस्यात्मस्वरूपशब्देन सामानाधिकरण्यदर्शनात् अहंत्वंशब्दयोरपि तत्सामानाधि-करण्यं फलितमिति ज्ञापनार्थं "सर्वमेवैतदात्मस्वरूपम्" इति सर्वशब्दस्यापि सहो-पादानं कृतं भाष्य इति भावः । अत्र सर्वशब्दस्याहंत्वमर्थवचनसामर्थ्ये सत्यपि गोबलीवर्दन्यायमभिप्रेत्याहंत्वमर्थसजातीयवाचित्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । इदं चोप-लक्षणम् । परमते "सोऽहं स च त्वम्" इत्यत्रापि 'सः' इत्यस्यात्मस्वरूपपरा-मर्शितयोपलक्ष्यसामानाधिकरण्यस्य परेणाभ्युपेतत्वादिति द्रष्टव्यम । लक्षणयाभिन्नवति चेदिति । अहंत्वमादिशब्दानामन्तःकरणविशिष्टात्मवाचिनां विशेष्यस्वरूपमात्रे लक्षणा; यथा 'घटाकाश एव महाकाशः' इत्यत्रेति भावः । प्रक्रमस्थस्योपलक्ष्य-पदस्योपलक्ष्यवाचिशब्दलक्षकत्वापेक्षयोपसंहारगतस्य "आत्मस्वरूपमित्यनेन" इत्य-स्यात्मस्वरूपमित्युक्तेनार्थेनेत्यर्थपरत्वं युक्तमित्यन्यथा व्याचष्टे— यद्वा अनेनेति पदमुपलक्ष्यविशेषणमिति । न तूपलक्ष्यवाचिपदविशेषणमिति भावः । नन्वस्यां योजनायां "सर्वमेतदात्मस्वरूपम्" इत्यस्य स्थलनिर्देशप्रदर्शनोपक्षीणत्वात् अहंत्वं-शब्दसामानाधिकरण्यहेतोः सर्वशब्दसामानाधिकरण्यस्यानुक्तिरित्याशङ्कयाह — अस्यां योजनायामिति । यद्यपि पूर्वयोजनायामपि सर्वशब्दसामानाधिकरण्यप्रदर्शनमर्थ-सिद्धमेव, तथापि शब्दपरत्वे "सर्वमेतदात्मस्वरूपम्" इत्येतत् सर्वशब्दसामानाधि-करण्यप्रदर्शनपरं भवेत् । द्वितीययोजनायां तूपलक्ष्यनिर्देशस्थलप्रदर्शनमात्रपरमिति वैषम्यम् । द्वितीययोजनायाम् "अहंत्वमादिशब्दानाम्" इत्यत्राहंत्वमादयः शब्दा येषां त इति व्युत्पत्त्या अर्थपरत्वं द्रष्टव्यम्, शब्दस्यार्थसामानाधिकरण्यासंभवात् । ननूपलक्षणत्वेऽपि सामानाधिकरण्यं लक्षणया 'घटाकाशो महाकाशः' 'शाखाग्रं चन्द्रमाः' इत्यादिषु दृष्टमित्याशङ्कयाह— यद्यं त्वमादिशब्दा इति । तथापि "स चात्मस्वरूपम्" इत्यनेनैव सामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वात् अहंत्वमादिसामानाधि-

करण्यं व्यर्थमित्यर्थः। सिद्धान्तेऽहमादिशब्दानां प्रयोजनमाह — **अहंशब्दस्यापेक्षिकेति** । प्रत्यक्त्वमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सर्वेषां स्वात्मनां स्वात्मानं प्रति प्रत्यक्त्वात् परमात्मन्यप्यहंशब्दप्रयोगप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रत्यक्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि स्वतन्त्रशब्दोच्चारयितृत्वमुपाधिरित्यभिप्रेत्याह — **आपेक्षिकेति** । **प्रकृतेति** । द्वितीयांशत्रयोदशाध्यायमारभ्य प्रस्तुतत्वादित्यर्थः। अयमस्य श्लोकस्यार्थः—अहमपि ज्ञानैकाकारः स आत्मा, त्वमपि तादृशः, सर्वमेतदात्मस्वरूपमपि ज्ञानैकाकारम् । अत आत्मसु देवाद्याकारेण भेदमोहं परित्यजेति ।

प्रथमं किमात्मस्वरूपैक्यपरमिति । मुक्तपरैक्यं पश्चाद् दूषयिष्यत इति प्रथमशब्दाभिप्रायः। **द्वा सुपर्णा**विति । सुपर्णसाम्यात् सुपर्णौ । **सयुजौ** = सर्वदा सह वर्तमानौ । **सत्त्वं ह्यन्तःकरण**मिति छेदः। **येनेतीत्थंभावे तृतीये**ति । उक्तयुक्तिबलात् दुर्बलाप्युपपदविभक्तिः सोढव्येति भावः । **द्वावपि कर्तृविशेषा**विति । "स्वतन्त्रः कर्ता", "तत्प्रयोजको हेतुश्च" इति द्वयोरपि कर्तृसंज्ञाविधानादिति भावः । **चशब्देनोक्त**मिति । **तथाच श्रुति**रित्यत्रेति भावः । तच्च तत्र सुस्पष्टम् ।

(मुक्तावप्यनैक्यम्)

निराकरणपरत्वाच्च प्रकरणस्येति ।

"धर्माय त्यज्यते किंनु परमार्थो धनं यदि ।
व्ययश्च क्रियते यस्मात् कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥ (२-१४-१७)

पुत्रश्चेत् परमार्थः स्यात् सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर ।
परार्थभूतः सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥

एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यत्र नराधिप ।
परमार्थो हि कार्याणि कारणानामशेषतः ॥

राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि ।
परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ॥

ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव ।
परार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदता मम ॥

यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया ।
तत् कारणानुगमनाज्जायते नृप मृन्मयम् ॥

एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः ।
निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥

अनाशी परमार्थस्तु प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।
तत्तु नाशि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥

तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव ।
मुक्तिसाधनभूतत्वात् परमार्थो न साधनम् ॥

ध्यानं चैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम् ।
भेदकारि परेभ्यस्तत् परमार्थो न भेदवान् ॥

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥

तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः ।
परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥

एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।"

इति प्रकरणस्येत्यर्थः । संक्षेपविस्तराभ्यां त्विति ।

"इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छतः ।
संक्षेपविस्तराभ्यां तु किमन्यत् क्रियतां तव ॥"

इति श्लोकः । अयं सम्यगर्थ इति । "यथाग्निसङ्गात् कनकम्" इति स्मृत्यानुगुण्यादिति भावः । "आत्मभावं नयत्येनम्" इत्यत्रात्मशब्दस्य ध्येयब्रह्मपरत्वमाकर्षकपरत्वं चेति प्रथमा व्याख्या । आत्मशब्दस्य ध्यातृपरत्वमिति द्वितीया ।

पक्षद्वयेऽप्याकर्षकशब्दो यौगिकव्युत्पत्त्या अग्निपरः। उत्तरेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वयस्कान्तपरः। आत्मशब्दस्य ध्येयपरत्वमेव, भावशब्दश्चेष्टापर इति तृतीया व्याख्या। आत्मशब्दो लोहध्यात्रोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्निष्कृष्टस्वरूपपर इति चतुर्थी। आत्मशब्दो ध्येयाकर्षकपरः। भावशब्दश्च प्रातिवचन इति पञ्चमीति निष्कर्षो द्रष्टव्यः। **अनुसंचरन्नित्यनेन भेदो दर्शित** इति। अनुशब्देन मुक्तसंचारस्य परमात्मसंचारपाश्चात्यत्वकथनादिति भावः। **समानशब्दोऽप्यैक्ये प्रयुज्यत** इति। ननु वाक्शब्दपर्यायगोशब्दस्य किरणे प्रयोगो न वाक्शब्दस्य किरणार्थत्वसाधक, अप्रयोजकत्वात्। अतः परिहारग्रन्थे सामानाधिकरण्यशब्दविचारोऽपि न युक्त इति चेत्—न। समशब्दाधिकार्थस्य समानशब्देऽद्याप्यसिद्ध्या तथोक्त्युपपत्तेः। **मुख्यार्थत्वेऽभ्युपगतेऽपीति**। हरिशब्दस्य भेकादिष्विवेति भावः। **स तु साधारण्यार्थ** इति। सादृश्यवाचिना शब्देन लक्षणया साधारण्यं प्रतीयत इत्यर्थः। लक्षणया तत्सिद्धिप्रकारमुपपादयति—**तथाहीति**। साधारण्यस्यानेकनिरूप्यत्वादनेकप्रतियोगिकेत्युक्तम्। पुत्रं प्रति मातुः, श्वशुरं प्रति स्नुषाया एकस्या एव पुत्रश्वशुरौ प्रति साधारण्याभावात् **एकरूपेत्युक्तम्। ताभ्यां संबन्धि धनमिति**। ततश्च समशब्दार्थीभूतसदृशसंबन्धित्वं साधारणस्यास्तीति लक्षणाबीजभूतमुख्यार्थसंबधिसत्त्वात्वात् लक्षणोपपद्यत इति भावः। सादृश्यस्य साधारणधर्मायत्तत्वात् सादृश्यवाचिशब्दः सादृश्यनिर्वाहके साधारणे वर्तत इति निष्कर्षः। एवं दृष्टान्ते समानाधिकरणसमकालादिस्थलेऽप्यमुमर्थं शिक्षयति—**तथा नीलत्वोत्पलत्वे** इति। **द्वाभ्यां संयोगित्वेनेति**। ययोः समकालत्वमुच्यते, ताभ्यां द्वाभ्यामित्यर्थः। **द्रव्यकालादिषु समसमानादिशब्दा** इति। यद्यपि सामानाधिकरण्यं ‘समकालवर्ती’ इत्युदाहरणानुसारेण काले समशब्दस्य द्रव्ये समानशब्दस्य चोपपाद्यतया द्रव्यकालादिषु समानसमशब्दा इत्येव वक्तुमुचितम्, तथाप्यल्पाच्तरत्वात् क्रमाविवक्षणाद्वा नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्। **युज्यत इति युगिति**। अत्र केचित्—संबन्धार्थस्य ‘युजिर् योगे’ इत्यस्य रौधादिकस्य कर्तरि युज्यत इति रूपस्याभावात् समाध्यर्थस्य च युजेः कर्तर्येतद्रूपसंभवेऽपि तस्यार्थस्य प्रकृतासंगतेः “युजिर् योगे” इत्यस्यैव कर्मण्येतद्रूपमिति वक्तव्यम्। तत्र च “ऋत्विग्दधृक्” इत्यादिसूत्रेण क्विनो वा “सत्सूद्विषा”

इत्यादिना "क्विप् च" इत्यनेन वा क्विपो वा कर्तरि विहितत्वेन कर्मण्यसंभवात् युज्यतेऽनेनेति कर्तर्येव क्विन्, पच्यते अनेनेति पाचक इतिवत्। तस्य सहशब्देन सदृशवाचिना बहुव्रीहिः। अस्ति च सहशब्दः सदृशपर्यायः। यथा—सदृशः सख्या ससखीति। तस्यास्वपदविग्रहोऽयं बहुव्रीहिः। समानं युक् गुणजात मस्येत्यर्थः। तत्र च "उपसर्जनस्य" इति सहस्य सभावः इति। **अग्नित्वोपाधेः प्रहाणादिति**। अपृथग्भूतस्याप्यग्नित्वप्रहाणे अग्नेर्देवताया एवाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु वाक्यद्वयेन विरुद्धक्रमद्वये प्रतीयमाने कथमविरोध इत्यस्वरसादाह—**किंचाग्नेर्वा एतानीति**। **दत्तमुत्तरमिति**। "उपाधिश्च देहान्तःकरणादिः" इत्युक्तमित्यर्थः।

प्राप्यस्य सगुणत्वाच्चेति। न च "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इति सूत्रं निर्गुणविद्याव्यतिरिक्तविषयं किं न स्यात्? येन सर्वविद्याप्राप्यस्यैकरूपतया सर्वत्र सगुणत्वमेव सिध्येदिति वाच्यम्—संकोचे प्रमाणाभावादिति भावः। **विद्याविकल्पश्च तत्रैव द्रष्टव्य इति**। गुणयुक्तमेव प्राप्यमिति प्राप्यस्यैकरूप्यकथनेनाविशिष्टफलत्वाविष्करणाद्विकल्पोऽपि तस्मिन् वाक्य उक्तप्राय इति द्रष्टव्यमित्यर्थः। भाष्ये—**यद्यपि सञ्चित्त इत्यादिनेति**। "यद्यपि सञ्चित्तो न निर्भुग्नदैवतं गुणगणं मनसानुधावेत्, तथाप्यन्तर्गुणामेव देवतां भजते। तत्रापि सगुणैव देवता प्राप्यते" इति व्याख्यातमित्यर्थः। अस्य चायमर्थः—सञ्चित्तो न निर्भुग्नदैवतं गुणगणं मनसानुधावेत्। अपहतपाप्मत्वादिगुणं दैवताद्विभक्तं यद्यपि दहरविद्यानिष्ठ इव सञ्चित्तो न स्मरेत्, तथाप्यन्तर्गुणामेव देवतां भजते। तत्रापि सगुणैव देवता प्राप्यत इति। देवतास्वरूपानुबन्धित्वात् कल्याणगुणगणस्य केनचित् परदेवताऽसाधारणेन निखिलजगत्कारणत्वादिनोपास्यमानापि देवता वस्तुस्वरूपानुबन्धिसर्वकल्याणगुणविशिष्टैवोपास्यते। अतः सगुणमेव ब्रह्म तत्रापि प्राप्यमिति सद्विद्यादहरविद्ययोर्विकल्प इत्यर्थ इति। 'सोऽयं गौः' इत्यत्र विप्रतिपन्नं प्रत्याह—**सोऽयं व्रीहिरित्यादेरुपलक्षणमिति**। **मुख्योऽप्यस्वरस इति**। जात्यंशे मुख्यत्वं व्यक्त्यंशेऽमुख्यत्वमित्यर्थः। अत्यन्तामुख्यो न भवतीत्यर्थः। **व्यक्त्यंशप्रहाणादस्वारस्यमिति**। जातेर्जात्या सौसादृश्यवत् व्यक्त्यन्तरस्य व्यक्त्यन्तरेण भेदकाकारोपलम्भेन सौसादृश्याभावादित्यर्थः। **मुख्य** इत्यस्यात्यन्तामुख्यो न भवतीति व्याख्याने बीजमाह—**न हि**

मुक्तस्येति । "स्वरूपतो गुणतश्च यन्निरवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थः" इति पूर्वं भाषितत्वादिति भावः ।

श्लोके प्रकृतोपयुक्तं पदं दर्शयति—**अस्मिन् श्लोके तथैवेति । एकप्रकरणत्वज्ञापनायेति ।**

"विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तयेत् ॥

तद्भावभावमापन्नस्तथासौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥"

इति हि श्लोकक्रमः । **श्लोके तद्भावेत्युपमानबहुव्रीहिरिति** । तद्भाव इव भावो यस्य स तद्भावः, तत्समानस्वभावः । तस्य भावस्तद्भावभाव इति व्याख्याने द्वितीयभावशब्दस्य प्रयोजनवत्त्वमिति भावः । भाष्यस्थतद्भावशब्दस्य श्लोकवैरूप्येण तत्पुरुषत्वमनुपपन्नमित्यत आह—**समासे व्याचिख्यासिते सति हीति** । श्लोकभाष्ययोर्वैरूप्यपरिहारार्थमाह—**यद्वा भाष्यस्थतद्भावशब्दोऽपीति** । ननु भाष्यस्थतद्भावशब्दस्य बहुव्रीहित्वे, "तद्भावो ब्रह्मणो भावः" इति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्यानेकशब्दाध्याहारपूर्वकं व्याचष्टे—**तद्भावेति पदे तच्छब्दवाच्यब्रह्मसंबन्धितया प्रतीयमान इति । द्वितीयभावशब्दः सत्तावाचीति** । यद्यप्यस्मिन् पक्षे द्वितीयभावशब्दस्य परपक्ष इव वैयर्थ्यमस्ति, तथाप्यभेदस्य बाधितत्वात् पराभिमतार्थो न संभवतीत्यत्र तात्पर्यम् । अर्थान्तरप्रतीतिनिवारणार्थत्वेन साफल्यसंभवे स्वरूपव्याक्रियामात्रमनर्थकमित्यभिप्रेत्याह—**यद्वा भेदरहितो भवतीति । अनन्तरनिर्देशो न घटत इति** । भेदस्य कल्पितत्वेन कृतत्वासंभवादिति भावः । सिद्धान्ते—**भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्** । देवादिभेदश्चात्मन्यारोपितः तस्य

मुक्तस्याज्ञानकृतो भवेत्, कर्मकृतो भवेत्। कर्मकृतत्वेन ज्ञातो भवेदित्यर्थः। अथवा 'अभवेत्' इत्यकारप्रश्लेषः, 'अपचसि त्वं जाल्म' इतिवत्, "नञो नलोपस्तिङि क्षेपे" इति द्रष्टव्यम्। **प्रकर्षेण ज्ञात एकस्वरूपभेद** इति छेदः। **हेयार्हतापत्तेः स्वाभाविकत्वप्रसङ्गादिति**। "ब्रह्मणः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षे देवादिभेदस्य तन्मूलकर्माविद्यादिदोषस्य च ब्रह्मगतत्वेनैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् ब्रह्मावारकस्य चाज्ञानस्य—

"ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम्।
अज्ञानं चेत् तिरस्कुर्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तने॥"

इति न्यायेन निवर्तकान्तराभावात् स्वाभाविकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। **उपाध्यपगमे नश्यतीति श्लोकार्थ** इति। "कः करिष्यति" इत्यस्य कः परिपालयिष्यतीत्यर्थ इति भावः। "असन्तम्" इत्यस्यानित्यवाचिन उपयोगमान्द्यादाह — **उपाध्यभावादिति**। अस्मिन् पक्षे "करिष्यति" इत्यत्र कृञ्धातोरुत्पादने स्वारस्यमस्तीत्यपि द्रष्टव्यम्। **व्यवच्छेद्याभावादफलत्वमिति**। ननु नैतद्व्यवच्छेदकतयोपात्तम्। अपितु कल्पकेऽज्ञाने नष्टे कल्पितस्वरूपसत्त्वं पुनर्भेदानुत्पत्तौ हेतुतयोक्तमिति चेत्—न। पूर्वोक्तदोष एव तात्पर्यात्।

हृद्देशस्थ आत्मनीत्यर्थ इति। तद्भ्रामणार्थं तदन्तःप्रवेशस्यावश्यकत्वात्, "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "योऽन्तरो यमयति" इत्यादिप्रमाणादिति भावः। केचित्तु सर्वभूतशब्दस्यैव चेतनपर्यन्तत्वात् हृद्देशशब्देन जीवानामन्तःप्रदेश एव विवक्षित इति वदन्ति। **नापि चिदचिदीश्वराणामिति** भाष्यस्य मृषावाद्यभिमतैक्यनिषेधपरत्वमयुक्तम्, अचिदीश्वरयोस्तैरैक्यानभ्युपगमादित्यभिप्रेत्य भास्कराद्यभिमतैक्यनिषेधपरतया व्याचष्टे—**जगद्ब्रह्मणोरिति**। मृषवादिमतनिरासोपसंहारे इतरमतनिरासो न युक्त इत्यभिप्रेत्य तन्मतनिरासपरतयावतारयति— **अथवा मृषावादिनमेवेति**। [इति पुराणप्रक्रिया। अथ सप्तविधानुपपत्तिः]

(आश्रयानुपपत्तिः)

कथं भ्रमसंभव इति। निर्विशेषे परिकल्पितशब्दोक्तभ्रमसंभव इति शङ्का स्यात्। अतो दोषपदमिति भावः॥ "**अनृतेन हि प्रत्यूढाः**"। प्रतीपं नीताः,

वैपरीत्यं प्ापिना इत्यर्थः । "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति छान्दोग्यम् । भाष्ये आदिशब्देन "नासदासीत्" इत्यादिश्रुतयो विवक्षिताः । भाष्ये जीवैक्यानुपपत्त्येति । विरुद्धधर्माध्यस्तयोर्जीवपरयोरैक्यासंभवेन धर्माणां कल्पितत्वस्य वक्तव्यतया तत्कल्पिकाऽविद्याभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । सत्त्वेऽप्यात्मनो भ्रान्तिबाधाश्रयत्वयोर्दर्शनात् न भ्रान्तिबाधाभ्यां सद्विलक्षणत्वसिद्धिः । असिद्धिश्च हेतोः स्यात्, भ्रान्तिबाधयोरतन्निष्ठत्वादित्यत आह—भ्रान्तिविषयत्वबाधविषयत्वेति । भाष्ये भ्रान्तिबाधयोरयोगादित्यत्र शुक्तिरूप्यस्येति शेषः पूरणीयः । उत्तरत्र तद्विवरणभाष्ये "प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाभ्युपगमनीयम्" इत्युपक्षिप्य, "शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः" इति दर्शनात् । परैरपि ख्यातिबाधानुपपत्तेः शुक्तिरूप्यविषये उपन्यासाच्च । न चाज्ञानस्य जगदुपादानत्वं सदसद्विलक्षणत्वं च प्रतिज्ञाय तद्धेतुतया शुक्तिरूप्ये प्रतीतिभ्रान्तिबाधोपपादनं कथं संगतं स्यादिति वाच्यम्, उपादानोपादेययोरभेदाभिप्रायेण तथोक्त्युपपत्तेः । स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वं विवर्तपरिणामोपादानलक्षणमिति कथयद्भिरुपादानोपादेयाभेदस्याभ्युपेततया शुक्तिरूप्ये ख्यातिबाधसमर्थनस्य उपादाने तत्समर्थनपर्यवसितत्वात् । ननु भामत्यामारम्भणाधिकरणे "न हि वयमभेदं ब्रूमः, किंतु भेदं व्यासेधामः" इत्युक्तेरभेद एवोपादानोपादेययोर्नास्तीति वाच्यम्, ब्रह्मसमसत्ताकाभेदप्रतिक्षेपमात्रपरत्वात् तदुक्तेः । यद्वा प्रतीतिबाधानुपपत्त्या शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वसिद्धौ मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानमन्वेषणीयमित्यज्ञानस्यापि सदसद्विलक्षणत्वं सिध्यतीत्यभिप्रायेण तथोक्त्युपपत्तेः । केचित्तु—"अहमज्ञः" इत्यज्ञानप्रतीतेः "नेह नाना" इति श्रुत्या बाधदर्शनात् अत एव भ्रमत्वाच्च प्रतीतिभ्रान्तिबाधानामविद्याविषयत्वमेव; न शुक्तिरूप्यविषयत्वम । उत्तरत्र शुक्तिरूप्यादिषु प्रतीतिभ्रान्तिबाधैर्मिथ्यात्वसमर्थनं युक्त्यन्तरमेव; नैतद्विवरणरूपम् । "तत्र अनिर्वचनीयत्वे परोक्तं हेतुं विस्तरेण दूषयति" इति तत्रत्य (संक्षिप्तस्य विवरणमिति) श्रुतप्रकाशिकावाक्यमपि कथंचिन्नेयमिति वदन्ति । 'ख्यातिबाधयोश्चायोगात्' इत्यस्य ख्यातिबाधयोश्चायोगप्रसङ्गादित्यमुमर्थं स्फोरयति—प्रतीतिभ्रान्तिबाधान्यथानुपपत्त्येति । प्रतीतिरसद्विलक्षणत्वसाधिका, भ्रान्तिस्तु

सद्विलक्षणत्वसाधिका, बाधस्तूभयसाधारण इति विवेको द्रष्टव्यः । न च—सद्वादिनं प्रति भ्रान्तेर्हेतुत्वोपन्यासोऽयुक्तः, तन्मते भ्रान्तित्वस्यानभ्युपगतत्वात् । बाधेन भ्रान्तित्वसमर्थने च बाध एव हेतुरस्तु, किमनेन भ्रमत्वसमर्थनेनेति वाच्यम्, 'अहं रजततया अभ्राम्यम्' इत्यनुभवसिद्धतया भ्रमत्वस्य सद्वादिनाप्यप्रत्याख्येयतया हेतुत्वसंभवादिति भावः । **सद्भाव एवमिति** । परमताबाभावे दृष्टान्तः । **ब्रह्माश्रयत्वपक्षं दूषयतीति** । ब्रह्मणश्चिन्मात्रत्वेन तस्याश्रयत्वे पूर्वोक्तान्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गः ।

" आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेष(र्विभाग)चितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ "

इत्युक्तेरिति भावः । ज्ञानत्वेऽपि नैयायिकादिरीत्या जडत्वाभ्युपगमे स्वस्य स्वयाथात्म्यज्ञानविरोधित्वासंभवादाह—**स्वप्रकाशत्वं विवक्षितमिति** । विषयित्वलक्षणज्ञानत्वाभावात् स्वप्रकाशत्वं विवक्षितमिति केचिद्वदन्ति । ननु ब्रह्मस्वरूपतद्विषयकज्ञानयोः साधारणं स्वरूपप्रकाशत्वं किं स्वरूपाभिन्नप्रकाशत्वम्? उत स्वरूपविषयप्रकाशत्वम्? नाद्यः, तस्य प्रमाणज्ञानेऽभावात् । न द्वितीयः, अभेदे विषयविषयिभावाभावेन स्वरूपाव्यापनादित्याशङ्क्य तद्विषयव्यवहारानुगुण्यलक्षणं तद्विषयकत्वं प्रकृते विवक्षितमित्यभिप्रयन्नाह—**स्वरूपविषयज्ञानत्वे सतीत्यर्थ इति विषयवैषम्याभावादित्यर्थ** इति । विषयवैषम्याभावेन विशेषानवगमादित्यर्थ इत्यर्थः । न तु 'विशेषानवगमात्' इत्यस्य विषयवैषम्याभावोऽर्थः । तथा सति 'कथं विशेषानवगमः' इत्याक्षेपानुत्थितेरिति द्रष्टव्यम् । **अयमेको देवदत्त** इति । एक इत्यस्याभेदोऽर्थः । स तु स्पाष्टयार्थः । 'अयं देवदत्तः' इत्यभिज्ञायाः 'सोऽयं देवदत्तः' इति प्रत्यभिज्ञाया इव पुरोवर्तिनि देवदत्ताभेदविषयत्वमविशिष्टम् । न ह्यभेदे द्वैविध्यमस्ति, येन विषयवैषम्यं स्यात् । तथापि प्रत्यभिज्ञाया एव भेदभ्रमनिवर्तकत्वं नाभिज्ञाया इति द्रष्टव्यम् । न च प्रत्यभिज्ञायामेकस्मिन्वस्तुनि कालद्वयसंबन्धो विषयः, नाभिज्ञायामिति वाच्यम्—ऐक्यस्य कालद्वयसंबन्धस्य चाभिज्ञाभ्यामेव सिद्धेः अभिज्ञाद्वयानवगतार्थविषयकत्वाभावेनाभिज्ञाद्वयान्निवर्त्यभेदभ्रमनिवर्तकत्वं न स्यादिति भावः । **द्वित्वभ्रमः** । भेदभ्रम इत्यर्थः । 'सत्यत्वज्ञानत्वादिरस्ति चेत् स स्वरूपानतिरिक्त इति दर्शयितुं स्वभावशब्दः' इति समीचीनः पाठः ।

'सत्यत्वज्ञानत्वस्वभावोऽस्ति चेत्' इति पाठे स्वभावशब्दो धर्मपरः। सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मोऽस्ति चेत्—स च स्वरूपानतिरिक्त इति दर्शयितुं स्वभावशब्द इत्यर्थः। **कालद्वयदेशद्वयसंबन्धित्वं ह्यैक्यमिति।** न चैतदप्यभिज्ञाद्वयसिद्धमिति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम्, अभिज्ञाद्वये सत्यप्येकस्मिन् कालद्वयसंबन्धो मया ज्ञात इत्यनुभवाभावात्। सत्यां च प्रत्यभिज्ञायां तथानुभवदर्शनेनानुभवस्यैवात्र साक्षित्वात्। अनुभवापलापे चोपेक्षणीयत्वप्रसङ्गादिति भावः। द्वित्वभ्रमशब्दः सर्वत्र भेदभ्रमपरः।

ननु न प्रमाणज्ञानत्वं निवर्तकत्वप्रयोजकम्, अपि तु भ्रमविरोधित्वमेव। तच्च ब्रह्मस्वरूपेऽपि संभवतीति शङ्कां व्युदस्यति—**अधिष्ठानत्वाच्छुक्त्यादिवदिति।** यद्वा अनिवर्तकत्वे हेत्वन्तरमप्याह—**अधिष्ठानत्वादिति।** अधिष्ठानस्य भ्रमविरोधित्वं प्रमाणान्तरसापेक्षं, शुक्त्यादौ तथा दर्शनादित्यभ्युपगम्यमाने शुक्त्यादिवदेवाधिष्ठानस्फुरणमपि प्रमाणान्तरसापेक्षं स्यादिति प्रतिबन्द्या दूषयति—**अधिष्ठानत्वस्य ज्ञानान्तरविषयत्वमिति। अधिष्ठानत्वनिवृत्तिरितीति।** अधिष्ठानत्वनिवृत्तिः प्रसज्येतेत्यर्थः। यदि शुक्त्यादावधिष्ठानस्य भ्रमाविरोधित्वमापाद्यते, तर्हि तद्वदेवाध्यासाधिष्ठानत्वार्थं ज्ञानान्तरवेद्यत्वप्रसङ्गः। यदि च तत्र ज्ञानान्तरवेद्यत्वं जडत्वप्रयुक्तम्। तर्हि भ्रमाविरोधित्वमपि जडत्वप्रयुक्तमिति न ब्रह्मणि भ्रमाविरोधित्वमिति प्रघट्टार्थः। **प्रथमपक्षो दूषित इति।** स्वरूपज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वे साक्षिवेद्यसुखादावप्यज्ञानप्रसङ्गात्। किंच स्वरूपचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वे घटादिवत् जडत्वप्रसङ्गात्। किंच विवरणे "अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारात्" इत्युक्तत्वेनोपचारिकज्ञानविरोधिनोऽज्ञानत्वायोगाच्च। न च यथा सौरप्रकाशान्धकारयोः परस्परविरोधे सत्यपि दिवाभीतादिकल्पितान्धकारस्य सौरप्रकाशाविरोधित्वम्, एवमज्ञानस्य कल्पितत्वया न स्वरूपज्ञानविरोधित्वमिति वाच्यम्। सौरप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकतमोऽन्तरवत् चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसत्ताकाज्ञानान्तराभावेनातात्त्विकाज्ञानस्यैव ज्ञानेन विरोधस्य वक्तव्यतया अज्ञानासंभवात्। अहमर्थधर्मभूतवृत्तिज्ञानस्यैव विरोधित्वाभ्युपगमे ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वस्य वक्तव्यतया 'अहमज्ञः' इति प्रतीत्यनुसारेण जीवाश्रयत्वपक्ष एवाङ्गीकृतः स्यात्, न ब्रह्मशब्दितचिन्मात्राश्रयत्वपक्ष इत्यादि द्रष्टव्यम्। भाष्ये—**प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीत्यस्य** प्रपञ्चसत्यत्वत्वप्रतिभास-

रूपाज्ञानविरोधीत्यर्थः, "प्रपञ्चसत्यत्वं तत्प्रतिभासश्च विक्षेपरूपाज्ञानम्" इति टीकाया-मुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्। **अज्ञानं हि ज्ञानप्रतिबन्धकमिति**। न च ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य कथं ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम्, चरमवृत्तिनिवर्त्यस्याज्ञानस्य निरतिशयानन्दस्वरूपात्मस्फुरणप्रतिबन्धकत्वस्य तैरभ्युपेतत्वादिति द्रष्टव्यम्। **पराभ्युपगमादेवमुक्तमिति**। अत एव "अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतः" इति प्रबन्धादौ वाचस्पतिनोक्तम्। तत्र ह्येका अनादिर्भावरूपा अविद्या देवताधिकरणोक्ता; अन्या चाध्यासभाष्य एव प्रदर्शिता—आत्मन्यनात्माध्यासं प्रस्तुत्य "तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" इति। तथा (अयथा) व्याख्याने हेतुमाह—**न हि सत्तयेति**। सत्ताया एवाभावेन सत्तया सद्वितीयत्वस्याज्ञानरूपत्वासंभवात् सद्वितीयत्वज्ञानमेवाज्ञानमिति भावः। **सद्वितीयत्वविशिष्टब्रह्मगोचरज्ञान** इति। सद्वितीयत्वज्ञानरूपे ब्रह्माज्ञाने निवृत्त इत्यर्थः। **स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति** भाष्यं केचिदेवमवतारयन्ति—प्रपञ्चमिथ्यात्वं शास्त्रप्रतिपाद्यं चेत्, तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतया ब्रह्मणः शास्त्रात् सिद्ध्यभावेनाप्रामाणिकत्वमेव स्यादित्यत्राह—**स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति**।

(तिरोधानानुपपत्तिः)

तेषां तिरोधिरिति। अत्र "उपसर्गे घोः किः" इत्यस्याप्रवृत्तावपि प्रयोगबाहुल्यात् "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बहुलग्रहणात् समर्थनीयम्। **ज्ञानस्यात्मासाधारणाकारस्येति**। इदमुपलक्षणम्; प्रत्यक्त्वादेरित्यपि द्रष्टव्यम्। **तस्यासाधारणत्वास्फुरणादिति**। ननु—असाधारणधर्मत्वं साधारणधर्माद्व्यावृत्तिः। सा च नैल्यस्य शौक्ल्यव्यावृत्तिरिव प्रत्यक्त्वादिस्वरूपाभिन्नैव। ततश्च प्रत्यक्त्वादिस्वरूपे भासमानेऽपि तदभिन्नायाः साधारणधर्मव्यावृत्तेरभासमानत्वकथनं परोक्ततिरोधानपर्यवसितमेवेति चेत्—न; प्रत्यक्त्वादौ साधारणधर्माभेदभ्रमदर्शनेन प्रत्यक्त्वादिगतायाः साधारणधर्मव्यावृत्तेः स्वरूपरूपत्वे प्रमाणाभावात्। नैल्यादौ तु शौक्ल्याभेदभ्रमस्य कदाप्यभावेन तत्र तद्व्यावृत्तेः स्वरूपरूपत्वात्। तत्रापि शौक्ल्याभेदभ्रमसत्त्वे स्वरूपातिरिक्ततद्व्यावृत्तेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम्। **अस्मदवस्थास्थानीय** इति। अस्मदभिमतस्वप्रकाशधर्मभूतज्ञानविकासावस्थास्थानीय इत्यर्थः। सदा स्वप्रकाश इति यावत्। **स्वरूपनाश एव तिरोधानं स्यादित्यर्थ** इति। ननु—अस्तु

प्रकाशाभाव एव तिरोधानम् । न च प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधः, अप्रकाशस्यारोपिततयाऽविरुद्धत्वात् । 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इत्यादौ श्रुत एवार्थे अज्ञातत्वस्याप्यनुभूयमानत्वाच्चेति चेत्—न । अधिष्ठानयाथात्म्येऽवभासमाने अप्रकाशकल्पनाया अप्यनुदयात् । वह्नावारोपितस्यावह्नित्वस्य वह्निकार्याप्रतिबन्धकत्वात् प्रकाशारोपितस्याप्रकाशस्य प्रकाशकार्याप्रतिबन्धकत्वाच्च । 'त्वदुक्तमर्थं न जानामि' इत्यादौ सत्त्वावधारणात्मकज्ञानाभावविषयत्वेन प्रकाशाप्रकाशविरोधसाधकत्वाभावात् । अन्यथा 'घटः प्रकाशते, न प्रकाशते च' इत्यनुभवापातात् । एतेन 'नास्ति, न प्रकाशते' इति विपरीतव्यवहारयोग्यत्वमेवावरणमिति निरस्तम्, विपरीतव्यवहारलक्षणावरणकल्पनाया अपि भासमानेऽधिष्ठाने असंभवात् । आनन्दस्वरूपस्य भासमानत्वेन तदंशे आवरणस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चानवच्छिन्नानन्दाप्रकाशादावरणमस्तीति वाच्यम्, आनन्दे भेदाभावेन तदस्फुरणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च संसारदशायामानन्दे भासमानेऽप्यनवच्छेदो न भासत इति वाच्यम्, आनन्दस्य मोक्षकालीनस्य स्फुरणे सिद्धे अनवच्छेदांशस्यापुरुषार्थत्वात् तन्मते संसारमुक्त्योरविशेषप्रसङ्गात् । न च निरतिशयानन्दास्फुरणस्फुरणाभ्यां संसारमुक्त्योर्विशेष इति वाच्यम्, अद्वैतिमते वैषयिकानन्दस्य ब्रह्मानन्दातिरिक्तस्याभावेनोत्कर्षापकर्षायोगात् । आनन्दो भासते चेत् स एव मुक्तिकालीनानन्द इति संसारमोक्षयोरानन्दानुभवे न वैषम्यं मृषावादिमते सुवचम् । न च—यथा त्वन्मते जीवस्वरूपानन्दस्य, कैवल्यदशायामनुभूयमानस्य च स्वरूपरूपत्वेनाभेदेऽपि स आनन्द आवृत एव तस्येदानीमसत्त्वव्यवहारात् सातिशयानन्दो भातीत्यभ्युपगम्यते, एवमिहापि स्यादिति वाच्यम्—तत्रानन्दस्यैकत्वेऽपि तस्मिन्नानन्दे तीव्रत्वमन्दत्वादिभेदोऽस्ति, ततश्च संसारदशायामान[न्दे म?]न्दानुकूल्यं स्वरूपरूपज्ञानेन भासते, तद्गततीव्रानुकूल्यं तु कैवल्यदशायां धर्मभूतज्ञानेन भासत इति ह्यस्माकं प्रक्रिया । न तु तीव्रानुकूलत्वमपि स्वरूपरूपं स्वप्रकाशमित्यस्माभिरभ्युपगम्यते, येन दोषः स्यात् । तस्मात् तिरोधानं भासमानस्वरूपेऽनुपपन्नमिति भावः ।

(स्वरूपानुपपत्तिः)

ज्ञातृत्वादीनां परमार्थतया हीति । अनुभूतेर्निराश्रयत्वे ज्ञातुरभावादेव ज्ञातृत्वादिरप्यपरमार्थो भवतीत्यर्थः । ननु 'निर्विषया निराश्रया' इत्येतत्परमतानु-

वादरूपम् । न च पर एव स्वमतदूषणावकाशमभिलषन् विशेषणं प्रयच्छति, अपितु स्वोक्तार्थोपयोगितयैव । प्रकृते च स्वाभिमतमिथ्यात्वोपयोगितया तस्य विशेषणस्य साफल्यमेव वक्तुमुचितम् । न तु परदूषणायेत्यस्वरसादाह—**यद्वा विषयाश्रयभेदानामिति । असत्त्वप्रतिभासयोरुक्तिरिति** । 'निर्विषया निराश्रया' इत्यसत्त्वोक्तिः, 'अनुभूतिः' इति तत्प्रतिभासोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **किं स्वरूपव्यतिरिक्तेति** । अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तेत्यर्थः । **अनवच्छिन्नदृशिद्वयानभ्युपगमादिति** । अनवच्छिन्नाधिष्ठानभूतदृशिस्वरूपापेक्षया अतिरिक्ताया दोषभूताया अपरमार्थभूताया अनवच्छिन्नदृशेरनभ्युपगमादित्यर्थः । **अनवच्छिन्नपक्षेऽपि समानेति** । दृशेरवच्छिन्नानवच्छिन्नविकल्पस्य अपरमार्थशिरोऽन्तर्गततया अपरमार्थे सर्वत्र कल्पकान्तरापेक्षाया अविशेषादित्यर्थः । काल्पनिकशब्दस्य कल्पनप्रयोजनकत्वभ्रान्तिं व्युदस्यति—**अपरमार्थत्वेनेत्यर्थ इति । अनुभूतेरेव दोषत्वादिति** । अविद्याकल्पकदोषत्वादित्यर्थः । **प्रवाहानादित्वेन परिहृतेति** । "तदधीनत्वादर्थवत्" इति सूत्रे वाचस्पतिना बीजाङ्कुरन्यायोपन्यासादिति भावः । इदं तु स्वरूपानादित्वस्याप्युपलक्षणम् । यथा निरंशेऽप्याकाशे घटस्तटस्थ एव तमुपलक्ष्य एकदेशं संपाद्य तेन संबध्यते, तद्वदविद्यापि तटस्थैव चिन्मात्रमुपलक्ष्य एकदेशरूपजीवं संपाद्य तत्रावतिष्ठत इति नेतरेतराश्रयत्वम् ।

"स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वद् घटादिकम् ।
तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥"

जीवाज्ञानयोरनादित्वे उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धाच्चान्योन्याश्रयो न दोषः" इति जीवाश्रयाज्ञानवादिवाचस्पतिना स्वरूपानादित्वस्याप्यभ्युपेतत्वादिति द्रष्टव्यम् । **दोषस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेनेति** । नन्वेवं परिहारचातुर्विध्यात् परैरनवस्था त्रेधा-परिहृतेति पूर्वोक्तिविरोधः इति चेत्—अत्र केचित्—जीवाज्ञानवादिना प्रवाहानादित्वदुर्घटत्वस्वपरनिर्वाहकत्वानामेवोक्तत्वेन स्वरूपानादित्वस्यानुक्तत्वात्, ब्रह्माज्ञानवादिनापि प्रवाहानादित्वस्यानुक्तत्वाच्च त्रैविध्यमेवेति वदन्ति । **परमार्थत्वप्रयुक्तेति** । परमार्थे वस्तुनि या उपपत्तिरपेक्षिता, सा परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरित्यर्थः । **अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तीति** । दोषोऽप्यपरमार्थवस्तुसामग्रीकोऽप्यनुप्रविष्ट इत्यर्थः । अपार-

मार्थिकस्य वस्तुनः पारमार्थिकवस्तुसामग्रीनिरपेक्षत्वेऽप्यपारमार्थिकवस्तुसामग्रीसापेक्षत्वमस्त्येव । स्वरूपास्येन विपुलप्रासादनिगरणस्य परमार्थिकप्रासादनिगरणहेतुनिरपेक्षत्वेऽप्यपारमार्थिकप्रासादनिगरणहेतुभूतैन्द्रजालिकमन्त्रौषधादिसामग्रीसापेक्षत्वदर्शनादिति भावः । **अधिष्ठानाध्यस्तयोरैक्यप्रसङ्ग** इति । स्वपरनिर्वाहकत्वपक्षे तस्मिन्नेवाधिष्ठाने तदेवाध्यस्तमित्यागतम् । ततश्चाधिष्ठानत्वाध्यस्तत्वयोः परस्परविरोधाभावात् सर्वमपि स्वस्वरूप एव कल्पितमिति वक्तुं शक्यतया अध्यस्ताद्भिन्नमधिष्ठानान्तरं नापेक्षणीयं स्यादिति भावः ।

(अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः)

व्याप्तिविरोधादिति चेदिति । सत्त्वस्यासत्त्वाभावव्याप्तत्वादिति भावः । **सदसदात्मकत्वं दृष्टमिति** । भ्रान्तिबाधाभ्यां सदसदात्मकतया प्रतिपन्नत्वात् तदेव स्वीकर्तुमुचितमित्यर्थः । **अर्थस्थितौ सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति** । वस्तुस्थितौ पर्यालोच्यमानायां सत्त्वासत्त्वयोरन्यतरदेव स्यादित्यर्थः । **सदसद्विलक्षणत्वं दृष्टमिति चेदिति** । सन्मात्ररूपत्वेऽप्युभयरूपत्वाभावादिति भावः । **अन्यथाख्यानादिभिरिति** । आदिपदेनाख्यातियथार्थख्याती विवक्षिते । **सत्त्वे सतीति** । सत्त्वे सत्येवेत्यर्थः । **भेदाग्रहेण ख्यातिबाधोपपत्तिरिति** । न च भेदाग्रहस्य ख्यात्युपपादकत्वेऽपि कथं बाधोपपादकत्वमिति वाच्यम्, 'वर्षकृतं दुर्भिक्षम्' इतिवदुपपत्तेः । अथवा भेदाग्रहेणेत्युपलक्षणम्—भेदाग्रहेण भेदग्रहेण च ख्यातिबाधोपपत्तिरित्यर्थः । तमर्थमुपपादयति—**सत एवेत्यादिना** । पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेदप्रतियोगितयानुपस्थितस्योपस्थितिः ख्यातिः । तत्र गृहीतभेदप्रतियोगितया तस्य वस्तुनः प्रतीतिर्बाध इति वदन्ति ।

(प्रमाणानुपपत्तिः)

तद्विवरणरूपतामेवोपपादयति—**अहमज्ञ इति** । **अज्ञानस्वरूपकीर्तनमिति** । विषयावरणरूपकार्यविनिर्मुक्ताज्ञानस्वरूपकीर्तनम्—अज्ञ इति; **मामन्यं चे**त्यत्र तु विषयावरणकार्यविशिष्टाज्ञानकीर्तनमित्यर्थः । अत एव विवरणव्याख्याने तत्त्वदीपने—"अहमज्ञ इत्यज्ञानस्य साश्रयत्वम्; मामन्यं च न जानामीति सविषयत्वं प्रतीयते" इत्युक्तम् । 'अहमज्ञः' इति प्रतीत एवाज्ञानस्वरूपे सविषयत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्याव-

ग्राहित्वेन तद्विवरणरूपत्वमिति भावः। **कार्यरूपाज्ञानव्यावृत्तिरिति**। "श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुरु(ल)नन्दन। अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या" इत्यादावनात्मन्यात्मबुद्धेरप्यविद्याऽज्ञानादिशब्दप्रयोगविषयतया तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः। वक्ष्यति चानात्मन्यात्मबुद्धेरप्यज्ञानशब्दवाच्यत्वम्। **सौषुप्तिकमज्ञानमिति**। सुषुप्त्यनुवृत्तमज्ञानमित्यर्थः। अहंबुद्धिरूपस्य कार्यज्ञानस्य सुषुप्त्यनुवृत्तत्वाभावात् तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः। ननु 'मामन्यं च न जानामि' इत्यनुभवः सुषुप्त्यनुवृत्ताज्ञाने न प्रमाणीकर्तुं योग्यः, सुषुप्तावहमर्थस्य तदन्यस्य वा विषयस्योल्लेखासंभवादित्याशङ्क्याह—**जागरितावस्थायामिति**। सविकल्पकप्रत्यक्षरूपसाक्षिणा अहमर्थतदन्यरूपविषयावच्छिन्नाज्ञानानुभवो जाग्रद्दशायाम्; तस्यैवाज्ञानस्य निर्विषयतयानुभवः सुषुप्तावित्यर्थः। ततश्च कारणाज्ञानस्य जाग्रद्दशायां तत्त्वशुद्धिकारमते सर्वात्मना अप्रतीतिरिति न मन्तव्यम्, साक्षिभास्यस्याज्ञानस्याज्ञातत्वासंभवात्। न चाज्ञानस्य निर्विषयत्वावस्था न संभवति; निर्विषयत्वेनाज्ञानानुभवश्च न संभवतीति वाच्यम्—सुषुप्तौ प्रत्यगात्ममात्रविषयतयाऽज्ञानस्य भाने दोषाभावात्। ननु—जाग्रद्दशायां साक्षिणः 'घटं न जानामि' इति विषयोल्लेखित्ववत् सुषुप्तावपि विषयोल्लेखित्वे को दोषः? न हि साक्ष्युल्लेखानुल्लेखयोर्जागरणाजागरणे उपयुज्येते; अत एव—"सर्वं वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य सर्वदा विषय एव" इत्युक्तं विवरण इति चेत्,—सत्यम्; जाग्रद्दशायां 'घटं जानामि, पटं जानामि' इति विशिष्य विषयविशेषोल्लेखवत् सुषुप्तिदशायां विषयाणां विशिष्योल्लेखादर्शनेन तदनुरोधेन कस्यचिद्धेतोः कल्पनीयत्वात्। न केवलं तत्त्वशुद्धिकारादिभिराधुनिकैरुक्तम्। संप्रदायोऽपि तथैवेत्याह—**जागरितावस्थायामेवेति**। **अज्ञानानुभवोऽयमिति**। 'अहमज्ञः; मामन्यं च न जानामि" इत्ययमज्ञानानुभव इत्यर्थः। ननु 'न जानामि' इत्यत्राज्ञानमात्रमनुभूयते, न तस्य कारणत्वमपि। तत् कथं कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षमित्युच्यत इत्याशङ्क्याह—**न जानामीत्याच्छादकतयेति**। कार्याज्ञानस्याच्छादकत्वाभावादिति भावः।

भाष्ये—**कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावदिति**। 'अहमज्ञः, मामन्यं च न जानामि' इत्यपरोक्षावभासः कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षमिति योजना। ततश्च प्रत्यक्षमपरोक्षावभास इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यमिति बोध्यम्। भाष्ये **स हि षष्ठप्रमाण-**

गोचर इति । षष्ठप्रमाणमात्रगोचर इत्यर्थः । मात्रपदेन प्रत्यक्षगोचरत्वं निषिध्यते । प्रत्यक्षागोचर इत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र 'अभावस्य प्रत्यक्षगोचरत्वाभ्युपगमेऽपि' इत्युक्तम् ।

भवत्वयमपि षष्ठप्रमाणविषय इति । अत्र चोदयन्ति — "अयं तु 'अहं सुखी' इतिवदपरोक्षः" इत्यत्र भाष्ये 'अयम्' इत्यनेनानुभवः परामृश्यते, न तु विषयः; 'अहं सुखी' इतिवदितीतिकरणावमृष्टप्रत्यक्षानुभवस्य दृष्टान्तीकरणात् । न हि 'सुखादिवत्' इत्युक्तम् । किंचाभावः प्रत्यक्षायोग्यः । इदं तु ज्ञानं प्रत्यक्षरूपम् । अतो नानयोर्विषयविषयिभावः संभवतीत्यस्यार्थस्यैव प्रतिपादयितुमुचितत्वात् 'अयम्' इति ज्ञानपरामर्श एवोचितः, न विषयपरामर्शः । ततश्च 'भवत्वयमप्यनुभवः षष्ठप्रमाणजन्यः' इत्येवावतारिकया भवितव्यमिति — तन्न, उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् । **परोक्षप्रमाणविषयः प्रागभाव** इति । परोक्षैकविषय इत्यर्थः । ततश्च परोक्षप्रमाणविषयस्य वह्न्यादेरपरोक्षत्वस्यापि दर्शनात् नेदं युक्तमिति शङ्काया नावकाशः । **भावग्राहकप्रमाणेनेति** । प्रत्यक्षस्य संनिकृष्टार्थमात्रग्राहितया संयोगादिलक्षणस्य पञ्चविधस्य संनिकर्षस्य भावेष्वेव संभवेन भावग्रहणैकशीलस्यापि प्रत्यक्षस्य विशेषणतालक्षणसंनिकर्षान्तरपरिकल्पनेनाभावग्राहकत्वाभ्युपगमेऽपीति भावः । ततश्च—भाष्ये 'प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽपि' इति स्पष्टमर्थे प्रतीयमाने, 'भावग्राहकप्रमाणेनाभावस्य वेद्यत्वाभ्युपगमेऽपि इत्यवतारिकायां न सामञ्जस्यम्; किं च भावग्राहिणां शब्दानुमानादीनामभावग्राहित्वस्य सर्वसिद्धत्वाच्चेति चोद्यस्य नावकाशः ।

ग्राहकाभावान्न तदभावप्रतीतिरित्यर्थ इति । ग्रहणकारणीभूताधिकरणप्रतियोगिज्ञानाभावादभावज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीत्यर्थः; न तु ग्राहकस्याभावज्ञानस्येत्यर्थः, उत्तरत्र 'एतदुक्तं भवति' इति भाष्ये तथैव विवरणदर्शनात् । न च ग्राहकशब्दस्य ग्रहणजनकप्रतियोग्यधिकरणज्ञानपरत्वे अभावविषयकज्ञानस्य ग्राहकत्वादित्यव्यवहितशङ्काया अनुत्थानमिति वाच्यम्, आशयानभिज्ञस्य तथा चोद्यसंभवात् । केचित्तु **ग्राहकाभावात्** = अभावग्राहकस्य ज्ञानस्याभावात्; **न तदभावप्रतीतिः** = न तदभावोल्लेख इत्यर्थः, 'एतदुक्तं भवति' इत्येतस्य कथंचिदुपपादकत्वमात्रत्वेनाप्युपपत्तेरिति वदन्ति । **ज्ञानप्रागभावस्य ग्राह्यत्व** इति । अत्र प्रागित्येतदविवक्षितम्;

ज्ञानाभावस्य ग्राह्यत्व इत्यर्थः। इतरथा प्रागभावस्य यावज्ज्ञानप्रतियोगिकस्यासंभवेन व्यक्तिविशेषप्रतियोगिकस्यैव वक्तव्यतया तत्र विरोधाभावादिति द्रष्टव्यम्। **अभावधर्मितयात्मनो ज्ञानमस्तीति वक्तव्यमिति**। अभावधर्मित्वादात्मनस्तज्ज्ञानमस्तीति वक्तव्यमित्यर्थः; न तु धर्मित्वेन प्रकारेण ज्ञानमिति भ्रमितव्यम्, तेन रूपेण तज्ज्ञानस्याहेतुत्वात्। **धर्मितया प्रतियोगितयावगतिरस्ति न वेति** भाष्यस्याप्ययमेवार्थः। **अस्मिन् पक्ष** इति। प्रत्यक्षागोचरत्वपक्षाभ्युपगम इत्यर्थः। ततश्चानुमेयत्वमात्रेण कथमपरोक्षत्वविरोधः, वह्न्यादावुभयदर्शनादिति शङ्का परास्ता वेदितव्या।

घटाच्छादकमज्ञानं हि घटज्ञाने न विरुध्यत इति। अयमर्थः—घटज्ञाने सति घटाच्छादकमज्ञानं न हि विरुध्यते; घटाज्ञानविषयज्ञानधर्मिज्ञानाभ्यां च न विरुध्यते, भावाभावरूपत्वाभावात्; उभयोरपि भावरूपत्वादित्यर्थः। भाष्यस्वारस्यात्, "भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे तु सत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञाने ज्ञानाभावस्येव भावान्तरस्यापि नानुपपत्तिर्नियन्तुं शक्यते" इति पुरोवादिपञ्चपादिकाविवरणग्रन्थानुसाराच्चोक्त एवार्थः। यथाश्रुतार्थग्रहणे साक्षाद्घटविषयज्ञानस्यैव 'घटं न जानामि' इति ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गेन ज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात्। **वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्य**मिति। उभयोर्भावरूपत्वेऽपि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधः सिद्ध इति भावः।

भाष्ये — **साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्यविषय**मिति। साक्षिचैतन्यं वस्तुयाथात्म्यविषयकप्रमाणज्ञानं न भवतीत्यर्थः; प्रमाणज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्। **अन्यथे**त्यस्याज्ञानविषयमिति संनिहितविषयत्वसंभवेऽपि विप्रकृष्टवस्तुयाथात्म्यविषयत्वानभ्युपगमप्रतिपादकत्वमयुक्तमित्यस्वरसादाह — **अज्ञानविषयत्वाभावे** वेति। **न हि रजतज्ञाने**नेति। साधकस्य बाधकत्वायोगादित्यर्थः।

भाष्ये—**ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञान**मिति। अत्र चोदयन्ति—"नन्वज्ञानस्य व्यावर्तको विषयः कथं साक्षिचैतन्येनावभास्यते? प्रमाणयत्तत्वाद्विषयसिद्धेरिति। उच्यते—सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव; तत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते, अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वा अज्ञानव्यावर्तकतया सदा भास्यते" इति **पञ्चपादिकविवरण**ग्रन्थानुवादरूपमिदं

वाक्यम्। तस्य चायमर्थः—कथं 'मामन्यं च न जानामि; त्वदुक्तमर्थं संख्यां वा शास्त्रार्थं वा न जानामि' इति विषयावच्छिन्नमज्ञानं साक्षिभास्यं स्यात्? अज्ञानावच्छेदकस्य विषयस्य साक्षिणा भानासंभवात्; साक्षिणो बहिर्विषये नैयायिकमते मनस इव स्वातन्त्र्यासंभवात्। इतरथा प्रमाणान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। ततश्चाज्ञानावच्छेदकस्य घटादेः प्रमाणत एव सिद्धिरेष्टव्या। प्रमाणज्ञानं चाज्ञानविरोधि; न तु साक्षिवद-ज्ञानसाधकम्, येनाज्ञानं न विरुन्ध्यात्। ततश्चाज्ञानानुभवो न संभवतीति शङ्काभि-प्रायः। स्वतो मनोग्राह्यत्वाभावेऽपि परमाणोः, 'ज्ञातः परमाणुः' इति ज्ञाततया मनोवेद्यत्ववत् तत्तदाकारवृत्त्यनुपहितेन केवलेन साक्षिणा स्वतो ग्रहणायोग्यमपि वस्तु ज्ञातत्वाज्ञातत्वान्यतराकारेण सदा भास्यत एव। इयांस्तु विशेषः—वस्तुनो ज्ञाततया भाने प्रमाणव्यवधानापेक्षा, ज्ञाततायाः प्रमाणोत्पाद्यत्वात्। अज्ञाततायास्तु स्वतः-सिद्धत्वादज्ञाततया भाने न प्रमाणव्यवधानापेक्षा। ततश्च सर्वमपि वस्तु प्रमाणा-प्रसरणदशायामज्ञाततया भासत एवेति न विषयभानार्थं प्रमाणापेक्षा, येनाज्ञानस्य विरोधः स्यात्। साक्षिरूपं च घटादिविषयज्ञानं नाज्ञानविरोधि, साधकतया तस्य बाधकत्वाभावादिति प्रागेवोक्तत्वादिति परिहाराभिप्रायः। एवमेव हीदं वाक्यं व्याख्यातं **तत्त्वदीपनकृता**। इह तु कथं तद्विहायान्यथानूद्यत इति।

तत्रायं परिहारः—सत्यं विवरणवाक्यं तत्त्वदीपनकृता तथा व्याख्यातम्। तथापि जडस्याज्ञानविषयत्वमनभ्युपगच्छतो विवरणकारस्य मते प्रत्यगर्थावच्छिन्नमेवा-ज्ञानमभूयत इत्येव वक्तव्यम्, न तु घटादिविषयम्। ततश्च शङ्कापरिहारौ प्रत्यगर्थ-विषयावेव वक्तव्यावित्यभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता तदनुसारेण शङ्कापरिहारग्रन्थौ योजनीयावित्यभिप्रेत्य तथानूदितमिति द्रष्टव्यम्।

(भावरूपाज्ञानानुमानविचारः)

उपपादिताकारविशिष्टमिति। प्रत्यक्षेण न्यायानुगृहीतेनाज्ञानस्य भावरूपत्वं 'न जानामि' इत्यनेनात्माश्रयत्वं च सिद्धमिति पूर्वमुक्तत्वेन स्वप्रागभावव्यतिरिक्त-त्वस्वदेशगतत्वयोः सिद्धत्वादिति भावः। **न हि तमो दीपगतमिति**। दीपस्यैव प्रभाश्रयत्वात् प्रभादेशस्य प्रभाश्रयत्वं नास्ति, 'प्रभादेशः' इतिवत् 'प्रभाश्रयः' इति व्यवहाराभावादिति भावः। **वेद्यगतविरत्यभिव्यक्तिप्रागभाव इति**। वेद्यगत-

वित्तिर्विषयाधिष्ठानचैतन्यम्, तन्निष्ठाभिव्यक्तिप्रागभाव इत्यर्थः । 'वेद्यगतं चैतन्यमभिव्यक्तं भवति' इत्युत्तरग्रन्थानुसारादयमेवार्थः । **अनुलोमव्याप्तिरि**ति । अत्र स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं स्वप्रतिबन्धकादृष्टं विषयगतामज्ञाततां च व्युदसितुं क्रमेण विशेषणानीत्यपि वदन्ति ।

इयमुत्पत्त्यनुपपत्तिरिति । दीपनिर्वापणसमसमयसौधोदरव्यापिसंतमसोत्पत्तिकारणं दुर्निरूपमित्यप्यनुपपत्तिरनुसन्धेया । **निमीलने नीलप्रतिभासवदि**ति । अयं भावः—अस्ति तावन्निमीलितनेत्रस्य, 'नीलं तमः' इति प्रतीतिः । सा तु न प्रमा, बाधितविषयत्वात् । तथाहि—किमत्र बाह्यं तमः प्रतीयते, उतान्तरम्? नाद्यः, बहलालोकविततदेशे बाह्यस्यान्धकारस्याभावात् । न द्वितीयः, बहिःप्रसरणशीलानां नायनरश्मीनामान्तरतमोग्राहकत्वाभावात् । इतरथा नयनान्तःस्थाञ्जनग्रहणप्रसङ्गात् । तस्माद्भ्रान्तिरेवेति । **नीलप्रतिभानं बाधितविषयमि**ति । यद्यपि विवरणादौ पिहितकर्णपुटस्यान्तरशब्दोपलम्भवत् निमीलितनेत्रस्यान्तर्मुखैर्लोचनरश्मिभिरान्तरं तमो गृह्यत इति 'नीलं तमः' इति प्रतीतेर्गोलकान्तर्वर्तितमोविषयतया प्रमात्वमेवोपपादितम् । अतस्तथैवानुवादो युक्तः—तथापि तस्य लोकविरुद्धत्वात् भ्रमत्वमभ्युपगम्येह परिहारान्तरमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । **रूपोपलब्धिवेलायामि**ति । सजातीयघटादिरूपोपलब्धिवेलायामित्यर्थः । **कारणनिरूपणायापह्नवमर्हती**ति । प्रयोजनार्थे चतुर्थी । प्रयोजनं च निवर्त्यमानतया, 'मशकेभ्यो धूमः' इतिवत् । कारणनिरूपणाभावायापह्नवमर्हतीत्यर्थः । कारणनिरूपणं प्रसज्येतेति भयादित्यर्थः । **स्वच्छद्रव्यत्वादि**ति । प्रभावत् स्वच्छद्रव्यविशेषत्वात् स्पर्शानुपलम्भ इत्यर्थः ।

अविद्याप्रत्यक्षनिरासः

प्रतिपन्नशब्देन भासनमुच्यत इति । न तु विषयत्वपर्यन्तम् । तथाहि सति प्रत्यगर्थस्य प्रतिपन्नत्वकथनं व्याहतं स्यादिति भावः । **अभावप्रतियोगिभूताविशदज्ञानविषयत्वमि**ति । अत्र चोदयन्ति—"आश्रयप्रतियोगिज्ञानं त्वविशदस्वरूपविषयम्" इति भाष्यस्य ह्ययमर्थः—यद्यपि 'अहं मां न जानामि' इत्यत्राश्रयज्ञानं प्रत्यगर्थविषयम्, तथा प्रतियोगिज्ञानमपि ज्ञानविषयतया प्रत्यगर्थविषयकम्—तथापि न तद्द्वयमपि विशदप्रत्यगर्थविषयकं, प्रत्यगर्थांशे तयोरविशदत्वात् । ततश्च मां न

ज्ञानामि = यथा विशदं भवति तथा न जानामि इत्यर्थः । मदर्थविषयकावधारणात्मकसाक्षात्काररूपज्ञानं नास्तीति पर्यवसितोऽर्थः । ततश्चाभावप्रतियोगिभूतज्ञानस्य वैशद्यं विद्यमानस्य प्रतियोगिविषयकज्ञानस्यावैशद्यं चाविरोधसिद्धये समर्थनीयम् । तद्विहाय तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणन्यायेन प्रतियोगिभूतज्ञानस्यावैशद्यं कथं समर्थ्यत इति । अत्र ब्रूमः—सत्यं प्रतियोगिभूतज्ञानस्य वैशद्यमेव समर्थनीयम् । तथापि भाष्ये "आश्रयप्रतियोगिज्ञानं स्वविशदस्वरूपविषयम्' इत्युक्तेः साक्षाद्विषयप्रतियोगिभूतज्ञान एवाविशदत्वं समर्थनीयमित्यभिप्रेत्य तदुपपादनायायं संरम्भः कृतः । **स्वविषयं निवर्तकज्ञानमि**ति । **स्वविषयं निवर्तकज्ञानं** कर्म । **इदानीं ज्ञानं** कर्तृ । **स्व**शब्देन प्रतियोगिविषयकं ज्ञानमुच्यते । निवर्तकज्ञानं प्रतियोगिभूतज्ञानमित्यर्थः । **विद्यमानं हि स्वाश्रयमि**ति । स्ववृत्तिवर्तमानस्यापरोक्षत्वादित्यर्थः । वर्तमानमपि परकीयं न प्रत्यक्षम् । स्वीयमप्यतीतादिकं न प्रत्यक्षम् । स्ववृत्तिवर्तमानं च यज्ज्ञानं तदेव विशदमित्यर्थः । ततश्च स्वरूपतो विषयतश्चेदानीमभावप्रतियोगिभूतं ज्ञानमविशदमिति पर्यवसितोऽर्थः । **अन्यथा प्रमाणज्ञाननिवर्त्याज्ञाने**ति । प्रमाणज्ञानाभावानभ्युपगमे प्रमाणज्ञानस्य सत्त्वप्रसङ्गेन तन्निवर्त्यमज्ञानं कथमनुभूयेत ? प्रमाणज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः । **तत्रायं परिहार** इति । ननु "विशदतदर्थप्रतीतिर्नास्ति" इति भाष्य एवास्याः शङ्कायाः परिहृतत्वात् किमिति टीकायां परिहारान्तरमुपन्यस्यत इति चेत् — न ; विशदतदर्थप्रतिपत्तिनिषेधे विशदप्रतिपत्तेः स्मरणावश्यंभावेन स्मृत्यारूढाया अपि विशदप्रतिपत्तेः सत्त्वमपेक्षितमिति हि शङ्काभिप्रायः ; तत्र च यथाश्रुतभाष्येण परिहारासंभवात् परिहारान्तरं टीकायामारब्धमित्यदोषः । यद्यपि भानसत्त्वे भासमानसत्त्वमपेक्षितमिति शङ्का मन्दा, अथापि सा मन्दविषन्यायेन परिहर्तव्येति परिहार उपन्यस्त इति द्रष्टव्यम् । **मेरुसाक्षात्कारः कथं निषिध्यत** इति । यद्यपि स्वस्य मेरुसाक्षात्काराभावेऽपि परकीयमेरुसाक्षात्कारस्य पुराणादिनावगतस्य स्वात्मनि निषेधे नानुपपत्तिः, तथापि स्वीयमेरुसाक्षात्कारनिषेधस्थले स्वीयमेरुसाक्षात्कारस्याप्रसिद्धत्वादिति शङ्काभिप्रायात् । **इहादृष्टचत्वरद्विरदेने**ति । चत्वरीयो द्विरदश्चत्वरद्विरदः । **नञर्थप्रतियोग्यवच्छिन्नतये**वेति । यद्यप्यभावस्येव भावरूपाज्ञानस्यापि विरोधितया नञर्थत्वमविशिष्टम्—तथाप्य-

भावत्वपक्षे अभावस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नत्वेन भाननियमवत् भावत्वपक्षे ज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतीतिनियमाभाव[ादि] इति भावः। **अभावस्य नञर्थत्वसंभवादिति।** 'भावरूपाज्ञानवादिना ज्ञानाभावत्वस्य सर्वात्मनाऽनभ्युपगमेऽपि' इति शेषः। **स्वरूपावच्छिन्नाज्ञानप्रतीता**विति। प्रत्यगर्थाज्ञानप्रतीतावित्यर्थः। **स्वरूपभूतज्ञानादन्यतया तत्सिद्धेरि**ति। यद्यपि प्रमाणज्ञानादन्यतया तत्सिद्धावपि न निवर्त्यनिवर्तकविरोधः, अन्ततो गत्वा प्रमाणज्ञानविरुद्धतया तत्सिद्धावपि न निवर्त्यनिवर्तकविरोधः। न हि प्रमाणज्ञानविरुद्धमित्युल्लिख्यमानत्वमात्रेण विरोधिप्रमाणज्ञानमाविर्भूतमुपस्थितं स्यात्, येन विरोधो भवेत्। न हि 'तेजोविरुद्धोऽन्धकारः' इत्युल्लेखमात्रेणान्धकारस्य तेजसा निवृत्तिर्भवति। इयं च शङ्कापिशाची "स्मृतेः स्मर्यमाणसमकालवर्तित्वनियमाभावात्" इति पूर्वमेव प्रतिक्षिप्ता च। ततश्च किं वैषम्यमभिप्रेत्य 'स्वरूपज्ञानादन्यतया प्रतीतिरस्तु, न तु प्रमाणज्ञानविरोधितया' इत्युपन्यस्यते इति चेत्। अत्र ब्रूमः—प्रमाणज्ञानस्य तदानीमसत्त्वे प्रमाणज्ञानविरुद्धतयाऽज्ञानस्योल्लेखः साक्षिणा न युक्तः, ज्ञातत्वाज्ञातत्वोपरागाभावे साक्षिणः स्वाध्यस्तविद्यमानमात्रग्राहित्वात्। तथाच प्रमाणज्ञानस्य साक्षिणोल्लेखमभ्युपगच्छता प्रमाणज्ञानस्य सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति। **न हि स्वरूपभूतं ज्ञानं साश्रयं सविषयं** चेति। यद्यपि स्वरूपज्ञानस्याज्ञानादिभासकस्य सविषयत्वमस्ति, तथापि साश्रयत्वाभावेन द्वित्वावच्छिन्नाभावमभ्युपेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। यद्वा 'मामहं न जानामि' इति प्रत्यगर्थकर्मकत्वस्य ज्ञाने प्रतीते स्वरूपज्ञानस्य स्ववृत्तित्वविरोधेन प्रत्यगर्थविषयत्वाभावमभिप्रेत्य स्वरूपज्ञानस्य सविषयत्वाभावकथनमिति द्रष्टव्यम्। ननु 'मामहं न जानामि' इत्यत्र न नञर्थप्रतियोगिनि ज्ञाने साश्रयत्वसविषयत्वप्रतीतिः, येनायं दोषः स्यात्। अपितु नञर्थ एवाज्ञान इत्याशङ्क्य तत्रापि प्रत्यगर्थविषयत्वं तदावरणत्वम्; तच्च तद्विषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्त इत्याह — **स्वरूपं किमाश्रयतयेत्यादिना। स्वस्मादन्येन केना**पीति। स्वरूपभूतज्ञानान्यमात्रार्थकत्वस्य परेणोक्ततया तदन्येन येन केनाप्याश्रितत्वमात्रं सिध्येदिति भावः। **प्रमाणज्ञानप्रतीत्यवश्यंभावादि**ति। तत्प्रतीतौ प्रत्येतव्यस्य प्रमाणज्ञानस्य सत्त्वमावश्यकमिति भावः पूर्वोक्तो द्रष्टव्यः। **प्रतीयते चेति** व्याख्येयं पदम्।

न तूभयाभ्युपगत इत्युक्तमिति । न तूभयाभ्युपेत एक इत्युक्तमित्यर्थः । "उभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानामि' इत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यम्" इति भाष्य उक्ततया न तदपलापश्चोदनीयः ।

न तु भ्रमवेलायामपि विद्यमानमिति । यद्यपि स्वानुभवैकस्वभावत्वस्यापि भ्रमवेलायां विद्यमानत्वमस्त्येव, अन्यथा तेन हेतुना अज्ञानानुभवप्रतिक्षेपायोगात्—तथापि तादृशस्य स्वानुभवैकस्वभावत्वस्य भ्रमवेलायां विद्यमानत्वं न पराभ्युपगतम्, अज्ञानानुभवस्वभावत्वस्याप्यभ्युपेतत्वादिति विशेषः ।

नैतदित्यादिना दूषयतीति । ननु—सिद्धान्तेऽपि "पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्" इत्यादि कथमुपपादनीयम्? अतिरोहितापहतपाप्मत्वाद्यवस्थस्य पुण्यापुण्यरूपपरमात्मसंकल्पेन तिरोधानं न संभवत्येव, प्रकृत्यात्मत्वस्वतन्त्रात्मत्वभ्रमशून्यावस्थायां कर्मणोऽप्रसक्तेः । अतस्तिरोधानानन्तरं पराभिध्यानस्य लब्धसत्ताकत्वम्, तस्मिंश्च सति तिरोधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्—न । कर्मतिरोधानयोर्बीजाङ्कुरन्यायेन प्रवाहानादितयाऽदोषात् । तन्मते अविद्याया एकत्वाभ्युपगमेन प्रवाहानादित्वानभ्युपगमादिति भावः । **यौगपद्यपक्ष** इति । यद्यपि हेत्वन्तरेण तिरस्कृतमिति पक्षो न यौगपद्यपक्षः, तस्य दूषितत्वात्—तथापि **अनवस्था** चेत्यत्र चशब्दः पूर्वोक्तयौगपद्यपक्षेऽनुभवपूर्वकस्तिरस्कारः, तिरस्कारपूर्वकोऽनुभव इति पक्षद्वयोक्तदूषणद्वयमपि सूचयतीति भावः । **ज्ञानानिवर्त्यदूषणद्वयस्यापीति** । इदं च तिरस्कारकहेत्वन्तरस्याननुभूयमानस्यैव काचादिवत्तिरस्कारकत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम् । यदा तु तदपि हेत्वन्तरं हेत्वन्तरतिरस्कृतेनानुभूतमेव तिरस्करोतीत्यभ्युपगम्यते तदानवस्थैवेति द्रष्टव्यम् ।

अनुमतिप्रदाने (मतप्रदर्शने) वर्तत इति । पक्षान्तरपरिग्रह इत्यर्थः । **यः सांशः सविशेषः** इत्यादेः **अज्ञानकार्यं न संभवतीत्यन्तस्य** भाष्यस्यायमर्थः—अविशदप्रकाशत्वं हि अविशदत्वविशिष्टं प्रकाशत्वम् । अविशदत्वं चाप्रकाशमानत्वम् । अप्रकाशमानत्वं च धर्मद्वारा धर्मिगतम् । प्रकाशमानत्वं च साक्षाद्धर्मिगतम् । ततश्चाप्रकाशमानधर्मकत्वे सति प्रकाशमानत्वमविशदप्रकाशत्वमित्येवावगन्तव्यम् । न

स्वविशदत्वप्रकाशमानत्वयोः साक्षादेकनिष्ठत्वम्, विरोधात् । य आकारोऽविशदः, तत्र प्रकाशमानत्वस्याभावेनाविशदप्रकाशमानत्वाभावात् । यश्च प्रकाशमानः, तत्राविशदत्वलक्षणाप्रकाशमानत्वाभावात् । ततश्चाविशदत्वलक्षणमप्रकाशमानत्वं धर्मद्वारकम्, प्रकाशमानत्वमद्वारकमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च " निर्धर्मके ब्रह्मण्यविशदप्रकाशमानत्वं न संभवति " इति टीकाग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । **विशदस्वरूपं प्रागस्ति न वेति** विकल्पे विशदस्वरूपस्य प्रागसत्त्वे विशदस्वरूपस्यागन्तुकत्वेनानित्यत्वप्रसङ्ग एवापादनीयः । न मोक्षस्य, व्यधिकरणत्वात् । किंच मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वेनाभावरूपतया कार्यत्वेऽपि नानित्यत्वापादनं युक्तमित्याशङ्क्य मोक्षस्येत्येतद्याचष्टे — **मुक्तस्वरूपस्येति । वैशद्यं च भावरूपमिति ।** विशदस्वरूपं च भावरूपमित्यर्थः ।

तदनवभासेऽज्ञानानुभवायोगादिति । प्रमाणज्ञानानवभासे तदन्यत्वेनाज्ञानानुभवायोगात् प्रमाणज्ञानस्यावभासोऽपेक्षितः । ततश्चावभास्यमानस्य प्रमाणज्ञानस्यापि पूर्वोक्तरीत्या सत्त्वमपेक्षितमिति तदन्यरूपमज्ञानं कथमवभासेतेत्यर्थः । **निर्विकल्पकेन वा सविकल्पकेन वे**ति । नित्येन वा, अनित्येन वेत्यर्थः । निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दयोर्निष्प्रकारकसप्रकारकपरत्वे परमतेऽज्ञानान्तःकरणतद्धर्मादिभासकसाक्षिचैतन्यस्वरूपस्य निष्प्रकारकत्वाभावात् अखण्डार्थवाक्यजन्यस्य वृत्तिरूपज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वदर्शनेन वृत्तिज्ञानस्य सप्रकारकत्वनियमाभावच्च निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दाभ्यां साक्षिस्वरूपचैतन्यवृत्तिज्ञानपरिग्रहं सिद्धवत्कृत्य दूषणानुपपत्तेः नित्यानित्यज्ञाने एव निर्विकल्पकसविकल्पकशब्दाभ्यां विवक्षिते इत्येव युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

अविद्यानुमाननिरासः

भाष्ये — **हेतोरनैकान्त्यमिति** । अप्रकाशितार्थप्रकाशत्वरूपलिङ्गजन्यायाः स्वप्रागभावेत्यादिसाध्यविषयकानुमितेरप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं स्वीकर्तव्यम्, इतरथा तस्याः प्रकाशितप्रकाशकत्वमप्रकाशकत्वं वा स्यात् । ततश्च तस्यामनुमितौ हेतुसत्त्वादनुमितिविषयीभूताज्ञानावारकाज्ञानानभ्युपगमेन स्वविषयावरणपूर्वकत्वलक्षणसाध्या-

भावेन हेतोरनैकान्त्यमित्यर्थः। यद्यपि परैः परोक्षस्थलमात्र एव वृत्तिनिर्गमाभावेनाज्ञानानिवर्तकत्वस्याभ्युपगमेन परोक्षवृत्तिमात्रे व्यभिचारः सुवचः, तथापि परोक्षस्थले विषयावच्छिन्नचैतन्यस्थाज्ञानानिवृत्तावपि प्रमातृगताज्ञाननिवृत्तेरभ्युपेतत्वात् परोक्षज्ञानमात्रे व्यभिचारो नोद्भावित इति वदन्ति। केचित्तु इदमुपलक्षणं परोक्षज्ञानमात्रस्येति मन्यन्ते। अत्र जडविषयकज्ञानमात्रे व्यभिचारश्च बोध्यः। जडावारकाज्ञानाभावात्, जडस्याप्रसक्तप्रकाशकत्वेन परैरावरणानभ्युपगमात्। न च जडावच्छिन्नचैतन्यावारकमज्ञानं संभवतीति वाच्यम्, घटविषयकज्ञानस्य घटावच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञाननिवर्तकत्वस्य भिन्नविषयत्वेनासंभवात्। न च "सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते" इत्युक्तरीत्या घटादिज्ञानमपि तदवच्छिन्नचैतन्यविषयमिति वाच्यम्, "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्" इत्यादिश्रुतिविरोधात्। तथा हि सति 'घटोऽस्ति' इति ज्ञाने सद्रूपब्रह्मस्फुरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः। न च तस्य ब्रह्ममात्रविषयकत्वाभावान्नाज्ञाननिवर्तकत्वमिति वाच्यम्, 'दण्डी देवदत्तः' इति विशिष्टज्ञानस्य विशेष्याज्ञाननिवर्तकत्वानापत्तेरित्यादि दूषणं द्रष्टव्यम्। **तस्य प्रमाणज्ञानस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्** इत्यस्यानन्तरं 'तस्य हेतोः' इति शेषः पूरणीयः। अतः **स्वविषयावरणाज्ञानान्तरसाधनत्वे** सतीत्यस्य नान्वयानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्। **तद्विरोधादेव न हेतोरनैकान्त्यमिति।** न चासल्लिङ्गजन्याया अप्यनुमितेर्विषयाबाधेन प्रमात्वसंभवान्न विरोध इति वाच्यम्, असल्लिङ्गस्य प्रमायामसामर्थ्यात्। वह्निमत्पर्वते व्यभिचारिलिङ्गजन्यानुमितेरपर्वतीयवह्निविषयतया वा पर्वतस्थपाषाणादौ वह्नित्वविषयतया वा भ्रमत्वावश्यंभावात्, लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानेन भ्रमत्वावश्यंभावाच्चेति भावः। **तत्र वृत्त्यभावादिति।** अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्याबाध्यव्यवहारानुगुण्यरूपप्रमात्वपर्यवसितस्य तत्रानुमितावभावादिति भावः। अज्ञानानुमितेः प्रमात्वे प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वस्य व्यभिचारित्वावश्यंभावेन व्यभिचारिहेतोः प्रमाजनकत्वविरोधः, अप्रमात्वे प्रमात्वरूपहेतोरव्यभिचारित्वेन सल्लिङ्गत्वावश्यंभावेन तस्याप्रमाजनकत्वविरोध इत्यभिप्रायेण परिहरति — **उच्यत** इत्यादिना। **अन्यतराभावेऽपि साध्यसिद्ध्यभावादिति।** ननु ज्ञानसौष्ठवमात्रेणापि साध्यं सिध्यतीति चेत्। सत्यम्। तदपि हेतोरनैकान्त्येन सिध्य-

तीत्यत्र तात्पर्यात्। **अभावादिविवेचनमात्रं क्रियत** इति। न चाभावविवेकस्याप्रकाशितस्य प्रकाशकतया व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अभावविवेकावारकाज्ञानसत्त्वेन तन्निवर्तकत्वस्यानुमितौ संभवेन व्यभिचाराभावात्। **अहमर्थधर्मभूते**ति। धर्मभूतज्ञानभिन्नेनेत्यर्थः। **अज्ञानसिद्धावनुमानप्रामाण्य**मिति। उक्तरीत्या अस्याभावविवेचनानुमितित्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः। **भावरूपाज्ञानसिद्धि**रिति। भावरूपतयाऽज्ञानसिद्धिरित्यर्थः। **ज्ञातुरपि तत्कल्पितत्वा**दिति। ततश्चाज्ञानकल्पिताहमर्थधर्मभूतज्ञानस्यागन्तुकस्यानाद्यज्ञानभासकत्वासंभवेन। अनाद्यज्ञानभासकं नित्यं साक्षिचैतन्यमभ्युपेयमिति भावः। **तदुत्तीर्णसाक्षिचैतन्येने**ति ननूत्तीर्णचैतन्यसिद्धौ भावरूपाज्ञानसिद्धिर्नापेक्षिता। साक्षिसिद्धेस्तदेकोपायत्वाभावात्, धारावाहिकज्ञानसुखादिभासकत्वेनापि सिद्धिसंभवात्। किंच 'मामन्यं च न जानामि' इति साक्षिचैतन्येनाज्ञानसिद्धौ साक्षिणोऽहमर्थोत्तीर्णत्वसिद्धिरपि नोपजीव्या। न हि 'अयं घटः' इति ज्ञानेन घटसिद्धौ घटज्ञानस्य देहान्तःकरणात्मधर्मत्वादिविवेकोऽपेक्षित इति चेत्—सत्यम्। तस्याः प्रणाड्या अपि परैरुपन्यस्तत्वात्तद्रीतिमनुसृत्यान्योन्याश्रय उपन्यस्त इति द्रष्टव्यम्। भाष्ये—**सत्यपि दीप** इति। ज्ञानमनुत्पाद्य विषयप्रकाशकत्वायोगादित्यर्थः। ततश्च ज्ञानेन सहितस्य प्रकाशकत्वमस्तीति शङ्का निरस्ता। **असिद्धिः फलिते**ति। ज्ञानस्यैव हि साक्षात् प्रकाशकत्वमिति तस्यार्थ इति भावः। **इन्द्रियाणामित्यनेन तृतीयपक्ष** इति। "तर्हीन्द्रियाणामप्युपकारकत्वेन तेषामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम्" इति भाष्येणेत्यर्थः, न तु "इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वम्" इति ग्रन्थेनेति भ्रमितव्यम्, एतस्य हेत्वभावसमर्थनपरस्य तद्विरुद्धानैकान्त्यसमर्थनाभिप्रायानुपपत्तेः। "नास्माभिर्ज्ञानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन" इत्येतत्पर्यन्तभाष्यग्रन्थस्य साक्षात्प्रकाशकत्वरूपपक्षव्युदासकत्वेन पक्षान्तराप्रतिक्षेपकत्वात्। ननु यदि सर्वत्र ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वम्, तर्हीन्द्रियस्य प्रकाशकत्वं न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति भाष्ये—**इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेवे**ति। **मात्रचार्थपरिच्छेदव्युदास** इति। अत्र "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच्प्रत्ययः प्रमाणार्थकः। विरोधिनिरसनपर्यन्तत्वरूपं प्रकाशकत्वं न संप्रतिपन्नमित्यर्थः। न तु 'क्षीरमात्रं पिब' इत्यत्रेवोत्तरपदत्वनियत-

व्यवच्छेदार्थकं मात्रपदम्। तथा हि सति, 'विरोधिनिरसनमात्रं न संप्रतिपन्नम्' इत्युक्ते 'इतरसहितं तु संप्रतिपन्नम्' इति प्रतीयेत। अतो यथोक्त एवार्थः। **तद्धि साध्यं न संप्रतिपन्नमिति**। ततश्च भाष्ये संप्रतिपन्नमिति शेषः पूरणीय इति भावः। नन्वप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वहेतौ विकल्पेन दूषितेऽपि इन्द्रियादिव्यभिचारवारणार्थं भासमानत्वविशेषिततया पूर्वमुपन्यस्तो हेतुर्न दूषित इत्याशङ्क्य विशेष्यदूषणादेव विशिष्टोऽपि दूषित इत्याह—**भासमानत्वे सत्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतौ विशेषितेऽपीति**।

अनुमाने पक्षस्योभयसिद्धत्वस्यापेक्षितत्वान्नेदमनुमानरूपम्, अपितु प्रतिकूलतर्करूपमित्यभिप्रयन्नाह — **अथास्यानुमानस्येति**। प्रयोगशब्दस्यानुमान एव प्रयोगप्रसिद्धिमाशङ्क्याह—**तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वादिति**। **यथाक्रममनुमानत्रयमिति**। प्रतिकूलतर्कत्रयमित्यर्थः। ननु कथमेषामेतदनुमानप्रतिरोधित्वम्? प्रत्युत स्वविषयावरणस्वदेशगतेतिविशेषणानुकूलत्वमेव। ताभ्यां हि विशेषणाभ्यां ज्ञानसमानाश्रयं ज्ञानसमानविषयं चा(ह्य)ज्ञानं साध्यते। तत् कथं प्रकृतानुमानविरुद्धमिति चेत्—न, अर्थानवबोधात्। स्वदेशगतत्वस्वविषयावरणत्वस्वनिवर्त्यत्वानां साधनं चिन्मात्राश्रितत्वचिन्मात्रविषयत्वप्रतिकूलं यथाक्रममनुमानत्रयम् अज्ञानं पक्षीकृत्योच्यत इत्यर्थः। अज्ञानं न प्रमात्राश्रितं, नापि प्रमेयजडविषयकम्, अपितु चिन्मात्राश्रितं चिन्मात्रविषयकं चेति वदतः स्वदेशगतस्वविषयावरणेत्यनुमानोक्तिर्विरुद्धेति पर्यवसितोऽर्थः। **ज्ञानानाश्रयत्वप्रसङ्ग इत्युक्त** इति। अज्ञानं चेत्, ज्ञानं नाश्रयेदित्यर्थः। **ब्रह्मणो ज्ञाननिवर्त्याज्ञानत्व** इति। ज्ञाननिवर्त्याज्ञानविषयत्व इत्यर्थः। **उत्तरोत्तरज्ञानानां सपक्षत्वमपि ह्युपपद्यत** इति। अपिशब्दो भिन्नक्रमः। अज्ञानानुमितिवत् उत्तरोत्तरज्ञानानामपीत्यर्थः। अतो भाष्योक्तस्याज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानस्यापि दृष्टान्तत्वं न विरुध्यत इति द्रष्टव्यम्। यद्वा अज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाभावात् उत्तरोत्तरज्ञानानां सपक्षत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **न वस्तुनो विनाशकमिति**। प्रागभावस्याभावरूपस्यावस्तुत्वात् वस्तुत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रागभावविनाशरूपत्वेन विनाशकत्वाभावाद्वा न बाध इति भावः। **व्यतिरेकव्याप्तिं द्विधा दर्शयतीति**। ईश्वरयोगिज्ञानादौ शक्तिविशेषोपबृंहणविरहरूपविशेषणविरहेण मुद्गरादौ ज्ञानत्व-

रूपविशेष्यविरहेणेति दर्शयतीत्यर्थः । भाष्ये—अज्ञानं च दृष्टमिति । ज्ञानभिन्नं च दृष्टमित्यर्थः ।

पूर्वभ्रान्तिज्ञानोत्पन्नानामितीति । भ्रान्तित्वेन ज्ञायमानपूर्वज्ञानोत्पन्नानामित्यर्थः । बाध्यज्ञानोत्पन्नानामिति यावत् । न तु वस्तुसत् भ्रान्तित्वं विवक्षितम्, प्रमितिजन्यभयस्यापि भ्रमरूपबाधकज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । '**क्षणिकत्वेन स्वयमेव नश्यतीति** भाष्यमयुक्तम्; दीपज्वालादौ व्यभिचारात्, तस्य कारणनाशनाश्यत्वेन स्वयमेव नाशाभावात् । किंच नाशकाभावेऽपि नाशे अहेतुककार्योत्पत्तिप्रसङ्गः ' इत्याशङ्क्य ' क्षणिकत्वात् स्वयमेव नश्यति ' इत्यस्य कारणनाशाद्यनाश्यं क्षणिकं फलविनाश्यमित्यर्थ इत्याह – **फलविनाश्यानि हीति** । **उक्तविशेषणेनेति** । यत् क्षणिकं तत् फलविनाश्यमित्युक्ते ज्वालादौ व्यभिचारः स्यात् । समवायिकारणनाशाद्यनाश्यं क्षणिकं फलविनाश्यमित्युक्ते तु न व्यभिचार इति भावः । **तथा भयाद्यपीति** । तथा च भयाद्यपीत्यर्थः । **तर्हि सदा भयसंततिरुपलभ्येतेति** । नन्वयं दोषोऽक्षणिकत्ववादिनोऽपि समान एव, भयस्याक्षणिकत्वे सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यापादनसंभवादिति चेत्—सत्यम् । कस्यचित् तटस्थस्येदृशशङ्कासंभवात् । केचित्तु—बाधकज्ञानेन तेषामनाशे उत्पन्नबाधकज्ञानस्यापि पुंसो भयोपलम्भः किं न स्यादित्याशङ्क्य, किं पूर्वभयोपलम्भ आपाद्यते, उतोत्तरभयोपलम्भ इति विकल्प्य, पूर्वस्य स्वत एव नष्टत्वात् उत्तरस्य च कारणाभावेनानुत्पत्तेर्न भयोपलम्भप्रसङ्ग इत्याह भाष्ये—**क्षणिकत्वेन तेषामित्यादिनेति** टीकातात्पर्यं वदन्ति । **अनन्तरनिवृत्त्यन्यथासिद्धिमाहेति** । अत्र केचित् — " क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव नाशात् " इति ग्रन्थेनैव यावद्बाधं भयस्वरूपानुवृत्तेरनन्तरनिवृत्तेश्च हेतोरन्यथासिद्धिः संभवति । किंच " कारणनिवृत्त्या पश्चादनुत्पत्तेः " इत्यनेनानन्तरनिवृत्तेरन्यथासिद्धिरपि दुर्वचा, तस्य ग्रन्थस्य तदन्यथासिद्ध्युपपादकत्वाभावादिति चोदयन्ति । ननु तन्निवृत्तिर्दोषनिवृत्त्या चेत् ' नायं सर्पो रज्जुरेषा ' इति ज्ञानस्योपदेशो न स्यादित्याशङ्क्य रज्जुत्वज्ञानस्य रज्जुत्वरूपविशेषादर्शनरूपदोषनिवृत्तिद्वारा सर्पपारमार्थ्याभिमानरूपभ्रमोत्पत्तिप्रतिबन्धमुखेन भयानुत्पत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रयन्नाह — **नायं सर्पो रज्जुरेषेति ज्ञानमिति** । **स्वविषयव्यवहारहेतुरिति** दृष्टान्तार्थम् ।

यथा साक्षात् स्वविषयव्यवहारहेतुः, नैवं भ्रमनिवृत्तौ साक्षाद्धेतुरिति भावः । न च विशेषादर्शनरूपदोषस्य तन्निवर्त्यत्वाभ्युपगमेऽपि ज्ञानस्य वस्तुनाशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्ग इति वाच्यम्, भावस्यैव विनाश्यत्वानभ्युपगमेन विशेषादर्शनस्य विनाश्यत्वाभ्युपगमे दोषाभावात् । न च सिद्धान्ते भावातिरिक्ताभावानभ्युपगमाद्विशेषादर्शनमपि भाव एवेति वाच्यम्, ज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तविनाशकं नेत्यभ्युपगमे विरोधाभावादिति भावः ।

(अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः)

विद्यमानभेदाग्रहणेति । विद्यमानस्य भेदस्याग्रहणेत्यर्थः । **स्वविषयान्यथात्वे**ति । अन्यस्यान्यात्मनाऽवभासेत्यर्थः । अत्र, अन्यस्यान्यात्मनेत्येव भ्रान्तिस्वरूपम्; इतरांशेन तत्कार्यकारणयोः कीर्तनमिति द्रष्टव्यम् । **स्वविषयोल्लेखमात्रे**णेति । किमनिर्वचनीयोल्लेखित्वादासां प्रतीतीनां तत्र प्रामाण्यम्, उत सतो वाऽसतो वा प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयत्वासंभवादनिर्वचनीयत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । उपपत्तिनिरपेक्षाणामेवैषां घटादिविषये 'अयं घटः' इति प्रत्यक्षस्येव तत्र प्रामाण्यम्, उतोपपत्तिभिर्निष्कृष्यमाणानामेवैषामिति पर्यवसितोऽर्थः । **प्रतीत्युल्लिख्यमान**मिति । न च विषयत्वमपि ह्युल्लिख्यमानत्वमेवेति प्रतीत्युल्लिख्यमानमेव प्रतीतिभ्रान्तिबाधोल्लिख्यमानमित्युक्ते प्रयोज्यप्रयोजकाभेद इति वाच्यम्, उल्लिख्यमानमेवोल्लिख्यमानतयाऽभ्युपगन्तु युक्तमित्यर्थकत्वेनादोषात् ।

विस्तरार्थं परमतमनुवदतीति । ननु प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं प्रागुपन्यस्तम् । अधुना शुक्तिरूप्ये प्रतीतिभ्रान्तिबाधा उपन्यस्यन्त इति वैरूप्यात् कथमेतस्य पूर्वोक्तविस्तररूपत्वमिति चेत् – न, पूर्ववाक्यस्यापि शुक्तिरूप्यविषयत्वेन विरोधाभावात् । नन्वेवमपि "शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः" इत्यादिभाष्यस्य पूर्वोक्तार्थविस्तररूपत्वं न संभवति । पूर्वं हि शुक्तिरूप्यादेः प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयत्वं सिद्धवत्कृत्य तदन्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयत्वं साधितम् । इदानीम् "अन्यस्यान्यथाभानायोगाच्च" इत्यन्यथाख्यात्यसंभव एव प्रतिपाद्यते । कथमनयोः संकोचविस्तररूपत्वमिति चेत् – न; अन्यथाख्यातिरूपभ्रमासंभवात् सद्भिन्नविषयत्वेन

च भ्रमत्वस्योपपाद्यत्वात् तादृशभ्रमविषयत्वानुपपत्तिरेवेहापि प्रमाणीक्रियत इति संक्षेपविस्तररूपत्वे नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । **अस्ति चेद्यथार्थैव प्रतीतिरिति** । इदं च दूषणं धर्मधर्मिणोर्मिथस्तादात्म्यपक्षेऽपि समानम् । **ज्ञानगतमन्यथात्वमित्यत्र** किं शुक्तिज्ञानस्य रजतज्ञानत्वमन्यथात्वमित्यर्थः, उत शुक्तिज्ञानस्य रजतरूपत्वमन्यथात्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**विषयोऽन्यो ज्ञानमन्यदेवेति नोपपद्यत** इति । अन्यविषयकज्ञानेऽन्यविषयकज्ञानत्वं नास्तीत्यर्थः । ततश्चासतो ज्ञानान्तरतादात्म्यस्य ख्याने असत्ख्यातिप्रसङ्ग इति भावः । द्वितीयं दूषयति—**आत्मख्यातिप्रसङ्गश्चेति । न हि पुरोवर्तिनि रजतधर्मिसंबन्ध** इति । न हि पुरोवर्तिनि रजताभेद इत्यर्थः । **अन्यत्र संबन्धमात्रमिति** । शुक्तिरजततादात्म्यस्य वा शुक्तिरजतवैशिष्ट्यस्य वा असत्त्वेऽपि रजतत्ववैशिष्ट्यस्य वा रजततादात्म्यस्य वा सत्यरजते प्रसिद्धत्वादिति भावः । **संबन्धद्वयानवभासादिति** । अन्यत्र सतः संबन्धस्यान्यत्र भाने संबन्धसंबन्धो भासत इत्यर्थः स्यात् । ततश्च संबन्धद्वयभानप्रसङ्ग इत्यर्थः । शङ्कते—**संबन्धस्य संबन्धान्तरानपेक्षत्वादिति** । **निरन्तरं भातमिति** । अगृहीतासंसर्गतयैकप्रतीत्युपारूढमित्यर्थः । **न हि प्रतिबन्धेति** । ततश्च प्रवृत्तिबाधमात्रस्य न प्रयोजकत्वम् । अपितु प्रवृत्तिबाधसचिवस्य 'नास्ति' इति प्रत्ययस्यापीति भावः ।

आरोप्यलिङ्गानुविधायीति । ग्रहणस्मरणात्मकत्वे 'इयं रजतम्' इत्यपि स्यादिति भावः । **न तु तत्पक्ष उपन्यस्त** इति । तन्मते ज्ञानैक्यानभ्युपगमादिति भावः । भाष्ये—**विषयासद्भावपक्ष** इति । माध्यमिकमते ज्ञानमपि नास्ति । योगाचारमते ज्ञानाभिन्नतया विषयोऽप्यस्ति । एतन्मते तु ज्ञानमस्ति, विषयो नास्तीति विशेषः ।

विद्यमानविषयकारणकत्वेनेति । विषयजन्यत्वेनेत्यर्थः । कारणत्वे विद्यमानत्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य **विद्यमानेत्युक्तम्** । **तस्या वृत्तिज्ञानत्वेनेति** । अपरोक्षवृत्तिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । ततश्च परोक्षवृत्तिज्ञाने विषयरहितावस्थासंभवेन न दोष इति ध्येयम् । **विरम्य व्यापारवचनाच्चेति** । निर्विषयमुत्पन्नं सत् विषयमुत्पाद्य पश्चाद्विषयीकरोतीति क्रमिकव्यापारद्वयाश्रयणात् विरम्य व्यापार इति द्रष्टव्यम् । **पुरुषगतत्वस्यापि संभवादिति** । यद्यपीन्द्रियापेक्षया प्रमात्रपेक्षया दूरत्वं विषय-

गतमेव; न पुरुषगतम्—अथापि सामान्यतो दूरत्वमात्रस्य दोषत्वमिति वदन्तं प्रतीदं दूषणमिति द्रष्टव्यम्। **उभयत्रेति**। ननु विषय इव पुरुषेऽप्यविद्यावृत्तिरूपभ्रान्त्युत्पादनेनोभयत्र कार्यमुत्पाद्यत इति शक्यं वक्तुमिति चेत् — न। उभयत्रैकरूपकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यात्। **तत्र कार्यकरत्वं दृष्टमिति**। विषयविषयकज्ञानोत्पत्तेरिति भावः। **दोषांशस्याकार्यकरत्वादिति**। चक्षूरश्म्यादेर्यथा तथा वास्तु। दोषांशस्य तु न क्वापि भिन्नाधिकरणे कार्यजनकत्वं दृष्टम्। अतो न प्रमात्राश्रितदोषस्य विषयनिष्ठानिर्वचनीयरजतोत्पादकत्वमिति भावः। ननु दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगस्यागन्तुकदोषस्य संभव इत्याशङ्क्याह—**इन्द्रियसंयोगस्येति**। **दृष्टिविषादिन्यायस्येति**। दृष्टौ विषं येषां ते दृष्टिविषाः केचन सर्पविशेषाः। ते हि चक्षुरिन्द्रियसंप्रयोगेण विषमुत्पाद्य पुरुषान् घ्नन्तीति प्रसिद्धिः। तद्वत् दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगमात्रेण रजतमुत्पाद्यतामित्याक्षेपाभिप्रायः। **तत्रैव कार्यविशेषमिति**। पुरुषविशेष एव ज्ञानादिकमुत्पादयति, न तु पुरुषान्तर इत्यर्थः। **यथा देशादिषु दोषाः प्रादुःष्युरिति** संभावनायां लिङ्। प्रादुर्भावसंभवः इत्यर्थः।

भाष्ये—**सा किं परमार्थभूता, अपरमार्थभूता** वेति। सत्यरजते शुक्तिरूप्यादौ च प्रतीयमानेत्यर्थः। न च सत्यरजते सत्या, मिथ्यारजते मिथ्येति किं न स्यादिति वाच्यम्, तदा रजतत्वजातेः साधारणत्वाभावेनोभयत्राप्यैकरूप्यस्य वक्तव्यत्वादिति भावः। **व्यक्तिबाधेऽपि जातेरबाधितत्वप्रसङ्ग** इति। न हि 'इदं रजतम्' इति प्रतीयमानयोर्जातिव्यक्त्याकारयोरेकस्य बाध्यत्वमपरस्य नेति दृष्टम्। **आपणस्थरजतव्यक्तीति**। रजतत्वजातिमात्रस्यापारमार्थ्याभ्युपगमेनापणस्थरजतनिष्ठरजतत्वजातेरपि तथात्वावश्यंभावादिति भावः। **कदाचित् बाधितत्वप्रसङ्ग** इति। व्यक्तिः सती, जातिर्नास्तीति कदाचित् बुद्धिः स्यादित्यर्थः। **क्वचिदपि परमार्थबुद्धिशब्दहेतुत्वादर्शनादिति**। यद्यपरमार्थभूतापि जातिः परमार्थव्यक्तौ क्वचिद्वर्तेत, तदा व्यक्तिगतपरमार्थत्वैकार्थसमवायात् जातिः परमार्थभूतेत्येवं परमार्थबुद्धिशब्दयोः कथंचिन्निर्वाहकत्वदर्शनात् अपरमार्थव्यक्तिस्थलेऽप्यपरमार्थजातौ परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहः संभवेत्। यदि च क्वापि परमार्थव्यक्तिसंबन्धो न स्यात्, तर्हि क्वापि परमार्थबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वादर्शनात् भ्रान्तिस्थलेऽपि तन्निर्वाहो न स्यादित्यर्थः।

(सत्ख्यातिः)

पाठक्रमेणाण्डसृष्टेः पश्चादिति । " नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् " इति पाठक्रमेणेत्यर्थः । **संकल्पे तु (फलं) पूर्वभावीति ।** फलेच्छा पूर्वं भवति ; पश्चात् तत्साधनेच्छा भवति ; उपायेच्छाया इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वादिति भावः । **किं केन कथमित्यादाविति ।** यद्यपीयं जिज्ञासारूपा शाब्द्याकाङ्क्षा, न तु फलोपायेच्छारूपा । अत एव हि 'करोति' इत्युक्ते 'किं करोति, सर्वस्वापहारं करोति, शिरश्छेदं करोति' इति भाव्ये जिज्ञासा जायते । अथापि फलोपायविषयकेच्छापि फलोपायजिज्ञासातुल्यशीलेति भावः । न च भाव्याकाङ्क्षायाः पूर्वभावित्वे समानपदोपात्तधात्वर्थस्यैव भाव्यत्वेनान्वयः स्यादिति वाच्यम्, समानप्रत्ययोपात्तविध्यवरुद्धाया भावनायाः समीहितभाव्यापेक्षितया यागस्य भाव्यतया नान्वयः, अपितु करणत्वेनेति स्वर्गकामाधिकरणे स्थितत्वादिति द्रष्टव्यम् । **अस्मिन्नर्थे निदर्शनमिति ।** " बहु स्यां प्रजायेय " इत्यत्र, 'प्रजायेय' इति निर्दिष्टप्रजननापेक्षया 'बहु स्याम्' इति पूर्वनिर्दिष्टस्य बहुभवनस्य कार्यत्वदर्शनात् तद्वदेव " नामरूपे व्याकरवाणि । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि " इत्यत्र संकल्पवाक्ये पूर्वनिर्दिष्टस्य नामरूपव्याकरणस्य कार्यत्वं निश्चीयते । ततश्च " नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् " इति वाक्ये पाठक्रमो बाध्य इति भावः । ननु त्रिवृत्करणनामरूपव्याकरणयोः कार्यकारणभावे यस्य विप्रतिपत्तिः, तस्य बहुभवनप्रजननयोः कार्यकारणभावः कथं संप्रतिपन्नः स्यात् ? न ह्ययमर्थस्ततोऽपि सुप्रसिद्धः । किंच कथमस्य श्लोकार्धस्येदृशार्थसूचकत्वमिति चेत्—न । बहुभवनप्रजननयोः कार्यकारणभावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । इतरथा भाष्यकृता निदर्शनतयोपादानासंभवात् । न च निदर्शनतयोपादानमस्मिन् श्लोकेऽसिद्धमिति वाच्यम्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिसंभवात् । **अस्यामुपनिषदीति ।** छान्दोग्ये तेजःप्रभृतिसृष्टेरेवोपात्तत्वात् आकाशवायुसृष्टेरनुक्तेः " तिस्रो देवताः । त्रिवृतं करवाणि " इत्युक्तिः । नैतावता पञ्चीकरणं नास्तीति मन्तव्यम्, त्रिवृत्करणस्य पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वादिति भावः । **अवस्थाद्वयमस्तीति ।** ततश्च 'संहतिं विना, असमागम्य' इति पदद्वयस्य न पौनरुक्त्यमिति भावः । " समेत्यान्योन्यसंयोगम् " इति

संहृतत्वावस्थाकथनेऽपि कृत्स्नशःसमागतत्वरूपावस्थान्तरं नोक्तमिति शङ्कां व्युदस्यति— **उपात्तवचनानन्तरमि**ति । पुराणे—

" समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ "

इति पाठक्रमादिति भावः ।

सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् । सोमावयवसद्भावात् इति भाष्यस्यायमर्थः—" यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयात् " इत्यनेन सोमाभावे निमित्ते नैमित्तिकतया फलचमसवत् पूतीका न विधीयन्ते, अपितु सोमावयवस्य सोमसदृशद्रव्येषु सत्त्वात् प्रतिनिधित्वेन पूतीकानां तदतिरिक्तद्रव्याणां च प्राप्तौ पूतीकानेव गृह्णीयादिति नियमार्थं पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितमिति । ततश्च, "सोमावयवसद्भावात् पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् " इत्यस्य, चोदनायां सोमावयवसद्भावो हेतुः, अतश्चोदनानुपपत्त्या सोमावयवसिद्धिरित्यर्थ इति न भ्रमितव्यम्, सोमावयवसद्भावे न्यायस्यैव ज्ञापकतया चोदनाया अज्ञापकत्वात् । भाष्ये—**व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं व्रीहिभाव**त इति नीवारग्रहणं न्याय्यमिति न्यायविदो विदुरिति योजना । षष्ठे प्रतिनिधिपेटिकायामस्य न्यायस्य व्युत्पादितत्वादिति भावः । एतत् सर्वमभिप्रेत्याह—**अयं विधिर्नियमार्थ** इति । **प्रतिनिधिश्रुत्यैवे**ति । प्रतिनिधिश्रुतेर्नियमविधित्वसंपादकन्यायेनेत्यर्थः । एवं हि स्थितिः षष्ठे — " ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् " (६-२-३१) इत्यत्र सोमयागस्य, " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति वीप्सया वीप्सितवसन्तस्य निमित्तत्वावगमात् नित्यत्वं स्थापितम् । नित्ये च यथाशक्त्यङ्गोपसंहारेणाप्यधिकारोऽस्तीति सर्वशक्त्यधिकरणे स्थितम् । ततश्च सोमद्रव्यरूपाङ्गाभावेऽपि द्रव्यान्तरमादाय शक्याङ्गोपसंहारेण यागस्य कर्तव्यत्वं सिद्धम् । तत्र च सोमद्रव्यसदृशस्य वा तद्विसदृशस्य वा यागनिर्वर्तकतया यागविध्याक्षेपबलादुपादानं कर्तव्यमिति, " श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् " (६-३-११) इत्यत्र स्थितम् । तत्र च सदृशद्रव्योपादाने तत्र सोमावयवानामपि सत्त्वात् सोमशास्त्रस्याप्यनुग्रहाय सोमसदृशद्रव्योपादानमेव युक्तमिति, " सामान्यं तच्चिकीर्षा हि" (६-३-२७) इत्यत्र स्थापितम् । तत्र च बहुषु सोमसदृशद्रव्येषु सत्सु पूतीकविधिर्नियमार्थः—यः सोमलताया अभावेन

सोमजातिपरिच्छिन्नान् सकलावयवान उपादातुमशक्तस्तत्सदृशान् विकलावयवान् उपादित्सते स पूतीकानेवेति नियमार्थमिति निर्णीतं "नियमार्था पुनःश्रुतिः" इति (३-६-४०) तृतीयाध्यायाधिकरणे, "वचनाच्चान्याय्यमभावे" (६-३-२१) इति षष्ठाध्यायाधिकरणे चेति । एवं च न्यायेनैव सदृशे तदवयवस्थितिर्निर्णेया, न तु श्रुत्या । अतो यथोक्त एवार्थः । अत एवास्वरसादाह—**यद्वा त्रिवृत्करणेति ।**

उपजीव्यत्वाय तदुक्तिरिति । "अदृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणम्" इत्युक्तेरुपलक्षणत्वादिति भावः । **पूर्वोत्तरज्ञानयोस्तथारूपत्वादिति ।** विद्यमानशुक्त्यवयवभूयस्त्वाग्रहरूपस्य रजतज्ञानस्य बाध्यत्वं विद्यमानभूयस्त्वग्रहस्य शुक्तिज्ञानस्य बाधकत्वमिति भावः । न च विद्यमानभूयस्त्वप्रतियोगिभूतरजतावयवानां 'नेदं रजतम्, किंतु शुक्तिः' इति ज्ञानकालेऽप्रतीतेः कथं तत्प्रतियोगिकं भूयस्त्वं भासेतेति वाच्यम्, वस्तुतो यदवयवा भूयांसः, तज्ज्ञानं बाधकम्; यदवयवा अल्पीयांसः, तज्ज्ञानं बाध्यम् । बाध्यत्वञ्च बाध्यप्रवृत्तिकत्वम्; विफलप्रवर्तकत्वमिति यावत् । अत एव "प्रवृत्तेर्बाधितत्वं विफलत्वं वा" इति वक्ष्यति । अत एव— क्वापि शुक्तौ शुक्तिज्ञानस्य रजतज्ञानेन बाधो न स्यात्, रजतज्ञानस्य वस्तुतोऽल्पविषयत्वेन वास्तवभूयोवयवविषयत्वाभावादिति शङ्का परास्ता । शुक्तौ शुक्तिज्ञानस्य विफलप्रवृत्तित्वाभावेन बाध्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । **धर्म्यन्तरनिष्ठत्वेति ।** रजतत्वादौ रूपे धर्म्यन्तरनिष्ठत्वभानविरहः रूपिणि शुक्त्यादौ रजतत्वविरोधिधर्मान्तराश्रितत्वभानविरहोऽप्यपेक्षित इत्यर्थः । **अत एव भेदग्रहणादिति ।** इष्टभेदाग्रहः प्रवर्तकः, अनिष्टभेदाग्रहो निवर्तक इत्यभ्युपगमेन भेदाग्रहमात्रस्य प्रवर्तकत्वानभ्युपगमादिति भावः । **अत्र त्विति ।** सिद्धान्ते त्वित्यर्थः । **विजातीयभूतारब्ध इति ।** विजातीयभूतावयवप्रचुरारब्ध इत्यर्थः । ततश्च विजातीयपृथिव्यवयवप्रचुरारब्धे शुक्तिशकले तद्विजातीयतेजोवयवप्रचुरारब्धरजतभ्रमौपयिकमित्यर्थः । **अण्डसृष्टेः पूर्वभावित्वादिति ।** तदानीं रजतादेरप्रसक्तेः; येन तन्मिश्रणं स्यादिति भावः । **पाञ्चभौतिकेष्विति ।** सत्यरजतस्थले रजतपरिणामविशेषयोग्यतेजोंशसत्त्वात् तत्र रजतावयवारम्भसंभवात् याथार्थ्यमुपपद्यत इति भावः । **त्रिवृत्करणेन कार्यानुप्रविष्टस्येति ।** मरु मरीचिकारूपकार्यानुप्रविष्टस्य जलरूपस्य भूतस्य

समुद्रादिरूपकार्यान्तरावयवजलसमानपरिणामसंभवात् मरुमरीचिकारूपभौतिकान्तरे समुद्रादिलक्षणभौतिकान्तरबुद्धियाथार्थ्यं यथा घटते, तथेत्यर्थः । **अतः शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसद्भाव उपपद्यत** इति । ननु त्रिवृत्करणं शुक्तौ रजतसद्भावप्रयोजकं चेत् त्रिवृत्कृततेजोंऽशस्य सर्वत्र पार्थिवे सत्त्वात् सर्वत्र रजतसादृश्यं स्यात् । तेजोवयवेषु तारतम्यासंभवात् पार्थिवेषु सर्वेष्वष्टमांशस्य तेजसः सर्वत्र सत्त्वात् सर्वत्र तद्भ्रमः स्यादिति चेत्—न । अदृष्टाधीनपरिणामविशेषस्य कार्यानुरोधेन क्वचिदेव कल्प्यत्वेनादोषात् । **अणुमात्रे च शुक्तित्वं पुष्कलमिति** । रजतत्वसुवर्णत्वपृथिवीत्वादिवच्छुक्तित्वादिजातिरवयवावयविनिष्ठा । न तु घटत्वपुरुषत्वादिवदवयविमात्रनिष्ठा, शुक्तिशकलेऽपि 'इयं शुक्तिः' इति व्यवहारात् । यदि चात्र विप्रतिपत्तिः, तर्हि शुक्तिपदं रजतभ्रमाधिष्ठानरङ्गादिपरम्, रङ्गत्वस्यावयवावयविनिष्ठत्वेऽविवादात् ।

ननु पुरुषत्वादेरवयविमात्रनिष्ठत्वे स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमः कथं निर्वोढव्यः? पुरुषत्वस्य पाणिपादसंघातवृत्तितया पुरुषावयवेषु पुरुषत्वस्याभावेनान्यथाख्यात्यापत्तेः । किंच व्रीहित्वजातेरप्यवयवावयविनिष्ठत्वाभावात् व्रीहिभ्रमनिर्वाहानुपपत्तिश्च । नीवारादौ व्रीहित्वजातिसत्त्वे च मुख्यत्वमेव स्यात्, न प्रतिनिधित्वम् । अत एव मीमांसकैरपि, "सामान्यं तच्चिकीर्षा हि" इत्यत्र,—'व्रीहिसदृशनीवारद्रव्येषु न व्रीहित्वजातिः । नापि व्यक्तिः, नीवारत्वजातितद्व्यक्त्योः व्रीहित्वजातितद्व्यक्त्यपेक्षया भिन्नत्वात् । तथापि सदृशद्रव्योपादाने व्रीहिशास्त्रस्य कियानप्यनुग्रहोस्ति । तथाहि— "व्रीहिभिर्यजेत इति" व्रीहित्वजातेः साधनत्वं बोध्यते । अमूर्तायाश्च जातेः स्वतो हेतुत्वासंभावात् व्यक्तिपरिच्छेदमुखेनेति वक्तव्यम् । व्यक्तेरपि पुरोडाशादिनिष्पत्तावदघातादिशास्त्रपर्यालोचनया च तदवयवद्वारा हेतुत्वं वक्तव्यम् । ततश्च व्रीहित्वजातेर्व्रीहितदवयवपरिच्छेदमुखेनाङ्गत्वात् व्रीहित्वजातेरिव व्यक्तितदवयवानामप्यङ्गत्वं सिद्धम् । ततश्च जातिव्यक्त्यवयवा व्रीहिशास्त्रार्थाः । तत्र सदृशोपादाने जातिव्यक्त्योः शास्त्रार्थयोरलाभेऽपि तदवयवरूपशास्त्रार्थलाभेन व्रीहिशास्त्रमपि किंचिदनुगृहीतं भवतीत्युक्तमिति चेत्—न । यत्र जातिरवयवावयविवृत्तिस्तत्र तत्प्रतीतेर्याथार्थ्यमस्ति । इतरत्र तु प्राभाकरोक्तरीत्या अख्यातिः । यथा पञ्चलोहारब्धे कार्ये सर्वापि लोहप्रतीतिर्यथार्थेत्यत्रैव भाष्यकृतः संरम्भः ।

स्वप्नं पश्यतीति पूर्ववाक्यमिति । यद्यपि " स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । न तत्र रथाः " इत्येव श्रुत्याकारः–तथापीदं वाक्यं तत्समानार्थं लौकिकमुपात्तं द्रष्टव्यम् । **मुख्यार्थत्व इति** । स्वाप्नानां मुदादीनां जाग्रत्सुखादिवैलक्षण्यायोगात् विषयाणामेव विलक्षणत्वादित्यर्थः । **व्याघातपौनरुक्त्येति** । " न भवन्ति ", " रथान् सृजते " इति व्याघातः " सृजते ", " स हि कर्ता " इत्यनयोः पौनरुक्त्यमिति भावः । **शिरश्छेदादय इत्युक्तत्वादिति** छेदः ।

दृष्टान्ते चायं भाव इति । तत्र पीतिमविशिष्टसुवर्णद्रव्यस्यापि ग्रहणमस्तीति भावः । **चाक्षुषदोषसंसर्गो दुर्वच** इति । पित्तानुपहतनयनानामपि स्फटिके पीतत्वोपलब्धेरित्यर्थः । **अदृष्टस्य नियामकत्वादिति** । ननु समीपस्थानां 'जलं नास्ति । एतावन्तं कालमिदं जलतयाऽभ्राम्यम् । असदेव जलत्वमभात्' इत्यादिपरीक्षितप्रत्यक्षाणां का गतिः ? तेषामसंसर्गाग्रहरूपत्वाभ्युपगमे मरीचिकाजलप्रत्यक्षाणामल्पीयसामेव तद्रूपत्वं किं न स्यादिति चेत्—न । मरीचिकाजलप्रत्यक्षस्य त्रिवृत्करणशास्त्रानुगृहीतस्यासंसर्गाग्रहरूपत्वमनुचितमिति भाष्यकाराभिप्राय इति केचित् । समाधत्ते – **आपेक्षिको हि सव्यदक्षिणभाव** इति । स्वाभिमुखे दर्पणे स्वापेक्षया विपर्यस्तसव्यदक्षिणभावः सिद्धः स्वाभिमुखवस्तुनः स्वविरुद्धसव्यदक्षिणभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् । तद्ग्रहणपूर्वकस्वमुखग्रहणे मुखस्य दर्पणस्य चान्तरालरूपविप्रकर्षस्याग्रहणात् दर्पणस्थत्वासंसर्गाग्रहोऽपि भवति । (तथा दर्पणगतविपर्यस्तसव्यदक्षिणभावस्य आभिमुख्यस्य अभिमुखस्य च असंसर्गाग्रहो भवति ।) ततश्च दर्पणस्थत्वस्वाभिमुखत्वविपर्यस्तसव्यदक्षिणभावप्रतीतीनां याथार्थ्यं सिद्धमि(द्ध्यती)त्यर्थः । ननु सोपाधिकभ्रमे अन्तरालाग्रहणमप्रयोजकम्, दर्पणबिम्बयोरन्तरालं पश्यतामपि पार्श्वस्थानां बिम्बे दर्पणस्थत्वभ्रान्तिदर्शनादिति चेत्, सत्यम्—उपाधिनिवृत्तिसहितान्तरालग्रहणे भ्रमदर्शनादुपाधिनिवृत्तिसहितान्तरालग्रहणस्याभावोऽपेक्षित इति तात्पर्यम् ।

दिगन्तरप्रतियोगिनो दिगन्तरस्य चेति । यस्मिन् प्रदेशे प्रत्यक्त्वभ्रमो जायते, तत्र प्रत्यक्त्वमवध्यन्तरापेक्षयाऽस्त्येव । स्वाश्रयदेशापेक्षया परं नास्ति ।

ततश्चान्यावधिके प्रत्यक्त्वे स्वाश्रयदेशावधिकत्वासंसर्गाग्रह इत्यर्थः। **चन्द्रदेशौ द्वाविति प्रतीत्यभावहेतुरि**ति। एकस्य चन्द्रस्य द्वौ देशाविति प्रतीत्यभावहेतुरित्यर्थः। भाष्ये—**युगपद्देशद्वये**त्यत्र यौगपद्योक्तिः शैघ्र्याभिप्राया, एकस्मिन् क्षणे ज्ञानद्वयासंभवात्। भाष्ये—**ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादि**ति। ग्रहणभेदेनोल्लिख्यमानदेशरूपग्राह्याकारभेदादित्यर्थः। न तु ग्रहणभेदायत्तं ग्राह्याकारद्वित्वमिति मन्तव्यम्, ग्राह्याकाररूपदेशद्वित्वस्य ग्रहणभेदानधीनत्वात्। तत्कृतं **ग्राह्याकारद्वित्वं च पारमार्थिक**मिति भाष्यस्याप्येवमेवार्थः। केचित्तु—तत्र सामग्रीद्वित्व-ग्रहणद्वित्वपारमार्थ्यसाधनसंरम्भात् ग्रहणद्वित्वेन ग्राह्याकारद्वित्वसमर्थनसंरम्भाच्च ग्रहणगतद्वित्वस्य चन्द्रस्य चासंसर्गाग्रह एव; न तु देशगतद्वित्वस्येति वदन्ति। तन्न; प्राभाकरमतप्रवेशापत्त्या, प्राभाकरमतवैषम्यप्रदर्शकोत्तरटीकाग्रन्थविरोधप्रसङ्गेन च तस्योपेक्षणीयत्वात्। **नेत्रवृत्तिर्द्विधाभूते**ति। ननु श्लोके द्वित्वं चन्द्रं चेति द्वित्वमात्रं प्रतीयते। वित्तिगतद्वित्वमिति कुतोऽवसीयते? नेत्रवृत्तेर्वित्तिग्रहणसामर्थ्याभावेन वित्तिद्वित्वग्राहकत्वासंभवादिति चेत्—न। "द्वे तु वित्ती वितन्वती" इति वित्तिगतद्वित्वस्य प्रकृतत्वेन स्वप्रकाशत्वेन च तस्यैव ग्रहणोपपत्तेः।

(अविद्यापरस्वाभिमतश्रुत्यर्थः)

ऋताभावस्य ऋतविरोधिनश्चेति। न च घटस्य घटाभावाश्रयत्वात् ऋतस्य ऋताभावाश्रयत्वे को दोष इति वाच्यम्, भावाभावयोः सामानाधिकरण्यासम्भववत् आधाराधेयभावस्याप्यसंभवात्। न चैवं घटे घटाभावाभावे घटसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, घटाभावे घटतदभावयोर्द्वयोरप्यभाववत् घटे घटतदभावयोर्द्वयोरप्यभावोपपत्तेः। अत एव प्रपञ्चाभावरूपस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चाधिकरणत्वायोग्यतया ब्रह्माश्रितस्य प्रपञ्चस्य स्वाधिकरणत्वायोग्याधिकरणकत्वरूपं मिथ्यात्वमिति परे वदन्ति। अत एव रूपविरोधिनो रूपत्वस्य रूपाश्रितत्वादित्यपि शङ्का परास्ता, अत्र विनाश्यविनाशकभावलक्षणविरोधित्वस्य विवक्षितत्वात्। तन्मते च ज्ञानरूपब्रह्मणोऽज्ञाननाशकत्वादिति भावः। शङ्कते—**पुण्यमपि ही**ति।

प्रतिबन्दीत्वेनानुसंधेय इति। यदि "नासदासीन्नो सदासीत्" इति श्रुतिबलात् तमःशब्दितप्रकृतेरनिर्वचनीयत्वम्, तर्हि "अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नास-

तुच्यते" इति प्रमाणबलात् ब्रह्मणोऽपि सदसद्विलक्षणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। भाष्ये— **अचित्समष्टिभूते तमःशब्दाभिधेय** इति। ननु कथं सदसच्छब्दितयोश्चिदचिद्व्यष्टयोरचित्समष्टौ लय इति चेत्—न। योग्यतावशेन सूक्ष्मचिदचिच्छरीरके लय इत्यर्थकत्वेनादोषात्। भाष्ये—**सत्यं तमःशब्देनेति**। ननु तमःशब्देनाभिहितस्याचित्समष्टित्वमिति सिद्धान्तिनोक्ते सत्यमित्यादिनाऽचित्समष्टिभूतायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यत इति कथमनूद्यते? पूर्वत्र तमस एवाचित्समष्टित्वकथनेन प्रकृतेरचित्समष्टित्वस्य वा तमसस्तत्सूक्ष्मावस्थात्वस्य वाऽकथनादिति चेत्—न। उभयोरपि विरोधाभावेन तथानुवादोपपत्तेः। **क्रमेणोपादानविवक्षामिति**। पूर्वपक्षोपन्यासदशायां "तम आसीत्" इति वाक्यानन्तरं "मायां तु प्रकृतिम्" इति वाक्यमुपाददानस्य पूर्वपक्षिणो विवक्षामित्यर्थः। तमःशब्दात् सांख्याभिमतप्रकृतिरुच्यत इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थं हि, मायां प्रकृतिं विद्यात् इति वाक्यं तदनन्तरमेवोपात्तमिति भावः। ननु "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति वाक्यप्राप्तमायानुवादेन "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति वाक्येन प्रकृतिशब्दितमुपादानत्वं विधीयते, "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यादौ प्रकृतिशब्दस्योपादान एव प्रसिद्धेः। परैरपि तथा व्याख्यातत्वाच्च। तत एवोपादानमिथ्यात्वस्यापि सिद्धेर्मायानुवादेन प्रकृतित्वं विधीयत इत्येव परेण सुवचमिति चेत्—न। प्रकृतिशब्दस्योपादानपरत्वादपि प्रसिद्धिप्राचुर्येणाचित्समष्टिप्रकृतेरेवोपस्थित्या तस्या मायात्वरूपानिर्वचनीयत्वविधानस्यैव तन्मतेऽप्युचितत्वादिति भावः। **न मायामात्रसूत्रेति**। "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येन" इत्यादिसूत्रे मायाशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वप्रतिपादकभाष्येण विचित्रार्थसर्गकारित्वप्रतिपादकस्यास्य भाष्यस्य न विरोध इत्यर्थः। **बहुवचनादवगम्यत** इति। त्वदभिमताविद्याया एकत्वादिति भावः। **प्रतिभासस्तु द्वित्वादिविषयत्वादिति**। अविद्यमानचन्द्रद्वित्वादिविषयत्वादित्यर्थः।

(अविद्यापरपुराणार्थः)

विशब्दस्य वैविध्यवैपरीत्यरूपार्थद्वयपरत्वसंभवमभिप्रयन्नाह—**विविधं ज्ञायतेऽनेन, विपरीतं ज्ञायतेऽनेनेति वा करणे व्युत्पत्तिरिति**। "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट्। विज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह — **यदा तु शुद्धमित्यादिना**।

तस्य हि व्यतिरेको वक्ष्यत इति । विज्ञानशब्दस्य "विज्ञानमेकं निजकर्मभेद" इत्यत्रेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानपरत्वे तद्व्यतिरेके प्रपञ्चव्यतिरेकप्रतिपादकस्य "यदा तु शुद्धम्" इत्यस्य श्लोकस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गादिति भावः । ननु विज्ञाने = ब्रह्मणि विजृम्भितानि=कल्पितानीत्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वात् श्रीधरेण तथा व्याख्यातत्वाच्च कथं विज्ञानशब्दस्याविद्यार्थकत्वनिर्णय इत्याशङ्क्याह—**विज्ञाने विजृम्भितानीतीति** । **अस्वारस्या**दिति । "सप्तमी" इति योगविभागाश्रयणेन सप्तमीसमासस्य क्लिष्टत्वादिति भावः । **नपुंसकपदस्ये**ति पाठः । नपुंसकान्तपदस्येति पाठे नपुंसकत्वद्योतकविभक्त्यन्तपदस्येत्यर्थः । **पुंलिङ्गभेदशब्दविशेषणत्वायोगे**नेति । "जृभि गात्रविनामे" इत्यस्याकर्मकतया "गत्यर्थाकर्मक" इति कर्तरि क्तान्तस्य वा, ण्यन्तात् कर्मणि क्तान्तस्य वा विजृम्भितशब्दस्याश्रयणे विशेष्यनिघ्नताप्रसङ्गात्, "नपुंसके भावे क्तः" इति भावक्तान्तत्वपक्ष एव नपुंसकत्वस्य युक्तत्वाच्च भावप्रत्ययान्त एव विजृम्भितशब्दः । न च भेदानां कथं विजृम्भणरूपधात्वर्थत्वमिति वाच्यम्—उपचारेण तथा प्रयोगोपपत्तेः । ततश्च भावप्रत्ययान्तत्वे सिद्धे विजृम्भणरूपस्य भावस्य कर्त्राकाङ्क्षाया एवोत्कटत्वादधिकरणाकाङ्क्षाया अतथात्वात् षष्ठीसमास एव युक्त इति भावः । **बहुवचने न तात्पर्य**मिति । प्रत्यक्षादिसिद्धबहुत्वानुवादित्वादिति भावः । **जडोपलक्षित** इति । देहान्तःकरणादिभिः परस्परव्यावृत्ततया प्रतीते एकस्मिन् आत्मवस्तुनीत्यर्थः । **जडगतभेदा न संभवन्तीत्यर्थ** इति । अन्तःकरणाद्युपाधिप्रयुक्तभेदा न भवन्तीत्यर्थः । वस्तुभेदशब्दयोः कर्मधारयमभिप्रयन्नाह—**यद्वा एको वस्तुशब्द आकारपर** इति । प्रथमो वस्तुशब्दो जडपर इत्यभिप्रायः । अस्मिन् पक्षे कर्मप्रतिबद्धात्मनिश्चयैः सत्यत्वेनाऽऽलक्ष्यत इत्यस्य वक्तव्यतया सत्यत्वेनेत्यंशस्याध्याहारप्रसङ्गादुत्तरार्धस्य पूर्वार्धैकवाक्यत्वाभावाच्चापिशब्दमात्रमध्याहृत्य व्याचष्टे — **यद्वा न केवलमिति** । **तदुत्तरोत्तरभावी**ति । अनेन भाष्ये भेददर्शनं निमित्तं यस्याज्ञानस्येति बहुव्रीहिरभिप्रेत इति भावः । अस्मिन् पक्षे कार्याज्ञानं ममकाररागद्वेषादि । **तस्यापि पूर्वकर्मैवेत्यर्थ** इति । न च भेददर्शननिमित्तकाज्ञाने भेददर्शनस्यैव हेतुत्वात् कथं कर्मणो हेतुत्वमिति वाच्यम्, मूलकारणं कर्मैवेत्यर्थात् । अस्मिन् पक्षे निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैः बहुधाभ्युपेतमित्यस्यायमर्थः—

निजकर्मभेदेन विभिन्नचित्तैः सजातीयभेददर्शनैः । चित्तशब्दो बुद्धिपरः । बहुधाभ्युपेतं कार्याज्ञानयुक्तमिति । अस्मिन् पक्षे बहुधाभ्युपेतमित्यस्यातिक्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाह—**यद्वा देवादिशरीरभेदेति । सजातीयविजातीयभेदविरहानुवाद** इति । "विज्ञानमेकम्" इत्यर्धेन सजातीयात्मभेदस्य, "तस्मान्न विज्ञानम्" इत्यर्धेनानात्मभूतविजातीयभेदस्य च निषिद्धतया तन्निषेधानुवाद इत्यर्थः । **स्वगतभेदराहित्यमुच्यत** इति । तद्वदेव पूर्वार्धप्रतिपन्नमनूद्यत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे भाष्यानुगुण्यमाह — **एतदभिप्रायेण हीति** ।

दशश्लोक्यामिति । विष्णुपुराणे द्वितीयेंशे द्वादशाध्याये—

"इत्येष संनिवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा ।
द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां च कीर्तितः ॥
वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै ।
तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥"

इत्युपक्षिप्य—

"यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुंधरा ।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥
मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित् क्वचित् कदाचिद् द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥

यज्ञः पशुर्वह्निरशेष ऋत्विक् सोमः सुरा स्वर्गमयश्च कामः ।
इत्यादि कर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभोगा (भेदा) श्च फलानि तेषाम् ॥"

इति दशश्लोकी पठिता। [यच्चैतद्भुवनगतमिति मूलोक्तपाठः।] **नात्र विगान**मिति। यद्यपि "यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य" इत्यत्रास्तिनास्तिशब्दयोर्भावाभावरूपेण प्रतिपन्नवस्तुपरतया योजयितुं शक्यत्वादस्तिशब्दस्यात्मपरत्वे विगानं संभवति—तथापि नास्त्यसत्यशब्दयोरचेतनपरत्वे न विवाद इत्यत्र तात्पर्यम्। **अपितु कर्मपरत्वमेवे**ति। कर्ममूलवैविध्यानुसन्धानपरत्वमेवेत्यर्थः, उत्तरत्र तथाभिधास्यमानत्वात्। **वियुक्तं सूक्ष्मरूप**मिति। परस्परमुपकरणोपकरणिभाववियुक्तं प्रकृतिपुरुषयोः सूक्ष्मं रूपमुच्यत इत्यर्थः। **आदिभरतचरितं हृत्स्थ**मिति। "मैत्रेय तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः" इति प्रथमाध्याये उपक्षिप्तत्वादिदानीं हृत्स्थमिति भावः। ननु संक्षेपशब्दस्य सकलशास्त्रार्थसंक्षेपपरत्वसंभवे प्रथमाध्यायोक्तप्रतिज्ञावशेनादिभरतचरितस्य बुद्धिस्थत्वं परिकल्प्य, एतस्य तत्संक्षेपत्वकल्पनं क्लिष्टम्। किंच तत्संक्षेपरूपत्वं प्रतिज्ञातं चेत्, विस्तरकथनस्य स्वतः प्राप्ततया "भगवन् सर्वमाख्यातम्" इति मैत्रेयस्यादिभरतचरितप्रश्नो न युक्त इति चेत्—न। सकलसंक्षेपरूपत्वे वक्ष्यमाणसंक्षेपरूपत्वमपि संभवतीत्यत्र तात्पर्यात्। **सत्तामात्रमगोचर**मिति। यद्यपि नैतानि वाक्यान्येतत्प्रकरणस्थानि, तथापि "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ" इत्यादीनामेतत्प्रकरणस्थानां तत्समानार्थत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। **अधीतानधीतशाखार्थज्ञापनार्थ**मितीति। अत्रेतिः समाप्तौ।

विष्णुरात्मेतीत्यस्य वाक्यस्य व्यवहितेनापि "शरीरात्मभावः" इत्यनेनान्वयसंभवे अभिप्रेत्येत्यध्याहारोऽनुचित इत्यभिप्रेत्याह—**शरीरात्मभाव इति वार्थ**

इति । **सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्येत्यत्र** सकलपदमनधीतशाखापरम् । तस्याश्चोपबृंहणं तदर्थविशदीकरणम् । अथवा सकलपदमधीतशाखापरम् । तस्याश्चोपबृंहणं तद्विरुद्धार्थवाक्यासत्त्वप्रतिपादनमिति द्वेधार्थसंभवमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अनधीतशाखास्वपीति । तादात्म्योपदेशोऽस्तीति** । य इति शेषः, उत्तरत्र 'तस्यायमेवार्थः' इति तच्छब्दश्रवणात् । **अत्रेतिशब्दत्रयस्येति** । एवमिहान्वयक्रमः—"यदम्बु वैष्णवः कायः" इति श्लोकेन सकलश्रुतिगततादात्म्योपबृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्योपदेशस्य "ज्योतींषि विष्णुः" इत्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्यभिप्रेत्याम्बुनो विष्णोः कार्यत्वेनाम्बुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः शरीरमित्याहेति । न च 'विष्णुरात्मेत्यभिप्रेत्य' इति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तस्य व्याख्यानान्तरत्वेनादोषात् । केचित्तु—अनेन श्लोकेन तस्य विष्णुरात्मेत्यभिप्रेत्य शरीरात्मभाव एव सामानाधिकरण्ये निबन्धनमिति तात्पर्यत आहेति योजयन्ति । **विश्वरूपो यतोऽव्यय** इति । "सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् । स एव" इति सामानाधिकरण्येन निर्दिश्य कथमिदं भिन्नयोः सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षायाम्, "सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः" इति शरीरात्मभावस्य 'यतः' इति पञ्चम्या कण्ठतो हेतुतयोक्तेरित्यर्थः । इदं च वेदार्थसंग्रहे भाष्यकृता सुव्यक्तमुक्तम् ।

पादत्रयस्यार्थ उच्यत इति । "यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य" इति चतुर्थपादार्थस्य "अत्रास्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च" इत्यादिभाष्यग्रन्थेनानुवादमुखेन स्फुटीकरिष्यमाणत्वात् पादत्रयस्यार्थ उच्यत इत्युक्तम् । केचित्तु—असंकोचेन पादचतुष्टयस्याप्यर्थ उच्यते, श्लोकमात्रस्य शरीरात्मभावायत्ततादात्म्योपदेशपरत्वे विप्रतिपत्त्यभावात् । इयांस्तु विशेषः — पादत्रयगतानां ज्योतिरादिपदानां निर्णीतार्थतया न जिज्ञासा । चतुर्थपादगतास्तिनास्तिशब्दयोरनिर्णीतार्थतया तत्र जिज्ञासया तत्पादार्थमात्रस्यानुवादोपपत्तेरिति वदन्ति । **विशिष्टवाक्यार्थानुवादेनेति** । पर्यवसन्नवाक्यार्थानुवादेनेत्यर्थः । **नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याहेत्युक्तमिति** । न त्वस्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याहेत्युक्तमित्यर्थः ।

"ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ" इत्यंशेन 'इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्, अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयम्' इत्यप्रतिपादनादाह — **प्रतीकमुपादात्त** इति। ननु भाष्ये—**अशेषक्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्येति** कथं लभ्यते? क्षेत्रज्ञस्य प्रागनिर्दिष्टत्वात्। न च "यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य" इत्यनेनास्तिशब्देन क्षेत्रज्ञस्योपस्थापनमस्तीति वाच्यम्, 'इदमस्त्यात्मकम्, इदं नास्त्यात्मकम्' इति विभागानभिज्ञं मैत्रेयं प्रति अस्तिशब्दस्य क्षेत्रज्ञोपस्थापकत्वाभावेनाशेषमूर्तिशब्देन क्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य भगवत उपस्थापने प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य, अस्तिनास्तिशब्दाभ्यामनुपस्थापनेऽपि ज्योतिरादिशब्दैः संसृष्टवचनैश्चेतनाचेतनयोरुपस्थितिसंभवात् तत्र चाचिच्छरीरके ज्ञानस्वरूपशरीरकत्वोपदेशस्य वा "न वस्तुभूतः" इति देवादिशरीरकत्वनिषेधस्य वाऽसंभवात् क्षेत्रज्ञशरीरक एव योग्यतावशेनाशेषमूर्तिशब्देन परामृश्यते। ततश्च क्षेत्रज्ञशरीरको भगवान् ज्ञानस्वरूपः ज्ञानशरीरको भवति, (स्वरूपशब्दः शरीरपरः।) वस्तुस्वरूपदेवादिशरीरको न भवतीत्युक्ते क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानस्व(?)रूपत्वमस्ति, अर्थस्वरूपदेवादिशरीरत्वं नास्तीति फलति। ततश्च देहात्मविवेकोऽपि फलितो भवति। यथा 'अङ्गुलीयकवानसौ रजतवान्न सुवर्णवान्' इत्युक्ते 'अङ्गुलीयकं रजतरूपं न सुवर्णरूपम्' इति तद्वत्—इत्यभिप्रयन्नाह—**अशेषशब्देनाचितोऽपीति। वस्तुभावनिषेधोऽनुपपन्न** इति। चिच्छरीरकस्य भगवतः, "न तु वस्तुभूतः" इति देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुशरीरकत्वनिषेधस्य शरीरभूते अचिदंशे देवमनुष्यादिभावनिषेधपर्यवसितत्वादित्यभिप्रायः। **ऋत्विक्प्रचारकर्मविशेषणमिति।** यथा परंपरया प्रचारविशेषणमुष्णीषलौहित्यम्। **परम्परयेत्यस्य** प्रचारे ऋत्विजां विशेषणत्वम्, तत्र चोष्णीषस्य, तत्र च लौहित्यस्येत्यभिप्रायः। "काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः" इत्यत्रात्मस्वरूपे भूमिद्वारा काठिन्यमिति भावः। भाष्ये—**यत एवं तत एवेति।** ननु क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन देवादिरूपत्वाभावेऽपि देवादिभेदस्य तद्भिज्ञानविजृम्भितत्वमनावश्यकम्, क्षेत्रज्ञभिन्नत्वमात्रेण तद्भिज्ञानविजृम्भितत्वस्यानावश्यकत्वात्। इतरथा परमात्मनित्यविभूत्यादेरपि तथात्वप्रसङ्गात्। न च जीवभिन्नस्यानित्यत्वेन सिद्धस्य देवादेस्तद्भिज्ञानविजृम्भितत्त्वमावश्यकमिति वाच्यम्, देवादिभेदस्याद्याप्यनित्यत्वानिश्चयात्।

निश्चये वा तस्यासत्यशब्दितत्वोपयुक्तानित्यत्वस्य सिद्धतया कर्मपरिणामरूपतयाऽनित्यत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तस्य, "ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि" इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किंच क्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य देवादिभूतत्वाभावेन देवादिस्वरूपस्य विज्ञानविजृम्भितत्वे देवाद्यात्मनावस्थितस्य ज्ञानस्वरूपक्षेत्रज्ञभूतत्वाभावेन क्षेत्रज्ञस्यापि विज्ञानविजृम्भितत्वप्रसङ्ग इति चेत्—न। "न तु वस्तुभूतः" इति देवादिस्वरूपस्य क्षेत्रज्ञस्वरूपावस्थितपरमात्मस्वाभाविकरूपत्वे प्रत्याख्याते, पुनः किंरूपमित्यपेक्षायाम्, "विज्ञानविजृम्भितानि" इत्यागन्तुकरूपत्वमुच्यत इत्यदोषात्। अत एव भाष्ये **ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूप**मिति स्वाभाविकपदं प्रयुक्तम्। **देवादिभेदहेतुत्वं सद्वारक**मिति। पूर्वपूर्ववैविध्यानुसन्धानेन, कर्मणा च देवादिभेदा इत्यर्थः। कर्मविद्ययोर्बीजाङ्कुरवत् परस्परहेतुत्वसंभवात् हेतुहेतुमद्भावव्यत्यासशङ्का न कार्या। **ज्ञानस्वरूपः विज्ञानविजृम्भितानीत्यनेन फलित**मिति। "ज्ञानस्वरूपः" इत्यनेन ज्ञानस्वरूपस्योक्ततया परिणामशून्यत्वावगमात् सत्यत्वम्, "विज्ञानविजृम्भितानि" इत्यनेन परिणामित्वं च फलितम्। अत एव "निजसिद्धज्ञानैकरूपत्वेन" इति भाष्यमिति भावः। ननु "यदा तु शुद्धम्" इत्यस्य पूर्वोक्तविवरणरूपत्वेन पूर्वपक्षिसंमतस्य कथं तदेव विवृणोतीति भाष्यकृताप्यभ्युपगम इत्याशङ्क्याविरुद्धांशे तदुपजीवनं न दोषायेत्याह—**पूर्वपक्षयोजनायामिति। निर्दोषमित्यादिपदानामर्थविभाग** इति। अपास्तदोषमित्यादिपदानामिति वक्तव्ये लाघवार्थं निर्दोषपदमुपात्तमिति द्रष्टव्यम्। यद्वा निर्दोषमित्यादीति छेदः। **पदानामिति** श्लोकस्थपदानामित्यर्थः। **आत्मकल्पनामूलकर्मफलभूता** इति। आत्मकल्पना मूलं यस्येति बहुव्रीहिः। व्यक्तिभेदेन बीजाङ्कुरन्याये दोषाभावात्। **विज्ञानशब्दे संकल्पशब्देऽपीति**। वैविध्यानुसन्धानस्य विज्ञानशब्दार्थस्य एकीकृत्यानुसन्धानस्य संकल्पशब्दार्थस्य च हेतुहेतुमद्भावेन करणत्वसंभवात् "विज्ञानविजृम्भितानि, संकल्पतरोः फलानि" इत्युक्तयोर्न विरोधः, अन्यतरस्योक्तावन्यतरस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः। **भोग्यशब्दार्थः स्पष्टीकृतो भवतीति**। भोगार्था इत्यपक्षिप्तानामेव वस्तुभेदानामुत्तरवाक्ये भोग्यभूता इति परामर्शादित्यर्थः। **भोगसिद्धिप्रयोजनकत्वमेवेति**। "तस्य निमित्तं संयोगो-

त्पातौ" इत्यस्मिन्नर्थे "गोद्व्यचः" इति भोगशब्दाद्यत्प्रत्ययः; न तु "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यदन्तम्, तथात्वे भोगस्थानादीनां भोग्यशब्देन परिग्रहानापत्तेरिति भावः।

व्याख्येयपदव्याख्यानार्थमिति। "वस्तुषु" इत्यादिपदस्याव्याख्यातत्वात् तदर्थमित्यर्थः। **व्याख्येयं पदमुदाहरतीति**। "भोक्ता भोग्यम्" इति श्रुतिगतभोग्यपदमित्यर्थः। **हेतुरनुक्त** इति। यद्यपि "ज्ञानस्वरूपः" इत्यनेनैवास्तिशब्दवाच्यत्वे हेतुरुक्तः, तथापि भाष्ये नोक्तः। अत एव पूर्वश्लोकव्याख्याने, "इतरदस्तिशब्दाभिधेयम्" इत्युक्तम्, न तु तत्र हेतुरुपन्यस्त इति भावः। **प्रयोजकशिक्षे**ति। अस्तिनास्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तशिक्षेत्यर्थः। **अत्राभिधेय**मिति। अस्मिन् श्लोके अस्तिशब्दस्यास्तिशब्दाभिधेय एवार्थ इत्यर्थः। **स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते** इति भाष्ये प्रतिक्षणमन्यथाभूतं वस्तु भोग्यत्वेनालक्ष्यते, भोग्यमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वेनालक्ष्यत इत्युद्देश्यविधेयभावभेदेनार्थद्वयसंभवमभिप्रेत्य द्वेधापि व्याचष्टे—**अस्थिर** इत्यादिना। **चाक्षुषज्ञाने प्रयोगप्राचुर्या**दिति। यद्यपि चक्षुषा प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते इत्युक्तावपि न दोषः, तथापि चाक्षुषज्ञानातिरिक्तप्रमाणान्तरसंग्रहायानुभूयत इति व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम्। **श्लोकव्याख्यानपरिसमाप्ति**मिति। अस्यां योजनायामिति शेषः। अयं भावः—आलक्ष्यते अनुभाव्यते भुज्यत इति वा, भोग्यत्वेनालक्ष्यत इति वा पूर्वयोजनायामेतादृशाप्रसिद्धार्थप्रदर्शनपरतया 'इत्यर्थः' इत्यस्य साफल्यं संभवेत्। अस्यां तु योजनायामालक्ष्यत इत्यस्यानुभूयत इत्यर्थे प्रसिद्धिसत्त्वेन 'इत्यर्थः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् समाप्तिद्योतकत्वमेव। अस्मिंश्च पक्षे एवंसतीत्युत्तरभाष्यं श्लोकद्वयाभिप्रायकथनपरम्। एतदेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति—अथवा श्लोकद्वयाभिप्रायमाहेति। पूर्वयोजनायां तु 'इत्यर्थः' इत्यस्य समाप्तिद्योतकत्वाभावात् 'एवंसति' इत्युत्तरभाष्यं ब्रूहीत्यादिपदार्थकथनपरम्। एतत्पक्षाभिप्रायेण **ब्रूहीत्यादेरर्थमाहेत्यादि**ग्रन्थ इति। अतः श्लोकव्याख्यानसमाप्तौ ब्रूहीत्याद्यर्थकथनं विरुद्धमिति न चोदनीयम्। **अस्तिशब्दार्थमित्यादि विशेषणं सामर्थ्यसिद्धतये**ति। न तु "वस्त्वस्ति किम्" इति शब्दाभिधेयतया, तत्रास्तिशब्दस्य भवत्यर्थकत्वादिति भावः। **वस्तुशब्दतुल्यत्वं न शङ्कनीय**मिति। "वस्त्वस्ति किम्" इत्यत्र वस्तुशब्दस्येत्यर्थः। **यद्वास्ति-**

शब्दाभिधेय इत्यनेनेति । पूर्वयोजनायामस्तिशब्दाहमित्यध्याहारः । अस्मिन् पक्षे तु भवत्यर्थकास्तिशब्दाध्याहार इति विशेषः । पूर्वपक्षयोजनायामिति । अतश्च पूर्वपक्षे विभज्य श्लोकद्वयार्थानुक्तिर्न दोषायेति भावः । अविच्छिन्नास्तिशब्दवाच्यत्वं चेति । 'तदानीमस्ति' 'इदानीमस्ति' इति पदान्तरसहितास्तिशब्दवाच्यत्वं चेत्यर्थः । आकारैक्यपरत्वं स्पष्टमिति । "संख्याया विधार्थे धा" इति विधार्थभूतप्रकारे धाप्रत्ययविधानात् बहुधेत्यस्य बहुप्रकारमित्यर्थो वर्णनीयः । ततश्च तत्प्रतियोगिन एकशब्दस्यापि प्रकारैक्यमेवार्थः । न च 'एकं राशिं पञ्चधा कुरु' इत्यत्रेव "अधिकरणविचाले च" इति धाप्रत्ययोऽस्त्विति वाच्यम्, अधिकरणविचालनं हि एकस्य वस्तुनोऽनेकधाकरणम् । संख्यान्तरापादनमित्यर्थः । न हि विज्ञानस्य संख्यान्तरापादनं स्वरसम् । तस्माद्विधार्थ एव धाप्रत्यय इति प्रकारैक्यमेवैकशब्दस्याभ्युपेयमित्यर्थः । ननु "बहुधाभ्युपेतम्" इति विधार्थे धाप्रत्ययश्रवणे पञ्चधाभुंक्त इत्यत्रेव क्रियागतं प्रकारबहुत्वं प्रतीयत इति वक्तव्यम्; न तु विज्ञानगतम्, क्रियाबहुत्वस्य धाप्रत्ययार्थत्वात् । ततश्च "बहुधाभ्युपेतम्" इत्यत्राभ्युपगमक्रियागतप्रकारबहुत्वं पर्यवस्येत्; न तु ज्ञानप्रकारबहुत्वम् । ततश्च "विज्ञानमेकम्" इत्यत्र विज्ञानप्रकारैक्यं कथं सिध्येत्? तद्बोधकाभावात् । एकत्वबहुत्वयोर्भिन्नविषयत्वादिति चेत् — न । अभ्युपगमक्रियाबहुत्वस्याभ्युपगम्यमानविज्ञानबहुत्वपर्यवसिततयैकत्वबहुत्वयोः समानविषयत्वात् इति भावः । औपाधिकमित्यर्थ इति । ननु देवाद्यनुसंधानस्यौपाधिकत्वे किं प्रयोजनम्? "यदम्बु वैष्णवः कायः" इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तचिदचिदात्मकस्य जगतः संसृष्टत्वावस्थायां वियुक्तत्वावस्थायां च भगवच्छरीरत्वमुपपादितम् । "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसौ" इत्यादिश्लोकद्वयेन चिदचिद्विवेकः, चितः सत्यशब्दवाच्यत्वमचितोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मपरिणामतयाऽसत्यशब्दवाच्यत्वं चोपपादितम् । तदेवाचितोऽसच्छब्दवाच्यत्वं जगदुपलब्धिप्रकारेणापि "वस्त्वस्ति किम्" इत्यादिश्लोकद्वयेनापि दृढीकृत्य, "तस्मान्न विज्ञानम्" इति श्लोकार्धेन चित एव सच्छब्दवाच्यत्वं नाचित इत्युपसंहृतमेवेति समर्थनीयान्तराभावात् "विज्ञानमेकम्" इति श्लोकार्धोपन्यासहेतुभूतशिष्यजिज्ञासाविषय-

भूतं किमपि न दृश्यत इति चेत्, सत्यम्; अचिद्वस्तुनोऽसत्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-भूतपरिणामित्वोपपादककर्महेतुकत्वोपसंहाररूपतया सार्थक्यात्।

कर्मक्षयवाचिपदानन्तरपदस्येति। कर्मक्षयवाचिपदं विशुद्धमिति पदम्। तदनन्तरपदं विमलमिति पदम्। **शरीरसंबन्धरहितपरत्वेनेति**। प्रकृतिस्पर्श-रहितमित्यस्य शरीरसंबन्धरहितमित्यस्य च समानार्थत्वादिति भावः। **चिदचित्सा-धारणाविति**। चिदचिद्विवेकपरत्वादिति भावः। **अन्येष्वपि शब्देष्विति**। सदसदादि-शब्देष्वित्यर्थः। ननु "स्वर्गमयश्च कामः" इत्यस्य काम्यमानस्वर्गपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य, "भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम्" इति फलस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वर्गेच्छापरत्वमेव युक्तमित्याह—**फलस्य वक्ष्यमाणत्वादिति**। ननु "यज्ञः पशुः" इत्यादिश्लोकस्य कथं कर्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वम्? पश्वदीनां यज्ञशेषतया तदनु-प्रविष्टत्वेऽपि वह्निशब्दनिर्दिष्टदेवताया भूरादिभोगानां च फलभूतानामतच्छेषभूतानां कर्मत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—**देवतायाः फलस्य चेति**। **सर्वत्र व्रजति हीति**। व्रजत्येवेत्यर्थः। **कर्मवश्यो हीति**। कर्मवश्य एवेत्यर्थः। **ध्रुवमचलं सदैक-रूपमिति**।

"यच्चैतद् भुवनगतं मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः।
ज्ञात्वैतद्ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत् कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम्॥"

इति श्लोकस्थैः "ध्रुवमचलं सदैकरूपम्" इति पदैः क्रमेण स्वरूपतो रूपतो गुणतश्चैकरूप्यमुच्यत इत्यर्थः। सदैकरूपमित्यत्र रूपत ऐकरूप्यस्योचितत्वमभि-प्रयन्नाह—**यद्वा स्वरूपतो गुणतो रूपतश्चेति**। **पूर्वेणान्वय इति**। सिद्धान्तोप-क्रमगतप्रतिज्ञावाक्येन "नैतदेवम्" इत्यनेनान्वय इत्यर्थः।

नासद्विलक्षणपरावित्यर्थ इति। यथा ब्रह्मणि प्रयुज्यमानावस्तिसत्यशब्दौ न सदसद्विलक्षणपरौ, एवं प्रपञ्चेऽपि प्रयुज्यमानौ नास्त्यसत्यशब्दौ न सदसद्वैलक्षण्य-परावित्यर्थः। **अर्थद्वारको विरोध इति**। यद्यपि सदसद्विलक्षणत्वमपि सत्त्वविरुद्धं भवति—तथापि सत्त्वाभावमेवासच्छब्दो वदेत्, नातिरिक्तमिति भावः। **विनाशित्वमेव हि मिथ्यात्वमिति शङ्कायामिति**। तटस्थशङ्कायामित्यर्थः; मृषावादिनस्तादृश्याः

शङ्काया अनुत्थानात् । तथा सति विवादपर्यवसानात् । **विनाशित्वस्वरूपं शोधयतीति** । **एकेनाकारेणैकस्मिन् कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनादिति** भाष्यस्य परिणामविशेषेणान्यथोपलब्धिर्हि विनाशित्वमित्यभिप्रायं मत्वा विनाशित्वस्वरूपं शोधयतीत्यवतारिका रचिता । केचित्तु **एकेनाकारेणेत्यादि**भाष्यमेवमवतारयन्ति—ननु "वस्त्वस्ति किं, मही घटत्व"मित्यत्र नाशित्वमेव ह्युपपादितम्; न निष्प्रमाणकत्वं ज्ञानबाध्यत्वं वा" इत्युक्तम्। नात्र विनिगमकं पश्याम इत्याशङ्क्य, "वस्त्वस्ति किम्" इत्यादिश्लोकद्वयेन कालान्तरेऽन्यथोपलब्धस्य कालान्तरेऽन्यथोपलम्भेनोपपद्यमानस्य नास्तित्वस्य प्रमाणसंबन्धानर्हत्वलक्षणतुच्छत्वरूपे प्रतिपन्नदेशकालोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वरूपे वा पर्यवसानासंभवेन विनाशित्व एव पर्यवसानस्योचितत्वमभिप्रयन्नाह—एकेनाकारेणैकस्मिन् काल इतीति । अस्मिन् पक्षे विनाशित्वमेव मिथ्यात्वमिति शङ्कायाः कथं विनाशित्वं तुच्छत्वमिथ्यात्वव्यावृत्तमिति शङ्कायाश्च तटस्थशङ्कात्वाश्रयणक्लेशो नास्तीति च वदन्ति । **विनाशगर्भत्वं नास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इति** । नश्वरत्वं नास्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्त्यर्थत्वं नश्वरत्वस्य । अतश्च **अचेतनं सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति** भाष्यस्य सर्वदा नाशगर्भमित्यर्थ इति भावः । **स्वाभाविकास्तित्वयोगित्वबुद्धिविषयत्वमिति**। स्वाभाविकास्तित्वमपरमार्थ इत्यर्थः । अपरमार्थभूतस्वाभाविकास्तित्वयोगात् अचिद्वस्तुनोऽप्यपरमार्थत्वमिति भावः । न चापरमार्थस्वाभाविकसत्यत्वस्याचिद्रूपेऽभावात् कथं तद्योगेनाचेतनेऽपरमार्थत्वव्यवहार इति वाच्यम्, अचेतनमसत्सत्यत्वकमिति प्रतीत्या कस्यचित् संबन्धस्य बहुव्रीह्यर्थस्य वक्तव्यत्वात् । **अपरमार्थत्वगर्भास्त्यर्थोपेतत्वादिति**। अपरमार्थस्वभाविकसत्यत्वोपेतत्वादित्यर्थः ।

(निवर्तकानुपपत्तिः)

तेनात्मवयविषयत्वं चेति । तेन = निर्विशेषवस्तुनेत्यर्थः । यद्वा निर्विशेषवस्तुविषयत्वेनेत्यर्थः । **तत्र हि "अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति प्रतीकोपादानं कृतमिति** । ततश्च "अद्भ्यः संभूतः" इत्युत्तरानुवाकपठितेन "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, आदित्यवर्णम्" इत्यनेन "सर्वे निमेषा

जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि'' इत्यस्य ''अम्भस्यपारे'' इत्यनुवाकगतस्यैकवाक्यत्वं वक्तव्यमिति भावः ।

(तत्त्वमस्यर्थः)

चतुर्धा हि परैः सामानाधिकरण्यमिति । ''व्याप्तेश्च समञ्जसम्'' इत्यत्र शांकरभाष्ये सामानाधिकरण्ये अध्यासापवादैकत्वविशेषणानीति चत्वारः पक्षा उपन्यस्ताः । तत्र–'अध्यासो नाम–द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धौ अन्यतरबुद्धिरध्यस्यते । यथा नाम्नि ब्रह्मत्वबुद्धावध्यस्तायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिः, न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्तते । यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिरध्यासः । अपवादो नाम-यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां निश्चितायां मिथ्यात्वबुद्धौ पश्चादुपजायमाना यथार्थबुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्यात्वबुद्धेर्निवर्तिका भवति । यथा देहेन्द्रियसंघाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्तते । यथा दिग्भ्रान्तिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्तते । एकत्वं च समानाधिकृतयोः शब्दयोर्द्वयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । तद्यथा 'सिन्धुरः करी', 'कोकिलः पिकः' इति । विशेषणविशेष्यभावे 'नीलमुत्पलम्''–इत्युपन्यस्तम् । तस्यापीदमुपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । **सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादाविति** । ननु शमविधिपरत्वेन, 'नाम ब्रह्म' इत्यादाविव सर्वस्मिन् ब्रह्मदृष्टिविधिपरत्वाभावेन अध्यासे सामानाधिकरण्यमिति परैर्न व्यवहृतम्; कथमेवमुच्यत इति चेत्–न । यदि न व्यवहृतम्, तर्हि 'नोदाहरणमादर्तव्यम्' इति न्यायेन संप्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् । **स्थित्यादिविशेषणविधुरेति** । तिष्ठतिक्रियाया आनयनदशायामसंभवादिति भावः । **स्थित्यादिविशेषणेनेति** । यत्प्रत्याय्यव्यावृत्तिमत्तया ज्ञाते तात्पर्यविषयेतरविशेषणान्वयधीः, तत्तस्यैव विशेषणत्वरूपत्वम्; न तु विधेयान्वयिरूपत्वमिति भावः । **यथान्वयार्हमिति** । विधेयसमकालतया वा विधेयभिन्नकालतया वा यथान्वयार्हमित्यर्थः । अत एव 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यादौ देशकालादीनामपि विशेषणत्वमिति भावः । **एकस्यापि परित्याग इति** । अत एव ''संबन्धादेवमन्यत्रापि'' इत्यधिकरणे व्याहृतिविद्यायाम् 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्', 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतस्थानविशेषविशिष्टवचनत्वात् तत्तन्नाम्नो

व्यवस्थितिः, न तु विशेष्यमात्रवचनतयाऽव्यवस्थितत्वमिति समर्थितमिति भावः। **प्रकृतत्वं दूरोत्सारितमिति**। अत एव निर्विशेषप्रतीतिस्तत्पदेन लक्षणयैवेति परैरपीष्यत इति भावः। **प्रतिसंधानानर्हत्वादिति**। तत्पदजन्यप्रतिसंधानानर्हत्वा-दित्यर्थः। **कनकं प्रतिसन्धीयत इति**। न च तच्छब्दानुविद्धतया तदिति प्रात्यक्षिकप्रतिसंधाने सत्यपि तत्पदजन्यप्रतिसंधानविषयत्वस्यानुपपादितत्वात् कथमय-माक्षेप इति वाच्यम्, तच्छब्दानुविद्धप्रतिसंधानानर्हस्य तत्पदजन्यप्रतिसंन्धानानर्ह-त्वमपि संभवतीति तदभिप्रायात्। **शब्दस्त्विति**। वस्तुतस्तु प्रत्यक्षेण यत्राङ्गुलीय-कत्वप्रहाणेन तदिति कनकं प्रतिसंधीयते, तत्रापि संस्कारसाचिव्यादङ्गुलीयकत्व-विशिष्टमेव प्रतिसंधीयते। ततश्च तच्छब्दानुविद्धप्रत्ययस्थले सर्वत्रापि प्रकृताकार-विशिष्टस्यैव परामर्श इत्युक्तावपि न दोषः। **प्रयोजकोपलक्षणाभिप्रायेणेति**। ततश्च किंचिज्ज्ञत्वादिरूपमाभिमुख्यप्रयोजकमप्यचिद्विशिष्टत्यनेन संगृहीतमिति भावः। **अन्यथाऽतीतानागतेति**। प्रतीतियौगपद्यमादाय विषययौगपद्याभ्युपगमे प्रत्येतव्यस्य प्रतीतिसमकालत्वमिति नियमोऽभ्युपगतः स्यात्। ततश्चातीतानागतविषयेऽपि विषय-विषयिणोः समकालत्वनिर्वाहाय विषयिणो वाऽऽतीतत्वं विषयस्य वा विद्यमानत्वं स्यादिति भावः।

उक्तदृष्टान्तादिति। 'शुक्तिरेव रजतम्' इति दृष्टान्तादित्यर्थः। **उपलक्ष्य-सामानाधिकरण्यादिति**। "अन्वयमुखेनोपलक्ष्यवस्त्वैक्यपरम्" इति प्रतिपादित त् उपलक्ष्यसामानाधिकरण्यादित्यर्थः। **पाठो निरीक्षणीय इति**। आश्रयशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वादिति भावः। **आश्रयशब्दो विषयपर इति**। विषयीकरणपर इत्यर्थः। स्वसिद्धान्तमाह—**आरोप्याकाराधिकरणभूतमधिष्ठानमिति वार्थ इति**। भ्रम्यत इति भ्रमः, आरोप्याकारो रजतादिरेव। तस्याश्रयम् आश्रीयत इत्याश्रयम् "अकर्तरि च कारके" इत्यधिकारे कर्मणि "एरच्" इत्यच्प्रत्ययः। न च "अजबन्ताः पुंसि" इति पुंलिङ्गत्वमजन्तत्वे स्यात्,

"क्तल्युट् नपुंसके भावे स्त्रियां क्तिन्नादयो यतः।
अतो घञाद्याः पुंस्येव यथा पाकश्चयो लवः॥"

इति वाच्यम्, तस्य भावार्थघञादिविषयत्वात्। यथोक्तम्—

"भावे घञाद्याः पुंस्येव कर्तृभिन्ने तु कारके।
पुंनपुंसकयोरेव न कथंचित् स्त्रियां क्वचित्॥"

इति। तेन कर्मादिषु कारकेषु पुंनपुंसकत्वमस्तीति विशेष्यस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **यथा पलाशपुष्पविषयेति**। यद्यपि श्लोके भ्रमर्या वृन्ते भ्रमरभ्रमेण पलाशपुष्पविषयदावभ्रमे निवृत्ते पलाशपुष्पाश्लेषमात्रं प्रतीयते; 'भ्रमरभ्रमेण' इत्यस्य 'अदावभ्रमम्' इत्यनेनैवान्वितत्वेन 'आश्लिषत्' इत्यनेनान्वितत्वाभावात्, तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयुक्तत्वाच्च—तथापि भ्रमरज्ञानस्य भ्रान्तित्वस्पष्टीकरणार्थं पलाशपुष्पाश्लेषस्य भ्रमरभ्रमनिवर्तकत्वमप्युपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम्। **भ्रमविषयनिवृत्तेरिति**। निवृत्तिरपहारः, असत्त्वमिति यावत्। **पारमार्थिकधर्मतत्तिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ** इति हि भाष्यम्। तत्र बाधो हि विषयापहारः, विषयासत्त्वमिति यावत्। ततश्च भ्रान्त्यन्तरं निवर्तताम्; मा वा। दावत्वरूपविषयस्यासत्त्वरूपो बाधः पारमार्थिकपलाशपुष्पत्वकृतः; विरोधिधर्मपारमार्थ्यायत्तत्वात् तद्विरोधिधर्मासत्त्वस्येति भावः। भ्रान्तिबाधो नाम भ्रान्तिविनाश एवेत्यभिप्रेत्याशङ्कते—**भ्रमरभ्रमेण दावत्वभ्रमनिवृत्तिरिति चेदिति**। **असत्ये सत्यत्वविषयभ्रमान्तरमिति**। ननु—तन्निवृत्तिरपि भ्रमान्तरेण, तन्निवृत्तिरपि भ्रमान्तरेणेत्याश्रयणे भ्रमपरंपरया निःशेषाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिः इत्येतावतैव ग्रन्थेन विवक्षितार्थः सिध्यतीति, "ततः किम्? दावत्वबुद्धिनिवृत्तिः" इत्यादिग्रन्थस्य नातीव प्रयोजनं पश्यामः। किंच अभ्रमरे भ्रमरत्वविषयत्वेनैव भ्रमत्वोपपादनसंभवे सत्यत्वविषयत्वपर्यन्तोपपादनस्यापि न प्रयोजनमिति चेत्—न; विरुद्धाकारसत्यत्वावगाहिज्ञानस्यैव बलवत्त्वेन बाधकत्वमिति शिक्षणार्थत्वेनास्य ग्रन्थस्योपपत्तेः। **निःशेषाविद्यानिवृत्त्यनुपपत्तिरिति**। भ्रमेण भ्रमनिवृत्तिमात्रदर्शनेऽपि मोक्षे निःशेषाविद्यानिवृत्तिमभिलषता सुदूरमपि गत्वा पारमार्थिको धर्मः स्वीकरणीय इति भावः। **किंच भ्रमरभ्रमनिवृत्त्यनन्तरमिति**। वृन्तत्वज्ञानेन भ्रमरत्वव्यतिरेकनिश्चये निवर्तकीभूतभ्रमरत्वबुद्धेरपारमार्थ्यनिश्चयेन दावत्वबुद्धेः पारमार्थ्यबुद्धेरवर्जनीयत्वादिति भावः। **परमार्थपलाशपुष्पत्वग्रहणेनैव प्रतिनिवृत्त इति**। यद्यपि दावत्वभ्रमस्य वृन्ते भ्रमरत्व-

पारमार्थ्यभ्रममात्रेणापि तद्बाधकज्ञानानुत्पत्तिस्थले निवृत्तिः संभवति, तथापि भ्रमर्याः पलाशपुष्पत्वज्ञानादेव सा भ्रान्तिर्यत्र निवृत्ता तदभिप्रायेण तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **न स्यादिति चेदिति** । नश्येदिति चेदित्यर्थः । ननु—न तस्यैव मिथ्यात्वं सत्यत्वं च प्रसज्यते । विनाश्यविनाशकभावलक्षणबाध्यबाधकभावस्य मिथ्यात्वसत्यत्वनिरपेक्षत्वात्, तुल्यसत्ताकयोरेव पूर्वोक्तज्ञानयोर्विनाश्यविनाशकत्वलक्षणबाध्यबाधकत्वदर्शनात् । न च बाधकज्ञानविषयस्य सत्यत्वं बाध्यज्ञानविषयस्य मिथ्यात्वं चापेक्षितमिति चरमज्ञानविषयस्य मिथ्यात्वसत्यत्वे स्यातामिति वाच्यम्, तस्याद्याप्यसिद्धेरित्यस्वरसादाह—**किंच प्रपञ्चोऽपीति । स्वयं नाशेऽपि नाशस्यावस्थान्तररूपत्वादिति** । न च परतो नाशेऽपि नाशस्यावस्थान्तररूपत्वादिति सुवचमिति वाच्यम्, ज्ञानेन निवृत्तिस्थले मूलभूताविद्याया एव निवृत्तिरिति नावस्थान्तरापत्तिलक्षणो विनाश इत्यत्र तात्पर्यात् । अत एव यत्र मुद्गरप्रहारेण घटनाशस्तत्र स्वकारणे विलयमात्रमेव; न तु घटस्यात्यन्तनिवृत्तिः । यत्र तु शुक्तिज्ञानेन रजतनिवृत्तिः, तत्र स्वोपादानेन सह निःशेषनिवृत्तिः, न तु स्वकारणे विलय इति पराभ्युपगम इति भावः । **राजकुमारसमाधिरिति** । समन्वयाधिकरणभाष्ये, "कश्चिद्राजकुमारः" इत्यादिना स्पष्टयिष्यते । उक्तं च

"राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥" इति ।

सार्वज्ञ्यादिगुणकत्वस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादिति । यद्यपि पूर्वसंदर्भप्रतिपन्नस्य सार्वज्ञ्यादिगुणकस्योद्देश्यत्वं संभवति, तथापि तत्पक्षे 'असि' इति मध्यमपुरुषानुपपत्तिरिति दूषणं द्रष्टव्यम् । **अन्तर्यामिणः प्रत्यक्षागोचरत्वादिति** । यदि चान्तर्यामी पूर्वप्राप्तः, तदोपदेशवैयर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । ननु "ऐतदात्म्यम्" इत्यनेन शरीरशरीरिभावस्य प्राप्तत्वेऽपि त्वंशब्दतदर्थतद्बुद्धीनां परमात्मपर्यन्तत्वरूपस्य "तत्त्वमसि" इति वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्याप्राप्तत्वादुद्देश्योपादेयसिद्धिरित्याशङ्क्य तस्यापि प्राप्तिमुपपादयति—**अस्मिन्नेव प्रकरण** इति । इदं च त्वमादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमिति "तत्त्वमसि" इत्यस्यार्थ इत्यभ्युपगम्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । **उद्देश्योपादेयविभागवचस्त्वभ्रान्तिरेवेति** । ननु "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादौ

प्राप्यप्राप्तिनिबन्धनानुवाद्यत्वविधेयत्वाभावेऽपि निर्देशगतस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपोद्देश्योपादेयविभागवत्त्वे न दोषः । न चानुवाद्यत्वविधेयत्वे एवोद्देश्यत्वोपादेयत्वे इति वक्तुं शक्यम् — "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यादावनुपादेयस्यापि कालस्य विधेयत्वदर्शनादिति भावः । केचित्तु—उद्देश्योपादेयशब्दावनुवाद्यत्वविधेयत्वपराविति वदन्ति । **प्रापकवाक्यस्थोद्देश्यवाचीति** । यद्यपि त्वंशब्दस्य "ऐतदात्म्यमिदम्" इति प्रापकवाक्यस्थविधेयवाचकैतदात्म्यशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ततया विधेयत्ववाचित्वमपीति न विनिगमकमस्ति, तथाप्यसति विनिगमके द्वयोरपि प्रयोगार्हत्वात् मध्यमपुरुषः प्रयुक्त इति भावः । **तदनुरोधेन मध्यमनिर्देश इतीति** । यद्यपि—मानान्तरसिद्धत्वेऽपि त्वंशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थप्रकृतित्वविवक्षायां प्रकृतेरेवासिक्रियाकर्तृत्वान्मध्यमपुरुषो भवति । अत एव "यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहम्" इति मन्त्रे 'अहं त्वं स्यां, त्वं वा अहं स्याः' इति प्रकृत्याश्रयःपुरुषो भवतीति "युष्मद्युपपदे" इति सूत्रे प्रतिपादितम् । ततश्च त्वदात्मक एव सर्वज्ञत्वादिगुणको जगत्कर्तेत्ययमर्थः पर्यवस्यति, विवक्षानुसारित्वाच्छब्दप्रवृत्तेः मानान्तरसदसद्भावयोरप्रयोजकत्वात् । अत एव हि "आत्मेति तूपगच्छन्ति" इत्यधिकरणे आचार्याः स्वयमेव तथा वक्ष्यन्ति—तथाप्यत्रोपायान्तरमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । **सदायतना इत्यनेनाधाराधेयभाव उक्त** इति । "सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठाः" इत्यत्र सच्छब्दो विशिष्टपरः । प्रजाशब्दोऽपि कार्यावस्थब्रह्मपरः, केवलस्योपादानत्वासंभवात् । "सदायतनाः" इत्यत्र तु सच्छब्दो विशेष्यस्वरूपमात्रपरः । प्रजाशब्दोऽपि न ब्रह्मपर्यन्तः, अपित्वचिद्विशिष्टजीवमात्रपरः । वैरूप्यमपि प्रामाणिकत्वादभ्युपेयम् । अथवा प्रजाशब्दः सर्वत्र विशेषणमात्रपरः । अस्मिन्नपि पक्षे उपपत्तिः प्रागेव दर्शिता । **सन्मूला इत्यादिवाक्यैकार्थ्यादिति** । "सर्वं खलु" इति वाक्ये इतिकरणेन हेतुत्वं स्पष्टम् ; अन् इत्यस्य शरीरशरीरिभावार्थत्वमस्पष्टम् । "सदायतनाः" इत्यत्र शरीरशरीरिभावः स्पष्टः ; हेतुत्वमस्पष्टम् । ततश्च नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनोभयोरपि परस्पराकाङ्क्षतयार्थनिर्णायकत्वमिति भावः ।

शरीरात्मभावः फलित इति । आत्मत्वप्रतिपादनेन शरीरत्वमपि फलितमिति भावः । **साधारण्यं स्यादिति** । ततश्चान्यतरमात्रेऽपि पर्यवस्येदिति भावः । **अयं**

निर्देश इति । "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिनिर्देश इत्यर्थः । **अधिकरणाधिकर्तव्येति** । "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यधिकरणाधिकर्तव्यत्वमुक्तम्, "आत्मनोऽन्तरः" इति व्याप्यव्यापकभावः, "यमात्मा न वेद" इत्यज्ञप्राज्ञभावः, "य आत्मानमन्तरो यमयति" इति नियाम्यनियन्तृभावश्चोक्त इति भावः । **पृथिव्यत्रादीनामिति** । "ऋक्पूरब्धूः" इत्यप्रत्ययाभावः समासान्तविधेरनित्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणेनैव चारितार्थ्यात् "यः पृथिवीमन्तरे संचरन्" इति सुबालवाक्योपादनस्य प्रयोजनमाह—**कारणावस्थमपी**त्यादिना । **जीवेन मयेति श्रवणादित्यत्राह—तदनुप्रविश्येती**ति । ननु श्रुत्यन्तरे तादृशवाक्यान्तरसद्भावेऽप्यश्रुतवेदान्तान्तरस्य श्वेतकेतोः "अनेन जीवेनात्मना" इत्यनेन वाक्येन जीवब्रह्माभेदसिद्धिः कस्मान्न स्यादिति चेत्—न; अत्रापि प्रकरणे "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः" इत्यनेन प्रजाशब्दार्थस्याचित्संसृष्टचेतनस्य सच्छरीरत्वादिकथनेन "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इत्यादिभेदनिर्देशेन चाभेदभ्रमनिवृत्त्युपपत्तेः । **नामरूपाभ्यामितीत्थंभावे तृतीये**ति । यद्यप्येकीकृतं वस्तु नामरूपाभ्यां करणाभ्यां विभिन्नतयाऽक्रियत = अज्ञाप्यत इत्येवं व्याकरणे नामरूपयोः करणत्वमपि संभवति । कारकविभक्तित्वसंभवे उपपदविभक्तित्वं चान्याय्यम्—तथाप्युपायान्तरप्रदर्शनपरत्वाददोष इति ध्येयम् । **संज्ञासंज्ञिसंबन्धव्युत्पादक** इति । संकेतयितरि पित्रादावित्यर्थः । **गङ्गापदाग्निपदापेक्षया नामित्वाप्रसिद्धे**रिति । न च—घटपदवाच्यस्यापि कलशस्य नामित्वं नास्त्येव, घटशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वाभावादिति वाच्यम्—अत्र नामशब्दस्य घटादिशब्दसाधारणवाचकत्वमात्रार्थकत्वेन संज्ञाशब्दपर्यायत्वाभावादिति भावः । **निष्पाद्यमानतत्तद्रूपवाचकशब्दव्युत्पादनमेवे**ति । तत्तद्रूपवाचकशब्दवाच्यत्वसंपादनमेवेत्यर्थः । ननु-अस्तु नामव्याकरणं शब्दवाच्यत्वसंपादनम्; तथापि चिदचितोरेव नामवाच्यत्वसिद्धिः; न ब्रह्मणः, ब्रह्मपर्यन्तत्वे प्रमाणाभावात्; "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इत्यत्रापीदंशब्दस्य जगद्वाचितया ब्रह्मवाचित्वाभावादित्याशङ्क्य नामवाच्यत्वस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वमुपपादयति—**तत्र बहु स्यामित्यनेने**त्यादिना । तत्र = नामव्याकरणस्य नामवाच्यत्वसंपादनरूपत्वे सतीत्यर्थः । **लोकतो व्युत्पत्त्यभावपरिहार** इति । लौकिकानामपूर्वे व्युत्पत्तिः कुतो नास्तीति शङ्कायाम-

पूर्वस्य लौकिकप्रमाणागोचरत्वेनेति यथा परिहारः क्रियते, तथेत्यर्थः । **वैयधिकरण्येन प्रतिज्ञातस्य उपसंहार** इति । "ऐतदात्म्यम्" इति बहुव्रीहिणा वैयधिकरण्येन, "इदं सर्वम्" इति सामान्येन च निर्दिष्टस्य शरीरात्मभावस्य, "तत्त्वमसि" इति सामानाधिकरण्येन विशेषे चोपसंहारः कृत इत्यर्थः । **न तु निगमनवाक्यानामिति** । ननु यथा 'धूमवान् सर्वोऽपि वह्निमान्' इति पर्वतसाधारण्येन धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वव्याप्त्युपदर्शनेन ज्ञातत्वेऽपि 'पर्वतो वह्निमान्' इति वाक्यस्यैतत्पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निप्रतिपादकस्य (?) यथोद्देश्योपादेयत्वम्, एवमिह किं न स्यादिति चेत्—न; तत्रापि 'इमे पर्वता वह्निमन्तः' इति पुरोवर्तिपर्वतसाधारण्येन निश्चयस्थले उद्देश्योपादेयविभागाभावस्येष्टत्वादिति भावः ।

भेदश्रुतिघटकश्रुत्यविरोधार्थमिति । द्वाभ्यामपि सामानाधिकरण्यस्याविरोधार्थमित्यर्थः । **तन्त्रेणोक्तिरिति** । अचिद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदौ स्वाभाविकौ; चिद्ब्रह्मणोस्त्वभेदः स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिकः; मुक्तावभेदवचनादिति भास्करमतम् । चिद्ब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकौ, मुक्तौ भेदस्यापि निर्देशादिति यादवप्रकाशमतमिति विवेको द्रष्टव्यः । **स्ववाक्येन सत्यं ज्ञानमित्यादिनेति** । आदिपदेन "सदेव सोम्येदम्" इत्यादेः प्राकरणिकवाक्यस्यापि परिग्रहः । **परित्यागः फलित इत्यर्थ** इति । स्वारसिकार्थपरित्याग एवोपदेशपरित्यागः । न हि वेदस्य तदर्थत्यागादन्यस्त्यागोऽस्तीति भावः । ब्रह्मज्ञानेन जीवस्य दोषनिवृत्तेः शास्त्रसिद्धत्वान्नित्यदोषोपहतत्वं ब्रह्मणो बाधितमित्यस्वरसादाह—**यद्वा तत्तद्दोषसंबन्धार्हत्वमिति** । यथा जीवस्य दोषसंबन्धार्हत्वं स्वाभाविकम्, एवं तदभिन्नब्रह्मणोऽपि स्यादित्यर्थः । ननु—निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशविरोधो न संभवति । तन्मते ईश्वरस्यैव निर्दोषत्वम् । चिदचिदीश्वरसमुदायात्मकब्रह्मद्रव्यस्य न निर्दोषत्वम् । येन निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह — **सद्ब्रह्मात्मादिशब्दानामिति** । **निर्दोषश्रुतिविरोधः फलित** इति । जीवस्य ब्रह्मतादात्म्ये प्रतिपाद्ये ब्रह्मणो निर्दोषत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति पर्यवसितोऽर्थः । **हेयापहेति** । "स्रगियं यदि जीवितापहा" इतिवत् "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डप्रत्यये, "क्विप् च" इति क्विपि वा रूपम् । क्विप्पक्षे बह्वादिषु पाठसामर्थ्यात् ङीषभावे "ऋन्नेभ्यः" इति न ङीबिति धातुवृत्ता-

वुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ततश्च "अपे क्लेशतमसोः" इति क्लेशतमसोरेवोपपदयोर्ड-प्रत्ययविधानमिति कथमिदं रूपमिति न चोदनीयम् ।

दण्डादिव्यावृत्त्यर्थमाहेति । "शरीरभावेन" इति पदसमभिव्याहारेण "विशेषणत्व" इति भाष्यस्यापृथक्सिद्धतया विशेषणत्वमिति लभ्यते, न विशेषण-त्वमात्रमिति भावः । **तत्र तत्र प्रयोगविपर्येष्वनुवृत्ताकारदर्शनादिति ।** ननु जातिगुणद्रव्येष्वपृथक्सिद्धविशेषणत्वस्यानुगतस्य मत्वर्थप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्य-प्रयोजकस्य संभवेऽपि देवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य शरीरजीवपरमात्मसाधारणस्य प्रवाहतीरानुगतगङ्गापदप्रवृत्तिनिमित्तस्येवैकस्याभावात् तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तदेवत्वादि-जात्याश्रयशरीरस्यैव मुख्यत्वम्, अतदाश्रयात्मनि तत्संबन्धाल्लक्षणैवास्त्विति चोद्यस्य कः परिहार उक्त इति चेत् — उच्यते—देवत्वादिकमेव देवादिशब्दस्य शरीरात्म-साधारणं प्रवृत्तिनिमित्तं 'स्थूलो मनुष्यो देवः' इत्याद्यबाधितप्रयोगवशात् देहस्य देवत्वाद्याश्रयत्वाभ्युपगमवत् 'देवोऽहं जानामि' इत्यबाधितप्रयोगवशात् देवत्वाश्रय-त्वस्यात्मन्यप्यभ्युपगन्तव्यत्वात् । न च देहात्मविवेककृतोऽयं प्रयोग इति वाच्यम्, 'नाहं देहः' इति देहात्मविवेकवतोऽपि 'नाहं देवो मनुष्यः' इत्यप्रतीतेः । न च—देहद्वारा देवत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेऽप्यात्मनः साक्षात् प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वा-भावान्न तच्छब्दवाच्यत्वम् । अन्यथा घटद्वारा घटत्वाश्रयभूतलस्यापि घटशब्दवाच्य-त्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तत्र 'भूतले घटत्वम्' इति वा 'भूतलं घटः' इति वा भूतलस्य घटत्वाश्रयत्वग्राहकस्याबाधितप्रमाणस्याभावेन तस्य घटशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि 'देवोऽहं जानामि' इत्यबाधितप्रतीतेर्देवत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वस्य, तत्त्वेन तच्छब्द-वाच्यत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । अपूर्वान्तरितस्यापि यागादेः स्वर्गसाधनत्ववत्, आस्त-रणान्तरितस्यापि पर्यङ्कादेः शयानदेवदत्ताधारत्ववत् शरीरान्तरितस्याप्यात्मनो देवत्वाद्या-श्रयत्वं न विरुध्यते । भूतलस्य तु घटाधारत्वमेव । न तु घटत्वाधारत्वम्, तथा अप्रतीतेरिति विशेषः । 'उष्णं जलम्' इत्यादौ त्वबाधितप्रतीतिव्यवहाराभावात् नोष्णादिशब्दवाच्यत्वम् । अत एवापृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यवाचित्वे दीपाद्यपृथक्सिद्धप्रभावाचिशब्दानामपि दीपादिवाचित्वप्रसङ्ग इत्यादिक्षुद्रोपद्रवाणामपि नावकाशः, दीपादेः प्रभात्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाभावात् ।

ननु "मनुष्यादिशरीराणाम्" इति भाष्ये तत्प्रकारत्वमपृथक्सिद्धविशेषणस्वरूपतयोच्यमानं दण्डादिष्वतिप्रसक्तमित्याशङ्क्याह—**अन्यतरान्वित**मिति। नन्वात्मैकाश्रयत्वतदेकार्थत्वयोरन्यतरान्वितं प्रकारत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वमित्ययुक्तम्, व्यर्थविशेष्यत्वात्। किंच तथा सत्यात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वान्यतरप्रयुक्तमित्येवोच्यताम्; किमित्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वमिति निर्देश इत्यस्वरसादपृथक्सिद्धत्वप्रयोजकत्वयपरतया व्याचष्टे--**यद्वा प्रकारत्वशब्देने**ति। **उत्तरत्र प्रकारत्वविवरण** इति। न चात्मविशेषणतयैव प्रतीतेरिति भाष्यखण्डस्य प्रकारत्वप्रमाणोपन्यासपरत्वसंभवेन प्रकारत्वविवरणरूपत्वमसिद्धम्; अतः प्रकारत्वं प्रकारतैकस्वभावत्वमित्यर्थः किं न स्यादिति वाच्यम्—तथा हि सति तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतद्विशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमादिति विशेषणत्वतत्प्रकारतैकस्वभावत्वयोरुपपद्योपपादकभावेन भेदेन निर्देशकं भाष्यं विरुध्येत। अतो विशेषणत्वं विशेषणतयैव प्रतीतत्वं विवक्षितमिति भावः। **भृत्यादिदेहे**ष्विति। न च भृत्यदेहस्य स्वामिप्रयोजनसाधनत्वेऽपि स्वप्रयोजनादेरपि साधकतया नातिव्याप्तिः शक्यशङ्केति वाच्यम्, तथात्वे पत्नीपुत्रादिभोगसाधने शरीरेऽसंभवापत्तेरिति भावः। ननु प्रकारत्वं प्रकारतयैव प्रतीतिरिति व्याख्यातत्वात् विशेषणतया प्रतीतेः प्रकारतया प्रतीतत्वमित्युक्ते साध्याविशेष इत्याशङ्क्याह — **पञ्चमीनिर्देशस्त्वौपचारिक** इति। **एतत् त्रितय**मिति। त्रित्वोक्तिः "मनुष्यादिशरीराणाम्" इत्यादिभाष्यद्वितीयव्याख्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम्। **स्वरूप**मिति। अत्र स्वशब्द आत्मीयवाचीति भावः। **प्रयोजकान्तराभावादेकसामग्रीवेद्यत्वं प्रयोजकमुच्यत** इति। एकसामग्रीवेद्यत्वमपृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकमिति तदभावान्नापृथक्सिद्धविशेषणत्वमित्युच्यत इत्यर्थः। एवं सत्येव "पृथग्ग्रहणयोग्यस्य" इति भाष्यावतारिकाग्रन्थैकरूप्यमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम्। **एकसामग्रीवेद्यतास्वभावत्वव्यावृत्त्यर्थ** इति।

अत्र केचित्—"प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटम्" इत्यत्रैकशब्दस्येवेहापि कदाचिदप्रकारत्वव्युदासकत्वस्यैव युक्तत्वात् तस्यैवेह कथनाच्च तदेव युक्तम्। न त्वेकसामग्रीवेद्यत्वस्वभावत्वव्यावृत्त्यर्थत्वम्, तदेकाश्रयत्वादीनामपृथक्सिद्धविशेषणत्वावगमकत्ववदेकसामग्रीवेद्यत्वाभावावगमकत्वाभावात्। अत एव "यदि तदेकाश्रयत्वादिरेवा-

पृथक्सिद्धविशेषणत्वे प्रयोजकः" इत्युत्तरग्रन्थावतारिकापि न युक्ता, एकसामग्रीवेद्यत्वाभावस्योक्तरीत्या प्रागसमर्थितत्वेनैकाश्रयत्वादिरेवेत्यनुवादासंभवात्। "कथं तर्हि सहोपलम्भनियमः" इत्यप्ययुक्तम्। तस्य ह्ययमभिप्रायः — एकसामग्रीवेद्यत्वस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वाप्रयोजकत्वे अपृथक्सिद्धविशेषणेषु जातिव्यक्त्यादिष्वेकसामग्रीवेद्यत्वानवश्यम्भावेन तन्निबन्धनः सहोपलम्भनियमोऽपि न स्यादिति। एवमाक्षिपन्तं प्रति 'सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धनः' इति परिहारस्यायुक्तत्वात्। तदभ्युपगमेनैवाक्षेपस्य प्रवृत्तत्वात्। जात्यादौ सहोपलम्भनियम इत्यध्याहारस्यापि क्लिष्टत्वाच्च। किंच "पृथग्ग्रहणयोग्यस्य प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटम्" इति भाष्यस्य सहोपलम्भनियमशून्यस्य तत्प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटमित्यर्थस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः स एवार्थ उचितः। किं प्रकारतैकस्वरूपत्वे प्रमाणाभावात् तन्नास्तीत्यभिप्रायः? उत प्रकारत्वस्य स्वभावत्वे यद्वस्तु यत्स्वभावविशिष्टं तद्वस्तु गृह्यमाणं तत्स्वभावयुक्तमेव गृह्यत इत्यपृथक्सिद्धत्वस्वभावत्वे तद्विशिष्टमेव गृह्येतेत्यभिप्राय इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—भाष्ये **जात्यादिवदिति**। द्वितीयं दूषयति—भाष्ये **सहोपलम्भनियमस्त्विति**। **सहोपलम्भनियमः** = सहैव प्रकारतयोपलम्भनियम इत्यर्थः, "सहैवप्रकारतया प्रतिपादयति" इत्युत्तरभाष्यानुगुण्यात्। वस्तुग्राहकं प्रमाणं तत्तत्स्वभावविशिष्टमेव गृह्णातीति नियमाभ्युपगमे बाधकं दर्शयति—**यथा चक्षुषेति**। पृथिव्याः स्वाभाविकगन्धरसादिसंबन्धित्वस्याग्रहवत् शरीरगतात्मप्रकारत्वस्वभावत्वस्याप्यग्रहणोपपत्तौ प्रमाणान्तरसिद्धप्रकारतैकस्वभावत्वत्यापह्नवानर्हत्वादिति भाव इति वदन्ति।

प्रथमविकल्पे द्वितीयशिरसीति। अनुयायित्वादेकसामग्रीवेद्यत्वमपि प्रयोजकमिति द्वितीयकल्प इत्यर्थः। **अनुगतप्रयोजकसद्भावादिति**। तदेकाश्रयत्वादिरूपानुगत प्रयोजकसद्भावादित्यर्थः। **द्वितीयशिरसि गन्धादाविति**। यद्यपि शरीरादिषु भिन्नसामग्रीवेद्येष्वपृथक्सिद्धविशेषणत्वस्य समर्थितत्वेनापृथक्सिद्धसामान्ये प्रयोजकत्वशङ्काया अनुत्थानात् जात्यादिगतापृथक्सिद्धत्वविशेषे एकसामग्रीवेद्यत्वस्य प्रयोजकत्वेऽपि तस्याप्रत्याख्येयत्वाच्च तत्प्रत्याख्यानं प्रकृतानुपयुक्तम्, तथापि पराभिमानखण्डनार्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **एकशब्द एकसामग्रीवेद्यत्वव्युदासपरः। एवकारः सहोपलम्भनियमव्युदासार्थ** इति। अत्र केचित् — एकशब्दोऽप्रकारत्वावस्था-

व्युदासपरः, एवकारः सहोपलम्भनियमैकसामग्रीवेद्यत्वव्युदासपर इत्येव युक्तमिति वदन्ति ।

भाष्ये—**पदार्थविवेकप्रदर्शनायेति** । देवादिशब्दैर्हि शरीरात्मानौ न विविच्य ज्ञापयितुं शक्यौ । शरीरादिशब्दैस्तु विविच्य ज्ञापयितुं शक्याविति भावः । **वैवक्षिकनिष्कर्षका** इति । विवक्षायां सत्यां निष्कर्षका इत्यर्थः । विवक्षायां भव इति अध्यात्मादित्वात् ठञ् । **जातिवाचिशब्दवदपृथक्सिद्धविशेषणवाचित्वाविशेषादिति** । ननु—नीलादिशब्दानां गवादिशब्दसाम्ये गवादिशब्दानां जातिमात्रे प्रयोगाभाववत् नीलादिशब्दानां गुणमात्रे प्रयोगो न स्यात् । प्रयुज्यते च 'पटस्य शुक्लः' इतीति चेत्, मैवम्—गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य गोत्वानाश्रयत्वेन गोत्वस्य गोपदप्रयोगाविषयत्वेऽपि नीलपदप्रवृत्तिनिमित्तनीलत्वाश्रयत्वेन नीलरूपस्य तच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेः । **त्रिलिङ्गतया शब्दसाधुत्वायेति** । प्रत्ययान्तत्वे तु 'दण्डवान्, दण्डवती, दण्डवत्' इतिवत् शुक्लादिशब्दानां त्रिलिङ्गत्वं सिध्यति । उक्तं च भगवता कात्यायनेन—"गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः, तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । स्वरविशेषाय च भवति" इति । नीलादिशब्देषु अर्शआद्यजन्तत्वाश्रयणे स्वरभेदोऽपि सिद्धो भवतीत्यर्थः । **लिङ्गस्वरार्थं मतुब्लोपस्मरणमिति** । मतुब्लोपादिस्मरणमित्यर्थः । अतो मतुब्लोपस्य स्मरणा (स्वरा) र्थत्वोक्तिरयुक्तेति चोद्यं निरस्तम् । **अत एव हि रागशब्दस्येति** । "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्" इत्यत्र गुणद्वारा गुणिवचनेभ्य एव मतुब्लोपस्मरणात् रागशब्दस्य अतथात्वान्न मतुब्लोप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मतुब्लोपस्य वा अर्शआद्यजन्तत्वस्य वा अभेदोपचारस्य वा लक्षणाया वा आश्रयणे नीलादिशब्दानां गुणिवाचित्वभङ्गप्रसङ्गात् मतुब्लोपादिकं सिद्धान्तेऽनभिमतमेव । "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इति त्रिलिङ्गता चोपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । **पृथिव्याद्यपेक्षयैव गन्धादिशब्दानां नियतनिष्कर्षकत्वमिति** । यद्यपि 'गन्धः पृथिवी', 'जलं रसः' इत्यादिप्रयोगेषु गन्धरसादिशब्दानां पृथिवीजलादिपर्यन्तत्वं दृष्टम्, तत्र च तेषामौपचारिकत्वाश्रयणे "रसोऽहमप्सु" इत्यादीनां परमात्मन्यौपचारिकत्वं सुवचम्, रसाभेदोपचारस्यैव युक्तत्वात् । "रसोहमप्सु" इत्यादौ रसशब्दस्य रसवत्परत्वे 'अप्सु रसवान्' इत्यस्यायुक्तत्वाच्च — तथापि

बहूनां रसगन्धादिशब्दानां परमात्मनि प्रयुक्तानां मुख्यत्वे संभवति औपचारिकत्वाश्रयणमयुक्तमिति भावः ।

'व्यक्तीनामानन्त्येनानन्तासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासंभवात् व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दार्थत्वम्, नियमलक्षणत्वात् संबन्धस्य; अनियमे सति तदयोगात् । व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे शक्तीनामप्यानन्त्यप्रसङ्गाच्च जातिरेव शब्दार्थः । व्यक्तिलाभस्तु लक्षणया आक्षेपाद्वा भविष्यती'ति भाट्टोक्तरीत्या वा, 'जातेः परतन्त्रत्वलक्षणस्वभावविशिष्टतयैव भाने तद्रूपस्य व्यक्तिघटितमूर्तित्वेन व्यक्तिमनादाय स्वभावविशिष्टजातिबोधनासंभवात् जातिभानसामग्र्येव व्यक्तिमादाय जातिं बोधयति । यद्धि येन विना न भासते, तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वनियमात् । न च जातिव्यक्त्योर्द्वयोरपि प्रत्याय्यत्वे व्यक्तावपि शक्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, जातिव्यक्तिविषयकज्ञानस्य शब्दजन्यत्वेऽविशिष्टेऽपि जात्यंश एव शक्तिः कल्प्यते, अनन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वात् । व्यक्त्यंशस्य नान्तरीयकतयापि लाभसंभवात् । अतो नाक्षेपाल्लक्षणया वा व्यक्तिप्रतीतिरभ्युपेये'ति प्राभाकरोक्तरीत्या वा व्यक्त्युपस्थितिसंभवेन न व्यक्तौ शक्तिः कल्पनीयेत्येतदाशङ्क्य परिहरति—**यद्यपि शरीरवाचिशब्दा** इत्यादिना प्रघट्टकेन। **अयुतसिद्धविशेषणवाचिशब्दत्वस्य विशेष्यलक्षणाप्रतिबन्धकत्वादिति** । नीलत्वादिप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्य तच्छब्दलक्ष्यत्वासंभवादित्यर्थः । ननु—जातिवाचित्वमते गवादिशब्दानां गोत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । अपितु तदेव शब्दार्थः । तथा चाधेयवाचिना शब्देनाधारलक्षणायां काऽनुपपत्तिरिति चेत्—न । स्वार्थादन्येन रूपेण तीरत्वादिनोपस्थित एव तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा । न चात्र व्यक्तिः स्वार्थभूतजातिं विना रूपान्तरेणोपस्थिता । किंच 'गां पश्य, गौस्तिष्ठति' इत्यादौ सत्यपि जातेरन्वययोग्यत्वे तदनुपपत्त्यनुसन्धानं विनैव जातिविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा । प्रत्युत "गौर्नित्या, गौर्जातिः" इत्यादावन्वयानुपपत्त्यैव जातिधीरिति जातावेव लक्षणा युक्ता । किंच शक्तिग्राहकानयनादिव्यवहारयोग्यव्यक्तिपरित्यागेन तदयोग्यजातिशब्दार्थस्वीकारोऽसंगतः । तथा 'गौरनित्या, गौः शुक्ला, गौः सास्नादिमती, गां बधान, गौर्गच्छति, गामानय' इत्यादिप्रयोगप्रतीतिप्राचुर्यविषयव्यक्तिशक्तिपरित्यागश्चासंगतः । गवादि-

शब्दानां जातिमात्रविषयप्रयोगे त्वतलादिवैयर्थ्यं च स्यादित्यादिवक्ष्यमाणदूषणे तात्पर्यात्। **जात्यादिशब्दानामपि संबन्धानुपपत्त्यविशेषेणेति**। न च जातिरित्यादिशब्दानामपि संबन्धानुपपत्तिप्रतिसंधानदशायां लक्षणैवेष्टेति वाच्यम्, जात्यादिशब्देषु लक्षणायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वादिति भावः। नन्विदं सिद्धान्तेऽपि समानम्। जात्यादिशब्दानामप्यपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दत्वात् व्यक्तिवाचित्वं किं न स्यात्? निष्कर्षकशब्दत्वादिना वैलक्षण्यं तु तस्यापि सुवचम्, तथापि पूर्वोक्तदूषणे तात्पर्यात्।

प्राभाकरमतं दूषयति — **आकृतिरेव शब्दशक्तिविषय इति। पारतन्त्र्याबोधनं विवक्षितमिति**। ननु जातिशब्देन जातेर्द्रव्यप्रकारतैकस्वभावत्वलक्षणपारतन्त्र्यबोधनस्य विवक्षितत्वे व्यक्त्यभिधानस्य सिद्धत्वात् विशेषणान्तरान्वयानर्हत्वलक्षणस्य वा कारकभावानर्हत्वलक्षणस्य वा पारतन्त्र्यस्याभिधानं व्यर्थम्, व्यक्तिप्रतीत्यप्रतीत्योर्द्रव्यप्रकारतैकस्वभावत्वलक्षणपारतन्त्र्याभिधानानभिधानयोरेव प्रयोजकत्वादिति चेत्, सत्यम् — कस्यचिन्मन्दस्येदृशशङ्कासंभवादिति द्रष्टव्यम्। **किंतु विशेषणान्तरान्वयेति**। ननु 'जातिं पश्य व्यापिकाम्' इत्यत्र जातिशब्दोपात्ताया जातेर्व्यापकत्वरूपविशेषणान्तरान्वयवत्, दृशिक्रियायां कर्मकारकत्वेन चान्वयवत् 'गौः शुक्ला तिष्ठति' इत्यादौ गोशब्दप्रतिपन्नाया जातेर्विशेषणान्तरान्वयो वा क्रियायां कारकत्वेनान्वयो वा यद्यपि न दृष्टचरः, तथापि तादृशपारतन्त्र्यं न शब्देनाभिधीयते। विशेषणान्तरान्वयानर्हत्वस्य वा कारकभावानर्हत्वस्य वा गवादिशब्देनाप्रतीतेः। न हि गौरित्युक्ते गोत्वं कारकभावानर्हमित्यपि शब्देन प्रतीयत इति चेत्, सत्यम् — कारकभावाद्यनर्हत्वप्रयोजकः पारतन्त्र्यविशेषो गवादिशब्दात् प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यात्। **मुख्यार्थगुणसंबन्धीति**। मुख्यार्थतद्गतगुणेति द्वन्द्वः। मुख्यार्थसंबन्धी लक्ष्यः तद्गतगुणसंबन्धी गौणः। **प्रचुरप्रयोगाभावात् प्रचुरप्रयोगाभाव इति परिहारो न घटत इति**। न च — 'गवादिशब्दानां व्यक्तौ निरूढलक्षणायोगात् जातौ प्रचुरप्रयोगाभाव' इत्यस्य व्यक्तौ प्रचुरप्रयोगात् जातौ प्रचुरप्रयोगाभाव इति ह्यर्थः, न तु प्रचुरप्रयोगाभावात् प्रचुरप्रयोगाभाव इति। ततश्चायमनुक्तोपालम्भ इति वाच्यम् - व्यक्तौ प्रचुरप्रयोगादित्यस्य जातौ प्रचुरप्रयोगाभावादित्यर्थपर्यवसितत्वेनानुक्तोपालम्भाभावात्। **भावप्रत्ययानपेक्षत्वदर्शनादिति**। क्वचित् भावप्रत्ययानपेक्षत्वस्यापि

दर्शनादित्यर्थः । ततश्च "पटस्य शौक्ल्यम्" इत्यादौ क्वचित् भावप्रत्ययसापेक्षत्व-दर्शनं न दोषायेति ज्ञेयम् । जातिस्थले तु न क्वचित् भावप्रत्ययानपेक्षत्वं दृश्यते; 'खण्डस्य गौः, मुण्डस्य गौः' इत्यादिप्रयोगस्य जातिविषयस्य काप्यदर्शनादिति भावः । निरूढलक्षणाभ्युपगममुपपादयति—**शुक्लादिशब्दानां हीत्यादिना । निरूढिर्नाम सर्वप्रयोगानुगतिरिति चे**दिति । सर्वप्रयोगानुगता लक्षणा निरूढ-लक्षणेत्युच्यते, न तु प्रचुरप्रयोगानुगतिरिति चेदित्यर्थः । **अनुवृत्तो गोव्यवहार** इति । इदं त्वापाततः, भावप्रत्ययानपेक्षप्रयोगस्यात्रैव दृष्टत्वे, 'भावप्रत्ययानपेक्षत्वं च दुष्परिहर' मिति पूर्वग्रन्थविरोधापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । **भवतां गौरवं स्या**दिति । जातिव्यक्त्योः शब्दार्थत्ववादिनामित्यर्थः । **प्रतिसंबन्धिभूतं द्रव्यमुपसर्जनतया प्रतीये**तीति । जातिः व्यक्त्याश्रया भवितुमर्हति जातित्वादिति आक्षिप्ता व्यक्तिरुप सर्जनतया भायात्, पर्वतो वह्निमानित्यत्र वह्निवत् । **पुत्रः पितेतिव**दिति । पुत्रशब्दाक्षिप्तपितृवाचिना पितृशब्देन पुत्रशब्दस्य सामानाधिकरण्याभाववत् जाति-व्यक्तिवाचिनोः 'गौः खण्डः' इत्याक्षेपकाक्षेप्यवाचिशब्दयोः सामानाधिकरण्यं न संभवतीत्यर्थः । **विवक्षिते**ति । तात्पर्यविषयेत्यर्थः । विशेष्यत्वेनेत्येतद्व्याचष्टे—**प्रधानतये**ति । **तदवच्छेदार्थत्वात्तस्ये**ति । पुत्रव्यावृत्त्यर्थत्वात् पितुरित्यर्थः । यद्वा प्रधानतया तदवच्छेदार्थत्वादित्यन्वयः । प्रधानत्वेन तस्यावच्छेदः संबन्धः, तदर्थत्वात् । प्रधानीकरणार्थत्वादिति यावत् । विवक्षितार्थप्रतिसंबन्धितयेत्यत्र विवक्षितपदव्यावृत्त्यर्थ (व्यावर्त्य) माह—**गङ्गायां घोष इत्यत्रे**ति । वस्तुतो गङ्गा-संबन्ध्येव तीरं तीरत्वेनैव भासते; न तु गङ्गासंबन्धित्वेन; तथात्वे शक्त्या प्रवाहस्य लक्षणया तीरस्य च प्रतीतौ वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्गात् । अतः प्रवाहस्याविवक्षितत्वम् । जातेस्तु शब्दप्रतीतौ विषयत्वमस्तीति भावः । इदमुपलक्षणम्—कूलस्य लक्षणया वृत्त्योपस्थापितत्वात् प्राधान्येन भानं भवति; आक्षिप्ताया व्यक्तेः शब्दवृत्त्याऽनुपस्थि-ताया: प्राधान्येन भानं न संभवतीत्यत्र तात्पर्यात् । अयमिह प्रयोगक्रमोऽभिप्रेतः—यदि गोव्यक्तिः पदतात्पर्यविषयसंबन्धितया भासमानत्वे सति गोपदवाच्या न भवेत्, तर्हि गोपदजन्यप्रतीतिविशेष्या न भवेदिति । **शब्दविशेषणोपश्लिष्टे**ति; शब्दा-दुपस्थितस्य शब्दादुपस्थितं प्रत्येव विशेषणत्वं, नाक्षिप्तं प्रतीत्यर्थः ।

प्रकार्थैक्यं कार्यकारणैक्यं चेति । उभयोरपि तत्त्वंपदार्थयोश्चिद्-चित्प्रकारत्वं तयोरैक्यं चेत्यर्थः । **वाक्यभेदः शङ्कनीय** इति । यद्यपि तत्त्वमसीत्यस्यानुवादरूपत्वसमर्थनान्न वाक्यभेदप्रसङ्गः, तथाप्यभ्युपेत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

(परमते सामानाधिकरण्यानुपपत्तिसंकलनम्)

विशेषणत्वाभ्युपगमे मुख्य इति । पदान्तरवैयर्थ्यपरिहाराय सत्यादि-पदलक्षितानां व्यावृत्तीनां विशेषणत्वाभ्युपगमे मुख्यानां सत्यत्वादीनामेव विशेषणत्व-मस्तु, अविशेषादित्यर्थः । **यथाहमिच्छामीति** । यद्यप्यहंशब्दस्यान्तःकरणोप-हितेच्छादिवाचित्वाभावे 'अहमिच्छामि' इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिर्न परैः प्रमा-णत्वेनोपन्यस्ता, अहंशब्दस्यान्तःकरणोपहितघटादिपरत्वाभाववत् तदुपहितेच्छा-वाचित्वाभावस्यापि प्रमाणाभावेनैव सिद्धेः — अथापि 'अहमिच्छामि' इतीच्छाया विशेषणतानुपपत्तिरपि प्रमाणीकर्तुं शक्येत्यभिप्रेत्यैवं व्यवहृतमिति द्रष्टव्यम । **न हि ज्ञप्तिरेव ज्ञप्त्या विशेष्यत** इति । अहमर्थस्यैव ज्ञप्तित्वे 'अहं जानामि' इति प्रतिपन्नं ज्ञप्त्याश्रयत्वमहमर्थस्य न स्यादिति भावः । **यदर्थविवक्षयेति** । भ्रान्तिदशायामधिष्ठानत्वबुद्धेरेवाभावात तदर्थविवक्षया न प्रयोगः; प्रबोधदशाया-मधिष्ठानत्वधीसंभवेऽपि तद्विवक्षया न प्रयोग इति भावः । **यन्नदत्तवाचित्वे मूलं भवतीति** । न चैवं वदतस्तदपीष्टमेवेति वाच्यम्, तथा सति वाच्यावाच्यव्यवस्था-भङ्गप्रसङ्गादिति भावः । **सर्पशब्दस्य प्रागनारोपिनेति** । प्रबोधदशाभाविनो 'रज्जुः सर्पः' इति प्रयोगस्यायमर्थः — एतावन्तं कालं सर्पपारमार्थ्यबुद्ध्या रज्जुः सर्पपदप्रयोगविषयोऽभूदिति । **आरोपितविषयेति** । आरोपितविषयोऽधिष्ठानमित्यर्थः । **द्वितीये जीवब्रह्मणोरैक्यमिति** । त्वंशब्देन जीवभावाधिष्ठानस्वरूपमात्रस्य विवक्षित-त्वेन जीवब्रह्मणोरविवक्षितत्वादिति भावः । **तदविवक्षितविशेषणेति** । अविवक्षित-विशेषणं जीवभावः । त्वंशब्दमुख्यार्थीभूतजीवसंबन्धिचिन्मात्रैक्यबोधनमात्रेण मुख्यार्थी-भूतजीवब्रह्मैक्यं मुख्यार्थीभूतजीवसंबन्धिकर्तृत्वादिबन्धमिथ्यात्वं च तद्धर्माधिष्ठानमात्र-पारमार्थ्यं च सिध्यति चेत्, जनपदलक्ष्यार्थीभूतजनप्रहृष्टैक्यबोधेऽपि जनपदशब्द-मुख्यार्थैक्यं मुख्यार्थीभूतजनपदत्वादिधर्ममिथ्यात्वं तद्धर्माधिष्ठानमात्रपारमार्थ्यं च सिध्ये-दित्याह — **न हि प्रहृष्टो जनपद इति । तस्य तत्ताविधान** इति । तच्छब्दार्थ-

त्वविधान इत्यर्थः। **ज्ञप्तिवैयधिकरण्येनेति**, 'त्वं जानासि' इति त्वंशब्दज्ञाधात्वो-र्वैयधिकरण्येनेत्यर्थः। वाच्यैकदेशलक्षणासत्त्वेऽपि मुख्यार्थयोरभेदासिद्धौ तन्मूलतया मुख्यार्थधर्माणां मिथ्यात्वासिद्धौ च दृष्टान्तमाह—**न हि दूरस्थस्येति**। "पर्वतो ज्वलितः" इत्यत्र पर्वतशब्दो वाच्यान्तर्गतपर्वतप्रदेशलक्षकः, ज्वलितशब्दस्तदा-धारलक्षकः। ततश्च लक्षितयोरैक्यं स्यात्। न तु मुख्यार्थयोः पर्वताग्न्योः, न वा पर्वतधर्माणां सानुवृक्षादीनां ज्वलितशब्दमुख्यार्थवह्निधर्माणां वह्नित्वदग्धृत्वादीनाम-पारमार्थ्यं सिद्ध्यति। एवमिह तत्त्वंपदमुख्यार्थयोरैक्यं न सिध्येत्, न वा तद्धर्माणां किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादीनां मिथ्यात्वं सिद्ध्येदिति भावः। यद्यपि मुख्यार्थयोरैक्यं बोध्यत इति न परमतम्, तथापि जीवब्रह्मैक्यं बोध्यत इति तन्मतप्रसिद्धिमवलम्ब्यो-क्तमिति द्रष्टव्यम्। **ईश्वर एव हि ब्रह्मेति**। यादवमते चिदचिदीश्वरातिरिक्तमंशि ब्रह्मास्तीति। भास्करमते तु चिदचिदीश्वरातिरिक्तमंशिभूतं ब्रह्मद्रव्यं नास्तीति विवेको द्रष्टव्यः। **केनाप्याकारेणैक्य इति**। घटपटयोर्द्रव्यत्वादिनैक्येऽपि घटपट-पदप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावासद्भावलक्षणभेदे प्रतीयमाने ऐक्यस्य विभक्तिबोध्यत्वादर्शना-दित्यर्थः। **कार्यकारणरूपेणेति**। घटशरावादिकार्यात्मना भेदः, कारणमृदात्मना त्वभेद इत्यर्थः। **भिन्नत्ववदभिन्नत्व इति**। भेदाभेदाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः। **पटस्यांशभेद इति**। प्रयुक्तानामिति शेषः। **पटशब्दाभिहितविशेष्यस्यां-शतोऽप्यनतिरेकादिति**। ननु "व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव च" इति व्यक्ताव्यक्तपुरुषकालादिशब्दैर्भोक्तृभोग्यनियन्त्रंशेषूपस्थितेषु ब्रह्मशब्दस्य तदनति-रिक्तार्थवृत्तित्वसंभवात् सामानाधिकरण्यं संभवतीति चेत्—न; "व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तम्" इति प्रत्येकं विष्णुत्वोपदेशात्। ननु छिद्रेष्वाकाशत्ववत् भूशैलादिषु पृथिवीत्ववत् ब्रह्मत्वस्यापि प्रत्येकं पर्याप्त(वसित)त्वात् "ज्योतींषि विष्णुः" इत्यादौ सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति नानुपपत्तिरिति चेत्—न; ब्रह्मत्वस्य साधारण्य-संभवेऽपि "व्यक्तं विष्णुः" इत्यादौ विष्णुशब्दनिर्दिष्टस्येश्वरत्वस्य चिदचिदंशयोर-भावेन "व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तम्" इति विष्णुसामामानाधिकरण्यासंभवात्। 'घटो मृत्, शरावो मृत्' इति निर्देशसंभवेऽपि 'घटः शरावः' इति निर्देशासंभवादिति दूषणे तात्पर्यात्। किं हस्तादीतिशब्देन हस्तपादादीन्द्रियं विवक्ष्यते, उत तदधिष्ठानगोलकमिति विकल्प्य, आद्यं दूषयति—**छेदनादावपीति**। इदमुपलक्षणम्—

शरीरनाशेऽप्याकल्पस्थायिनामिन्द्रियाणामविनाशान्नापृथक्सिद्धविशेषणत्वमिति द्रष्टव्यम्। द्वितीयं दूषयति — **तत्तद्गोलकस्येति** । **स्वाभाविकभेदाभेदपक्षेऽपीत्यादेः सामानाधिकरण्यं हीत्यन्तस्य** सामानाधिकरण्यस्यैक्यावगमकत्वेन तद्विशेषणान्वितवस्त्वैक्यावगमकत्वेऽपि वस्त्वन्तरैक्यावगमकत्वाभावात् ; तथात्वे बाधितार्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । **विवक्षितैकत्वासिद्धेरिति** । सदन्तरैक्यस्य विवक्षितत्वे तस्यासिद्धेः ; सद्द्रव्यमात्राभेदस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । **यदंशविशेषासाधारणाकार इति** । ईश्वरत्वमित्यर्थः । **तदितरांशवाचिपदसामानाधिकरण्य इति** । 'घटः शरावः' इतिवदिति भावः । **असाधारणाकारान्तरस्येति** । ब्रह्मणत्वादेरित्यर्थः ।

(सिद्धान्त संग्रहोपन्यासः)

पा रक्षण इति धातोरिति । "पातेर्डतिः" इति डतिप्रत्ययान्तत्वेनेत्यर्थः । **पतिशब्दप्रयोगाच्चेति** । 'गृहपतिः' इति प्रयोगादित्यर्थः । **शेषिणि पतिशब्दो रूढ इति** । अत एव "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" इत्यत्र भर्त्रर्थ एव नुगित्युक्त्वा स्वाम्यर्थत्वे 'त्वया पतिमती पृथीवी' इति शेष्यर्थत्वं सिद्धवत्कृत्यैव प्रत्युदाहृतं महाभाष्ये । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इत्यत्रापि भगवता पतञ्जलिना "पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची" इत्युक्तम् । पाणिनिनापि—"पत्यावैश्वर्ये" इत्यत्र ऐश्वर्यार्थत्वमाविष्कृतम् । जैमिनिनापि, "मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्" (९-३-३२) इति स्वामिवचनत्वं सिद्धवत्कृत्यैव ऊहानूहचिन्ता नवमे कृता । अतो न स्वामिवचनत्वे विप्रतिपत्तिः । अत एव "विश्वस्य पतिम्" इति विश्वेश्वरत्वे कथिते स्वस्यापीश्वरान्तरशङ्काव्यावृत्त्यर्थम् "आत्मेश्वरम्" इति शेष्यन्तरनिषेध उपपद्यते । "धवः प्रियः पतिर्भर्ता" इति भर्तृवाच्यपि पतिशब्दोऽन्यः । "मेधपतिभ्यां मेधम्" इत्यत्र देवतायामपि प्रयोगात्, "मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्" इति जैमिनिना स्वामिवाचित्वदेवतावाचित्वयोः प्रदर्शितत्वाच्च तत्रापि कामं शक्तिरस्तु वा मा वा ; स्वामीश्वरापरपर्यायशेष्यर्थत्वे न विमतिः शक्या कर्तुमिति द्रष्टव्यम् । "इभ्य आढ्यो धनी स्वामी नायकः पतिरीशिता" इति च निघण्टुः । **द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणादेरिति** । द्वितीयाश्रुतिप्रतिपादितसाध्यभावानां व्रीहीणां श्रुतिबलात् समीहितसाध्यापेक्षिण्या भावनयाऽन्वयबलात् समीहितसाध्यत्वलक्षणशेषित्वस्य सिद्धिवत् श्रुति-

प्रतिपन्नशरीरभावस्य जगतः शरीरत्वाक्षिप्तः शेषशेषिभावः, पत्यादिशब्दाभावेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । **संघातपरार्थत्वादिति** ।

“संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥”

इति सांख्यश्लोकः । संघातस्य सर्वस्यापि शयनासनादिवत् पारार्थ्यावश्यंभावात् देहस्यापि संघातरूपतया पारार्थ्यं सिद्धमित्यर्थः । “अजोऽन्यः” इति श्रुत्यंशेन प्रकृतिं जहति मुक्तेऽन्यत्वप्रतिपादनमभिप्रयन्नाह—**मुक्तौ भेदमाह अजामितीति** । **प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वसाम्यादिति** । यद्यपि “पृथगात्मानम्” इति पूर्ववाक्ये प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वं नास्ति, तथाप्युपरितनवाक्यस्य प्रधानप्रसङ्गोपेतत्वात् तेन संगतिरस्तीति भावः । **ममेत्यनेनेति** । षष्ठ्या व्यतिरेकनिर्देशेनेति भावः । **स्वभावासंकर इति** । अध्यक्षत्वादिस्वभावासंकर इत्यर्थः ।

लयप्रकरणात् तमसोऽपि लय एवोच्यते ; ततश्च ब्रह्मपरिणामवाद एवाभ्युपगतः स्यादिति शङ्कां वारयति—**तमस एकीभावमात्रमिति** । **कार्यानुपयुक्ततमःशरीरक इति** । अक्षराव्यक्तमहदादिरूपेण परिणतस्तमोंऽशोऽपरिणततमोंशश्चैक्यं प्राप्तावित्यर्थः । **इदमपि शरीरलक्षणमिति** । “यस्य चेतनस्य यत् द्रव्यम्” इत्याद्युक्तलक्षणत्रयवत् अन्तःप्रविश्य नियाम्यत्वमपि भाष्यकाराभिमतं शरीरलक्षणमित्यर्थः ।

अनुप्रवेशश्रवणाभावेऽपीति । “तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” इत्यत्रेति शेषः । सामान्यशब्दस्य विशेषपदोपस्थापिते पर्यवसानं हि सामान्यविशेषन्यायः । अनुप्रवेशपूर्वकत्वस्य तु नामरूपव्याकरणस्वरूपानन्तर्गतत्वेन विशेषपदप्रतिपाद्यत्वाभावात् नायं सामान्यविशेषन्यायविषयो भवितुमर्हतीत्यपरितोषादाह—**यद्वा सर्वशाखेति** ।

यथा ग्राहकग्रहणेनेति । ग्राहकं साधिकारापूर्वम् ; फलवत् परमापूर्वमित्यर्थः । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यप्रतिपन्नमपूर्वं परमापूर्वम् । तत्संनिधिसमाम्नातानां “समिधो यजति,” “व्रीहीनवहन्ति” इत्यादि-

वाक्यानां कार्यान्विताभिधायित्वस्वभावानां परमापूर्वलक्षणकार्यान्वितमया जावद्यानादिलक्षणस्वार्थाभिधानमेव ग्राहकग्रहणम् । एवंरूपेण ग्राहकग्रहणेन सर्वेष्वपि द्रव्यगुणक्रियारूपेषु शेषशेषिभूतपदार्थेषु खलेकपोतवदवगतग्राहकैदमर्थ्येषु यागस्य करणतया अद्वारकशेषत्वमवसीयते. व्रीहीणां यागद्वारा शेषत्वं प्रोक्षणादीनां च व्रीहिद्वारा शेषत्वं करणैदमर्थ्यद्वारैदमर्थ्यग्राहकश्रुत्यादिप्रमाणैरवसीयत इत्यर्थः । **बहु स्यामिति ग्राहकग्रहणेनेति** । ग्राहकस्थानीयः परमात्मा, तस्य ग्रहणं संकल्पः । **अत्र किंचिद्विवृतमिति** । पूर्वं विस्तरेण विवृतमित्यर्थः ।

उभयथापि ज्ञानव्यपदेशयोग्यतामिति । यद्यपि "सत्यं ज्ञानम्" इत्यत्र ज्ञानमित्यस्य नैतावानर्थः, तथापि फलितार्थकथनमिति द्रष्टव्यम् । **उभयमप्युपपन्नमित्यर्थ इति** । अत्र 'ज्ञानम्' इत्यस्य "तद्गुणसारत्वात्" इति न्यायेन ज्ञानगुणकत्वार्थकत्वात् प्रत्युतानुगुणत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । **ब्रह्मैव स्वसंकल्पादि**त्यादिभाष्ये 'ब्रह्मैव' इति ब्रह्मशब्दस्य निष्कृष्टपरमात्मपरत्वस्वारस्यानुरोधेन स्थिरत्रसरूपतयेतत् व्याचष्टे—**स्थिरत्रसशरीरतये**ति । **अब्रह्मात्मके**त्यत्रापि ब्रह्मशब्दं केवलपरमात्मपरतया व्याचष्टे—**ब्रह्मान्तर्यामिकत्वरहितत्वमुक्तमिति** । स्थिरत्रसरूपतयेत्येतत्स्वारस्यानुरोधेन ब्रह्मपदं चिदचिद्विशिष्टवस्तुपरमित्यभिप्रयन् व्याचष्टे—**यद्वा स्थिरत्रसरूपतये**ति । **ऐक्यश्रुतीनां प्रकारैक्यपरत्वादि**ति । इदं तु सिंहावलोकितकेन प्रथमपक्षशेषभूतमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये—**सर्वं तं परादादि**ति । सर्वं कर्तृ तं परादात्= पराकुर्यात् । **निःश्वसितम्**; अनायासेनोत्पन्नम्, संकल्पमात्रविजृम्भितमिति यावत् ।

ऐन्द्राग्नश्चेति षड्यागा इति । ऐन्द्रौ द्वौ आग्नेयश्चेति षड्यागा इति पाठः समीचीनः । ऐन्द्राग्नश्चेति पाठे एवमभिप्रायं केचिदूचुः—आग्नेयः पौर्णमास्याममावास्यायां च कर्तव्यः सायंप्रातःकालकर्तव्याग्निहोत्रहोमवदेक एव, कर्मभेदापादकशब्दान्तरादेरनुपलम्भात् । अत एवाष्टमे, "एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात्" (८-१-२६) इत्यत्र एकस्यैवाग्नेयस्य पौर्णमासीसंज्ञकत्वादमावास्यासंज्ञकत्वाच्च पौर्णमासीकाले क्रियमाणोऽप्याग्नेयोऽमावास्यासंज्ञको भवतीति तस्मिन्नेवाग्नेये "पञ्चहोत्रामावास्यामभिमृशेत्" इति शास्त्रवशात् पञ्चहोतृमन्त्रप्रयोगोऽपि पौर्णमास्यां किं न स्यात ; अवैगुण्यात् इति चेत्—सत्यमाग्नेयस्यावैगुण्यम्; तस्योभयसंज्ञकत्वात् ; तेन सह

तत्कालकर्तव्यानामग्नीषोमीयादीनां हविषाममावास्यासंज्ञाभावेन वैगुण्यं पञ्चहोत्राऽभिमर्शे स्यात् । अतस्तेषामप्यनुग्रहाय क्रियमाणमभिमर्शनं चतुर्होतृकरणकमेव कर्तव्यमिति निर्णीतम् । न च पञ्चहोत्रा आग्नेयमभिमृश्य चतुर्होत्रा अग्नीषोमीयादीनामभिमर्शः किं न स्यादिति शक्यशङ्कम्, "आसन्नानि हवींष्यभिमृशति" इत्येकस्यैव विहितत्वात् । अत्र "हविरन्तरानुग्रहवशेन परं व्यवस्था" इति टुप्टीका (आपदेवीया) दिग्रन्थपर्यालोचनया एकमेवाग्नेयाख्यं कर्म पौर्णमासीत्रिके अमावास्यात्रिके चान्तःपतितम्; नाग्नेयकर्मभेदः । यदि भेदः स्यात्, प्रकृतौ पौर्णमासीकालकर्तव्याग्नेयाभिमर्शने पञ्चहोतृमन्त्रप्रसक्तेरेवाभावाद्व्यवस्थाशङ्कातत्परिहारावसंगतौ स्याताम् । ततश्च एकमेव कर्म कालद्वययोगि, यथाग्निहोत्राख्यं कर्म सायंप्रातःकालद्वययोगीत्येव युक्तम् । अतोऽसोमयाजिविहितैन्द्राग्नेनैव षट्त्वसंख्यापूरणं कर्तव्यमिति । अत्र "**उत्पत्तिवाक्यैः**="यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इत्येवमादिभिः । उत्पत्तिवाक्यमिति प्रथमप्रतिपत्तिजनकं वाक्यम् । **पृथगुत्पन्नान्**=पृथक्प्रतिपादितान्' इति पाठक्रमस्तु समीचीनः । **स्वर्गसाधनत्वाकारेणैकीकृत्य तत्कर्तव्यतया विदधातीत्यर्थ** इति । तत्समुदायद्वयमेकीकृत्य समुच्चित्य स्वर्गसाधनत्वाकारेण कामिकर्तव्यतया विदधाति । यथा—व्यापृते षडपि यागाः स्वर्गसाधनं भवन्ति, तथा व्यापरितव्यमिति साधनत्वेन विदधातीत्यर्थ इत्यर्थः । यद्वा, एकीकृत्य स्थितं तदिति योजना । समुदायीभूतं तत् कर्मेत्यर्थः ।

कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मैक एवेति । अयमत्रान्वयक्रमः—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्," "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं कर्तृ पृथक् प्रतिपन्नं वस्तुत्रितयं सद्ब्रह्मादिशब्दयुक्तवचनभङ्ग्या कारणवस्थः कार्यावस्थश्चैक एवेति प्रतिपादयतीति । **परमात्ममात्रवाचिभिः शब्दैरिति**; अक्षरसर्वज्ञादिशब्दैरित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यं दर्शयति—**चिदचितोरिति** । शब्दसामर्थ्यं दर्शयति—**सद्ब्रह्मशब्दावित्यादिना** । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यहेतुप्रतिपादनं मन्दफलम्; आत्मशब्दस्य व्यापकवाचिनः शब्दसामर्थ्यात् व्याप्योपस्थापकत्वं च नास्तीत्यपरितोषात् स्वरूपपरिणामशङ्कानिवृत्त्यर्थतया "चिदचिद्वस्तुशरीरिणः" इति भाष्यमवतारयति—**यद्वा अक्षरात् संभवतीह विश्वमिति** ।

पृषदाज्यनयादिति । यथा पृषदाज्यसंस्काराय अचोदितमपि पात्रान्तरमुपादीयते, तद्वदित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोः "अष्टावुपभृति गृह्णाति" इति प्रयाजानूयाजार्थं चतुर्गृहीतद्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्गृहीतम्; तथैव पशौ प्राप्तम् । तत्रानूयाजानां द्रव्यविकारः श्रूयते, "पृषदाज्येनानूयाजान् यजति" इति । पृषदाज्यं दधिमिश्रितमाज्यमेव । तत्र द्वयोरसंकरेऽवश्यंभाविनि चिन्ता—किं कालभेदेन तस्यामेवोपभृति द्वयं ग्रहीतव्यम्? उत एकस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति । तत्र तु "अष्टावुपभृति गृह्णाति" इति पात्रैकत्वं श्रुतम् । पदार्थक्रमस्तु पदार्थानां गुणः; पाठकल्प्यश्च । अत एकस्मिन्नेव पात्रे पृषदाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु हुतेषु पश्चात् पृषदाज्यं ग्रहीतव्यमिति प्राप्ते उच्यते—

"उभयोर्ग्रहणाङ्गत्वात् पात्रैक्यस्य क्रमस्य च ।
विकृतौ चानुमानेन प्राप्तौ तुल्यं बलाबलम् ॥"

इति । एवं चाविशेषे सति प्रयाजाज्यग्रहणेनोपस्थितस्यानूयाजाज्यग्रहणस्याकरणे न किंचित् कारणमस्तीति तदैव पात्रान्तरमुपादाय ग्राह्यमिति "विकारे त्वनूयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् स्यात्" इत्यत्र (४-२-१६.) चिन्तितम् । केचित्तु—पृषदाज्यशब्दार्थस्य दधिमिश्राज्यस्याज्यशब्देनैवभिधानसंभवात् "देवानाज्यपानावह" इत्यादिनिगदेष्वाज्यपानित्येवमविकृत एव प्रयोगः, न तु पृषदाज्यपानित्यूहेन प्रयोग इति दशमे (१०-४-२६.) निर्णीतम् । तद्वदिहापि विशेष्यमात्रवाचिनोऽपि शब्दस्य चिदचिद्विशिष्टे प्रयोग उपपद्यत इति वदन्ति ।

(निवृत्त्यनुपपत्तिः)

अर्थक्रियाकारित्वात् इत्यनेन हेतुभावानुपपत्तिरुक्ता । **उत्पत्तिमत्त्वात्** इत्यनेन हेतुमद्भावानुपपत्तिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । **हेतुसापेक्षत्वं च न दृष्टमिति** । प्रपञ्चस्य तु तत्सापेक्षत्वात् न मिथ्यात्वं युक्तमिति भावः । **न चाङ्कुरादिसामग्र्येव भ्रमसामग्रीति** । तद्भ्रमसामग्रीत्यर्थः । **भिन्नविषयस्याभेदज्ञानस्येति** । वस्तुतो भिन्ने विषये उत्पन्नस्याभेदज्ञानस्येत्यर्थः । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः" इति स्मृत्युपबृंहणीयायाः "पृथगात्मानम्" इति श्रुतेः उपबृंहणात् पश्चादुपादानं कथमित्यत्राह—**स्मृतीवचसोरिति** । स्मृत्योरव्यवसायार्थमित्यर्थः ।

दावानलेति। यथा दावानलः इन्धनानि विनाश्य इन्धननाशे स्वयमेव नश्यति, तथेत्यर्थः । **निवर्तकज्ञानं तद्विनाशश्च किमिति** । ननु विनाशस्यैव दूष्यत्वप्रतीतेर्ज्ञाने ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पोऽभिप्रेत इति कथमुच्यत इति चेत् — न । विनाशस्य न केवलं ब्रह्मव्यतिरिक्ततया मिथ्यात्वम्; अपि तु निवर्तकज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तत्प्रतियोगिकस्य विनाशस्यापि मिथ्यात्वमिति दूषणस्फोरणाय निवर्तकज्ञानस्यापि ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पोऽभिप्रेत इत्युक्तम् । अत एव भाष्ये—**तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेनेति** ज्ञानस्वरूपस्य काल्पनिकत्वमुक्तम् । नन्वेवं ज्ञानस्वरूपविनाशयोरेव काल्पनिकत्वस्य वक्तव्यतया ज्ञानोत्पत्तिकाल्पनिकत्वोक्तिः किमर्थेति चेत्—न । दृष्टान्ततया तदुपन्यासोपपत्तेः । केचित्तु—'तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेने' त्यस्य विनाशकल्पनोपपादकत्वात्, 'तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चे'दिति भाष्येऽपि विनाशस्यैव प्रतीतेश्च विनाशपरिग्रह एव युक्तः; अतो निवर्तकज्ञाने ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वादिविकल्पो न हृदयङ्गम इति वदन्ति । **एवंरूपाविद्याया इत्यर्थ** इति । उपादानोपादेययोरभेदोपचारादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **कालभेदव्यतिकरितगृहप्राङ्गणादिप्रदेश** इति । कालविशेषविशिष्टदेशविशेष इत्यर्थः । **तत्रापि चोद्यं तुल्यमिति चेदिति** । निःशेषकर्मस्वरूपनाशो न स्यादिति भावः ।

विकल्पाभिप्रायेणेति । चिन्मात्रेत्यनुक्त्वा ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्येत्युक्तौ ब्रह्मशब्दार्थे चिन्मात्रव्यतिरिक्तानामपि केषांचिदनुप्रवेशसंभवेन ब्रह्मशब्दार्थव्यतिरिक्तकृत्स्नपारमार्थ्यनिषेधे चिन्मात्रव्यतिरिक्तकृत्स्नपारमार्थ्यनिषेधाभावेन तस्य निषेध्यतया, निवर्तकज्ञानकर्मत्वादिति दूषणस्यात्मकतापत्तेश्चिन्मात्रेति पदमावश्यकमिति भावः । **प्रथमं धर्मिप्रश्न** इति । उत्तरत्र ज्ञातृत्वधर्मविकल्पस्य करिष्यमाणत्वादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वरूपमित्यस्य यथाश्रुतार्थत्वे ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वे इति दूषणभाष्यासामञ्जस्यं मन्वान आह—**स्वरूपं स्वाभाविकमित्यर्थ** इति । भाष्ये—**अध्यस्तं चेदयं अध्यासस्तन्मूलाविद्यान्तरं** चेत्यादि । अध्यस्तस्य ज्ञातुर्निवर्तकज्ञानाश्रयत्वलक्षणज्ञातृत्वस्य तत्कल्पकाविद्यायाश्च निवर्तकज्ञानानुगुणतया निवर्तकज्ञानोपजीव्यस्य तद्बाध्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र तस्मादित्युपसंहारभाष्या-

वतारिकाग्रन्थपर्यन्तो ग्रन्थो लेखकदोषात् पतित इति वदन्ति[1]। भाष्ये **तस्यापि निरूपत्वादिति।** निवर्तकज्ञानान्तरस्य कल्पकाविद्याज्ञातृसापेक्षत्वेन निरूपत्वादित्यर्थः। प्रथमं कल्पं दूषयति भाष्ये—**ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्व** इति। ज्ञातृत्वस्य ब्रह्मस्वाभाविकत्व इत्यर्थः। तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमात् परमपुरुषार्थत्वमस्त्वित्याह भाष्ये—**तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगम** इति।

तस्मात् साधनचतुष्टयस्येति। तस्मादिति व्याख्येयं पदम्। **आत्मयाथात्म्यबुद्धिसंस्कारशून्याकार** इति। भगवच्छेषत्वज्ञानपूर्वकत्वराहित्यं केवलाकारः। **हानमुपादानं च न संभवतीत्यर्थ** इति। नित्यनैमित्तिकाद्यङ्गकं ब्रह्मोपासनमनन्तस्थिरब्रह्मप्राप्तिसाधनमित्यापातप्रतीतिरनवगतकर्मविचारस्य न संभवतीत्यर्थः। न तु हानोपादानशब्दाभ्यामननुष्ठानानुष्ठाने विवक्षिते, तादृशकर्माननुष्ठानानुष्ठानयोर्ब्रह्मोपासनोपयुक्तत्वेऽपि ब्रह्मविचारानुपयुक्ततया ब्रह्मविचारपूर्ववृत्तत्वकथनावसरेऽनुपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम्।

(जिज्ञासाधिकरणशरीरम्)

ननु "वचनं व्याहतम्" इति वदतः कोऽभिप्रायः? विचारः कर्तव्य इति सूत्राक्षरयोजनानन्तरम्, न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षप्रदर्शनमयुक्तमिति वा, उत सिद्धव्युत्पत्तेः सूत्रकारेणासूचनान्नैवं पूर्वोत्तरपक्षौ युक्ताविति वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति—**अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रेति। प्राभाकरैरध्ययनस्याचार्यकाधिकारकत्वादिति।** अयं भावः—मतद्वयेऽप्यध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वाभावाद्विचारो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षः, अर्थज्ञानार्थत्वादारम्भणीय इति सिद्धान्तश्च समान एव। भाट्टमते विश्वजिन्न्यायेनाध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वेनार्थज्ञानार्थत्वाभावात् धर्मविचारो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षं कृत्वा—दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादर्थज्ञानमेव फलम्। न चाध्ययनस्यार्थज्ञानसाधनत्वस्य प्राप्तत्वात् विधिवैयर्थ्यं शङ्कनीयम्, नियमार्थतयाप्युपपत्तेरिति सिद्धान्तितम्। गुरुमते तु—

"आचार्यकनियोगार्थः स्वाध्यायस्तत्प्रयुक्तितः।
प्रथमावगतत्वेन तद्धि युक्तं प्रयोजनम्॥

1. अद्यत्वे ग्रन्थो मुद्रित एव।

न तु वाक्यार्थविज्ञानं तद्धि पश्चात् प्रतीयते ।
तेनाविवक्षितार्थत्वाद् वेदस्यार्थविचारणम् ॥
न कर्तव्यमतः शास्त्रं मीमांसाख्यमनर्थकम् ।"

"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति स्वाध्यायाध्ययनस्य प्रयोजनापेक्षायां प्रथमावगतत्वेनाचार्यकनियोग एवास्य प्रयोजनम् । न त्वर्थज्ञानम्, पश्चाद्भावित्वात् । यद्यपि पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गमाचार्यकम्, तथापि प्रथमावगतत्वेन तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनं युक्तम् । न त्वर्थज्ञानम्, पश्चाद्भावित्वात् । तेनान्यार्थत्वाद्वेदाध्ययनस्याविवक्षितोऽर्थः । अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः । निर्णिनीषितार्थप्रयोजनाभावात् । अनिर्णेतव्यश्चार्थो न विचारमर्हतीति तदात्मकं मीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वादनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः । कथमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनम्, न स्वविधिप्रयुक्तम्? उच्यते—न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यः । तत्र चासति न प्रयोजकता युक्ता, प्रयाजादिनियोगवत् न ह्यनधिकारस्य स्वविषयानुष्ठापकत्वं संभवति, प्रयाजादिविधिवत् । न चाध्ययनविधेरधिकारी श्रूयते । तस्मान्नास्य प्रयोजकत्वं संभवति ।

"न च कल्पयितुं शक्यो नियोज्यः पितृयज्ञवत् ।
अकल्पितेऽपि तस्मिन् यदनुष्ठानं प्रसिद्ध्यति ॥"

स्यादेतत्—अश्रूयमाणोऽपि नियोज्यः पितृयज्ञवत् कल्प्यत इति । तन्न, अकल्पितेऽपि तस्मिन् यतोऽनुष्ठानं प्रसिध्यति । सिद्धे तस्मिन्नासौ कल्पयितुं शक्यः, अनुपपत्त्यभावात् । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगस्तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातारमाक्षिपन् अनधिकारिणोऽनुष्ठातृत्वायोगात् अनियोज्यस्याधिकारासंभवात् नियोज्यं कल्पयति, प्रयाजादिनियोगवत् । संभवति चेहाचार्यकरणविध्यनुष्ठापितेनैव विषयेणाध्ययननियोगसिद्धिरिति न नियोज्यकल्पनासंभवः । कथं पुनराचार्यकरणविधिरध्ययनं प्रयुङ्क्ते? उच्यते—उपनीयाध्यापनादाचार्यकं भवति । न चाध्ययनमन्तरेणाध्यापनं संभवतीति तदाक्षिपति । उपनयनमध्यापनसमानकर्तृकमेवावगम्यमानं तदङ्गमेव विज्ञायते । कथं समानकर्तृकत्वम्? उपनीयेति क्त्वाश्रवणादेव । तस्मात् तदङ्गमेव । तस्य च द्वारापेक्षायामुपनेयासत्तिरेव लिङ्गात् द्वारमवगम्यते । उपनेयो हि नाकिंचित्करोऽङ्गमिति

तद्व्यापारापेक्षायामुपनयनप्रकरणाधीतमध्ययनमध्यापनोपकारित्वात् तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते। एवं च वैधमेवाध्ययनं कुर्वन् माणवकोऽध्यापनस्योपकारीत्यवगमात् तद्विषयमेवाध्यापनमाचार्यकसाधनमिति तद्द्वारेण सर्वस्याध्ययनाङ्गस्य तदुपकारित्वादध्ययनार्थस्य व्रतादेस्तत एवानुष्ठानसिद्धिः। तस्मादाचार्यकरणविधिप्रयोजनकत्वादध्ययनस्याविवक्षितार्थत्वात् वेदस्य, तदर्थनिर्णयार्थं नारब्धव्यमिति।

सिद्धान्तस्तु — सत्यमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। न तु तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनम्; बहिरङ्गत्वात्। अन्तरङ्गत्वादध्येतृगतमेवार्थज्ञानं प्रयोजनत्वेनाध्यवसीयते। ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजनापेक्षमध्ययनमध्यापनविध्यवगतमाचार्यकमेव तावत् स्वीकरोति। स्वीकृते च तस्मिन्नपेक्षाभावात् पश्चादवगतत्वेनान्तरङ्गमप्यर्थज्ञानं न प्रयोजनीकरोति—मैवम्, प्रथममाचार्यकस्य प्रयोजनत्वानवकल्पनात्। यद्यकल्पिते तस्मिन्ननुष्ठानमध्ययनस्य न सिध्येत्, ततः कल्प्येत। न त्वेतदस्ति, अकल्पितेऽपि तस्मिन्ननुष्ठानलाभात्। अनुष्ठिते त्वस्मिन्नध्ययने प्रयोजनापेक्षायामन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव फलमङ्गीक्रियते। ननु नियोग एव शब्दादवगतः प्रयोजनं स्यात्, नार्थज्ञानम्। न, अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात्। तेनोभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तम्, अवगतत्वादर्थज्ञानस्य नियोगस्य च। तत्रार्थज्ञानरूपं प्रयोजनं न विचारमन्तरेणाध्ययनेन संपादयितुं शक्यत इत्यध्ययनविधिरेव तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपतीति तदात्मकं शास्त्रमारब्धव्यमिति व्याख्यातम्।

द्वितीयं दूषयति — **अक्षरयोजनायां ब्रह्मविचारारम्भ इति। प्रामाण्यसंभावनानुपपन्नेति।** उत्पन्नापीयमवगतिर्मूलाभावान्न समीचीना भवितुमर्हतीति प्रामाण्यसंभावना न भवतीति भावः। **चोदनालक्षणोऽर्थ एव वेदप्रतिपाद्य इतीति।** "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रे अथशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तरमित्यर्थः। ततश्च वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थजिज्ञासा इति सूत्रे कर्तव्ये, "धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रयतो जैमिनेर्धर्म एव कृत्स्नवेदार्थ इति भावोऽवसीयते। ततश्च कृत्स्नवेदार्थस्य धर्मस्य चोदनैव प्रमाणमिति चोदनासूत्रे कथनात् कार्यप्रतिपादकमेव वाक्यं वेदार्थे धर्मे प्रमाणमित्युक्तं भवति। ततश्च कार्यमेव वेदार्थ इति फलति। ततश्चैवं वदतो जैमिनेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिरेव नास्ति। तत्प्रतिपादने प्रयोजनं च

नास्तीत्याशयोऽवसीयते। तत्र निष्प्रयोजनत्वं समन्वयाधिकरणे निराकरिष्यते। अधुना सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः समर्थ्यत इति भावः। इदं चोपलक्षणम्, "आम्नायस्य क्रियार्थत्वात" इति कण्ठत एव सूत्रितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। न च जैमिनेरेव पूर्वपक्षित्वे परस्परविरुद्धयोरैकशास्त्र्यं कथं निर्वहेदिति वाच्यम्, अन्वारुह्योक्तिप्रतिक्षेपमात्रेण शास्त्रैक्यसंभवात्।

(अधिकरणपूर्वपक्षः)

"ननु विषयो विशयश्चैव" इति न्यायेन 'अयं विषयः। इत्थं संशयः' इति प्रदर्शनीये कथं तदप्रदर्शनं भाष्ये युक्तमित्याशङ्क्याह — **अक्षरयोजनायामित्यादिना। तत्र प्रपञ्चसत्यत्वे स्थिते सतीत्यर्थ** इति। अत्र केचित् प्रपञ्चसत्यत्वस्थापनस्य च कार्ये व्युत्पत्तिसमर्थनस्य च हेतुहेतुमद्भावासंभवं मन्यमानाः **तत्रे**ति भाष्यस्थपदस्य ब्रह्मविचारारम्भकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसंशये सतीत्यर्थ इति मन्यन्ते। **संबन्धं गृहीत्वेति**। संबन्धो युज्यत इत्यभिप्रेत्येत्यर्थः। ततश्च गामानय, गां पश्य, गां बधान इति बहुप्रयोगानुस्यूतगोशब्दस्य सर्वक्रियानुस्यूतगोपिण्डोऽर्थः। व्यावर्तमानानामानय [न] ादिशब्दानां व्यावर्तमानाः क्रिया अर्था इति संबन्धग्रहस्यैवावापोद्धाराधीनशक्तिग्रहरूपतया क्त्वाप्रत्ययार्थपौर्वापर्यानुपपत्तिरिति शङ्काया नावकाशः। ननु हर्षहेतूनामानन्त्यादित्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः **कालत्रयवर्तिनामित्यनर्थकम्**। प्रत्युतायुक्तं च, इदानींतनहर्षेऽतीतानागतयोर्हेतुत्वासंभवात्, हर्षहेतुज्ञानपरत्वाश्रयणस्य क्लिष्टत्वाच्चेत्याशङ्क्य पञ्चिकोक्तानुवादरूपत्वाददोष इत्यभिप्रयन्नाह — **कालत्रयवर्तिनामिति पञ्चिकाया**मिति।

ननु हर्षहेतुविशेषपरत्वानिश्चयेऽपि हर्षहेतुमात्रपरत्वं निश्चितमिति कथं व्युत्पत्त्यभाव इत्याशङ्क्याह — **व्युत्पत्तिर्नामे**ति। **व्युत्पन्नेतरपदस्य पदान्तरार्थनिश्चयोदाहरणमिति**। यद्यपि भाष्ये **व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्ये**ति इतरपदविभक्त्यर्थव्युत्पत्तिमानेवोदाहृतः। न प्रत्येकम्। प्रत्येकं व्युत्पत्त्यभिप्रायत्वे केवलविभक्तिमात्रव्युत्पत्तेरप्युदाहरणं प्रदर्शनीयं स्यात्—तथापि भाष्ये पदान्तरस्य

विभक्तेश्च व्युत्पत्तिद्वयमपि प्रयोजकतयोपात्तमिति केवलं पदान्तरव्युत्पत्तेरप्यर्थ-निश्चायकत्वमभिप्रेत्य ग्रन्थकृता भाष्याभिप्रेतत्वेनोदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । **व्युत्पन्नकः-कूजतिशब्देने**ति क्वचित्पाठः । यद्यपि समभिव्याहृतपदान्तरस्यैव व्युत्पन्नत्वं वक्तव्यम् । "सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्तरीत्या प्रसिद्धपदसमभिव्याहारलक्षणसांनिध्यस्यैव शक्तिग्राहकत्वकथनात् । अत एव 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' इत्यादौ प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिग्रह इति तार्किकैरप्युदाहृतम्—तथापि 'कः' इत्यस्य 'पिकः' इत्युत्तरं जानता तु निर्विचिकित्सं शब्दार्थाध्यवसानं संभवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **व्युत्पन्नकूजतिशब्दने**ति पाठस्तु सुगम एव । **व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयोदाहरणमिद**मिति । यद्यपि भाष्ये व्युत्पन्नेतरपदस्य पदान्तरार्थनिश्चयः, व्युत्पन्नविभक्तिकस्य प्रकृत्यर्थनिश्चय इति यथासंख्यान्वयः स्वरसतः प्रतीयते । न च विभक्तिमात्रव्युत्पन्नस्य प्रकृत्यर्थनिश्चयोदाहरणं नास्तीति शङ्क्यम्, यज्ञदत्तं घ्नन्तं देवदत्तं पश्यति व्युत्पित्सौ, 'देवदत्तो यज्ञदत्तं हन्त' इति केनचिद्वाक्ये प्रयुक्ते, सुप्तिङ्विभक्त्यर्थज्ञानवतस्तस्य कर्तृकर्मक्रियावाचिपदत्वनिश्चयद्वारा प्रकृत्यर्थनिश्चयसंभवात्—तथाप्ययमर्थः संभवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । 'पिकः कूजति' इत्यादौ कूजतिपदार्थनिश्चयेऽपि पिकपदगतप्रथमार्थापरिज्ञाने कारकान्तरशङ्कया पिक–कूजतिपदयोः सामानाधिकरण्याप्रतीतेरर्थानिश्चयात् पदान्तरव्युत्पत्तिविभक्तिव्युत्पत्त्योर्मिलितयोरेव पिकपदार्थनिश्चयकत्वात् । न च 'कः कूजति' इति प्रष्टुर्वाक्ये व्युत्पन्नस्य विभक्त्यर्थापरिज्ञानेऽपि कूजतिपदव्युत्पत्तिमतः पिकपदार्थनिश्चयः संभवतीति वाच्यम्, 'कः' इत्यत्रैव प्रथमाविभक्त्यर्थनिश्चयस्यावश्यकतया विभक्त्यैक्येन पिकपदविभक्तेरपि निश्चितत्वात् मिलितयोर्हेतुत्वमिति भाष्याभिप्रायः । न चैवं सति "पदान्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा" इति भाष्ये पदान्तरार्थनिश्चयोक्तिरयुक्ता स्यादिति वाच्यम्, लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण पदान्तरार्थनिश्चयेनेत्युक्त्वा इत्थमेवानुशयानेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वेति द्वितीयकल्पोक्तिरिति वदन्ति । भाष्ये—**पदान्तरार्थनिश्चयेन प्रकृत्यर्थनिश्चयेन** वेति । पदान्तरार्थनिश्चयदर्शनेन प्रकृत्यर्थनिश्चयदर्शनेन वेत्यर्थः । ततश्च तस्यैवाभिधाशक्तिनिश्चयरूपतया हेतुहेतुमद्भावासंगतिरिति न चोदनीयम् । **व्युत्पन्नवाक्यस्थ-**

कनिपयपददर्शनादिति। ननु कार्यवाचिपदसमभिव्याहारदर्शनेन तत्समुदायान्तर्गत-पदान्तरस्यापि तदभिधायित्वनिश्चये घटवाचिपदान्तरसमभिव्याहारादितरपदस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् प्रत्युत तस्य पर्यायपदत्वशङ्कावहत्वेन तदर्थकत्वाभावनिश्चय एव हेतुत्वादिति चेत्—न। उपक्रम एव पदजातस्य कार्यसामान्यवाचित्वं निश्चितवतः पुंसः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येनोपपाद्यमानाया वाच्यवाचकभावप्रतीतेः तद्विशेष-रूपत्वेन प्रथमावगतकार्यसामान्यवाचित्वपरित्यागासंभवात्। "तदंशविशेषनिश्चय-रूपत्वात्" इति भाष्ये तच्छब्दं कार्यपरतया व्याख्याय संनिहितपदसमुदायपरतया व्याचष्टे—**यद्वा तदंशविशेष इति। तृतीये च कारकपदेषु व्यभिचार** इति। न च कारकान्वितस्वार्थाभिधायित्वसत्त्वेऽपि कार्यार्थत्वासिद्धेरेतत्पक्षनिरासो व्यर्थ इति वाच्यम, क्रियाया एव कारकान्वितत्वेन सर्वपदानां कारकान्वितस्वार्थाभि-धायित्वे कार्यवाचित्वस्यावर्जनीयतया तस्यापि प्रतिक्षेप्यत्वात्। ननु कारकान्वित-स्वार्थाभिधायित्वे कारकाणां क्रियाविनाभूततया क्रियामात्रवाचित्वसिद्धावपि कार्याभि-धायित्वस्य नावश्यंभावः, इतिहासपुराणादौ तथैवोपलब्धेरिति चेत्—सत्यम्। सिद्धान्तिना सर्वपदानां क्रियावाचित्वस्यापि प्रतिक्षेप्यतया अस्यापि पक्षस्योद्धाट्य निरसनोपपत्तेः।

अत्र केचित्—वाचस्पतिना अनेन प्रकारेण सिद्धवस्तुप्रामाण्योपपादनप्रकारः कुतो न दृश्यते? तत्र हीत्थं वाचस्पतिवाक्यम्—"अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्—' इति शास्त्रकृद्वचनम्। तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणशब्दानामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत। न हि ते क्रियार्थाः। यद्युच्येत न क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वम्। अपितु क्रियाप्रयोजनत्वम्। द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानम्; न स्वनिष्ठतया। यथाहुः शास्त्र-विदः—'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि। एतदुक्तं भवति—कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना [तदर्थं] भूतादिकमप्यर्थमवगमयतीति। न तावत् कार्यशेषभूत एवार्थे पदानां संगतिग्रह इत्येतदुपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम्। तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। न हि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा।

जितम् " इति दीव्यत्याद्यर्थे ठक् प्रत्यय इति भावः । ननु 'अम्बातातमातुल-शशिपशुनरमृगपक्षि' इत्यैकपद्येनैव निर्देष्टव्ये विभज्योपादानं किमर्थमित्याशङ्क्य विभागेनोपादानस्य प्रयोजनमाह— **अम्बाताततप्रभृतिरिति** । भाष्ये—**एनमवेहीति** । क्वचित् कोशे "अवैहि" इति पाठो दृश्यते । स तु लेखकस्खलनकृतः, "एत्येधत्यूठ्सु" इत्यत्र एचीत्यनुवृत्तेरिहीत्यस्यैजादित्वाभावात्, आङुपसृष्टत्वेऽपि "ओमाङोश्च" इति पररूपप्रसङ्गेनावैहीत्यस्यानिष्पत्तेरिति द्रष्टव्यम् । **एनं बोधक शब्दमिति** । नन्वादेशाभावात् कथमेना (मन्वा) देशः (ननु अन्वादेशाभावात् कथमेनादेशः) इति चेत्—न । व्युत्पादनस्थले पूर्वमम्बादिशब्दान् प्रयुक्तवतस्त-द्विषयेऽन्वादेशसंभवात् । न च 'एनमवेहि' इति कथं शब्दविषये अङ्गुलीनिर्देश इति वाच्यम्, तस्य 'इमं चावधारय' इति निर्दिष्टार्थमात्रविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । भाष्ये—**अवधारयेत्यभिप्रायेणेति** । अभिप्रायाकारकथने, बालोऽसावमुमर्थमवधारयतु, इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्य'इत्येवं प्रथमपुरुषस्य वक्तुमुचितत्वात् तत्रैव तात्पर्यम् । **अमी शब्दाः संकेतिता इति मन्येरन्निति** । संबन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृ-पुरुषान्तरदर्शनाच्च' इति भाष्यानुरोधात् शङ्काद्वयव्युत्क्रमो द्रष्टव्यः । ननु—बालस्य व्युत्पत्तिग्रहात् पूर्वमम्बातातमातुलादिशब्दैस्तदर्थबुद्ध्युत्पत्तौ न शक्तिग्रहो मूलम्, तस्याः तदानीमनिश्चयात् । अपितु तदर्थाभिमुखाङ्गुलिनिर्देशसाहचर्यलक्षण-संबन्धवशादेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वमिति वक्तव्यम् । एवंच स्वस्य तदर्थ-बुद्ध्युत्पत्तेरीदृशसंबन्धनिमित्ततां जानन् कथं वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धान्तरं कल्प-येत्? किंच बालस्य धूल्यक्षराभ्यासदशायां धूलिरेखाविशेषमङ्गुल्या 'अयं ककारः, अयं खकारः' इति बहुशः शिक्षयन्ति । स च पश्चाल्लिपिविशेषदर्शने अक्षरं प्रतिपद्यते । अक्षरविशेषश्रवणे लिपिविशेषं च स्मरति । न तत्र बोध्यबोधकत्व-लक्षणसंबन्धान्तरं कल्पयति । एवमिहास्त्विति चेत्, उच्यते—अर्थविशेषमेवाङ्गुल्या निर्दिश्याम्बादिशब्दं प्रयुञ्जते; नान्यमित्यत्र किंचिन्नियामकं मृगयमाणो बालः तयोरौत्पत्तिकं संबन्धविशेषं निश्चिनोतीत्युक्तौ दोषाभावात् । लिप्यादौ तु संकेत-पूर्वकत्वापरिज्ञानदशायामौत्पत्तिकं संबन्धं निश्चिनोतु; का नः क्षतिः? संकेत-पूर्वकत्वज्ञाने तु तद्बाध्यत इत्यदोषात् । **अन्विताभिधानप्रसङ्ग इति चेदिति** ।

द्विविधं हि वाक्यार्थप्रक्रियाभेदमाहुस्तन्त्रनिष्ठाः—अन्विताभिधानम्, अभिहितान्वय इति ।

"पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥

इत्यन्विताभिधानम् । अयमत्र श्लोकार्थः—पदानि तावत् श्रूयन्ते । श्रुतानि च व्युत्पत्त्यनुसारेण पदार्थस्वरूपाणि परस्परानन्वितानि स्मारयन्ति । स्मृतेषु पदार्थेष्वाकाङ्क्षादिपरामर्शः । ततो न्यायप्रवृत्तिः । न्यायप्रवृत्त्या वचनव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिः संपद्यते । ततः सम्यङ्न्यायानुगृहीतानि पदानि नानापदार्थविशिष्टैकप्रधानार्थात्मकं वाक्यार्थमभिदधतीति । अभिहितान्वयावादिनस्त्वेवमभ्यधुः—पदैः पदार्थाः पृथक् पृथगभिधीयन्ते । तच्चाभिधानं पदार्थस्मरणमात्रे पर्यवसितम्, "पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते" इति वचनात् । ते चाभिहिताः पदार्थाः योग्यत्वेन परामृश्यमानाः स्वयमेव विशेषसंसर्गात्मकं वाक्यार्थमवबोधयन्ति । न तत्र पदव्यापारः, अर्थैरेवार्थविशेषसिद्धेः । यथा कविभिरालोच्यमानाः पदार्था एव वाक्यार्थमर्थविशेषसंसर्गात्मकमवबोधयन्ति । पश्चादेव प्रतिपन्नार्थानुरोधेन शब्दरचना । एवमर्था एवार्थविशेषं बोधयन्तीति । ततश्च 'अस्यायमर्थः' इति व्युत्पत्तावेकैकस्य पदस्य तत्तदर्थमात्रपरतया व्युत्पत्तेस्तावन्मात्रस्यैवाभिधेयतया पदान्तरार्थान्वितार्थाभिधानं न सिध्येदिति भावः । **प्रातिस्विकव्युत्पत्तेरिति** । प्रतिपदव्युत्पत्तेरित्यर्थः । **अत्र तु पूर्वभाविनीति विशेष** इति । अयमर्थः - यादृच्छिकव्युत्पत्तिस्थले गवानयने प्रवृत्त्युपलम्भेन 'अस्य वाक्यस्य गवानयनकार्यत्वमर्थः' इति प्रथमतोऽवगत्य तत आवापोद्धारक्रमेण 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति पदार्थत्वं निश्चिनोति । बुद्धिपूर्वकव्युत्पत्तिस्थले तु 'अस्य पदस्यायमर्थः' इति पदार्थत्वबुद्धिपूर्विका वाक्यार्थावगतिरिति । **शब्दैरपि परस्परान्वययोग्यत्वेन स्वार्थाभिधानमिति** । पदानामेव पदार्थेषु संसर्गबोधनशक्त्या-धानशक्तिरित्यर्थः । अत्र केचिदाचार्याः—शक्तित्रयगौरवं नास्त्येव, पदानामेव पदार्थाभिधानशक्तेः स्वीकारात् । अर्थानां संसर्गबोधकत्वं तु स्वाभाविकमेव, शब्दाभिधानमन्तरेणापि प्रतीतानामर्थानां संसर्गबोधकत्वस्य संभवात्; इतरथा कविकाव्यमूलज्ञानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानेन शाब्दत्वस्याप्युपपत्तेः । अव्यवहितत्वस्या-

प्रयोजकत्वात् अभिहितान्वयपक्ष एव भाष्यकृदभिमत इति वदन्ति । **बुध्यस्वेति ह्युक्तं भवतीति** । अयं भावः—येन हि यत् सिषाधयिषितं तत् तस्यार्थः, दण्डेन सिषाधयिषितस्य घटस्य दण्डार्थत्वदर्शनात् । प्रकृते चाम्बादिपदेन बालस्य सिद्धार्थभूताम्बादिबुद्धिर्हि प्रतिपादयितुः सिषाधयिषिता । ततश्चाम्बादिपदप्रयोजनत्वेनार्थभूताया अम्बादिबुद्धेर्बालगतायाः साध्यत्वेन सिद्धत्वाभावात् कार्यार्थत्वमेव स्यादिति । इयं च शङ्का 'कार्यार्थाभिधायित्वम्' इत्यत्रार्थशब्दाभिधेययोरभिधेयप्रयोजनयोर्विवेकाग्रहनिबन्धनेति द्रष्टव्यम् । **गां क्रीणीहीति** । 'विक्रीणीहि' इति क्वचित् कोशे पाठो दृश्यते । तत्र विशब्दो लेखकस्खलनकृतः, इतरथा "परिव्यवेभ्यः क्रियः" इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । क्रीणातेरेव विक्रयार्थत्वमपि संभवति, तथैव "क्रय्यस्तदर्थे" इति सूत्रे भाष्यप्रदीपे प्रतिपादनात् ।

उत्तरत्रेति । देवताधिकरण इत्यर्थः । ज्ञानेच्छाकृतीनामेव सविषयत्वेनापूर्वस्य निर्विषयतया कथम् 'उपासनाविषयकार्याधिकृत' इत्युक्तिरित्याशङ्क्य कृतिसाध्यरूपकार्यशरीरानुप्रविष्टकृतेः सविषयत्वात् तद्द्वारा तस्य सविषयत्वमित्यभिप्रयन्नाह—**उपासनावच्छिन्नेति** । **विसिन्वन् हि विषय उच्यत** इति पाठः समीचीनः । विपूर्वात् सिनोतेः निष्पन्नत्वात् विषयशब्दस्य ।

"विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोति(ते)र्बन्ध उच्यते ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥"

इत्यभियुक्तोक्तेः । विशिंषन्निति पाठे तु वस्तुव्याख्यानमेतत् ; न शब्दव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । **रात्रीरुपेयात् प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति हि श्रुतिरिति** । अत्र यद्वक्तव्यम्, तत् पूर्वमेवोक्तम् । **विधेयोपकारक** इति । विधेयाया अपगोरणनिवृत्तेः निवर्त्यापगोरणगतानिष्टसाधनत्वस्य उपकारकत्वात् । अपगोरणस्यानिष्टसाधनत्वाभावे निवृत्तेरेवासंभवादिति भावः । **अपगोरणशतयातनेति** । अपगोरणं वधोद्यमः । शतयातना नरकविशेषः । **मोक्षविरोधिफलेऽपीति** । "उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिवाक्येष्विति भावः । **कार्योपयोगितयैव सिद्धेरित्युक्त** इति । कार्योपयोगित्वमिति शेषः । कार्योप-

योगितया सिद्धेरित्यनेन अनुयायिहेतुः (कार्योपयोगित्वरूपः) कार्योपयोगित्वमित्युक्तमित्यन्वयः । अत एव "चरुमुपदधाति । बृहस्पतेर्वा एतदन्नम्, यन्नीवाराः" इत्यत्रार्थवादसमर्पितो देवतासंबन्धः स्थण्डिलनिर्वृत्त्यौपयिकचरूपधानविध्यनाकाङ्क्षितत्वान्नादर्तव्य इत्युक्तं द्वितीये, "संयुक्तस्त्वर्थशब्देन" इत्यधिकरणे (२-३-७.) ततश्च विध्यपेक्षितसमर्पकोऽर्थवाद आदर्तव्यः; नान्य इति भावः ।

(अपूर्वकार्यत्वखण्डनम्)

अत्रार्थशब्देन प्राधान्यमिति । नन्वर्थशब्दस्य प्राधान्यपरत्वे किं प्रमाणम्? न च "कार्यमर्थं प्रधानतया प्रतिपादयति" इति पञ्चिकावाक्यं प्रमाणमिति वाच्यम्, अर्थशब्दस्य प्राधान्यार्थत्वस्यास्माद्वाक्यादप्रतीतेः । तत्र "कार्यरूपोऽर्थः समभिव्याहृतयागाद्यपेक्षया शेषितया प्रतिपाद्यत इत्यस्यैव प्रतीतेः । नापि "कृतिसाध्यं प्रधानम्" इति प्रकरणशालिकावाक्यं प्रमाणम्, तत्रापि कृतिप्रधानत्वरूपार्थाप्रतीतेः । अर्थशब्दस्य प्रधानपरत्वे प्रमाणाभावाच्चेति चेत्—न । "कृतिसाध्यं प्रधानम्" इति समभिव्याहारात् कृतिप्रधानत्वलाभात्, तस्यैवार्थशब्दनिर्देशार्हत्वादिति भावः । **कृतिकर्मत्वं नाम प्रवर्तकत्वमित्यत्राहेति** । यत्प्रकारकं ज्ञानं प्रवर्तकम्, तत् प्रवर्तकत्वमित्यर्थः । भाष्ये—**कृत्युद्देश्यत्वं न किंचिदुपलभ्यते** इत्यत्र कृत्युद्देश्यत्वमित्यस्य प्रवर्तकत्वमित्यर्थ इति तु ग्रन्थकृतो भावः । अयं भावः—कृतिभावभावि कृत्युद्देश्यत्वं तन्मते कार्यत्वम् । कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वमिति तदर्थः । तत्र च विशेष्यभूतकृत्युद्देश्यत्वं कृतिकर्मत्वम् । तच्च प्रवर्तकज्ञानप्रकार इति स्थितम् । प्रवर्तकज्ञानप्रकारश्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टतमत्वमिति सिद्धम् । तत्र च कृतिभावभावीत्यनेनैव सत्यन्तस्य सिद्धत्वात् प्रवर्तकत्वमित्यनेन विवक्षणीयांशस्तु इष्टतमत्वमात्रमेव । ततश्च कृतिभावभावित्वे सति प्रवर्तकत्वं नाम कृतिसाध्यत्वे सतीष्टतमत्वमिति पर्यवसितमिति । **तत्र प्रेरकत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिति** । कार्ये प्रेरकत्वज्ञानात् प्रवर्तते । ततश्च प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वात् कृतिकर्मत्वरूपप्रवर्तकत्वरूपत्वं प्रेरकत्वस्योपपद्यत इत्यर्थः (इति भावः) । **न हि दुःखनिवृत्तिः सुखं भवतीत्यर्थ** इति । अत्र केचित्—यथाश्रुतमेव युक्तम्, सुखव्यतिरिक्ताया अपि दुःखनिवृत्तेरनुकूलत्वदर्शनादिति शङ्काया यथाश्रुतेनैव निवर्त्यत्वादिति वदन्ति । **अनिष्टनिवृत्तिरूपतया**

वेष्टत्वमिति । नन्वनिष्टनिवृत्तेरपि सुखवत् पुरुषार्थान्तरसाधनत्वज्ञानानधीनेच्छाविषयतया कुतो न स्वत इष्टत्वम्? न च दुःखनिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानाधीनत्वात् तदिच्छाया न स्वत इष्टत्वमिति वाच्यम्, तथा सति सुखेऽपीच्छायाः सुखत्वप्रकारकज्ञानाधीनत्वात् स्वत इष्टत्वं न स्यात् । न च इष्टान्तरहेतुत्वानिष्टनिवृत्तित्वज्ञानमन्तरेणैवेष्टत्वं स्वत इष्टत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तथा सति पारिभाषिकत्वापत्तेः । "साक्षाद्दिपिविषयभूतसुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात्" इत्युत्तरभाष्ये दुःखनिवृत्तेरपि साक्षाद्दिपिविषयत्वकथनाच्चेति चेत्—अत्र केचित्—दुःखाभावे इच्छा दुःखद्वेषायत्ता । न तु स्वतः । अतो न स्वत इष्टत्वम् । न च, द्वेषो नाम सिद्धान्ते जिहासैव । सैव च निवृत्तीच्छा इति दुःखे द्वेषस्य स्वाभाविकत्वं वदता, द्वेषस्य हानेच्छारूपजिहासारूपत्वं च वदता हानलक्षणनिवृत्तेः स्वत एवेष्टत्वमभ्युपेयमिति वाच्यम्—लोके अभावेच्छायाः प्रतियोगिद्वेषाधीनतयैव दर्शनेन द्वेषस्य हेयत्वप्रकारकज्ञानविशेषरूपत्वस्यावश्यं वाच्यतया तदधीनेच्छाविषयस्य दुःखाभावस्य न स्वत इष्टत्वमिति वदन्ति । ननु—अनुकूलत्वज्ञानं हीच्छाहेतुः । अनुकूलत्वस्येष्टतमत्वरूपे इष्टतमत्वज्ञानमिच्छायां हेतुरिति पर्यवसन्नम् । इष्टतमत्वज्ञानं च इच्छाविषयत्वरूपेष्टतमत्वायत्तमित्यात्माश्रय इति चेत्—न; इच्छाविषयतानिबन्धनस्वरूपविशेषस्यैवानुकूलार्थत्वेनात्माश्रयाद्यभावात् । नन्वनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे स्वरूपेणावस्थितिः दुःखनिवृत्तिश्चेत्, प्रतिकूलनिवृत्तेरिवानुकूलनिवृत्तेरपि दुःखनिवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रतिकूलनिवृत्त्यंशे दुःखनिवृत्तेः सामानाधिकरण्यमित्याह—**स्वरूपेणावस्थितिः सुखनिवृत्तिरूपेत्यादिना । दृष्टान्ताभिप्रायेण क्रियाद्युपादान**मिति । अत्र केचित्—"गामानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः" इत्युपक्रमभाष्यानुसारात् क्रियातदतिरिक्तापूर्वसाधारणकार्यत्वस्यैव निर्वचनीयत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेन "क्रियादेरनुकूलत्वं न संभवति" इति भाष्यस्यापि क्रियाऽक्रियासाधारण्येनानुकूलत्वनिषेधपरतया योजयितुं शक्यतया, दृष्टान्ताभिप्रायेणेत्युक्तौ न स्वारस्यं पश्यामः । अत एव "फलभावार्थव्यावर्तकं कृतिप्रधानत्वं वर्ण्यते" इत्यत्रापि न मूलं पश्यामः । ततश्चेष्टत्वातिरिक्तस्येष्टत्वाघटितस्य वा कृतिप्रधानत्वस्याभावात्, सुखदुःखनिवृत्तिभिन्नस्यापूर्वस्य स्वत इष्टत्वाभावात्, अनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य त्वन्मते

सुखदुःखनिवृत्तिसाधनतयापीष्टत्वाभावात् न त्वदभिमतापूर्वे कार्यत्वमित्येवं भाष्याभिप्रायपर्यवसानप्रतीतेः भावार्थस्वर्गव्यावृत्तं पराभिमतं कार्यत्वं निराक्रियत इत्यत्र विनिगमकं न पश्याम इत्यपि वदन्ति। '**सुखार्थतयेति । न हि दण्डचक्रादिर्घटोभवती**' त्ययं ग्रन्थः "कुत इत्यत्राह—दुःखात्मकत्वात्" इति ग्रन्थात् पूर्वं पठितव्यः। न क्वापि पठितव्यो वा, अनतिप्रयोजनत्वात्। अतो व्युत्क्रमेण प्रतीकग्रहणशङ्का न कार्या। **अयोगव्यवच्छेदो विवक्षित** इति। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदो विवक्षित इत्यर्थः।

(शेषलक्षणम्)

यथावत् प्रदर्श्यत इति। भाष्यकृतेति शेषः। **अस्यार्थ उच्यत** इति। मयेति शेषः। **सत्तालाभो ह्यतिशय इत्युक्त**मिति। न तु सत्तैवातिशय इत्युक्तमिति भावः। ननु परगतातिशयेत्यत्र परशब्दार्थस्याधिकरणकारकत्वप्रतीतेः पूर्ववर्तिन एव कारकत्वात् उत्पाद्यस्थले चोत्पत्तिरूपातिशयं प्रति अपूर्ववर्तिनः कथं कारकत्वमित्याशङ्क्य—अनुत्पन्नस्यापि बुद्धौ सूक्ष्मरूपेण विपरिवर्तमानत्वेन कारकत्वं संभवति। एवमेव हि जायमानस्य जनिकर्तृत्वमप्युपपादनीयम्। एवमेव हि नवमे भाविनोऽपूर्वस्य निमित्तत्वं समर्थितमित्यभिप्रयन्नाह — **स्वरूपस्याविद्यमानत्वेऽपीति। परातिशयः परमप्रयोजन**मिति। नन्वेवं स्वर्गस्य पुरुषशेषत्वं न स्यात्। तद्धि कामवशात् विधिवशाच्चावगन्तव्यम्, अन्यार्थस्य काम्यत्वासंभवात्। न ह्यस्वार्थं किंचित् कश्चित् कामयते। यदपि परार्थं किंचित् कामयते, तदपि परंपरया स्वार्थमेव। तथा विधिवशाच्च। विधिर्हि प्रवर्तनात्मा। स्वर्गस्यात्मार्थत्वाभावे तत्साधने पुरुषस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरिति युक्तिद्वयबलात् स्वर्गस्यात्मार्थत्वं साधनीयम्। यदि च [1]परार्थमेव कार्यत्वं तदर्थं प्रवृत्तिश्च, तर्हि युक्तिद्वयमप्यात्मार्थत्वसाधकं न भवेदिति चेत्—न। यजेतेत्यात्मनेपदबलेन स्वर्गस्य कर्तृगामित्वावगमेन पुरुषार्थत्वप्रतीत्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम्।

परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपमित्यत्र एवकारस्योपादेयत्वायोगव्यवच्छेदकतया कादाचित्कोपादेयत्वप्रयुक्तेषु प्रकृष्टकृपास्नेहान्वि-

1. परार्थत्वमेव काम्यत्वम्। पा०

तेषु नातिव्याप्तिरिति व्याख्याय, कृपास्नेहान्वितत्वकर्तृत्वादिविशेषोपहितेषु शेषत्वं दृष्टमिति मत्वा, एवकारस्य परगतातिशयाधानेच्छयेत्यनेनान्वयमभिप्रेत्यान्ययोगव्यवच्छेदकतया परातिशयैकप्रयोजनकत्वरूपार्थसंभवमभिप्रेत्य — यदा यस्य यदतिशयैकप्रयोजनकत्वम्, तदा स तच्छेष इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अथवा केनचिदाकारेणेति** । ननु परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य [धर्मः], स तच्छेष इत्येवास्तु किं निरूपकधर्मवाचिस्वरूपपदेन ; व्यावर्त्याप्रसिद्धेरित्यत आह—**न च निरूपकशब्दस्येति** । स्वरूपशब्दस्य निरूपकधर्मे व्युत्पन्नत्वान्निरूपकेत्युक्तम् ; यदतिशयैकपरमप्रयोजनत्वं यस्य धर्मः, स तच्छेष इत्युक्तेऽपि न दोष इति भावः । **शेषभूतवस्तुगतातिशयान्तराधायकत्वेनेति** । शेषस्य शेष्यनुष्ठाप्यत्वेन शेषवस्तूत्पत्तेरपि शेषगतातिशयरूपतया शेषिणोऽपि तदाधायकत्वसंभवादिति भावः । **परमप्रयोजनत्वं परमशब्दव्युदसनीयमिति** । शेषगतातिशयस्येति शेषः । प्रकृष्टकृपान्वितेषु परातिशयस्य स्वरसतः परमप्रयोजनत्वावगतिमुपपाद्य स्नेहान्वितेष्वप्युपपादयति—**तथा मित्रादिष्वित्यादिना** । **बन्धविशेषान्वितेष्विति** । **संबन्धविशेषान्वितेष्वित्यर्थः** । **पुरुषविशेषं प्रति न नियतं पुरुषभेदेनाप्यनियत चेति** । अस्य स्निग्धस्यामुं स्निग्धविशेषं प्रति परगतातिशयैकप्रयोजनत्वमस्तीति नियमोऽपि नास्ति । यथा भृत्यादेर्यावज्जीवं यत्किंचित् प्रति पारार्थ्यं नियतम्, एवं स्निग्धव्यक्तिविशेषनियमाभावेऽप्यन्यस्मिन् स्निग्धव्यक्तिविशेषे उपकारकतयैवावतिष्ठत इत्यपि न नियमोऽस्तीत्यर्थः । येषां स्वातन्त्र्यबुद्ध्या परातिशयाधानेऽपि स्वार्थत्वबुद्धिः, तेषामलक्ष्यतया न तत्राव्याप्तिर्दोषायेत्येकं परिहारम्, यदीदृक्त्वं न दृश्यते तेषां न भृत्यत्वमिति भाष्येणोक्त्वा अलक्ष्यत्वाङ्गीकरणस्यायुक्तत्वं मत्वा परिहारान्तरमाह—**यद्वा यद्यपि गर्भदासादय इति** । वास्तवं पारार्थ्यमेव लक्षणम । न प्रतीयमानमिति भावः । **ज्ञायमानत्वं चास्य किंचित्कार इति** । लीलारसनिष्पादनं पूर्वोक्तं चशब्देन समुच्चीयते ।

दूषणान्तरमेव दर्शयति—**एकपदेन कार्यमित्यादिना** । ननु त्रिष्वन्यतममेव कृतिसाध्यत्वेन प्रतीयत इत्ययुक्तम् । यागस्य सुखदुःखाभावेतरत्वात् साधनत्वप्रतीतेश्च प्रथमतोऽभावात् यागे कृतिसाध्यत्वप्रतीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य, क्रियाति-

रिक्तस्यापूर्वस्य साक्षात् कृतिविषयतया साध्यत्वासंभवात् किंविषयकृतिसाध्यमपूर्वमित्याकाङ्क्षायां यागविषयककृतिसाध्यमिति यागस्यावच्छेदकतया विषयत्वमात्रं प्रतीयते, न साध्यत्वमित्याह— **कृतेः क्रियातिरिक्तगोचरत्वादर्शनेनेति**। **सुखेत्यादेरेवंवार्थ** इति। पूर्वस्मिन् पक्षे कृतिसाध्यत्वे इष्टत्वं प्रयोजकतया नोपन्यस्तम्, अपितु सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतमत्वमित्युक्तम्। अस्मिंस्तु पक्षे त्रिष्वप्यनुगतमिष्टत्वमेव कृतिसाध्यत्वप्रयोजकमुच्यत इति विशेषः। संभावितप्रकारान्तरेण प्रयोजनत्वनिराकरणपरतया पौनरुक्त्यपरिहारं दर्शयन् **अपिचे**त्यादिभाष्यमवतारयति—**पूर्वं तृतीयाकाररूपमित्यादिना**। **पर्यायशब्दबाहुल्यसंभवादिति**। नियोगपर्यायमित्युक्ते नियोगशब्द एव पर्यायशब्द इति प्रतीयते। अपरशब्दप्रयोगे तु नियोगवाचिशब्देषु सोऽपि कश्चित् पर्याय इति प्रतीयत इति भावः। भाष्ये—**पश्चात्तु भोक्ष्यत** इति। परिपाकदशायां सुखत्वेनानुभूयत इत्यर्थः। नियतैहिकानि कारीर्यभिचारादीनि। नियतामुष्मिकाणि स्वर्गार्थानि कर्माणि। पशुपुत्रान्नाद्यर्थानि त्वत्रैव जन्मनि कर्मणः परिपाके ऐहिकानि, इतरथा आमुष्मिकाणीत्यतोऽनियतैहिकानीति पूर्वतन्त्रे स्थितम्। ततश्च भाष्ये अनुभूयमानान्नाद्यारोगतादिव्यतिरेकेणेत्यनियतैहिकफलानामप्युपादा(पपाद)नात्, भाष्ये नियतैहिकशब्दो नियतामुष्मिकस्वर्गादिसाधनकर्मविलक्षणमात्रपर इति नियतैहिकशब्देन पश्वन्नाद्यर्थकर्मणामपि संग्रहं हृदि निधाय तेषु च कर्मसु सति प्रतिबन्धके तदानीमेवेह फलानुभवासंभवात् तदानीमनुभूयमानान्नाद्यारोगतादिव्यतिरेकेणेति ग्रन्थासामञ्जस्यं मन्वानः सोपस्कारं व्याचष्टे—**अप्रस्तुतप्रतिबन्धकस्य कर्मण इत्यर्थ** इति। इति शेष इत्यर्थः। **अन्त्येष्टिसापेक्षेति**। परिधानीये कर्मणि "दक्षिणे हस्ते जुहूं सादयति" इत्यादिवाक्यविहितकर्मोपयुक्तजुह्वादिपात्रप्रतिपत्तेरपि स्वर्गाद्यर्थकर्माङ्गतया सर्वाङ्गापूर्वसाध्यपरमापूर्वस्य जुह्वादिप्रतिपत्त्यनन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमनिष्पत्तेरिति भावः।

अर्थवादोक्तत्वात् त्यज्यत इति। अर्थवादप्रामाण्यस्य सिद्धान्तेऽप्यभ्युपगतत्वेनार्थवादोक्तत्वमात्रेण त्यागं न ब्रूम इत्यर्थः। **व्युत्पत्तिर्नास्तीति विचार** इति। व्युत्पत्तिर्नास्तीति पूर्वपक्ष इत्यर्थः। वैविध्येन बुद्धेः संचारणं हि विचारः। ननु ब्रह्मविचारारम्भस्य न्यायसिद्धत्वे तद्विधायकं "परीक्ष्य लोकान्" इति वाक्यं

व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह—**परीक्ष्य लोकानित्यादि वाक्यमिति**। **उद्देश्योपादेयविभागवदिति**। यद्यपि "तत्त्वमसि" इति वाक्यवदुद्देश्योपादेयविभागशून्यस्यापि वाक्यत्वं संभवति, तथापि सूत्ररूपवाक्यस्य तद्रूपत्वं वक्तव्यमेति भावः। **विधेयं ह्युपादेयमिति**। यद्यपि देशकालादिविधौ विधेयस्यापि देशकालादेर्नोपादेयत्वम्, तथापि प्रायिकत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **व्युत्पत्तिर्नास्तीति वाक्येनेति**। पूर्वपक्षयुक्तिभिरित्यर्थः। अस्य सूत्रस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वमपि संभवति। यथा "कृष्णलं श्रपयेत्" इत्यस्य श्रपणे प्रयोजनाभावेन निवृत्तस्य प्रतिप्रसवरूपतया विधित्वमित्याह—**अत्र हि रागतः प्रवृत्तिमत** इति।

(जन्माद्यधिकरणम्)

वाक्यतर्करूपत्वादिति। वाक्यविचाररूपत्वादित्यर्थः। **सकलेतरपुरुषार्थेति**। कर्मणामल्पास्थिरफलत्वावगत्यनन्तरमनन्तस्थिरफलत्वेनापाततःप्रतिपन्नानां ब्रह्मतदनुबन्धितदुपासनतत्प्राप्त्यादीनां विचार्यत्वमिति हि जिज्ञासासूत्रार्थ इति भावः। ततश्चेतरत् परित्यज्य प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन ब्रह्म जिज्ञास्यमित्यस्य कथं सूत्रार्थत्वमिति न चोदनीयम्। व्याख्यान्तरोक्तजिज्ञास्यपदप्रयोजनं दूषयति—**अनेन जिज्ञास्यमिति पद** इति। भाष्ये जिज्ञास्यमिति पदस्य संगतिसूचनार्थतया व्याख्यातत्वेन यत् कैश्चिदुक्तं 'जिज्ञास्यमिति पदे प्रधानाद्यौपचारिकार्वाचीनब्रह्मशब्दार्थव्यावृत्तिः' इति तन्नेत्यर्थः। ततश्च जिज्ञास्यपद इति सप्तमी; न तु जिज्ञास्यपदेनेति तृतीयेति मन्तव्यम्, नेत्यस्य पृथक्पदत्वेन निषेधार्थकत्वात्। तत्र हेतुमाह—**तच्च व्यावर्तकस्येति**। तच्च व्यावर्तनमित्यर्थः। **वक्तव्यतया**। उक्त्येत्यर्थः। **अपिः** संभावनार्थः, एवकारार्थो वा। ततश्चायमर्थः—महामहिमशालित्वेन प्रसिद्धप्रणववेदप्रधानब्रह्मविष्णुरुद्राग्नीन्द्रादीनां मध्ये किं निरतिशयबृहदिति प्रश्ने, प्रणवादिव्यावृत्तिर्हि व्यावर्तकलक्षणोक्त्यैव सिध्यति, न ततः प्राक् प्रश्नसमये। ततश्च 'जिज्ञास्यम्' इत्यस्योक्तरीत्या संगतिसूचकत्वमेव। न तु प्रधानादिव्यावर्तकत्वमिति। **यदेव निरतिशयबृहदुक्तं तदेव जिज्ञास्यमिति**। नन्वेतद्ग्रन्थपर्यालोचनायाम्, "यतो वा इमानि" इति वाक्ये "तद्विजिज्ञासस्व" इति जिज्ञास्यत्वं विधीयत इति प्रतीयते। तदनुसाराच्च "अधीहि भगवः" इति प्रश्नोऽपि किं जिज्ञास्यमिति जिज्ञास्यविषयक

एव, इतरथा प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसङ्गात् । ततश्च तदनुसारिसूत्रेऽपि तथैव प्रश्नोत्तराभ्यां भवितव्यम् । न च तदुच्यते । उत्तरत्र [हि ?] ग्रन्थकारैरेव यत्नेन, "विजिज्ञासस्वेति न विचारस्योपासनस्य वा विधिः, अपितु ब्रह्मत्वस्यैव" इति वक्ष्यते । अतः कथं तयोरविरोध इति चेत्—अत्र केचित्–"इतरे त्वर्थसामान्यात्" इति सूत्रे "जगत्कारणतयोपलक्षितम्" इति भाष्यव्याख्याने "केषुचिदुपासनेषु जगत्कारणत्वमनुसन्धेयम् । केषुचिन्न । यत्रानुसन्धेयम्, तत्र ज्ञाप्यान्तर्गतत्वाज्जगत्कारणत्वं विशेषणम् । यत्र तु नानुसन्धेयम्, तत्रोपलक्षणम, ज्ञाप्यानन्तर्गतत्वात्" इति वक्ष्यमाणत्वेन तद्ग्रन्थपर्यालोचनायां "यतो वा" इति वाक्ये जिज्ञास्यत्वलक्षणमुपास्यत्वमेव विधीयते । ततश्च विधेये उपासने जगत्कारणत्वस्यान्वयानन्वयाभ्यां विधेयान्वयित्वानन्वयित्वलक्षणे विशेषणत्वोपलक्षणत्वे अपि संभवत इति प्रतीयते । ततश्च तद्ग्रन्थानुरोधेन "यतो वा" इति वाक्ये जिज्ञास्यत्वमेव विधीयत इति पक्षोऽप्याचार्याणामभिमत एव । "न विचारस्योपासनस्य वा विधिः" इत्युत्तरग्रन्थानुसारेण सोऽपि पक्षोऽभिमत इति, उभयथापि संप्रदायसत्त्वादिति च वदन्ति ।

समासार्थनिर्णयार्थं वाक्यान्तरसापेक्षत्वेनेति । वाक्यार्थकथनव्याजेनैव समासार्थव्याख्यानासंभवात् जन्मादिपदस्य पृथग् व्याख्यानमवश्यमपेक्षितमित्यर्थः । **ब्रह्मण एव निमित्तोपादानत्वाभिप्रायनिबन्धन** इति । इदं च "अखिल–" इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे सुस्पष्टमुपपादितम् । **अत्र समुदितविवक्षेति** । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रेत्यर्थः । **नपुंसकत्वं चेति** । "स नपुंसकम्" इति सूत्रेणेति भावः । **जन्मादीत्यत्रेतिकरणेनेति** । 'जन्मादिशब्देन' इत्यनुक्त्वा अनुक्रियमाणरूपाविनाशेन एकवचनान्तस्यैवानुकरणादिति भावः । शङ्कते – **ननु नेदं समुदितमपि लक्षणमिति** । **विशेषणं विशेष्यं चैककार्यान्वितत्वेनेति** । तस्यान्यपदार्थस्य गुणो वर्तिपदार्थः । तस्यापि कार्यान्विततया संविज्ञानं येन स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः । न तु स च गुणश्च तद्गुणाविति द्वन्द्व इति मन्तव्यम्, तथा हि सति "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इत्येकशेषेण 'स च गुणश्च तौ" इति रूपप्रसङ्गेन तद्गुणेति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । समुदायस्य विवक्षितत्वे "सर्वादीनि" इति बहुवचनं न स्यादित्याशङ्क्याह – समु-

दायिनो वान्यपदार्थतयेति । विशिष्टसमुदायान्तर्गतत्वाकारेणेति । अयं भावः — मत्वर्थे बहुव्रीहेरनुशिष्टत्वात् 'वासस्विनमानय' इत्यादौ वासःसंयोगस्यैव मत्वर्थतया प्रतीतेः, तस्य च वासः विना आनयनासंभवात् वासोविशिष्टस्यैवानयनम् । तद्वदेव 'शुक्लवाससमानय' इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ वासःसंयोगस्यैव मत्वर्थानुशिष्टबहुव्रीह्यर्थतया प्रतीतेः अन्तरेण वासस्तस्यानयनासंभवात् तद्वत एवानयनम् । 'गोमन्तमानय' इत्यत्रेव 'चित्रगुमानय' इत्यत्रापि स्वामित्वस्यैव बहुव्रीह्यर्थतया प्रतीतेस्तस्य चानयनेऽपि चित्रगवीनां स्वामित्वलक्षणसंबन्धानपायान्न गवामानयनम् । तद्वदिहाप्यन्यपदार्थे जन्मस्थितिलयारब्धसमुदाये जन्मन आद्यावयवत्वेनानुप्रविष्टत्वात् अवयवावयविभावस्य च मत्वर्थविहितबहुव्रीह्यर्थत्वादवयवेन विनावयविनोऽभावाज्जन्मनोऽपि ग्रहणं सिद्धमित्यर्थः । **कृत्स्नस्य भुवनस्यैककार्याविशेषेणेति ।** कृत्स्नस्य कार्यवर्गस्यैककार्यवदनायासेन एकेन कर्त्रा संकल्पमात्रेण निर्मितत्वज्ञापनार्थमिति भावः ।

प्रसिद्धवन्निर्देशरूपतयेति । ननु ग्रहाधिकरणे एकवचनार्थस्याविवक्षाङ्गीकारेऽपि प्रातिपदिकार्थतया कथं तस्याविवक्षाऽङ्गीकर्तुं शक्यत इति चेत् — न । यथा "यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छति" इत्यत्र प्रातिपदिकार्थेऽपि हविर्विशेषणीभूतोभयत्वे न श्रुतेर्विवक्षा, एवं "भूतानि" इत्यनेनैवोद्देश्यस्य लब्धत्वात् "इमानि" इति शब्दार्थे न विवक्षाऽङ्गीकर्तुं शक्येति हि तस्याभिप्रायः । न तु "इमानि" इत्यस्यैव पदस्योद्देश्यसमर्पकत्वमप्यङ्गीकृत्य विशेषणांशे न तात्पर्यमित्युच्यते । नन्वेवं सति 'प्रसिद्धवन्निर्देशरूपतयानुवादरूपस्य' इति व्यर्थम् ; इदंशब्दार्थे उद्देश्यविशेषणे तात्पर्याभावादित्येव सुवचमिति चेत् । मैवम् — इदंशब्दस्यार्थभूते उद्देश्यविशेषणे वाक्यस्य तात्पर्याभावेनेत्यन्वयः । अचिन्त्यरचनत्वादेः संनिहितवाचीदंशब्दार्थत्वोपपादकः "अनुवादरूपस्य" इत्यन्तो ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं "भूतानि" इत्यत्र बहुवचनमप्यविवक्षितं स्यात् । अन्ततो गत्वा यच्छब्दार्थतया अनुवाद्यस्य ब्रह्मणो विशेषणभूतं भूतकारणत्वमप्यविवक्षितं स्याद् । तथा "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इत्यादौ सर्वत्वमप्यविवक्षितं स्यादिति कोऽयमाक्षेप इति चेत् — न । न्यायसाम्यादापातत आक्षेपस्य तत्परिहारस्य च दर्शने दोषाभावात् । **ग्रहबहुत्वस्य विरुद्धं ह्येकत्वमिति ।** तत्र व्युत्पत्तिवाक्ये ग्रहाणां दशत्वसंख्या अवगतैवेति

'कियन्तो ग्रहाः संमार्ष्टव्याः' इत्याकाङ्क्षाया अभावादनाकाङ्क्षिता संख्या अविवक्षिता। अत एव "चमसाध्वर्यून् वृणीते" इत्यत्र चमसाध्वर्यूणामुत्पादकवाक्यान्तराभावे-नोत्पत्तिवाक्यावगतसंख्यान्तरसंबन्धाभावेन संख्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात् "चमसाध्वर्यून्" इति बहुत्वस्य विवक्षाङ्गीकृता। तथा "मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह च" इत्यत्र व्यस्तयोः प्रैषानुवचनयोर्निर्ज्ञातकर्तृकत्वेन समस्तयोरेव प्रैषानुवचनयोः कर्त्राकाङ्क्षा-सत्त्वात् प्रैषानुवचनरूपोद्देश्यगतं चशब्दावगतं साहित्यं विवक्षितम्। ततश्च सहितयोरेव प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृत्वविधिरिति पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात्। इह तु ब्रह्मण इतरव्यावृत्तमहामहिमप्रदर्शनार्थतया "इमानि" इत्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः। **तत्र तत्राङ्गीकृतेति**। "यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चितिः" इत्यत्राग्निद्वयोत्पादनसमर्थविधेयाधानान्वयानुपपत्त्या वाक्यस्या-युक्तार्थत्वलक्षणानर्थक्यप्रसङ्गेनाग्न्युभयत्वस्य विवक्षा। तथा "युवं हि स्थः स्वःपती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्" इत्यादौ द्वित्वादिविवक्षा; तामङ्गीकृत्य कुलायादि-षूत्कर्षाभ्युपगमादिति भावः। किमयं तसिल्प्रत्ययः "तसेश्च" इति विहितस्तसि-स्थानिकः, उत "पञ्चम्यास्तसिल्" इति विहितो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति — **तसिप्रत्ययस्येति**। द्वितीयं दूषयति — **एवं तसिलोऽपीति**। **धर्मिस्वरूपस्य कल्याणतामाहेति**। ज्ञानत्वादेः कल्याणत्वे कथिते धर्मिणोऽपि कल्याणत्वं कथितं भवतीत्यभिप्रायः। **आदिशब्देन सत्यत्वमानन्त्यं च विवक्षितमिति**। इदमुप-लक्षणं सार्वज्ञ्यादीनाम्। तेषामपि कल्याणत्वस्यावश्यबोध्यत्वादिति द्रष्टव्यम्। **हेयप्रत्यनीकत्वं पूर्वमुक्तमिति**। अतो न तत् आदिपदग्राह्यमिति भावः। वस्तुतस्तूक्तस्याप्यनन्तत्वकल्याणत्वबोधनार्थं तस्याप्यादिपदेन ग्रहणे न दोष इत्यपि द्रष्टव्यम्। नन्वादिशब्देनानन्त्यस्यापि ग्रहणे 'अनन्तकल्याणगु[णग]णात्' इति निर्दिष्टमानन्त्यं कथमन्वेतु, आनन्त्ये आनन्त्याभावादित्याशङ्क्याह — **आदिशब्देना-नन्त्यस्य गृहीतत्वेऽपीति**। **अन्येषामनुभवितॄणामपीति**। स्वानुकूलत्व-मानन्दत्वम्, अन्येषामप्यनुकूलत्वं कल्याणत्वमिति तयोर्भेदः। सौलभ्यानुक्तौ हेतुमाह — **संश्रितसौलभ्यं चेति**। ततश्च कारुणिकत्वेनैव सिद्धमित्याशयः। ब्रह्म-दयायाः कारणत्वोपयोगित्वमुक्त्वा जिज्ञास्यत्वोपयोगमाह — **संश्रितेति**।

त्रिभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावज्ञापनार्थमिति । ननु 'यतो देवदत्त उत्पन्नः स उपास्यः' इत्युक्ते न हि देवदत्तस्याप्युपास्यत्वमस्ति । अतश्च कथं जगतोऽप्युपास्यत्वमिति चेत्---न । यत इत्यस्य चिदचिद्विशिष्टादित्यर्थकत्वेन यच्छब्दनिर्दिष्टस्य चिदचिद्विशिष्टस्यैव तच्छब्देन निर्देष्टव्यतया तस्याप्युपास्यत्वसिद्धेः । **उपासात्रैविध्यतत्क्रतुन्यायाभ्या**मिति । नन्वेवं ताभ्यामेवोपास्यत्वसिद्धेरस्योपास्यान्तर्भावज्ञापनं व्यर्थम् । किंच उपासात्रैविध्यस्थले तदुपास्यत्वसिद्धावपि सर्वत्रोपास्यतान्वये प्रमाणाभावः । नापि तत्क्रतुन्यायात् तत्सिद्धिर्युज्यते ।

"उपासितगुणादेर्या प्राप्तावप्यबहिष्क्रिया ।
सा तत्क्रतुनयग्राह्या नाकारान्तरवर्जनम् ॥"

इति न्यायेनोपास्यगुणानां प्राप्तिरित्येतावन्मात्रं सिध्यति, न त्वनुपासितगुणानामननुभवः । तथा हि सति मुक्तौ सर्वगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राप्यतया सर्वासूपासनासु सर्वगुणविशिष्टमुपास्यमित्युपासनारूपभेदः क्वचिदपि न स्यादिति चेत्—न । 'उपास्यान्तर्भावः' इत्यस्य ब्रह्मशब्दार्थान्तर्भाव इत्यर्थः । सत्यत्वज्ञानत्वादौ लक्षणतया कथिते हि विशेष्यमात्रमेव ब्रह्मशब्दार्थ इति शङ्का स्यात्, तस्य विशेष्यमात्रनिष्ठत्वात् । जगज्जन्मादिहेतुत्वे लक्षणतया कथिते न सा शङ्काऽवतिष्ठते; जगत्कारणत्वस्य विशिष्टनिष्ठत्वादित्येव तात्पर्यात् । **हेत्वर्थत्वं च जन्मस्थितिलयसाधारणत्वा**दिति । यदि हि 'जन्मास्य यतः' इत्युच्येत, तदा "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इत्युपादानार्थत्वशङ्का स्यात्, न तथेहेति भावः । **हेतौ पञ्चमी**ति । "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इत्यत्र योगविभागादगुणब्रह्मवाचिनो यच्छब्दात् पञ्चम्युपपद्यते । योगविभागे च ज्ञापकम् "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्" इत्यत्र हेतुग्रहणम् । तत्र हि 'नाव आगतं नौरूप्यम्' इत्यादावनुपादानभूताया नावो हेतुपञ्चमीं सिद्धवत्कृत्य "हेतुमनुष्येभ्यः" इति पञ्चम्यन्तात् रूप्यप्रत्ययो विधीयते ।

अत्र केचित्—"हेतुमनुष्येभ्यः" इत्यस्य यत्र "विभाषा गुणे" इति पञ्चमी 'जाड्यादागतः' इति, तत्र सावकाशत्वान्न ज्ञापकत्वं संभवति । न च "अइउण्" इत्यत्र "विवारभेदात्" इत्यत्र "विभाषा गुणे इति पञ्चमी" इत्युक्तत्वात् तद्वदि-

ह्यपि पञ्चमीति वाच्यम्, तत्र "सत्त्वे निवेशिते (निविशते?) ऽपैति" इति पारिभाषिक-गुणस्य ग्रहणे "विकारभेदात्" इति भाष्यकारनिर्देशानुपपत्त्या परतन्त्रमात्रवाचि-गुणग्रहणेऽप्यपरतन्त्रब्रह्मवाचियच्छब्दात् पञ्चम्यां प्रमाणाभावात्। ततश्च लोकदृष्ट्या जन्मस्थितिलयास्ततो विश्लिष्टा इव दृश्यन्ते इत्यपायावधित्वेनापादानत्वात् पञ्चमीति मन्यन्ते—तत् तुच्छम्; "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः" इति न्यायेन तत्र शास्त्रे परिभाषितस्यैव गुणस्य ग्रहणौचित्यात्। वृत्त्यादौ च तदनुरूपत्वेनो-दाहरणप्रत्युदाहरणयोः दर्शितत्वाच्च। तेन 'विकारभेदात्' इति निर्देशो ज्ञापकः 'विभाषा' इति योगविभागस्य। अत एव "वह्निमान् धूमात्" इत्यादिप्रयोगः। अन्यथा धूमस्य द्रव्यत्वेना(न) पारिभाषिकगुणत्वस्याप्यभावात् पञ्चमी न स्यात्। तेन सुष्ठूक्तम्, 'हेतौ पञ्चमी' इति। यदुक्तम् "लोकदृष्ट्या ततो विश्लिष्टा इव भवन्ति" इति—तन्न; लोकदृष्ट्याश्रयणे "भीत्रार्थानाम्" इत्यादिसूत्राणां व्यर्थत्व-प्रसङ्गात्। 'मृदो घट, शृङ्गाच्छरो जायते, गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्यादौ घटदूर्वादीनां बिलात् दीर्घभोग्यपक्रमणवत् लोकदृष्ट्यापक्रमणदर्शनेनापाय-सत्त्वेन "ध्रुवमपाये" इत्येवापादानत्वस्य सिद्धत्वात्। यथान्यासं संप्रधारणायां तु हेतौ पञ्चमीत्येव गतिरित्यलं प्रपञ्चेन।

ईश्वरस्य निर्विकारतया निमित्तत्वमेव, नोपादानत्वमित्यभिमन्यमानः शङ्कते — **नन्वीश्वर एवेति**। ननु लक्षणेऽपि जगज्जन्मादिनिमित्तत्वमेव विवक्षितमित्याशङ्क्याह **निमित्तमुपादानं चेति**। **अध्यस्तान्तरेति**। "पुरुष एवेदं सर्वम्". "ज्योतींषि विष्णुः" इत्यादिनिर्देशायोगादित्यर्थः। **ईश्वर एवोपास्यः प्राप्यश्चेति**। न त्वीश्वरातिरिक्तं ब्रह्मेत्यर्थः। नन्वेवं सत्यज्ञानादिकमेव लक्षणमुच्यतामित्याशङ्क्याह – **उपासनं च जगद्विशिष्टविषयमिति**। ननूपासनस्य विशिष्टविषयत्वे प्राप्तिरपि तद्विषया स्यादित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति – **प्राप्तिश्च विशिष्टविषयेति**। **जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं जन्माद्येवेति**। यद्यपि, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युक्ते, किं तद्ब्रह्म? कीदृशं वेदनम्? कीदृशी प्राप्तिरिति जिज्ञासाया-मेव "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति मन्त्रप्रवृत्तेः सत्यत्वादिकं जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणमेव इतरथा तत्कथनस्यानाकाङ्क्षिताभिधानत्वप्रसङ्गात्। उपासात्रैविध्यस्य सिद्धान्तेऽप्यभ्यु-

पगतत्वेन स्वरूपस्याप्युपास्यत्वाच्च — तथापि 'विभूतेरप्युपास्यान्तर्भावज्ञापनार्थम्' इति पूर्वोक्तयुक्त्यैव तात्पर्यम्। **शोधकवाक्यार्थश्च यच्छब्देन गर्भित** इति। ननु कारणवाक्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव कारणत्वशङ्कितदोषनिराकरणार्थतया शोधकवाक्यस्य प्रवर्तयिष्यमाणत्वात् न तद्वाक्यार्थस्यैतद्वाक्यप्रवृत्तिदशायां गर्भितत्वं संभवति। किंच भृगुवल्ल्याम्, "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इति निश्चायकवाक्यानां पश्चादेव प्रवृत्तेः 'सर्वेश्वरात् सत्यसंकल्पात्' इत्यादि विशेषणमपि यच्छब्दगर्भितं कथं स्यात्? शिष्येणाश्रुतवेदान्तेन भृगुणाऽस्य सर्वस्यार्थस्याज्ञानादिति चेत्—न, अस्त्वयमश्रुतवेदान्तः। अथापीदृशजगन्निर्मातृत्वमीदृशविशेषणविशिष्टस्य संभवेदिति संभावनां शिष्यस्य स्फोरयन्नाचार्यः प्रतिपादयतीत्युक्ते विरोधाभावात्। किंच पुंसूक्तसद्विद्यादिवाक्यैः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्लक्ष्मीपतेरेव कारणत्वं निश्चित्य तत्र निरतिशयब्रह्मत्वमजानतो भृगोः "अधीहि भगवो ब्रह्म" इति जिज्ञासया प्रश्नसंभवाच्च। ननु शिष्यस्य प्रागेव कारणविशेषनिश्चयवत्त्वे 'तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म' इत्येतावतैव कृतकृत्यत्वात् कारणविशेषनिश्चायकोत्तरसन्दर्भो व्यर्थः स्यादिति चेत् — न। सम्यग्निश्चयाभावेन तत्सार्थक्यात्। भाष्ये—**यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति**। प्रयन्ति सन्ति यदभिसंविशन्तीति योजना। प्रयन्तीत्यस्य प्रलीयमानानीत्यर्थः। अभिसंविशन्ति = प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अत्र प्रयन्तीत्यात्यन्तिकलयोऽपि विवक्षितः। अतो मुक्तप्राप्यत्वमप्यन्तर्भवति। अत एव ग्रन्थकृता, "प्रयन्तीत्येतदविशेषेणात्यन्तिकलयरूपं मोक्षमपि प्रतिपादयति, यच्छब्देन मुक्तप्राप्यतयापि ब्रह्म निर्दिष्टं भवति" इत्युक्तम्। ननु यत् प्रयन्ति, यदभिसंविशन्तीति यच्छब्दानुषङ्गेण लयस्थानत्वं मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते; अभिसंविशन्तीति बन्धकत्वं वोच्यत इति चेत्—न। यच्छब्दावृत्तिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम्।

शास्त्रं प्रणाड्या विषय इति। लक्षणवाक्यं लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्नोति, न वेति विचारः, शास्त्रं ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति विचारे प्रणाड्या पर्यवस्यतीति भावः। **कारणमनूद्यते** इति पाठः समीचीनः, उत्तरत्र 'कारणस्य ब्रह्मत्वं विधीयते' इत्युक्तेरिति द्रष्टव्यम्। **देवदत्तकेदारो बुभुत्सित** इति। अतो देवदत्तकेदारत्वमेव विधानयोग्यमित्यर्थः। **धीस्थः सारससंबन्धो दृष्ट** इति।

सारससंबन्धो धीस्थः=निश्चित इत्यर्थः। तत्र च हेतुः, दृष्ट इति। दृष्टत्वेन निश्चिततया न विधेयत्वमिति भावः। **तस्य देवदत्तकेदारलक्षणत्वं ह्यज्ञातमिति।** सारससंबन्धिनो देवदत्तकेदारत्वमज्ञातमित्यर्थः। लक्षणशब्दः स्वरूपवचनः। केचित्तु—देवदत्तकेदारो बुभुत्सितो धीस्थः। अतो न विधेय इति योजयन्ति। तन्न; सामान्यतो देवदत्तकेदारस्वरूपस्यावगतत्वेऽपि 'अयं देवदत्तकेदारः' इति विशिष्योद्देश्यसंबन्धितयाऽनवगतत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेः। विशिष्य निश्चितत्वे बुभुत्साया एवानुपपत्तेः। 'देवदत्तकेदारलक्षणं किंचिदस्ति' इति निश्चयस्यापि सत्त्वेन देवदत्तकेदारलक्षणत्वस्याप्यविधेयत्वप्रसङ्गात्। यदि च सारससंबन्धे देवदत्तकेदारलक्षणत्वस्याज्ञातत्वाद्विधेयत्वम्, तर्हि सारससंबन्धिनि देवदत्तकेदारत्वस्याप्यज्ञातत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेः।

तस्य निरतिशयबृहद्वस्तुलक्षणत्वमिति। कारणस्य निरतिशयबृहद्वस्तुस्वरूपत्वमित्यर्थः। तादृशशब्दार्थमाह—**पूर्वपक्षानुगुणेनेत्यादिना।** **सिद्धस्वरूपं ब्रह्मेत्यादिकं** समन्वयाधिकरणभाष्यवाक्यम्। **किं सृष्ट्यादीनां विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन चेति।** ननु—लोके हि व्यावर्तकं द्विविधं विशेषणमुपलक्षणं चेति विकल्पयन्ति। लक्षणे न तथा विकल्पो दृष्ट इति चेत्—न। लक्षणस्यापि व्यावर्तकत्वेन विकल्पोपपत्तेः। हेत्वाभासलक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं विशेषणमुपलक्षणं वेत्यादिविकल्पदर्शनात्। ननु पूर्वतन्त्रे "यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्" इत्यत्र विशेषणस्याव्यवच्छेदकत्वेन रथंतरारथंतरसामयुक्तज्योतिष्टोमे रथंतरस्य विशेषणत्वायोगात् तन्मात्रसामकं क्रत्वन्तरं विधीयत इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्वविरोधिगुणव्यवच्छेदकत्वमात्रेणापि विशेषणत्वोपपत्तेः 'नीलमुत्पलम्' इत्यादौ दैर्घ्याद्यव्यवच्छेदकस्यापि नीलत्वादेर्विशेषणत्वदर्शनाच्च प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य रथंतरं साम विशेषणमिति व्यवस्थापितत्वात् तेनैव गतमिति चेत्—न। तत्र यदिशब्दश्रवणेन प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्याग्रताविशेषं प्रति रथंतरसामावच्छिन्नत्वस्य निमित्ततावगतिस्वारस्यात् तत्र तथात्वेऽपीह तदभावेन पूर्वपक्षप्रवृत्त्युपपत्तेः। **स्वाश्रयसकलधर्मव्यावर्तकतयेति।** ननु—स्वाश्रयसकलधर्मव्यावर्तकतया विशेषणत्वं क्वापि न दृष्टचरम्। तथाहि सति एकधर्ममात्रपरिशेषापत्तेः। खण्डत्वादेरपि स्वाश्रये गोत्वद्रव्यत्वादिसहिष्णुत्वादिति चेत्—न। समभि-

व्याहृतविशेषणान्तरव्यवच्छेदकत्वस्य 'खण्डो मुण्डः' इत्यादौ दर्शनादित्यत्र तात्पर्यात्। नन्वीदृशं भेदकत्वमुपलक्षणपक्षेऽपि संभवत्येव, तस्यापि व्यावर्तकत्वादिति चेत्—भवत्विदं दूषणमुपलक्षणपक्षेऽपि समानम्। का नः क्षतिः? केचित्तु—जन्मादिविशिष्टस्य ब्रह्मत्वं वा? उत तदुपलक्षितस्य? विशेषणत्वे जन्मविशिष्टस्य स्थितिविशिष्टस्य लयविशिष्टस्य चैक्यासंभवात् विशिष्टानामप्यैक्ये विशेषणानामप्यैक्यप्रसङ्गादित्यादिः सत्यादिवाक्ये मृषावादिभिरुक्तो दोषः पूर्वपक्षेऽप्यनुसन्धेयः। उपलक्षणपक्षेऽस्य दोषस्यासंभवादाकारान्तराप्रतिपत्तिर्दोष इति पूर्वपक्षिणो भावः। सिद्धान्ते तु सत्यादिवाक्ये सिद्धान्त्युक्तरीत्यैकस्य विशेष्यस्यानेकविशिष्टत्वसंभवात् न ब्रह्मव्यक्तिबाहुल्यप्रसङ्गः। जन्मरूपविशेषणान्विततया ज्ञातस्यापि स्थितिरूपविशेषणान्विततया ज्ञातस्यापि ब्रह्मण ऐक्यसंभवेन विशिष्टै(शेष्यै) क्यस्यापि संभवात् जन्मादिविशेषणान्विते ब्रह्मत्वस्य सत्त्वेन विशिष्टं ब्रह्मेत्युक्तौ दोषाभावात्। यदि च विशिष्टान्वयिनो विशेषणान्वयित्वनियमात् जन्मादिविशिष्टे ब्रह्मत्वान्वये जन्मादावपि ब्रह्मत्वान्वयप्रसङ्गान्नायं विशेषणपक्षो युक्त इत्याग्रहः, तर्ह्युपलक्षणत्वपक्षो भविष्यति, आकारान्तरप्रतिपत्तेः स्थितत्वादिति सिद्धान्त्यभिप्रायः। ततश्च परस्परविरुद्धयोर्विशेषणत्वोपलक्षणत्वपक्षयोः कथं भाष्येऽभ्युपगम इति चोद्यस्य नावकाश इति वदन्ति। केचित्तु—"विजिज्ञासस्व" इत्यत्रोपासनस्य विधानाज्जगत्कारणत्वस्योपासनेऽन्वयानन्वययोः सत्त्वात् भाष्ये विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्युपगमो न विरुद्धः। श्रुतप्रकाशिकाचार्यैरपि "इतरे त्वर्थसामान्यात्" इत्यत्र भाष्याभिप्रायस्यानिष्कृतत्वाच्च तथैवाविरोधो नेय इति वदन्ति। अन्ये तु—विशिष्टनिष्ठं जगत्कारणत्वं, विशेष्यनिष्ठं तु सत्यत्वादिकमिति बहुशो ग्रन्थकृद्व्यवहारदर्शनात् भाष्ये च, "जगत्कारणत्वोपलक्षितस्वरूपस्ये"ति बहुशो व्यवहारदर्शनाच्च जगत्कारणत्वं चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो विशेषणभूतं लक्षणम्; शुद्धस्वरूपस्योपलक्षणम्। जगत्कारणत्वस्य शुद्धस्वरूपनिष्ठत्वाभावात्। तदभिप्रायेणैव विशेषणोपलक्षणाभ्युपगमः। न च शुद्धस्वरूपानिष्ठस्य विशिष्टनिष्ठस्य जगत्कारणत्वस्य कथं शुद्धस्वरूपोपलक्षणत्वमिति वाच्यम्, तटस्थस्यापि शाखाग्रस्य चन्द्रोपलक्षणत्वदर्शनादिति वदन्ति। पाराशर्यविजये तु—विशेष्यनिष्ठत्वानिष्ठत्वाभ्यां विशेषणोपलक्षणभेदमाश्रित्य जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मनिष्ठतया

विशेषणत्वम्, प्रपञ्चगतजन्मादेस्तु ब्रह्मस्वरूपानिष्ठतयोपलक्षणत्वमिति प्रकारो दर्शितः ।

ननु न केवलं प्रमाणान्तरेणैवैक्यप्रतीतिरिति । ऐक्यप्रतीतिः प्रमाणान्तरेणैवेति नियमो नास्ति ; **शाब्दी च विद्यते** = शब्दादपि संभवतीत्यर्थः । सर्वात्मना अज्ञातगोव्यक्तित्वे 'को गौः' इति जिज्ञासाया एवानुदय इत्याशङ्क्याह — **प्रत्यक्षेणादृश्यमानगोव्यक्ते**रिति । **वाक्यप्रयोगासंभवव्युदासा**येति । अजिज्ञासुं प्रति वाक्यप्रयोगासंभवादिति भावः ।

'शाखाग्रमुपलक्षणम्' इत्यस्यानन्तरं 'कालविशेषे देशविशेषसंबन्ध उपलक्ष्याकारः । शाखाग्रचन्द्रयोश्च ऋजुप्रदेशवर्तित्वं संबन्धः' इति पाठश्चेत् सुश्लिष्टः । **स च संबन्धो वाक्यावगत** इति । वाक्यबोध्य इत्यर्थः । 'क चन्द्रः' इति बुभुत्सुं प्रति संबन्धस्यैव ज्ञाप्यत्वात् । **चन्द्रशब्दवाच्यम्** । चन्द्रशब्दवाच्यमित्यर्थः । अनयोरेतावान् विशेष इत्याह—**केदारत्वाद्याकार इत्या**दिना । केदारान् साक्षात्कुर्वन्नेव पृच्छति 'को देवदत्तकेदारः' इति । चन्द्रमपश्यंस्तं मृगयमाण एव पृच्छति, 'क चन्द्रः' इति । अतो वैशिष्ट्यमिति भावः । **शब्दोत्थापिते**ति । 'चन्द्रो दृष्टो वा' इत्यादिशब्दोत्थापितेत्यर्थः । **ज्ञाप्यबहिर्भूतो ज्ञाप्यप्रतीत्युपाय** इति । शाखाग्रस्य चन्द्रप्रतीतिदशायामप्रतीतेरुपलक्षणत्वम् । प्रकृष्टप्रकाशत्वस्य चन्द्रप्रतीतिदशायामपि विषयत्वमस्ति; प्रकृष्टप्रकाशविनिर्मुक्तस्य चन्द्रस्याप्रतीतेरिति भावः । **शब्दतो धीस्थत**येति । यत् पदजन्यपदार्थोपस्थितौ विषयभूतं सत् वाक्यार्थप्रतीतिदशायां स्वविशिष्टप्रतीतिमादधाति, तद्विशेषणम् ; अन्यदुपलक्षणमिति भावः । **स्थूलसूक्ष्मात्मने नम इतिव**दिति । इदं पुराणप्रक्रियायां स्पष्टम् । **व्यतिरिक्त-अन्तर**शब्दयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह— **आकारान्तरमाकारविशेष** इति । **बृहत् बृहणं च, उपलक्षणभूता**श्चेत्यादिचशब्दानामर्थमाह—**आकारत्रयपृथक्त्वे**ति । तदितराकारद्वयसमुच्चयार्थइत्यर्थः । **यद्वा ब्रह्मशब्दे**नेति । बृहत्त्वस्य धात्वर्थत्वेऽपि बृंहणत्वस्य कथं धात्वर्थत्वमिति भावः । अस्मिन् पक्षे निरतिशयपरित्यागो भेदकः । **अनवधिकातिशयशब्दे** तात्पर्यमिति । पूर्वपक्षे अनवधिकातिशयविशिष्टबृहत्त्वमुपलक्ष्यम् । अस्मिंस्तु पक्षे **बृहत्त्वं** नोप-

लक्ष्यम् । अपितु तद्गतोऽतिशय इत्यर्थः । **इदानीं चशब्द** इति । **प्रतिपन्नं ब्रह्मेति** चेत्यत्र चशब्द इत्यर्थः ।

भाष्ये "लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि" इत्यत्रासाधारणधर्मत्वपर्यन्तविवक्षायाः प्रकृते प्रयोजनाभावादाह—**व्यावर्तकभूतानीत्यर्थ** इति । लक्षणत्वविवक्षामभ्युपेत्यापि साध्याकारं व्याचष्टे—**यद्वा लक्षणभूतानामिति** । उत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—**अयं ग्रन्थः पक्षविषय** इति । **भिन्नविषयत्वमेव भेदकत्वमिति** । भेदकत्वप्रयोजकमित्यर्थः ।

जीवजातीयत्वशङ्काऽनिवृत्त इति । ननु—जीवासंभावितजगत्कारणत्वश्रवणेऽपि जीवजातीयत्वशङ्का भवति चेत्, सत्यत्वादिश्रवणेऽपि जीवजातीयत्वशङ्का तदवस्थैव । जीवत्वव्यापकासत्यत्वादिव्यावृत्त्या जीवत्वाभावसाधनवत् जीवत्वाभावव्याप्तजगत्कारणत्वेन जीवत्वाभावानुमानसंभवादिति चेत्—न । कारणत्वशङ्कितदोषव्यवच्छेदकतया सत्यादिलक्षणसार्थक्यमस्तीत्यत्र तात्पर्यात् । **स्वरूपतो धर्मतश्चैकरूपत्वं ज्ञापयतीति** । नन्वेवं परमात्मनोऽपि सत्यत्वं न स्यात्, धर्मभूतचिदचितोर्विकारसत्त्वादिति चेत्—न । स्वरूपे वा धर्मभूतज्ञाने वा विकारशून्यत्वस्य तदर्थत्वात् । नन्वेवमपि परमात्मधर्मभूतज्ञानस्यापि सिसृक्षादिरूपपरिणामवत्त्वात् परमात्मनोऽपि सत्यत्वं न स्यादिति चेत्—न । कर्मकृतविकाराभावस्यैव तदर्थत्वात् । **ज्ञानत्वगुणे समवैतीति** । ननु—ज्ञानाख्यस्य द्रव्यस्य ज्ञानत्वगुणसमवेतत्वाभावेऽपि, ज्ञानत्वं ज्ञानाख्यद्रव्यसमवेतम्, तच्चात्मनि समवेतमिति द्वारद्वारिभावः संगच्छत इति चेत्—न । तथा सति आत्मन्यद्वारकज्ञानत्वप्रतिपत्तिर्न स्यादिति भावः । ननु ब्रह्मशब्दोपस्थापितत्वेन धर्मस्यापि ज्ञानत्वबोधनेऽतिप्रसङ्गः, ब्रह्मत्वस्यापि ज्ञानरूपत्वप्रसङ्गात् । [किंच] ब्रह्मत्वस्यैव विधेयत्वेन ब्रह्मानुवादेन ज्ञानत्वस्य विधेयत्वासंभवाच्च । संकल्पादिषु ज्ञानरूपतया प्रतिपन्नेषु ज्ञानत्वबोधनस्य व्यर्थत्वाच्चेत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति—**अतो यथोक्त एवार्थ** इति । अयं भावः—"सत्यं ज्ञानम्" इत्यत्रान्तोदात्ततया अर्शआद्यजन्तत्वेन ज्ञानगुणकत्वप्रतीतेः, "आत्मज्योतिः सम्राट्" इत्यत्रापि स्वरूपस्य प्रकाशत्वप्रसिद्धेश्चाविरोधादिति भावः । वस्त्वन्तराभावो वस्त्वपरिच्छेद इति मृषावादिमतं दूषयति—**इहेदम् नान्यत्रेत्यादिना** ।

विशेष्यांशस्य लक्षणं सत्यज्ञानादीति । ननु ज्ञानत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थभूतविशेषण-निष्ठत्वस्य प्रागेव समर्थितत्वात्, कथं तस्य विशेष्यमात्रनिष्ठत्वम् ? किंच सर्ववस्तु-सामानाधिकरण्यार्हत्वस्यानन्त्यस्य केवलविशेष्यस्वरूपेऽभावाच्च, तदपि विशिष्टनिष्ठ-मेवेति चेति चेन्न—विशेष्यांशस्य लक्षणमित्यस्य चिदचिद्विशिष्टलक्षणं न भवती-त्येवार्थः; न तु धर्मभूतज्ञानविशिष्टस्यापि व्यावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सर्ववस्तु-सामानाधिकरण्यार्हत्वस्य विशिष्टगतस्य विशेष्येऽपि संभवेन विशेष्यलक्षणतयोक्तौ दोषाभावात् । अत एव हि जगत्कारणत्वं विशिष्टनिष्ठमपि विशेष्ये संभवतीत्यभि-प्रायेण **जगत्कारणतयोपलक्षितस्य स्वरूपस्ये**त्याद्युक्तिरप्युपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

पराभिमतयोजनायामपीति । यद्यपि शंकरभाष्य एवमर्थो न वर्णितः, तथापि गत्यभावात् तेन तथा वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । किंच, 'मिथ्याभूतस्य जगतो ब्रह्मलक्षणत्वं न संभवति, विरोधात् । न हि नित्यं कृतकत्वेन लक्षयितुं शक्यम् । नापि सत्यजगतस्तल्लक्षणत्वं संभवति, द्वित्वेनैकस्येव सत्येन द्वितीयेनाद्वितीयस्योपलक्षणासंभवा'दिति पूर्वपक्षे, मिथ्याभूतजगत्कारणत्वस्यैव सत्य-ब्रह्मलक्षकत्वमुपपद्यते 'यद्रजतमभात् सा शुक्तिः' इतिवत् इति तदुपपादनस्य तैः कृतत्वात् तदभिप्रायेण तदुक्त्युपपत्तेश्चेति द्रष्टव्यम् । साध्याविशेषं परिहरति—**प्रकाश-शब्दवाच्यत्वमि**ति ॥ २ ॥

(शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । शास्त्रयोनित्वात् १-१-३)

अमूर्तद्रव्येतरनिष्ठेति । कार्यत्वममूर्तद्रव्येतरनिष्ठम्; न तु वियदादिनिष्ठम् । तथा कार्यत्वमुपादानव्यतिरिक्तकर्तृपूर्वकत्वव्याप्तं चेति व्याप्तेश्चेत्यर्थः । कार्यत्वस्या-मूर्तद्रव्येतरनिष्ठत्वेन व्याप्तिः साकल्येन तदाश्रयत्वम्; न तु सामानाधिकरण्यलक्षणा व्याप्तिः । कार्यत्वस्य तूपादानव्यतिरिक्तकर्तृपूर्वकत्वेन सामानाधिकरण्यलक्षणा व्याप्ति-रिति द्रष्टव्यम् । यद्वा अमूर्तद्रव्येतरनिष्ठेत्यनेनामूर्तद्रव्येतरत्वं विवक्षितम् । ततश्च कार्यत्वस्यामूर्तद्रव्येतरत्वोपादानव्यतिरिक्त(पादानाभिन्न)कर्तृकत्वाभ्यां व्याप्तत्वादित्यर्थः । **ईश्वरप्रोक्ततया** चेति । वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञान(वक्तुर्यथार्थवक्तृत्व) रूपगुणजन्यत्वादि-त्यर्थः । **निर्दोषज्ञानमूलत्वं वाच्य**मिति । वस्तुतो निर्दोषं यत् ज्ञानं तन्मूलत्वं

वाच्यमिति परिग्रहे ज्ञातव्यमित्यर्थः। **साध्याविशिष्टत्वं स्यादिति**। शास्त्रवेद्यत्वात् शास्त्रवेद्यमित्युक्ते साध्याविशिष्टता स्यादित्यर्थः।

तुशब्दस्याप्राप्त इत्यनेनान्वयमभिप्रेत्यावधारणपरतया व्याख्याय शास्त्रमित्यनेनान्वयमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**वैधर्म्ये वेति**। **शास्त्रस्य तु बुभुत्सितग्राहित्वेनेति**। यद्यपि शब्दोऽबुभुत्सितमपि प्रतिपादयति, तथापि शब्दस्य तादृशविषये प्रयोजनपर्यवसायित्वं न स्यात्। तच्च न युक्तम्, स्वाध्यायविध्यध्यापितवेदभागस्यावश्यं प्रयोजनपर्यवसायित्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः। **ईश्वरमात्रानभ्युपगमेनैकदेशित्वमिति**। इदं च किं तर्हि प्रमाणमिति प्रमाणसामान्याक्षेप इत्यभिप्रायेणोक्तम्। 'अत आगमादृते कथमीश्वरः सिध्यति' इत्युपसंहारपर्यालोचनायां तु सिद्धान्तिचोद्यत्वमप्युपपद्यत इति द्रष्टव्यम्। **देशसंनिकर्ष विशिंषतेति**। विद्यमानः संनिकर्षो यस्य स विद्यमानसंनिकर्ष इत्येवं संनिकर्षस्य विद्यमानत्वेन विशेषणे अविशेषात् द्वयोरपि ग्रहणमित्यर्थः। अत्र संनिकर्षशब्देन संयोगादिषड्विधसंनिकर्षग्रहणे नानुपपत्तिगन्ध इत्यपि द्रष्टव्यम्। न च संनिकर्षत्वाविशेषात् स्वभावसंनिकर्षस्यापि ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, योग्यशब्देन पृथङ् निर्देशात् गोबलीवर्दनयेन तद्व्यतिरिक्तसंनिकर्षग्रहणमिति भावः(वा त्?)। **अनुद्भवादिवशादयोग्यस्य व्यवच्छेद इति**। न च तस्याप्यतीन्द्रियतया स्वविषयशब्देनैव व्यवच्छेद्यत्वमस्त्विति वाच्यम्, स्वविषयसजातीयतया विषयत्वमस्तीति तात्पर्यात्। यद्वा योग्यशब्देन पित्तगतपीतिमाभिभूतशङ्खश्वैत्यादिव्यावृत्तिः। **बहिष्ट्वमेवोपपादितमिति**। ततश्च सुखदुःखव्यतिरिक्तेत्यस्य न वैयर्थ्यमिति भावः। **प्रमितिकारणाभावादिति**। अतिरिक्तविषयत्वे प्रमितत्वप्रयोजकाभावादित्यर्थः। **अधिकविषयत्वे दूषणमाहेति**। दूषणान्तरमप्याहेत्यर्थः। इन्द्रियसंबन्धाभावात् प्रमा च न भवेत्; दोषजन्यत्वाभावश्यंभावात् भ्रमश्च भवेदित्यर्थः। केचित्तु—**प्रमितिकारणाभावान्न प्रामाण्यमित्यर्थ** इति। प्रमितिशब्दः प्रत्यक्षपरः। प्रत्यक्षत्वप्रयोजकाभावान्न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। तद्विषयप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसंनिकर्षस्य कारणत्वादिति भावः। ननु प्रत्यक्षप्रमायामेवेन्द्रियसंनिकर्षः कारणम्, न प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्याशङ्क्य दूषणमाहेत्याह—**अधिकविषयत्वे दूषणमाहेति** इति व्याकुर्वन्ति।

नैयायिकैकदेशिभिरिति । वक्ष्यमाणानुमानमेव मुख्यनैयायिकवक्तृकमिति भावः । **रुग्णपरशरीरे**ति । यद्यपि परशरीरस्याप्येकचेतनाधीनत्वमस्ति, तथापि दृष्टमित्यस्य स्वशरीर एव वक्तव्यत्वमभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यारब्ध-मेकचेतनाधीनमित्युक्तावप्यदोषादचेतनारब्धमिति व्यर्थम्, तथाप्यचेतनस्य चेतना-धीनत्वमपेक्षितमित्येतदभिप्रायेण तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । सिद्धान्तेऽवयवावयविनोर-भेदेनावयवसमवेतत्वाभावादाह -- **वैशेषिकादिमतेने**ति ।

भाष्ये—**शक्यक्रिय**मिति। अस्मदादिनेति शेषः। **साध्यसमव्याप्तत्वमा**हेति। 'यत् शक्यक्रियं शक्योपादानादिविज्ञानं च तदेव हि तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्' इति भाष्येण साध्यव्यापकत्वमुपपादितम् ; 'घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रियशक्योपादा-नादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसाधने प्रभवति' इति भाष्येणो-पाधेरेव साधनत्वम्, केवलकार्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वमिति प्रदर्शयता उपाधेः साध्यव्याप-क(व्याप्य ?) त्वमुक्तं भवतीति समव्याप्तिः प्रदर्शिता भवतीत्यभिप्रेत्य समव्याप्तत्वमाहे-त्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। **विशेषविरुद्धत्व**मिति। सिषाधयिषितसाध्यविशेषविरुद्धत्वमित्यर्थः।

तयोरकार्यत्वशङ्काद्योतनार्थमिति । भूभूधरादितुल्यतया कार्यत्वविवादा-स्पदत्वद्योतनार्थमित्यर्थः । **अस्मदादिशरीरे सिद्धसाधनत्वा**दिति । कार्यत्वलक्षण-साध्यस्य सिद्धत्वादिति भावः। **ईश्वरशरीरस्यापि कार्यताज्ञापनार्थ**मिति । नन्वस्मदादिशरीरस्य कार्यत्वेन सिद्धस्य न विवादाध्यासितत्वम् । ईश्वरशरीरस्या-सिद्धतया न विवादाध्यासितत्वम् । ततश्च विवादाध्यासितं तनुभुवनादीति कथमुक्त-मिति चेत्—न ; अस्मदादिशरीरे साध्यसिद्धावप्यदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्य-सावयवत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन कार्यत्वरूपसाध्यासिद्धेर्नास्मदादिशरीरे अंशतः सिद्धसाधनमित्यत्र तात्पर्यात् । एतदस्वरसादेव वाऽऽह—**यद्वा सावयवत्वादेवेत्यादे**-रिति । **शरीरस्यापि विवादपदत्वा**दिति । ननु शरीरेऽदृष्टद्वारककृतिजन्यत्वस्य सिद्धत्वान्न विवादः । अदृष्टाद्वारककृतिजन्यत्वे साध्ये तत एवेश्वरस्य सिद्धत्वादनु-मानान्तरवैयर्थ्यमिति चेत्—न । उपादानाद्यभिज्ञत्वविशेषेण तत्सिद्ध्यर्थमनुमानान्तर-सार्थक्यसंभवादिति भावः । अत एवोक्तम्—**कर्ता सामान्यतः सिध्यती**ति । भाष्ये—**सावयवेषु द्रव्येष्वि**ति । सावयवेषु द्रव्येषु कार्यत्वस्य नियामकं सावयव-

त्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामह इति योजना। 'इदमेव क्रियते, नेतरत्' इति नियामकं प्रदर्श्यते। न तु **सावयवेष्विति** निर्धारणे सप्तमीति मन्तव्यम्, सावयवेषु द्वैरूप्याभावादिति द्रष्टव्यम्। **उपाधिपरिहारसिद्धिरिति**। साधनव्यापकत्वादुपाधिपरिहारसिद्धिरित्यर्थः। **ज्ञानशक्ती अनुमीयेते इतीति**। शक्योपादानविज्ञानत्वादेः सकर्तृकत्वपर्यवसिततया नोपाधित्वमित्यपि तात्पर्यम्।

सिद्धसाधनत्वनिरासार्थमिति। कृतिजन्यत्वानुमाने धर्मादिद्वारककृतिमादाय सिद्धसाधनशङ्का स्यात्। धर्माधर्मपक्षकवक्ष्यमाणानुमाने न सिद्धसाधनशङ्कापीति भावः। **अङ्कुरादिशब्दोपादानेनेति**। तस्यापि पक्षान्तर्भावकथनादिति भावः।

हेतुत्वाभावेऽपि व्याप्तत्वे तस्याप्यवश्यंभावादाह— **व्याप्त्यभावोऽप्यभिप्रेत इति**।

मनसो वृत्तिमत्त्वाभावाद्विपक्षगामित्वं न संभवतीत्यत आह- **अनैकान्तिकत्वात् व्याप्त्यभावादिति**। मनःसंबन्धस्य वृत्तिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमाह— **अशरीरस्या(रे)पि मनःसंबन्धस्येति**। **विभुद्रव्येति**। विभुद्रव्यसंयोगित्वं परिस्पन्दवत्त्वं च स्पर्शवत्त्वे प्रत्येकं प्रयोजकमित्यर्थः। संयोगित्वमात्रस्य विभुषु निःस्पर्शेष्वतिप्रसक्तत्वाद्विभुद्रव्येत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। भाट्टैर्मनसो विभुत्वाङ्गीकारात् विभुसंयोगाश्रयत्वस्य मनस्यभावादाह— **अयं प्राभाकरं प्रतीति**। **महिमगुणशलिन इति**। महत इत्यर्थः। **श्रुतिलिङ्गादिष्वपीति**। यद्यपि शीघ्रप्रवृत्तप्रत्यक्षप्रतिपन्ने जगति स्वतन्त्र्यव्युदासकस्य, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादेर्धर्मिग्राहकोपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धस्यापि प्रामाण्यवत् उपजीव्यानुमानजातीयविरुद्धस्याप्यभिन्ननिमित्तोपादान[त्व?]स्य प्रतिपादनमस्त्विति नियमः संभवति—तथापि धर्मिण एवानुमानसिद्धत्वप्रतिक्षेपमुखेन परिहर्तुमेवं पूर्वपक्षोत्थापनमिति मन्तव्यम्।

नियममन्तर्भाव्येति। नियमं सिद्धवत्कृत्येत्यर्थः। **प्रथमं दूषयतीति** द्वितीयतृतीययोस्तु, 'न च क्षेत्रज्ञानाम्' इति भाष्येण दूषणं द्रष्टव्यम्। **शङ्काद्योतकमिति**। शङ्कासंभावकमित्यर्थः। **कार्यत्वस्यैकत्वं नामेति**। अत्र

केचित्—कार्यत्वस्यैकत्वं सामग्र्यैक्यात् । तस्याश्चैकत्वं कार्यैक्यादित्युपपादनात् एकं कार्यत्वमेकत्वसमानाधिकरणं कार्यत्वम् एककार्यत्वमित्यर्थः । न तु कार्यत्व ऐक्यम्। अत एव 'पृथग्भूतेषु कार्येषु' इति भाष्यमपि स्वरसम् । ततश्च कार्यस्यैकत्वे ह्येककालकर्तृकत्वसंभावनापि । न च तदस्तीति भाव इत्याहुः । **कर्तृकालैक्यनियमाभावादिति** पञ्चम्याः, 'निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात्' इति पञ्चम्यान्वयो न संभवतीत्यभिप्रेत्य, 'प्रमाणाभाव' इति प्रथमान्तपदमध्याहृत्य व्याचष्टे – **बहुषु चेत्यादिना** । **इतरासंभावितेति** । असंभावितजीवकर्तृताकं पक्षासाधारणकार्यत्वमित्यर्थः । **अन्वयव्यतिरेकसिद्धान् धर्मानिति** । जीवत्वधर्माधर्मादीनित्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानप्रयत्नयोः कथं व्यभिचारापादनम्, स्वेन तदभ्युपगमादित्याशङ्क्याह – **अन्यतरानैकान्त्यादिति** । **सर्वसंहारदशायामिति** । सर्वसंहारदशायां स्वशरीरस्यापि संहृततया सर्गाद्यसमये संहृतत्वादित्यर्थः । **इदानीं क्रमेणोत्पत्तिविनाशाविति** । यदा क्रमो दृश्यते, न तदा दृष्टविरुद्धं यौगपद्यं कल्प्यते; अपितु सर्गाद्यसमये इति भावः । कार्यत्वस्योत्पत्तिमत्त्वरूपस्योत्पत्तिविनाशकल्पकत्वासंभवमभिप्रयन्नाह—**कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वमिति** । कार्यत्वेनेति तृतीयायाः क्रियानुपादानेन कारकतृतीयात्वासंभवमध्याहारे तस्यैव दोषत्वं चाभिप्रेत्याह—**तृतीया चेत्थंभाव इति** । केचित्तु—कार्यत्वेनोत्पत्तिविनाशयोः कल्पनेऽपीति वा कल्प्यमानयोरिति वाऽध्याहृत्य व्याचक्षते । **व्युत्पत्त्यर्थो बुद्धिमच्छब्द इति** । कार्यानुकूलज्ञानादिमत्त्वलक्षणं कर्तृत्वमिह विवक्षितम् । न तु तदनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रमिति भावः । भाष्ये 'साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य' इत्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वेनैव दृष्टान्ते साध्यवैकल्यसिद्धिमपि मन्यमानाः केचित्—'चो ह्यर्थः, ततश्च दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् पक्षस्य साध्यवत्त्वे साध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वमिति हेतुहेतुमद्भावेन योज्यम्' इति व्याचक्षते । **युगपदुत्पत्त्या चेति** । महीमहीधरादिकमेककर्तृकं युगपदुत्पद्यमानकार्यत्वादिति वा, त्रैकाल्यवर्तिसमस्तकार्यत्वादिति वा हेतुशरीरमिति भावः । **विरुद्धत्वमित्यर्थ इति** । इदमुपलक्षणम्; सर्वकार्यत्वस्य पक्षीकृतमहीमहीधरादौ वा सपक्षे घटादौ वा अभावेन स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्चेति द्रष्टव्यम् । **भिन्नकर्तृकत्वस्य प्रतिक्षेप इत्यर्थ इति** । यद्यपि यथाश्रुते नानुपपत्तिः, तथापि

साध्याभावव्याप्तत्वरूपविरुद्धप्रत्याख्यानप्रकरणत्वात् तथोक्तमिति ध्येयम् । ननु कुम्भकारशब्दनिर्दिष्ट एव रथकारशब्देनापि गृह्यताम्; मा भूत् कुम्भरथयोर्भिन्नकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याह—**न हि कुम्भरथयो**रिति ।

सत्त्वादिगुणकद्रव्योपादानत्वमित्यर्थ इति । अत्रोपादानशब्दः कारणमात्रपरः, उत्तरत्र 'कारणशब्दो निमित्तोपादानसाधारणः' इत्युक्तेः । **के ते सत्त्वादय** इति । अयमर्थः—कार्यगतसुखादिहेतुत्वलक्षणवैचित्र्यात् कारणेऽपि यद्वैजात्यं वक्तव्यम्, तत् सत्त्वादिभ्योऽन्यत् किं न स्यात्? किं च सत्त्वादिरूपत्वेऽपि तादृशं सत्त्वादिलक्षणं कारणवैचित्र्यमुपादानगतमेवास्तु, न तु निमित्तभूतकर्तृगतमिति । 'के ते सत्त्वादयः' इत्यत्र गर्भितैतच्छङ्काद्वयस्यापि निवर्तकं 'कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः सत्त्वादयः' इति भाष्यम् । तस्य चायमर्थः—सत्त्वादिव्यतिरिक्ते कारणगतवैजात्ये प्रमाणाभावात् सत्त्वादिकमेव वैजात्यम् । तच्च वैजात्यमविशेषादुभयविधकारणनिष्ठमिति निमित्तभूत आत्मन्यपि सत्त्वादिसंबन्धोऽवश्यंभावीति । भाष्ये — **अन्तःकरणविकारे**ति । चिकीर्षादिमुखेनेत्यर्थः । उद्भूतसत्त्वगुणयुक्तमृत्पिण्डदर्शनेनोद्भूतसत्त्वगुणयुक्तकुलालस्य सत्त्वगुणवशेन राग उत्पद्यते । ततो घटादि करोति । ततश्च चिकीर्षालक्षणो रागः कर्तुः सत्त्वयोगायत्तः । सत्त्वगुणयोगश्च कर्मसंबन्धायत्त इति भावः । भाष्ये — **तद्युक्तपुरुषान्तःकरणे**ति । तद्युक्तो यः पुरुष इत्यर्थः । **विषयविशेषविशेषिताया** इत्येतत् व्याख्येयं पदम्; तस्य व्याख्यानं **सर्गस्थेमादिविषयत्व**मिति । न त्वध्याहृत्य व्याचष्ट इति मन्तव्यम् । **न तद्विलक्षणत्वसिद्धिरित्याहे**ति पाठः । **अन्ये प्रतितर्का** इति । ईश्वरपक्षका इत्यर्थः । प्रतितर्केषु पराभ्युपगममादायापि तत् पक्षीकृत्य प्रतितर्कप्रयोगः संभवतीति भावः । ननु जगतोऽपीश्वरं प्रति साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन शरीरत्वान्न तदधिष्ठाने शरीरापेक्षेति पूर्वपक्ष्याशङ्कां निरस्यति—**तथा जगत इति । कर्मवश्यत्वप्रसङ्ग** इति । सिद्धान्ते तु श्रुत्या अपहतपाप्मत्वसिद्धिरिति भावः । **न चाङ्कुरादावि**ति । योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् कर्तृत्वे सशरीरत्वप्रसङ्गो नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः । **प्रेरणोपपत्तेश्चे**ति । इदमुपलक्षणम् । बाधस्तर्केऽननुगुण इत्यपि द्रष्टव्यम् । **संख्याविशेषावच्छेदादि**ति । द्विपरार्धकालादित्यर्थः ।

कर्मवश्यत्वप्रसङ्गपर्यन्तत्वमिति । नन्वम्या अनवस्थायाः सर्गाद्यसमयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतया तत एव दूषितत्वसंभवात् कर्मवश्यत्वपर्यन्तत्वाभिप्रायः किमर्थः ? यदि च प्रलयदशायामपि बीजाङ्कुरन्यायेन शरीरसत्त्वम्, तदा प्रलयत्वव्याघात इति चेत् — सत्यम् । अदृष्टादिवत् अनन्यगत्येश्वरशरीरस्यापि सत्त्वमुपेयम्, इतरथा जगत्सर्गासंभवादिति यदि परो ब्रूयात्, तदा कर्मवश्यत्वपर्यन्तं दूषणं देयमित्यत्र तात्पर्यात् ।

संयोगलक्षणव्यापारस्य मुक्तेऽपि संभवादाह — **व्यापारश्च प्रयत्न** इति । **मात्रशब्देन सत्त्वादिगुणान्वये**ति । सर्गादिविषयविशेषानालिङ्गितेच्छामात्रस्य व्यापारत्वे सत्त्वादिगुणान्वयकर्मसंबन्धयोरपि व्यावृत्तिः फलतीति भावः ॥ ३ ॥

—:※:—

समन्वयाधिकरणम् (४)

तत्तु समन्वयात् १-१-४.

सूत्रान्तरेषु तुशब्दः कुतो नोपादीयत इत्याशङ्क्याह — **तुशब्दः प्रदर्शनार्थ** इति । सर्वत्र सिद्धान्तसूत्रे तुशब्दोऽध्याहर्तव्य इति, अत्रत्यतुशब्देन सूच्यत इत्यर्थः । **विशेषनिर्धारणज्ञापनार्थं** हीति । ननु, 'ब्रह्मविदाप्नोति' इति वाक्यं श्रुतवतः किं ब्रह्मेति बुभुत्सायाम्' 'यतो वा इमानि' इत्यादि वाक्यं प्रवृत्तम् । तस्य चानुवादरूपतया पुरोवादिवाक्ये पर्यालोच्यमाने, तत्र यदि, 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इति वाक्यमुपन्यस्यते, तदा ब्रह्मशब्दः कथमर्थप्रत्यायकः स्यात्, अनिर्धारितब्रह्मशब्दार्थस्य तज्जिज्ञासोर्ब्रह्मशब्दश्रवणे तत्रापि जिज्ञासाया एवोदयादिति चेत्—सत्यमसौ न जानाति, इदं ब्रह्मशब्दार्थीभूतं निरतिशयबृहदिति । तथापि सद्ब्रह्मात्मशब्दानां समानप्रकरणपठितानां छागपशुन्यायेन विशेषपर्यवसानं सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । ननु कथं ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वम्, कथं वा तदपेक्षया आत्मशब्दस्य विशेषपरत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह— **ब्रह्मशब्दस्य साधारणत्वं नामे**ति ।

आत्मशब्दस्य ब्रह्मशब्दानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतया विशेषरूपत्वमाह — **न हि स्वारसिकेति । साक्षात् कारणवाक्यस्थत्वाभावादिति ।** 'सेयं देवतैक्षत' इति वाक्यमपि, 'अग्र आसीत्' इत्यग्रादिपदाभावान्न साक्षात् कारणवाक्यमिति भावः । एतदस्वरसादाह—**देवतादिशब्दानां व्यक्तिविशेषे रूढत्वाभावादिति । निमग्नरूढितयेति ।** योगरूढिमतां शब्दानां यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादाने रूढिर्नोन्मिषति । 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः' इति श्लोके सरःप्रतिसम्बन्ध्यग्रपदोपादानेन सरोरुहशब्दरूढ्यनुन्मेषात् तस्य यौगिकार्थमात्रसमर्पकत्वात् पद्मानीति पद्मत्वजातिवाचिपदमुपात्तम् । इतरथा पद्मसरोरुहपदयोः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । ननु, 'एको ह वै नारायण आसीत्' इति महोपनिषद्वाक्ये हवैश्रवणेनानुवादरूपत्वप्रतीतेः पुरोवादसाकांक्षतया अनिर्णायकत्वमित्याशङ्क्याह—**वचनानि त्वपूर्वत्वादिति ।** सोमे शेषभक्षो नास्ति, वचनाभावात । 'पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति', 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः', 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति' इत्यादीनां भक्षानुवादेन गुणान्तरविधिपरतया भक्षविधानाभावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, भक्षस्य प्राप्त्यभावेन तदनुवादेन गुणान्तरविधानायोगादिमानि वचनानि गुणविशिष्टभक्षविधिपराणीति सिद्धान्तितम्-'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' (३-५-२१.) इति । 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति (३-४-१५.) 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति जीवदग्निहोत्रे समिध उपरिधारणमाचारप्राप्तमनूद्यते । लोकेऽप्यभ्यर्हितं हि वस्तु आचारादाच्छाद्यैव नीयमानं दृष्टमित्युपरि धारणमनूद्यते । अत एव हिशब्दोऽप्युपपद्यत इति पूर्वपक्षे, समिध उपर्याच्छादनासमर्थतया उपरिधारणस्याचारप्राप्तत्वाभावात् हिशब्दस्वारस्यपरित्यागेनाप्राप्तमुपरिधारणं विधीयत इति सिद्धान्तितम् । **तदेकं सन्न व्यभवदिति ।** तदेकं ब्रह्म क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सत्, न व्यभवत्=विभूतिमन्नाभूत्, कर्मणे न पर्याप्तमासीदिति यावत् । श्रेयोरूपं=प्रशस्तं रूपम् । अत्यसृजत=अतिशयेन तमसृजत् । देवत्रा=देवेष्वित्यर्थः । **देवमनुष्यपुरुषेति ।** सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । क्षत्राणि=क्षत्रियानित्यर्थः । कानि पुनस्तानि क्षत्राणीत्यत्राह—**इन्द्रो वरुण** इत्यादि । **शङ्कते—कार्यकारणविषयेति ।** ननु ब्रह्मणः कथमानन्दरूपत्वम्, आनन्दो हि धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेष इत्याशङ्क्याह—**आनन्दत्वं हीति । निवर्त्यप्रातिकूल्येति ।** अनिष्ट-

निवर्तकेत्यर्थः । **भगवतो मुक्तानामिति** । यो यस्यानुकूलः, स तस्यानन्दः, ततश्च सविभूतिकं ब्रह्म मुक्तानां स्वस्य चानुकूलमिति मुक्तानां स्वस्य चानन्द इत्यर्थः । ननु मुक्तान् प्रत्यानन्दत्वमस्तु ब्रह्मणः, नैतावता तत्प्रतिपादकवाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वम्, अस्मदानन्दरूपत्वाभावादिति चेन्न; अस्मान् प्रत्यप्यस्त्येवानुकूलत्वम् ; उपायदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमित्युक्तेः । वक्ष्यति च 'अपरोक्षरूपस्यापि सुखरूपत्वात्' इत्यादि । परन्तु मुक्तिदशायां निरतिशयानुकूलत्वं अधुना नेत्येतावान् विशेषः । ननु सर्ववस्तूनामपि मुक्तान् प्रत्यनुकूलतया आनन्दत्वमस्तीति भगवतः को विशेष इति चेन्न; सत्यपि सर्वेषामानन्दत्वे भगवति निरतिशयानुकूलत्वसत्त्वेन विशेषोपपत्तेः । **स्वविषयज्ञानस्य स्वरूपस्य चेति** । इदमुपलक्षणम् ; विभूतिगुणयोश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयः प्रामाण्यव्यापक** इति । किं प्रयोजनान्तरपर्यवसायित्वसत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनान्तरपर्यवसायित्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनाभावात् न प्रामाण्यमित्यभिप्रायः, किं वा प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे प्रयोजनपर्यवसायित्वस्यैवाभावात् तस्य च प्रामाण्यव्यापकत्वात्तदभावे प्रामाण्याभाव इति विकल्पद्वयार्थः ।

अत्र केचित्—'प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्व' मिति भाष्ये द्वावर्थौ प्रतीयेते, प्रवृत्तिनिवृत्ती एव प्रयोजने, प्रयोजनाभावाच्च न प्रामाण्यम् इति । तत्र प्रयोजनाभावान्न प्रामाण्यमित्यंशम्, 'स्वविषयावबोधित्वादि' त्यादिना दूषयित्वा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव प्रयोजनत्वमित्यमुमंशं दूषयति—'न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्व'मितीत्यपि भाष्यं योजयन्ति । **चशब्दो व्यापकद्वयनिषेधसमुच्चय** इति । **न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिरित्यत्र चकारो** भिन्नक्रमः । प्रमाणप्रवृत्तिः प्रयोजनानुगुणा च न, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुगुणा च न भवतीति भाष्यार्थ इति भावः । **व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चय** इति । **न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वमित्यत्र** चकारो भिन्नक्रमः । प्रयोजनशून्यत्वं च नेत्यर्थः । **च**शब्देन प्रामाण्यशून्यत्वं च समुच्चीयते । ततश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रामाण्यशून्यत्वप्रयोजनशून्यत्वयोर्निषेधे प्रामाण्यप्रयोजनयोः प्रवृत्ति[निवृत्ति ?] व्याप्यत्वनिषेधः फलिष्यति । एतदभिप्रायेण **व्याप्यत्वनिषेधद्वयसमुच्चय** इत्युक्तम् । **प्रवृत्ति-**

परत्वं निवृत्तिपरत्वं **वेति**। प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमात्रमेवेत्यर्थः। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। प्रत्येकं व्यभिचारादिति भावः। ब्रह्मप्रतिपादनस्य सिद्धत्वेन तत्प्रतिक्षेपासम्भवादाह—**प्रतिपादनमेव न पूर्यते**ति। प्रामाण्यं न निर्वहतीति भावः। भाष्ये—**ज्ञानादेव पुरुषार्थसिद्धरतीत्यर्थपरत्वाभावे**नेति। नन्वियं मर्यादा प्रवृत्तिपरवाक्येऽपि सुवचा। तत्रापि स्वरूपसन् इष्टसाधनत्वस्याभावेऽपि प्रवृत्तिसम्भवात्तद्विषयसद्भावे न प्रमाणत्वं स्यादिति चेन्न; बहुवित्तव्ययायाससाध्ये विफले कर्मणि प्रवर्तकस्य वेदस्य प्रतारकत्वप्रसङ्गेन तत्रेष्टसाधनत्वस्य तात्त्विकस्यैव वक्तव्यत्वात्। प्रकृते स्वतःफलहर्षजनकत्वेन तावतापि सफलस्य सिद्धवाक्यस्य स्वार्थसत्यत्वे तात्पर्याभावादिति भावः।

ध्याननियोगवादिमुखेन शङ्करादिमतं चेति। अयं भावः—येन शङ्करेण, 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्यत्र निष्प्रपञ्चीकरणनियोगः, अस्मिंश्चाधिकरणे ध्याननियोगश्च दूषितः, तन्मतमेव ध्याननियोगवादिमुखेनास्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षिणा दूष्यत इति। **विधिरशक्य इत्यभिप्राय** इति। विधिवाक्यमशक्यार्थकमित्यभिप्रायः; उत्तरत्र विधिशब्दस्य विधिवाक्यमिति व्याख्यास्यमानत्वात्। विधिशब्दस्य नियोगार्थत्वभ्रान्तिं व्युदस्यति—**विधिः विधिवाक्य**मिति। न च नियोगपरत्वे को दोष इति वाच्यम्—'न दृष्टेर्द्रष्टार' मिति विधिवाक्यप्रदर्शकोत्तरवाक्याननुगुणत्वप्रसङ्गात्। **आविद्यस्य प्रपञ्चस्य बुद्धिनिवृत्तिरूपो विलय** इति। बुद्ध्या निवृत्तिः बुद्धिनिवृत्तिरित्यर्थः। 'निष्प्रपञ्चतारूपेण साध्यत्व' मित्युत्तरभाष्यानुगुण्यात्। **आदिशब्दोपात्ते**ति। 'उदरमन्तरं कुरुते', 'नेह नानास्ति' इत्यादिश्रुत्यन्तरैरित्यर्थः। ननु भावार्थान्यत्वप्रयुक्तशङ्कायामेवासाध्यत्वप्रयुक्तशङ्काप्यन्तर्भवति, भावार्थान्यत्वस्यासाध्यत्वनियतत्वादित्याशङ्क्याह—**भावार्थादन्यत्वं स्वर्गादावप्यस्तीति**। **विशिंषन्निति**। विषिण्वन् हि विषय इति पाठः समीचीनः; विषयशब्दस्य विपूर्वात् सिनोतेर्निष्पन्नत्वात्।

कृतिसाध्यापूर्वप्रतिपत्तिवेलायामिति। अपूर्वस्याक्रियारूपत्वेन साक्षात् कृतिसाध्यत्वाभावात् यागद्वारा कृतिसाध्यमपूर्वमिति प्रतीयते। ततश्च 'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः' इत्युक्तरीत्या यागविषयकृतिसाध्यमपूर्वमिति अपूर्व-

प्रतीतौ अपूर्वसाधककृतिविषयत्वेन यागस्य भानात् अपूर्वं प्रति यागस्य विषयत्वम्, तत्र च फलं प्रत्यकरणस्य तत्कामकृतिविषयत्वासम्भवात् यागस्यापूर्वफले प्रति करणत्वमपि अभिधानापर्यवसानलक्षणोपादानप्रमाणतोऽवगम्यते । न चाग्नेयादियागस्य कथं फलापूर्वे प्रति करणत्वम्, फलापूर्वयोरक्रियारूपत्वादिति शङ्क्यम्—तयोरक्रिया-रूपत्वेऽपि तदुद्देशप्रवृत्तकृतेः क्रियारूपत्वेन तत्र करणत्वोपपत्तेः । यदेव फलापूर्व-भावनयोः करणत्वम्, तदेव फलापूर्वकरणत्वमिति व्यपदिश्यते । न च प्रयत्नरूप-भावनानिष्पाद्यस्य यागस्य कथं निष्पादिकायां भावनायां करणत्वमिति वाच्यम्—भावनायाः फलशिरस्कत्वस्य यागाधीनत्वात् तथा व्यवहारात् । न हि तस्या भावनाया यागविषयत्वाभावे फलशिरस्कत्वसिद्धिः । अतस्तद्रूपेण करणत्वात् फल-भावनाकरणत्वमिति व्यवहारः । न च फलभावनाकरणस्य कथमपूर्वभावनाकरणत्वमिति वाच्यम् – तयोरेकलोलीभावेनापूर्वभावनाया एव फलभावनात्वोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

पुत्रजन्मादिवद्यदा सिध्येदिति । अत्र केचित् याथात्म्यानुभवस्य स्वरूपा-भिन्नत्वात् निमित्तत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह-**निमित्तत्वे चे**त्यप्यवतारिकामाहुः । **भावार्थाः कर्मशब्दा** इति । कर्मेतिशब्दो वाचको येषां ते तथोक्ताः । कर्मशब्दवाच्या इत्यर्थः । केचित्तु–**अभावार्थत्वाच्च=क्रियारूपत्वाभावादित्यर्थः । भावार्थाः कर्मशब्दा** इति पाठः । 'भावार्थाः कर्मशब्दा' इत्येतत् 'भावार्थाः कर्मशब्दा-स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' (२-१-१.) इति जैमिनिसूत्रोपादानम् । तस्य चायमर्थः–भावो भावना । सोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । क्रियावाचिन इत्यर्थः । कर्मशब्दाः= कर्म कृतिसाध्यम्; यागः । तद्वाचिन इत्यर्थः । ततश्च ये भावनावचनास्सन्तः कर्मवचनाः यजेतेत्यादयः तेभ्य एव क्रिया प्रतीयेत, अपूर्वं प्रतीयेतेत्यर्थः । ततश्च भावः भावना इत्यादिशब्दानां भावनावचनत्वमात्रमस्ति । न च ते अपूर्वप्रत्यायकाः । कर्मवचनत्वमात्रं च याग इत्यादिशब्दानामप्यस्ति । न च ते अपूर्ववचनाः । अतो द्वयमपि प्रयोजकम् । ततश्च ब्रह्मशब्दस्याक्रियावाचिनोऽपूर्ववाचित्वाभावात् न ब्रह्मणो नियोगविषयत्वमिति जैमिनिसूत्रसंमतिः प्रदर्श्यत इत्याहुः ।

साध्यत्वं फलस्याप्यस्ति इति । असाध्यत्वमात्रे उपन्यस्ते साध्यत्व-मात्रमेव विषयत्वप्रयोजकमिति शङ्का स्यात् । न च तद्युज्यते । स्वर्गादावति-

प्रसक्तत्वात् । अतो द्वयमपि प्रयोजकमित्यर्थः । यद्यपि भावार्थत्वमात्रमेव विषयत्वप्रयोजकमिति शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्; अत एव भाष्ये वक्ष्यति 'अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्वम्' इति — तथाप्यभव्यरूपत्वादित्युपक्रमात् वाक्यस्य, न पाश्चात्येन भावरूपत्वादित्यनेन तद्वैयर्थ्यं सुवचम्, यथा अक्ष्णा काण इत्यत्राक्ष्णेत्यस्येति भावः। **हेत्वन्तरं कण्ठोक्त्येति** । अत्र साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव, अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्वमिति एकग्रन्थोऽस्तु; न तु कण्ठतात्पर्याभ्यां हेतुद्वयपरत्वमित्यपि केचिद्योजयन्ति ।

'अभावार्थत्वान्न विधिविषयत्व' मिति पूर्वभाष्यानुसारेण '**साध्यत्वं च कस्य**' इति भाष्यं विषयत्वनिराकरणपरतया व्याचष्टे—**विशिष्टस्य विषयत्वानुपपत्तिरुक्तेति** । साध्यत्वशब्दस्वारस्यपरित्यागे कारणाभावाद्यव्यवहितसाध्यत्वनिराकरणपरतया व्याचष्टे—**यद्वेति** । **आकारद्वयाभ्युपगम** इति । अयं भावः — निष्प्रपञ्चनियोगवादिनो हि द्वयी गतिः, प्रपञ्चनिवृत्तिः विषयः, अपवर्गः फलमित्येका । उक्तं च शाङ्करभाष्ये तन्मतोपन्यासे, यथा "स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चविलयः । यथा च तमस्यवस्थितं घटादितत्त्वं बुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकं तमः प्रविलाप्यते, तथा ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः" इति । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव फलम्, ज्ञानं विषय इति द्वितीया गतिः । उक्तं चेदं च शाङ्करभाष्ये, 'तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा नियोगः स्यात्' इति । तत्र ज्ञानविषयनियोगपक्षे ज्ञानस्य मिथ्याभूतप्रपञ्चनिवृत्तौ नियोगद्वारकत्वासम्भवादिति दूषणस्य स्पष्टत्वात् प्रपञ्चनिवृत्तेरेव विषयत्वमिति पक्षः परिशिष्यते । तत्रापि प्रपञ्चनिवृत्तिव्यतिरेकेण नियोगसाध्यस्य ब्रह्मतत्त्वावबोधस्याभावात् तयोरैक्यं सिद्धवत्कृत्यान्योन्याश्रयेण दूषयतीति **किं निवर्तनीयः प्रपञ्च** इत्यादिना नियोगस्य दूष्यमाणत्वात्, पूर्वत्र विषयस्य दूषितत्वात् उभयोरेकविषयत्वाभावेन **अपि चे**त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य अवान्तरदूष्यभेदेऽपि निष्प्रपञ्चीकरणप्रधानदूष्यैक्यात् **अपि चे**त्युक्तिरुपपद्यत इत्यभिप्रयन्नाह — **निष्प्रपञ्चीकरणपक्ष** इति । अवान्तरदूष्यैक्यपरत्वसम्भवे तत्त्यागानौचित्यात् पूर्वोत्तरयोरपि नियोगविषयत्वमित्याह — **यद्वा नियोगविषयेति** । **अनुग्राहको हि करणानन्तरभावीति** । यद्यपि प्रयाजादिर्न करणानन्तरभावी, तथापि प्रयाजाद्यपूर्वैः आग्नेया-

देरनुग्रहः करणोत्पत्त्यनन्तरभाव्येवेति द्रष्टव्यम्। अभावादेवेत्येवकारेणेति। द्रष्टव्य इति तस्य दर्शनरूपतेति क्वचित्कोशे पाठो दृश्यते। तस्य न सम्यक्त्वं पश्यामः। न हि ध्याननियोगवादिना तथाप्यभ्युपगम्यते। तन्मतमनुवदता वाचस्पतिनाप्युक्तम्, "तत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्, तद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रवणं वा स्यात्, प्रत्यक्षं वा। प्रत्यक्षमपि लौकिकाहंप्रत्ययः, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा। तत्र श्रवणं न विधेयम्; स्वाध्यायविधिनैव सिद्धत्वात् कर्मश्रवणवत्। नापि लौकिकं प्रत्यक्षम्; तस्य नैसर्गिकत्वात्। न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयम्; तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादि[त]त्वात्। तस्मादौपनिषदात्मोपासना अमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते। द्रष्टव्य इत्यादिविधयस्तु विधिसरूपा न विधय इति। तदिदमुक्तं तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति" इति वर्णितम्। तद्विरोधप्रसङ्गात्, "तद्ध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेने" त्युत्तरभाष्यतद्व्याख्यानानुगुण्याभावाच्चायं ग्रन्थो लेखकस्खलनकृत इति प्रतिभाति। केचित्तु एतद्ग्रन्थानुसारात् ध्याननियोगवादिनां तादृशमपि मतमस्तीति वदन्ति। तद्ब्रह्मेति कथं ज्ञायत इति। यद्यपि स आत्मेति कथं ज्ञायत इति वक्तुमुचितम्, भाष्यानुगुण्यात्, तथापि ब्रह्मात्मशब्दयोः समानप्रकरणे पाठेन ऐक्यं सिद्धमिति भावः।

भाष्ये ध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेनेति। अत्र चोदयन्ति—'ध्याननियोगवादिमते मोक्षस्यैव फलत्वमिति हि तत्प्रक्रिया; न तु साक्षात्कारः फलमिति। तथा शाङ्करभाष्येऽनुपन्यासात्' इति। ते प्रतिवक्तव्याः। ध्याननियोगवादिनां त्रयी गतिः ब्रह्मभावः फलम्, अविद्यापनयो वा साक्षात्कारो वेति। आद्यपक्षस्यातिदुर्बलतया अयमेव पक्षो भाष्यकृता उपन्यस्तः। अत एव तन्मतं दूषयता वाचस्पतिनाप्युक्तम् 'ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयनमात्रेण सम्भवाद्विद्यापनयनस्य च वेदान्तार्थज्ञानादेव सिद्धेः, साक्षात्कारकारणमननसहकारिसंस्कारजनकत्वस्योपासनायामन्यतस्सिद्धेर्न विधिः' इति। मोक्षस्याशरीररूपत्वश्रुत्या चेति। अशरीरत्वलक्षणमोक्षस्य धर्माधर्मफलभूतप्रियाप्रियविरहप्रतिपादकश्रुत्येत्यर्थः। उत्तरग्रन्थानुरोधादिति द्रष्टव्यम्। फलित इत्याह इत्यशरीरत्वरूपेति इति पाठो दृश्यते। तत्राशरीरत्वरूपेति प्रतीकग्रहणमुचितं न त्वितिकरणयुक्तस्य। इतिकरणस्य तथा च

श्रुतिः 'न ह वै सशरीरस्येति' पूर्वान्वितत्वात्। **अन्यत्र धर्मादिति।** यद्यपि शङ्करोपनिषद्भाष्यादौ, 'अन्यत्र धर्मात्=शास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात् तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतम्; तथा अन्यत्राधर्मात्=अधर्मानुष्ठानतत्फलादिविलक्षणम्; अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्=कृतं कार्यं अकृतं कारणं तस्मादप्यन्यत्र; अन्यत्र भूताच्च=अतिक्रान्त-कालात्, भव्याच्च=भविष्यत्कालाद्वर्तमानकालाच्चान्यत्र=कालत्रयापरिच्छिन्नं यत् पश्यसि तद्वदेत्यर्थः' इति व्याख्यातम्—तथापि तदविरुद्धत्वादिदमपि तदभिमतमिति वा ग्रन्थान्तरस्थत्वाद्वा तथानूदितमिति द्रष्टव्यम्।

ननु मोक्षस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वे वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्ववादिमतेऽपि वाक्यार्थज्ञाने साध्याया बन्धनिवृत्तेरपि अविनाशित्वरूपनित्यत्वं नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह— **निवृत्तेरुत्पाद्यत्वेऽपीति। निर्विकारत्वेन क्रियाविषयत्वाभावः कथमिति।** अत्र केचित्—निर्विकारत्वस्य क्रियाविषयत्वाभावहेतुत्वस्य भाष्ये अप्रतिपादितत्वेनास्याः शङ्काया अवकाशाभावात्—'नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयाया' इत्यादिभाष्यस्य ह्ययमर्थः—नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः क्रियाया असम्भवात् अन्याश्रयक्रियां प्रति मण्याश्रयक्रियां प्रति आदर्शस्येवान्यस्याविषयत्वादिति। इतरथा पुरोवादरूपशाङ्करभाष्य-वैरूप्यापत्तेः। तत्र हि **शाङ्करभाष्ये,** "क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः यदाश्रया क्रिया-तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। 'अविकार्योऽयमुच्यते' इत्यादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया आत्मनः संभवति। अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्नात्मा संस्क्रियेत" इत्युक्तम्। तद्व्याकुर्वता **वाचस्पतिना,** 'न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन नित्यत्वव्याघातात्। अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात्। न हि दर्पणे निघृष्यमाणे पाणिर्विशुद्धो दृष्ट' इति। ततश्च—तदनुरोधात् निर्विकारत्वात् क्रियाश्रयत्वप्रतिषेध एवोचितः। न तु तेनैव विषयत्व-प्रतिषेधः। अतश्च तदानुगुण्येन भाष्यस्याप्यर्थो वर्णनीयः। तथा अन्याश्रयक्रियां प्रति विषयत्वमसम्भावितमिति वक्तव्ये दर्पणस्य दृष्टान्तत्वाय स्वपरसमवेतक्रिया-विषयत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थस्यापि न साङ्गत्यमिति—तन्न। शाङ्करमतस्यैव अविरुद्ध-युक्तियुक्तमार्गान्तरोपन्यासे दोषाभावात्। **तदा दर्पणाश्रयक्रियेति।** न च

'घर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतले समवेतः' इत्युक्तस्य घर्षणस्य निश्चलेऽपि दर्पणे सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् — संयोगविभागप्रचयानुकूल-चेष्टाया एव घर्षणशब्दवाच्यत्वमिति तात्पर्यात् । **तत्सङ्गतः देहसङ्गत इति ।** तदभेदाभिमानीति यावत् । **केवलशब्देन फलान्वयराहित्यं विवक्षितमिति तस्यात्रोपयोग इति ।** इदमुपलक्षणम् । 'एको देवः', 'स पर्यगात्' इति मन्त्रद्वयं ह्यनाधेयातिशयत्वनित्यशुद्धत्वयोः प्रमाणतया उपन्यस्तामिति । उक्तं च शाङ्करभाष्ये, 'इमौ मन्त्रौ अनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणः प्रतिपादयतः' इति । अत एवोत्तरत्र भाष्ये, 'आत्मनः स्वरूपमनाधेयातिशयं निष्कृष्यत' इति वक्ष्यति । ततश्च **केवल** इत्यस्य फलान्वयराहित्यमात्रे न तात्पर्यं वर्णनीयम्, कर्तृत्वादिबन्धराहित्यस्यापि प्रतिपिपादयिषितनित्यशुद्धत्वोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । **अमन्यतेत्यर्थ इति ।** आत्मानमिति शेषः । यद्यपि 'स पर्यगात्—सः आत्मा, 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादौ प्रकृत आत्मा पर्यगात् — परितः समन्तादगात्, सर्वगत इत्यर्थः । शुक्रमित्यादयः शब्दाः पुंलिङ्गत्वेन परिणेयाः स इत्युपक्रमानुसारात् । अकायो लिङ्गशरीररहितः । अव्रणः अक्षतः । अस्नाविरः सिरारहितः । अव्रणास्ना-विरा(रशब्दा?)भ्यां स्थूलदेहराहित्यमुक्तम् । शुक्रमिति बाह्याशुद्धिविरह उक्तः । शुद्ध इति आन्तररागाद्यभावः । अपापविद्धः धर्माधर्मादिरहित' इति शङ्करादिभिर्व्याख्यातम्—तथापि तदविरुद्धत्वादिदमपि ग्राह्यमेव ।

अविदितात् = ज्ञातुरित्यर्थ इति । यद्यपि विदिताविदितशब्दौ कार्यकारण-परतयापि व्याख्यातौ — तथापि तथा व्याख्याने ज्ञेयवैलक्षण्यानुक्तेरसङ्गतिं मत्वा तथा व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये **येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयादिति ।** येन प्रमाता इदं सर्वं लोको विजानाति, तं केन करणेन विजानीयात् । करणस्य ज्ञेयविषयतया ज्ञातर्यप्रवृत्तेः न ज्ञाता ज्ञेयः; किमुत साक्षीत्यर्थ इति परेषां व्याख्या । **तदेव ब्रह्मेति ।** 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वमुक्त्वा, तदेव प्रमातृत्वादिकल्पनाशून्यमेव ब्रह्म विद्धि, न तु यत् उपाधि-विशिष्टदेवतादि इदमित्युपासते जनाः । नेदं ब्रह्म त्वं विद्धीत्यर्थः । भाष्ये न

चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वमेति। ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः। पुरोवादिशाङ्करभाष्यानुरोधात्।

प्रमेयतयेत्यर्थ इति। नन्वेवं हि पुरोवादिशाङ्करभाष्यम् — "अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न। अविद्याकल्पितभेद-निवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य। न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किंतु प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति। तथा च शास्त्रम्, 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्।', 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः' इति चैव-मादि" इति। अस्य च ग्रन्थस्य वाचस्पतिना वर्णितोऽयमर्थः, "सर्वमेव हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति। न हीक्षुक्षीररसादीनां मधुररसविशेष इदंतया शक्य आख्यातुम्। किं बहुना। गामानयेत्यादिवाक्येऽपि विवक्षितव्यक्तिविशेषो नाभिधातुं योग्यः। ततश्च प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी, तदा कैव कथा प्रत्यागात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथञ्चित्प्रतिपादनात् शास्त्रयो-नित्वम्'। अदूरविप्रकर्षश्चेत्थम्—'तत्त्वमसी' ति सामानाधिकरण्येन त्वंपदार्थस्य प्रत्यगात्मनः प्रमातृत्वाद्यविषयभूतोदासीनतत्पदार्थाभेदप्रतिपादने जीवगतकर्तृत्वादीनामपि मिथ्यात्वे वेद्यवेदितृवेदनादिभेदापनयसम्भवेन निरस्तभेदतया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्व-सम्भवाच्छास्त्रयोनित्वमुपपद्यते। उपन्यस्तश्चात्र श्लोको वाचस्पतिना —

विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य भवेत् तदः
त्वमिति च पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत् पदम्।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मना
त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान् इमान्॥'

इति। तस्य च श्लोकस्यायमर्थः — तदःपदस्य तत्पदस्येत्यर्थः। विगलित-पराग्वृत्त्यर्थत्वम्=प्रत्यगर्थत्वमित्यर्थः। तत् कदेत्यत आह त्वमिति च पदेनैकार्थत्व इति। प्रमातृत्वादिशून्येन ब्रह्मणा प्रमातृत्वादिमत्तया प्रतिभासमानस्याभेदे बोधिते जीवस्य प्रमातृत्वादिराहित्यं सिध्यति। प्रमातृत्वस्यासत्यत्वे प्रमातुरभावेन प्रमायास्त-

द्विषयस्य च मिथ्यात्वेन निर्भेदत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति । ततश्चेक्षुक्षीरादिरसभेदस्य शाब्दत्वप्रवादतुल्योऽयं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वप्रवाद इति । अपरश्चानन्दगिरिणार्थो वर्णितः । तथा हि शास्त्रजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वलक्षणशास्त्रयोनित्वाभावेऽपि शास्त्रजन्यज्ञानजन्याविद्याध्वंसरूपातिशयवत्त्वेन शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं शास्त्रयोनित्वमुपपद्यत इति । एवञ्च पुरोवादानुगुण्यमनादृत्य कथमेवं व्याख्यायत इति चेत्—

सत्यम् । व्याख्याद्वयमपि न व्याख्येयस्वारस्यानुगुणम् । किं तु 'यस्यामतं तस्य मतम्' इत्यादिप्रमाणानुसारेण शास्त्रमप्रमेयत्वेनैव ब्रह्म प्रतिपादयति । न तु प्रमेयत्वेनेत्ययमर्थ एव व्याख्येयस्वारस्यानुगुणः । एतदेवाभिप्रेत्याचार्यैरिदंतयेत्यस्य प्रमेयतयेत्यर्थो वर्णितः । केचित्तु प्रमेयतयेत्यर्थ इत्यस्यापि व्याख्याद्वयान्यतरपरत्वमेवास्त्विति मन्यन्ते ।

न दृष्टेर्द्रष्टारमिति । दृष्टेश्चक्षुर्जन्याया मनोवृत्तेर्द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यया अनया दृष्ट्या न पश्येरित्यर्थः । ततश्च यस्यामतमित्यादिवदयमपि परेषां दृश्यत्वनिषेधपरोऽभिमतः ।

भाष्ये—**न च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरित्यादि** । अत्र केचित्—समनस्केन्द्रियार्थसंनिकर्षबललब्धस्फीतालोकमध्यवर्तिघटानुभववत् शब्दसामर्थ्योत्पादितब्रह्मात्मज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यस्यापुरुषतन्त्रस्य विधातुमशक्यतया अविधेयज्ञानादेव निवृत्तिरित्यभ्युपगमे श्रवणमननादीनामपि यथावस्थितवस्तुविषयाणां वस्तुतन्त्रत्वेन पुरुषतन्त्रत्वाभावाद्विधिर्न स्यादिति तद्विधिवैयर्थ्यमित्येतावानर्थः । पुरोवादानुसारात् । एवं हि शाङ्करभाष्यम् 'या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिः, न सा चोदनातन्त्रा पुरुषतन्त्रा वा । किं तर्हि ? प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैव । एवं यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अपि अनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्ति उपलादिप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् अहेयानुपदेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इत्यादीनि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः' इति । ततश्च तदनुसारेणैवमर्थो वर्णनीय इति । केचित्तु न तद्वाक्यानुवादोऽयम् । अपि तु यत्पुनरुक्तं श्रवणात्प्राचीन-

योरपि मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनान्न स्वरूपपर्यवसायित्वम्। अत्रातिमात्रार्थत्वे मनन-निदिध्यासनयोरपि ब्रह्मावगत्यर्थमपेक्षितत्वेन तयोरपि रागप्राप्तत्वादिति—तदनुवाद इति मन्यन्ते।

पूर्वपक्षिणोक्तमिति। श्रवणादिविधेः शङ्कराभिमतत्वात्तदानर्थक्यापादनं कर्तुं शक्यमिति भावः। भाष्ये—**स्वभावप्रवृत्ते**त्यादि। अयं भावः—अन्यतः प्राप्ता एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते। न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्। तथा हि त[त्तः?] दिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि मनः सन्धातुमर्हति। आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उत्पाद्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरताऽनुवदानामस्तीति सप्रयोजनतेति। भाष्ये **सर्पविनाशमपेक्षत** इति, सर्पस्य नित्यनष्टत्वात्। यदि च मिथ्याभूतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्युपगमात् सर्पविनाशोऽस्त्येवेति तदपेक्षा भयनिवृत्तेर्दृष्टेति भाविबन्धनिवृत्तेः सशरीरत्वसापेक्षत्वमिति—तर्हि तस्य सशरीरत्वमपि नष्टमेव। शरीराभिमानस्य नष्टत्वेन सशरीरत्वस्यापि निवृत्तत्वात्। न हि सशरीरत्वाभिमानवत्त्वमन्तरेण सशरीरत्वं नाम किञ्चिदस्ति। शरीरस्यात्मनश्च सम्बन्धान्तरादर्शनात्। न च तत्कृतधर्माधर्मार्जितत्वात् वास्तवं सशरीरत्वमिति वाच्यम्; आत्मनः साक्षितया धर्माधर्मकर्तृत्वभावात्। ततश्च देहात्माभिमानवत्त्वमेव सशरीरत्वम्। तच्च विद्यमानेऽपि शरीरे सशरीरत्वं गतमेवेति न तत्प्रयुक्तं बन्धवत्त्वम्। तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः यथा 'अहिनिर्ल्वयनिर्वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेवेदं शरीरं शेते, अथायमशरीरो मृतो प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' इति, 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव' इति। अहिनिर्ल्वयनिः अहिकञ्चुकः। **इन्द्रियप्रधानकसामग्र्यननुप्रविष्टत्वादि**ति। ज्ञानसामग्रीणां मध्ये इन्द्रियप्रधानकसामग्र्येवापरोक्षज्ञानसमग्री। अतो न व्यभिचार इति भावः। ननु ज्ञानसामग्रीष्विन्द्रियाण्येवापरोक्षज्ञानजनकानीत्ययुक्तम्, इन्द्रियाणां सामग्रीत्वानाश्रयत्वेन ज्ञानसामग्रीष्विति निर्धारणासम्भवादित्याशङ्क्याह—**अलोकादिसहकृतानीति शेष** इति। इन्द्रियघटितैव सामग्रीत्यर्थः। शब्दस्याविषयस्य कस्याप्यभावात् विषयनियमस्याप्रस्तुतत्वाच्चाह—**विषयशब्दः साध्यपर** इति। ननु

प्रत्यक्षसामग्र्याः कथं शीघ्रभावित्वम्, दशमत्वप्रत्यक्षे कारणीभूताया अपेक्षाबुद्धेरभावादित्याशङ्क्याह—**तदा ह्युपदेशादिति**। **न च वाक्यजन्येऽपीति**। अयं भावः—ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नेन्द्रियजन्यत्वरूपम्; सुखादिप्रत्यक्षाव्यापनात्, तस्य साक्षिरूपस्येन्द्रियाजन्यत्वात्। अपि त्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्तेरापरोक्ष्यम्। अर्थस्य चापरोक्ष्यमनावृतसंविदभेद एव। ततश्च घटं पश्यतो घटोऽयमिति वाक्यजन्या लिङ्गजन्यापि वा प्रतीतिरपरोक्षैव। ततश्च दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्याप्यपरोक्षाहमर्थप्रतीतिरपरोक्षैवेत्यभ्युपगमेऽपि दशमत्वांशे नापरोक्षरूपता, तदंशे अपरोक्षत्वाभावादिति। न च विशेष्यांशेऽपि वा शाब्दापरोक्ष्याभ्युपगमे तदिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्; विशेषणांशे ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे विशेष्यांशेऽप्यप्रत्यक्षत्वात्। एकस्या एव ज्ञानव्यक्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपत्वाभावादिति भावः।

अतः प्रतिभासनिवृत्तिर्भवति। ननु, 'सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो मिथ्येति प्रत्ययः' इत्युक्तौ प्रतिभासनिवृत्तिपक्षस्यानुत्थित्या कथमस्य विकल्पस्यावकाशः विरोधादिति चेन्न—सशरीरत्वप्रतिभासे विद्यमाने यस्यायं प्रत्ययो मिथ्येति प्रत्यय उत्पन्नः, तस्य तदनन्तरभाविनी या सशरीरत्वप्रतिभासनिवृत्तिरित्येवंपरतया योजनासम्भवात्। **एवं वैषम्यमुक्तमिति**। न तु पूर्ववत् पारमार्थिकापारमार्थिकत्वाभ्यां वैषम्यमुक्तमिति भावः। **औडुलोमिमतानुसारेणेति**। प्राग्भिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तिकाले एकीभाव इत्याद्यनुसारेणेत्यर्थः। औडुलोमिमते प्रत्यक्षविरोधादर्शनादाह—**यद्वा यथेदानीमिति**। वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनां प्रेत्यापि शरीरान्तरपरिग्रहदुःखानुभवदर्शनादिति भावः। ननु प्रपञ्चसत्यत्वशङ्कापरिहारप्रवृत्तत्वे किञ्चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—**ध्याननियोगपक्षेति**। **मिथ्यात्वनिबन्धना** इति। मिथ्याभूतस्य ध्याननियोगनिवर्त्यत्वं न सम्भवति, सत्यत्वप्रसङ्गादित्येतत् यज्ञदानादिसाध्यत्ववादिनस्तवापि समानम्। यदि च यज्ञादीनां नैर्मल्यद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वम्, न तु प्रपञ्चनिवृत्तावविद्यानये वा, तर्हि ममापि समानमिति भावः। **अपितु प्रकरणशेष** इति। पूर्वप्रकृतकृत्स्नोपसंहारपर **इतिशब्द** इत्यर्थः। **भास्करमतं दूषयितुमिति**। जगतोऽपरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्येत्युक्तिमसहमानस्य ब्रह्मणि भिन्नित्यतां वदतो भास्करस्य मतं दूषयितुमित्यर्थः। इयं च सङ्गतिरुत्तरत्र भाष्ये

स्पष्टयिष्यते । **विरोधो द्विधेति** । एकस्मिन् देशे कदाप्यनवस्थानं हि नियमेन भिन्नाधारत्वम्, यथा शीतोष्णस्पर्शयोर्जलतेजोगतयोः । सहानवस्थाननियमस्तु एकस्मिन् काले एकस्मिन् देशेऽनवस्थानम्, यथा कालभेदेनैकाधिकरणयोरपि तमःप्रकाशयोरिति भिदा । भाष्ये **कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्चेति** । कार्यत्वकारणत्वयोर्जातित्वव्यक्तित्वयोश्चेत्यर्थः । **अभिन्नस्य जातेरिति** । इदमुपलक्षणं कारणस्यापि । एवं **व्यक्तेरित्य**त्रापि कार्यस्याप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् । व्यक्तेराकारत्वासम्भवं मनसि निधायाह—**आकारभेदोंऽशभेद** इति । **भिन्नाभिन्नत्वमनिष्टमिति भाव** इति । यद्येवम्, खण्डमुण्डयोरपि खण्डत्वेनैक्यप्रसङ्ग इत्येवापादनसम्भवात् देहात्मपर्यन्तधावनं किमर्थमिति चेत्—मैवम्; देवोऽहमिति सामानाधिकरण्यप्रतीत्यभावेन तदापादनायोगादिति भावः । **तैः संयोगहेतुरित्यर्थ** इति । जीवान् कर्मभिः संयोजयतीत्यर्थः । **तद्वाक्यान्तरगम्यमिति** । यद्यपि ब्रह्मणेतीत्थंभावे तृतीया, सहशब्दश्च यौगपद्यपरः । ततश्च ब्रह्मणा उपलक्षितः ब्रह्मत्वं प्राप्तः सह=युगपत् सर्वान् कामानश्नुत इत्यर्थः । 'सोऽश्नुते सकलान् कामान् अक्रमेण सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥' इति स्मृतेः । ततश्च ब्रह्मसुखेऽनुभूयमाने सर्वमपि वैषयिकसुखं ब्रह्मानुभवाम्बुधिलवकणिकायमानमिति मृषावादिभिरभेदपरतया व्याख्यातम्—तथापि तस्यार्थस्य भास्करानभ्युपेतत्वात् तदभिमतयोजनायामस्य वाक्यस्य भेदाभेदोदासीनत्वात् वाक्यान्तरावगम्यमित्युक्तमिति भावः । भिन्ने ब्रह्मण्युपाधिसंयोग इत्येतदुपपादयति—**ईश्वरांश इतीति** । उपाधिसंयोगस्य भेदपूर्वकत्वाभावे ब्रह्मणोऽप्युपाधिसम्बन्धः स्यादिति भावः । **सङ्गतिस्थलं दर्शयितुमाहेति** । ध्याननियोगवादिनो भास्करमतनिरसनमस्थानविजृम्भितमिति शङ्कां व्युदसितुमित्यर्थः । भाष्ये **तद्विपरीतत्वमभेद** इति । तद्रहितत्वमित्यर्थः । **त्रिविधविरोधोपलब्धेरिति** । भिन्नाधारत्वसहानवस्थाननाश्यनाशकत्वरूपत्रिविधविरोधोपलब्धेरित्यर्थः । व्यक्तेराकारत्वासम्भवादाह—**आकारशब्दः पदार्थपर** इति । भाष्ये **निरुह्यमाणेति** पाठः । अङ्गावयवद्वलपरत्वाभावेन 'हल' इति दीर्घत्वाप्रसक्तेः । यद्वा, "अग्नौ परिचाय्ये" ति सूत्रे (?) [1] 'ऊहोऽप्येयेर्थकस्य कथं वह्यर्थत्वमिति चेदूहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम्' इति वार्तिक-

1. अत्रवार्तिकं द्रष्टव्यम् ।

कृतोक्तत्वात् ऊहेरस्य रूपस्य सम्भवात् । न च 'उपसर्गाद्धूस्व ऊहते' रिति ह्रस्वत्वं शंक्यम् । ण्यन्ताद्धूस्वत्वाप्रसक्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

मत्वर्थप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमित्यादि । अयं प्रपञ्चः प्रथमसूत्र एव द्रष्टव्यः । **सूक्ष्मपरत्वाभिप्रायसम्भवा**दिति । नन्वणुशब्दस्य 'अणवश्च' इत्यादि-सूत्रेष्विव सूक्ष्मवाचित्वाभिप्रायसम्भव इति चेन्न ; अत्र परिमाणशब्दस्याविवक्षित-त्वमिति तात्पर्यात् । **भिन्नाभिन्नत्वाभ्युपगमात्पक्षेम** इति । अतश्चोपाधेरेवो-पहितब्रह्मत्वोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः । कथं चार्वाकमतपरिग्रह इत्याशङ्क्याह— **अचिद्द्रव्यस्यैव चेतनवचनत्वा**दिति । दूषणान्तरमाह—**तस्य चेतनब्रह्मे**ति । ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहादनवबोधकत्वमित्ययुक्तम् ; निष्प्रयोजनानामपि काकदन्तादि-वाक्यानां बोधकत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह—**दुःखसाध्यश्रवणादा**विति । काकदन्तादि-वाक्यानां स्पष्टार्थतया श्रवणनैरपेक्ष्येणार्थप्रत्यायकत्वेऽपि वेदान्तेषु श्रवणमन्तरेण बोधकत्वाभावात् श्रवणस्य च प्रयोजनाधीनबुभुत्सासाध्यत्वात् प्रयोजनाभावेऽर्थाव-बोधकत्वं न सम्भवतीति भावः । **प्रथमसूत्रे विधिशेषतये**ति । कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एवेति अभ्युच्चयतया तदधिकरणभाष्ये उक्तम् ; न तु तत्सूत्रकाराभिमतमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपत्तिशब्दस्य ज्ञाने प्रसिद्धिमभिप्रेत्याह — **ज्ञायत इति वार्थ** इति । इदमुपलक्षणम्, सूत्रकारः प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः । कर्तरि कर्मणि च रूपस्याविशिष्टत्वादित्यपि वदन्ति । व्याख्यातस्य व्याख्यानमनर्थकमित्याशङ्क्याह — **विस्तरेण व्याचष्ट** इति । पूर्वत्र सम्यगन्वय इत्यादेरनुन्यासात् संक्षेप इति भावः । भाष्ये **अभिधेयतयान्वया**दिति । अभिधेयत्वलक्षणान्वयादित्यर्थः । ततश्चान्वय-शब्दस्याभिधेयत्वलक्षणोऽन्वयोऽर्थः । समिति अस्य परमपुरुषार्थरूपत्वं विवक्षितमिति भावः । **अर्थवशाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तृपुरुषस्थान** इति । प्रयोजनलम्भकस्यापि वाक्यगणस्य स्वयंप्रयोजनवत्त्वाभावेन प्रयोजनवतो वाक्यार्थप्रतिपत्तुरेव तत्स्थाननिवेश इति भावः । **योग्यानुपलब्धि शङ्काव्युदासाये**ति । परस्य ब्रह्मणोऽनवधिकाति-शयानन्दजनकत्वं बाधितम्, इदानीं तदनुपलब्धेरिति शङ्काव्युदासार्थमित्यर्थः । **सम्प्रदानलाघवे**ति । सम्प्रदानं प्रतिग्रहीता, 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदान' मिति

स्मरणात् । यद्यपि दशरूपकादौ 'गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलभ्यते' इत्येवं प्राप्तेष्वपि महासुखरोषहर्षेषु तत्सूचकविकाररहित्यरूपमित्येवं वर्णितम् — तथापि तस्य परमात्मन्यप्रसक्तत्वादेवं वर्णितमिति द्रष्टव्यम् । तदसम्भवे ब्रह्मोपदेष्टृपुरुषमात्राभिप्राय इति । 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इति श्रुतेः । अस्याश्च श्रुतेरयमर्थः—आचार्यः उपनीयाध्यापयिता, तत्सकाशादवाप्त-विद्या साधुतां प्राप्नोतीति । ततश्च तदसम्भवे अन्यतो ग्राह्या । अत एव श्वेतकेतोरनाचार्यादपि पितुस्सकाशात् ब्रह्मविद्याश्रवणम् । तदाचार्यस्याब्रह्मवित्त्वात् । अत एव 'न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः; यद्ध्येतदवेदिष्यन्, कथं मे नावक्ष्यन्; भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु' इति स्वाचार्यस्याज्ञानमुद्घाट्य पितरमेव ब्रह्मविद्यां प्रार्थि-तवानिति आचार्यस्यासम्भवे अन्यतो ब्रह्मविद्या ग्राह्येति भावः ।

आपातप्रतिपन्नोऽप्यर्थोऽविरुद्ध एवेति (नार्थोऽप्यविरुद्धइति), परम-व्योमनिलये भगवत्यपि ईदृशवृत्तान्तविज्ञापयितॄणामाचार्याणां सम्भवात् । न च सर्वज्ञे तस्मिन् वृत्तान्तविज्ञापनस्य वैफल्यमिति वाच्यम्; प्रभुधर्मत्वेन तस्याप्युपपत्तेः । इतरथा ब्रह्मादीनां क्षीराब्धिगमनविज्ञापनादीनां वैफल्यप्रसङ्गात् । केचित् आतपादिपीडा-रहिते भगवल्लोके मण्डपोद्यानवापीकूपादीनामपि वैयर्थ्यप्रसङ्गात्; तत्रत्यानां सर्वेषामपि सर्वसाक्षात्कारसमर्थतया द्वारपालादीनामपि वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याहुः । पूर्वमेवार्थार्थीति । पूर्वमेव, 'अर्थार्थी' त्यादिलौकिकवाक्यस्योदाहृतत्वात् क्रियातिरिक्तकार्यमात्रपरत्वं पूर्व-पक्षिणापि न सुवचमिति भावः । दुष्टरत्नवर्जनमप्यनर्थजिहासाव्या(प्रा)प्तमिति । ततश्च तद्वर्जनं न बोधनीयमिति भावः । न च व्याकरणस्य सुशब्दापशब्दविभाग-ज्ञापकत्वम्, साधुभिरेव भाषितव्यमिति नियमज्ञापकत्वं च यथा, एवं रत्नेष्वपि सदसद्विवेचनं धार्याधार्यविधिनिषेधपरत्वं च रत्नशास्त्रस्याप्यस्त्विति वाच्यम्; स्मृति-वचनत एव सद्रत्नधारणदुष्टरत्ननिषेधयोः सिद्धेः रत्नशास्त्रस्य सदसद्विवेकमात्रपरत्वादिति भावः ।

भाष्ये अर्थसद्भावाभावे निश्चिते सतीति । नन्वर्थसद्भावाभावनिश्चयेऽपि कल्पितकथासु हर्षादीनां दर्शनात् कथं तदभावनिश्चयस्य हर्षप्रतिबन्धकत्वम् । सत्यपि वा तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रकृते तदभावनिश्चयाभावमात्रमपेक्षितम्; न

तु वस्तुसत्यत्वनिश्चयोऽपि । ततश्च कथं वस्तुसत्यत्वं सिध्येत् । किञ्च वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वे प्रयोजनानवाप्तेः, 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते', 'विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां स्युः' इति पूर्वोत्तरपक्षसूत्रोक्तन्यायेन वेदान्तानां कर्मविधिशेषतया कर्मप्राशस्त्य एव तात्पर्यम्, न तु प्रतीयमाने सिद्धार्थे इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—'पिता ते सुखमास्ते', 'नायं सर्पो रज्जुः' इत्यादिवत् सप्रयोजनतया निरतिशयानन्दे ब्रह्मणि तात्पर्यमस्तीति ब्रह्मणि तात्पर्यविषयत्वस्य समर्थितत्वात् तत एवार्थासत्यत्वशङ्काया अनुत्थानात् कथं बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यसाम्यशङ्का वैदिकंमन्यस्य पूर्वपक्षिण उत्तिष्ठेत् । न हि वैदिकः कश्चिद्वेदतात्पर्यविषयस्यासत्यत्वं शङ्कते । इयं हि शङ्का कर्मविधिशेषत्वपक्षे परं युज्यते । तत्र हि 'सोऽरोदीत्', 'आत्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादाविव कर्मप्राशस्त्यमात्रपरतया प्राशस्त्यद्वारभूते तात्पर्याभावेन तत्सत्यत्वानवश्यम्भावात्, 'औषधं पिब; शिखा वर्धिष्यते इत्यादिबालाद्युपच्छन्दनवाक्यसाम्यमिति; न तु सप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मणि तात्पर्यमिति सिद्धान्तपक्षेऽपि । वेदतात्पर्यविषयत्वेऽपि असत्यत्वशङ्काया उत्थाने कर्मकाण्डे तच्छङ्कां को वारयेत् । न हि विधिभागव्यावृत्तो वेदान्तभागे कश्चिद्धेतुरस्ति । किञ्च ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां श्रोतृहर्षजनकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रामाण्ये, 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता', 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न' मित्यादिवाक्यानामपि तादात्विककुतूहलजनकत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वा' दिति सूत्रोक्तन्यायोऽनाश्रयणीयः स्यात् । तत्रापि दुःखासम्भिन्नसुखरूपे प्रतीते, स स्वर्गः केन प्राप्यत इत्याकांक्षायां ज्योतिष्टोमादिविधिप्रवृत्तिरित्यपि सुवचत्वादिति चेत्—

उच्यते । इत्थं हि शङ्कापरिहारौ—तादात्विकहर्षमात्रपर्यवसायिनां वाक्यानां स्वार्थे तात्पर्यस्य प्रामाण्यस्य चानुपलम्भात् वेदान्तवाक्येष्वपि हर्षमात्रपर्यवसायिषु स्वार्थे तात्पर्यं वा प्रामाण्यं वा न स्यादिति चेत्—तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यवसायिषु विप्रलम्भकवाक्येषु स्वार्थे प्रामाण्यादर्शनाद्विधिभागेष्वपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात् । यदि च विधिभागानां न प्रवृत्तिमात्रपर्यवसायित्वम्, अपि तु स्वर्गादिफलपर्यवसायित्वमेव; ज्योतिष्टोमादिकं कर्मानुष्ठाय स्वर्गादिकं फलं लभतामिति हि वत्सलतरायाः श्रुतेराशय इति—तर्हि वेदान्तभागेष्वप्येतदर्थश्रवणेन हृष्टस्सन् उपासनादिकमनुष्ठायापवर्गं लभतामित्येवाशय

इति समः समाप्तिरिति । न च स्वर्गादिवाक्येष्वपि स्वातन्त्र्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्; तत्र प्रतिपन्नायाः विध्येकवाक्यतायास्त्यागे हेत्वभावात् स्वरूपोपदेशपरवेदान्तवाक्येष्वसन्निहित विध्येकवाक्यताकल्पने प्रामाणाभावादिति। **पाराशर्यविजये** तु सद्विद्याया-मुपासनाविध्यभावेन प्रवृत्तिपर्यन्तत्वाभावात् हुंफडादिवददृष्टार्थत्वम्। अत इतरेषामपि वेदान्तानां तथात्वमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, सद्विद्यायामपि 'तस्य तावदेव चिर'मिति वाक्ये उपासनाविधिः समर्थ्यतेऽस्मिन्नधिकरण इत्युक्तम् ।

आमकतयेति क्वचित् पाठो दृश्यते । तत्राण्यन्तत्वे, "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति वृद्धिनिषेधप्रसङ्गेन ण्यन्तत्वे 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वप्रसङ्गेन च आमकेति रूपासिद्धावपि 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति प्रज्ञादित्वात्, स्वार्थे अणि रूपसिद्धिर्द्रष्टव्या । यद्वा 'मितां ह्रस्व' इति सूत्रे, 'केचित वेत्यनुवर्तयन्ती'ति काशिकायामुक्तत्वात् साधुत्वं द्रष्टव्यम्। **कर्मविधीनामिति** । कर्मविध्यपेक्षितदेहाति-रिक्तात्मसमर्पकत्वेन कर्मविधिशेषतया सप्रयोजनत्वादध्यापनाद्युपपत्तिरित्यर्थः ।

शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्था एषा चतुस्सूत्रीति । इदञ्च सिद्धान्ताभिप्रायेण । मृषावादिमते प्रथमाधिकरणस्यैवारम्भार्थत्वात्। तन्मते हि इत्थं चतुस्सूत्री व्याख्याता— **विवरणकारमते** प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं शास्त्रस्य विषयः । तच्च न सम्भवति । कर्तृत्वादे-र्विरुद्धधर्मस्यैक्यायोगात् । सत्यत्वादेव कर्तृत्वादिबन्धनिवृत्तेर्न प्रयोजनत्वमिति पूर्वपक्षं प्रापय्य कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वाद्विषयप्रयोजने सिध्यत इति सिद्धान्तितम्—**वाचस्पतिना** तु प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वात् तस्य चाहंधीसिद्धत्वेनासन्दिग्धतया तस्य न विषयत्वमुपपद्यते। अविद्यानिवृत्तेश्च न प्रयोजनत्वम्, ब्रह्मज्ञाने सत्यप्यविद्यानिवृत्तेरदर्शनादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, 'ज्ञानानन्दैकरसासंसार्यात्मस्वरूपस्य शास्त्रविषयत्वमुपपद्यते; तज्ज्ञानस्याविद्यानि-वृत्तिप्रयोजनत्वं चोपपद्यत' इति सिद्धान्तितं जिज्ञासासूत्रे। जन्मादिसूत्रे, तु 'यतो वा इमानि' इति श्रुत्युक्तजगत्कारणत्वं ब्रह्मणो न लक्षणं भवितुमर्हति, प्रपञ्चस्य सत्यत्वे तेन निर्विशेषब्रह्मावगत्यसम्भवात्; असत्यत्वे च कृतकत्वेन नित्यस्येव असता प्रपञ्चेन सत्यस्य ब्रह्मणो लक्षयितुमशक्यत्वात् जगत्कारणत्वं लक्षणं न सम्भवतीति प्राप्ते, यद्रजतमभात् सा शुक्तिरित्यादौ मिथ्याभूतेनापि रजतेन सत्यायाः शुक्तेरिव मिथ्याभूते-नापि जगज्जन्मादिना सत्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं सम्भवत्येव । तत्र च जगज्जन्मादिकं

चन्द्रस्य शाखाग्रमिव तटस्थलक्षणम्। प्रकृष्टप्रकाशादिवत् सत्यत्वादिकं स्वरूपलक्षणमिति वर्णितम्। शास्त्रयोनित्वादित्यत्र जगज्जन्मादिकारणत्वाक्षिप्तं सर्वज्ञत्वं सर्वार्थप्रकाशक-वेदकर्तृत्वेनापि दृढीकृतं प्रथमवर्णके। द्वितीयवर्णके तु जगत्कर्तुरनुमानत एव सिद्धेः, तन्निर्विशेषत्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानादेव सिद्धेर्ब्रह्मण औपनिषदत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा ईश्वरानुमानानां प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानस्य च प्रत्यनुमानप्रतितर्क-पराहततया निर्विशेषब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वमित्युक्तम्। समन्वयसूत्रे तु अस्म-दुक्तरीत्या विध्येकवाक्यत्वनिरासकतया एकं वर्णकम्; सिद्धव्युत्पत्तिसमर्थनपरतया अपरं वर्णकमिति।

वास्तववेद्यत्वाभावविरहाभावादिति। पारमार्थिकवेद्यत्वस्यासत्त्वेन वेद्यत्वा-भावरूपसाध्यस्यैव सत्त्वादित्यर्थः। **साध्याव्यावृत्तो हि स्यादिति**। साध्यवानेव स्यादित्यर्थः। **त्रिविधं प्रागेव प्रपञ्चित**मिति। प्रमाणान्तरेण भेदवासनाया दोषत्वानिश्चयात् अन्योन्याश्रयः, बाध्यबाधकयोस्तुल्यदोषत्वम्, मूलोच्छेदित्वं चेति त्रिविधमित्यर्थः। **संविदवच्छिन्नान्तःकरणस्ये**ति। संविद्विशिष्टस्येत्यर्थः, "विशिष्टैक्येऽभ्युपगम्यमान" इत्युत्तरग्रन्थानुसारादिति द्रष्टव्यम्। **यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यती**ति। 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति, तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिस्सहाप्येति, चक्षुस्सर्वै रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैर्ध्यानैःसहाप्येति। स यद् प्रबुध्यते यथाग्नेर्विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति कौषीतकीश्रुतिः। **त्रितयोत्तीर्ण-स्ये**ति। ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञानातिरिक्तस्येत्यर्थः।

प्रयोजनं द्विविधमिति। शास्त्रस्य प्रयोजनं द्विविधमित्यन्वयः। ननु शास्त्रानारम्भो जीवैक्यपक्षे आपाद्यते, उत तन्नानात्वपक्षे। नाद्यः— तत्पक्षे इतः पूर्वं कस्यापि ज्ञानानुत्पत्तेः शास्त्रमारब्धव्यमेव। न च वसिष्ठादीनाम-सम्भावितमितःपरं कथमन्यस्य स्यादिति शङ्क्यम्—सिद्धान्तेऽप्यतीतेष्वप्यनन्तेषु जन्मस्वसम्भावितं मोक्षसाधनमितःपरं कथं स्यादिति शङ्कायास्तत्रापि (?) सम्भवात्। न द्वितीयः—अन्यस्य ज्ञानान्मुक्तत्वेऽपि इतरस्य मुक्त्यर्थं शास्त्रारम्भोपपत्तेरित्यस्वरसा-

दाह—**प्रपञ्चस्य सत्यत्वादेवेति**। ननु 'नित्यं विज्ञानमानन्द' मित्यादिवाक्यवि-रापाततो नित्यपुरुषार्थप्रतिपादनावगमे तद्विचारप्रवृत्तिसम्भव इति नान्योन्याश्रय इत्यस्वरसादाह **शास्त्रान्तरेष्वपीति**।

कथं कारणत्वे लक्षण इति। कारणत्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि कुतो न सम्भवेदिति शङ्कायाः सम्भवादित्यर्थः। **इदंशब्दवाच्यं कार्यमात्रं प्रतीति**। न तु सर्वकार्यं प्रतीत्यर्थः। येन तस्य सत्यत्वं सिध्येदिति भावः। **न तु यतोवाइमानीत्यादि श्रुतिरिति**। नन्विह सूत्रे पूर्वसूत्राल्लक्ष्यसमर्पकं ब्रह्मेतिपदमनुवर्तते। तच्च प्रत्यगभिन्नप्रपञ्चवस्तुपरम्; प्रकरणोपपदादिसङ्कोचकराहित्येन तस्य त्रिविधपरिच्छेदपरिपन्थिनिरतिशयबृहत्त्वाभिधानात्। बृहत्त्वमात्रवाचित्वेऽपि वैपुल्यापरपर्यायस्य बृहत्त्वस्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति श्रुत्या वस्तुपरिच्छेदपरिपन्थिनो लक्षणस्य दर्शितत्वात्। न हीदं लक्षणं ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वे घटते। तथा सति तत्कारणत्वाधारत्वनियन्तृत्वादीनां सत्त्वे, यत्र नान्यत्पश्यतीत्यनुपपन्नम्। एवञ्च परब्रह्मशब्दार्थतया प्राप्तस्य निष्प्रपञ्चत्वस्य यद्रजतमभात् सा शुक्तिरितिवत् अध्यारोपापवादन्यायेन सिध्यर्थमिदं हि तटस्थलक्षणमेव भवितुमर्हति, न तु सत्यत्वादिवत् स्वरूपगतं स्वरूपलक्षणमिति हि तेषां रहस्यमिति चेन्न—जगत्कारणत्वस्य विशिष्टनिष्ठतया तस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वाभावेन तदुपपादकत्वाभावात्। किञ्च यथा देशापरिच्छेदः सर्वदेशव्यापित्वम्, कालापरिच्छेदः सर्वकालव्यापित्वम्, एवं वस्त्वपरिच्छेदोऽपि तादृश इति सर्ववस्त्वनुवृत्तत्वं न निष्प्रपञ्चत्वपर्यवसितम्। सर्ववस्तुभेदशून्यत्वेऽपि उपादानोपादेययोरभेद एवास्तु, न तु प्रपञ्चस्यासत्यत्वम्। अतस्तन्मतश्रद्धालुभ्य एव तद्रोचतामिति भावः। **सार्वज्ञ्येन वस्तुन्युलक्षित इति**। ततश्च शाङ्करभाष्ये जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणात् भवतीति सार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वयोरुपलक्षणतयोपन्यासो न युक्त इति भावः। **तदन्यथासिद्धिप्रतिविधानं चेति**। शास्त्रप्रत्यक्षविरोधान्यथासिद्धिप्रतिविधानमित्यर्थः। ननूक्तरीत्या भ्रमनिवृत्तिरूपपुरुषार्थपर्यवसानासम्भवेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थपर्यवसानं स्यादित्याशङ्क्याह—**प्रवृत्तिनिवृत्तीति**। **एकेन वाक्येनेति**। जिज्ञासासूत्रे प्रधानादिष्विदमेव ब्रह्मेति विधाय

पुनस्तदेवानूद्य जिज्ञास्यत्वविध्यसम्भवादिति भावः । **अनुवादः क्रियत इति शङ्का-परिहारार्थमिति** । अनुवादः क्रियत इति या शङ्का तत्परिहारार्थमित्यर्थः । **शास्त्रेणानुवादासम्भव** इति । यतो वा इमानीति शास्त्रेणेत्यर्थः ।

इति समन्वयाधिकरणम् । चतुःसूत्री पूर्णा ॥

—: ※ :—

ईक्षत्यधिकरणम् (५)

(ईक्षतेर्नाशब्दम् १-१-५)

प्रथमे सूत्रे उद्देशः कृत इति । अत्रायं विवेकः—प्रथमद्वितीयपक्षयोः तृतीयचतुर्थाधिकरणे लक्षणलक्ष्यस्वभावनिबन्धनपरीक्ष्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वेनैका[1] पेटिका । तत्रापि यतो वा इमानीत्यादिवाक्ये जगत्कारणानुवादेन ब्रह्मत्वं विधीयत इति पक्षानुसारेण प्रथमः पक्षः । यतो वा इमानीति वाक्ये कारणत्वानुवादेन लक्षणत्वं विधेयमिति पक्षानुसारेण द्वितीयः पक्षः । न्यायशास्त्रस्य उद्देश-लक्षणपरीक्षारूपत्वस्य आवश्यकत्वेऽपि अस्य शास्त्रस्य तदनावश्यकत्वात् प्रथम-द्वितीयाधिकरणयोर्नोद्देशलक्षणार्थप्रवृत्तत्वम्; अपि तु व्युत्पत्त्यभावप्रतिपत्तिदौःस्थ्य-मानान्तरसिद्धत्वाफलत्वनिबन्धनानारम्भशङ्कानिवर्तकत्वेन चतुर्णामप्यधिकरणानामेक-पेटिकात्वमिति तृतीयः पक्षः । **क्षेत्रज्ञमात्रमिति** । जीवसामान्यमित्यर्थः ।

सद्विद्याद्वारेणेति । न्यायतौल्यात् तेषां पक्षसमत्वमिति भावः । उपनिषदन्तरगतगतिसामान्यादेर्ब्रह्मविषयत्वं सिद्धवत्कृत्य तस्य हेतुतयोपन्यासाच्च सद्विद्यावाक्यस्यैव विषयत्वमित्याह — **तदनुग्राहकत्वेन चेति** । सिद्धान्तानुग्राह-कत्वेनेत्यर्थः । न चैवं वेदान्तान्तराणामपि पक्षतुल्यत्वमिति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्; तस्योत्तरत्र समाधास्यमानत्वादिति द्रष्टव्यम् । **उपादानत्वोचितेति** । विकारित्वादिति भावः । नन्वचेतनत्वशङ्कायाः प्रतिक्षेप्यत्वेऽपि ब्रह्मपदादियुक्त-

1. प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे च तृतीयचतुर्थाधिकरणे प्रथमद्वितीयाधिकरणाभ्यां सह नैक पेटिकेत्यर्थः ।

वाक्यस्य विषयत्वमस्त्वित्यत आह — सद्ब्रह्मादीति । सत्त्वस्य ब्रह्मत्वापेक्षया साधारणतया तस्यैव विचारो युक्त इति भावः । विशेषे तु प्रतिपन्ने हीति । प्रथमत एवाकाशेन्द्रादिपदावलम्बनेन पूर्वपक्षे निरस्ते सदादिसामान्यशब्दावलम्बनपूर्वपक्षो दण्डापूपन्यायपराहतः स्यात् । अत एतस्यैव पूर्वप्रवृत्तत्वमुचितमिति भावः । **अतः संशयमाहेति** । सच्छब्दयुक्तवाक्य एवेति शेषः । केचित्तु सन्दिग्धे हि न्यायप्रवृत्तिः । अतो न्यायावतारार्थं संशयसद्भावमाहेत्येकग्रन्थतया योजयन्ति । **विप्रतिपत्तिरपीति** । परोक्तमित्यनेन स्वोक्तस्याप्याक्षेपाद्विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयरूपविप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता भवति । तत्र परोक्तमित्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्य सूचितत्वात् कार्यसालक्षण्यरूपहेतुरनुगृहीतो भवति । स्वोक्तमित्यनेन चेतनत्वस्य सूचनात् मुख्येक्षितृत्वस्यानुग्रहो भवतीति भावः । **पादशेषसाधारणो विचार** इति । नन्वयं विचारोऽध्यायमात्रसाधारण एवेति कथं पादशेषमात्रसाधारणत्वमुच्यत इति चेन्न ; सर्वाण्यपि वेदान्तवाक्यानि प्रधानादिप्रतिपादनपराणि उत तद्विलक्षणपराणीति तदर्थात्, प्रथमपादे चिदचिद्विलक्षणास्तित्वस्य सिद्धत्वेन त्रिपाद्या अन्ययोगव्यवच्छेदार्थत्वेन कतिपयवाक्यमात्रविषयत्वादिति द्रष्टव्यम् । **ब्रह्मपरत्वविरोधीति** । (?) (?) साधको न वेत्यर्थः । ततश्चात्मशब्दस्य तेजःप्रभृतिशब्दब्रह्मपरत्वविरोधित्वस्य पूर्वपक्षिणाप्यनभ्युपेतत्वात् कथमियमुक्तिरिति शङ्का परास्ता । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अन्यतरशिरस इति । अनयोर्मध्ये किं वा शिरो युक्तिमत्तया निर्धारणार्हमित्याकांक्षां दर्शयतीत्यर्थः । **सुखदुःखमोहान्वयहेतुत्वदर्शनादिति** । यथा एका स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति, तत् कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीं दुःखाकरोति, तत् कस्य हेतोः ? तां प्रति तस्याः दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं तामविन्दत् पुरुषान्तरं सैव मोहयति । तत् कस्य हेतोः ? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अतः सर्वे पदार्थाः सुखदुःखमोहान्वयहेतुत्वात् सुखदुःखमोहरूपाः । अतस्तादृशसत्त्वरजस्तमोमूलका इत्यर्थः । **तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वमिति** भाष्ये तत इत्यस्य (तीदम् ?) अभिधीयत इत्युक्ताभिधानपरतया व्याख्याय सदेवेति श्रुतिपरतया व्याचष्टे — **यद्वा इदमग्र**

आसीदिति। **अत्रायं प्रयोगो वेदितव्य** इत्यस्यानन्तरं प्रयोगस्वरूपप्रतिपादकग्रन्थो लेखकदोषात् पतितः[1] । स तावदित्थम्—इदं जगदेकोपादानविज्ञानविज्ञातं कार्यत्वात् संप्रतिपन्नैकमृत्पिण्डारब्धकार्यवदिति ।

भाष्ये **यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवतीति** । अत्र केचित्— एवकारो भिन्नक्रमः । शब्दः प्रमाणमेव न भवतीत्यर्थः । सांख्यमते श्रुतेरनुमानसिद्धानुवादितया श्रुतेरप्रमाणत्वात् अशब्दत्वमस्त्येव । उक्तं च वाचस्पतिना—'प्रधानं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः' इति । अत एव टीकायां प्रमाणान्तरप्राप्तं शास्त्रं न प्रतिपादयतीति चेदित्यादिचोद्यपरिहारयोरपि नावकाशः । श्रुतेः प्रमाणत्वाभ्युपगमेऽपि अशब्दशब्दात् शब्दभिन्नप्रमाणवचनात् अर्शआद्यचि आनुमानिकमित्यर्थलाभात् । टीकायामप्यानुमानिकादिशब्दवदिति परमतदूषणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । शब्द एव प्रमाणं न भवतीति अवधारणगर्भतया व्याख्यानमतिक्लिष्टम् । तथा सति घटपटवति भूतले अघटमिति प्रयोगापत्तेरिति वदन्ति । अन्ये तु—एकमात्रकर्तृकत्वरहिते रथगोपुरादौ एककर्तृकत्वं नेति प्रयोगदर्शनात् शब्दमात्रप्रमाणकत्वाभावमादाय अशब्दत्वोक्त्युपपत्तिः । न च तन्मते शब्दस्यानुमानसिद्धानुवादितया शब्दप्रामाण्यानभ्युपगमात् टीकाकृदाक्षेपपरिहारयोरस्थानविजृम्भितत्वमिति युक्तं वक्तुम् । अनुवादितयैव पूर्वपक्षः प्रवर्तयितव्य इति निर्बन्धाभावात्, श्रुत्यनुमाने परस्परसहकारिणी सती प्रतिपादयत इति पूर्वपक्षसम्भवादिति वदन्ति । **तस्यानुपपन्नताश्च ज्ञापयितुमि**ति । पूर्वपक्ष्यभिमतं शब्दातिरिक्तप्रमाणकत्वलक्षणमशब्दत्वं प्रदर्शयता सूत्रकृता पूर्वपक्षिणो व्याहतवादित्वमाविष्कृतं भवतीति भावः । **वाक्यनिरूपणपरत्वा**दिति । समन्वयलक्षणस्य **सर्वस्यापि** वाक्यप्रतिपाद्यत्वविचाररूपत्वादिति भावः । **व्यधिकरणासिद्धी**ति । हेतोः स्वरूपासिद्धिव्युदास इत्यर्थः । **इकृश्तिपाविति** । धातुनिर्देशे धात्वनुकरण इत्यर्थः । शित्वाच्छप् । शित्वसामर्थ्याच्चाकर्तृवाचिन्यपि सार्वधातुके शबित्याहुः । **ईक्षितेरिति हि वक्तव्यमिति** । नन्वीक्षतेर्गुरुत्वात्, 'गुरोश्च हलः' इत्यङि ईक्षेत्येव भाव्यम्, न तु, 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन् । स्त्र्यधिकारे च 'वासरूप' विध्यभावात् । सति च

1. मुद्रितकोशे उपलभ्यत एव ।

क्तिनि ईक्षितेरिति रूपप्रसङ्गः, 'तितुत्र–' इति इटो निषेधात्, स्कोरिति कलोपे ईष्टिरित्येव रूपं तदा स्यादिति चेन्न – इतिशब्दः प्रकारार्थः । तदयमर्थः – 'गुरोश्च हलः' इत्यङि ईक्षेति रूपं स्यात् । स्त्रियां क्तिन्नबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति क्तिन्नन्तत्वेन प्रयोगोऽस्तीति चेत्; आप्तिदीप्त्यादिवदत्रापि अङपवादः क्तिन् स्यात् । 'आङ्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः' इति वृत्तिकारेणोक्तेः । क्तिनि च ईक्षितिरिति प्रयोगोऽस्तीति चेत्; तितुत्रेष्वग्रहादीनामित्युक्तत्वान्निगृहीत्यादिवदत्रापाट् स्यात् । अन्यथा ईष्टिरिति स्यात् । न कथञ्चिदपीक्षतेरिति स्यादिति । **विवक्षितार्थे स्वारस्यं सूचित**मिति । ईक्षणादित्यर्थस्वरूपानुपादानेन ईक्षतेरिति शब्दरूपोपादानस्य धातुस्वारस्यसूचकत्वादिति भावः । **सूत्रविवक्षे**ति । ततश्च सौत्रमीक्षतिपदं षष्ठ्यन्तम्, श्रवणादिति चाध्याहर्तव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय इति न भ्रमितव्यमिति भावः । **चेतनमात्रादपी**ति । जीवसामान्यादपीत्यर्थः । **न तस्य सङ्कल्पप्रतिबन्धे**ति । अप्रतिबद्धसङ्कल्पत्वमेव सत्यसङ्कल्पत्वमिति भावः । **चिदचितोश्शरीरत्वं कथ**मिति । इदमुपलक्षणम्, विलक्षणयोः कार्यकारणभावः कथमित्यपि द्रष्टव्यम्; 'न विलक्षणत्वात्' इत्यस्य तच्छङ्कानिराकरणप्रवृत्तत्वात् ।

तदभावान्न तद्विवक्षेति भाव इति । न च 'तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ' इति कार्यलिङ्गोपन्यासादनुमानविवक्षा प्रतीयत एवेत्यानुमानिकमेव प्रधानमिह प्रतिपाद्यम् । श्रुत्येकसमधिगम्ये ब्रह्मणि लिङ्गोपन्यासासम्भवादिति वाच्यम्— उपन्यस्तप्रतिज्ञादृष्टान्तानुसारिहेत्वनुपन्यासात् । ब्रह्मण्यपि श्रुत्यनुग्राहकानुमानप्रवृत्त्यविरोधाच्च । श्वेताश्वतरे, 'कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥' इति मन्त्रेण कालस्वभावकर्म(?)महाभूतप्रकृतिपुरुषातिरिक्तब्रह्मण्येव कार्यलिङ्गानुमानोपन्यासदर्शनाच्च । न चैवं श्रुतेः निरपेक्षत्वहानिः; श्रुतितात्पर्यनिर्णयाय मीमांसाशास्त्रग्रथितन्यायकलापापेक्षावत् श्रुतिदर्शितस्वानुग्राहकानुमानापेक्षायामपि, निर्णीते तात्पर्ये अर्थसंवादाय प्रमाणान्तरानपेक्षणात् । उपक्रमोपसंहाराद्यन्तर्गतोपपत्तिरूपतया अनुमानस्य तात्पर्यनिर्णयार्थमपेक्षायाः सम्प्रतिपन्नत्वात् । न चासम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थो मृत्पिण्डादिदृष्टान्त एवोपन्यसनीयः, नानुमानमिति वाच्यम् ।

'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादात्मनः' इत्यादावनुमानरूपोपपत्तेरपि दर्शनेन तदसंग्रहायोगात्। ननु तर्हि किमर्थं हेतुवन्निगदाधिकरणे, 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यत्र हेतुत्वान्वयनिरास इति चेन्न; अन्नकरणस्य हेतुत्वेनान्वये, यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति व्याप्त्याक्षेपे दर्वीपिठरादीनामपि होमसाधनत्वानुमानादानुमानिकैः दर्वीपिठरादिभिः प्रत्यक्षश्रुतस्य शूर्पस्य अन्याय्यो विकल्पः स्यात् इति तदर्थं हेत्वन्वयनिरासः, न तु तस्य हेत्वन्वये सापेक्षत्वेन प्रामाण्यं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थम्। अत एव तत्रैवाधिकरणे न्यायसुधायाम् आतिथ्येष्टौ 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति; न ह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते' इत्यत्र चतुर्गृहीतान्तरपरिसंख्यायां अनुयाजाभावस्य हेतूकरणात्, यत्र यत्रानूयाजाभावः, तत्र सर्वत्र चतुर्गृहीतान्तराभाव इति सिध्यतीत्युक्तम्—अप्रामाण्यनिरासार्थं हेत्वन्वयनिराकरणमिति निबन्धनकारनिर्बन्धमात्रम्। अतः प्रधानानुमापकत्वेन सांख्याभिमतहेतोरिहानुपन्यासान्न प्रधानपरत्वमित्यत्र तात्पर्यम्।

सर्वविज्ञानं धर्मैक्यादिति। धर्मैक्याद्वा भवेदतिरिक्तवस्तुनोऽभावाद्वा भवेदिति वाक्यार्थः। **घटपटादि**ष्विति। अन्यस्माद्व्यतिरेकेणान्वयेन घटपटादिषु धर्मैक्यस्य समानाकारयोगस्य चाभावादित्यन्वयः। 'अन्यस्माद्व्यतिरेकेणान्वयेन' इत्यनेन वस्त्वन्तरासत्त्वलक्षणवस्त्वन्तरव्यतिरेकस्याभाव उपन्यस्तो भवति। व्यतिरेकेणान्वयेन=व्यतिरिक्ततया सद्भावेनेति हि तदर्थः॥ ५॥

अमुख्येक्षणस्यापि चेतनगतत्वात् चेतनत्वसाधनतया यदीक्षणमुक्तमित्यस्यैवोद्भावनार्हत्वाच्च चेतनगतमित्यस्य चेतनत्वसाधकमित्यर्थ इति व्याचष्टे— **चेतनत्वानुगुण**मिति। ऐकरूप्याय **प्रधानगत**पदमपि तथा व्याचष्टे—**अचेतनत्वानुगुणमित्यर्थ** इति। **अग्र्यप्रायन्यायो बाधकाभावे** हीति। श्रेष्ठप्रायलेख्ये लिखितस्य श्रेष्ठत्वमग्र्यप्रायन्यायः। ननु बाधकाभावे ह्यग्र्यप्रायन्यायः। अस्ति चात्र बाधकम्। ईक्षणश्रुतेरेव बाधकत्वात्। सन्निधिलक्षणाग्र्यप्रायन्यायस्य ईक्षणश्रुतिविरोधे दुर्बलत्वात्। 'विशये प्रायदर्शनात्' इति न्यायेन सन्देह एव प्रायपाठन्यायावतारात्। प्रकृते चेक्षणश्रुतिसत्त्वेन सन्देहाभावादिति चेन्न—सत्त्वादिमयस्य तादृशकारणारब्धत्वं वक्तव्यमित्यनुमानविरोधेन ईक्षणश्रुतेर्निष्परिपन्थित्वाभावेन

प्रकृते संशयस्यैवावतारे प्रायपाठेन निर्णयसम्भवादिति तात्पर्यात् । **अनेनैव न्यायेन** इति । अत्रप्रायन्यायेनेत्यर्थः । 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि', 'इमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्', 'यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवता' इति तेजोबन्नेषु गौणदेवताशब्दानां बहूनां सत्त्वात् प्रायत्वमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । अतो यदत्र **तूलिकायां** यद्यप्यचेतनविषय एक एव देवताशब्दः श्रूयते, तथापि बहुवचनान्ततया कृतैकशेषत्वाच्छब्दत्रयमस्तीति प्रायत्वमिति भाव इत्युक्तम्, तस्य न सम्यक्त्वमिति ध्येयम् ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १-१-६.

आत्मशब्दोऽपीति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् स आत्मा' इत्यात्मशब्दद्वयाभिप्रायेण मृदात्मको घटः, घटस्य मृदात्मेति द्वयमपि निर्दिष्टमिति द्रष्टव्यम् । **स्वरूपैक्यं सम्भवतीत्यर्थ** इति । सिद्धान्ते तु शरीरप्रतिसम्बन्धित्वलक्षणमात्मत्वं सम्भवतीति भावः । **अपिशब्दं** समुच्चयपरतया व्याख्याय विरोधपरतयापि व्याचष्टे—**अतदात्मकत्वेन त्वदभिमतानामपीति वेति** भाष्ये **मुख्य एवेक्षणव्यपदेश** इति । ननु तेजोबन्नेषु सृष्टेषु 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति सङ्कल्पपूर्वकपरमात्मानुप्रवेशः कथं तत्पूर्वकालीनतेजोजलकर्तृकेक्षणमुख्यत्वं साधयेदिति चेन्न—नोदाहरणमादर्तव्यमितिन्यायेन परमात्मन आत्मत्वप्रतिपादकानां प्रमाणानां सत्त्वात् शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वस्य च आकृत्यधिकरणसिद्धत्वादित्यर्थः । इति **सूत्राभिप्राय इतीति** । सूत्रेऽनेकाभिप्रायत्वस्यालङ्कारत्वादिति भावः । **मुख्यामुख्यार्थानुग्राहकेष्विति** । यद्यपि मुख्यार्थानुग्राहकप्रायपाठस्य सन्निधिरूपस्य मुख्यानुग्राहकात्मश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वान्न प्रायपाठानुसारेण ईक्षणस्य गौणत्वमित्येव भाष्ये प्रतीयते; न तु मुख्यार्थानुग्राहकत्वेनैवानुरोद्धव्यत्वम्—तथापि तस्यापि न्यायस्य व्युत्पादनं सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । **अवान्तरसाध्यविषयत्वशङ्कामिति** । गौणत्वाभावरूपावान्तरसाध्यविषयत्वशङ्कामित्यर्थः । **कारणत्वौपयिकेक्षणधर्मनिरूपणेनेति** । ननु प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वमिति वदन्तं प्रति ईक्षणाभावात् मुमुक्षुध्येयत्वाभावात्

न जगत्कारणत्वमित्युक्तं न समीचीनमुत्तरं स्यात् । परेण ईक्षणमुमुक्षुध्येयत्वयोर्ज-गत्कारणत्वव्यापकत्वानभ्युपगमेन तद्व्यतिरेकेण कारणत्वव्यतिरेकसाधनासम्भवात् । ततश्च न प्रधानं सद्विद्याप्रतिपाद्यम्; उपक्रमगतेक्षणस्य तत्रासम्भवात् उपसंहार-श्रुतानामपि तत्रासमवायाच्च वाक्यसन्दर्भप्रतिपाद्यत्वमित्येवोपन्यसनीयमिति चेन्न— अस्यापि ग्रन्थस्य तत्रैव तात्पर्यात् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् १-१-७.

अनुसन्धानार्थत्वं कथमवगतमिति । ततश्च सदात्मकत्वानुसन्धानमुप-दिश्येत्ययुक्तमिति भावः । ननु 'तत्त्वमसि' इति सदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्ये' ति भाष्यस्यायमर्थः—तत्त्वमसीति प्रतिपन्नस्य सदात्मकत्वस्यानुसन्धानम्, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्युपदिश्येति इति वक्तव्यम् । अन्यथा तत्त्वमसीत्यनेन सदात्म-कत्वोपदेशेऽपि सदात्मकत्वानुसन्धानोपदेशासम्भवात् । ततश्चैवमर्थे कथिते अनयोः शङ्कापरिहारयोरनुत्थितिरिति चेत्–सत्यम् । वेदशब्दप्रतिपन्नस्यानुसन्धानस्य उपासना-रूपत्वसमर्थनार्थतया साफल्यसम्भवात् ।

उपक्रमोपसंहाराभ्यासफलार्थवादैरुपासनतात्पर्यं वाक्यसन्दर्भस्य प्रतिपादयति— **उच्यत इत्यादिना । विजज्ञाविति पदमावर्तितमिति** । अनेनाभ्यासरूपमुपा-सनतात्पर्यलिङ्गमुपपादितं भवति । न च द्विरुक्तेरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थत्वान्न तस्या द्विरुक्तेरभ्यासतया तात्पर्यलिङ्गत्वमिति वाच्यम् — अध्यायपरिसमाप्तिद्योतकत्वेऽपि अभ्यासरूपत्वानपायात् । ननु 'त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि', 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि', 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति,' 'तद्धास्य विजज्ञौ' इति प्रकरणगतानां विज्ञानशब्दानां शब्दज्ञानपरत्वमेव; नोपासनपरत्वम् । न हि तद्धास्य विजज्ञावित्यस्योपासाञ्चक्र इत्यर्थः; येनेदं युक्तं स्यादित्यस्वरसादाह— **मध्येऽप्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति । अनुसन्धेयत्वे लिङ्गमिति** । आचार्यवत्ता-फलत्वेनोपासनस्य स्तुतिरुपासनतात्पर्ये लिङ्गमित्यर्थः । ननु 'यदाऽस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यस्य वस्तुतो देहोत्क्रमणविषयत्वेऽपि तत्र देहस्यानुपात्तत्वात् इत्यस्वर-सादाह—**अन्यत्र अस्माच्छरीरात्समुत्थायेति शरीरमित्यवगम्यत** इति । शरीरा-रम्भकं प्रारब्धकर्मेत्यर्थः । 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा' इति सूत्रभाष्ये, 'तस्य

तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात्। वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनां विद्यायोनिदेहपातानन्तरमपि ब्रह्मसम्पत्त्यभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। विमोक्ष्ये सम्पत्स्ये इत्यत्र पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। विमोक्ष्यते सम्पत्स्यते इत्यर्थः। अचेतनसम्पत्तिरित्यत्र सम्पत्तिशब्दस्य तत्स्वरूपतापत्तिपरत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं व्याचष्टे—**अचित्प्राप्तिरिति**। सम्पत्तिशब्दस्य प्राप्तिपरत्वनिश्चायकं किमित्यत आह—**सम्पत्तिशब्दस्येति**। तापत्रयाभिहतिहेतुत्वप्रतिपादनात् अचित्प्राप्तेरेव तापत्रयाभिहतिहेतुत्वाच्च सम्पत्तिशब्दस्य प्राप्तिवाचित्वं निश्चीयत इत्यर्थः॥ ७॥

हेयत्वावचनाच्च १ १-८.

प्रतिसूत्रं वा सर्वान्ते वा समुच्चयपरशब्दे कार्ये मध्ये चशब्दप्रयोगः किंनिबन्धन इति शङ्कां परिहरति—**एवं तदैक्षतेत्यादिना**। उपरितनवाक्यगतहेतुसमुच्चयार्थो मध्ये चशब्दप्रयोग इत्यर्थः। एवं विभज्य समुच्चयप्रतिपादने प्रयोजनमान्द्यात् अन्यथा चशब्दप्रयोजनमाह—**यद्वा उपदेयतयोक्तयेत्यादिना**॥ ८॥

प्रतिज्ञाविरोधात् १-१ ९.

चिदंशस्याकार्यतया च ज्ञानसम्भवादित्यत्राहेति। प्रधाने ज्ञाते तदकार्यत्वेन चिदंशस्य ज्ञानं सम्भवति, प्रधानापरिज्ञाने तदकार्यत्वेन चिदंशस्य ज्ञानासम्भवात् प्रधानज्ञानस्य तदकार्यत्वप्रकारकचिद्विशेष्यकज्ञानहेतुतया तज्ज्ञाने तदकार्यत्वेन चिज्ज्ञानमप्युपपद्यत इति भावः॥ ९॥

स्वाप्ययात् १-१-१०.

'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहि' इति स्वप्नान्तः = सुषुप्तिः। **मे** उपदिशतो मम वचनात् जानीहीत्यर्थः। **अर्थान्तरत्वशङ्कामिति**। सता सोम्येत्यत्र सच्छब्दस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूतजीवपरत्वशङ्कामित्यर्थः। **धातुस्वभावभेदादित्यभिप्राय इति**। सता सम्पन्न इति कर्मणि निष्ठान्तप्रयोगवत्, सता अपीत इति न वक्तुं शक्यत इत्यादि धातुस्वभावायत्तमिति भावः। ननु स्वसच्छब्दयोरेकार्थपर्यवसायित्वे अन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—**जीवेनात्मनेति**। यथा 'अनेन जीवेना-

त्मना' इत्यत्र आत्मशब्देन स्वरूपेणोपस्थितस्य परमात्मनो जीवशरीरकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वात् जीवशब्दस्य, नान्यतरवैफल्यम्। एवं सच्छब्देन स्वेन रूपेणोपस्थितस्य परमात्मनो जीवशरीरत्वज्ञापकत्वात् स्वशब्दस्य, पदद्वयसाफल्यमिति भावः। **स्वेन रूपेणे**ति। परमात्मरूपेणेत्यर्थः। **जीवादर्थान्तरे सती**ति। सति सच्छब्दिते इत्यर्थः। न तु सतिसप्तमीति भ्रमितव्यम्। दूषणान्तरमाह — **कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यादिना**। **नापि निष्कृष्टपरमात्मपर** इति। स्वशब्द इति शेषः। **स्वरूपेण धारणस्य महाप्रलयेऽपि तुल्यत्वादि**ति। स्वरूपमात्रबलेन धारकत्वे उच्यमाने महाप्रलयेऽपि शरीरधारकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। **देहस्य जीवं प्रत्यपृथक्सिद्धिः देहलक्षणं च न घटत** इति। ननु जीवस्य देहे सत्त्वेनापृथक्सिद्धौ काऽनुपपत्तिरिति चेन्न—जीवस्वरूपापृथक्सिद्धिर्नापृथक्सिद्धिः, तथा सति सौभरिशरीरेषु सर्वेषु जीवस्वरूपापृथक्सिद्ध्यसम्भवात् शरीरत्वानापत्तेः। अपि तु धर्मभूतज्ञानव्याप्तत्वम्। अत एव 'यदेकां शाखां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति' इति। यत्प्रदेशे धर्मभूतज्ञानव्याप्त्यभावः, तदंशस्य शोषप्रतिपादनात् जीवधर्मभूतज्ञानापृथक्सिद्धिरित्यर्थः। **जीवस्य देहापरित्यागादि**ति। ज्ञानव्याप्तेः सत्त्वादित्यर्थः। बहिर्निर्गमने इन्द्रियादिसापेक्षतया बहिर्निर्गमनाभावेऽपि देहधारणोपयुक्तज्ञानप्राप्तिमात्रसत्त्वादिति भावः। **धारणयोग्यत्वाच्चे**ति। धार्यमाणत्वादित्यर्थः। ननु कारणावस्थान्वयिनि अन्तर्भावो लयश्चेत्, यावतो लयस्थानत्वं न तावत उपादानत्वम्, यदंशस्योपादानत्वं न तस्य लयाधारत्वम्; तदंश एव तस्यान्तर्भावासम्भवादित्याशङ्क्याविरोधमाह— **एकस्य परमात्मन** इत्यादिना। **व्याख्यानान्तरव्यावृत्त्यर्थमि**ति। स्वभाष्यस्य महर्षिप्रणीतव्याख्यानानुरोधित्वलक्षणवैलक्षण्यसूचनार्थं मध्ये [मध्ये] वृत्तिकारं कीर्तयतीत्यर्थः। असम्पत्तिशब्दस्य निर्गमनपरत्वमस्वरसमिति अन्यथा व्याचष्टे—**यद्वा परमात्मनी**ति। **वृत्तिकारस्य भाव** इति। ततश्च स्वाप्ययादिति सूत्रस्य सोऽप्यर्थ इति वृत्तिग्रन्थसंवादेन सूचनं तदुदाहरणस्यानन्यथासिद्धं फलमिति भावः॥ १०॥

गतिसामान्यात् १-१-११.

ननु भाष्ये 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् चेतनकारणत्वं वक्तव्यमित्युपसंहारे कर्तव्ये सर्वेश्वर एव कारणमिति विशिष्योपसंहारः

कथम्? अचेतनव्यावृत्तिमात्रस्यैव प्रकृतेऽपेक्षितत्वादित्याशङ्कयाह — **पूर्वसूत्रे प्राज्ञेने-त्यादि** । भाष्ये 'निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद' इति । ऋग्वेदादिनिखिलप्रपञ्चो निःश्वास-वदनायासेनोत्पन्न इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रुतत्वाच्च १-१-१२.

न त्वेतत्सूत्रविषयवाक्यत्वेनेति । अत्र केचित्—पूर्वसूत्रे चेतनत्वावगमक-गतिसामान्यं विवक्षितम् । इह तु बहूनां परमात्मासाधारणानां श्रवणमुच्यत इति विशेषः । अयमेव विशेषः पूर्वसूत्रोदाहृतश्रुतिभ्योऽत्रोदाहृतश्रुतीनाम् । इतरथा एतदुपनिषद्गतानां गतिसामान्यादित्यनेनापरिग्रहे हेत्वभावादिति वदन्ति । ननु श्रुत्यन्तरोदाहरणे प्रथमोक्तनामरूपव्याकरणप्रतिपादकश्रुत्यन्तरे प्रथमोदाहर्तव्ये, 'न तस्य कश्चित् पति'रिति गुणान्तरवाक्यस्य कथं पूर्वमुपादानमित्याशङ्कयाह — **नात्र क्रमविवक्षे**ति ।

ब्रह्माज्ञानवादिनोऽननुगुणत्वं पूर्वमुक्तमिति । जन्मादिसूत्रे, 'एव-मुत्तरेषामपि सूत्राणा'मित्यादिनोक्तमित्यर्थः । **प्रामाणिकस्याप्रामाणिकत्वाभि-मानादि**ति । प्रामाणिकस्याप्यपसिद्धान्तता दृष्टा अप्रामाणिकत्वाभिमानादित्यन्वयः । अपसिद्धान्तता असिद्धान्तत्वमित्यर्थः । यथा ब्रह्मोपादानत्वस्य शास्त्रान्तरसिद्धत्वाभाव इति भावः । **सूत्रकारश्रुत्योर्निर्देश** इति । श्रुतिनिर्देशात् सविशेषत्वं प्रामाणिकम् । सूत्रकृतोक्तत्वात् असिद्धान्तत्वशङ्कापि नास्तीत्यर्थः । **अपिशब्दाभिप्राय** इति । ज्ञातृत्वसमुच्चयार्थोऽपिशब्द इति भावः । **अत एव निर्विशेषचिन्मात्र** इत्यादि-भाष्यस्यायमर्थः — जिज्ञास्यब्रह्मणः पारमार्थिकेक्षणगुणयोगित्वस्थापनात् निर्विशेष-ब्रह्मवादः सूत्रकृता निरस्तः । न च जिज्ञास्यब्रह्मणो गुणयोगेऽपि परस्य ब्रह्मणो न तथात्वमिति वाच्यम् ; वेदान्तवेद्यब्रह्मण एव जिज्ञास्यत्वं प्रतिज्ञाय तस्य चेतनत्व-लक्षणेक्षितृत्वं प्रतिपाद्य तद्द्वारा प्रधानव्यावृत्तिप्रतिपादनात् । न च चिद्रूपत्वलक्षण-चेतनत्वलक्षणमीक्षितृत्वं प्रधानव्यावर्तकतयोच्यत इति वाच्यम् — चेतनशब्दस्या-तदर्थत्वात् । तत(सत?)श्च चेतनत्वलक्षणेक्षितृत्वासिद्धौ व्यावृत्त्यसिद्धेरिति । **वेदान्त-वेद्य**मिति भाष्यस्य पूर्ववाक्योक्ताक्षेपपरिहारपरत्वं स्वरसमिति व्याचष्टे — **यद्वा स्वरूपमेव साक्षित्व**मिति । द्रव्यत्वाभ्युपगमात् द्रव्यभिन्नगुणवचनत्वं नेत्यत आह—

गुणशब्दो धर्मपर इति। तत्क्षमत्वमभ्युपगम्येति। तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्क्षमत्वसम्भावनामभ्युपगम्येत्यर्थः।

ननु, 'यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै।
परिणामादिसम्भूतां तद् वस्तु नृप तच्च किम्॥'

इति वस्तुत्वस्य परमात्ममात्रनिष्ठस्य न प्रमाणविषयत्वप्रयोज्यत्वम्, प्रमाणविषयेष्वपि अचिद्वस्तुषु तादृशवस्तुत्वाभावादित्याशङ्क्याह—**वस्तुत्वं चिदचित्साधारणमिति।**

परैस्त्वित्यादि। जीवं निर्दिश्य सच्छब्दवाच्यस्येति। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति वाक्य इति शेषः। अनेन जीवेनात्मना=मम स्वरूपेण अनेन जीवेनेति सच्छब्दिताया देवताया वाक्यमिदमिति भावः। ननु **गौणश्चेन्न** जीवशब्दादित्युक्तेऽपि न स्वारस्यम्, जीवस्यात्मत्वव्यपदेशादित्यस्यार्थस्यासिद्धेरिति अस्वरसादाह—**स्वरूपपर आत्मशब्दः सापेक्ष** इति। अत एव 'यत् योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति' त्यत्र उत्तरशब्दस्य ग्रन्थविशेषसंज्ञारूपेण रूढत्वात्तस्यैव ग्रहणम्, न तु योन्युत्तरयोः। सम्बन्धिशब्दत्वेन सापेक्षत्वे विलम्बितप्रतीतिकत्वादित्युक्तम् 'नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात् प्रतीयते' इत्यत्र नावमिकाधिकरणे(९-२-५)। ममात्मा भद्रसेन इतिवत् 'अनेन जीवेनात्मना' इत्यात्मशब्दो गौण इत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति सूत्रमिति परैर्व्याख्यातम्, तद्दूषयति—**चिदचिदात्मकेति। परमसाध्यस्य हेतुवाचीति युक्तमिति।** अत एवास्वारस्यात् शङ्कर-भाष्येऽपि, अथ वा पूर्वसूत्र **एवे**त्यादिना परमसाध्य एव हेतुतया तृतीयसूत्रं योजितमिति द्रष्टव्यम्। **यथा सोम्य मधुकृत** इत्यादि। मधुकृतो मक्षिकाः। मधु निस्तिष्ठन्ति=निष्पादयन्ति नानात्ययानां=नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान् समवहारं= समाहृत्य एकताम् एकभावं मधुत्वेन, रसं गमयन्ति=मधुत्वमापादयन्ति। ते रसा मधुत्वेनैकीभूताः तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते, अयमस्य वकुलस्य रसः, न चूतस्य रसः—एवं सतैकीभूता अपि प्रजा विवेकं न लभन्त इत्यर्थः। (अ. ५.)

अथ आनन्दमयाधिकरणम् (६)

—:※:—

आनन्दमयोऽभ्यासात् १-१-१३.

प्रत्यगात्मन्यवतरन्ती बुद्धिरिति । कारणत्वबुद्धिरित्यर्थः । ननु नासिन्नधिकरणे जगत्कारणं जीव इति पूर्वपक्षीकृत्य तदतिरिक्तं ब्रह्मेति सिद्धान्त्यते; अपि त्वानन्दमयो जीवः परमा वेति विचार्यानन्दमयो जीव इति पूर्वपक्षं कृत्वा ब्रह्मेति सिद्धान्त्यते । इतरथा जगत्कारणं जीव इति पूर्वपक्षे जीवासंभावितधर्मप्रातिपादकसकलश्रुत्युन्यासस्यैव युक्ततया आनन्दवल्लीमात्रार्थनिर्णायकन्यायग्रथनस्यायुक्तत्वप्रसङ्गात्, श्रुतत्वाच्चेति पूर्वाधिकरणगुणसूत्रोदाहृतश्रुतिप्रतिपादित — जीवासंभावितधर्मैरेव जीवातिरिक्तब्रह्मसिद्धेश्च । 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्', 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिभिः कृतकरत्वाच्च । अत आनन्दवल्लीप्रतिपाद्यानन्दमयः किं जीवः, उत परं ब्रह्मेत्येव चिन्तनीयम् । न च कारणविषयत्वाभावे समन्वयाध्यायासङ्गतिः स्यात् इति वाच्यम् — त्रिपादीविचारवदुपपत्तेः । न च तत्रापि कारणत्वचिन्तात्मकत्वमेवेति वाच्यम् — तत्तद्गुणाकरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत इति भाष्योक्तेः । "अधिकरणगुणैस्तद्गुणानुद्गृणाती" त्यधिकरणसारावल्युक्तेश्च । न तु सामान्यतो जगत्कारणं जीवो वा ब्रह्म वेति चिन्तनीयमिति चेत् —

सत्यम् । तथैव चिन्त्यते । किन्त्वानन्दमयस्य जीवत्वे जीवातिरिक्तब्रह्मकारणत्ववादे किञ्चिच्छ्रद्धावैकल्यं जायेतापि इत्येतदभिप्रेत्यायोगव्यवच्छेदोक्त्युपपत्तेः । अत एव ज्योतिरधिकरणे—निरूपितमित्याशङ्क्य, संशयहेत्वभावादिति परिहृत्य, पुनस्तर्हि चिदचिद्विलक्षणकारणास्तित्वविषयस्य प्रथमपादस्यानारंभः स्यादिति परिचोद्य, बहूनां वेदान्तवाक्यानां प्रकृतिपुरुषकारणमात्रपरत्वे, पुरुषसूक्तेऽपि संशयप्रसङ्गात् न वैयर्थ्यमस्तीति परिहरिष्यति । अन्ये तु, अन्ययोगव्यवच्छेदार्थायां तिपाद्याम्, "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत्" इत्यपिशब्देन प्रधानमपि जगत्कारणं भवत्विति प्रदर्शयता सूत्रकृता प्रधानादिकमेव जगत्कारणं ब्रह्मेति प्रथमपादपूर्वपक्षाशय उन्नीयते । अत एव कल्पतरुग्रन्थे आनुमानिकाधिकरणे, 'पूर्वत्र हि प्रधानाद्येव सर्ववेदान्तार्थ इति

प्रत्यवस्थितं निषेधेन, इह तु तदभ्युपेत्य प्रधानाद्यपि कारणमिति प्रत्यवस्थीयते, सूत्रकारोऽप्यपिशब्दं प्रयुञ्जानो ब्रह्माभ्युपगमेन काचित्कोऽयं विचार इति सूचया-मासेत्युक्तम्' इति वदन्ति ।

कारणवाक्यविचारपरे अस्मिन्नधिकरणे, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यारभ्य श्रूयते इति वक्तव्ये भाष्यकृता किमिति, "स वा एष' इत्यादिकमुदाहृतमित्याशङ्क्याह — **कारणविषयस्येति** । **आत्मशब्दव्याख्यानोप-क्रमभूत**मिति । ततश्चात्मशब्दव्याख्यानानां मध्ये स वा एष इत्यस्योपक्रम-भूतत्वात्, विषयभूतकारणवाक्योपक्रमत्वाभावेऽपि प्रकृतेत्युक्तिरुपपन्नेति भावः । **चेतनत्वादावभ्युपगम** इति । सर्वज्ञशब्दप्रतिपन्नचेतनत्वेऽभ्युपगमः । सर्वेश्वर-शब्दप्रतिपन्नजीवातिरेके नाभ्युपगम इत्यर्थः । ततश्च जीवातिरिक्तत्वादेः प्राग-नुक्तत्वात् अनुक्तांशे कथं सत्यशब्दप्रयोग इति न चोदनीयम् । इदमुपलक्षणम् । उक्तांशे अङ्गीकारः, उक्तस्य वास्तवत्वांशे त्वनङ्गीकारः, **सत्यमुक्त**मितिग्रन्थस्वारस्या-दित्यपि द्रष्टव्यम् । **अस्वारस्यसूचक** इति । क्रियासङ्गतैवकारस्यात्यन्तायोगव्यव-च्छेदार्थपरत्वादिति भावः । ननु सांख्यमते जीवस्य प्रत्ययार्थीभूतकर्तृत्वाभावात् ईक्षितृत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य, प्रत्ययार्थानुपपत्तावपि प्रकृत्यर्थोपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह — **साक्षित्वमेवे**ति । नन्वस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्माभेदः पूर्वपक्ष्यभिमतः, तद्भेदस्तु सिद्धान्त्यभिमत इति भाष्यकृता जीवब्रह्माभेदद्वेषानुबन्धवशात् परं व्यास्यायते । न त्वेवं सूत्रकृदभिप्रायः, तादृशाभिप्रायज्ञापकाभावादित्यत आह —**भेदव्यपदेशाच्चे-ती**ति । **जीवव्यतिरेकासिद्धि**रिति । जीवभिन्नत्वासिद्धिरित्यर्थः । **नैकरूपज्ञान-स्ये**ति । ज्ञानसंकोचविकासरूपावस्थायोगित्वादिति भावः । **प्राप्यत्वानुगुणे**ति । अचिद्वियुक्तस्वरूपस्य प्राप्यत्वे आनन्दमयतया पुरुषार्थत्वमित्यभिप्रायः । **ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्ये**ति । मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदेन अन्तःकरणत्रैविध्यस्य सांख्याभि-मतत्वात् सांख्यमते बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरत्वेन तत्र विज्ञानशब्दस्य व्युत्पत्ति-संभवादिति भावः । **विकारपरत्वाभावाच्चे**ति । ननु पूर्वपक्षिणा विकारपरत्व-प्रत्याख्यानम्, "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्या' दिति सूत्रविरुद्धम्, तस्मिन् सूत्रे विकारार्थत्वस्यैव पूर्वपक्षहेतुतयोपन्यासात्, मयट्प्रत्ययस्वार्थिकत्वविकारार्थत्वयोः

पूर्वपक्षसाधकत्वस्य तदर्थचिन्ताग्रन्थ एव प्रदर्शितत्वेन स्वोक्तिविरोधाच्चेति चेत्– अत्राहुः – अस्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षो द्विविधः । सांख्यपक्षावलम्बी पुच्छब्रह्मावलम्बी च । तत्रानन्दमय इत्यत्र मयट्प्रत्ययः स्वार्थिकः । स च प्राप्यमुक्तस्वरूपपरः । न तु विकारार्थः, न वा प्राचुर्यार्थः; प्राप्यस्वरूपस्य निर्विकारत्वात् । अतो द्वितीयपूर्वपक्षवादिनः सिद्धान्तिनो वा नावकाश इति प्रथमः । मयट्प्रत्ययः विकारार्थः, न तु स्वार्थिकः प्राचुर्यार्थो वा । ततश्च विकारवाचिमयट्प्रत्ययानुरोधेन सुखाकारवृत्तिप्रतिबिंबिततया तदुपहिततया वा आनन्दविकारत्वेन आनन्दमयो जीव एवेत्यपरः । तत्र प्रथमे 'विकारशब्दान्नेति चे' दित्याक्षेपः तटस्थकर्तृकः । द्वितीये तु पूर्वपक्षिकर्तृक इति विवेकः । एवं च विकारपरत्वाभावाच्चेति ग्रन्थः प्रथमपक्षाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । केचित्तु–विकारपरत्वाभावाच्चेति, विज्ञानमयशब्दस्येत्यर्थः, विकारपरत्वाभावादित्युपलक्षणं, प्राचुर्यार्थकत्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । विकारप्राचुर्यान्यतरार्थत्वे हि विज्ञानमयशब्दस्य जीवपरत्वशङ्का स्यादिति वदन्ति ।

प्रतिष्ठातद्वद्भावेनेति । प्रतिष्ठारूपस्य ब्रह्मणः तद्वदानन्दमयेन ऐक्यासंभवादिति भावः । **पुरुषविध** इति । 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध' इति श्रुतिवाक्ये—तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधत्वमनुकृत्य, अयमानन्दमयः पुरुषविधः, तदनुकारी पुरुष इत्यर्थः । **व्यतिरेकनिर्देशस्वारस्यं सिद्ध्यतीति** । आत्मशब्दस्य मध्यभागपरत्वानादरेण स्वरूपपरत्वाङ्गीकारे घटस्य स्वरूपमित्यादिवदस्वारस्यं स्यादिति भावः । का नः क्षतिरित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति **ततः किमिति** । पुच्छब्रह्मत्वस्य उभयाभ्युपेतत्वे शान्तो विवाद इत्यभिप्रायेण पृच्छति – **किं तर्हीति** । त्वया पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वम्, नानन्दमयस्येत्युच्यते । अस्माभिस्तु उभयोरप्यैक्यात् ब्रह्मत्वमुच्यत इति विवेक इति भावः । **अर्थात्परिहरन्निति** । ब्रह्मशब्दस्यानन्दमयविषयत्वमसिद्धमिति परिहरन्निति भावः । **सद्भावेऽप्याशङ्कावाद** इति । न हि घटं प्रमेयं वेद चेदित्याशङ्कावादो युज्यत इति भावः । **किमत्र क्रियत इतीति** । रूपणस्यापि इतरव्यावृत्तस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थत्वादित्याशयः । **प्रधानप्रतिपाद्यत्वाभावादिति** । ननु सर्वपर्यायसाधारण्यं न प्राधान्यविरोधि; अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' न्नित्यादौ सर्वपर्यायसाधारण्येऽपि सर्वत्र यच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते, तद्वदिहापि

पञ्चस्वपि पर्यायेषु, 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'ति आत्मशब्दनिर्दिष्टस्यैव प्राधान्यम्। ततश्च पुच्छब्रह्मण एवात्मशब्दनिर्दिष्टत्वात् तस्यैव, सोऽकामयतेति पुल्लिङ्गतच्छब्देन परामर्शः संभवतीति चेत्—उच्यते। 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यत्र एष इति पुल्लिङ्गस्य आनन्दमय एव स्वरसत्वात् तद्वाक्येऽपि न ब्रह्मणः परामर्श' इति भावः। **प्रधानपरामर्शित्वस्वारस्याच्चे**ति। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे' त्यत्र आनीयमानेनापि दध्ना व्याप्यमानस्य पयसः प्राधान्यात् तस्यैव तच्छब्देन परामर्शो युक्तः; न त्वप्रधानस्य सन्निहितस्यापि दध्नः। अतः पय एव घनीभूतमामिक्षेति पूर्वतन्त्रे चतुर्थाष्टमयोर्व्यवस्थापितत्वादिति भावः। **विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानादि**ति। भृगुवल्ल्यामिति भावः। **स्थानप्रमाणेनानन्दानन्दमयशब्दयो**रिति। ननु भृगुवल्ल्याम्नातानन्दस्थानसाम्यादपि अन्नमयादिषु पञ्चस्वपि मयट्प्रत्ययसारूप्येणानन्दमयस्थानसाम्यस्यैव प्रबलतया ततोऽपि भृगुवल्ल्याम्नातानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेत् — मैवम्। आनन्दवल्ल्याम्नातानन्दमयस्याद्याप्यब्रह्मत्वानिश्चयात् अनिश्चितस्थानसाम्यस्याप्रयोजकतया निश्चितब्रह्मभावानन्दस्थानसाम्यस्यैवार्थनिर्णायकत्वात्। 'एतमानन्दमयमात्मानमिति प्रकृतानन्दपरामर्शकैतच्छब्दश्रुतिबलादपीति भावः। **उक्तं हि या तु भार्गवी**ति। शाङ्करभाष्य इति शेषः। **निर्हरणादिरूपमि**ति आदिपदेन परमात्मपक्षे प्रसाद्यत्वं विवक्षितम्। ननु परमात्मपक्षे कथं शोध्यत्वम्; प्रागशुद्धिमतो हि शुद्धिराधेया। न च नित्यशुद्धस्य ब्रह्मणः प्रागशुद्धिरस्तीति चेत्—न। अत्र शुद्ध्यशुद्धिशब्दाभ्यां कोपप्रसादौ विवक्षितौ। ब्रह्मणः कोपरूपाशुद्धिसद्भावेऽपि अपहतपाप्मत्वलक्षणनित्यशुद्धत्वस्याविरोधात्। इतरथा, गङ्गाजलं कतकैः शोध्यतामित्युक्तिरपि नोपपद्येत। नित्यशुद्धस्य गङ्गाजलस्य प्रागशुद्ध्यभावात्। यदि च नित्यशुद्धस्यापि गङ्गाजलस्य कर्दमसंबन्धादिकृतकालुष्यरूपाशुद्धिरभ्युपेयते, तर्हि प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः।

ब्रह्मविषयस्योपरितनश्लोकस्येति। अन्नमयादिपर्यायेषु प्रधानानां तत्तत्पर्यायगतश्लोकविषयत्वदर्शनेन स्वपर्यायगतश्लोकाविषयस्य तस्याप्राधान्यादिति भावः। **प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैरि**ति। न च मनोमयशिरःपक्षपुच्छानां ऋक्सामयजुरथर्वाङ्गिरसां मनोमयादतिरिक्तत्वदर्शनेन प्रकरणस्य, स्वस्मादनतिरिक्तैः

न्यम् । **निरतिशयत्वश्रवणविरोधेनेति** । हेत्वधीनत्वे हेतोरेव तदपेक्षया अतिशयिततया हेत्वधीनस्य वस्तुनः सातिशयत्वमेव स्यात् । यदपेक्षया अतिशायितं नास्ति, तस्यैव निरतिशयत्वादिति भावः । ननु परमात्मानन्दस्यानन्याधीनत्वेन तस्यैवानन्दस्य, 'स एको ब्रह्मण आनन्दः; श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति श्रवणात् मुक्तेऽप्यनन्याधीनत्वमेवेत्याशङ्कयानन्दस्यैकरूपत्वेऽपि ब्रह्मणि स आनन्दो निर्हेतुकः, मुक्ते तु सहेतुकः, तत्राकामहतस्येति हेत्वन्तरस्य पृथङ्निर्देशादित्याह— **श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येतीति** । **इति श्रुत्यन्तर**मिति । तत्रत्याकामहतशब्दस्याप्येवमेवार्थ इति भावः ।

तस्य वाक्यस्य तादृशतर्कसूचकत्वमुपपादयति — **अत्र हीति** । **अन्यत्रशक्त्या दर्शित**मिति । मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वादिति भावः । भाष्ये **न बुद्धिमात्र**मिति । ननु बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणपरतयैव टीकाकृता व्याख्यातत्वात्, न बुद्धिरित्यनेनैव तत्प्रतिक्षेपसंभवात् मात्रपदवैयर्थ्यम् । यदि च बुद्धिशब्दस्य ज्ञप्तिपरत्वम्, तदैव हि केवलज्ञप्तिमात्रपर्यवसानज्ञापनाय मात्रपदं सफलं स्यात् । यदि च मात्रपदमनुजिघृक्षितम्, तदा, 'तदन्तरभूताञ्च बुद्धि' मिति पूर्वपक्षभाष्यस्थो बुद्धिशब्दो ज्ञप्तिपरतयैव व्याख्येयः; नान्तःकरणपरतयेति चेत्—उच्यते । न बुद्धिमात्रमित्येतत् तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनान्तःकरणस्य ज्ञप्तेश्च व्युदासकम् । ततश्च ज्ञप्तिव्युदासपक्षे तद्वत्त्येव पर्यवसानम्; न तु तन्मात्र इति प्रतिपादनाय मात्रपदं सार्थकम् । केचित्तु सर्वत्र बुद्धिशब्दो ज्ञप्तिपर एव, न तु करणव्युत्पत्त्या अन्तःकरणपर इत्याहुः । 'मयट्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः' इति भाष्यस्य स्वार्थिकत्वाश्रयणे मयट्प्रत्ययवैयर्थ्यप्रसङ्गात् इत्येतत्पर्यन्तोऽभिप्राय इति दर्शयति — **प्रत्ययवैयर्थ्यं विशदयतीति** । नीलादिशब्दानामपि सङ्ग्रहार्थं व्याचष्टे— **अयुतसिद्धधर्मवाचिशब्दा इति** । **सूत्रन्यायाभ्या**मिति । यावदात्मभावित्वाच्चेति शारीरकसूत्रन्यायाभ्यामित्यर्थः । **प्रथमपक्षे कर्तृपरत्वं कल्पनीय**मिति । अत्यन्तागतिकबाहुलककर्त्रर्थत्वमाश्रयणीयमिति भावः । **गणान्तर्भाव इति** । नन्द्यादिगणे अस्यापठितत्वादिति भावः । **प्रत्यक्षानुगुण्यादित्यादि** । आत्मनो विज्ञानमयत्वस्य जानामीति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, योऽयं विज्ञानमय इति श्रुतिसिद्धत्वात्, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्येतदपेक्षया

विज्ञानमयशब्दस्य प्रथमश्रुतत्वेनासञ्जातविरोधित्वात्, ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानमयशब्दस्यान्तःकरणपरत्वेऽपि प्रकृतिप्रत्ययास्वारस्यात्, जीवपरत्वे द्वयोरपि स्वारस्यापरित्यागात्, विज्ञानमयशब्दानुरोधेनैव विज्ञानशब्दो नेय इति भावः। **चेतनपरत्वादेवेत्यर्थ** इति । 'व्यपदेशाच्च क्रियायाम्' इति सूत्रे 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति वाक्यस्य जीवकर्तृत्वे प्रमाणतया परैरप्युपन्यासादिति भावः। **बोद्धुरेव हि कर्तृत्वमित्यादि** । जानामि करोमीति प्रत्यक्षेण, 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिः, 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा' दित्यादि-सूत्रैश्चेत्यर्थः ।

ननु न कर्तृत्वं चेतनैकान्तम्, अचेतनानामपि कर्तृत्वसंभवात् 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभत' इत्यादिविहितशुक्रान्वारंभणादौ अस्थियागपक्षे अचेतनानाम् अस्थ्नां स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वासंभवात् शुक्रान्वारम्भणादिकमकर्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, काष्ठानामपि ज्वलनादौ कर्तृत्वसंभवेन कर्तृत्वस्य चैतन्यानपेक्षत्वेन अस्थ्नां कर्तृत्वं संभवतीति दशमे सिद्धान्तितत्वात् इत्यभिप्रेत्याशङ्कते — **ननु सर्वेषामिति** । **विज्ञानशब्दास्वारस्यमुभयोरविशिष्टमिति** । 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्यत्र विज्ञान-शब्द इत्यर्थः । न तु विज्ञानमयशब्दगतविज्ञानशब्दे । सिद्धान्ते तत्रत्यविज्ञान-शब्दस्य ज्ञप्तिपरत्वेनास्वारस्याभावादिति द्रष्टव्यम् । **स च प्रकरणानुवृत्तश्चेदिति** । 'विज्ञानमयात्प्राचीनेष्वन्नमयादिषु' इति भाष्ये सर्वेष्विति पदमध्याहर्तव्यमिति भावः। **अनुप्रवेशश्रवणादिति** । अनुप्रवेशकर्मत्वश्रवणादित्यर्थः । व्याप्यत्वश्रवणादिति यावत् । **आत्मान्तरस्थितिश्रवणादिति** । न च 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इतिवत् भेदस्यौपचारिकत्वमिति वाच्यम् — 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत' इति सूत्रे — विज्ञानशब्दस्य जीवपरत्वमेव, न तु परमात्मपरत्वम्, अभेदे भेदोपचारक्लेशस्यानाश्रय-णीयत्वादिति परैरेवोक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । **सर्वत्र प्रयुक्तस्येति** । 'विज्ञानं चाविज्ञानं च', 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्येवंभूते सर्वत्र वाक्ये प्रयुक्तस्य विज्ञानशब्दस्य कर्तृवाचिप्रत्ययान्तत्वे, 'नपुंसके भावे क्तः', 'ल्युट् च' इति विहितभावार्थल्युडन्तस्यैव नपुंसकतया, तदतिरिक्तार्थस्य ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नतया नपुंसकत्वनियमाभावेन आत्मविषयस्य विज्ञानशब्दस्य पुलिङ्गत्वापत्तिरिति भावः। **श्लोकस्य ज्ञातृपरत्वा-**

भावेऽपीति। वस्तुशब्दस्येहानुपात्ततया तदभिप्रायेण नपुंसकलिङ्गनिर्देशो न युक्तः। अत एव सारस्वत्यां मेष्यां पशुशब्दाभिप्रायेण, 'प्रास्मा अग्निं भरते' ति निर्देशो युक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा, पशुशब्दस्य प्रागनुपात्ततया सारस्वत्याश्च मेष्या वस्तुतः स्त्रीत्वात्, प्रास्या इत्येवं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कर्तव्य इति पूर्वतन्त्रे नवमे स्थितत्वात्, वस्तुशब्दाभिप्रायेण नपुंसकलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः। किन्तु, 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय' इत्यात्मशब्देन प्राङ्निर्देशात् पुलिङ्गनिर्देश एवोचितः। अतो 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति नपुंसकविज्ञानशब्देन ज्ञप्तेः परामर्श इत्यभ्युपगमेऽपीत्यर्थः। तन्मयस्तद्विकार इति पदद्वयस्य प्रयोजनमाह—**तन्मय इतीति**। **विरुद्धधर्माध्यासप्रतिपत्त्येति** विरुद्धधर्माश्रयत्वप्रतिपत्त्येत्यर्थः।

सहेतुकमविरुद्धमिति। हेयप्रत्यनीकत्वदोषाश्रयत्वयोरविरोधसमर्थनं प्रथमशिरःपरिग्रहं हेतूपन्यासपूर्वकं परमुखेन शङ्कत इत्यर्थः। हेयसंबन्धप्रतिभासो मिथ्यारूप इति भाष्यं व्याचष्टे — **हेयं दुःखं मिथ्याप्रतिभास इति**। ननु प्रतिभासो मिथ्यारूप इत्ययुक्तम्। साक्षिरूपस्याविद्यावृत्तिरूपस्य वा स्वरूपतस्सत्यत्वेन मिथ्यात्वाभावादित्याशङ्क्याह — **भ्रान्तिज्ञानमिति**। 'तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वं चैव हि हेयसंबन्धः' इति भाष्यमयुक्तम्। तथा हि सति दुःखाश्रयत्वस्य हेयसंबन्धरूपत्वं न स्यादित्याशङ्क्यात्वत्यस्यैवकारस्य हेयसंबन्धत्वरूपविशेषणान्विततया तदयोगव्यवच्छेदकत्वमेव, नान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमित्यभिप्रयन्नाह — **न केवलं दुःखमेवेति**। क्षणिकस्य यागादेः श्रुतकालान्तरभाविस्वर्गसाधनतोपपत्तये तावत्पर्यन्तस्थायी अपूर्वलक्षणो व्यापारः परिकल्प्यते, न तु विनष्टस्यासत एव यागस्य कार्यजनकत्वमिति वा, तस्यैव फलपर्यन्तस्थायित्वमिति वा कल्प्यते, तस्य सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्, इत्यपूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् इति भाष्याभिप्राय इत्यभिप्रयन्नाह — **परिहरतीति**। **अप्रामाण्यं प्रसजेदित्यर्थ** इति। काकदन्तमीमांसासदृश्यां (सादृश्यात्) कर्ममीमांसायां कस्यापि अप्रवृत्त्या मीमांसारूपाङ्गासहकृतस्य च वेदस्याप्रत्यायकत्वात् प्रमितिजनकत्वरूपं प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः। **तद्विषयान्तर्गतमिति**। ज्ञानान्तर्गतत्वोक्त्या विषयान्तर्गतत्वं लक्ष्यत इति भावः। **सर्वमिति शेष** इति। सर्वज्ञानविषयभूतवस्तुजातं

सर्वं यद्येकज्ञानविषयान्तर्गतमित्यर्थः । **न तु ज्ञातत्वविशिष्टाकारेणे**ति । एकत्वावस्थस्यैव सर्वत्वाभावादिति भावः । **सर्वत्वविशिष्टाकारेणे**ति । सर्वत्व-रूपविशेषणस्याज्ञातत्वादिति भावः । एतत्कालादिविशिष्टतया ज्ञातत्वमितिच्छेदः ।

समानाधिकरणवृत्तानामित्यादेः सोऽयं देवदत्त इति समानाधिकरण-वाक्यपर्यवसानं प्रतीयते । तावन्मात्रपर्यवसाने, तत्त्वमसीत्यादिपक्षविषयग्रन्थस्य कस्याप्यभावात् प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याह — **पक्षविषयसङ्ग्रहरूप** इति । ततश्च नीलमुत्पलमित्यादिग्रन्थस्य पक्षविषयसङ्ग्रहविधिविस्तररूपत्वात् पौनरुक्त्यादि-शङ्कापि परिहृता भवतीति भावः । भाष्ये **न हि नैल्यविशिष्टाकारेणे**ति । इदमुपलक्षणम् ; 'न हि उत्पलत्वविशिष्टाकारेण तद्वस्तु नैल्येन विशेष्यते, जातिगुणयोरन्योन्यसमवायप्रसङ्गात्' इत्युत्तरभाष्यानुसारादिति द्रष्टव्यम् । **विशेष-णान्वये स्फुटेऽपी**ति । विशेषणान्वये अस्फुटतात्पर्याभावमुदाहरणमुक्त्वा, स्फुट-तात्पर्याभावमुदाहरणान्तरमाहेति पर्यवसितोऽर्थः । **तत्र विशेषणान्वयस्य स्फुटत्वा**दिति । एकस्मिन्नीलत्वदशायामेव उत्पलत्वान्वयासम्भवादिति भावः । **अशक्ये क्वचिद्व्यापाराभावा**दिति । अशक्यविषयव्यापारस्यैव लक्षणात्वात्, प्रकृते च तदभावान्न लक्षणेति भावः । अशक्यव्यापाराभावमेवोपपादयति — **व्यापार-विषयांशेऽपी**ति । शक्ये व्यापाराभावादिति पाठे शक्यैकदेशे क्वचिद्व्यापाराभावमात्रेण न शक्यांशेऽपि लक्षणेत्यर्थः ।

ननु नीलमुत्पलमानयेत्यत्र उत्पले नीलत्ववैशिष्ट्यप्रतीतिः न समा-नाधिकरणवाक्यायत्ता, अपि तु प्रत्यक्षादेवेति शङ्कां व्युदसितुं भाष्यकृता विन्ध्याटव्यामिति परोक्षोदाहरणमुपन्यस्तमित्यभिप्रयन्नाह — **प्रत्यक्षविषयं परोक्ष-विषयं चेती**ति । **अत एव ह्यानीयते प्रतीयत इत्युक्त**मिति । ननु नीलमुत्पलमानयेति वाक्ये आनयेत्युक्त्या आनीयत इति वक्तुमुचितत्वात् तथोक्तम्; न तु प्रत्यक्षत्वस्फोरणार्थमिति चेन्न — शब्दजन्यप्रतीत्याकारस्यैवोपन्यसनीयतया आनयनपर्यन्तोपन्यासस्य तदभिप्रायकत्वादिति भावः । **विभक्त्यर्थोऽनादृत** इति । न तु प्रकृत्यर्थ इति भावः । अत एव 'संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्' इत्यधि-

करणे ग्रहैकत्ववत् प्रातिपदिकार्थग्रहत्वस्याप्यविवक्षामाशङ्क्य प्रातिपदिकार्थाविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमिति सिद्धान्तितमिति भावः। **निवृत्तिरूपार्थत्वं न कल्प्यमिति**। ततश्च सत्यज्ञानादिवाक्ये सत्यादिशब्दस्यानृतादिव्यावृत्तिपरत्वकल्पनं परस्यानुपपन्नमिति भावः। **तदसंभवे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति**। शक्त्यन्तरकल्पनमित्यर्थः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया लक्षणादिलभ्ये शक्तेरकल्पनीयत्वात्, अत एव गङ्गापदस्य न तीरे शक्तिः कल्प्यते। सैन्धवादौ तु शक्यसंबन्धाभावान् नानाशक्तिमत्त्वमभ्युपेयत इति भावः। **बाह्लीक** इति। बाह्लीको नाम देशविशेषः, तत्स्थो जनो गोसदृश इत्यर्थः। **विशेषणान्तरसंबन्धित्वाद्विलक्षणमित्यर्थ** इति। विशेषणान्तरसंबन्धित्वाद्यधिकरणमित्यर्थः। तेन धर्मवैलक्षण्येऽपि धर्मिभेदासिद्धेः नेदं परानिष्टमिति चोद्यं परास्तमिति वेदितव्यम्। केचित्तु विशेषणान्तरप्रतिसंबन्धित्वादिति भाष्यस्य विशेषणान्तरेण प्रतिसंबन्धित्वं यस्य स विशेषणान्तरप्रतिसंबन्धित्वः विशेषणान्तरप्रतिसंबन्धीति यावत्। एवं च न प्रथमपक्षवत् भावप्रधानत्वम्; न वा द्वितीयपक्षवदध्याहार इति वदन्ति। **युतसिद्धत्वादिविभागवदिति**। विशेषणत्वमेव विरोधप्रयोजकमिति वदतः युतसिद्धत्वादिविशेषणस्याननुगतत्वेन विरोधाप्रयोजकत्वस्य सिद्धतया सिद्धान्तीकरणं संभवतीति; द्रष्टव्यम्। **अन्यथे**ति व्याख्येयं पदम्। **शाखायां न तात्पर्यमिति**। तत्रापि तात्पर्ये शाखाऋजुप्रदेशावस्थानदशायामेव चन्द्रत्वं स्यात्। अतः शाखोपलक्षितस्वरूपविशेषे चन्द्रत्व एव तात्पर्यमिति भावः। **तद्द्वारकस्याभिधानस्यानुपपत्तेरिति**। शक्तिजन्यप्रतीतेः शक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः। ननु सोऽयं देवदत्त इत्यत्र एकस्य द्वयमिति न्यायेन देशद्वयसंबन्धस्य कालद्वयसंबन्धस्य च परस्परानादरेण वस्तुनिष्ठतयैव प्रतीयमानत्वादन्यतरस्यान्यतरोपाधित्वं कथमित्याशङ्क्याह—**वस्तुविशेषणतया निर्दिष्टावपीति**। **कालोपाध्यन्तराणामिति**। गुणक्रियाद्युपाध्यन्तराणामित्यर्थः। देशान्तरसंबन्धितया अतीतस्येति व्याख्येयं पदम्। **अतीतत्वं चान्यापेक्षयेति**। शब्दप्रयोगाधारकालापेक्षयेत्यर्थः। लोके ह्यतीतकाल इत्युक्ते, शब्दप्रयोगकालात् पूर्वकालः प्रतीयते। आगामिकाल इत्युक्ते शब्दप्रयोगाधारकालादुत्तरकालः प्रतीयते। वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य चातीतागामिशब्दार्थत्वात्,

वर्तमानकाल इत्युक्ते शब्दप्रयोगाधारकालः प्रतीयत इत्यनुभवसिद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। **न तु उभयकालानुगतेति**। यद्यपीदमप्रसक्तप्रतिषेधात्मकं, न ह्यतीतकालसंबन्धी घट इत्युक्ते घटापेक्षया घटस्यातीतकालसंबन्धप्रतीतिरस्ति — तथापि लोकसिद्ध-व्युत्पत्तिप्रदर्शनप्रकारोऽयमिति द्रष्टव्यम्।

विवक्षितानीति। आनन्दमयाधिकरणसिद्धान्तिनेति शेषः। **द्रव्य-पर्यन्तत्वं निर्णी**तमिति। द्रव्याक्षेपकत्वं निर्णीतमित्यर्थः। आक्षेपादेव द्रव्य-लाभसंभवेऽपि न शक्तिरस्तीति निर्णीतम्। अतो गुणमात्रपर्यन्तत्वमुभयत्रानुयायीति भावः। नन्वाकृत्यधिकरणे आकृतिवाचिन एव शब्दा विचारिताः, न तु गुणवाचिनः, अतोऽरुणाशब्दस्य न गुणमात्रपर्यन्तत्वं पूर्वमीमांसायां सिद्धमित्याशङ्क्याह—'**आक्षिप्त-द्रव्ये** इति, **तत्र चात्र चे**ति। ननु 'अस्माकं तु पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च द्रव्य-पर्यन्तत्वमनुयायीत्या'दिग्रन्थेनैव आकृत्यधिकरणसिद्धद्रव्यपर्यन्तत्वोपजीवनेन अरुणा-धिकरणप्रवृत्तेः आविष्कृततया, आकृत्यधिकरणारुणाधिकरणयोर्विचार्यभेदस्य स्पष्टं प्रतीतेर्गतार्थत्वशङ्कायाः कथमुत्थानमिति चेन्न — आकृत्यधिकरणारुणाधिकरणयोः व्युत्पाद्यभेदमजानानस्य एतादृशचोद्यसंभवात्। **क्रयस्यैकहायन्यवरुद्धत**येति।

नन्वरुणावरुद्धत्वात्क्रयस्य एकहायन्या निवेशो न संभवतीति वैपरीत्यं किं न स्यात्। किञ्चारुणाशब्दोऽयं आकृत्यधिकरणन्यायेन गुणिवाचकः, एकहायनीशब्दः बहुव्रीहितया लक्षकः, ततश्च श्रौतारुणावरुद्धत्वात् एकहायनीलक्षितद्रव्यविशेषो न संभवतीत्येव वक्तुं युक्तम्। किञ्च एकहायन्यवरुद्धत्वात् पिङ्गाक्ष्या निवेशो न संभव-तीत्यपि सुवचम्। खलेकपोतन्यायेन युगपत्प्रवृत्तौ उच्यमानायामन्यतरावरुद्ध इत्युक्तेर्निरालम्बनत्वाच्चेति चेत् — उच्यते। यदुक्तमरुणावरुद्धत्वादेकहायनी-निवेशो न संभवतीति वैपरीत्यं सुवचमिति, तत् सत्यमेव। अन्यतरावरुद्धे अन्यतरस्य निवेशासंभवात्, द्वयोरेकेन वाक्येन विधानासंभवादित्यत्र तात्पर्यात्। यच्चोक्तमरुणाशब्दस्य श्रौतत्वम्, एकहायनीशब्दस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि — तन्न। एकहायनीपदस्यापि बहुव्रीहितया निरूढलक्षणात्वेन शक्तितुल्यकक्ष्यत्वात्। यत्तूक्तं पिङ्गाक्ष्या अपि निवेशो न संभवतीति, तत् तथैव। पिङ्गाक्षीशब्दस्याप्येत-

---

१. दीपशिखावाक्यमिदम्।

दधिकरणे अरुणापदवत् विषयत्वात् । यदुक्तं खलेकपोतन्यायेनेत्यादि, तन्न । शाब्द-बोधे क्रमिकान्वयबोधस्यैव दर्शनेन खलेकपोतन्यायस्यासंप्रतिपत्तेरिति तात्पर्यात् ।
आकाङ्क्षोत्थापक—चशब्दद्वन्द्वाद्यभावाच्चेति । इदमुपलक्षणम् । आकाङ्क्षोत्थापक-चशब्दद्वन्द्वादिसत्त्वे च अरुणाशब्दस्य द्रव्यान्तरत्वप्रसङ्गेन अरुणैकहायनीशब्दयोः सिद्धान्त्यभिमतसामानाधिकरण्यासिद्धितादवस्थ्यापातादित्यपि द्रष्टव्यम् । न च यज्ञेन दानेनेत्यादिवाक्ये चशब्दाभावेऽपि यज्ञदानाद्यर्थविधानवत् अरुणैकहायन्येति कारकद्वयविधानमस्त्विति वाच्यम्—तत्र चशब्दस्याध्याहर्तव्यत्वात् । अत्र चशब्दा-ध्याहारेऽरुणैकहायन्योरैक्यासिद्धेश्चशब्दाध्याहारासंभवात् । वस्तुतस्तु अरुणयेति वाक्ये क्रयस्यापि न विधानम् ; 'तं वै दशभिः क्रीणाती' ति वाक्येन दशभिरित्यंशे 'वाससा क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाती' ति वाक्यप्राप्तसंख्यानुवादरूपेण क्रयविधि-संभवात् अन्यत एव क्रयसिद्धेः । अतो गुणमात्रविधानं सिद्धम् । अत्र प्राप्त-क्रयानुवादेनारुणाद्रव्यस्य एकहायनीद्रव्यस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् अरुणिम-विशिष्टैकहायनीद्रव्यविधानं वक्तव्यम् । तच्च न संभवति । कारकविभक्त्यन्तत्वस्य सामानाधिकरण्यविरोधित्वेनान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य विधानायोगादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, कारकविभक्त्यन्तत्वस्य च सामानाधिकरण्याविरोधित्वात्, अन्यतरविशिष्टस्या-न्यतरस्य क्रयानुवादेन विधानमिति सिद्धान्तवर्णनं भाष्यकृतामभिमतम् । न च सामानाधिकरण्यवशेनान्यतरविशेषितस्यान्यतरस्य क्रये विधाने, 'अग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यवशेनान्यतरविशेषितस्यान्यतरस्य द्वन्द्ववाक्यविहितकर्मानु-वादेन विधानसंभवात् पौर्णमास्यधिकरणविरोध इति वाच्यम्—यत्र क्रियान्वयात् प्रागेव विधिमनादृत्यैव सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा मिथस्संबन्धितया शब्देन प्रति-पादितानि मन्त्रार्थवादादिप्रसिद्धानि, तत्रान्यतरविशिष्टस्यापि प्राप्तकर्मानुवादेन विधिः संभवति । अत एवाभ्युदयेष्ट्याम्, 'येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यादौ शिपिविष्टत्वविशिष्टो विष्णुः प्राप्तानुवादेन विधीयते, प्रसिद्धश्च विष्णुः शिपिविष्टो मन्त्रार्थवादादिषु, नैवमाग्नेयस्याष्टाकपालस्य लोकतो मन्त्रार्थवादतो वा प्रसिद्धिरस्ति । एवमेव ह्युत्तरमीमांसायां वार्तिकादौ पौर्णमास्यधिकरणे वर्णितम् । ततश्चारुणैकहायनीद्रव्यस्य लोकप्रसिद्धत्वात्, क्रियान्वयात् प्रागेव सामानाधिकरण्यवशेन मिथस्संबन्धित्वावगमात् आरुण्यविशिष्टैकहायनीद्रव्यं विधीयते । अमुमेवारुणावि-

करणन्यायमवलंब्य, 'विष्णवे शिपिविष्टाये'त्यत्र शिपिविष्टत्वविशिष्टो विष्णुः प्रसानुवादेन विधीयत इति मीमांसकप्रवादोऽपि। अत एव 'तं वै दशभिः क्रीणाती'ति वचनमप्युपपद्यते। मीमांसकमतानुसारेणारुणिमगुणस्यापि पृथक्साधनत्वे साधनानामेकादशत्वसिद्ध्या, दशत्वसंख्यातिरेकात् दशभिरिति वादो नोपपद्येत, द्रव्यमात्राभिप्राया दशत्वसंख्येत्याश्रयणं च क्लिष्टम्। अत एव 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपती'त्यत्र अध्वरमीमांसकमते चतुस्संख्याया मुष्टिद्रव्यानादरेण, अरुणिम्नः क्रयान्वयवत् निर्वापक्रियान्वये संख्यया कर्मभेदप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः। चतुर्मुष्टिनिर्वापस्य एकपदार्थत्वात् चतुर्मुष्टिनिर्वापेणानुसमयः, न तु तदवयवेनैकैकमुष्टिनेति पाञ्चमेकाधिकरणविरोधप्रसङ्गादिति वदन्ति।

भाष्ये सामानाधिकरण्येनान्वयदूषणानुक्तौ हेतुमाह — **स किं पदयोरित्यादिना।** **स** इत्यनेन च भाष्यस्थपूर्ववाक्यस्थैकहायन्यन्वयनियमः परामृश्यते। न तु टीकास्थः क्रयान्वयद्वारा एकहायन्यन्वय इत्यर्थः परामृश्यते। तथात्वे तावत् पदद्वयसामानाधिकरण्येन एकहायन्यन्वयनियमः, 'न' इत्युत्तरग्रन्थस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात्; परस्परसंबन्धानादरेण क्रयान्वयानन्तरम्; आर्थिकस्य परस्परान्वयस्यैव क्रयद्वारा एकहायन्यन्वयरूपत्वात्; सामानाधिकरण्यस्य च तद्विरुद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। **पृथक्करणवाचीति।** परस्परैक्यानापन्नकरणवाचीत्यर्थः। **वाक्यभेदे सति स्ववाक्यस्थत्वाभावादिति।** ननु वाक्यभेदे सत्यपि तच्चारुणयेत्यध्याहृततत्पदेन एकहायनीमात्रान्वयसिद्ध्या प्राकरणिकसर्वद्रव्यान्वयासिद्धिरिति चेन्न। पूर्वपक्षे एकहायनीसाध्यक्रयस्यापि वाक्यान्तरगतत्वाविशेषात्; बुद्धिस्थत्वमात्रस्य एकहायनीसाध्यक्रय इव वासःप्रभृतिसाध्यक्रयेऽपि सत्त्वात्; अत्यन्तसन्निधानस्य चाप्रयोजकत्वात्; वाक्यभेदाश्रयणे महाप्रकरणेन सर्वान्वयित्वसंभवे तत्पदाध्याहारस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति भावः। न च तच्चेत्यध्याहारे अरुणयेत्यस्य कथमन्वय इति वाच्यम् — अरुणयेति तृतीयया प्राकरणिककरणद्रव्याण्यनूद्य तत्रारुण्यं विधीयते। तत्र चावान्तरप्रकरणमात्राश्रयणे वासःप्रभृतिक्रयसाधनेष्वप्यारुण्यसिद्धिः, महाप्रकरणाश्रयणे यजमानादिप्राकरणिकसर्वद्रव्यनिष्ठत्वमारुण्यस्य सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम्। **विशेषणविशेष्यभावः प्रातिपदिकावसेय** इति। आकृत्यधिकरणन्यायेनारुणाशब्दो

द्रव्यपर्यन्तवाचीत्यर्थः। **विशेष्यैक्यं सामानाधिकरण्यावसेयमिति**। समानविभक्तिलक्षणश्रुतिगम्यमित्यर्थः। कारकविभक्तेः समानविभक्तित्वाकारेण विशेष्यैक्ये शक्तेरेवाभ्युपगमात्, न तु पूर्वतन्त्र इव पदद्वयसामानाधिकरण्यरूपपदान्तरसमभिव्याहारलक्षणवाक्यावसेय इति मन्तव्यम्। **क्रयान्वयो वाक्यावसेय** इति। ननु कारकविभक्तित्वाकारात् क्रयान्वयबोधनम्, एकवचनत्वाद्याकारात् संख्यान्वयबोधनम्, समानविभक्तित्वाकारात् परस्परान्वयबोधनमिति वदतः सिद्धान्तिनो मते क्रियाकारकसंबन्धस्यापि विभक्तिलक्षणश्रुतिगम्यत्वेन श्रौततया कथं वाक्यगम्यत्वम्। अध्वरमीमांसकैरपि क्रियाकारकसंबन्धस्य श्रौतत्वाभ्युपगमादिति चेत् — सत्यं क्रियाकारकसंबन्धः श्रौतः, विभक्त्याख्यश्रुतिगम्यत्वात्। अथापि क्रयाख्यक्रियाविशेषान्वयप्रतीतेः क्रिणातिपदसमभिव्याहारलक्षणवाक्यगम्यत्वात् तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। यद्वा क्रयान्वयो वाक्यावसेय इत्यस्यायमर्थः — कारकविभक्तिलक्षणश्रुतिगम्य कारकसंबन्धविशिष्ट क्रयविधानमेव वाक्यकृत्यमिति। अयं भावः — यद्युभयत्र विधिव्यापारः स्यात्, तदा विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। इह तु विभक्तिश्रुतिसमर्पितारुणिमगुणाश्रयद्रव्याभिन्नैकहायन्यन्वयविशिष्टे क्रये विहिते, तद्विशेषणानामाक्षेपत एव विधानसिद्धेर्न विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद इति। **द्वारान्वयद्वार्यन्वयरूपार्थयो**रिति। गुणस्य हि क्रयान्वये गुणपरिच्छिन्नं द्रव्यं द्वारम्। ततश्च द्वारिणो गुणस्य द्वारभूतद्रव्यान्वयस्य क्रयान्वयस्य च बोध्यत्वाद्वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः।

भाष्ये **सर्वविशेषणविशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वेति**। नन्वरुणिमाश्रयद्रव्याभिन्नत्वेन प्रतीताया एकहायन्याः क्रयसंबन्धे खलेकपोतन्यायेनारुणायाः क्रयसंबन्धो न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। तथा हि सति 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' इत्यत्र मुष्टीनामेव चतुस्संख्यापेक्षया विशेष्यत्वेन प्राधान्यात् मुष्टीनामेवानुग्राह्यत्वेन संख्याया एव बाधप्रसङ्गेन संख्यामुष्ट्यधिकरणविरोधापत्तेः। तथाहि — वाजपेये श्रूयते, 'बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावश्चरुर्भवती'ति। अस्ति च प्रकृतौ, 'चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपती'ति। तत्र न मुष्टीनां द्वितीयाश्रुतिबलात् निर्वापसंस्कार्यत्वमुपपद्यते। निर्वापसंस्कृतानां मुष्टीनां भूतभाव्युपयोगाभावेन चतुसंख्याया मुष्टिभिश्च निर्वापः कर्तव्य इति तस्यार्थ इति

सिद्धम् । ततश्च चतुस्संख्या मुष्टिद्रव्यं च इह चोदकप्राप्तम् । तत्र चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं न शक्य इति अर्थवशाद्बाधेऽवश्यंभाविनि तत्र एकत्र बाधेनोपपत्तौ, नोभयबाधनं युक्तम् । तस्मात् संख्यामुष्ट्योरन्यतरबाधे कर्तव्ये संख्याया द्रव्याङ्गत्वात् प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः, संख्यायास्तु बाध इति पूर्वपक्षं कृत्वा — न संख्याया मुष्ट्यङ्गत्वम्; संख्याया मुष्टिसंबन्धस्य सामानाधिकरण्यलक्षण वाक्यबोध्यत्वात् निर्वापक्रियान्वयस्य द्वितीयाश्रुतिगम्यत्वात् वाक्यगम्यमुष्टिद्रव्यसंबन्ध-परित्यागेन संख्याया अपि श्रुत्या निर्वापक्रियान्वय इति द्वयोरपि निर्वापाङ्गत्वमिति संख्यामुष्ट्योः परस्परविशेषणविशेष्यभावाभावात् द्वयोरपि साम्ये सिद्धे, संख्यायाः प्रक्रमश्रुतत्वेन प्रबलतया मुष्टीनामेव बाध इति सिद्धान्तितम् । तद् भज्येत भवन्मते । संख्याविशेषितमुष्टीनामेव क्रियान्वयित्वात् । ननु नास्माकं मते अनुपपत्तिः, विभक्ति-बलेन चतुर्भिरभिन्नानां मुष्टीनां मुष्टिभिरभिन्नानां चतुर्णां च क्रियान्वयोऽस्तु । ततश्चोभयोरपि क्रियान्वयित्वाविशेषात् समप्राधान्यं सिद्ध्यति । परस्पराभिन्नानां क्रियान्वयमात्रं हि नस्सिषाधयिषितम्, न तु द्रव्यवाचिपदस्य विशेष्यवाचित्वं गुण-वाचिपदस्य विशेषणवाचित्वमित्यपि संरंभ इति चेन्न—द्रव्यगुणवाचिपदयोः सन्निधाने द्रव्यवाचिपदस्य विशेष्यत्वम्, गुणवाचिनो विशेषणत्वमित्यस्य लोकसिद्धत्वेन अप्रत्या-ख्येयत्वात् । अन्यथा नीलोत्पलमित्यत्र नीलपदस्य विशेष्यतापत्तेः; ततश्च विशेषणं विशेष्येणेति समासे उत्पलनीलमित्यापि स्यादिति चेत्—उच्यते । नात्र पदार्थयोर्मध्ये कस्यचित्प्राधान्यम्, इतरस्य चाप्राधान्यं प्रतीयते; किंतु परस्परैक्यमात्रम् । ततश्च परस्प-राभिन्नत्वेन प्रतीतयोश्चतुस्संख्याश्रयमुष्टिद्रव्ययोः खलेकपोतन्यायेन निर्वापक्रियान्वये, द्वयोरपि समत्वात् तत्र चतुस्संख्याश्रयद्रव्यस्य प्रक्रमश्रुतत्वेन प्रबलत्वात् चतुस्संख्याश्र-यानुग्रहेण मुष्टिबाध एव न्याय्यः । नन्वेवमपि मुष्टिद्रव्याभिन्नचतुस्संख्याश्रयद्रव्यस्यैव निर्वापक्रियाङ्गत्वात्, मुष्टिद्रव्यबाधे तदभिन्नचतुस्संख्याश्रयद्रव्यस्यैव बाधिततया कथं मुष्टिद्रव्यबाधेन संख्यानुग्रह इति चेन्न—चतुस्संख्याश्रयद्रव्यमङ्गम्, तद्धर्मो मुष्टिद्रव्या-भेदः । तत्र मुष्टिद्रव्याभेदस्यासंभवात् त्यागेऽपि संभवतश्चतुस्संख्याश्रयद्रव्यस्य धर्मिणः त्यागायोगात् । अत एव 'गुणलोपे च मुख्यस्ये'ति दाशमिकाधिकरणे (१०-२-२७.) पवमानेष्टिषु, 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपती'ति चोदकप्राप्तो निर्वापः कर्तव्यो न वेति संशये—ययाऽग्निहोत्रं हुतम्, साऽग्निहोत्रहवणीति पवमानेष्ट्युत्तरभाव्यग्निहोत्रा-

नन्तरभाविन्या अग्निहोत्रहवण्याः पवमानेष्टिवेलायामसंभवात्, तत्साधनको निर्वापो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षं कृत्वा — अग्निहोत्रहवण्यास्तदानीमसंभवात्तत्राङ्गयुक्तनिर्वापस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि अग्निहोत्रहवणीरूपाङ्गत्यागेन संभवतः केवलस्य निर्वापस्य संभवादङ्गानुरोधेनाङ्गिनः प्रधानस्य त्यागो न युक्त इति निर्वापः कर्तव्य इति सिद्धान्तितम्। तद्वदेव बार्हस्पत्यचरौ चतुस्संख्याश्रये मुष्टिद्रव्याभेदस्यासंभवतस्त्यागेऽपि चतुस्संख्याश्रयस्य त्यागोऽनुचित इति भावः। अन्ये तु, 'नन्वेकपदस्याकारकविभक्ति'रित्यारभ्य टीकायां क्रियान्वयसंख्यान्वययोरविलंबितप्रतीतिकत्वम्, परस्परान्वयस्य तु पदान्तरपरामर्शसापेक्षत्वेन विलम्बितत्वमिति दर्शयिष्यमाणतया परस्परान्वयानादरेणैवाध्वरमीमांसकवत् खलेकपोतन्यायेन क्रियासंबन्ध एवाभ्युपेयते। इयांस्तु विशेषः— अध्वरमीमांसकमते क्रियान्वयानन्तरमार्थो द्रव्यगुणसंबन्धः, अस्माकं तु शाब्दः परस्पराभेदान्वय इति। ननु परस्परान्वयप्रतीतेः पदान्तरपरामर्शसापेक्षतया विलम्बप्रतिपादकस्याग्रिमटीकाग्रन्थस्य, 'विशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासंबन्धाभिधानमविरुद्धम्' इति भाष्यग्रन्थेन विरोध इति चेन्न — तस्य विरोधस्य टीकाकृतैव समाधास्यमानत्वादिति वदन्ति। **प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरिति।** बाध्यबाधकभावहेतुरित्यर्थः। अयं भावः—अविलम्बितं प्रबलमित्यप्यस्तु; विलम्बितं दुर्बलमित्यप्यस्तु; अथापि न हि प्रबलं प्रबलमित्येव दुर्बलस्य बाधकम्; अपि तु सति विरोध इति। **अविरुद्धार्थैकत्वमिति।** नीलं श्वेतं चानयेत्यादावपि समानविभक्तेरैक्याबोधकत्वादविरुद्धार्थैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **अन्योन्यसमवायप्रसङ्गहेतुत्वादिति।** ननु, 'विशिष्टमुपस्थाप्य विशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वे'त्यस्य विशेषणानां अन्योन्यैक्यप्रसङ्गोत्थापकत्वमेव; नान्योन्यसमवायप्रसङ्गोत्थापकत्वमिति चेत्— सत्यमैक्यप्रसङ्गस्यैवोत्थापकत्वम्, विशिष्टमुपस्थाप्येत्यत्र एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरविशिष्टमुपस्थाप्येत्यपि प्रतीयत इत्यभिप्रेत्य एवमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। **तावन्मात्राभिप्रायत्वशङ्का चेति।** करणकारकविभक्त्यन्तत्वमात्रस्य सामानाधिकरण्याभिप्रायकत्वशङ्केत्यर्थः। **कृत्यत्रयस्येति।** विशिष्टत्वप्रतीतिविशिष्टैक्यप्रतीतिक्रियान्वयप्रतीतिरूपकृत्यत्रयस्यापि उक्तरीत्या वाक्यार्थप्रतीतिरूपत्वेन वस्तुतः एकत्वेन क्रमाभावाद्विशिष्टार्थत्वतदैक्यक्रियान्वयानां परामर्शदशायां क्रमेण परामर्शसंभवात् तदभिप्रायेण ल्यबन्तोक्तिरित्यर्थः। एतेन—अन्वयबोधस्य युगपद्भावित्वे वाक्यात् श्रुतेः प्राबल्यम्। तत्राप्येक-

पदश्रुत्यपेक्षया एकप्रत्ययश्रुतेः प्राबल्यम् । अतएव सोमेन यजेतेत्यादौ लिङर्थ-भावनायां समानपदोपात्तधात्वर्थस्यैव करणत्वेनान्वयः, न भिन्नपदोपात्तसोमलतादेः, तथा पशुना यजेतेत्यत्र एकत्वसंख्याया एकप्रत्ययोपात्तकरणकारकशेषत्वमेव, न त्वेक-पदोपात्तपश्वङ्गत्वमित्यादि व्याकुप्येत, श्रुतिवाक्यबलाबलयोः प्रतीतिविलम्बाविलम्ब-प्रयुक्तत्वादिति शङ्का पराकृता — परामर्शदशावर्तिविलम्बाविलम्बावादाय प्राबल्य-दौर्बल्योपपत्तेरिति तात्पर्यात् । केचित्तु, — 'विशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वा, तस्य क्रियासंबन्धाभिधानमविरुद्धम्, 'अनेकविशेषणविशिष्टं प्रतिपन्नं युगपत्क्रियायामन्वेति' इत्यादिक्रमप्रतिपादकभाष्यस्वारस्यात् मीमांसाविरोधात् वाक्यार्थबोधयौगपद्यप्रदर्शकस्य टीकावाक्यस्यैवान्यपरत्वं वर्णनीयमित्याहुः ।

असाधारणार्थं च व्युदस्यतीति । 'यत् पुनः क्रयस्यैकहायन्यवरुद्ध-तये' त्यादिना वक्ष्यमाणार्थोऽसाधारणार्थ इति ध्येयम् । **तदभ्युपगम्येति** । उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थत्वस्य गुणमात्रपर्यन्तत्वप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य, तदपवादकतया पराभिमतस्य सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वान्न गुणमात्रपर्यन्तत्वमिति दूषयतीत्यर्थः । **असमानाया विभक्तेर्निर्देश** इति । असमानायाः सुब्विभक्तेर्निर्देश इत्यर्थः । ततश्च श्वेतो धावतीत्यत्र तिङोऽपि विभक्तितया असमानविभक्तिनिर्देशसत्त्वात् केवलगुणाभिधायित्वप्रसङ्ग इति चोद्यस्य नावकाश इति ध्येयम् । **विशेष्य-वाचिभागशब्देनेति** । ततश्च विशेष्यवाचिशब्देनासमानविभक्तिनिर्देश एव केवलगुणमात्रवाचित्वे प्रयोजकः । ततश्च पटशब्देनासमानविभक्तिनिर्देशोऽ-प्रयोजक इति भावः । **यथा त्वत्पक्ष इति** । गुणमात्रापवादकभागशब्दसामानाधि-करण्यबलेन धर्मिपर्यन्तत्वेऽप्युपात्तद्रव्यकवाक्यस्थत्वस्य गुणमात्रवाचित्वप्रयोजकत्वस्य उत्सृष्टस्य यथा न हानिरित्यर्थः । ननु कल्पनागौरवं भाष्ये कुतो न कण्ठोक्तमित्यत आह—**इदमर्थसिद्धमितीति** । अध्वरमीमांसकैरेवं पूर्वपक्षः कृतः—अरुणाशब्दोऽ-यमाकृत्यधिकरणन्यायेन गुणवचन एव; न द्रव्यवचनः । तत्रारुणाशब्देन गुणपरिग्रहे अमूर्तस्य गुणस्य क्रयसाधनत्वं न संभवतीति तदनुपपत्त्या लक्षणया द्रव्यपरिग्रहेऽपि अरुणाशब्देन लक्षणया एकहायनीद्रव्यं विधीयते, द्रव्यान्तरं वा । न तावदेकहायनी-द्रव्यं लक्षणया विधीयते । एकहायनीपदेन श्रुत्यैव विहितस्य एकहायनीद्रव्यस्या-

रुणापदेन पुनर्विधानायोगात्। न च तदतिरिक्तम्; श्रुतैकहायन्यवरुद्धतया लक्षित-द्रव्यान्तरविधानायोगादिति। तदेतदनुभाषते—भाष्ये **यत्पुनरिति**। भाष्ये **तदाश्रय-गुणाभिधानेनेति**। तदाश्रयगुणद्वारा गुण्यभिधायितया गुणिनोऽपि वाच्यत्वेन, 'श्रुतैकहायन्यवरुद्धे अरुणापदलक्षितस्य निवेशो न संभवती'त्युक्तेरयुक्तत्वादिति भावः। टीकाग्रन्थोऽप्येवमेव योजनीयः। **वाक्यैकत्वे कथंचित्संभवतीति**। अमूर्तस्यापि गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्रयसाधनत्वसंभवेन क्रय एव करणतयान्वयसंभवेन एकवाक्यत्वसंभवादित्यर्थः।

निर्विशेषवादिन इत्येतावता पर्याप्तत्वेऽपीति। लघुत्वात् तथैव निर्देष्टुं शक्यत्वेऽपीत्यर्थः। **द्वारद्वारिभावविपर्ययेति**। त्वंशब्दस्य जीवद्वारा परमात्माभि-धायित्वे तच्छब्दस्य वा परमात्मद्वारा जीववाचित्वं किन्न स्यात् इति शङ्कानिरासार्थ-श्चायमारम्भ इत्यर्थः। ततश्च समर्थितस्य पुनस्समर्थनं व्यर्थमिति चोद्यं निरस्तमिति ज्ञेयम्। **तत्त्वंपदसामानाधिकरण्येति**। सामानाधिकरण्यवशात् तत्त्वंपदाव-गतविशेषणानां स्वीकार्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तत्यागे सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः। **सद्वारकमवसीयत इत्यनुसन्धेयमिति**। नामरूपभाक्त्वमिति शेषः। **अद्वारकश्च गुणान्वय इति**। किञ्चिद्ज्ञत्वादिगुणानां सद्वारकत्वम्; सर्वज्ञत्वादिगुणानां त्वद्वारकत्वमिति भावः। **जगदाकारकथनमिति**। 'देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थित'इति जगदाकारकथनं वक्ष्यमाणचिदचिदंशविभागार्थमिति योजना। ततश्च विचित्र-संस्थानसंस्थिते जगतीति निमित्तसप्तमी। विचित्रसंस्थानसंस्थितजगन्निर्माणार्थमित्यर्थ इति भावः। **जीवकर्तृकप्रवेशव्यावृत्त्यर्थमिति**। परतन्त्रजीवकर्तृकप्रवेशाद्वैलक्षण्य-सिद्ध्यर्थमित्यर्थः। **स्वपर्यन्तेष्विति**। देवाद्याकारसंघातेषु स्वपर्यन्तेष्वेव नामरूपे व्याकरोत्, न तु संघातमात्र इति भावः। **ल्यबन्तनिर्दिष्टानामिति**। सृष्ट्वानु-प्रविश्येति प्राङ्निर्दिष्टानामित्यर्थः। **स्वं रूपं च स्वरूपमिति** पाठः। स्वरूपशब्द-विग्रहवाक्यस्य तादृशस्यैवोचितत्वात्, स्वशब्देन शरीरी ईश्वर उच्यत इति वक्ष्य-माणत्वाच्च। स्वयंरूपं चेति पाठे विग्रहवाक्यसमानार्थकं वाक्यान्तरमिति द्रष्टव्यम्। **असद्वाचित्वे सति हीति**। यद्यपि मयेत्येकवचनानुसारात्, 'मद्वाचित्वे सति ही'त्येव वक्तुमुचितम्—तथाप्यस्मच्छब्दार्थवाचित्वमस्तीति तथा व्यवहृतमिति द्रष्टव्यम्। नन्विदं

सर्वमित्यत्र सर्वशब्दस्यासंकोचेन चेतनाचेतनपरत्वे विवदमानं प्रति इदं सर्वमिति निर्दिष्टचेतनाचेतनवस्तुद्वयमिति सिद्धवत्कृत्य भाष्ये निर्देशोऽनुपपन्न इत्याशङ्कयाऽह — **असङ्कोचोऽभिप्रेत** इति । सर्वशब्दसंकोचे हेत्वभावादित्ययमर्थोऽभिप्रेत इति भावः । नन्वसंकोचस्य स्वतःप्राप्तत्वे, 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्येतावति वक्तव्ये, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति वाक्यं किमर्थमित्याशङ्कय, सर्वशब्दासङ्कोचदार्ढ्यार्थमित्याह — **तदनुप्रविश्येत्यादि** ।

पूर्वमुदाहृतेति अत्राभिप्रेतेति । अत्राभिप्रेतापि नोदाहृतेति भावः । **परमविशेष्यवाचीति** । विशेष्यविशेष्यवाचीत्यर्थः । गुणवाचिशब्दानां न तद्गतजातिवाचित्वमिति शङ्कितुरभिमानः । **स्वतःप्राप्तत्वं विवक्षितमिति** । यदपृथक्सिद्धम्, तदपृथक्प्रतीतिकमित्युत्सर्गसिद्धमिति भावः । ततश्चात्मशरीरयोः परस्परेण विनापि भासमानत्वेऽपि न दोष इति भावः । **सहोपलंभनियमादेरिति** । मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्ये सहोपलम्भनियमैकसामग्रीवेद्यत्वादिकमेव प्रयोजकम्, शरीरात्मनोश्चातथात्वान्न मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमित्यादिचोद्यतत्परिहारक्रमौ तत्रैव द्रष्टव्यावित्यर्थः ।

प्राणमयपर्यायस्थशारीरात्मशब्दो मनोमयपर इति । एष इति पदं वक्ष्यमाणपरम् । यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीर आत्मा प्राणमयः, तस्य वक्ष्यमाणो मनोमयः शारीर आत्मेति वाक्यार्थोऽभिप्रेतः । इदमुपलक्षणम्, योऽयं प्रणमय, एषः तस्य पूर्वस्यान्नमयस्य शारीर आत्मेति परोक्तरीत्यन्तरस्यापीति द्रष्टव्यम् । **परमात्मशरीरत्वमर्थादवगम्यत इत्यर्थ** इति । नन्वात्मन आकाशः संभूत इत्यत्रात्मशब्दनिर्देशादेव वक्ष्यमाणान्नमयाद्यात्मत्वावगतौ तथैव रीत्या प्राणमयादीन् प्रत्यपि आत्मत्वमवगम्यत इति प्राणमयपर्याये 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यात्मत्वप्रतिपादनं मुधेति चेन्न — 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' इति प्राणमये आत्मशब्दप्रयोगात् प्राणमये अन्यशरीरत्वं न प्रतीयेत इति प्राणमयस्य, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति आकाशादिकारणत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनश्च शरीरात्मभावप्रतिपत्त्य[1]-र्थम्, तस्यैष एवेति निर्देशस्यार्थवत्त्वात् । नचैवमन्नमयेऽपि, अयमात्मेति निर्दे-

१. एतदुपरि मुद्रितपाठः अशुद्धः । तालकोशवाक्यानि ततः परिष्कृत्य निवेश्यन्ते ।

शात् आत्मन आकाशः संभूत इति निर्दिष्टात्मापेक्षया शरीरत्वं न प्रतीयेतेति वाच्यम् — तत्र अयमात्मेति आत्मशब्दस्य मध्यकायवाचित्वेन शरीरत्वप्रतिपत्त्यविरोधात् । ननु 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यारभ्य प्रवृत्तो हि श्रुतिवाक्यसन्दर्भः, 'सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रवर्णप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः, 'आत्मन आकाशः संभूत' इति निर्दिष्टं आत्मत्वमन्नमयादिसर्वान्तरत्वव्यञ्जनद्वारा व्याचष्ट इति सिद्धान्तेऽभ्युपगम्यते । तत्रान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयान्तरत्वं प्रतिपिपादयिषितम् । तत्र विज्ञानमयपर्याये 'तस्यैष एव शारीर आत्मा, यः पूर्वस्ये' ति यो मनोमयस्यात्मा, स एव विज्ञानमयशब्दितजीवान्तर्यामीत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वेन सर्वान्तरत्वस्य सिद्धतया, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्युपक्षेपो व्यर्थः । प्रत्युत आनन्दमयलक्षणतत्त्वान्तरबुद्धिजनकतया विपरीत एव । न च मन्त्रवर्णादिनिर्दिष्टस्यान्नमयादिजीवपर्यन्तान्तर्यामित्वेऽवगतेऽपि तस्य प्रियमोदादिमत्त्वबोधनार्थं तत्पर्यायारम्भ इति वाच्यम्—तथापि 'तस्यैष एव शारीर आत्मे' ति विज्ञानमयपर्यायगतवाक्यानन्तरम् 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादि कथ्यताम्; न तु, तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इतीति चेत्—उच्यते । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यनुक्तौ 'विज्ञानं ब्रह्म, चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति, शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत' इति विज्ञानमयपर्यायगतश्लोकश्रवणात् तत्रैव परमात्मत्वप्रतीतिः स्थिरा स्यात् । 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इति निर्देशोऽप्यनन्यात्मत्वप्रदर्शनार्थ इति प्राप्नुयादित्यतः, 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति निर्दिष्टमिति न दोषः । **व्युदासायेति** । व्युदासायापीत्यर्थः ॥ १३ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १-१-१४

सुखप्रतिसंबन्धितयेति । दुःखस्य विरोधित्वेन सुखप्रतिसंबन्धितया, सुखस्य प्राचुर्ये तद्विरोधिदुःखाल्पत्वं सहचरिततया शीघ्रमुपस्थितं भवति । अतः तदेव प्रतियोगीति भावः । **तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रथमतरमितीति** । प्रथमं धियमारोहतीत्युक्ते प्राचुर्यरूपार्थस्य विकारार्थापेक्षया प्राथम्याभावेऽपि अवयवरूपार्थापेक्षया प्राथम्यस्य सत्त्वात् तद्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थं प्रथमतरमित्युक्तमित्यर्थः । भाष्ये **प्रयोगप्रौढ्या चेति** ।

प्रमाणमिति शेषः । लिङ्गबाध्यमिति । अर्थसामर्थ्यरूपलिङ्गबाध्यमित्यर्थः । अर्थविरोधबाध्यमिति यावत् । अर्थान्मयट्प्रत्ययस्येति । अस्वार्थिकमयट्प्रत्ययस्येत्यर्थः । प्राचुर्येण सह संबन्धमभिदधातीति । प्राचुर्यञ्च संबन्धञ्चाहेत्यर्थः । अन्नमयो यज्ञ इत्युक्ते अन्नप्राचुर्यस्य, अन्नयज्ञयोस्संबन्धस्य च प्रतीतेः, तत्प्रकृतवचने मयडित्यत्र, 'प्रकृतं प्राचुर्येण प्रस्तुतमुच्यते अत्रेति प्रकृतवचनम्; सप्तम्यर्थे प्रत्ययः' इत्युक्तेरिति भावः । कृत्स्नमुख्यार्थहानादपीति । स्वार्थिकत्वपक्षे कृत्स्नमुख्यार्थहानमित्यभिप्रायः । प्राचुर्यविशिष्टाधाराधेयभावसंबन्धवाचिमयट्प्रत्ययस्य केवलसंबन्धवाचित्वे लक्षणा अवर्जनीयेत्यङ्गीकृत्याह — यद्वा प्राणारूयेति । स्वार्थिकत्वरूपानर्थक्याश्रयणापेक्षया मयट्प्रत्ययस्य संबन्धमात्रलक्षणापि ज्यायसीति भावः । तद्व्याहतमिति । तत्प्राचुर्यतदल्पत्वयोर्विरोधादिति भावः । यदि विजातीयमिति । यदि विजातीयाल्पत्वमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापीति द्रष्टव्यम् । अन्याश्रयमपि सजातीयं विजातीयं वेत्यत्र विजातीयमिति पक्षः संभावनामात्रेण आशङ्क्य निरस्तः । ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इत्यादौ ग्रामान्तरे ब्राह्मणाल्पत्ववत् ग्रामान्तरे शूद्राल्पत्वस्याप्रतीतेरिति द्रष्टव्यम् । एतेन मयटः प्राचुर्यार्थकत्वपक्षेऽपि; जीवस्यैवानन्दमयत्वं सिद्ध्यति, आनन्दप्राचुर्यस्य प्रतियोगिदुःखाल्पत्वगर्भत्वात् । प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वेऽपि, विशेष्यत्वे समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वमेव निरूपकमिति हि व्युत्पत्तिसिद्धम् । अत एव प्रचुरब्राह्मण इत्यत्र प्राचुर्यस्य ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वापेक्षत्वेऽपि, ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यत्र तद्ग्रामगतशूद्राल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयत इति परोक्तं परास्तम् । यतः प्रचुरप्रकाशः सवितेतिवत् प्रकाशप्रचुरः सवितेत्यत्रापि व्यधिकरणनक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षमेव प्राचुर्यं प्रतीयते; न तु सवितृगततमोल्पत्वापेक्षम्; तत्र तमसा बाधितत्वात् । वस्तुतस्तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन यत्र यत्संबन्धो बोध्यते, तदितरत्र तद्व्युदासः प्रतीयते । ततश्च यदा ग्रामगतेषु ब्राह्मणेषु प्राचुर्यपरं वाक्यम्, ग्रामगताः ब्राह्मणाः प्रचुरा इति, तदा तद्गतानां शूद्राणामल्पत्वं प्रतीयते । यदा च ग्रामे ब्राह्मणप्राचुर्यं विधीयते, तदा ग्रामान्तरे ईदृशब्राह्मणप्राचुर्यं नास्तीति ब्राह्मणाल्पत्वं प्रतीयत इति त्व(त?)दभिमतव्युत्पत्तिविरुद्धैव व्युत्पत्तिरनुभवसिद्धा । ततश्च प्रचुरब्राह्मण इत्युक्ते व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वं प्रतीयते, ब्राह्मणप्रचुर इत्युक्ते समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वापेक्षं प्रतीयत इत्येतत्

तन्मतश्रद्धालुभ्य एव रोचतामित्यास्तां तावत् । **बलवत्तर इत्युक्त** इति । यद्यपि ‘ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ’ इति द्विवचनादिविशेषणवशात् आतिशायनिकप्रत्ययेषु व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेऽपि मयटि न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमस्ति । तथा हि सति मयट्प्रत्ययस्थले तरप्प्रत्यय इव समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं न प्रतीयते—तथापि पूर्वोक्तयुक्तौ तात्पर्यम् । **मयटो व्युत्पत्तिसिद्धमिति । इदमुपलक्षणम् ।** अत्र ‘ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ’इति सूत्रे ‘ मयड्वैतयोर्भाषायाम् ’ इत्यतो भाषायामित्यनुवृत्त्या, तस्य सूत्रस्य भाषाविषयत्वेन, आनन्दमय इत्यादौ न तेन सूत्रेण मयट्प्राप्तिः; एतस्य छन्दोविषयत्वात् । नापि द्व्यचश्छन्दसीत्यनेन प्राप्तिः । आनन्दशब्दस्य द्व्यच्त्वाभावात् । तस्मात् तत्प्रकृतवचने मयडिति प्राचुर्यार्थमयडेवोचित इत्यर्थोऽत्राभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । **कथं दुःखाज्ञानेति** । अत्र क्रमो न विवक्षितः, ज्ञानानन्दाविति निर्देशानुसारेण तत्प्रतिद्वन्द्वितया कथमज्ञानदुःखसंभव इत्येव निर्देष्टव्यत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च १-१-१५

सूत्रस्य भाष्येणानवतारितत्वात् स्वयमवतारयति — **हेत्वन्तरं चाहेति** । आनन्दयितृत्वस्यानन्दप्रचुरत्वे उत्पादकतया हेतुत्वमुक्त्वा, उत्पाद्यतया ज्ञापकत्वलक्षणहेतुमाह — **धनप्रचुरो हीति । इति सूत्रानन्तर्यमिति** । अस्य सूत्रस्य पूर्वसूत्रार्थोपपादकत्वात् तदानन्तर्यमित्यर्थः । **पूर्वोक्त एव सम्यगर्थ** इति । द्वितीयपक्षवत् ‘ अन्यात्, प्राण्यात् ’ इत्युभयत्रापि धात्वोरर्थवैरूप्याभावात्, पृथक्कीर्तनीयभोगमोक्षयोः अपृथक्कीर्तनस्यायुक्तत्वाच्चेत्यर्थः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते १-१-१६

मन्त्राणां प्राबल्यं केचिद्वदन्तीति कोशेषु दृश्यते । प्रथमसूत्रे मन्त्रापेक्षया ब्राह्मणप्राबल्यवादोऽनुपपन्न इत्युक्तेः, तदविरोधाय मन्त्राणां(णाम ?) प्राबल्यमिति पाठो युक्त इति । केचित्तु मन्त्रप्राबल्यमपि वर्णयन्ति, तदनेन ग्रन्थेनानूद्यत इत्यपि वर्णयन्ति । **तद्व्युदासार्थमाहेति** । अत्र तद्व्युदासार्थमप्याहेत्यपिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । ततश्च, किमुक्तं भवतीत्यत्राहेत्यवतारिते ग्रन्थे पुनरवतारिकादानमनर्थकमिति न चोदनीयम् । **नित्यनिर्दोषत्वाविशेषादिति** । यद्यपि नित्यनिर्दोषत्वाविशेषेऽपि उप-

संहारापेक्षया उपक्रमस्य प्राबल्यम्, पूर्वापच्छेदशास्त्रादुत्तरापच्छेदशास्त्रस्य, वाक्यात् श्रुतेः प्राबल्यमित्यादि दृश्यते। तथा 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र ऐन्द्रीमन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्यलक्षकत्वम्; न तु ब्राह्मणगतस्य गार्हपत्यपदस्य, अप्राप्तप्रकाशकतया तस्य बलवत्त्वादित्याद्युक्तम्—तथापि उपक्रमत्वाप्राप्तप्रकाशकत्वादिकं प्रयोजकम्; मन्त्रत्वब्राह्मणादिकं प्राबल्यदौर्बल्यादावप्रयोजकमिति भावः।

नेतरोऽनुपपत्तेः १-१ १७.

कारणाविद्या आच्छादिकाविद्येति। आच्छादिकाविद्या या कारणाविद्या, विक्षेपकाविद्यारूपा या कार्याविद्या, सा सर्वापि समस्तशब्देन विवक्षितेत्यर्थः। **गन्धशब्देनापारमार्थिकत्वमिति**। सूपगन्धिभोजनमित्यादाविव गन्धशब्दस्याल्पवाचित्वात्, तस्या अल्पत्वं च मिथ्यात्वमेवेति भावः। यद्वा - गन्धशब्देन वासनोच्यते। सवासननिवृत्तेः ज्ञानाधीनत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणमिथ्यात्वं सिद्धमिति भावः। **अपुनस्संबन्ध इति**। निश्शेषनिवृत्तिरित्यर्थः। **पञ्चम्यर्थं पश्चाद्वक्ष्यत्विति**। इतिशब्देनेति भावः। इतिशब्दः सूत्रस्थपञ्चमीव्याख्यानमिति वक्ष्यमाणत्वात्। **भवदभिमतमुक्तस्येति**। निर्विशेषस्येत्यर्थः। भाष्ये **विविधं पश्यच्चित्त्वं हीति**। पश्यच्चित्त्वस्य वैविध्यं नाम नानाविधार्थविषयकत्वमिति भावः। न तु विविधमिति द्वितीयान्तं भावप्रत्ययान्तं (न प्रकृत्यर्थैकदेशान्वयदौर्घ्यात्। केचित्तु द्वितीयान्तत्वेऽपि गमकत्वमस्तीति मन्यन्ते?)। अन्ये तु विविधमित्येतत् पश्यशब्दार्थक्रियाविशेषणमिति मन्यन्ते। **विविधं पश्यच्चित्वमित्यत्र बहुव्रीहिरिति**। विविधं पश्यच्चित्वमिति वाक्ये पश्यन्ती चित् यस्येति पश्यच्चित्, तस्य भावः पश्यच्चित्त्वमिति बहुव्रीहिरित्यर्थः। न तु विविधंपश्यच्चित्वमित्येतावतोऽप्यैकपद्यम्; सुब्लोपप्रसङ्गात्। **यदीत्यनुज्ञाप्रदर्शनार्थमिति**। यतो वाच इति वाक्यमतिशयेयत्ताभ्यां निवृत्तिपरं न भवति, अपि तु ब्रह्मस्वरूपान्निवृत्तिपरमिति त्वदभ्युपगमो यदीत्यर्थः। **ब्रह्मणस्तुच्छत्वं व्याहतमित्यत्राहेति**। ततश्चाव्याहतत्वात्, ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमेव प्रतिपादयतीति भावः, 'निर्विशेषत्वेऽपि तुल्य' मित्युत्तरग्रन्थानुसारात्। अत्र च निष्प्रमाणकत्वेऽपि तुल्यमित्यनुक्त्वा निर्विशेषत्वेऽपीति वदतः आचार्यस्य वाङ्मनसयोः

ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्तजल्पितमिति भाष्ये निष्प्रमाणकमित्यस्य निर्विशेषमित्यर्थ इत्याशय उन्नीयते । **कश्चैष मौन** इति ।

> कश्चैष मौनः कतरं तु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
> अनेन विद्वाननुयाति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥
>
> यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविश्यन्ति तवाथ मौनम् ।
> यत्र स्थितो वेदशब्दस्तथायं न तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥

इति महाभारतसनत्सुजातश्लोकद्वयैकार्थ्यमनुसन्धेयमित्यर्थः । **व्याहतिपरिहारोऽभिमतश्चेदिति** । यतो वाच इति वाक्यं किमपि न प्रतिपादयतीति न व्याहतिरिति चेदित्यर्थः । **इत्यनेनापि शब्देनेति** । इत्येतत् **अनेनापि शब्देन** स्वेनापि शब्देनेत्यर्थः । सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प इत्यादौ न कामनासङ्कल्पादीनां स्वरूपतस्सत्यत्वमुच्यते ; किन्तु अमोघत्वरूपसत्यविषयत्वमेव । इतरथा अस्मदादिष्वपि सत्यकामत्वादिव्यपदेशप्रसङ्गात् । अस्मदादिसङ्कल्पस्यापि पारमार्थिकत्वात् । सत्यकामशब्दस्य नित्यविभूतिमत्त्वपरत्वेन सत्यसङ्कल्पपदस्यापि सङ्कल्पमात्रसिद्धसर्वार्थत्वपरतया च दहराधिकरणे व्याख्यास्यमानत्वात्, वेदार्थसङ्ग्रहेऽपि तथैव प्रतिपादितत्वाच्चेत्यस्वरसादाह — **त इमे सत्याः कामा** इति । तत्र कामशब्दनिर्दिष्टानामपहतपाप्मत्वादीनां गुणानां सत्यत्वाभिधानात् सत्यत्वं कण्ठोक्तमिति भावः । **उभयमुख्यत्वं सिद्ध्यति चेत्, तदेव युक्तमिति** । यत्र मुख्यार्थसङ्कोचलक्षणैकदेशबाधेनैव वाक्ययोरविरोधसंपादनम्, तत्र सर्वात्मना मुख्यार्थत्यागरूपलक्षणा नाश्रयितुमुचितेत्यर्थः । **विषयविभागो मुख्यत्वानुरोधी दृश्यत** इति । गामनय बलीवर्दमानयेत्युक्ते गोशब्दस्य सर्वात्मना मुख्यार्थपरित्यागेन बलीवर्दव्यतिरिक्तगोविषयत्वेन सङ्कोच एव कल्प्यते; न तु सर्वात्मना मुख्यार्थबाधेन लक्षणा समाश्रीयते, तद्वत् वाच्यत्वप्रतिपादकप्रमाणानां 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिना विरोधे इयत्तया वाच्यत्वव्यतिरिक्तवाच्यत्वपरतया सङ्कोच एव कार्यः ; न तु सर्वात्मना वाच्यत्वरूपार्थपरित्यागेन वाच्यमित्यस्य लक्ष्यमित्यर्थाश्रयणमित्यर्थः । **अतोऽत्र स्ववाक्यस्य हेतुश्चोक्तो भवतीति** । ननु स्ववाक्यस्यकथनरूपान्तरङ्गप्रत्यासत्त्या, स्ववाक्यैकदेशमयडन्तपदवाच्यनिरतिशयानन्दयोगप्रतिपादकाद्यसूत्रत्रयानन्तर्यमस्य सूत्रस्य कुतो

न स्यादिति चेत् — सत्यम् । आदिमध्यान्तगतहेतुगरानर्शकमसङ्गतिविशेषाभिप्रायेण इह सङ्गत्युपपत्तेः ।

भेदव्यपदेशाच्च १ १-१८.

एकावस्थायामिति । 'एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मे' ति बद्धं जीवं परामृश्य, अन्योऽन्तर आत्मेति, तस्यामेव दशायामन्तरात्मत्वेनानन्दमयस्य भेदकीर्तनादित्यर्थः ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा १-१-१९

स्यादिति जीवस्येति । स्यादित्यभिप्रेत्य जीवस्येत्युक्तमित्यर्थः । केचित्तु जीवस्येति प्रतीकग्रहणं तद्वाक्ये व्याख्यायत इति सूचनार्थमिति वदन्ति ।

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति १-१-२०.

अस्मिन्निति विषयसप्तमीति । अस्य जीवस्यास्मिन्नानन्दमये विषये आनन्दयोगं शास्ति, आनन्दमयविषयकानुभवरूपानन्दयोगं शास्तीत्यर्थः । जीवस्यानन्दरूप आनन्दमयानुभवोऽस्तीति यावत् । एवं च, 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती' ति श्रुतिवाक्यस्यायमर्थः — रसं लब्ध्वा — रसस्वरूपमानन्दमयं लब्ध्वा अनुभूय, आनन्दी भवति—लाभरूपानन्दी भवतीति । विषयसप्तमीत्येतदुपलक्षणम् । अस्मिन् परमात्मनि लब्धे सति अस्य जीवस्यानन्दयोगं 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती' ति शास्त्रं शास्तीत्यर्थाश्रयणेऽपि न दोष इति द्रष्टव्यम् । ननु जीवस्यानन्दमयानुभवरूपानन्दशालित्वं कथं जीवानन्दमययोर्भेदं साधयेत ? अभेदेऽपि तत्संभवात्, परमात्मनोऽपि स्वानुभवसत्त्वादिति चेत् — उच्यते । आनन्दमयस्य जीवाभिन्नत्वे आनन्दी भवतीति शास्त्रेण शिष्यमाणानन्दमययोगो नोपपद्येत, स्वस्य स्वयोगासंभवात्, सूत्रे तद्योगं शास्तीत्यत्र तच्छब्द आनन्दरूपानन्दमयपर इति न कोऽपि दोषः ।

आनन्दे ह्यानन्दयोगं वदतीति । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्युक्तेरिति भावः । ननु, 'एव मानन्दमयः परं ब्रह्मेति निश्चिते सती' त्यादिभाष्यस्यैवमवतारिकायाम्, अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति सूत्रार्थनिश्चयस्यानन्दमय-

परब्रह्मनिश्चयोत्तरभाविनया इदं सूत्रमानन्दमयपरब्रह्मत्वनिर्णयाप्रयोजकमेव स्यात् । ततश्चानन्दमयस्य परब्रह्मत्वे, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादीनामानन्दस्य जगत्कारणत्वब्रह्मत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां विरोधमाशङ्क्य परिहरतीत्येवावतारिका युज्यत इति चेत् – उच्यते । अवतारिकान्तरसद्भावेऽपि अस्यामवतारिकायां दोषाभावात् । न चोक्तदोष इति वाच्यम् ; अभ्युच्चययुक्तितयोपन्यासे दोषाभावात् । **पूर्वोक्तहेतव** इति । स्वप्रकाशाद्वा ज्ञानपदवाच्यत्वं तद्गुणसारत्वाद्वेत्येवमादय इत्यर्थः । **भाष्ये यथा विज्ञानशब्देन विज्ञानमय** इति । ननु विज्ञानशब्देन विज्ञानमयोक्तौ, तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति सूत्रकृता, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यानन्दशब्देन प्राज्ञस्य निर्देशो दृष्टान्तीकृतः । इह तु आनन्दशब्देनानन्दमयस्य निर्देशे विज्ञानशब्दो दृष्टान्तीक्रियत इति तदेतदितरेतराश्रयं स्यात् । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । यथा नौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवतीति — मैवम् । सूत्रकृता तद्गुणसारत्वादिति युक्तिसाम्येनापतति धर्मिपर्यन्तत्वे आनन्दशब्दस्य दृष्टान्तीकरणेऽपि आनन्दशब्दस्य धर्मिपर्यन्तत्वे विज्ञानशब्दस्य सूत्रकृता दृष्टान्तीकृतत्वाभावात्, एकोनसहस्राधिकरणन्यायेन तत्तद्विप्रतिपत्तिदशायां तस्य तस्य दृष्टान्तीकरणे दोषाभावात् । प्राज्ञवदित्यत्र, सत्यं ज्ञानमिति ज्ञानशब्दस्यैव दृष्टान्तत्वसंभवाच्च । **आनन्दानन्दमयशब्दयोरेकविषयत्वेनेत्यर्थ** इति । आनन्दो ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मपदसमानाधिकृतानन्दशब्दस्यानन्दमयपरत्वाभावे, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादौ आनन्दस्यानन्दं विद्वानिति पर्यवस्येत् । ततश्चानन्वयः स्यादिति भावः । नन्वन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिपर्यायेष्विव आनन्दो ब्रह्मेत्यत्रापि आनन्दशब्दस्य वस्तुतो ब्रह्मपरत्वाभावेन नानयोरेकविषयत्वम्, आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वादानन्दशब्दस्याब्रह्मपरत्वादित्याशङ्क्य, पुनर्भृगोर्वरुणोपसत्त्यभावेनानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यत्रानन्दशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य सर्वाभ्युपेतत्वादानन्दमयब्रह्मत्वस्य समर्थितत्वाच्च एकविषयत्वमुपपन्नमित्याह – **परमात्मत्वं हि पराङ्गीकृतमिति**। ननु अन्यात्, प्राण्यादिति पदाभ्यां सांसारिकमोक्षसुखहेतुत्वोक्तिरनुपपन्ना । एकेनैव पदेनोभयोक्तिसंभवात् इत्यस्वरसादाह— **अथवा अन्यादिति सत्ताहेतुत्वमिति** ।

पुल्लिङ्गान्तेति। कारणत्वप्रतिपादके, 'सोऽकामयते' त्यनन्तरवाक्ये पुल्लिङ्ग-शब्देनानन्दमयस्य परामर्शात्। **रूपणं चाप्यनन्यैरि**ति। स्वस्मादनतिरिक्तैरवयवैः शिरःपक्षपुच्छादिरूपणप्रकरणादित्यर्थः। **षष्ठ्यादिश्चांशभावा**दिति। समुदायावयव-विषयतया तस्य पुच्छमिति षष्ठ्युपपत्तेरित्यर्थः। **निरतिशयतये**ति। निरतिशयानन्दे सदसद्भावशङ्कासंभवादित्यर्थः। **रूपणा**दिति। अवयवित्वस्यापि पुच्छत्वस्येव रूपण-संभवादित्यर्थः। **आनुरूप्या**दिति। शोध्यत्वस्य वस्त्वनुरूपत्वादित्यर्थः। **पर्यायत्वा**दिति। ब्रह्मात्मानन्दमयशब्दानां पर्यायत्वात् श्लोकगतब्रह्मशब्दस्य तत्परत्वादित्यर्थः। **अनन्यात्मे**ति। तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यस्येत्यर्थः।

'यदा ह्येवैष' इत्यादिवाक्यविषयतयेति। अस्मिन्नानन्दमये प्रति-बोध्यस्य जीवस्य तद्योगम् — अभययोगम्, 'यदा ह्येवैष—एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये ऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवती' ति शास्त्रं शास्तीत्येवं तस्य सूत्रस्य तैर्व्याख्यातत्वादिति भावः।

मन्त्रवर्णं विषयीकुर्वन्तीति। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते' त्येतावत्पर्यन्तस्य विषयत्वादित्यर्थः। **तदेव वक्तव्य**मिति। अस्मिन्नस्येति सूत्रे, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीत्येतदेव प्राप्यत्वानन्दहेतुत्वप्रतिपादकं विषयत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः।

इत्यानन्दमयाधिकरणम्।

अन्तराधिकरणम् (७)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १ १-२१.

आनन्दमयस्यैवादित्यमण्डलवर्तित्वमुक्तमिति। ननु 'जीवमुख्यप्राण-लिङ्गात्' इति सूत्रे, यश्चासावादित्ये इति वाक्यस्य विग्रहातिदेशकत्वमिति वक्ष्य-माणत्वात् कथमात्मैक्यपरत्वमिति चेन्न — उभयपरत्वस्य तत्रैव समर्थयिष्यमाणत्वाद-दोषात्। **कर्मकृतत्वं हि लोकप्रसिद्ध**मिति। करचरणादिमत्कमनीयदेहस्य तद्भोगोपकरणभूततया तत्कर्मार्जितत्वस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्।

'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुत्या कर्मजन्यतावच्छेदकं शरीरत्व-मिति युक्त्यनुगृहीतया शरीरमात्रस्य कर्मजन्यत्वावगमादिति च द्रष्टव्यम् । **विज्ञानमयं प्रति शरीरिण आनन्दमयस्येति** । ननु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनायामेव वक्ष्यमाणाकाशादीन् अन्नमयान्तान् प्रति आत्मत्वमवगम्यत इति आनन्दमयाधिकरणे प्रतिपादिततया आनन्दमयस्यापि करचरणादिमच्छरीरकत्व-मवगम्यत इति चेत्—सत्यं तत्रैवानन्दमयाधिकरणे करचरणादिमच्छरीरकत्वमवगतम् । तथापि तस्य, 'अन्योऽन्तर आत्मे'ति ततोऽप्यन्तराणां केषाञ्चित् श्रवणेन सद्वारकत्व-कथनादद्वारककरचरणादिमच्छरीरकत्वं कर्मजन्यमेवेति भावः । नन्वेतद्वाक्यस्यानु-वादरूपस्य पुरोवादिवाक्यानुसारेणैवार्थनिर्णयो भवतीति किमेतद्वाक्यविषयविचारेणे-त्यत आह— **य इति प्रसिद्धवन्निर्देशादिति** । एतेन– रूपवत्त्वं तु ब्रह्मणोऽपि संभवति, सत्यस्य नीरूपशास्त्रविरोधित्वेऽपि मायामयस्य तदविरोधित्वात्, ब्रह्मणि च रूपस्य 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारदे'ति वचनानुसारेण मायामयस्यैवाङ्गी-कारात् । न च तद्बोधकवचनानामप्रामाण्यप्रसङ्गः । मायाविदर्शितमायादृष्ट्यनुवादवत् प्रामाण्योपपत्तेः । इह च 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते', 'यन्मां पश्यसी'ति दृष्ट्यनुवादस्य स्पष्टं प्रतीतेरिति परेषां मतमपास्तं वेदितव्यम् ; एवंरूपस्य मानान्तराप्राप्तत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् ।

ननु, 'य एषोऽन्तरादित्य' इत्यत्रादित्यशब्दाभिलप्यजीवाधारतया प्रतिपन्नस्य कथमादित्यशब्दाभिलप्यजीवत्वरूपपूर्वपक्षोत्थितिरित्याशङ्क्याह— **आदित्यशब्द** इति । आदित्यशब्दात्, 'दित्यदित्यादित्ये'ति, 'तस्येद'मित्यर्थे ण्यप्रत्यये, अल्लोपे, 'हलो यमां यमि लोप' इति प्रथमयकारस्य लोपे च आदित्यशब्दो निष्पन्नः । अत आदित्यादिः आदित्यादिबिम्बमध्ये वर्तितुमर्हतीति भावः । **हृदा मनीषा चेति** । भक्त्या धृत्या चेत्यर्थः । इदं च, 'सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशा'दित्यत्र स्पष्टम् । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्ये'त्यत्र रूपशब्देन विग्रहस्य निर्दिष्टत्वेऽपि, 'न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्, हृदा मनीषामनसाभिक्लृप्त' इति वाक्ये, अस्येति षष्ठ्यन्तेन निर्दिष्टस्य परमात्मस्वरूपस्यैव एनमिति द्वितीयान्तनिर्दिष्टतया, तस्यैव मनसाभिक्लृप्तस्वरूप-मनोग्राह्यत्वं सिद्ध्येदित्यस्वरसादाह — **यदा पश्यः पश्यत** इति । 'न ह्यारोपितं

दृश्यत इति श्रूयत इति, 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः' इत्यत्र ईक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमेव वक्तव्यमिति मृषावादिभिरेव समर्थितत्वादिति द्रष्टव्यम्। **सूत्रविहितसमासत्वादिति।** यद्यपि, 'अनेकमन्यपदार्थे', 'षष्ठी' त्यादिसूत्रविहितेषु बहुव्रीहितत्पुरुषादिष्वप्यस्त्येव लक्षणा—तथापि शास्त्रमूललक्षणापेक्षया पुरुषबुद्धिमूललक्षणा दुर्बला। उपपादितं चेदमस्माभिः पाराशर्यवचस्सुधामिति श्लोकव्याख्यानावसरे तत्रैव द्रष्टव्यम्। **उपमानोपमेयवाचकशब्दसद्भावाच्चेति।** तत्र समभिव्याहृतसामानाधिकरण्यनिर्वाहाय यथातथा वास्तु। इह त्वसति बाधके तथाश्रयणमन्याय्यमिति भावः। **मुख्य एवेति।** मुख्यतुल्य इत्यर्थः। अभ्युपगन्तुमुचित इति यावत्। **अनन्तरवाक्यस्थेति।** 'तस्योदिति नामे'त्यनन्तरवाक्ये षष्ठ्यन्ततच्छब्देन परमात्मन एव परामर्शेन उपासकस्य परामर्शासंभवादिति भावः। **अक्षिविद्यायां च य एषोऽक्षिणीति स्थानस्योक्तत्वादिति।** ननु अन्तरादित्यविद्याप्रकरणाम्नातस्यास्य वाक्यस्य अक्षिविद्यायां स्थानविधायकत्वशङ्काया अप्रसक्तेरप्रसक्तप्रतिषेधः। न च प्रकरणे निवेशासंभवात् अप्रकृतायामक्षिविद्यायां निवेशशङ्का संभवतीति वाच्यम्—तर्ह्यप्रकृतत्वाविशेषात् विद्यान्तरेऽपि निवेशशङ्का प्रसज्येतेति चेत्—उच्यते—'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण' इति हिरण्मयविग्रहविशिष्टं प्रस्तुत्य, 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यतिदेशात् अक्षिविद्यायां रूपवत् तत्समभिव्याहृतस्थानस्यापि विधानमस्त्वित्याक्षेपस्य तत्परिहारस्य च संभवादिति द्रष्टव्यम्। **अक्ष्णः स्थानत्वे विहिते सतीति।**

ननु द्वेधा हि गुणानां भेदकत्वम्, उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे गुणान्तरस्य निवेशासंभवात्। यथा, 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा। वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्रामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनस्य निवेशासंभवात् कर्मभेदः; प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानासंभवाद्वा; यथा विद्वद्वाक्यविहितपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोः कर्मणोः, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्येन द्रव्यदेवतयोर्विधाने कर्मान्तरत्वं स्यादित्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे। न चेह तदुभयं संभवति। उभयोरपि स्थानयोरुत्पत्तिशिष्टत्वेन वा उत्पन्नशिष्टत्वेन वा विधानसंभवात् विद्याभेदाप्रसक्तेः। अतएव पूर्वतन्त्रे, 'अष्टाकपालनवकपालादीनां

द्रव्याणां युगपदनुपसंहरणीयानामप्येकस्यामपि जातिष्टौ गुणतया विधानमस्तु । ततश्च सर्वेषामपि द्रव्याणां उत्पत्तिशिष्टत्वम् उत्पन्नशिष्टत्वं वा भविष्यती' ति पूर्वपक्षः प्रवर्तित इति चेत् —

अत्र केचित् — 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्येतदेव उत्पत्तिवाक्यम् । **दृश्यते**—द्रष्टव्यः योगिभिरित्यर्थः । ततश्चादित्यमण्डलस्य उत्पत्तिशिष्टत्वात् तद्विरुद्धस्थानस्य तत्र निवेशासंभवात् विद्याभेदोऽवश्यं वक्तव्य इत्यत्र तात्पर्यात् । ननु 'य एषोऽन्तरादित्य इति वाक्यस्य उत्पत्तिवाक्यत्वे, उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे, 'तस्य यथा कप्यास' मिति वाक्येन सिद्धान्त्यभिमतस्य पुण्डरीकदलामलायताक्षत्वस्य वा, उदिति नाम्नो वा कथं निवेश इति चेन्न — उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे तद्विरुद्धगुणान्तरस्य निवेशासंभवेऽपि तदविरोधिनो गुणस्य विधाने अनुपपत्त्यभावात् । नन्वेवम्, 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा' दित्यत्र उत्पत्तिशिष्टसार्वात्म्यावरुद्धे मनोमयत्वादिगुणविधानासंभवात् 'सर्वं खल्विद' मिति वाक्यं नोत्पत्तिवाक्यमिति ग्रन्थकारोक्तिविरोधः, तत्राप्युत्पत्तिवाक्यत्वेऽपि विरोधाभावादित्येव परिहारसंभवादिति चेन्न—तद्ग्रन्थस्यापि तदभिप्रायत्वान्न विरोध इति वदन्ति । **वाक्यभेदः स्यादिति** । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि गुणविधित्वेन वाक्यभेदोऽस्ति, तथापि —

"प्रधानविधिवाक्यं खल्वङ्गवाक्येन संयुतम् ।
अङ्गप्रधानसंयुक्तां विधत्तेऽपूर्वभावनाम् ॥"

इति न्यायेनाङ्गप्रधानविध्योर्वाक्यैकवाक्यत्वं संभवति । विद्याभेदपक्षे तदपि न संभवतीति भावः । **विधेयत्वं गम्यत इति चेदिति** । ततश्चोत्पत्तिवाक्यश्रुतं अन्तरादित्य इत्येतत् अविवक्षितमिति भावः ।

आशयमविद्वानाह—**उपक्रमविरोध** इति । आशयमुद्धाटयति **उपक्रमेऽप्यादित्यमण्डलस्येति** । **अनुवाद इति चेदिति** । अविवक्षेति चेदित्यर्थः । **रूपातिदेशानुपपत्तिश्चेति** । 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप' मित्यतिदेशानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्वियमक्षिविद्यैव भवतु, तथापि न रूपातिदेशानुपपत्तिः,

अक्षिस्थानकविद्यात्वाविशेषेऽपि विद्ययोः परस्परभेदसम्भवेनातिदेशसम्भवादित्याशङ्क्य तथा सति परस्परभेदोऽपि दुर्वार इत्याह — **न केवलं कप्यासवाक्यमात्रस्येति** ।

हीनोपमाश्रयणायोगाच्चेति । ननु हीनोपमाया आलङ्कारिकैर्दोषत्वेन परिगणनात् सा त्यज्यते चेत्, सिद्धान्तेऽप्यमङ्गलस्य कप्यासशब्दस्य प्रयोगादश्लीलत्वं स्यात् । तथा अप्रसिद्धार्थत्वात् निहतार्थत्वं च स्यादिति दोषद्वयं सिद्धान्तेऽप्यस्तीति चेन्न— अश्लीलत्वस्य सर्वपक्षसाधारणत्वात् । निहतार्थत्वं तु एतादृशजुगुप्सितार्थस्वीकारापेक्षया ज्याय इति तदेव युक्तमिति भावः । **गानविशेषाविति** । यद्यपि 'गीतिषु सामाख्ये' ति सूत्रोक्तरीत्या साम्नो गीतिरूपत्वेन तदाश्रयभूताया ऋचो गानरूपत्वं नास्ति—तथापि गानशब्देन स्तुतिहेतुत्वमुच्यते । स्तुतिश्च गुणिनिष्ठगुणाभिधानम् । तत्र ऋचां साक्षादेव हेतुत्वम्, साम्नां तु ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेति विवेकः । परैस्तु— अधिदैवतं ऋचः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपत्वं, साम्नश्चाग्निवाय्वाकाशचन्द्रादित्यगतनीलभारूपत्वम्, 'इयमेवर्गग्निस्साम' इत्यादिना प्रतिपन्नम् । तथाध्यात्मं च, 'वागेव ऋक् प्राणस्साम' इत्यादिना वाक्चक्षुश्श्रोत्राक्षिगतशुक्लभारूपत्वमृचः, प्राणच्छायात्ममनःपरःकृष्णरूपत्वं साम्नः प्रतिपन्नम् । एवंभूतऋक्सामयोः गेष्णत्वरूपं पर्वत्वमुच्यते । गेष्णशब्दो हि पर्ववचनः । पर्वस्वेव छन्दोगानां गेष्णशब्दप्रसिद्धेः । ततश्च ऋक्सामात्मकपृथिव्यग्न्यादीनां परमात्मशरीरतया तत्कार्यतया च तत्पर्वत्वमुच्यते । ततश्च यत एवायमुन्नामा, ऋक्सामगेष्णश्च, तस्मादुद्गेष्ण इति वक्तव्ये उद्गीथ इत्युच्यते परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवानामित्यर्थो वर्णितः । तत्र गेष्णशब्दस्य पर्ववचनत्वादपि, गा स्तुतौ इत्यतः, 'गादाभ्यां चे'त्यौणादिकन्युत्पत्त्यनुसारात् गेष्णशब्दस्य गानार्थत्वमेवोचितम् । ऋक्सामशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थत्वमेव; न तु पृथिव्यग्न्यादिपरत्वमित्यभिप्रेत्य एवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । **अधिदैवतं देवतायामुपासनमिति** । 'विभक्त्यर्थे यदव्यय' मिति समासे अधिदैवतमित्यस्य देवतायामित्येवार्थः, उपासनमित्येतत्तु प्रकृताभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । **अमुष्येत्येत**च्छ्रुतिगतं व्याख्येयं पदम् । **विद्याद्वितयमपि सङ्गृहीतमिति** । 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि' इत्यधिकरणे उद्गीथे आदित्यमण्डलस्थपुरुषानुचिन्तनस्याक्षिस्थपुरुषानु-

चिन्तनस्य च एकविद्यात्वस्य परैरभ्युपेतस्य भाष्यकृता निराकरिष्यमाणत्वात् विद्याद्वयमित्युक्तौ नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

चतुर्धासंशय इति । 'तदर्थमिह पाप्मशब्द' इत्यारभ्येत्यर्थः । 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति वाक्ये च संशयद्वयम् । अजायमानादित्यवर्णवाक्ययोश्च संशयद्वयमिति त्रिषु वाक्येषु संशयचतुष्टयं द्रष्टव्यम् । **जन्मनिषेधश्च न कर्ममूलजन्मविषय** इति । नन्वजत्वश्रुतेर्जन्मसामान्याभावविषयत्वं वदतः पूर्वपक्षिणः तस्याः श्रुतेः किं परमात्मा विषय इत्यभिप्रायः, उत जीव इति । नाद्यः, तस्यैवानभ्युपगमात् । न द्वितीयः — जीवस्य जन्ममात्रशून्यत्वाभावात् । तस्मादेतच्छ्रुतिविचारस्य तदर्थचिन्ताकोटावन्वयोऽनुपपन्नः । किञ्च सर्वपाप्मोदितत्वस्य सर्वकर्मात्यन्ताभावरूपत्वे सिद्धे, तादृशे चात्मनि प्रतिपन्नस्य शरीरस्य 'सम्भवाम्यात्ममायया' इति प्रमाणानुसारेण कर्मातिरिक्तहेतुकत्वं सिध्यति ; ततश्चाजायमानत्वश्रुतीनां कर्मकृतशरीराभावपरत्वं सिध्यतीति तस्य ; फलकोटिपर्यवसन्नस्याजत्वादिश्रुत्यर्थस्य प्रथमोपपादककोटौ निवेशमभ्युपेत्य चतुर्धा संशयवर्णनमहृद्यमिति चेन्न — अजायमानत्वश्रुतेर्जीवस्वरूपानादित्वपरत्वमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायसम्भवात् । अत एवास्यापि वाक्यस्य विचार्यत्वात् तदर्थचिन्ताकोटौ निवेशो युज्यत इति न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । भाष्ये **कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्येति** । अत्र कर्मसम्बन्धशब्दः कर्मफलभूतप्रियाप्रियसम्बन्धपरो द्रष्टव्यः । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः' इत्युदाहरिष्यमाणश्रुत्यर्थानुगुण्यात् । **अशरीरतया प्राप्यत्वेनोच्यत इत्यर्थ** इति । शरीरराहित्यरूपकारणेन प्रसाध्य इत्यर्थः । **ज्ञानशक्त्यादिकं लोककामेशत्वादिकं चेति** । 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे' ति, 'ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे' ति वाक्यप्रतिपन्नं सर्वलोककामेशत्वं तदाक्षिप्तं ज्ञानशक्त्यादिकं चेत्यर्थः ।

जीवेष्वसम्भवन्नयं धर्म इति । अनेन सर्वपापोदितत्वरूपं ब्रह्मलिङ्गं सशरीरत्वरूपजीवलिङ्गापेक्षया चरमश्रुतमप्यनन्यथासिद्धत्वात् प्रबलमिति न्याय उपन्यस्तो भवति । अत्र सर्वपापोदितत्वस्य 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति सर्वपापोदितत्वलक्षणफलरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वात् अतादृशात् सशरीरत्वरूपजीवलिङ्गादाधिक्यं द्रष्टव्यम् । **वाक्यकारवच** इति । ननु, 'न जरा न मृत्युर्न

शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति प्रयोगानुसारेण जन्मजरादीनामपि पापशब्दवाच्यत्वं स्यात् । ततश्च 'अपहतपाप्मे' त्यनेनैव जरादीनां व्युदस्तत्वात् 'विजरो विमृत्यु' रित्यादिना पुनर्व्युदासवैफल्यं स्यादिति चेन्न— 'अपहतपाप्मे' ति वाक्ये पाप्मशब्दस्य गोबलीवर्दन्यायेन जरादिव्यतिरिक्तपापपरत्वात् । न च शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतयोः प्रवृत्तिनिमित्तसम्भवान्न मुख्यत्वं त्याज्यमिति लघुसिद्धान्तटीकाविरोध इति वाच्यम् — तस्याभ्युपेत्यवादत्वेनादोषत्वात् । केचित्तु तद्विरोधादिदमेवान्यपरतया व्याख्येयमिति वदन्ति । ननु पाप्मशब्दस्य सुकृतसाधारणपरत्वसमर्थनं मुधा । पाप्मशब्दस्य लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेन दुष्कृतमात्रपरत्वे पापवश्यतागन्धराहित्यरूपस्य तस्य जीवेऽसत्त्वेन जीवव्यावृत्तिः सिध्यतीति चेत् — सत्यम् । अथापि वस्तुस्थित्यनुसारात् सुकृतसाधारण्यमुपपादितम् । **अपहतपाप्मशब्दोऽसङ्कोचा**दिति । 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक' इति पापनिवर्तकत्वस्यापहतपाप्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तया श्रुतावेवाविष्करणादिति द्रष्टव्यम् । नन्वपहतपाप्मशब्दो यथा तथा वास्तु । प्रकृतस्तु पाप्मोदितशब्दो न तादृशार्थकः प्रमाणाभावादिति चेन्न— अत्रापि 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति परपापनिवर्तकत्वप्रतीत्यविशेषादिति ध्येयम् । केचित्तु — अपहतपाप्मशब्दोऽसङ्कोचेन स्वस्मिन् परत्र च पापघातकत्वं वदतीति चेत्, जीवस्य कदापीदृक्त्वाभावेन परिशुद्धात्मविषयस्यापहतपाप्मशब्दस्याप्ययमेवार्थ इत्युत्तरग्रन्थविरोधप्रसङ्गात्, कर्मवश्यतागन्धरहितत्वमित्यर्थ इति भाष्यविरोधाच्चेदमतिवादमात्रमिति वदन्ति । नन्वेवं नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणानां नित्यमुक्तानामपि अन्तरादित्यविद्याविषयत्वप्रसङ्ग इति चेन्न — अनन्याधीनमपहतपाप्मत्वमिह विवक्षितम् । तच्च न नित्येषु सम्भवति । तेषामपहतपाप्मत्वस्य भगवत्सङ्कल्पाधीनत्वादिति भावः । **हिंसारूपधात्वर्थासम्भवा**दिति । मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वादिति भावः । **विषशब्दस्ये**वेति । यद्यपि विषशब्दो विषत्वजातिवचनो न सप्रतियोगिकः । 'न हि गौः किञ्चित्प्रत्यगौः' इति न्यायेन कस्यचिद्वस्तुनः कञ्चित्प्रति विषत्वम्, कञ्चित्प्रति न विषत्वमिति हि न सुवचम् — तथापि यस्य यन्मरणसाधनम्, तस्य तद्विषमिति कृत्वेदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

तत्पूर्वकं स्वरूपोपाधिकमित्यत्र तत्पूर्वकमित्येतत् हेतुगर्भविशेषणमित्यभिप्रयन्नाह—**अपहतपाप्मत्वपूर्वकत्वादिति**। **तत्पूर्वकसर्वभूतेति**। यद्यपि 'सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वमेव सर्वभूतान्तरात्मत्वपूर्वकं निर्दिष्टम्, न त्वपहतपाप्मत्वपूर्वकं सर्वभूतान्तरात्मत्वम्—तथापि अपहतपाप्मत्वसहपठितमित्यत्र तात्पर्यम्। ननु परभाष्ये, 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे' ति आदित्यान्तर्वर्तिनः परिच्छिन्नैश्वर्यश्रवणं 'ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च' इत्यक्ष्यन्तर्वर्तिनश्च परिच्छिन्नैश्वर्यश्रवणं पूर्वपक्षहेतुतया परैराशङ्क्य परिहृतम्। तद्भगवता भाष्यकृता किमिति नादृतमित्याशङ्क्य तत् सुनिरसतया नोपन्यस्तमित्यभिप्रयन्नाह — **अत एवेति**। निरुपाधिकसत्यसङ्कल्पत्वादेवेत्यर्थः। नन्वादित्यपुरुषः केषाञ्चिदीष्टे, अक्षिपुरुषः केषाञ्चिदिति निर्देशभेदादैश्वर्यमर्यादासिद्धिरित्याशङ्क्याह— **तदवच्छेद** इति। **ऐच्छतयान्यथासिद्ध** इति। ऊर्ध्वलोकदेवकामेशितृत्वेच्छायामूर्ध्वलोकदेवकामेशितृतयोपासनं कर्तव्यतया चोद्यते। नैतावता लोकान्तरकामान्तरेशितृत्वं परिसंख्यायत इति भावः। **सत्त्वमिति**।

'सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥'

इति श्लोकस्यायमर्थः—सत्त्वं गुणः लघु — वस्तुन उद्गमनहेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वी धर्मः, येन ह्यग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनम्—प्रकाशकं चेष्टम्। सांख्याचार्यैरिति शेषः। रजस्तु चलम्। त्रैगुण्यद्रव्यं चलयति; प्रवर्तकम्। उपष्टम्भकम्। सत्वस्येति शेषः। सत्त्वं हि स्वयमक्रियत्वात् स्वकार्यं प्रत्यवसीदति, तद्रजसा उपष्टभ्यते—प्रवृत्त्युन्मुखतया क्रियते। ततश्च रजसोपष्टम्भात् सर्वत्र प्रवृत्तौ, गुरुणा आवृण्वता च तमसा प्रतिबन्धात् क्वचिदेव प्रवृत्तिर्न सर्वत्र। एवं परस्परविरुद्धकार्याणामपि सत्त्वरजस्तमसामेकप्रयोजने प्रवृत्तिरुपपद्यते। यथा वर्तितैलानलानां परस्परविरुद्धानामपि प्रकाशलक्षणकार्यकरत्वम्, तथेति। ततश्च परस्परविरोधिस्वभावतया ज्ञानावारकतया च हेतुत्वं प्रतीयत इति भावः। केचित्तु — 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः' इति सत्त्वरजस्तमसां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रतिपादकपूर्वश्लोकसहितस्यास्य श्लोकस्य हेयतासूचकत्वमित्याहुः।

तच्च जानात्येवेति । निरतिशयानन्दस्वरूपं सर्वज्ञत्वाज्जानात्येवेत्यर्थः । अलिङ्गश्चेति । अप्रतर्क्येत्यर्थः । स्वभावसिद्धिरिति । स्वप्रकाशेत्यर्थः । इन्द्रियाकारा — नयनगोलकादियुक्ता । अङ्गप्रत्यङ्गव्यञ्जनवती — हस्तपादतदवयवपुंस्त्वादिव्यञ्जकश्मश्र्वादिमतीत्यर्थः । **मोहाद्यस्पृष्टत्वमभिप्रयन्नाहेति** । इयं च पदावतारिका, पूर्वोक्ता तु वाक्यावतारिकेति भेदः । **जीवानुप्रवेशेष्विति** । आवेशावतारभूतेषु परशुरामादिष्वित्यर्थः । **प्रधानव्यावृत्त्यर्थ इति** । ब्रह्मशब्दस्य प्रधानादिसाधारण्यात् ब्रह्मशब्दसमानाधिकृतः परशब्दः प्रधानव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । **परब्रह्मशब्द इति** । परब्रह्मशब्दानुप्रविष्टः परशब्द इत्यर्थः । **नारायणशब्दो घटक इति** । सामान्यविशेषयोरेकविषयत्वघटक इत्यर्थः । ननु प्राकृतहेयदेहसम्बन्धं प्रतिषिध्य कल्याणरूपं वदतीत्यस्यैव प्रकृतोपयुक्ततया हेयगुणान् प्रतिषिध्य कल्याणगुणान् वदतीत्युक्तिः प्रकृतानुपयुक्तेत्याशङ्क्याह — **गुणविभागकथनमिति** । **वादिविवादशमनार्थमिति** । गुणसामान्यनिषेध इति वादिविवादशान्तय इत्यर्थः । ननु तमःपारवर्तित्वात् कथमप्राकृतत्वसिद्धिरित्यत्राह — **अतिसूक्ष्मप्रकृतिर्हीति** । **अस्तातिप्रत्ययस्येति** । यद्यपि, दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिरिति अस्तातिप्रत्ययस्य प्रथमान्तादपि विधानमस्ति — तथापि प्रातिपदकानधिकार्थतया वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । **आदित्यवर्णतोक्तेश्चेति** । न च स्वप्रकाशत्वं तदर्थं इति वाच्यम्; तत्र तस्य शब्दस्यास्वरसत्वादिति भावः । **संस्थानशब्दश्च विवृणोतीति** । देवमनुष्यादिसंस्थानशब्देनेति भावः । **स्वाभाविक इत्युक्तमिति** । अकर्मोपाधिक इत्यर्थः ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः १-१-२२.

शरीरसम्बन्धावच्छिन्नैश्वर्येति । शरीरसम्बन्धावच्छिन्नैश्वर्यस्य च श्रवणेन कर्मवश्यत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । **श्रुत्यन्तरैकार्थ्येति** । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्', 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकार्थ्यं विवक्षितम् । **हेतुतः फलतो द्रव्यतश्चेति** । भगवतो हि विग्र-

इस्वीकारे भगवदिच्छैव हेतुः; उपासकानुग्रहः फलम्; शुद्धसत्वं द्रव्यमिति भावः। **पेटिकाभेदेति**। साधारणासाधारणशब्दविषयतया पेटिकाभेद इत्यभिप्रायः।

इत्यन्तरधिकरणम्

आकाशाधिकरणम् (८.)

—:※:—

आकाशस्तल्लिङ्गात् १-१-२३.

गतिरित्यादिवाक्यमुपात्तमिति। ततश्च गतित्वमेव विधेयमिति भावः॥ **गतिः — प्राप्यमिति**। आकाशः परायणमित्युत्तर वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। **परमात्मविषयत्वासम्प्रतिपत्तेरिति** — यद्यप्येकोनसहस्राधिकरणन्यायेन परमात्मविषयत्वसम्प्रतिपत्तिः सुवचा। किञ्च "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादौ पूर्वाधिकरण एव प्रतिपादितपरब्रह्मप्रतिपादकताकानन्दवल्लीगताकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः सिद्धः — तथापि क्वचित् बाधकवशात् अमुख्यवृत्त्या प्रयोगदर्शनमात्रस्य संशयहेतुतयोपन्यासो न युक्त इत्यत्र तात्पर्यात्। **कथञ्चिन्नेयत्वेनेति**। इदमुपलक्षणम्, आकाशस्य जगत्कारणत्वे ज्यायस्त्वादिकं मुख्यमपि सम्भवतीत्यपि पूर्वपक्षतात्पर्यं द्रष्टव्यम्। **रूढिशक्तेः स्थितत्वादिति**। ननु रूढिशक्तेरेव, 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र आत्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वसम्पादकतया तस्या एव प्रथमोपपादककोटौ निवेशनीयतया तस्याः कथमुपपाद्यकोटौ निवेश इति चेत् — सत्यम्, रूढिशक्तिरेव मूलयुक्तिः। अथापि तस्य निरपवादत्वे आत्मन आकाश इत्यत्रात्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वं ज्यायस्त्वादिगुणानां कथञ्चिन्नेयत्वञ्चोपजीव्यम्। अत एव स्थितत्वादित्युक्तम्। निरपवादतया स्थितत्वादिति हि तदर्थः। न चैवं रूढिशक्तौ स्थितायां ज्यायस्त्वादीनामन्यथानयनम्, तदन्यथानयने च रूढिशक्तिस्थितिरिति अन्योन्याश्रय इति शंक्यम् — आत्मशब्दस्य ज्यायस्त्वादीनां सम्भवदन्यथासिद्धिकतया रूढिशक्तेः स्थितत्वादाकाशशब्दः प्रसिद्धाकाशपर इति फलफलिभावकथने विरोधाभावात्। **तदनुरोधादैक्यहानमिति**। धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधाभावादिति भावः। ननु

विशेषप्रतीतेराकाश इति निश्चीयत इति भाष्यमनुपपन्नम्, विशेषप्रतीति-निश्चययोरभेदेन हेतुहेतुमद्भावासम्भवादित्याशंक्याह — **एतद्वाक्यविशेषेणेति । आकाश एवेति निश्चित इत्यर्थ** इति । सर्वकारणवाक्योपसंहारेणेति शेषः । **नानार्थसाधारणरूढिशक्तेरिति** । यत्र नानारूढिसमावेशः, तत्र रूढीनां परस्परकलहे योगस्य लब्धात्मकत्वादिति भावः । इदञ्च जगद्वाचित्वादित्यधिकरणे स्पष्टयिष्यते ।

अनूदितस्य हेतुतया विवक्षितत्वादिति — "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये सर्वपाप्मोदितत्वस्य मानान्तराप्राप्तत्वेन उपदेशत्वमेव युज्यते, न तु लिङ्गत्वम्, मानान्तरप्राप्तसाध्यसम्बन्धत्वाभावात् । न च तद्धर्मोपदेशादिति हेतुत्वोपन्यासबलादेव मानान्तराप्रसिद्धस्यापि व्याप्तिराक्षेप्तुं शक्या, यथा — "चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति; न ह्यत्रानुयाजा इज्यन्ते" इत्यत्र अनुयाजाभावस्य चतुर्गृहीताभावव्याप्तेः पूर्वाप्रसिद्धत्वेऽपि हिशब्दश्रुतिसमर्पितहेतुत्वबलात् व्याप्तिपरिकल्पनं दृष्टमिति वाच्यम् — श्रुतौ तथा सम्भवेऽपि न्यायनिबन्धनात्मकेऽस्मिन् शास्त्रे लिङ्गिसम्बन्धित्वेन प्रमाणान्तरोपलब्धमेव लिङ्गतयोपन्यासार्हमिति । वस्तुतस्तु "अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति अपहतपाप्मत्वस्यापि वाक्यान्तरे ब्रह्मलिङ्गत्वेनावगमात् अन्तस्तल्लिङ्गोपदेशादिति सूत्रणेऽपि न दोषः । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । **निमित्तान्तराश्रवणादिति** । इदमुपलक्षणम् — "आकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति अवधारणश्रवणादित्यपि द्रष्टव्यम् । **वाक्यान्तरैकार्थ्याच्चेति** । "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्—ब्रह्माध्यतिष्ठत् भुवनानि धारयन्" इत्यादिनिमित्तोपादानैक्यप्रतिपादकवाक्यान्तरैकार्थ्यादिति भावः। **स्वरूपबहिर्भूतत्वादिति**। आनन्दस्वरूपबहिर्भूतत्वादित्यर्थः । स्वयमा(मना?)नन्दत्वादिति यावत् । **सकलपुरुषार्थ**पदं साक्षात्पदाध्याहारेण षष्ठीतत्पुरुषतया व्याचष्टे **सकलानां जीवानामिति** । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयस्याभ्यर्हितत्वमभिप्रेत्य, **हेयस्येत्यनेनैव** प्रतिपिपादयिषितमोक्षविरोधित्वस्य सिद्धत्वात् सकलपुरुषार्थविरोधिन इत्येतत् तदितरपुरुषार्थत्रयविरोधित्वपरतया व्याचष्टे – **यद्वा मोक्षेति** । निषिद्धविषयप्रावण्यजननेनार्थकामरूप-

पुरुषार्थविरोधित्वाभावादन्यथा व्याचष्टे – **सर्वविधसुखस्य मोक्षेऽन्तर्भावादिति** । सकलपुरुषार्थशब्दस्यौपचारिकत्वादन्यथा व्याचष्टे – **यद्वा कारणावस्थायामिति** ।

प्रकाशकत्वात्, आकाशते, आकाशयतीति त्रीण्यपि व्याख्येयपदानि । **आकाशते, आकाशयतीत्येतद्भाष्यं** प्रवृत्तिनिमित्तान्तरकथनपरतया व्याख्याय **प्रकाशकत्वादिति** भाष्यविवरणतया व्याचष्टे—**यद्वा प्रकाशकत्वादिति णिजन्तत्वेनेति** । परस्मै सर्वार्थप्रकाशकत्वं वा, स्वस्मै प्रकाशमानत्वं वा, स्वस्मैइतरप्रकाशकत्वं वा अन्यतममाकाशशब्दप्रतिपाद्यमिति प्रथमपक्षः । द्वितीये तु ण्यन्तादण्यन्ताच्चाङ्पूर्वात् काशतेः, सर्वधातुभ्यो ऽज्वक्तव्य इत्युत्सृष्टेऽच्प्रत्यये तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन रूपसिद्धिरिति भावः । **रूढ्यपरित्यागेनेति** – यद्यपि – “ परविद्यासु जीवोक्तिः निरुक्त्यादेः पराश्रया । तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ” ति जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति सूत्रोक्तन्यायेन अनन्यथासिद्धलिङ्गस्थले आकाशादिशब्दस्य तच्छरीरकपरमात्मार्थकत्वाश्रयणेऽपि अस्मिन् विषयवाक्ये भूताकाशानन्यथासिद्धलिङ्गानुपलम्भेन तदर्थकत्वाश्रयणमन्याय्यम् । किञ्च भूताकाशशरीरकात् ब्रह्मणः सकलभूतोत्पत्त्यभावेन, “ सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त ” इत्यपि नोपपद्यते — । तथाऽपि — मार्गान्तरसम्भावनाप्रदर्शनमात्रमिति द्रष्टव्यम् । **अनुवदिष्यमाणत्वाच्चेति** । “ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा”दित्यधिकरणे आकाशात्मपदव्याख्यानावसरे, “ आकाशस्यात्मभूत इति वा आकाशात्मा । स्वयं च प्रकाशते, अन्यांश्च प्रकाशयती’ति वा आकाशात्मे”ति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **विलम्बद्वयवत्त्वादुपेक्षितमिति** । आकाशशब्देन तत्कारणाव्याकृतलक्षणायामेको विलम्बः, तेनाव्याकृतशरीरकपरमात्मनो लक्षणायामन्यो विलम्ब इति विलम्बद्वयवत्त्वमिति भावः । **विशेषसमर्पणक्षमेणापीति** छेदः ।

ननु अनुवादसारूप्यमात्रम्, “ उपरि हि देवेभ्यः ”, “ एको ह वै नारायण” इत्यादिवाक्यसाधारणम्, अतस्तद्वैषम्यमप्रयोजकम् । अयोग्यार्थत्वं परमवशिष्यते । तदपि न सम्भवति, अचेतनस्य चेतनमिश्रसकलजगत्कारणत्वासम्भववत् परमात्मनोऽप्यपरिणामिनश्चेतनस्याचेतनमिश्रचेतनोपादानत्वासम्भवात् । “ न विलक्षणत्वात् ” इति न्यायेन परिहारस्योभयत्र समत्वाच्च । श्रुत्येकसमधिगम्ये वस्तुनि यथाश्रुति

प्रतिपत्तव्यत्वात्, "सन्मूला" इत्यादिना सर्वेषां चेतनाचेतनानां तदाधेयविशेषत्वेन तच्छरीरत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मकारणवादे विशेषणद्वारा परिणामवत् आकाश-कारणत्ववादेऽपि चेतनाचेतनानां भूताकाशापृथक्सिद्धविशेषणत्वेन ईक्षणादीनामपि चेतनरूपविशेषणद्वारा भूताकाशेऽपि सम्भवात्, इतरासम्भावितसकलजगत्कारण-त्वानन्याधीनसार्वज्ञ्यादीनां क्वचिदपि चेतनान्तरे अदृष्टचराणां कस्मिंश्चित् नारायण-शब्दिते चेतनविशेषे श्रुतिवशादभ्युपगमवत् भूताकाशेऽप्यचेतनान्तरादृष्टसकल-जगत्कारणत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति चेन्न — अचेतनस्य चेतनशरीरत्वसम्भवेना-चेतनद्वारा चेतनस्य परिणामोपपत्त्या उपादानत्वसम्भवेऽपि चेतनस्याचेतनशरीरत्वा-सम्भवेन चेतनद्वारा ईक्षणादेरचेतने उपपादयितुमशक्यतया अचेतनस्य, 'आकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति प्रतिपादितस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्यासम्भवेनायोग्यत्वादिति भावः।

उपक्रमवशादन्यपरत्वं स्फुटमिति । गतिशब्दस्य प्राप्यवचनत्वेना-पुरुषार्थस्याचेतनस्य प्राप्यत्वासम्भवेन चेतनपरत्वं स्फुटमिति भावः। **केचित्तु** स्वर्गादीनामचेतनानां सामादिगतित्वस्य प्रागुपन्यस्ततया गतित्वस्य चेतनैकान्तत्वा-भावं मन्यमानाः, "अस्य लोकस्य का गतिः" इति सर्वलोकगतेरेव पृष्टतया सर्वलोकगतित्वरूपलिङ्गस्य प्रक्रमस्थतया आकाशश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमिति भाव इति वदन्ति। ननु "अस्य लोकस्य का गति" रिति पृथिवीलोकविषयत्वे प्रतीयमाने कथमस्य सर्वकारणप्रश्नरूपत्वम्, येनोपक्रम एव ब्रह्मपरः स्यादिति चेन्न— "त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुश्शिलकश्शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति। ते होचुरुद्गीथे वै कुशला स्मः; हन्तोद्गीथे कथां वदाम" इति दाल्भ्य-शालावत्यजैवलिभिरुपक्षिप्तायां कथायां सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमित्वेन दाल्भ्ये-नोपक्षिप्तं स्वर्गलोकं ज्योतिश्चक्रलग्नत्वेन बम्भ्रम्यमाणतया अप्रतिष्ठितत्वेन, "अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम" इति दूषयित्वा सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमित्वेन निश्चलं पृथिवीलोकमुपक्षिप्तवतः, "अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम" इति अन्तवत्याः पृथिव्याः सामगतिविश्रान्तिभूमित्वे साम्नोऽन्तवत्त्वं स्यादिति जैवलिना दूषितस्वपक्षतया शिष्यभावं प्राप्तस्य शालावत्यस्य जैवलिं प्रति प्रश्नोऽयम्। अत्र हि प्रष्टुश्शालावत्यस्याय-माशयः—मदुपक्षिप्तं पृथिवीलोकमन्तवत्त्वेन दूषितवता जैवलिनाऽनन्तं वस्तु प्रतिपि-

पादयिषितम्, तस्य चानन्त्यं सकलजगत्कारणत्व एव सिद्ध्यति। अतस्सर्वजगत्कारणमेव प्रष्टव्यमिति। ततश्च तदभिप्रायेणैव, अस्य लोकस्य का गतिरिति पप्रच्छेति वक्तुमुचितम्। ततश्चोपक्रम एव सर्वकारणत्वस्य ब्रह्मलिङ्गस्य प्रतिपादनात् सर्वविषयत्वं सिद्धम्। न च लिङ्गात् श्रुतिबाधः पूर्वतन्त्रे क्वापि नोक्त इति वाच्यम्, "हस्तेनावद्यति, स्रुवेणावद्यति, स्वधितिनावद्यती" त्यादौ हस्तस्रुवस्वधितीनामवदानसामान्यसाधनत्वश्रवणेऽपि हस्तादिसामर्थ्यरूपानन्यथासिद्धलिङ्गबलेन सङ्कोचसहिष्णूनामवद्यतिश्रुतीनां पुरोडाशादिकठिनद्रव्याज्यादिद्रवद्रव्यमांसावदानविषयतया सङ्कोचरूपबाधस्याङ्गीकृतत्वात्। "कृष्णलं श्रपयेत्" इत्यत्र कृष्णलेषु विक्लेदनफलकव्यापारासम्भवेन अधिश्रयणादीनामुष्णीकरणसामर्थ्यदर्शनेन मुख्यार्थबाधेन उष्णीकरणलक्षणा समाश्रिता। लोकेऽपि, "अग्निरधीते", "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ अध्येतृत्वघोषाधिकरणत्वरूपलिङ्गेनाग्निगङ्गापदश्रुत्योः बाध आश्रितः। तस्मादनन्यथासिद्धप्रतिपिपादयिषितसकलकारणत्वानन्तत्वपरायणत्वादिलिङ्गविरोधे अभ्यस्ताया अपि श्रुतेर्बाधो युक्त एव। न चैषां धर्माणां प्रतिपिपादयिषितत्वे किं मानमिति वाच्यम् — परपक्षमन्तवत्त्वेन दूषितवतो जैवलेरनन्तत्वे तात्पर्यस्यावश्यम्भावात् तदुपपादकत्वेन जगत्कारणत्वादिष्वपि तात्पर्यकल्पनस्यावश्यम्भावादिति।

इति आकाशाधिकरणम्।

प्राणाधिकरणम् (९)

अत एव प्राणः १-१-२४.

प्राणमेवाभिसंविशन्तीति। प्राणे लीयन्त इत्यर्थः। **प्राणमभ्युज्जिहते** — प्राणादुद्गच्छन्तीत्यर्थः। **प्रस्तावमन्वायत्ता**। प्रस्तावभक्तिमनुगतेत्यर्थः। **आत्मसत्ता न लभ्येतेत्यर्थ इति**—अन्धत्वबधिरत्वादौ हि सति आत्मसत्ता लभ्येतापि। मूर्धपाते तु आत्मसत्तालाभोऽपि नास्तीति फलितार्थकथनमिदम्। न तु शब्दार्थकथनं शब्दस्य अतदर्थकत्वात्; यथाश्रुते अनुपपत्त्यभावाच्च। न च देवतापरिज्ञानमन्तरेण प्रस्ता-

त्रादिषु प्रवर्तमानानामपि मूर्धपाता सम्भवात् (दर्शनात्) यथाश्रुतार्थग्रहणासम्भवेन तथा व्याख्यातमिति वाच्यम् – 'तथोक्तस्य मये' त्युत्तरवाक्ये "मूर्धा ते व्यपतिष्यत्" इत्युक्त्यनन्तरमपरिज्ञानेन प्रस्ताव एव मूर्धपातस्य प्रदर्श्यमानतया तत्र बाधकानुपलम्भादिति द्रष्टव्यम् । **प्रत्युदाहरणमिति** – प्रतिवाक्यमित्यर्थः । **प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानचिकीर्षे च** इत्यस्यानन्तरम् उच्येते इति विपरिणामेनानुषङ्गः । श्रौतस्याप्यादिशब्दग्राह्यत्वे सम्भवति तत्त्यागोऽनुचित इत्यभिप्रेत्याह – **यद्वा यदा वै पुरुष** इति । **प्रकरणमात्रस्य पूर्वपक्षावलम्बनत्वेनेति** संनिधिलक्षणात्रप्रायपाठमात्रेणेत्यर्थः । ततश्च भाष्योक्तरीत्या ब्रह्मलिङ्गान्यथासिद्धिरेव पूर्वपक्षहेतुः । तत्र परोक्तः प्रायपाठोऽनुग्राहकोऽस्त्विति भावः । **बुद्धावनारोहा**दिति छेदः ।

ननु "प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता", "आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्ति सैषा देवता उद्गीथमन्वायत्ता", "अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ते"ति प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्त्यनुगतत्वेन देवतात्वेन च निर्दिष्टेषु प्राणादित्यान्नेषु प्राणस्यैव परमात्मत्वम्; आदित्यान्नयोस्तु न तथात्वमित्यत्र किं विनिगमकम्? चेतनवाचिदेवताशब्दस्त्रिष्वपि समानः, प्राणवाक्यशेषे प्रसिद्धप्राणासम्भावितासङ्कुचितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनाधारत्वस्य श्रवणवत् आदित्यान्नवाक्यशेषयोरप्यसङ्कुचितसर्वभूतगेयत्वस्य सर्वभूतोपजीव्यत्वस्य च प्रसिद्धान्नादित्ययोरसम्भावितस्य श्रवणमविशिष्टम् । यदि च आदित्यवाक्ये सर्वभूतशब्द आदित्यगानयोग्यचेतनविशेषपरतया, अन्नवाक्यशेषे च अन्नोपजीवनयोग्यचेतनविशेषपरतया च सङ्कोच्यते । चेतनवाचिदेवताशब्दश्च "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां" इति नविलक्षणत्वादित्यधिकरणगुणसूत्रोक्तन्यायेनाभिमानिदेवतापरतया च योज्यते–तर्हि प्राणेऽपि तथाऽस्तु; विशेषाभावादिति चेत्–उच्यते । प्राणशब्दस्य "प्राणबन्धनं हि सोम्य! मनः", "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादिषु परमात्मन्यपि निरूढलक्षणा अस्ति, वाक्यशेषस्वारस्यमप्यस्तीति परमात्मपरत्वम् । नैवमादित्यान्नशब्दयोः । ततश्चादित्यान्नशब्दौ तदधिष्ठातृदेवतापरौ, चेतनवाचिदेवताशब्दस्य प्रश्नप्रतिवचनगतस्याचेतने अन्नेऽसम्भवात्,

अन्नशब्दस्तदभिमानिदेवतापरः। देवतायाश्च भूतोपजीव्यत्वं तदधिष्ठेयान्नेनाभेदारोपेण (भेदोपचारेण) उपपद्यते। "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्ती" ति प्रतिपादितं सर्वभूतगेयत्वं परमात्मनोऽपि न सम्भवति। भूतशब्दो हि प्राणिनिकाये महाभूते च रूढः। महाभूतस्य गातृत्वप्रसक्तेरेवाभावात् प्राणिनिकायपरत्वं वक्तव्यम्, तदपि न सम्भवति। न हि सर्वे प्राणिनः परमात्मानं गायन्ति, स्थावरेषु पश्वादिषु चाभावात्। तस्माद्गानयोग्यप्राणिविशेषपरत्वेन सङ्कोचः परमात्मपरत्वेऽप्यावश्यक इति आदित्यशब्दस्य लोकव्युत्पत्तिविरुद्धपरत्वं नाश्रयणीयम्। एवमन्नवाक्यशेषेऽपि "प्रतिहरमाणानी" ति भक्ष्यमाणत्वं न परमात्मनो मुख्यम्। अत आदित्यान्नशब्दितस्याब्रह्मत्वेऽपि प्राणशब्दितस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमिति भावः।

इति प्राणाधिकरणम्।

ज्योतिरधिकरणम् (१०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् १-१-२५.

आकाशादिशब्दत्रयं-सिद्धान्तितमिति। सिद्धान्त्यभिमतमित्यर्थः। ततश्च शब्दत्रयस्यापि सिद्धान्तरीत्या परमात्मवाचित्वेन कार्यकारणभावापन्नाकाशवायुतेजोरूपभूतत्रयवाचित्वाभावात् तत्प्रयुक्ता सङ्गतिः कथं सिद्ध्येदिति भावः। **न लिङ्गाल्पत्वं विवक्षितमिति**। एकवचनादेकत्वं न विवक्षितम्। 'अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्' इति सूत्रकृतैव भूयसां लिङ्गानामुपन्यासादिति भावः।

नन्वेवं सति पूर्वपक्षोत्थितिः कथमित्याशङ्क्याह — **विश्वतः — कृत्स्नभूमिप्रदेशादिति**। भाष्ये निरतिशयदीप्तियुक्तोऽर्थः किमादित्यादिज्योतिरेव, उत पुरुषोत्तम इति कोटिद्वये प्रदर्शनीये आदित्यादिज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्मेति प्रदर्श्यते। न च तद्युज्यते, निरतिशयदीप्तियुक्तस्य कारणभूतस्य ब्रह्मत्वे पूर्वपक्षिसिद्धान्तिनोर्विवादादर्शनादिति यथाश्रुते अनुपपत्त्युद्घाटनपूर्वकं **कारणं ब्रह्मे**त्ययमंशोऽपि

पक्षप्रदर्शक इति स्वाभिमतयोजनां दर्शयति – **निरतिशयदीप्तिरेव कारणत्वाक्षेपकं लिङ्गमित्यादिना। व्याप्तिग्रहणस्थानोपनिषदिति** । जगत्कारणत्वनिरतिशयदीप्त्योः व्याप्तिग्रहणस्थानभूतमुण्डकोपनिषदि प्रसिद्धमित्यर्थः ।

भाष्ये **परमात्मत्वव्याप्तलिङ्गविशेषादर्शनादिति** । नन्वेवं कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगादित्युत्तरग्रन्थो विरुद्धयेत; निरतिशयदीप्तियोगस्य परमात्मत्वव्याप्तकारणत्वव्याप्तत्वेन, "व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वम्" इति न्यायेन निरतिशयदीप्तियोगस्यापि परमात्मत्वव्याप्यत्वात् । न च दीप्तेर्जगत्कारणत्वव्याप्त्यनभ्युपगमेन पूर्वपक्षः, तथा सति कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगादिति ग्रन्थविरोधापत्तेः । न च समस्तचेतनाचेतनं प्रति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणं कारणत्वं ब्रह्मलिङ्गम्; तच्च न स्ववाक्योपात्तमिति वाच्यम्–'जगत्कारणं (कारणभूतं ?) ब्रह्म भवन्' इत्युक्त्यनुपपत्तेः । जन्मादिसूत्रप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वमभ्युपेत्यैव पूर्वपक्षप्रवृत्तिदर्शनादिति चेत्–उच्यते । आकाशप्राणादाविव जगत्कारणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गानुपलम्भान्न परमात्मपरत्वमित्येव पूर्वपक्षिणः संरम्भः । न च निरतिशयदीप्तिरूपं जगत्कारणत्वव्याप्तमुपलभ्यत इति शङ्क्यम् – "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत" इत्यत्र दीप्तिमात्रप्रतीतावपि निरतिशयदीप्त्यप्रतीतेः, दीप्यत इति श्रूयमाणा दीप्तिश्च रूपवत्पदार्थनिष्ठा भवतीत्यभिप्रेतमिति दीप्तेरपरमात्मत्वहेतुतयैवोपन्यासेन कारणत्वाक्षेपकतयाऽनुपन्यासात् । प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव ज्योतिश्शब्दितमिति वदतः पूर्वपक्षिणः, "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति" इति वाक्यप्रतिपाद्यादित्याद्यभिभावकतेजसा ऐक्याभ्युपगमायोगात् । तदैक्याभ्युपगमे च, 'अदृश्यत्वादिगुणकः', 'द्युभ्वाद्यायतन' मित्यादौ तस्य परमात्मत्वप्रतिपादनादेव "अथ यदतः पर" इति वाक्यार्थनिर्णयस्यापि सम्भवेन एतदधिकरणविचारवैफल्यात् । तस्मात्परमात्मत्वव्याप्तस्य व्याप्तव्याप्तस्य वा लिङ्गस्यानुपलम्भात्, "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् अन्तःपुरुषे ज्योति" रिति ज्योतिरात्मकतया उपास्यं ज्योतिः प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेवेत्येव पूर्वपक्षिहृदयम् । कारणवाक्यसमन्वयाध्यायसङ्गतिलोभादयोगव्यवच्छेदार्थप्रथमपादसङ्गतिलोभाच्च परमात्मकारणत्वाक्षेपपर्यवसाय्यपि प्रसजेदिति भाष्यटीकयोः सूचितमिति न तत्राभिनिवेष्टव्यमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

प्राकृततेजस्तत्त्वकार्यतयेति – ब्रह्ममुखप्रसूतत्वादग्निब्राह्मणयोः, "अग्निर्वै ब्राह्मणः" इत्यादिनिर्देशवदिति भावः। "तस्यैषा दृष्टिः"। तस्य कौक्षेयज्योतिषः अयं दर्शनोपायः; यत्र–यस्मिन् काले अस्मिन् शरीरे हस्तेनोपलब्धे संस्पर्शेनोष्णमानं विजानाति। तस्यैषा श्रुतिः – श्रवणोपायः। कर्णावपिगृह्य – कर्णौ पिधाय निनदमिव–रथध्वनिमिव, नदथुमिव–ऋषभकूजितमिव ज्वलतोऽग्नेरिव शब्दं शृणोति। स शब्दः – आभ्यन्तरस्य जाठराग्नेः शब्द इत्यर्थः। पिहितकर्णपुटेनोपलभ्यमानस्य शब्दस्य बाह्यत्वासम्भवादान्तरत्वमुपेयमिति भावः। **ब्रह्मणोऽप्युपपद्यत इति** – यद्यपि सौर्यादेस्तेजसः सावयवत्वेन तदेकदेशस्य मर्यादासम्भवात् तस्य चोपास्यत्वेन विधानं सम्भवेत्; ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयकल्पनायाश्च सत्यां गतावयुक्तत्वादिति तयोर्वैषम्यं शङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोरेव दर्शितम् – तथाऽपि "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्रैव मर्यादारूपवत्त्वादीनां ब्रह्मणि सम्भवस्य प्रदर्शिततया न पूर्वपक्षसाधकत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये अनुदाहृतमित्यभिप्रायः। **विद्यानुकूलसकलफलप्रदत्वादिति**। "अन्नादो वसुदानः" इत्यादिश्रुतेरिति भावः।

क्वचिन्न दृश्यत इति–क्वचिदपि न दृश्यत इत्यर्थः। "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः," "अग्निस्सर्वा देवताः" इति वाक्यद्वयं प्रकर्षप्रतिपादकम्। "तस्य वज्र-मादाय," "अग्निं वै जातम्" इत्यादि तद्बाधकं द्रष्टव्यम्। "जनितेन्द्रस्य जनितोऽत विष्णोः," "तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच, अपिपास एव स बभूव" इत्यादिभिर्मन्त्रार्थवादैः परमात्मनोऽपि कार्यत्वं कर्मवश्यत्वमस्तीत्यत आह— **अनन्यपरवाक्येनेति**। **एषा वैष्णवीति**। "इदं विष्णुः प्रक्षस्य विष्णुः प्रकाव्यमुशने बभ्रुवाणो वाराहमन्त्यं पुरुषव्रते चे" ति पुरुषसूक्तं प्रस्तुत्य, "एषा वैष्णवी नाम संहिते" ति संहितायां वैष्णवत्वश्रवणादिति भावः। **ऋचा तु पुरुषोत्तममित्यादिनेति**। पुरुषसूक्तगतानां षोडशानां ऋचां षोडशसूपचारेषु विनियोगादिति भावः। **नारायणानुवाकैकार्थ्याच्चेति**–नारायणानुवाके, "विश्वमेवेदं पुरुषः" इति श्रुतत्वेन तस्य, "पुरुष एवेदं सर्वम्" इति पुरुषसूक्तगतवाक्येन प्रत्यभिज्ञानादिति भावः। **केचिदिति**। मृषावादिन इत्यर्थः। ते ह्येवमाहुः— सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि अस्य परमात्मन एकः पादः, अस्य त्रिपादमसृतं

दिवि द्योतमाने स्वात्मन्यवस्थितम्, यथा कार्षापणश्चतुर्धा विभक्तः एकस्मात् पादात् पादत्रयीकृतो महान्, एवमल्पं प्रपञ्चं पादमपेक्ष्य अपरिच्छिन्नमात्मस्वरूपं त्रयः पादा उच्यन्त इत्यर्थः। ततश्च "ततो ज्यायांश्च पूरुषः" इति पुरुषज्यायस्त्वमुपपद्यत इति। **क्लिष्टता स्पष्टेति**—स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इतिवत् अनन्याधारकत्वकथनस्य क्लिष्टत्वादिति भावः। **न हि हृदयाकाशो दिव उपरितनेषु लोकेष्विति।** येन हृदयाकाशस्थितस्य, विश्वतः पृष्ठेष्विति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं स्यादिति भावः। **तद्विषयं तद्वाक्यमिति चेदिति।** ततश्च वाक्यद्वयस्यापि भिन्नविषयत्वमस्त्विति भावः।

दिवीत्यस्य द्योतमानात्मस्वरूपपरत्वे सतम्यस्वारस्यात् वाचस्पतिना व्याख्यान्तरं कृतम्। तदनूद्य दूषयति **जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्विति। त्रेधा विभक्तकार्या-काशप्रदेशविशेषास्त्रयः पादा** इति। "योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः, अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशः। अयं वाव सोऽयमन्तर्हृदय आकाश"इति श्रुतेर्बाह्याकाश-शरीरान्तर्वर्त्याकाशहृदयाकाशभेदेन त्रेधाविभक्तकार्याकाशप्रदेशविशेषाः त्रयः पादा इत्यर्थः। ननु "पद्यते ज्ञायते एभिस्तुरीय" मिति विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रयः पादाः। एते यस्य तत् त्रिपात्। तुरीयं तद्विश्वतैजसप्राज्ञस्वरूपपादद्वारा बाह्याकाशशरीराकाश-हृदयाकाशेष्ववस्थितम् इति मन्त्रस्यार्थो वर्णितः। ततश्च त्रेधाविभक्तकार्याकाशवर्तिनां विश्वादीनामेव पादत्वे वक्तव्ये कथं कार्याकाशप्रदेशविशेषाणां पादत्वमुच्यत इति चेत्। **अत्र केचित्**—आधुनिकेन कल्पतरुकारेण तथोक्तत्वेऽपि वाचस्पत्ये तथा अप्रतीतेरनुवादो न दोषायेति वदन्ति। **अन्ये तु** त्रेधा विभक्तः कार्याकाशप्रदेशविशेषः आधारविशेषो येषां त इति कार्याकाशप्रदेशशब्देनापि विश्वादय एवोक्ता इति वदन्ति।

मुक्तप्राप्यदेशस्य नाकशब्देनोक्तत्वादिति। आत्मस्वरूपमात्रे नाकशब्द-प्रयोगाभावेन स्थानविशेषवाचित्वं स्पष्टमिति भावः। **निवासशब्दादिति।** "क्षि निवासगत्योः" इति धातोः तौदादिकात् शतरि छान्दसे गुणे निष्पन्नत्वात् क्षयन्त-मित्यस्य तदर्थलाभः। **व्यतिरेकनिर्देशादिति।** सप्तम्या, सप्तम्यन्तविहितास्राति-प्रत्ययेन चेत्यर्थः।

लिङ्गं प्रकरणश्च दुर्बलमिति चेदिति। यद्यपि आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादौ अभ्यस्ताकाशश्रुत्यपेक्षया लिङ्गप्राबल्यमुक्तम्, तथाऽपि नेदं द्युसम्बन्धित्वं तादृशमनन्यथा-

सिद्धं ब्रह्मत्वसाधकं लिङ्गम्; अपि तु प्रकृतसर्वभूतचरणाभेदसम्भावकमात्रम्, अत एव, 'प्रत्यभिज्ञापक'मित्युक्तमिति ध्येयम्। **अनुवादलक्षणयच्छब्दसमभिव्याहारेणेति**, यच्छब्दसम्बन्धेन द्युसम्बन्धिज्योतिषोऽयमनुवादः प्रतीयते। स च प्राप्तिमपेक्षते। प्राप्तिश्च द्युसम्बन्धित्वेन। तच्च सर्वभूतपादस्य ब्रह्मण इति तदेव बुद्धौ विपरिवर्तमानं यच्छब्देन ग्रहणार्हम्; न प्रसिद्धं ज्योतिः। तस्य द्युसम्बन्धितया बुद्धौ अविपरिवृत्तेरिति भावः। **प्रथमप्रतिपन्नयच्छब्दश्रुत्येति**। न च यच्छब्द एव ज्योतिश्शब्द-स्वारस्याबाधाय प्रकृतपरामर्शित्वं परित्यज्य ज्योतिश्शब्दोपस्थापितप्रसिद्धज्योतिः-परामर्शी स्यादिति वाच्यम्—सर्वनाम्नां समानाधिकृतशब्दस्वारस्यमतिलङ्घ्यापि प्रकृत-परामर्शित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया यच्छब्दानुसारेणैव ज्योतिश्शब्दस्य नेयत्वात्। अत एव प्रयुक्तिलक्षणे, "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा; वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतावामिक्षापदवाच्यं पयसोऽर्थान्तरं दधिपयस्संसर्गजन्यं द्रव्यमभ्युपेयम्; पयः, आमिक्षा इति व्यपदेशभेदादिति तस्यैव द्रव्यान्तरस्य कठिनस्य मधुराम्लरसस्य वैश्वदेवयागद्रव्यत्वे, आमिक्षापदसमानाधिकृततत्पदस्याऽपि तद्द्रव्यपरत्वे च प्राप्ते—सर्वनाम्नः प्रकृतपरत्वस्वाभाव्यात् तत्पदमानयनक्रियां प्रति प्रधानकर्मतया दध्या-नयनाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं पयः परामृशतीति पय एव यागद्रव्यम्। तत्पदे स्त्रीलिङ्ग-मामिक्षापदसामानाधिकरण्यकृतम्। आमिक्षापदं तु न संसृष्टद्रव्यान्तरविधायकम्। किन्तु अस्मादेव वैदिकव्यवहारात् घनीभूतपयोमात्रवाचकम्; न तद्द्र(तज्जन्य)व्यान्तर-वाचकम्। अम्लरसोऽपि न यागद्रव्यगतः, किन्तु तत्संस्कारकद्रव्यगत इति पयोरूपा-मिक्षाप्रयुक्तमेवेदं दध्यानयनम्; न वाजिनप्रयुक्तमपीति निर्णीतं चतुर्थे(४-१-९)। "दधि मधु घृतं धानाः करम्भा उदकं तण्डुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्" इति चित्रायागविधौ दध्यादिसप्तद्रव्यमेलनरूपसंसृष्टद्रव्यक एको यागः। तत्पदं च संसृष्टपरमिति प्राप्ते—तत्पदं प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यात् असंसृष्टसप्तद्रव्यादिपरम्; न तु संसृष्टैकद्रव्य-परमिति दध्यादिसप्तद्रव्यकाः सप्तयागाः। सप्तस्वपि द्रव्येषु तदिति नपुंसकैकवचन-निर्देशः "नपुंसकमनपुंसकेन" त्यनुशासनात् उपपादनीयः। संसृष्टपदं तु याग-भेदेऽपि एकदेवत्यतया सान्नाय्यवत् दध्यादीनां सह प्रक्षेपे संसर्गसत्त्वात् तदनुवादकं योज्यमिति निर्णीतं टुप्टीकायामष्टमद्वादशाध्याययोः॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा
चेतोऽर्पणनिगमात्तथा हि दर्शनम् १-१-२६.

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च, वाग्वै सा गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च। या वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते। या वै सा पृथिवी इयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम्, अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते। यद्वै तत्पुरुषे हृदयम्। अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते। सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री। तदेतदृचाभ्यनूक्तम्, 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति। यद्वै तद्ब्रह्मेति इदं वाव तत् योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः। यो वै बहिर्धा पुरुषादाकाशः, अयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः, यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशः, अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः। तदेतत् पूर्णमप्रवर्ति। पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं लभते, य एवं वेद"। अनन्तरम्, "तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय" इत्यादिना, "य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदे"त्यन्तेन द्वारपोपासनविधानानन्तरं श्रूयते — "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु, इदं वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तः पुरुषे ज्योतिः। तस्यैषा दृष्टिः यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति। तस्यैषा श्रुतिः यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपश्रृणोति। तदेतत् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत। चक्षुष्यश्श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद"इति श्रुतिक्रमः।

उत्तरवाक्य इति। "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत" इति वाक्येऽपि द्युसम्बन्धित्वेन दृष्टिविशेषणीभूतब्रह्मण एव प्रत्यभिज्ञोपपद्यत इति भावः। **अश्रुतं हेतुमि**ति। तावानस्येति मन्त्रप्रतिपाद्यसर्वभूतचरणत्वस्येव ब्राह्मणोक्तस्य सर्वभूतवागात्मकत्वस्य पूर्वसूत्रे अश्रुतत्वादिति भावः। **स्ववाक्यस्थहेतुविवक्षा न्यायेनेति चे**दिति। मन्त्रवर्गोक्तहेतुस्तु न गायत्रीवाक्योक्तः। अतो "गायत्री वा इदं सर्वं"मिति गायत्रीस्वरूपनिर्देशकब्राह्मणवाक्योक्तभूतादिपादव्यपदेशविवक्षा आवश्यकीति भावः। **क्वचिदुक्तस्य हि अन्यत्रे**ति। ज्योतिर्व्यावर्तनायोक्तस्य सर्वभूत-

चरणत्वस्य, प्रसिद्धगायत्रीनिरासेऽपि तस्यैव हेतुतया छन्दोऽभिधानादिति सूत्रखण्डाभिप्रेतत्वमुचितम्। तथा पूर्वसूत्रानुक्तस्य ब्राह्मणोक्तसर्वभूताद्यात्मकत्वस्य भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैत्यनेन कण्ठतः प्रतिपादनं ह्युचितम्; न तु ज्योतिश्चरणाभिधानादिति सूत्रोक्तसर्वभूतचरणत्वस्यैव भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमिति सूत्रेण कण्ठतः प्रतिपादनमुचितम्। पूर्वसूत्रकण्ठोक्तस्य पुनरुत्तरसूत्रे कण्ठोक्तेरनुचितत्वादिति भावः। **सा चेत् सिध्यतीति**। अनुक्तस्योक्तिः सिध्यति चेदित्यर्थः। **चेतोर्पणनिगमशब्दौ विवृताविति**। एवं हि वदता, चेतोर्पणनिगदादिसूत्रपाठो नास्मत्सम्प्रदायसिद्ध इति सूचितम्। न च निगमशब्दस्य गोचरादिसूत्रेण करणाधिकरणयोः संज्ञायां घान्ततया निपातितत्वात्, तस्य च करणार्थत्वे वेदे रूढत्वादधिकरणार्थत्वे च, 'स्थानीयं निगम' इति स्थानीये रूढत्वात् कथं निगमशब्दस्य उपदेशार्थकत्वम्; रूढ्यर्थत्वान्निपातनस्य रूढेर्योगापहारादिति वाच्यम्—रूढ्यर्थत्वस्यात्र बाधितत्वेन योगार्थोपस्थितेः सम्भवात्। "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चे"ति गमेरकर्तरि कारके भावे च अपो विहितत्वेन भावसाधनाप्प्रत्ययान्तनिगमशब्दस्य उपदेशार्थकत्वसम्भवात्। **चतुष्पात्त्वलक्षणमिति**। चतुष्पात्त्वरूपमित्यर्थः। **य एवं वेदेति श्रवणादिति**। ततश्च पूर्णत्वाप्रवर्तित्वयोरेवानुसन्धेयत्वं फलत्वं चेत्यर्थः। **प्रकरणे तस्य फलान्तराविधानाच्चेति**। चतुष्पात्त्वोपदेशस्य उपासनव्यतिरिक्तफलाभावादित्यर्थः।

चतुष्पाद्ब्रह्मण उपासनं विधीयत इति। ननु पूर्णत्वचतुष्पात्त्वयोर्विरुद्धत्वात् कथं तयोरेकविद्यासमावेशः। अत एव "सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः" इत्यधिकरणे द्युव्याप्तत्वादीनामल्पायतनविद्यासु न समावेश इत्युक्तमिति चेत् — सत्यम् — चतुष्पात्त्वावच्छिन्ने ब्रह्मणि पूर्णत्वासम्भवेऽपि तदुपलक्षितस्वरूपे तत्सम्भवात्। अत एवाल्पायतनविद्यास्वपि स्वरूपतोऽनन्तत्वमुपसंहर्तव्यमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्।

भाष्ये चतुष्पदा च गायत्री क्वचित् दृश्यत इति। न च—सर्वगायत्रीप्रसिद्धं रूपं विहाय काचित्केन रूपेण सादृश्यग्रहणं न युक्तम्; न हि सर्वत्र गवां चतुष्पात्त्वेऽपि क्वचिदौत्पातिकी गौर्द्विपादुत्पन्ना दृष्टेति, "वाराहं गावोऽनुधावन्ती" त्यत्र वायसे द्विपात्त्वेन औत्पातिकगोसादृश्यं भवति इति—वाच्यम्—

सम्भवति – प्रसिद्धार्थग्रहणे अप्रसिद्धार्थग्रहणमयुक्तम् । इह तु प्रसिद्धगायत्री-सादृश्यग्रहणे चतुष्पात्त्वासम्भवादगत्या अप्रसिद्धाया एव गायत्र्या ग्राह्यत्वात् ।

न च परभाष्यरीत्या यथा गायत्री षडक्षरैः पादैः चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि मन्त्र-वर्णोक्तरीत्या चतुष्पादिति सादृश्यात् ब्रह्मणि गायत्रीशब्दो गौणोऽस्त्विति वाच्यम्— "तेषामृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था"(पू.मी २-१-३५) इत्यर्थवशेन नियमितां पाद-व्यवस्थामपहाय केवलमक्षरगणनया पादकल्पनाया अयोगात् । अन्यथा बृहस्पतिसवे प्राकृतेष्वेव नानाछन्दस्सु अक्षरगणनया अक्षरलोपेन वा गायत्रीत्वसम्पादनसम्भवेन प्राकृतीनामृचां अबाधः सम्भवतीति पूर्वपक्षं कृत्वा, अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः युक्ताया एव गायत्रीत्वात्, " गायत्रमेतदहर्भवती " ति वचनबलान्नानाछन्दांस्यपहाय मुख्य-गायत्र्य एव ग्राह्या इति पूर्वतन्त्रे अष्टमाधिकरणे (८-३-५) निर्णीतम् ; तद्विरो-धापत्तेः । न च गायत्रीशब्दो गायत्र्यनुगतब्रह्मलक्षक इति मार्गान्तरस्यापि परभाष्ये उपन्यस्तत्वात् स एव मार्गः समाश्रीयतामिति वाच्यम् । तथाहि सति गायत्री-शब्देन गायत्र्यवच्छिन्नब्रह्मण एव लक्ष्यत्वापातात् । नचेष्टापत्तिः । तत्र भूतादिपाद-व्यपदेशस्यानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

भाष्ये **ते वा एत** इति । " ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तः तत् कृतम् ; तस्मात् सर्वासु दिक्षु अन्नमेव दशकृतम् सैषा विराडन्नादी " ति श्रुतिः । अस्याः श्रुतेः अयमर्थः — संवर्गविद्यायामधिदैवतम् अग्निसूर्यचन्द्र-सलिलानि वायौ लीयन्ते, अध्यात्मं च वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनांसि प्राणे संव्रियन्त इत्युक्तम्, 'यदा वाऽग्निरुद्वायती'त्यादिना । तत्राधिदैवतं वायुना सह पञ्चान्ये, अध्यात्मं तेभ्योऽन्ये प्राणेन सह पञ्च दश सन्तस्तत्कृतम् । मिलितानां दशसङ्ख्याश्रयत्वात् कृतं भवति । कृतनामा कश्चिदयो द्यूतशास्त्रे प्रसिद्धः । स च चतुरङ्को दशात्मकः । कथं चतुरङ्कस्य दशात्मकत्वम् । इत्थम् । चतुरङ्के अये त्रिद्व्येकाङ्कानां त्रयाणामप्यन्त-र्भावात् । ततश्च शतं सहस्रेषु सम्भवतीति न्यायेन एकस्मिन्नेव चतुरङ्काये चतुरङ्कद्व्यङ्कत्र्यङ्कैकाङ्कायानामन्तर्भावात् अङ्कानां दशत्वसङ्ख्या सम्पद्यते । ततश्च संवर्गविद्यान्तर्गतपदार्थानां दशत्वसङ्ख्याश्रयत्वेन कृतनामकायसादृश्यात् तत् कृत-

मित्युच्यते । 'तस्मात् सर्वासु दिक्षु चान्नमेव दशकृतम्'– उक्ताद्धेतोः सर्वासु दिक्षु वर्तमानमग्निवाय्वादिदशकं कृतनामकायस्थानीयमन्नमेव भवति । तस्यान्नत्वे हेतुमाह– **सैषा विराडिति**। "दशाक्षरा विराट् विराडन्न'मिति श्रुतेः दशसङ्ख्याया विराट्त्वम्, विराट्त्वादन्नमित्यर्थः । विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । विराट्त्वेनान्नभूतानामेवैषां कृतनामकायत्वेनान्नादित्वमप्यस्ति । कृतसंज्ञके ह्यये दशत्वसङ्ख्याया अन्तर्भूतत्वात् । दशत्वसङ्ख्यायाश्च विराट्त्वेनान्नत्वादन्नं कृतेऽन्तर्भूतम् । तत उपचारात् कृतमन्नादी-त्युच्यते । अत अन्नादित्वेन वाय्वादय उपास्या इति परैर्वर्णितः । आचार्यैस्तु अन्नादिति पाठमाश्रित्य अनेनैव पदेन विराट्त्वकृतत्वायत्वान्नत्वान्नादित्वयोर्लाभमभिप्रेत्य **अन्नं च तदत्ति चेति** व्याख्यातम् ।

ततोऽपि गायत्र्या एवेति । लक्ष्यार्थस्तुतिपरत्वकल्पनापेक्षया मुख्यार्थ-स्तुतिपरत्वस्यैव युक्तत्वादिति भावः । **तत्सदृशब्रह्मपरत्वादिति** । ततश्च गायत्री-पदप्रतिपन्नसादृश्यसिद्ध्यर्थतया, सैषा चतुष्पदेति ब्राह्मणप्रतिपाद्यचतुष्पात्वं विवक्षित-मित्यर्थः ।

सू – भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ३-१-२७.

यादवप्रकाशैस्त्वित्यादि । ननु, "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" इत्यादि-ब्राह्मणस्य चतुष्पात्त्वपरत्वाभावे, "सैषा चतुष्पदा षड्विधे" ति चतुष्पात्त्वषाड्विध्य-योर्द्वयोरपि निगमनं नोपपद्येतेत्याशङ्क्य, षाड्विध्यांश एव निगमनम्, चतुष्पात्त्वांशे तु विधानमित्याह – **सैषा चतुष्पदा षड्विधेति वाक्यं चेति** । **मन्त्रवर्णप्रति-पाद्यमिति** । मन्त्रवर्णस्तद्विवरणरूप इत्यर्थः । **वाक्प्राणयोर्गानत्राणादिवदिति** । असन्मते विधात्वेनाभिमतानां गानत्राणसर्वभूतप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्त्यत्वप्राणप्रतिष्ठात्व-तदनतिवर्त्यत्वानां षण्णां प्राधान्यतः प्रतिपाद्यत्वाभावेन विधात्वमनभ्युपगच्छतः तव मते, "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं या वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, या वै सा पृथिवी इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम्; यद्वै तत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तत् यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे हृदयमि" ति भूतपृथिवीशरीरहृदयानां गायत्र्यादि-भेदेनानन्यार्थतया प्राधान्येन निर्देशवत् वाक्प्राणयोरपि प्राधान्येन निर्देशाभावात् न

विधात्वं सम्भवतीति भावः। अन्यार्थत्वमेवोपपादयति — **गानत्राणाभ्यामिति**। **षाड्विध्यं च विवक्षुरिति चकारात्** गायत्रीशब्दवाच्यत्वं च समुच्चीयते।

ननु शरीरशब्दस्य निष्कर्षकशब्दतया कथं गायत्रीसामानाधिकरण्येन निर्देश इत्याशङ्क्याह—**भूतपृथिव्योर्गायत्रीसामानाधिकरण्येनेति**। **प्राणशब्दस्य जीवपरत्वं केचिदाहुरिति**। **भूतप्राणशब्दौ** एकार्थौ। ततश्च पृथिवीशरीरहृदयानां भूतप्रतिष्ठात्वसाम्यादन्योन्याभेदव्यपदेश उपपद्यत इति मृषावादिन आहुरित्यर्थः। **भूतप्राणशब्दयोरिति**। "अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम्", "अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः" इत्यनयोरित्यर्थः। **षाड्विध्यं च निगमयतीति**। ननु "सैषा चतुष्पदे" ति ब्रह्मणः प्रतिपादनं न सम्भवति। "टाबृची" ति ऋचि वाच्यायामेव पाद-न्ताट्टापो विधानादिति चेन्न — ब्रह्मणि ऋगभेदारोपेण टाप्प्रत्ययोपपत्तेरिति भावः।

ननु "तावानस्य महिमे"ति साक्षितयोदाहृतो मन्त्रः पुरुषसूक्तगतः। तत्र च तावच्छब्दः, "स भूमिं विश्वतो वृत्वे" ति प्रकृतभूमिमात्रपरः। स कथं मन्त्रः चतुष्पात्त्वरूपमहिमानुवादी स्यादित्याशङ्क्याह—**स भूमिं विश्वतो वृत्वेत्युक्त्वेति**। **अन्तर्गतानीति**। ततश्च स भूमिं विश्वतो वृत्वेत्यनेनैव चतुष्पात्त्वमहिम्नः प्रतिपादनसम्भवात् तत्त्वेन तावानस्येत्यनेन तदनुवादः सम्भवतीति भावः। **जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपलक्षितं बाह्यशारीरहार्दरूपेणेति**। जाग्रदाद्यवस्थासञ्चारभूमिबाह्यशारीरहार्दाकाशस्थितविश्वतैजसप्राज्ञरूपपादत्रयोपलक्षितमित्यर्थः। **कारणस्वरूपमिति**। द्योतमाने आत्मस्वरूपे अवस्थितमपरिच्छिन्नं परमार्थभूतमात्मस्वरूपं वेत्यर्थः। एवं हि वाचस्पतिना व्याख्यातम्। तत्प्रकारश्चास्माभिः पूर्वमेव प्रदर्शितः। **चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पाद इत्यादि**। यद्यत्र वाक्पादः प्राणः पाद इत्यादिना ब्रह्मप्रतीकस्य मनस एव पादाः कथ्यन्ते, अग्निः पादो वायुः पाद इत्यादिना च ब्रह्मप्रतीकस्याकाशस्य पादाः कथ्यन्त इति मतम्—तदा, "प्राची दिक् कला प्रतीची दिक् कला दक्षिणा दिक् कला उदीची दिक् कला। एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः" इति सम्प्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम्। अत्र च वक्तव्यं सर्वम्, बुद्ध्यर्थः पादवदित्यत्र स्पष्टयिष्यते। **पुरुषसूक्तप्रक्रियानुगुण्यादिति**। तावानिति मन्त्रस्य तत्र परिच्छेद-

व्युदासकत्वदर्शनादिति भावः। **अनन्तरवाक्यानुगुण्यादिति**। 'तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति' त्यनन्तरवाक्ये परिच्छिन्नत्वशङ्काव्युदासकत्वदर्शनेन तदानुगुण्याच्चेत्यर्थः।

हृदयस्थाकाशस्येति। हृदयस्य स्तुत्यर्थं हार्दाकाशस्य महत्त्वं वक्तुमित्यर्थः।

ननु तदेतत्पूर्णमिति वाक्ये अव्यवहितत्वात् हृदयमात्र एव ब्रह्मोपासनं विधीयते; न तु गायत्र्याख्यस्य चतुष्पाद्ब्रह्मणः; तस्य विच्छिन्नत्वात्। [अतः]ज्योतिर्वाक्ये न तस्य ग्रहणमित्याशङ्क्याह—**नात्र हृदयमात्रमिति। सप्तम्यश्रवणादिति**। हृदि ब्रह्मोपासीतेति हृदयान्तर्वर्तिब्रह्मोपासनाश्रवणादित्यर्थः।

ननु "तस्य ह वा एतस्ये" त्यादिविहितद्वारपोपासनेन गायत्र्युपासनप्रकरणं विच्छिन्नमित्याशङ्क्य तस्याङ्गतया न व्यवधायकत्वमित्याह — अथ **ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेनेति**। "चक्षुष्यः श्रुतो भवती" त्यस्यार्थमभिप्रायं चाह — **आभिरूप्यकीर्तिमत्त्वेति। ज्योतीरूपत्वेनोपासनेति**। ज्योतिश्शरीरकतयोपासनेत्यर्थः।

कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति। न चानुत्पादनवत् उत्पादनस्यापि ईश्वराधिष्ठानसापेक्षत्वात् नोत्पादनापादनं युक्तमिति वाच्यम् — तर्हि स्वापे उभयोरपि विरहप्रसङ्ग इति तात्पर्यम्। **यत् सप्तान्नानि मेधयाऽजनयत्पितेति** — अत्र बुद्धिसौकर्यार्थं व्याख्यास्यमाना श्रुतिर्लिख्यते—

"यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणम् द्वे देवानभाजयत्। त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्। तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। तस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदा। यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन। स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः। यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति। मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणमिति। इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम्, यदिदमन्नमद्यते। स य एतमुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्। द्वे देवानभाजयदिति, हुतं च प्रहुतं च। तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति प्र च जुह्वति। अथो आहुः दर्शपूर्णमासाविति। तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्। पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति। तत् पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति।

तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रलिलेहयन्ति, स्तनं वाऽनुधापयन्ति । अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं, यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि हीदं प्रतिष्ठितम्, यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वत् अप पुनर्मृत्युञ्जयतीति । न तथा विद्यात् यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमुपजयति । एवं विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्न कुर्यात्, क्षीयते ह । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा । त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुते अन्यत्रमना अभूवं नापश्यम् । अन्यत्रमना अभूवम्, नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न । प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः । त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः । त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणस्सामवेदः । देवाः पितरो मनुष्याः एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः । पिता माता प्रजा एत एव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा । विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्चिद्विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्विज्ञाता । वागेवैनं तद् भूत्वाऽवति । यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद् भूत्वाऽवति । यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति । तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः । अथैतस्य मनसो द्यौश्शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणोऽजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति, य एवं वेद । अथैतस्य प्राणस्यापश्शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ।

त एते सर्व एव समाः । सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतान् अन्तवत उपास्ते, अन्तवन्तं स लोकं जयति । अथ यो हैतान् अनन्तानुपास्ते, अनन्तं हि लोकं जयति । स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते, तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यात्, अपि कृकलासस्य, एतस्या एव देवताया अपचित्यै । यो वै संवत्सरः प्रजापतिष्षोडशकलोऽयमेव सोऽयमेवंवित् पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवाऽस्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तम्, तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयते आत्मना चेत् जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः । अथ त्रयो वाव लोकाः मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ।

अथातस्संप्रत्तिः — स यदा प्रेष्यन् मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वं एतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति । तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदैवंविदस्माल्लोकात् प्रैति, अथैभिरेव प्राणैस्सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णया कृतं भवति, तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाग् यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति । दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भवति; अथो न शोचति । अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणो यस्सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथते अथो नरिष्यति । स एवंविद् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता, एवं स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्य-

वन्ति । यत् किञ्चेमाः प्रजाश्शोचन्ति, अमैवासां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छति ।

परमात्मनः सङ्कल्पादिति । सङ्कल्पादुत्पत्तिमुक्तेत्यन्वयः । **प्रसिद्धं मन एवेति** । न भवदभिमतेश्वरव्यूहप्रत्याशेति भावः । **अवच्छेदकमिति** । विषय इत्यर्थः । **पूर्ववद्योजनेति** । मनसस्तद्रूपमित्यादीनां वाचो रूपमित्यादिवदर्थ इति भावः । **तस्यै वाच इति** । तस्या वाच इत्यर्थः ।

प्रतिस्पर्धिविरहितत्वमिति । तस्यैव प्राणसंवादे ज्यैष्ठ्यस्य निर्धारितत्वादिति भावः ।

ननु मनःप्राणयोः प्रद्युम्नवाय्वाद्यधिष्ठेयत्वश्रवणात् कथमादित्यचन्द्राधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह — **मनःप्राणयोरिति** । ननु तलवकारिणां छन्दसि, ऋतं ज्योतिष्मदुदप्लवत सत्यं ज्योतिष्मदुपप्लवत तपो ज्योतिष्मदुपप्लवतेति ऋतसत्यतपश्शब्दितानां वाङ्मनःप्राणशब्दितानां प्रलयावस्थिततया श्रूयमाणानामीश्वरव्यूहरूपत्वात्, तलवकारिश्रुतिरेव व्यूहत्रये प्रमाणमित्याशङ्क्य निराकरोति — **ननु तलवकारिणां श्रुताविव्यादिना** ।

व्यूहत्रयस्य प्रमाणशून्यत्वादेव वाङ्मयपत्नीकात् मनोमयात् प्राणमयोत्पत्तिरिति चानुपपन्नमित्याह — **यत एवमिति** । बृहदारण्यके — वाङ्मयपत्नीको मनोमयः प्रतिपाद्यत इति शङ्कते — **ननु बृहादारण्यक एव षष्ठे अध्याय इति** । **पत्नीवतः पुरुषस्येति** । ततश्च पुत्रस्य प्राणमयस्य इन्द्रत्वप्रतिपादकससान्नब्राह्मणेन दक्षिणाक्षिस्थस्य मनोमयस्य पितुरिन्द्रत्वप्रतिपादकस्यास्य वचनस्य विरोध इत्यर्थः । **अधिकरणे घञिति** । यद्यपि, 'यज्ञे समि स्तुव' इति यज्ञविषय एव घञ् । तथाऽपि छान्दसत्वाद्वा यज्ञत्वारोपाद्वा भविष्यतीति भावः । नन्वघमर्षणसूक्ते "ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायते"ति तपश्शब्दवाच्यमनोमयात् ऋतसत्यशब्दवाच्यवाङ्मयप्राणमययोरुत्पत्तिप्रतीतेः ईश्वरव्यूहप्रतिपादनं दृश्यत इत्याशङ्क्याह — **तलवकारिश्रुताविति** । प्रसङ्गादन्यदपि यादवप्रकाशोक्तं दूषयति — **किञ्च वाङ्मयपत्नीकादिति** ।

चतुर्मुखोत्पत्तेः पूर्वमेवेति । वाङ्मयस्तमोगुणोपाधिकतया रुद्रः, प्राणमयो रजोगुणोपाधिकतया चतुर्मुखः, मनोमयस्तु सत्त्वोपाधिकतया विष्णुरिति सिद्धत्वात् रुद्रपत्नीकाद्भिगोश्चतुर्मुखजनिरुक्ता स्यादिति भावः । शैलालिब्राह्मण-शतपथब्राह्मणादिकं समन्वयसूत्रे द्रष्टव्यम् । **गोजना त्वस्वरसे**ति । न च सिद्धान्तेऽपि तमस्त्वावस्थाया अनादित्वाद्विभागस्य च जननरूपत्वाभावात्, तमस्सञ्जायत इति वाक्यस्वारस्यं नास्तीति वाच्यम् – विभागरूपावस्थान्तरसम्बन्धमादाय सञ्जायत इति प्रयोगोपपत्तेरिति भावः । **अक्षरं तमसि लीयत इति लयश्रवणविरुद्धा चे**ति – अक्षरत्वावस्थाया आद्यावस्थात्वोक्तिरिति शेषः । **किञ्च स्वप्रकरण इति**। तदक्षरे परमे व्योमन्निति प्रकरण इत्यर्थः । **स्थानविशेषस्य संनिहितत्वाच्चे**ति । 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्त' इति स्थानविशेषस्य संनिहितत्वादित्यर्थः । ननु तमसः परस्तादित्यस्य परस्वरूपगततमोवैलक्षण्यप्रतिपादकत्वाभावे परमात्मस्वरूपस्य सर्वगततया परस्तादित्युक्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह–**देशविशेषवर्तिपरमात्मविशेषण-त्वोपपत्तेरि**ति । विग्रहविशेषविशिष्टपरमात्मस्वरूपस्य तमःपारवर्तित्वं सम्भवतीति भावः । **अतस्तमसः परस्य स्थानस्ये**ति । तमोविभागरूपस्य मुक्तपरमात्मस्थानस्य प्रत्यभिज्ञानासम्भवादित्यर्थः ।

उपदेशभेदान्नेति चेत् नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १-१-२८.

सप्तम्यन्तर्बहिरिति । पुरोवादिवाक्यगताया अपि अनेकार्थसाधारण-सप्तम्याः अनुवादिवाक्यगताया अपि एकार्थनियतया पञ्चम्या कांस्यभोजिन्यायेन अर्थनिर्णयो भवतीति भावः । यत्र हि गुरोः कांस्यभोजननियमो नास्ति, शिष्यस्य तु सोऽस्ति, तत्र क्रमेणोभयोरेकपात्रभोजने प्रसक्ते गुरुणाऽपि गुणभूतं शिष्यमनुसृत्य कांस्यभोजनमेवाद्रियते । सोऽयं कांस्यभोजिन्यायः । **स्थानविशेषादुपरिस्थिति-रि**ति। स्थानविशेषस्योपरिस्थितिरिति पाठःसमीचीनः । अतर्थप्रत्यययोगे, षष्ठ्यतसर्थ-प्रत्ययेनेति षष्ठ्या एव युक्तत्वात् ।

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् (११)

प्राणस्तथानुगमात् ११-२९.

कारणत्वाक्षेपकेति । जीवविशेषकारणत्वसाधकलिङ्गभूयस्त्वमित्यर्थः । श्रुतावुपयुक्तांशो लिख्यते — "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम" मनुष्यस्येन्द्रलोकगमने हेतुमाह — "युद्धेन च पौरुषेण च ।" युद्धपौरुषाभ्यां प्रीतस्येन्द्रस्य धाम जगामेत्यर्थः । "तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति । स होवाच प्रतर्दनः, त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तं हेन्द्र उवाच एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्; अरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्; बह्वीस्सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीनतृणहम् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकञ्जान् । तस्य मे तत्र न लोम चामीयते । स यो मां विजानीयात् नास्य केनच कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया, नास्य पापं चकृषो मुखं नीलं वेति । स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व आयुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उवा अमृतम् । यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः । प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोके अमृतत्वमाप्नोति प्रज्ञया सत्यसङ्कल्पमिति । स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरस्मिन् लोके एति आप्नोत्यमृतत्वम्"–इन्द्र उवाच "अस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसम्" इति । मुख्यप्राणस्यास्तित्व एवेतरेषामिन्द्रियाणां श्रेय इत्यर्थः। तदेवोपपादयति, "जीवति हि वागपेतो मूकान् हि पश्यामः। जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामः"इति– अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति। तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत । यो वै प्राणस्सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः । सहोत्क्रामतः तस्यैषैव दृष्टिः एतद्विजानाति यत्रैतत्पुरुषस्सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिस्सहाप्येति चक्षुस्सर्वै रूपैस्सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैश्शब्दैस्सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः—

"यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणस्सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः। सहोत्क्रामतः, अथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः – वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्यानि नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा। घ्राण एवास्या एकमङ्गं अदूदुहत्, तस्य गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा। चक्षुरेवास्या एकमङ्गं अदूदुहत् तस्य रूपं परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा। श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गं अदूदुहत् तस्य शब्दः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा, जिह्वैवास्या एकमङ्गं अदूदुहत्, तस्या रसः प्रतिविहिता भूतमात्रा। हस्तावेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्, तयोः कर्माणि परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा। शरीरमेवास्या एवमङ्गमुदूदुहत् तस्य सुखदुःखे परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा। उपस्थ एवास्या एकमङ्गमदूदुहत्। तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः प्रतिविहिता भूतमात्रा, पादावेवास्या एकमङ्गमदूदुहत, तयोरित्याः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा, प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमदूदुहत, तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा।" इन्द्रियाणां मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमवयवमदूदुहत्, पूरितवती सम्पादितवती, तस्याः वाचस्सकाशात्, प्रज्ञायाः परस्ताद्भागे नामरूपा भूतमात्रा आहिता भवति। विषयाणां प्रज्ञांशत्वादिति भावः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति, प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य सर्वान् गन्धानाप्नोती"त्यादि। "प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं, कामानाप्नोति" मनसा संयुक्तानि बाह्येन्द्रियाणि स्वकार्यकराणीत्यर्थः। तदेवोपपादयति – "नहि प्रज्ञापेता वाङ्नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं नाम प्रज्ञासिषमिती"त्यादि। "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्। न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यात्" इत्यादि। "न इत्या विजिज्ञासीत एतारं विद्यात्"। इत्याः गम–नीत्यर्थः। "न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात् ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम्। यद्धि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः, यद्वा प्रज्ञामात्राः न स्युः न भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्। नो एतन्नाना", मात्राद्वयमप्यन्योन्याविनाभूतमित्यर्थः। "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरावर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः,

स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् । एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष ह्येवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषति । एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष सर्वेशः । स म आत्मेति तद्विद्यात् स म आत्मेति तद्विद्यात् ।"

उपक्रमे इन्द्रशब्दनिर्दिष्टत्वादिति । अत्र केचित् — इन्द्रस्य प्रियं धामोपजगामेत्यत्रत्येन्द्रशब्दनिर्दिष्टस्य प्रसिद्धेन्द्रत्वं पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधारणम् । अत इन्द्रशब्दनिर्दिष्टो जीवः परो वेति विप्रतिपत्त्यसम्भवात् इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्ट इति भाष्यस्थेन्द्रशब्देन इन्द्रप्रयुक्तो मामितिशब्द एव विवक्षणीयः । तस्य च द्वितीयान्तत्वेन हिततमोपासनकर्मतयेति भाष्यस्वारस्यमपि सिद्ध्यतीत्याहुः । **नत्विन्द्रशब्देनेति** । न तु मामिति शब्देनेत्यर्थः । इन्द्रशब्दनिर्दिष्टे विप्रतिपत्त्यभावस्य प्रागेव दर्शितत्वादिति द्रष्टव्यम् । तथा च, मदर्थस्तथानुगमादित्येवंरीत्या न सूत्रितमिति भावः । ननु परमतवज्जीवो वा मुख्यप्राणो वा इन्द्रदेवता वा परमात्मा वेति चतुष्कोटिकसंशयः किमिति न प्रदर्शित इत्याशङ्क्याह — **जीवमात्रलिङ्गसद्भावेऽपीति** । **विशेषाकाङ्क्षायामिति** । छागपशुन्यायेति भावः । **प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वशङ्काया इति** । नन्वेवं जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेदिति शङ्कायाः कथमुत्थानमिति चेत्, तस्य मुख्यप्राणलिङ्गनिर्वाहप्रकारप्रश्ननिर्वाहपरतया अदोषादिति भावः । **यदा स्वावस्थपरमात्मोपासनोपदेश इति** — ननु स्वावस्थपरमात्मोपासनोपदेशत्वसिद्धेः प्राणशब्दनिर्दिष्टपरमात्मत्वसिद्ध्युपजीवितया तदुपपाद्यस्य कथं तदुपपादककोटौ निवेश इति चेन्न — 'मामुपास्व' त्यस्यासम्भवदन्यथासिद्धिकत्वे प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वमिति सिद्धान्तकोटेरेवानुत्थितेस्तस्यापि तदुपपादककोटिनिवेशावश्यम्भावादिति भावः । **स्ववाक्येति** । विषयवाक्येत्यर्थः । **साधकाकारपरामर्शित्वेनेति** । परमात्मत्वसाधकानन्दादिमत्त्वेनानुगमादित्यर्थो विवक्षित इति भावः । **परमात्मत्वानुगुण्येनानुगमादित्यस्यापि** स एवार्थः । **परमात्मतयानुगमादित्यस्यापि** स एवार्थ इति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं साध्यसाधकधर्मद्वयपरामर्शित्वे तथाशब्दस्यावृत्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह — **प्राणः परमात्मा तथानुगमादिति** ।

ननु **तथा**शब्दस्यानुगमविशेषणत्वे कथं तथा सत्येवोपपद्यत इति साध्यधर्मपरामर्शित्वानुगुणभाष्यनिर्वाह इत्याशङ्क्य प्राणः परमात्मा तत्साधकानन्दत्वादियोगादित्युक्ते अर्थात् साध्यस्यापि परामर्शित्वं सम्भवतीत्याशयेनाह—**बुद्धिस्थसाध्यसाधकधर्मेति**। **अन्यविशेषणभूतपरमात्मलिङ्गत्वादिति**। तं मामायुरमृतमित्युपास्वेत्यत्रामृतत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य उपासनान्विततया निर्देशादिति भावः । **सूत्रान्तरैकार्थ्यादिति** । तेन कृतकरत्वादित्यर्थः ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् १-१-३०.

सालावृकर्यतिप्रदानेति। — "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः सन्धा अतिक्रम्य दिवि प्राह्लादीनतृणहम् । अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकञ्जान् तस्य मे तत्र न लोम चामीयते" इति श्रवणादिति भावः । अरुन्मुखान्, रौतीति रुत् वेदान्तवाक्यम्; तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखाः, ततोऽन्ये अरुन्मुखाः तान् । यतीन् सालावृकेभ्यः वनश्वभ्यः प्रायच्छम्; बह्वीः सन्धाः बह्वीः प्रतिज्ञा अतिक्रम्य दिवि स्थितान् प्राह्लादीन् प्रह्लादपुत्रान् अतृणहं हिंसितवानस्मि । पौलोमान् पुलोमपुत्रान्, कालकञ्जान् कालकञ्जाख्यानसुरान् अतृणहमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्य एवं हिंसितवतो मे तत्र तादृशेऽतिघोरे दुष्कर्मणि सत्यपि लोमापि नामीयत नाहिंस्यत इत्यर्थः । **भूयस्त्वशब्देन व्याख्यात** इति । फलतो व्याख्यात इत्यर्थः । एतेन बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि, " बहोर्लोपो भू च बहोः " इति निष्पन्नस्य भूमशब्दस्य बहुत्वमेवार्थः, न तु बहुतरत्वापरपर्यायं भूयस्त्वमिति शङ्का निराकृता । **भूमशब्दप्रकृतिं दर्शयितुमिति** । प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पत्तिसिद्धार्थं दर्शयितुमित्यर्थः । बहुत्ववाचिना शब्देन भूयस्त्वस्य फलितत्वप्रकारं दर्शयति — **आपेक्षिकं हीति** । बहुत्वस्य सावधिकत्वादवध्यपेक्षायां जीवलिङ्गानां संनिहितत्वात् ततो बहुत्वस्य सिद्धौ विवक्षितभूयस्त्वं सिद्ध्यतीति भावः । भाष्ये **वक्तरि परमात्मन्येव हि संभवति** इति । **वक्तरि** वक्त्रन्तर्यामिणीत्यर्थः । यद्वा वक्तरि परमात्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ, वक्त्रनुप्रविष्टपरमात्मनीत्यर्थः; वस्तुतो वक्तुरिन्द्रस्य परमात्मत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् । **स एष प्राण एवेत्यादिकमुपात्तमिति** । ततश्च पूर्वसूत्रविषयवाक्यस्य इहोपादानं न दोषायेति भावः ।

ननु, "नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा" इत्यादिना नामगन्धरूपशब्दरसकर्मसुखदुःखानन्दरतिप्रज्ञानव्यानामेव भूतमात्रात्वेन श्रुतौ दर्शनान्नामगन्धादीनामेव भूतमात्रात्वं तद्ग्राहिवाग्घ्राणादीनामेव प्रज्ञामात्रात्वं च युक्तमित्यभिप्रयन्नाह — **यद्वा भोग्यगन्धादय** इति । **अनुक्ताः पदार्थाश्चेति** । दशेन्द्रियमध्ये अनुक्तवायुस्पर्शनेन्द्रियेत्यर्थः । **दश दशोक्ता** इति । दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति प्रत्येकं दशत्वेनोक्ता इत्यर्थः । **नो एवैतन्नानेति** । नानाशब्दो विनार्थः । भूतमात्रास्वरूपं प्रज्ञामात्रास्वरूपाविनाभूतमित्यर्थः । **प्रज्ञामात्राशब्द इतीति** । न च वाच्यमित्यनेनान्वयः । **न हि वागादीन्द्रियाणि भूतमात्राणामाश्रय** इति । ननु "दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम्" इति वाक्ये भवताऽपीयमनुपपत्तिः समाना, तत्र प्रज्ञामात्राशब्दस्य इन्द्रियपरत्वात् । तत्र च गौणतया निर्वाहे प्रकृतेऽपि तस्य सुवचत्वादित्यस्वरसादाह — **तथा दशैवेति** ।

तत्तदर्थविषयज्ञानपर इति चेदिति । तत्र च विषयतया अर्पितत्वं सम्भवतीति भावः । **एकदेशभूतानि हि चिदचित्तत्त्वानीति** । ततश्च भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वित्यस्य चिदचिद्विशिष्टब्रह्मैकदेशभूताचित्तत्वं तादृशे चित्तत्वेऽर्पितमित्यर्थ इति भावः । दृष्टान्ततया निर्दिष्टस्य प्राणशब्दस्यानेकार्थप्रयोगमुपपादयति — **प्राणशब्दस्तावदित्यादिना** । विशेषतो जीवे प्रयुक्तत्वमुपपादयति — **तथा प्रज्ञाशब्दश्चे-त्यादिना** । **उपरितनखण्डगतप्रज्ञाशब्दवदिति** । "प्रज्ञया वाचं समारुह्य — न हि प्रज्ञापेता वाक् नाम किञ्चन प्रज्ञापयेत् अन्यत्र मनोऽभूत्" इत्युत्तरखण्डगतप्रज्ञाशब्दवदित्यर्थः । **प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुत्यन्तरैकार्थ्याच्चेति** । न च सहोत्क्रमणानूत्क्रमणश्रुत्योः कथमैकार्थ्यमिति वाच्यम् — अनुगन्तर्यपि सहप्रयोगदर्शनेन तयोरैकार्थ्यसम्भवादिति भावः । **एकं भवन्तीत्युपक्रम्येति** । उपकारकत्वेन एकं भवन्तीत्यर्थः । **नेत्यामिति** । "नेत्यां विजिज्ञासीत एतारं विद्यात्" इति श्रुतिः । इया — गमनम् ।

प्राबल्यस्यार्थसिद्धत्वादपीति । वस्तुतस्तु प्रथमव्याख्यायाम् ; तद्यथा रथस्येति वाक्यार्थीभूतस्य निखिलचिदचिद्गाधारत्वस्यैव हेतुतयोपन्यासेनान्वय-

विस्वारस्यप्राबल्यस्य फलितत्वमपि नास्तीति द्रष्टव्यम्। अध्यात्मशब्दस्यात्मनीत्यर्थ इति। "विभक्त्यर्थे यदव्ययम्" इत्यव्ययीभावसमास इति भावः। अस्यां हि ति – अधिगतः – आधारत्वेनाधिगतः आत्मा – परमात्मा येस्ते अध्यात्मानः, परमात्मासाधारणधर्मा इत्यर्थः। अध्यात्मनां सम्बन्धो अध्यात्मसम्बन्ध इत्यर्थ इति भावः। आयुषः प्रभुत्वमिति। "यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति श्रुतेरिति भावः। इन्द्रियाश्रयत्वमिति। "अस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयस" मिति प्राणशब्दवाच्यस्य परस्यास्तित्व एव प्राणशब्दितसर्वेन्द्रियाणां निःश्रेयसशब्दितपुरुषार्थप्रतिपादनादिति भावः। शरीरोत्थापकत्वमिति। "जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामः। जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्याम" इत्यारभ्य "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती" ति श्रवणादिति भावः। विषयेन्द्रियादिविज्ञानप्रतिक्षेपेणेति। यद्यपि शङ्करभाष्ये– 'एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" इति विषयेन्द्रियव्यवहाराधारभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति। "स म आत्मेति विद्यात्" इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रह एव साधुः–इत्येव वर्तते, न तूक्तरूपेण, तथापीदं फलितार्थकथनम्, तथा हि–भूतमात्राशब्दितानां विषयाणां प्रज्ञामात्राशब्दितेषु इन्द्रियतज्जन्यज्ञानेषु अर्पितत्वं नाम तदधीनव्यवहारकर्मत्वम्, तद्भास्यत्वमित्यर्थः। एवं प्रज्ञामात्राणामपि प्राणेऽर्पितत्वं तादृशमेव। ततश्च सर्वभासके तस्मिन् इतरेषां कल्पितत्वात् तस्यैव विज्ञेयत्वम्; नेतरेषामिति फलतीति भावः। इन्द्रशरीरेऽपि सम्भवतीति। ततश्च तदिन्द्रियाश्रयत्वतच्छरीरस्थापकत्वतदायुरवधित्वानामिन्द्रदेवतायामपि सम्भवादुक्तहेतुभिरिन्द्रप्रतिक्षेपो न सम्भवतीति भावः। शङ्कते–सदेव सोम्येदमितीति। इदमुपलक्षणम्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", "यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे", "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय" इत्यादिष्वपि संनिहितव्यक्तिविशेषपरामर्शित्वादर्शनादित्यपि द्रष्टव्यम्। सर्वनामपदस्य साधारणत्वादिति। ततश्च सर्वशरीरगतायुरवधिकसर्वशरीरोत्थापकत्वसर्वेन्द्रियाश्रयत्वानामन्तः–करणाद्युपहितत्वेन परामृष्टेन्द्रदेवताया न सम्भव इति भावः। इन्द्रस्यापि स्वात्मानमिति। अहमिति भासमानत्वमेव प्रत्यक्त्वमिति प्रथमसूत्रे शिक्षितत्वादिन्द्रदेवताया अपि प्रत्यक्त्वमस्तीति भावः।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् १ १-३१.

तत् कथमिन्द्रशब्देनेति । मामिति शब्देनेत्यर्थः । न तु, इन्द्रस्य प्रियं धामेत्यत्रत्येन्द्रशब्देनेति भ्रमितव्यम्, तत्रेन्द्रशब्दस्य जीवपरत्वे विवादाभावादिति ध्येयम् । तद्दैतत्पश्यन्निन्त्येतद्व्याख्यानमिति । ननु शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यवसानस्य, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" इति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टत्वात् तदेतच्छब्दाभ्यां कथं परामर्शः । किञ्च शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वज्ञानस्य शरीरिणि शरीरवाचिशब्दप्रयोगौपयिकत्वेऽपि अहं मनुरभवमिति प्रतिपत्तावहेतुत्वात् तत्कथनञ्च निष्प्रयोजनमिति चेन्न — "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इति तत्पूर्ववाक्ये ब्रह्मणः, "सर्वमभवत्" इति सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन सर्वशब्दवाच्यत्वप्रतीत्या शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वस्यापि आक्षेपतः प्रतीतत्वेन तस्य, तद्दैतत्पश्यन्नित्यत्र परामर्शे दोषाभावात् । यच्चोक्तं शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वज्ञानस्य शब्दप्रयोगौपयिकत्वेऽपि प्रतीत्यनुपयुक्तत्वादिति, तदपि न—अत्र अहं मनुरित्यादिप्रतीतेरपि शब्दानुविद्धतया तादृशशब्दप्रतीतौ तज्ज्ञानस्याप्युपयुक्तत्वादिति दिक् ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् १-१-३२.

उपदेष्टुमिति हि वक्ष्यत इति । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुनः प्रकृत्यर्थीभूतोपदेशप्रयोजनत्वाभिधायित्वादिति भावः । वक्तारं मां च विजानीहीत्यर्थ इति । ननु, "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यात्" इत्यादिप्रकरणं सामान्यतो वागादीन्द्रियाणां ज्ञेयत्वनिषेधेन तद्विलक्षणस्य तदुपकरणकस्यात्मनो ज्ञेयत्वप्रतिपादनपरमिति प्रतीयते; न तूक्तपरतयेति चेत् — सत्यम्, तथैवार्थः । "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति जीवसामान्यतया प्रतीतानामपि वक्तृत्वादीनां त्वाष्ट्रवधादीन्द्रलिङ्गानुसारेण इन्द्र एव पर्यवसानं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य वक्तारं मामित्यर्थवर्णनोपपत्तेः । अत्र चकार एवार्थकः । मान्ये मुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति । "प्राणो हि भूतानामायुः", "यस्मिन् उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते" इत्यादिश्रुत्या आयुष्प्रदानस्वातन्त्र्यशरीरस्थापकत्वयोर्मुख्य-

प्राणधर्मत्वावगमादिति भावः । इदमुपलक्षणम्—" यो वै प्राणस्सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सहैतावस्मिन् शरीरे वसतः; सहोत्क्रामतः " इति द्विवचनश्रुतेः सहोत्क्रमणलिङ्गानुगृहीतायाः परब्रह्मणि योजयितुमशक्यतया जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि प्रतिपिपादयिषितत्वमस्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । **अनतिविप्रकृष्टमिति** । नन्वध्यात्मसंबन्धभूम्नः सम्प्रतिपन्नस्याक्षेपो न सम्भवति । किन्तु जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामपि सत्त्वान्न परं ब्रह्मैवात्र प्रकरणे प्रतिपाद्यते । अपि तु तयोऽपीति चेदित्येव निषेध्याध्याहारो युक्त इति चेन्न – मुख्यप्राणलिङ्गादध्यात्मसम्बन्धभूमा नेत्यस्याध्यात्मसम्बन्धभूमा प्रकरणस्य ब्रह्ममात्रप्रतिपादकत्वबाधको नेत्येवाभिप्रायात् । **स्वरूपेणानुसन्धानमित्यस्य** निर्विशेषात्मस्वरूपोपासनपरत्वभ्रान्तिं वारयति — **अद्वारकगुणविशिष्टेति** । दिव्यात्मस्वरूपनिष्ठाः सत्यत्वादयो गुणाः अद्वारकगुणाः । ननु तत्सृष्ट्वेत्यादिप्रकरणस्य स्वरूपोपदेशपरत्वेन उपासनविध्यश्रवणात् कथं तत्रोपासात्रैविध्यसिद्धिरित्यत आह – **सत्यं ज्ञानमनन्तमितीति** । प्रतिपादितस्येति शेषः । **वेद्यत्वविधानादिति** । उपास्यत्वविधानादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि विदिरुपासनपरो द्रष्टव्यः । **उपासनमुच्यत इति चेदिति** । न तु त्वदुक्तं चिदचिच्छरीरकोपासनम्; सच्च त्यच्चाभवदित्यस्य, स य एवंविदित्यत्रासन्निहितत्वादिति भावः । **विद्याभेदप्रसङ्गादिति** । ननु, " अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु " इतिवत् अन्तर्यामिब्राह्मणादिवच्चानेकस्थानस्थितस्य ब्रह्मण एकस्यां विद्यायामुपास्यत्वं सम्भवतीति चेत्— " सम्बन्धादेवमन्यत्रापी " त्यधिकरणे स्थानभेदे विद्याभेदस्य समर्थयिष्यमाणत्वादित्यभिप्रायः । **विग्रहातिदेश इति** । " यश्चासावादित्ये स एकः " इत्यत्र एक इत्यनेन एकाकारविग्रहवत्त्वं स्वरूपत ऐक्यं चोच्यत इति भावः । **बुभुत्साहेतुत्वमिति** । प्रश्नहेतुत्वमित्यर्थः; " अथातोऽनुप्रश्नाः " इति प्रश्नस्यैव समभिव्याहारादिति ध्येयम् । **तत्पुरुषे तुल्यार्थेति** । " तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः " इत्यव्ययस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् आद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः । **अहंग्रहेणेति** । आत्मत्वबुद्ध्येत्यर्थः । **अर्थसिद्धः प्रश्न इति** । यद्यपि " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता " इति प्राचीनमन्त्रवर्णत एव इयं शङ्का व्यावर्तिता, तथापि तद्दृढीकरणार्थत्वात् प्रश्नानां नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यादिवाक्यगतान्नमयादिशब्दार्थमाह — **अन्नमयादिव्यष्टिसमष्टिविभू-**

निकमिति। **स्थानविशेषोपलक्षणार्थं स यश्चायमित्युक्तमिति।** इद-मुपलक्षणम् — आनन्दमयस्य देवताविशेषत्वनिर्धारणार्थनयऽपि तद्वाक्यसाफल्यम्; आदित्यान्तर्वर्तिनः पुण्डरीकाक्षत्वेन नारायणत्वस्य सिद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। "सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्" इति त्रैविध्यप्रतिपादकस्फुटतरवाक्ये विद्यमाने भाष्ये आनन्दवल्लीवाक्योदाहरणस्य प्रयोजनमाह — **भोक्तृभोग्ययोरित्यादिना।**

पाशुपताधिकरणे तथा अनुवदिष्यमाणत्वादिति। केवलपरतत्त्व-प्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्धतत्त्वपराः केषुचिदुपासनवाक्येषु श्रुताः प्रजापति-शिवेन्द्रादिशब्दा इति, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यत्र प्रतिपादित-मित्यनुवदिष्यमाणत्वादित्यर्थः। **परमात्मासाधारणधर्मयोगादिति।** ननु "आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिषु परमात्मासाधारणधर्मयोगोऽस्ति — तथाऽपि तत्र न तद्विशिष्टोपासनम्, योगादेव परमात्मनि आकाशादिशब्दानां वृत्तिसम्भवादिति चेन्न — यत्रानन्यथासिद्धं चिद-चिल्लिङ्गं परमात्मलिङ्गं च तादृशस्थले तद्विशिष्टवाचित्वमिति तात्पर्यात्, अत एवोक्तं श्रीवेदान्ताचार्यैः — "परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्याद्यैः पराश्रया।

तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥"

इति। अत एव सर्वपरविद्यासु त्रिविधोपासनवादोऽपि निरस्त इति वेदितव्यम्।

कैश्चिदेवं वर्णितमिति। मृषावादिभिरित्यर्थः। **तत्सङ्कीर्तनमिति।** प्राण-व्यापारकीर्तनं परमात्मन्यप्यविरुद्धमिति शेषः। **तस्यौपाधिकभेदप्रतिक्षेपणेति।** ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्याश्रययोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोः बुद्धिप्राणयोर्निर्देशमुखेन तत्त-दुपाधिकृतभेदपरित्यागेन जीवस्वरूपं ब्रह्मैवात्र प्रकरणे प्रतिपाद्यमिति ज्ञापनार्थम्। अत एवोपाधिद्वयोपहितस्य प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेदमभिप्रेत्य, "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः" इत्यभेदो निर्दिष्ट इति वदन्तीति भावः।

एकवाक्येनैव हि विधीयत इति। ननु तावता इन्द्रमुख्यप्राणविशिष्ट-ब्रह्मोपासनलाभेऽपि इन्द्रस्य, तं मामिति विशेषणेन पूर्वोक्तत्वाष्ट्रहननादिगुणकत्वलाभेऽपि वक्तृत्वभ्रातृत्वादिगुणकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यालाभात् प्राणस्यायुष्ट्वादिगुणकत्वलाभेऽपि इन्द्रियनिःश्रेयसहेतुत्वशरीरोत्थापकत्वादिगुणकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यालाभाच्च तत्तद्गुण-

विशिष्टेन्द्रप्राणविशेषितब्रह्मोपासनसिद्धये, वक्तारं विद्यादित्यादिषु, एतदेवोक्थ-मुपासीतेत्यत्र च जीवमुख्यप्राणोपासने विध्यन्तराणां स्वीकरणीयत्वेन वाक्यभेददोषो दुस्तरः। न चावाक्यभेदार्थं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टेन्द्रप्राणविशेषितब्रह्मोपासनम्, "तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इत्यत्रैव विधेयमस्त्विति वाच्यम्। अत्र वक्ष्यमाणतत्तद्गुण-समर्पकशब्देषु तत्तद्गुणोपासनाविधिषु चाग्रे श्रूयमाणेषु तथा स्वीकारस्या-युक्तत्वात्। अन्यथा, "अग्निहोत्रं जुहोति" त्यत्रापि अवाक्यभेदार्थं प्रकरण-गतविध्यन्तरश्रुतदध्यादिवैकल्पिकसकलद्रव्यविशिष्टाग्निहोत्रविधिरिति कल्पनापत्तेरिति चेन्न — अग्निहोत्रवाक्येन दध्यादिवाक्यानामिव, "तं मामायुः" इत्यादिवाक्येन "एतदेवोक्थ" मित्यादिवाक्यानां गुणविधायकतया वाक्यैकवाक्यत्वेन निर्वाहे दोषा-भावात्। किञ्च ज्ञेयब्रह्मपरमेवेदं प्रकरणमिति वदतः तव मतेऽपि भूम-विद्यायां ज्ञेयब्रह्मप्रकरणमध्ये नामवागाद्युपासनविधिस्वीकारवत् जीवमुख्यप्राणयोरपि उपासनस्वीकारः किं न भवेत्। यदि च जीवमुख्यप्राणोपन्यासस्य शुद्धब्रह्मप्रति-पत्त्यर्थत्वम्, तर्हि, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" इत्यादौ, "आध्या-नाय प्रयोजनाभावात्" इत्यधिकरणोक्तरीत्या इन्द्रियार्थाद्यनुक्रमणस्य परमपुरुष-प्रतिपत्त्युपायत्ववत् भूमविद्यायां नामादिप्रतिपादनस्यापि उत्तरोत्तरभूयस्त्वप्रतिपादन-द्वारा ब्रह्मणः सर्वतोभूयस्त्वप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति वक्तुं सुशकत्वेन वैश्वानर-विद्यायां व्यस्तोपासनवत् नामाद्युपासनविधेरपि त्यागप्रसङ्ग इत्यलमतिचर्चया। ननु तथापि स्वरूपोपासनविधेः, तं मामायुरित्यादावलाभेन, स म आत्मेति विद्यादित्यत्रैव विधेः स्वीकर्तव्यत्वात् वाक्यभेदोऽवश्यम्भावी। न च, अमृतमित्यनेन स्वरूपोपासनलाभः। 'प्राणो वा आयुः प्राण उ वा अमृत' मिति वाक्यशेषेणामृतत्वस्य प्राणविशेषणतयाऽवगमेन ब्रह्मस्वरूपावगमकत्वाभावादिति चेन्न — केवलप्राणे अमृ-तत्वासम्भवेन प्राणशब्दस्यामृतशब्दितब्रह्मस्वरूपे प्राणविशिष्टप्रतिपादनपरत्वादिति ध्येयम्। **स्थानप्रमाणेनेति**। तच्च प्रागेव दर्शितमनुसन्धेयम्।

इति दशोपनिषद्भाष्यकार-षष्टिप्रबन्धनिर्माणालंकर्मीण-श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितायां श्रुतप्रकाशिकाव्याख्यायां भावप्रकाशिकायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

श्रीमते रङ्गरामानुजमहादेशिकाय नमः॥

श्रीः

श्रीमते रङ्गरामानुजमहादेशिकाय नमः ।

श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या भावप्रकाशिका ।

प्रथमाध्याये द्वितीयपादे सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् (१)

पादानुयायिनोऽर्थस्येति । चिदचिद्विलक्षणकारणास्तित्व [वाद] स्येत्यर्थः । नन्वर्थभेदादेव पादक्रमोपपत्तौ सङ्गतिः कुतः सूत्रकाराभिमतेत्याशङ्क्याह — **पादभेदो ह्यर्थभेदादिति** । न तु क्रमविशेष इति भावः । **सङ्गतिविशेषादिति** । पौर्वापर्यनियामकजिज्ञासाविषयत्वस्यैव सङ्गतित्वादिति भावः । **तत्र किं प्रमाणमिति** । सङ्गतिविशेषस्य सूत्रकाराभिमतत्वे किं प्रमाणमित्यर्थः । ननु जन्मादिसूत्रत्रयस्यापि प्रथमाधिकरणाधीनारम्भत्वेऽपि शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वमव्याहतमेव ; ईक्षत्यधिकरणोपक्रमत्वात् शास्त्रस्य । ततश्च प्रथमाधिकरणस्य शास्त्रारम्भसिद्ध्यर्थत्वकीर्तनमयुक्तमित्याशंक्याह—**यद्वा जन्मादित्रिसूत्र्या इति** । **प्रथमपादे सङ्गतिरप्यस्तीति** । शास्त्रान्तर्भूतत्वमप्यस्तीत्यर्थः । नन्वीक्षत्यधिकरणादारभ्यैव शास्त्रम् ; न ततः प्राचीनस्य शास्त्रत्वम्, शास्त्रारम्भार्थतया शास्त्रान्तर्भावस्तु प्रथमाधिकरणस्यापि समानः । अतः प्रथमाधिकरणानुक्रमे, 'शास्त्रारम्भसिद्धये' इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्याह— **यद्वा शास्त्रारम्भसिद्धय इति पदमिति** । **आत्यन्तिकलयपर्यन्तत्वाभिप्रायेणेति** । आत्यन्तिकलयो मोक्षः । मोक्षस्यानन्दरूपत्वादिति भावः । वस्तुतः परमसाम्यावृत्तेः मुक्तगतामृतत्वस्य कथं तदसाधारणत्वमित्याशङ्क्याह — **प्रदेयत्वेनेति** । **चिह्नभूतमित्यर्थ इति** । तथा चानन्दधर्मस्यापि तच्चिह्नत्वमुपपद्यत इति भावः । **भाष्ये अतिपततीति** । प्रमाणान्तरविषयत्वगन्धशून्य इत्यर्थः । **औत्पत्तिकसूत्र इति** । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' इति सूत्र इत्यर्थः । **प्रत्यक्षसूत्र इति** । 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्' इति सूत्र इत्यर्थः । **अन्ययोगव्यवच्छेदस्तु बाधा क्रियत इति** । आक्षेपपरिहारमुखेन नायोगव्यवच्छेददार्ढ्यमित्यर्थः । **ब्रह्मलिङ्गगतमिति परैरुक्तमिति** । "स्पष्टब्रह्मलिङ्गादि-

वाक्यानि प्रथमपादे चिन्तितानि; अस्पष्टब्रह्मलिङ्गादिवाक्यानि द्वितीयतृतीययोः विचार्यन्ते। तत्र द्वितीयपादः सविशेषप्रधानः। तृतीयस्तु निर्विशेषप्रधानः। चतुर्थस्तु कारणवाक्यविगानपरिहारपरः" इति परैरुक्तमित्यर्थः। **लिङ्गिप्रतिपादनमिति**। अव्यक्तादिशब्दैः प्रधानादेः प्रतिपादनादिति भावः। **न तल्लिङ्गप्रतिपादनमिति**। द्वितीयतृतीयपादयोरिव न लिङ्गमात्रप्रतिपादनमिति भावः।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १-२-१.

सर्वं खल्वित्यादिरिति। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः। यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति। स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः। एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा। एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान् अन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदये। एतत् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यश्शाण्डिल्यः" इति श्रुतिः। व्याख्यान्तराभिमतां विषयशुद्धिं दर्शयति भाष्ये **स क्रतुं कुर्वीतेति। मनोमय उपास्यतया संबध्यत इति**। अयं भावः — मनोमयादिपदानां प्रथमान्ततया 'स क्रतुं कुर्वीते' ति प्रकृतोपासनकर्तृविशेषणसमर्पकत्वमेव युज्यते; न तूपास्यविशेषणसमर्पकत्वमिति न वाच्यम्, मनोमयादिपदानामनपेक्षितोपासनकर्तृसमर्पकत्वं परित्यज्य विभक्तिविपरिणामेन उपास्यविशेषणसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वादिति। **फलवत्सन्निधाविति**। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते' ति वाक्ये शान्त्यर्थतया उपासनविधानेन तस्य फलवत्त्वात्। 'स क्रतुं कुर्वीते' ति वाक्ये फलाश्रवणात् फलवदफलन्यायेन तदङ्गत्वं प्रसज्येतेति भावः। **विहितोपासनाधिकृतस्यैवेति**। न च तस्यैवोपासनान्तरं विधीयत इत्यत्र किं मानम्; येनास्याः शङ्काया उत्थितिः स्यात्; उपकोसलदहरादिविद्यावत् विद्यान्तरानधिकृताधिकारिविषयत्वसंभवादिति वाच्यम् — शान्तेः ब्रह्मोपासनाङ्गतया शान्त्यर्थोपासनावि-

कृतस्यैव 'स क्रतुं कुर्वीत' त्युपासनायामप्यविकृतत्वादित्याशयात्, यद्यपि शान्त्यर्थतया उपासनविधानमिति न परेषां मतम्; मृषावादिभिस्तदनभ्युपगमात्। इत्थं हि तन्मतम्, 'स क्रतुं कुर्वीते' ति वाक्ये उपासनं विधीयते। तदनुवादेन तदङ्गतया 'शान्त उपासीते' ति वाक्येन शमगुणो विधीयते। तस्य विधेरयमर्थवादः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति। तज्जत्वतल्लत्वतदनत्वैस्सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन एकात्मकत्वाद्रागद्वेषादेः कर्तुमयुक्तत्वेन शम एव कर्तुमुचित इति, 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियत' इतिवदिति—तथापि व्याख्यातृन्तराभिमतमिति तथोक्तम्। अत एवोत्तरत्र व्याख्यातृन्तरशब्दोऽपि मृषावादिव्यतिरिक्तविषय एवेति द्रष्टव्यम्। **उपासनप्रचुरत्वादिति**। 'क्रतुमयः पुरुष' इत्यत्र क्रतुशब्द उपासनपरः, मयट्प्रत्ययश्च प्राचुर्यार्थ इति भावः।

क्रतुविधिपरत्वादस्येति। याग.विधिपरत्वादित्यर्थः। **प्रकृतोपास्यविषयत्व इति**। 'सर्वं खलु' इति वाक्यविहितोपासनोपास्यविषयत्व इत्यर्थः। ननु मनोमयत्वादीनां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' ति वाक्यप्रकृतब्रह्मविशेषणत्वादेव प्रकृतोपास्यविशेषणसमर्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह — **ब्रह्मपरत्वानिश्चयादिति**। **मनोमयत्वादिगुणके संशय इति भाव** इत्यनन्तरं सूच्यत इति शेषः। ततश्च **उपासनस्येति पदेनेति** तृतीयान्तपदस्य नान्वय इति शङ्का अपास्तेति ध्येयम्। **उपकरणोपकरणित्वलक्षणसंबन्धविशेषस्यास्पष्टत्वादिति**। इदमुपलक्षणम् — उदाहृताज्जीवलिङ्गादपि वाक्योपक्रमगततज्जत्वतल्लत्वादिहेतुकसार्वात्म्यरूपब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टतया अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां द्वितीयपादे विचार्यत्वमिति मृषावाद्युक्तमयुक्तम्। न च विषयवाक्यस्य मनोमय इत्यादेः पूर्वपक्षे भिन्नवाक्यतया मनोमयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्यास्पष्टतेति वाच्यम् — तर्हि ज्योतिर्वाक्यस्यापीह पादे विचार्यतापत्तेः, तत्पूर्ववाक्ये सर्वभूतचरणत्वरूपब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेऽपि ज्योतिर्वाक्ये अस्पष्टत्वया तस्यापीह चिन्त्यत्वप्रसङ्गादित्यास्तां तावत्। **उभयाकाङ्क्षेति** व्याख्येयं पदम्। **पञ्चम्यन्वय इति**। 'न वक्तुं युक्त' मित्यनेन 'उभयाकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धे' रिति पञ्चम्यन्वय इत्यर्थः। वाक्ये योजनां परिसमाप्य वाक्यान्तर्गतस्य मनोमयत्वादिगुणकेनेत्यस्य सिंहावलोकनेन प्रयोजनं दर्शयति — **मनोमयत्वादि**

चेत्यादिना। **परैर्व्याख्यातमिति**। यद्यपि परैर्नैवं व्याख्यातम्; अपि तु परमेव ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः उपास्यम्। कुतः? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणम्, इह च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्योपक्रमे श्रुतम्, तदेव मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टमुपदिश्यत इति व्याख्यातम् — तथापि फलितार्थमादाय तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। **कथं युक्त्यन्तरोक्तिरिति**। परोक्तयुक्त्यनादरेण किमर्थं युक्त्यन्तरमुपन्यस्यत इत्यर्थः। **पूर्वसूत्रमेकरूपं पठित्वेति**। तथा च पूर्वाधिकरणयोरैकार्थ्यात् उत्तराधिकरणयोरप्यैकार्थ्यं युक्तमिति भावः। **समाहितात्मा परिपश्यतीत्यनेन च** विशुद्धमनोग्राह्यत्वमुक्तम्; आत्मशब्दस्य मनःपरत्वादिति भावः। "धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति — साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः। 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यनेनैकार्थ्यात्' इति वेदार्थसङ्ग्रहे प्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्। ननु सर्वाणि ह वा इत्यादिवाक्यं प्राणशरीरकत्वे कथं प्रमाणं भवितुमर्हति? यौगिकवृत्त्या परमात्मपरत्वस्य पूर्वं भावितत्वादित्याशंक्याह —**सर्वाणीत्यादिवाक्य इति**। **अपर्यवसानवृत्त्येति**। आकृत्यधिकरणन्यायादिति भावः। **वैश्वानराधिकरणन्यायेनेति**। साक्षादप्यविरोधं जैमिनिरित्युक्तत्वादिति भावः। **सुखदुःखेच्छाद्वेषादय इति**। यद्यपि 'सर्वगन्धः सर्वरस' इत्यादौ कल्याणगन्धरसपरत्ववत् मनोमयशब्दस्यापि कल्याणसुखादिमनोविकारपरत्वे वा, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिवदसंकुचितपरत्वेऽपि वा न विरोधः — अथापि मनोग्राह्यत्वरूपार्थस्य संभवे अन्तःकरणप्रतिबिम्बतया मनोविकारभूतजीवाभेदोपचारेण मनोमयत्वोक्तिरयुक्तेति भावः।

प्रतिज्ञावाक्यस्याध्याहार्यत्वादिति। कृत्स्नस्येति शेषः। ततश्च पूर्वयोजनायामिव द्वितीययोजनायां न कृत्स्नाध्याहार इति भावः। **ननूपासनविधेरिति**। विधीयमानोपासनस्येत्यर्थः। **उत्पत्तिशिष्टसर्वात्मकत्वेति**। उत्पत्तिवाक्यविहितेत्यर्थः। उत्पत्तिवाक्यं प्राथमिकावगतिजनकं वाक्यम्। **उपासनविध्येकवाक्यत्वमिति**। ननु ब्रह्मशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे द्वितीयान्तस्य 'खलु' इत्यनेन एकवाक्यतया अन्वयो न संभवेत्। तज्जत्वतल्लत्वतदनत्वैः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं शास्त्रादवगम्य रागद्वेषादिरहितस्सन् वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थ इति वक्ष्यमाणरीत्या शमविध्यर्थवादतया परमतवदेकवाक्यत्वं संभवत्येव, 'सर्वं खल्विदं

ब्रह्म तज्जलानि' त्यस्य, 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते,' इत्यस्येव हेतुवन्निगदार्थवादत्वं मतद्वयेऽपि साधारणम्। इयांस्तु विशेषः। परमते, 'स क्रतुं कुर्वीते' ति उपासनं विधीयते, सर्वं खल्विति वाक्ये तदनुवादेन शमो विधीयते, अस्मन्मते तु सर्वं खल्विति वाक्ये शमविशिष्टमुपासनं विधीयते। 'स क्रतुं कुर्वीते' ति वाक्ये तु सर्वं खल्विति वाक्यविहितोपासनानुवादेन मनोमयत्वादयो गुणा विधीयन्त इति। न च प्राप्तोपासनानुवादेन कथमेकस्मिन् वाक्ये मनोमयत्वाद्यनेकगुणविधानमिति वाच्यम् — मनोमयत्वादीनां नानात्वेऽपि 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी' त्यत्रेति शब्देन क्रमविशेषरूपप्रकारविशिष्टतया प्रतीतेर्विधेयनानात्वेऽपि विधेयतावच्छेदकैक्याद्वाक्यभेदाप्रसक्तेः। ततश्चास्मन्मतेऽपि, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्येऽपि एकवाक्यत्वं सिद्धमेव, कथं [वाक्य]भेद इति चेत्, उच्यते, सत्यमेकवाक्यत्वम्; तथाप्युपास्याकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन शमविध्यर्थवादप्रतिपन्नं ब्रह्मैवोपास्यतया संबध्यते; न तु सर्वात्मकत्वविशिष्टं ब्रह्म; ब्रह्ममात्रेणोपास्याकाङ्क्षाशान्तेः; येनोत्पत्तिशिष्टगुणविरोधशङ्कापि स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु सार्वात्म्यस्योत्पत्तिशिष्टस्यापि वक्ष्यमाणमनोमयत्वाद्यविरोधात् न वक्ष्यमाणानां मनोमयत्वादीनामनन्वय इत्यपि द्रष्टव्यम्। अत एव 'तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे' त्युपासनविधौ 'आनन्दोऽजरोऽमृतः' इति औपसंहारिकगुणानामुपास्यतया विधानमिति 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यधिकरणे वर्णितम्। [तथा 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते' ति विहिते उद्गीथावयवत्वगुणकप्रणवोपासने रसतमत्वादीनामप्युपास्यत्वमिति 'स्तुतिमात्रमुपादानात्' इत्यत्र समर्थितम्] अत एव शाण्डिल्यविद्यायां सार्वात्म्यस्योपास्यत्वमिति बहुषु स्थलेषु भाष्यटीकयोः व्यवहारः। न च शान्त्यर्थतयोपदिष्टस्य सार्वात्म्यस्य कथमुपास्यविशेषणत्वमिति शङ्कनीयम् — ब्रह्मण इव सर्वात्मकत्वस्यापि उपास्यत्वोपपत्तेः। इतरथा ब्रह्मणोऽपि शमार्थनिर्दिष्टतया उपास्यत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, ब्रह्मशब्दवाच्यस्योपास्यत्वसिद्धवत्कारेणैव पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रवर्तनादिति द्रष्टव्यम्। [केचित्तु "गुणानां च परार्थत्वात्" इत्यत्रादृष्टकार्येणापि निरपेक्षतया श्रुतेन पूर्वावगतेनाधानेनावरुद्धे अग्नौ भिन्नादृष्टकार्याणामपि पवमानेष्टीनां न निवेशो युक्तः। अत एवाग्नेयावरुद्धे प्रयाजादिर्न करणम्। अन्यथा समप्राधान्यं स्यात्" इति न्यायविवेकोक्तेः, 'अविरोधेऽपि न निवेशो युक्त' इति वदन्ति।] भाष्ये कचित्कचित्

ब्रह्मशब्द इति। 'इदं ब्रह्मायाति,' 'तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञित'मित्यादिष्विति भावः। भाष्ये **ब्रह्मशब्देन तदात्मतया विधीयमानमिति। तदात्मतया**—अन्तर्यामितयेत्यर्थः। सर्वस्य जगतः अन्तर्यामितया विधीयमानमिति यावत्। **तज्जलानिति हेतुन इति** भाष्यस्य जन्मस्थितिलयानां तत्कृततादात्म्यस्य च प्रसिद्धत्वेनोपदेशादित्यर्थः इति यदुक्तम्—तदयुक्तम्। तद्विवरणे भाष्ये, 'यस्मात् जगज्जन्मस्थितिलयाः प्रसिद्धा' इति कारणत्वप्रसिद्धिमात्रप्रतिपादनादित्याशंक्याह — **कारणत्वनिबन्धनतादात्म्यस्य चेति**। जगज्जन्मस्थितिलयानां हेतुत्वप्रसिद्धौ प्रसक्तायां तत्साध्यतादात्म्यप्रसिद्धिरप्यर्थादुक्तेति भावः। **प्रसिद्धत्वमस्त्विति**। जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वेन वेदान्तप्रसिद्धमेव प्रतीयतामित्यर्थः। तस्यैव भाष्ये पूर्ववाक्ये प्रतिपादितत्वादिति द्रष्टव्यम्। **तादात्म्यमप्यर्थसिद्धमित्याहेति**। तादात्म्यमप्यर्थसिद्धमित्यभिप्रयन्नाहेत्यर्थः। भाष्ये—**तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्न**मित्यत्र साध्याविशेषमाशंक्य—श्रुत्यन्तरसिद्धतदात्मकत्वं हेतुः; एतच्छ्रुतिप्रतिपन्नतादात्म्यमुपपाद्यमित्याह — **तदात्मकतयेति श्रुत्यन्तरविषयमिति। इदमुपलक्षणम्। तदात्मकतया तादात्म्य**मित्यस्य वाक्यस्य शरीरशरीरिभावेन तादात्म्यमिति वाक्यतुल्यत्वान्न साध्याविशेषशङ्कापीत्यपि द्रष्टव्यम्। **उभयलिङ्गकस्य ब्रह्मण इति**। तथा च प्रलयदशायां ब्रह्ममात्रपरिशेषे ब्रह्मस्वरूपस्यैव परिणामप्रसक्त्या सविकारत्वरूपदोषप्रसङ्गादिति भावः। **श्रुत्यन्तरैः कण्ठोक्तं चेति**। 'तम आसीत्', 'यस्य तमश्शरीर' मित्यादिभिरित्यर्थः। **ततः किमुभयलिङ्गकत्वस्येत्यत्राहेति**। पूर्वपक्षिणा आपादितस्योभयलिङ्गत्वविरोधस्य कः परिहारः उक्तः स्यादिति शङ्कार्थः॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च १-२-२.

निषेधवाक्यविरोधेति। 'अप्राणो ह्यमना' इति वाक्यविरोधपरिहारायेत्यर्थः। **विशेषवाक्यानुगुणमिति**। 'मनसा तु विशुद्धेने' ति वाक्यानुगुणमित्यर्थः। धर्मभूतज्ञानव्यावृत्त्यर्थमाह—**स्वस्मै प्रकाशयतीत्यर्थ इति**। **सत्यकामपदैकार्थ्यादिति**। सत्यकामपदस्य नित्यविभूतिमत्त्वार्थकत्वं दहराधिकरणे स्पष्टयिष्यते। **अत्र स्वीकरणरूपगुणविधिरिति**। नन्वेतदनुक्तिसिद्धम्, तद्गुणकत्वप्रतिपादनादेव तदुपादानस्य सिद्धत्वादिति चेन्न—सर्वकर्मेत्यादि पुनःपाठस्य सकृत्—